

187

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

Nos 377, 380, 383, 389 & 398

THE

MĪMĀMSĀNUKRAMANIKĀ

By

MANDANA MISRA

With an Original Commentary

MIMANSĀMANDANA

By

MAHAMAHOPADHYAYA

GANGA NATH JHA M A D LITT, LL D

Edited by

NYĀYOPADHYĀYA KAVYATIRTH-

Pandit Dhundīraī S'astri

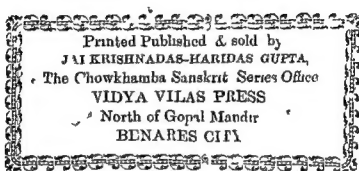
FASCICULUS I to V. 1-4

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Udyā Iālā Press, North of Gopal Mandir, Benares

1930.

Printed Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office
VIDYA VILAS PRESS
North of Gopal Mandir
BENARES CITY

*Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press Benares*

चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला

ग्रन्थसंख्या ६८

न० ३७७, ३८०, ३८३ ३८९ ३९८ ।

* श्री *

मण्डनमिश्रकृता

मीमांसानुक्रमणिका ।

महामहोपाध्याय-गङ्गानाथझा शर्मणा मैथिलेन रचितेन

मीमांसामण्डनेन मण्डिता ।

न्यायोपाध्यायेन प० दुण्डिराजशास्त्रिणा संस्कृता शोधिता च ।

प्रकाशक —

जयकृष्णदास हरिदास गुप्त—

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस,

विद्याविलास प्रस, गोपाळमन्दिर के उत्तर फाटक

बनारस सिटी ।

१९८७

“कवीसंस्कृतसिरिज” “बनारससंस्कृतसिरिज” “हरिदाससंस्कृतसिरिज” प्र. ५
माला में निकलती हैं तथा इन ४ सिरिजों के पद्यान् और भी विविध शास्त्र की पुस्तकें
प्रकाशित की गई हैं तथा अन्य सब स्थानों के छपे हुए संस्कृत तथा भाषा-भाष्य के
ग्रन्थ विक्रयार्थ प्रस्तुत रहते हैं, सूचीपत्र पृथक् मगवाकर देखें, इसके अलावा हमारे
यहाँ सर्व प्रकार की संस्कृत, हिन्दी, अङ्ग्रेजी की सुन्दर छापाई होती है, परिक्षा प्रार्थनीय है ।

पत्रादि प्रेषणास्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

“चौखम्बा संस्कृतसिरिज” आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

कारिकाणामकाराद्यनुक्रमणिका ।

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
अ		अनिरुक्तोदयेऽपीज्या	२१५
अङ्गं प्रयाजादि सकृत् प्रकुर्यात् ४४८		अनीक्षणं व्रतं पुंसः	१५८
अग्निर्वै ब्राह्मणो जात्या	३५	अनुयाजः स्विष्टकृद्गुणः	४००
अग्निष्टोमस्त्वेतदर्थः	२१७	अनुयाजाः स्युः सहामनैः	३९३
अग्निहोत्रपदं नाम	३०	अनुष्ठानावसायोऽर्थात्	३७
अग्निहोत्रार्थोद्भूते यजिः	३५१	अन्ते भवेत् धैरुतमङ्गजातम्	२०७
अग्न्यर्थमेतन्न गुणः क्रतूनाम्	१२३	अन्त्ये योजे वाग्यमस्य प्र-	
अग्न्यादिशब्दे ध्रुवमूहितः	३१९	हाणम्	४६१
अङ्गहीनोऽप्यधिकृतः	२२८	अन्यत्रानियमो भवेत्	१९३
अङ्गाभ्यासोऽध्वराभिधे	४५२	अन्यत्रापि चोहेत्पुनरुन्नतेषु	९३
अङ्गं पुरोडाश उपैति पा		अन्याप्रामाण्यसिद्धौ	६
शुरुम्	४७५	अन्वाधानमस्यां न च दे-	
अच्छिद्रवाचोऽप्यनुपङ्ग एव	४८	घतापरम्	४७९
अजनादि भवेत्तस्याम्	३७६	अपाशिनीतिः प्रतिपत्तिरेव	१६९
अतिदेशो विधेरिष्टः	२८३	अब्राह्मणस्याधिकृतिर्न सत्रे	२६७
अतः शब्देऽपि विज्ञाते	९	असिक्तमः प्रयाजाङ्गम्	७२
अत्र वाऽमुत्र वा फलम्	१८०	अभ्यस्यधर्मः पङ्कहस्य कार्यः	३०७
अथ प्रयोजकाध्यायः	१५६	अभ्यस्या यथोक्तं खलु सा-	
अथान्येनेत्यखिलः क्रतुः	२१७	मिधेनी	४०६
अथायं धर्मजिज्ञासाम्	३	अभ्यास आतंडलतोऽग्रहन्तेः	४५८
अधिकौ न पुरोडाशौ	४४३	अभ्यासक्रिया स्यात्प्रथमो	
अदाभ्यः प्रकृतौ ब्राह्मः	६६	त्तमान्ते	३१७
अद्रव्योऽप्यधिकारवान्	२२८	अभ्यासमृच्छेत् परमेकधेति	२३५
अध्यूधिका होतृयजेर्विकारः	४२९	(वर्णकान्तरेण) अभ्यासे	
अध्वर्युणा प्रेषणमेव कार्यम्	१४९	नातिजगती	३२८
अध्वर्युमन्त्रः करणो विरोधे	१४७	अभ्यासो निमित्ते गुरुवन्द-	
अध्वर्याश्चमसाहुतिः	१४१	नादेः	२३५
अनादयो व्याकरणाद् गवाद्याः	२७	अभ्यूहनं चापि निवर्ततेऽत्र	३६४

विषय	पृष्ठ
अमुख्योऽपि गुणो ग्राह्यो	
येनान्येऽपि गुणान्विताः	४९०
अर्धोऽस्तेऽर्धग्रहस्नृष्णीम्	२५६
अवघाते सकृन्मन्त्रः	४७१
अवश्यमागन्धसम्पन्नं	
स्यात्	२३०
अवेष्टौ न कृतौ तन्त्रम्	४६७
अव्यक्तयोगेषु तु सोमधर्माः	२९८
अश्वग्रहे वैदिकजेऽङ्गमिष्टि	१०६
अश्वः स्यात् समस्तस्य	
निर्वर्तनाय	३८८
अष्टांश्याऽवयुक्तोक्ता	३४
असन्नयस्त्वप्ययमेव कालः	२५३
असन्निष्ठसादृश्यम्	१०
असाम्राज्येऽप्ययं यजिः	२५७
अस्त्येव मैत्रायणस्य भक्षः	४३०
अस्थियज्ञे न काश्चानि	३७४
अस्तेनां चेन्न जपादिकम्	३७३
अहर्गणे स्युर्दशरात्रधर्माः	४०५
अहीनोपसर्गं संख्या	९६
अर्द्धां सहस्रसंख्या स्यात्	२७१
अर्द्धांणांनोपचयो विधेयः	३०८
अहीनोपि भवेदेवम्	४२४
अंशुग्रहाङ्गं प्रकृतिस्थधर्माः	१२६
आ	
आकृतित्यतिरिक्तेऽर्थे	१२
आग्नेयमन्त्रः प्रकृतेः प्रयोज्यः	८०
आग्नेययागश्च पृथक्प्रदानम्	४५०
आग्नेयविध्यन्तमुपैति सौर्याः	३०१
आग्नेयोऽन्यो रुग्धिन्.	६३
आग्नेयः पर्यणोर्भवेत्	६४
आधारसन्ततविधिर्गुणमा-	
त्रनिष्ठः	५१

विषय	पृष्ठ
आज्यस्य धर्मो मधुनीरयोः	
स्यात्	३०२
आज्याच्च शेषकार्याणि	१११
आधानं कर्तुर्भिर्भिन्नम्	५८
आधारे स्यादेवमेव व्यवस्था	४९६
आपराग्रिफभेदः स्यात्	४५५
आमिक्षायां पयोगताः	३०४
आरम्भणीया सरुदादितः	
स्यात्	३१८
आरम्भणीयो विकृतौ	४८६
आरुण्यं क्रयणस्याङ्गम्	७०
आर्ते हविष्येकतरेऽपि यागः	२४९
आर्चियज्यं ब्राह्मणस्यैव	५०३
आर्यप्रयोगो चल्दवान् पचादौ	२४
आचर्तेताह्वानमर्द्धां समूहे	४६३
आसादने स्याद्विधिरुक्करस्य	३८१
आर्षेये न विकल्पः स्यात्	४३७
इ	
इज्यावयं स्वहीने स्यात्	४५६
इदानीं नित्यसम्बन्ध	११
इयौ श्वेनसमो विधिः	२८२
इष्टिं कृत्वा सोमयागं न कु-	
र्यात्	०२०
इष्टेर्भवेदैक्षुपशुर्धिकारः	२२६
इष्टेः पश्चात्सोमधर्मां विकारः	२२३
इष्ट्यङ्गमुपजीतता	७२
उ	
उत्कर्षो नाग्निहोत्रस्य	२०२
उत्तरुष्टयः स्यात्पुरोडाशपच	२२२
उत्कृष्येरन् देवताः सुकवाके	४६५
उत्तराग्रन्धगोत्तरा	३२७
उपांश्वेकपुरोडाशे	४५५

विषय	पृष्ठ
उपांशुः स्यादध्रुवाज्यतः	४३४
उद्धृत्य चासादनमत्र नास्ति	३६५
उद्भिन्नाम गुणो नैव	२९
उपक्रमात् सा तुरगस्य दातुः	१०७
उपगानं समुच्यम्	३९३
उपगाः प्रकृता मताः	१३७
(द्वितीयवर्णकम्) उप	
स्थान प्रगोतया	३३२
उपहामा न बाधन्ते	३९०
उपांशुना प्राज्ययजिप्रयुक्ता	३१६
उपाशुस्तत्र हीयते	२५५
उल्लुखलैस्त्र्यं बहुवीजयागे	२०६
उन्नाशब्दोऽनवन्ध्यायाम्	३९९
उपांशौ च चतुर्ग्रहः	४४३

ऊ

(वर्णकान्तरेण) ऊहं ब्र-	
जेत् घान्धमसीति वाक्यम्	३२०
ऊहस्तथा स्याद्धरितादिशब्दे	३४०
ऊहौ विरुत्यां खलु पाशमन्त्रौ	३४१

ऋ

ऋक्पादषड्भो भवतीह मन्त्रः	४५
ऋक्सामभिन्नो यजुरेव मन्त्रः	४६
ऋगागमे क्रमः स्थानात्	१९५
ऋगागमः स्यात्पवमान आद्ये	४०६
ऋग्वेदचोदितान्गुणैः	८८
ऋचः संस्कारकं साम	३२५
ऋत्विजस्त्रिवह नान्ये स्युः	४२३

ए

एकत्रिके स्यात् तृचमाद्यमेव	४०४
एका च पञ्चेति गवां नि-	
वृत्तिः	३८७

विषय	पृष्ठ
एकैकशः सत्रफलं समप्रम्	२३१
एकद्विवाची न खलूहितव्यः	३४६
एकधेति सहार्थकम्	३६७
एकमेव फलं ततः	१७७
एकादशिन्यां विरुतिस्तु	
तस्य	३४६
एकैव भिन्नदेवस्ये	४७०
एकः पदार्थो जनयत्यपूर्वम्	३९
एकेषु मैत्रावरुणस्य भागः	४३१
एतौ पशौ क्षत्रविड्ब्राह्म-	
णानाम्	२२१

ऐ

ऐन्द्रेषु सोमेषु तु भक्षमन्त्रो	८२
---------------------------------	----

क

कण्वरथन्तरे सर्वे	३३७
कपालेषु न तन्त्रता	४७१
कपालं न तुपाक्षितम्	१६३
कर्तव्यमातिथ्यमिडान्तमेव	४३२
कर्मण्येकस्मिन् गुणाः स्युः	
समस्ताः	४६२
कर्म नान्यत् प्रतिनिधौ	२३८
(तृतीयवर्णकम्) कर्मस्वे-	

कथ्रुतिर्मन्त्रे	३३३
कर्माद्यपि फलादितः	६८
कर्मान्तरे न समवेति द-	
धीन्द्रियार्थम्	५४
कर्मान्तरं पञ्चशरावयागः	२५१
काण्डं पुरोडाशगुणे क्रमेण	२०४
काम्ययागेषु न क्रमः	२१६
काम्ये तन्त्रन्तु वैकृतम्	४२०
काम्यं यथेच्छ पुनरेव कुर्यात्	४४७

विषय	पृष्ठ
काम्येऽपि न स्यात्सकल-	
ग्रहेभ्यः	४१२
कार्यं प्रधानं सकलांगयुक्तम्	४४७
काम्येऽपि तांशु भवेत्प्रधानम्	१५३
काम्ये समाख्यानचलेन	
याज्या	८०
काम्ये सर्वाङ्गसङ्ग्रहः	२३८
कार्यहानेस्तदप्राप्तम्	२४६
कार्यकर्त्रे स्याद्गुणानां	
विकल्प	४९३
कालार्थं स्वरङ्गमुच्यते	४१७
काले सौभाग्यमर्णौ स्वके	१८४
कुम्भेका पशुसहती	४६९
कुर्वीतकश्चिदहीनके	५०२
कुशानां बाधकाः शराः	३२१
कृतेष्टिः त्रिमकालवान्	१८२
कृत्स्नाद्धूतौ श्वेनघ्नः	३५०
फलसाध्यः स्युर्निदुषैव वाच्याः	१४६
केचिदिहेष्टिगुणाः खलु यागाः	५०
कौरसादि पूर्वं बाधेन	३९५
क्रयङ्गमाघोऽनृतधारणस्य	१०३
क्रयार्थेऽस्मिन्नभिमानेय कतां	२७६
क्रयार्थं स्थिरकर्तृकम्	३७३
क्रयार्थं नैव दातव्यम्	२७२
क्रयार्थं स्यात् पयोधनम्	१७७
क्रयाध्यवस्तुमयसामके	
स्यात्	४११
क्रमेण विनियोगोऽस्ति	९०
क्रमोऽयदानेऽधिगताः प्रदाने	२०५
क्रमः पशुर्घेयु गुणे पशूनाम्	२०३
क्रमः परिष्कारणयुतेऽञ्जनादी	२०५
क्रमः समाख्यां बाधने	९५
श्रामेऽथ एवमेव यज्ञतेरिधानम्	२४९

विषय	पृष्ठ
ग	
गणे क्रतवर्चमेकस्य	५०२
गणेषु चैकादशिनस्य धर्माः	२९७
गतिस्तुतेर्मध्यमपर्वणोः सा	२८९
गद्यादिशब्दोऽभिदधानि जातिम्	२८
गव्यस्य सायत्सरिका वि-	
काराः	२९८
गाने नादां पृथग्माघः	४६९
(घर्णाकान्तरं) गानं जग-	
त्साम यतो जगत्याम्	४१०
गायत्राता नाक्षरलोपने स्यात्	३०८
गायत्र्यादायुगाद्याः	२१३
गीतिमात्रं भयेत्साम	३२४
गीतिरेवानिदिश्येन	२८४
गीत्या समेतं तदिरापदं	
स्यात्	३२४
गीत्युपाया विकल्पिताः	३३१
गुणलोपस्तु सार्धताः	४००
गुणलोपे च मुख्य स्यात्	३७७
गुदानां स्यात्समुच्चयः	४९९
गोदोहनादेर्निर्कृतौ विधितौ	१९२
गोदोहनं कतोर्नाङ्गम्	१५७
ग्रहादिनिर्निष्ठिकहोम इष्यते	४७६
ग्रायस्तुतो विधेर्भाक्षः	११४
ग्राहस्तुतोये सवने स नूनम्	४०८
ग्राहो वैकल्पिको न तु	२४२
ग्राहो न्यूनमपि धृतम्	२४६
ग्राहो मुख्यं न प्रवृत्तिर्मितोये	२१९
च	
चतुर्धापोष्ठा खलु यद्गोने	४०९
चतुर्धापेव पय हि	७५

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
चतुस्संख्याद्वयं ग्राह्यम्	१६६	त	
चमसाध्वयः पृथक्	१३५	ततश्चरौ संवपनश्च न स्यात्	३६३
चरावेव विपिः पौष्णे	१००	ततो निरूपिते भित्तिद्वये	१२
चरुशोषोद्गमुत्तरे	४५८	नतोऽन्ये स्युरिहत्स्विजः	३७१
चरूपधाने न यजिः	६०	ततोऽभिधेयरूपं यत्	१२
चरौ हिरण्ये विधिरौपधः		तत्कालं तु प्रदीयते	२७२
स्यात्	३०२	तत्तच्छ्रुतं फलं काम्ये	१७९
चातुर्होत्रेऽनग्निरेवाधिकारी	२७६	तत्राज्यमागाद्यधिकं च कि-	
चित्रिण्याद्या मध्यचितौ	२१४	ञ्चन	४७५
चोदना साधिता धर्मे	१४	तत्रोद्वाहो हविर्गृहे	२५६
छ		तत्सादनं च प्रतिकृष्यते	
छन्दोऽन्तरेऽप्यस्ति च भ-		ध्यात्	४१३
क्षमन्त्राः	८६	तत्संस्काराश्चापि तन्नाम	
छन्दो विवृत्त्या न विवर्ततेऽर्थाः	४१६	भिन्नाः	४६०
छागो मन्त्राद्दोक्षितोक्तः पशुः		तथा गौगुलवाञ्जनम्	३९४
स्यात्	२८०	तथा चरौ संयवनं न कार्यम्	३६३
छेदप्रयोक्ता न खलूपवेपः	१६८	तथावघातादिविधिर्निय-	
ज		न्ता	१७२
जज्ञभ्यमानः प्रकृतोऽधि-		तथा समस्तं चमसेन वा-	
कारी	१०४	ध्यम्	३८९
जयादयो वैदिकहोमशेषाः	१०५	तथोपधानन्न विधेयमत्र	३६४
जाघनी च विकल्प्यते	५००	तदाद्युत्कर्ष इष्यते	१९९
जातिभेदे पृथक्कुम्भी	४७०	तदेवाङ्गेषु नो पृथक्	४५१
जीवतामस्थियज्ञः स्यात्	३७२	तद्वादशशतादूर्ध्वम्	२७३
जीवत्यायुरिहाशास्यम्	३७६	तद्वाधः समसंख्यया	३६५
जुहोतेरेव नामैतत्	३१०	तदुभेदे तु वसा पृथक्	४५३
जुह्वादिपात्रं पृथगत्र कार्यम्	२६८	तद्वदेककपालके	२८३
ज्योतिःप्रभृत्यपि मवेत् य-		तन्त्रां यूपः स्यात्पशूनां ज-	
जिमेत्तुनाम	५२	याणाम्	४५९
ज्योतिष्टोमे प्रह्वाम्रत्वम्	५६	तपोऽपि दुःखं यजमानगामि	१४४
ज्योतिष्टोमेऽस्ति मक्षणम्	११३	तमेकैकः प्रकुर्वीत	३७१
ज्योतिष्टोमो यजुर्वेदे	८९	तस्यावदेयं हृदयादि नाम्यत्	४२८

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
काश्येऽपि न स्यात्सकल-		ग	
ग्रहेभ्यः	४१२	गणे कृत्वर्थमेकस्य	५०२
कार्य प्रधानं सकलांगयुक्तम् ४४७		गणेषु चैकादशिनस्य धर्माः २९७	
काश्येष्टिपूरांशु भवेत्प्रधानम् १५३		गतिस्तुतेर्मध्यमपर्वणोः सा २८९	
काश्ये समाख्यानबलेन		गवादिशब्दोऽभिदधानि जातिम् २८	
याज्या	८०	गव्यस्य सांवत्सरिका वि-	
काश्ये सर्वाङ्गसङ्ग्रहः	२३८	काराः	२९८
कार्यहानेस्तदप्राप्तम्	२४६	गाने नाह्नां पृथग्भावः	४६९
कार्यकारे स्वादुगुणानां		(वर्णाकान्तर) गानं जग-	
विकल्प	४९३	त्साम यतो जनयाम्	४१०
कालार्थं स्वरङ्गमुच्यते	४१७	गायत्राता नाक्षरलोचने स्यात् ३०८	
कालं सौभाग्यं स्वप्ने	१८४	गायत्र्यादायुर्मावापः	२१३
कुम्भेका पशुसंहती	४६२	गीतिमाडां भवेत्साम	३२४
कुर्यात्किञ्चिदहीनके	५०२	गीतिरेषानिदिश्येत	२८४
कुशानां बाधकाः शराः	३२१	गीत्या समेतं तदिरापदं	
कृतेष्टिः सोमकालवान्	१८२	स्यात्	३२४
कृत्फोऽदृती द्येनपथः	३५०	गीत्युपाया विकल्पिताः	३३१
कलूतादयः स्युर्विदुषैव वाच्यः १४६		गुणलोपस्तु सार्धाः	४००
केचिदिहेष्टिगुणाः खलु याताः १९०		गुणलोपे च मुख्य स्यात्	३७७
कीरसादि पूर्व वाधेन	३९५	गुदानां स्यात्समुच्चयः	४९९
क्र-यङ्गमायोऽनृतवारणस्य	१०३	गोदोहनादेर्गिरुतो विधिनो	१२२
कृत्यर्थेऽस्मिन्नभिमानेन कतां २७६		गोदोहनं क्रतोर्नाङ्गम्	१५७
कृत्यर्थां त्यक्चिद्वर्तकम्	३७३	प्रहादिभिर्नेष्टिफहोम इष्यते	४७६
कृत्यर्थं नैव दातव्यम्	२७२	प्राघस्तुतो विधेर्माक्षः	११४
कृत्यर्थं स्यात् पयोव्रतम्	१७७	प्राहास्तुतीये सवने स नूनम् ४०८	
कृत्याप्रपन्नमयसामके		प्राहो येकल्पिको न तु	२४२
स्यात्	४११	प्राहो तन्मुखमाङ्गत्	२४६
क्रमेण विनियोगोऽस्ति	९०	प्राहो न्यूनमपि धृतम्	२४५
क्रमोऽयदानेऽधिगतः प्रदाने २०५		प्राहो मुख्यं न प्रवृत्तिर्भित्तो २१९	
क्रमः पशुर्घेषु गुणे पशूनाम् २०३		च	
क्रमः परिव्रजणयुतेऽङ्गनादी २०५		चतुर्धापोस्ता खलु बह्वहीने	४०९
क्रमः समाख्यां पाधते	९५	चतुर्धाप्रेव एव हि	७५
शामेऽव हस्ते यजनेर्षिधानम् २४९			

विषय	पृष्ठ
चतुस्संख्याद्वयं ग्राह्यम्	१२६
चमसाध्वयः पृथक्	१३५
चरावेव विपिः पौष्णे	१००
चरुशेषोद्गमुत्तरे	४५८
चरूपधाने न यजिः	६०
चरौ हिरण्ये विधिरौपधः	
स्यात्	३०२
चातुर्होत्रोऽनग्निरेवाधिकारी	२७६
चित्रिण्याद्या मध्यचितौ	२१४
चोदना साधिता धर्म	१४
छ	
छन्दोऽन्तरेऽप्यस्ति च म-	
क्षमन्ताः	८६
छन्दो विवृस्या न विवर्ततेऽर्थाः	४१६
छानो मन्त्रादोक्षितोक्तः पशुः	
स्यात्	२८०
छेदप्रयोक्ता न खलूपवेपः	१६८
ज	
जज्ञभ्यमानः प्रकृतोऽधि-	
कारी	१०४
जयाद्यो वैदिकहोमशेषाः	१०५
जाघनी च विकल्प्यते	५००
जातिभेदे पृथक्कुम्भी	४७०
जीवतामस्थियज्ञः स्यात्	३७२
जीवत्यायुरिहाशास्यम्	३७६
जुहेतेरेव नामैतत्	३१०
जुहादिपात्रं पृथग्वा कार्यम्	२६८
ज्योतिःप्रभृत्यपि भवेत् य-	
जिमेत्तृनाम	५२
ज्योतिष्टोमे प्रहोमस्यम्	५६
ज्योतिष्टोमेऽस्ति मक्षणम्	११३
ज्योतिष्टोमो यजुर्वेदे	८९

विषय	पृष्ठ
त	
ततश्चरौ संवपनश्च न स्यात्	३६३
ततो निरूपिते भित्तिद्वये	१२
ततोऽन्ये स्युरिहस्त्रिजः	३७१
ततोऽभिधेयरूपं यत्	१२
तत्कालं तु प्रदीयते	२५२
तत्तच्छ्रुतं फलं काम्ये	१७९
तत्राज्यभागाद्यधिकं च कि-	
ञ्चन	४७५
तत्रोद्वाहो हविर्गृहे	२५६
तस्मादनं च प्रतिक्रियते	
ऽर्थात्	४१३
तत्संस्काराश्चापि तत्राज्ञ-	
भिन्नाः	४६०
तथा गौगुलवाञ्जनम्	३९४
तथा चरौ संयवनं न कार्यम्	३६३
तथावघातादिविधिर्निय-	
न्ता	१७२
तथा समस्तं चमसेन वा-	
ध्यम्	३८९
तथोपधानज्ञ विधेयमत्र	३६४
तदाद्युत्कर्ष इध्यते	१९९
तदेवाङ्गेषु नो पृथक्	४५१
तद्वादशशतादूर्ध्वम्	२७३
तद्वाघः समसंख्यया	३६५
तद्भेदे तु वसा पृथक्	४५३
तद्भेदेकपालके	२८३
तन्त्रं यूपः स्यात्पशूनां ज्ञा-	
याणाम्	४५९
तपोऽपि दुःखं यज्ञमानगामि	१४४
तमेकैकः प्रकुर्वीत	३७१
तस्यावदेयं हृदयादि नाम्यत्	४२८

विषय	पृष्ठ
काम्येऽपि न स्यात्सकल	
ग्रहेभ्यः	४१२
कार्यं प्रधानं सकलागयुक्तम्	४४७
काम्येऽपि प्राशु भवेत्प्रधानम्	११३
काम्ये समाख्यानबलेन	
याज्या	८०
काम्ये सर्वाङ्गसङ्ग्रह	२३१
कार्यहानेस्तदप्राप्तम्	२४६
कार्यकार्ये स्याद्गुणानां	
विकल्प	४९३
कालार्थं हरद्गुच्यते	४७७
काले सौभाग्यार्थं स्वर्गे	१८४
कुम्भेका पशुसहती	४६९
कुर्यात्कश्चिदहीनके	५०२
कुशानां वाधका शरा	३२१
कृतेऽपि सोमकालवान्	१८२
कृत्वाऽपि श्येनघञ्च	३१०
कलसादयः स्युर्विदुषैश्च वाच्याः	१४६
केचिदिहेऽपि गुणाः खलु यागाः	१९०
कीर्त्तादि पूर्व वाधेन	३९५
क्र वङ्गमायोऽनृतवारणस्य	१०३
क्रत्वर्थेऽस्मिन्नभिमानेन कता	२७६
क्रत्वर्थं त्यक्तिकर्तृकम्	३७३
क्रत्वर्थं नैव दातव्यम्	२७२
क्रत्वर्थं स्यात् पयोधनम्	१७७
क्रत्वाऽप्यस्तूमयसामके	
स्यात्	४११
क्रमेण विनियोगोऽस्ति	९०
क्रमोऽप्यदानेऽधिगताः प्रदाने	२०५
क्रम पदार्थेषु गुणे पशूनाम्	२०३
क्रम पशुप्राणयुतेऽञ्जनादौ	२०१
क्रम समाख्या वाधने	९५
क्षामेऽत्र एते यजतेविधानम्	२४९

विषय	पृष्ठ
ग	
गण मन्त्रार्थमेकस्य	५०२
गणेषु चैकादशिनस्य धर्मा	२९७
गतिस्तुतेर्मध्यमपर्वणो सा	२८९
गवादिशम्भोऽभिधानि जातिम्	२८
गव्यस्य सावत्सरिका वि	
कारा	२९८
गाने नाह्ना पृथग्भाव	४६९
(वर्णाकारम्तर) गानं जग	
स्वाम यतो जगत्पाम्	४१०
गायता नाक्षरलोऽने स्यात्	३०८
गायत्र्यादायुगाथाप	२१३
गीतिमात्रा भवेत्साम	३९४
गीतिरेवानिदिश्येत	२८४
गीत्या समेतं तदिरापदं	
स्यात्	३२४
गीत्युपाया विकल्पिता	३३१
गुणलापस्तु सार्थाऽऽ	४००
गुणलाप च मुख्य स्यात्	३७७
गुदामा स्यात्समुद्यय	४९९
गोदाहनादेर्गोदती विधिर्नो	१२२
गोदाहनं क्रानोर्नाङ्गम्	१५७
ग्रहादिभिर्नेष्टिकहोम इष्यते	४७३
ग्रावस्तुतो विधेर्मश	११४
ग्राहस्तुतीय सयने स नूनम्	४०८
ग्राहा वैकल्पिको न तु	२४२
ग्राहो तन्मुखमात्रात्	२४६
ग्रहं न्यूनमपि धृतम्	२४१
ग्राह्यं मुख्यं न प्रवृत्तिर्गोदो	२१९
च	
चतुर्धाऽपि सप्त बह्वीने	४०९
चतुर्धाऽपि एव हि	७१

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
चतुस्संख्याद्वयं ग्राह्यम्	१२६	त	
चमसाध्वर्यव पृथक्	१३५	ततश्चरौ संवपनश्च न स्यात्	३६३
चरावेव पिपिः पौष्णे	१००	ततो निरूपिते भित्तिद्वये	१२
चरुशोषोद्गमुत्तरे	४५८	नतोऽन्ये स्युरिहस्त्रिजः	३७१
चरूपधाने न यज्ञिः	६०	ततोऽभिधेयरूपं यत्	१२
चरौ हिरण्ये विधिरौषधः		तत्कालं तु प्रदोयते	२७२
स्यात्	३०२	तत्तच्छ्रुतं फल काम्ये	१७९
चातुर्द्विजोऽनग्निरेवाधिकारी	२७६	तत्राज्यभागाद्यधिकं च किं	
विधिण्याद्या मध्यचितौ	२१४	ञ्चन	४७५
चोदना साधिता धर्म	१४	तत्रोद्वाहो हविर्गृहे	२५६
छ		तत्सादनं च प्रतिकृष्यते	
छन्दोऽन्तरेऽप्यस्ति च म-		ऽर्थात्	४१३
क्षमन्त्राः	८६	तत्संस्काराश्चापि तत्राज्ञ	
छन्दो विवृत्त्या न विवर्ततेऽर्थात्	४१६	भिन्नाः	४६०
छागो मन्त्राद्दोक्षितोक्तः पशुः		तथा गौगुलवाञ्जनम्	३९४
स्यात्	२८०	तथा चरौ संयवनं न कार्यम्	३६३
छेदप्रयोक्ता न ललूपधेयः	१६८	तथावघातादिविधिर्निय-	
ज		न्ता	१७२
जज्ञभ्यमानः प्रकृतोऽधि-		तथा समस्तं चमसेन वा-	
कारी	१०४	ध्यम्	३८९
जयादयो वैदिकहोमशेषाः	१०५	तथोपधानमत्र विधेयमत्र	३६४
जाघनी च विकल्प्यते	५००	तदाद्युत्कर्षं इष्यते	१९९
जातिभेदे पृथक्कुम्भी	४५०	तदेवाङ्गेषु नो पृथक्	४५१
जीघतामस्थियज्ञः स्यात्	३७२	तद्वादशशतादूर्ध्वम्	२७३
जीवत्यायुरिहाशास्यम्	३७६	तद्वाघः समसंस्थया	३६५
जुहोतेरेव नामैतत्	३१०	तदुभेदे तु वसा पृथक्	४५३
जुहादिपात्रां पृथग्वा कार्यम्	२६८	तद्वदेककपालके	२८३
ज्योतिःप्रभृत्यपि भवेत् य-		तन्त्रां सूपः स्यात्पशूनां ज-	
जिमेत्तृनाम	५२	याणाम्	४५९
ज्योतिष्टोमे ग्रहाग्रस्वम्	५६	तपोऽपि दुःखं यजमानगामि	१४४
ज्योतिष्टोमेऽस्ति भक्षणम्	११३	तमेकैकः प्रकुर्वीत	३७१
ज्योतिष्टोमो यजुर्वेदे	८९	तस्यावदेयं हृदयादि नाम्यत्	४२८

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
न चातिदेश्यो गुणकाम इष्टः ३००		न मन्त्रादौ प्रतिनिधि	२३९
न चाभिधारो घसने च घस्ते ३८८		न मानसमहर्षिः न	४२२
न तयोः कर्तृभिन्नता	४५१	न मुष्टिर्वाग्यमार्थाय	७४
न तूत्तरा द्रोहविधौ णि		न राजसुयेष्टिषु साध्र कार्या	३५८
संख्या	४४९	नर्त्तिग्मेदो नृपकृतौ	४६७
न ते स्युः पशुकामेष्टौ	३५३	न लोभभूलं स्मरणं प्रमाणम्	२२
न स्वत्यस्ताङ्गहीनकः	२२९	न लौकिकाश्रियम समाप्तौ	२३२
न स्वसौ फलमागो स्यात्	२४१	न वाजिने सोमधर्म	३०३
न स्वावधाति मनुमध्यगोष्टिषु ४७६		न विहित इति यावज्जीवका	
न दीक्षणीयाऽप्यस्थना चेत्	३७३	लाऽग्निहोत्रे	६५
न देवताकर्माणि तु प्रधानम्	३१४	न वैष्णवोक्त्यापि गुणातिदेश	७८७
न सोम इति सुधुतिः	४३६	नष्टेऽयदाने हविरन्तर स्यात्	२४७
न चोदकेनागविधोपसरसु	४३३	न सध्रे घरणं भवेत्	३६९
न तु प्रदानं प्रतिकर्षणीयम्	४१४	न सर्गादानं हविषोऽवर्णण्य	१०८
न देवतार्थं स्तुतशस्त्रपाठ	४२	न साप्तदश्यं प्रकृतौ विरोधात् १२१	
न द्यावापृथिवीयस्य णि		न सोमयागो भवतीष्टिधर्मा	२९५
ताऽऽप्रयणे भवेत्	४९१	न सोमलिप्तैरुदकेष्टिरिष्टा	१७१
न द्रव्यसंख्यादिरपि प्रयोक्ता	३१५	न स्यात्तन्त्रं देवसूनाम्परार्थम् ४९२	
न धर्मोपमतो देवः	२७१	न स्याद्यवाये कथितोऽनुपङ्ग	४८
न पर्णाता स्याद्विहृतौ द्विरुके	१२१	न स्यान्निर्य रात्रिशेषादानादि १८७	
न पावमानौ प्रति पायमानौ	१२३	न स्वामिनोऽसस्तपनं फल	
न वेपणं चोदकतश्चरी स्यात्	३६९	स्यात्	१५०
न प्रोयणीयेत्यतिदेष्टव्यम्	२८६	न स्वामिन प्रतिनिधि	२४०
न प्रोक्षणादीन्युपसरसु यदि		न हविश्चतुरादेयं	४४३
याम्	४८२	न हि मजेत् यज्ञपतिमिषडा	
न प्रोक्षणं हन्ति पिपिप्रयुक्तम्	३१२	याम्	३२०
न धाघः स्तोमवृद्धौ तु	३९६	न होतुकामो यज्ञे ऽस्थनाम्	३७१
(घर्णकान्तरेण) न ग्रहमा		नाक्षिप्तं शरणा पशु	१६३
गध्यतिरिक्तदानम्	३८९	नाग्निवाचा यज्ञि घदेत्	६२
न मित्रकल्पाः खनु सत्रि		नाजो घेन्यादिषु ग्राह्य	३७८
ण स्यु	२६६	नाऽलोप पुन क्रिया	२६०
न मन्त्रमूहेत् प्रतिनिधुपात्ते	३४४	नादित्ये पयसा धर्मा	३५२

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
नाद्यप्रयोगे प्राचर्याम्	२९	निर्मन्थ्यशब्दोऽप्यतिदेशको न२८८	
नाद्यादरः स्यात् वचनादि-		निर्मन्थ्ये यागनियमः	३३
मन्त्रे	४०६	निर्वापकमार्थमनोऽन्तर	
नाधानमङ्गं खलु पाचमान्याः	१२२	म्मवेत्	४७७
नाघ्नोगोस्तन्त्रता कार्या	४७४	निर्वापमन्त्रे ध्रुवमूहनं स्यात्	३३६
नानाबीजे पृथक् पृथक्	४७१	निर्वापादौ पृथङ् मन्त्राः	४७२
नानाहिकानां विहिता		निशीष्टिर्दशतन्त्रा स्यात्	
जिहृत्ता	३०६	स्वामिधेन्यादिकं विना	४८६
नाम्ये हि पक्षोपजनान्त		निषेधमात्रं लशुनाशनादौ	२३३
संस्था	३१७	निष्कासोऽवभृथाङ्गिभः	४६७
नान्यानुष्टुबिहोत्तरा	३३०	निष्कृष्याध्यायताऽपर्य्यम्	५
नाम चित्रापदं तथा	३०	नीषारं त्रीहिधर्माः स्युः	३३५
नाम श्येनपदं पुनः	३१	न देवतासंस्करणाय यागः	३६०
नारण्यभुक्तिः क्रियतेऽऽ दा		नेन्द्राग्निपीतो भवतीन्द्रपीतः	८६
शिंकी	४८०	नेष्टिर्घार्याग्निशमने	३५१
नारम्भणीयेति च दीक्षणीये	३५७	नैकादशिनमम्बहम्	४८१
नार्जने नियमः क्रतोः	१५७	नैन्द्रापीप्णेऽस्ति पेयणम्	१००
नाप्र दानादि दीक्षिते	४४०	नैमित्तिकविकल्पोऽऽ	२६४
नाषाहनं कार्यमुरुकमस्य	३५७	नैमित्तिके धर्मांगुणः धृतौ नो	१२७
नावृत्तिरक्षनस्य तु	४२१	नैमित्तं चेत्तत् समुच्चैयमेष	४२३
नाम्ना देवाः पर्युदासात्	२७०	नैव जयस्त्रिशि	८५
नासावाहवनीयकः	५०१	नैपा प्राक् ज	१८३
नास्मिन्नाधानसंस्काराः	५०१	नोत्कृष्यते पि	२०१
नास्य स्यान्नित्यधारणम्	५०१	नोत्तरोत्पत्तिवृ	३२९
नास्यां स्यात्तक्षणादिकम्	३७९	नोत्थातुमग्नीन् त्वहरेति मन्त्राः	७८
नास्विष्टकृच्छेपकृतिः सपूर्वे	४३२	नोत्पादयेदस्त्रमनश्च यज्ञे	२९०
निकापिनां पूर्वचदुत्तरेषु	२९९	नोपमदङ्गमगादि हि सौम्यम्	१८६
निगमाश्चाज्यपानिति	४०३	नोपस्तृत्यभिधारणे	३६६
नित्यमियेष दधिग्रहहोमम्	१८७	नोगत्तदमौ विधृती पवित्रे	१५२
नित्ये काम्ये च दध्यादि	१७६	नोदस्तु कार्यो हरितपदादौ	३२१
नित्ये गोदोहनं नहि	१७६	नोदं विदध्यात् खलु चक्षु-	
निराकृतेषु सर्वेषु	७	रदौ	३४४

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
न चातिदेश्यो गुणकाम इष्टः ३००		न मन्त्रादौ प्रतिनिधि	२३९
न चाभिधारो घसने च घस्से ३८०		न मानसमहर्षि न	४२२
न तयो कर्तृभिन्नता ४५१		न मुष्टिर्वाग्यमार्थाय	७४
न तूत्तरा श्लोहविधौ ि		न राजसूयेष्टिषु सात्र कार्या ३५८	
सख्या ४४९		नर्त्तिग्मेदो नृपकतौ ४०७	
न ते स्युः पशुकामेणै ३५३		न लोभमूलं स्मरणं प्रमाणम् २२	
न त्यत्यन्ताङ्गहोनकः २२९		न लौकिकाश्रियमः समाप्तौ २३२	
न त्यसौ फलमागी स्यात् २४१		न वाजिने सोमधर्म ३०३	
न त्यादधाति क्रतुमध्यगेष्टिषु ७६		न विहित इति यावज्जीवका	
न क्षीक्षणीयाऽप्यश्नना चेत् ३७३		लाऽग्निहोत्रे ६५	
न देवताकर्माणि ॥ प्रधानम् ३१४		न वैष्णवोक्त्यापि गुणातिदेश ७८७	
न सोम इति सुधृतिः ४३६		नष्टेऽवदाने हविरन्तर स्यात् २४७	
न चोदकेर्मागविधोपसस्तु ४३३		न सत्रे घरण भवेत् ३६९	
न तु प्रदानं प्रतिकर्षणीयम् ४१४		न सर्गदानं हविषोऽवक्षणस्य १०८	
न देवतार्थं स्तुतशस्त्रपाठ ४२		न सातदश्यं प्रहृतौ विरोधात् २२१	
न द्यावापृथिवीयस्य नः १		न सोमवागो भवसोष्टिधर्मा २९५	
ताऽऽप्रपणे भवेत् ४९१		न सोमलिप्तैरुदकेष्टिरिषा १७१	
न द्रव्यसख्यादिरपि प्रयोक्ता ३१५		न स्यात्तन्त्रं वैष्वान्नाम्परार्थम् ४९२	
न धर्मोपनतो देव २७१		न स्याद्यवाये कथितोऽनुपङ्ग ४८	
न पर्णता स्याद्विहृतौ द्विरुदके १२१		न स्यादश्रित्य रात्रिरोपाशनादि १८०	
न पावमानो प्रति पावमानो १२३		न स्यामिनोऽस्तन्तपनं फल	
न पेवर्णं चोदकतश्चरी स्यात् ३६९		स्यात् १५०	
न प्रोषणीयेत्यतिदेष्टनाम २८६		न स्वामिन प्रतिनिधि २४०	
न प्रोक्षणादीन्युपसस्तु बर्हि		न हविश्चतुरादेय ४४३	
याम् ४०२		न हि यजेत् यज्ञपतिस्त्रिद्वि	
न प्रोक्षणं हवित पिपिप्रयुक्तम् ३१२		याम् ३२०	
न द्याघ स्तोमयुद्धौ तु ३९६		न होतुकामा यज्ञे ऽस्तनाम् ३७१	
(घर्णकान्तरेण) न ग्रहमा		नाक्षिप्तं शरत्ता पशु १६३	
गध्यतिरिक्तदानम् ३८९		नाग्निवाचा यज्ञि घदेत् ६२	
न मिश्रकल्पाः खलु सञ्चि		नानो घे चादियु प्रातः ३७८	
ण स्यु २६६		नाश लोप पुन क्रिया २६०	
न मन्त्रमूदेत् प्रतिनिधुपात्ते ३४४		नादित्य पयसा घर्मा ३५२	

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
नाद्यप्रयोगे प्राचर्याम्	१९	निर्मन्थ्यशब्दोऽप्यतिदेशको	न२८८
नाद्यादरः स्यात् वचनादि-		निर्मन्थ्ये यागनियमः	३३
मन्त्रे	४०५	निर्वापकर्मार्थमनोऽन्तर	
नाधानमङ्गं खलु पावमान्याः	१२२	म्भवेत्	४७७
नाघ्रिगोस्तन्त्रता कार्या	४७४	निर्वापमन्त्रे ध्रुवमूहनं स्यात्	३३६
नानाचीजे पृथक् पृथक्	४७१	निर्वापादौ पृथङ् मन्त्राः	४७२
नानाहिकानां विहिता		निशीर्षिर्दशतन्त्रा स्यात्	
शिवृत्ता	३०६	सामिधेन्यादिकं विना	४८५
नान्त्ये हि पत्नीयजनान्त		निषेधमात्रं लशुनाशनादौ	२३३
संस्था	३१७	निष्कासोऽवभृथाङ्गिन्नः	४५७
नान्यानुष्टुबिहोत्तरा	३३०	निष्कृष्याध्यायतारपर्यम्	५
नाम चित्रापदं तथा	३०	नीवारं श्रीहिधर्माः स्युः	३३५
नाम श्येनपदं पुनः	३१	न देवतासंस्करणाय यागः	३६०
नारण्यभुक्तिः क्रियतेऽश्व दा		नेन्द्राग्निपीतो भवतीन्द्रपीतः	८६
शिंकी	४८०	नेष्टिर्धार्पाग्निशमने	३५१
नारम्मणीयेति च दीक्षणीये	३५७	नैकादशिनमम्बहम्	४८१
नार्जने नियमः क्रतोः	१५७	नैन्द्रापीणोऽस्ति पेपणम्	१००
नाप्र दानादि दीक्षिते	४४०	नैमित्तिकविकल्पोऽत्र	२६४
नाघाहनं कार्यमुद्यकमस्य	३५७	नैमित्तिके धर्मगुणः श्रुती नो	१२७
नावृत्तिरक्षानस्य तु	४२१	नैमित्तं चेत्तत् समुच्चयेयमेव	४९३
नाश्वा देयाः पर्युदासात्	२७०	नैव जयस्त्रिशि श्याः	८५
नासावाहवनीयकः	५०१	नैपा प्राक् ज	१८३
नास्मिन्नाधानसंस्काराः	५०१	नोत्कृष्यते पि	२०१
नास्य स्यान्नित्यधारणम्	५०१	नोत्तरोत्पत्तिवृ	३२९
नास्यां स्यात्तक्षणदिकम्	३७९	नोत्थातुमग्नीन् विहरेति मन्त्राः	७८
नास्विष्टकृच्छेपकृतिः सपूर्वे	४३२	नोत्पादयेत्स्वमनश्च यज्ञे	२९०
निकायिनां पूर्ववदुत्तरेषु	२९९	नोपमदङ्गमगादि हि सौम्यम्	१८६
निगमाश्चाज्यपानिति	४०३	नोपस्तृत्यमिधारणे	३६६
नित्यमियेष दधिग्रहहोमम्	१८७	नोशात्तदर्मीं विधृती पयित्रे	१५२
नित्ये काम्ये च दध्यादि	१७६	नोहस्तु कार्यो हरितपदादौ	३२१
नित्ये गोदोहनं नहि	१७६	नोहं विदध्यात् खलु चभु-	
निराकृतेषु सर्वेषु	७	रादौ	३४४

विषय	पृष्ठ
नोहः प्रयोज्यो विरुनौ च	
परम्याम्	३४३
नोहः सविज्ञादिपदेषु कार्यः	३१६
नोहादयो मन्त्रागतास्तु मन्त्राः	४५
नोहोऽभिगौ तुल्यविधानपक्षे	३४३
म	
पञ्चावदानं हृदयादिकेपि	४३६
पत्नीनां स्वाधिकारोऽज्ञा	२२६
पत्नीपदे सन्नहनाय नोहः	३४२
परम्याश्च सन्नाह इहेष्यते नये	४८०
पदकर्माप्रयोजकम्	१६२
पयोधर्मा स तु भवेत्	३०३
परस्य चमसेऽपि सौ	११६
पर्युदासेऽन्यता भवेत्	४३८
परिक्रियार्थो न भवेत्तिभागः	११०
परिक्रयो न भक्षः स्यात्	३६९
परिक्रयः स्याद् व्यजमानकर्म	१४२
परिधिर्यूपधर्माभाक्	३३५
परिधुक्तिः स्वकालार्था	१८२
परं पूर्णस्य बाधकम्	२६४
पर्णोस्तौ व्यवस्थितौ	३३८
पवमानेऽधिकोद्भृती	३९६
पवमानेष्टितन्ताता	४६७
पशुजयार्था रशना सधर्मा	१८६
पशुः सान्नाय्यधर्माकः	३०३
पशोः पुरोडाश उपस्करोति	३६१
पशोर्लिङ्गं विवक्ष्यते	१६०
पशौ प्रयाजेषु विधिर्गुणस्य	३८०
पशौ हविः स्यात् पृथगगमगम्	४२७
पश्चादुखासम्भरणाश्च दीक्षा	२०९
पश्वेकत्वविधक्षा स्यात्	१५२
पाकाग्निहोत्रयोः सोऽर्थात्	१९३

विषय	पृष्ठ
पाठः पृथक् स्यात्खलु स-	
त्रिपातिनाम्	४७८
पाठ्योऽनध्यायेऽपि मन्त्रो-	
ऽध्वरादौ	४९४
पालोचते तु प्रवदेशे पूर्वाम्	८४
पात्राणां स्यात् धारणं	
सर्गकाले	४६४
पानं चोपहवेन हि	११७
पार्श्वणी वैरुते न स्तः	३३८
पित्र्यं कर्मायापराह्णादिकाले	२७८
प्रतीकास्तु नियम्यन्ते	२४३
पुत्रे फलं स्याज्जातेष्टेः	१८३
पुनरेकमहर्भवेत्	२६५
पुरोडाशः क्रतोः पशौ	४८४
पुंसो निषेध शतयातनोत्तया	१०४
पुंसो हिरण्यस्य धृति क्रतोर्ग	१०५
प्रतीकखण्डोऽप्युपदिष्टधर्मा	१२८
पूर्णादितन्त्रा विहितं स्तवाय	१०२
पूर्वेऽप्येषोपरमो यजिः स्यात्	४३३
पूर्वाहणादौ देवकार्याणि	
कुर्यात्	२७८
पृष्ठमेक विभजिति	४१९
पौरोडाशो यागविसर्ग प-	
शौ चेत्	४६१
पौर्णमासस्य वेमृधः	१८१
पौर्णमास्या तु सा भवेत्	४४५
प्रटते स्याद् मिदाहुतिः	२६२
प्रक्रिया बाधते कमम्	९४
प्रक्षेपयुक्तो यजिरेव होमः	१७१
प्रग्रन्थेनोत्तरा ककुप्	४२८
प्रतिनामर्तिजो मित्राः	१३६
प्रतिमासं तदाहुतिः	४२२

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
प्रतिपिद्धग्र गृह्यते	२४०	प्रातरादियज्ञिः सद्य	१९८
प्रतिहोमो न चोत्कर्षे	२६१	प्रातराद्या पोडशिनी	२६२
प्रत्यक्षादिविरोधेन	८	प्राप्तस्थ तस्य श्रवणं द्विरात्रे	४०९
प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वे	६	प्रायश्चित्तं स्याद्विकल्पेन नाशे	४९३
प्रत्यहं न द्विसामत्वम्	४१८	प्राप्तो विषाणाप्रतिपत्तिकर्म	१७०
प्रत्युक्तिः पूर्वमन्त्रामाक्	११७	प्राप्त्येदन्त्याहे विषाणां	
प्र युच साम पूरयेत्	३२६	गणस्थ	४६१
प्रमाणपञ्चकाभाधो	१०	प्रेषे तदर्थं च न कर्तुरैक्यम्	१४८
प्रमाणानां प्रमाणत्वे	१०	फ	
प्रमाणेन प्रमाणस्य विरोधे	१०	फलस्य भक्षणादि स्यात्	११९
प्रमाणं चोदना सज्ञा	७	फलादयोऽप्यज्ञा न चाति	
प्रमा प्रकरण भवेत्	८९	देश्या.	२९९
प्रयाजार्थेऽभिधारणम्	१६४	च	
प्रयाणे च सुरुमन्त्राः	४७३	वहिःशब्दस्तूर्णं वक्ति	३२
पृथग्ब्रह्ममहर्गणे	४२६	वहिः सर्गहविःशेषः	१३०
प्रयाक्ता स्विष्टकृत्तेष्टः	१६४	बलवांश्चादककर्मः	१९७
प्रयोज्यता नित्यमिरापदस्य	३२३	बलीयसी भूतिलिङ्गात्	६१
प्रवृत्ते न पुनर्मुख्यम्	२४१	बहवस्ते बहुधृत्या	१३४
प्रवृत्त्या पशुपु क्रमः	१९४	बह्वर्थं वक्तुकामेन	८
प्रशंसा बाहुसस्तुतिः	३४६	बह्वेकदेशप्रक्षणेऽन्त्यलोपः	४०३
प्रशंसाऽभ्ये पशूक्तिः स्यात्	३६	बाधः प्रान्ते पञ्चविद्भवेत्	९३
प्रस्थातुभक्षं न पशौ वदन्ति	४३०	बाध्येत वस्तेन पुरोक्तस-	
प्रस्तरे यष्टवाग् गुणात्	३५	गम्	३८७
प्राकाशबाधे न तु सर्वबाधो	३८८	बाहंस्पत्यो न बाधकः	३९२
प्राग्दक्षिणा नो पुनरादधातौ	३८२	बुधन्वान् नाग्निरिष्यत	३९८
प्राघासिकातिदेशः स्यात्	२८४	ब्रह्मणे सर्वमज्ञाः स्युः	३६७
प्राचीतिशब्दो वदतीह		भ	
शास्त्राम्	१६७	भवेदपूर्वोऽवभृथाव्ययागः	४३४
प्राचीनवंशस्तुतये प्रतीचो	१०२	भवेज्जगत्साम मन्त्रे विकारे	४१०
प्राजापत्या ॥ बाधन्ते	३९२	भक्षोऽस्ति कृष्णलचरोः	३६६
प्राजापत्याः सर्वसोमोप-		भक्षकुमो यथाप्राप्ति	११६
रिष्टात्	४६६	भक्षप्रैषाच्छादनाद्यश्च नित्यम्	२५९

विषय	पृष्ठ
नोहः प्रयोज्यो विहृनी च	
पत्न्याम्	३४३
नोहः सविज्ञादिपदेषु कार्यः	३१६
नोहादयो मन्त्रागतास्तु मन्त्राः	४५
नोहोऽभिगौ तुल्यविधानपक्षे	३४३
म	

पञ्चावदानं हृदयादिकेपि	४३६
पत्नीनां चाधिकारोऽज्ञा	२२६
पत्नीपदे सप्तहनाय नोहः	३४२
पत्न्याश्च सप्तह इहेष्यते नचै	४८०
पदकर्माप्रयोजकम्	१६२
पयोधर्मा स तु भवेत्	३०३
परस्य चमसेऽपि सौ	११६
पर्युदासेऽभ्यता भवेत्	४३८
परिक्रयाद्यौ न भवेद्विभागः	११०
परिक्रयो न भक्षः स्यात्	३६९
परिक्रयः स्याद् यजमानकर्म	१४२
परिधिर्यूपधर्माणां	३३५
परिधियुक्तिः स्वकालार्था	१८२
परं पूर्णस्य बाधकम्	२६४
पर्णोत्तौ व्यवस्थितौ	३३८
पवमानेऽधिकोद्भृती	३९६
पवमानेऽपि तन्नाता	४६७
पशुजयार्था रशना सधर्मा	१८६
पशुः सात्राय्यधर्मका	३०३
पशोः पुरोडाश उपस्करोति	३६१
पशोर्लिङ्गं विधेयते	१६०
पशौ प्रयाजेषु विधिगुणस्य	३८०
पशौ हविः स्यात् पृथगंगमगम्	४२७
पशुदुष्टासम्भरणाय दीक्षा	२०९
पश्वेकत्वविधक्षा स्यात्	१५९
पाकाग्निहोतायोः सोऽर्थात्	१९३

विषय	पृष्ठ
पाठः पृथक् स्यात्सल्लु स-	
त्रिपातिनाम्	४७८
पाठ्योऽनध्यायेऽपि मन्त्रो-	
ऽध्वरादौ	४९४
पात्रोक्तते तु प्रवदेन्न पूर्वाम्	८४
पात्राणां स्यात् धारणं	
सर्गकाले	४६४
पानं क्षोपहयेन हि	११७
पार्श्वौ वैहृते न स्तः	३३८
विश्वं कर्मायावराह्यादिकाले	२७८
प्रतीकास्तु नियम्यन्ते	२४३
पुत्रे फलं स्याज्जातेष्टे	१८३
पुनरेकमहर्भवेत्	२६५
पुरोडाशः क्रतोः पशौ	४८४
पुंसो निषेध शतयातनोक्त्या	१०४
पुंसो हिरण्यस्य धृति क्रतोर्ग	१०५
प्रतीकखण्डोऽप्युपदिष्टधर्मा	१८८
पूर्णादित्वां विहितं स्तथाप	१०२
पूर्वेऽप्येवोपरमो यजिः स्यात्	४३३
पूर्वाहणादौ देवकार्याणि	
कुर्यात्	२७८
पृष्ठमेकं विभ्यजिति	४१०
पौराडाशो वाग्विसग प-	
शौ चेत्	४६१
पौर्णमासस्य धैर्मृधः	१८१
पौर्णमास्या तु सा भवेत्	४४५
प्रवृत्ते स्याद् मिदाहुतिः	२६२
प्रक्रिया बाधने क्रमम्	९४
प्रक्षेपयुक्तो यजिरेव होमः	१७१
प्रग्रन्थेनोत्तरा ककुप्	४२८
प्रतिनामर्हिजो मित्राः	१३४
प्रणिमासं तदाहुतिः	४२२

विषय	पृष्ठ
प्रतिपिद्धं गृह्यते	२४०
प्रतिहोमो न चोत्कर्षे	२६१
प्रत्यक्षादिविरोधेन	८
प्रत्यक्षान्यभिचारित्वे	६
प्रत्यहं न द्विसामत्वम्	४१८
प्रत्युक्तिः पूर्वमप्याभाक्	११७
प्रयुच्य साम पूरयेत्	३२६
प्रमाणपञ्चकाभाचो	१०
प्रमाणानां प्रमाणत्वे	१०
प्रमाणेन प्रमाणस्य विरोधे	१०
प्रमाणं चोदना तत्र	७
प्रमा प्रकरणं भवेत्	८९
प्रयाजार्थेऽभिधारणम्	१६४
प्रयागे च सुरुन्मन्त्राः	४७३
पृथग्वस्त्रमहर्गणे	४२६
प्रयाका स्विष्टकृश्रेष्ठः	१६४
प्रयोज्यता नित्यमिरापदस्य	३२३
प्रवृत्ते न पुनर्मुख्यम्	२४५
प्रवृत्त्या पशुषु क्रमः	१९४
प्रशंसा बाहुसस्तुतिः	३४६
प्रशंसाऽथे पशूक्तिः स्यात्	३६
प्रस्थातुमर्क्षं न पशौ वदन्ति	४३०
प्रस्तरे यष्ट्याग् शुणात्	३५
प्राकाशबाधे न तु सर्वबाधो	३८८
प्राग्दक्षिणा नो पुनरादधातौ	३८२
प्राघासिकातिदेशः स्यात्	२८४
प्राचीतिशब्दो वदतीह	
शास्त्रम्	१६७
प्राचीतवंशस्तुतये प्रतीची	१०२
प्राजापत्या न बाधन्ते	३९२
प्राजापत्याः सर्वसोमोप-	
रिष्टात्	४६५

विषय	पृष्ठ
प्रातरादियज्ञिः सद्य	१९८
प्रातराद्या षोडशिनो	२६२
प्राप्तस्य तस्य श्रवणं द्विरात्रे	४०९
प्रायश्चित्तं स्याद्विकल्पेन नाशे	४८३
प्राप्तो विषाणाप्रतिपत्तिकर्म	१७०
प्रास्येदन्त्याहे विषाणां	
गणस्य	४६१
प्राये तदर्थं च न कर्तुरैक्यम्	१४८
फलस्य भक्षणादि स्यात्	११९
फलाद्योऽप्यत्र न चाति	
देश्या.	२९९
व	
वर्हिःशब्दस्तृणं वक्ति	३२
वर्हिः सर्गहविःशेषः	१३०
यलवांश्चोदकक्रमः	१९७
बलीयसी श्रुतिर्लिङ्गात्	६१
बहवस्ते बहुधृत्या	१३५
बह्वर्थं वक्तुकामेन	८
यद्देकदेशप्रद्वेगेऽन्यलोपः	४०३
बाधः प्राप्ते क्वचिद्भवेत्	९३
बाध्येत घत्सेन पुरोक्तस-	
र्गम्	३८७
बाहंस्पत्यो न बाधकः	३९२
बुधन्वान् नाग्निरिष्यत	३९८
ब्रह्मणे सर्गमक्षाः स्युः	३६७
भ	
भवेदपूर्वोऽवमृष्यावपयागः	४३४
भवेज्जगत्साम मखे विकारे	४१०
भक्षोऽस्ति कृष्णलचरोः	३६६
भक्षकमो यथाप्राप्ति	११६
भक्षप्रेषाच्छादनायञ्च नित्यम्	२७९

विषय	पृष्ठ
भवेद्भोगोका धुरि सामगीतौ	४०४
भवेद्भलीयो हविषः सहस्रवम्	२०१
भवेदपूर्वो गृहरोधकर्म	४३२
भवेद्विशामेय न सातदशम्	२६९
भागे समाख्यानगुणं प्रकुर्यात्	३८६
भिन्नादिहोमोऽपि पुनर्निमित्ते	६३५
भिन्ना विरुद्धगुणमायिति	
घाजिनेज्या	५३
भिन्ने यज्ञौ फलविधिः	
सह रेवतीभिः	५४
भिन्नैकदेशोऽपि भवेज्जुहोतिः	२४८
भिन्नं पशौ स्यात् पृथगा	
ज्यपात्रम्	२०७
भिन्नं यज्ञः स्याद्विनिर्योग	
भेदात्	४५
भूम्ना स्युः सृष्टयो मताः	३६
भूयः भ्रुतिश्च समिदादि-	
यज्ञीन् भिनत्ति	५०
भ्रुतिभेदे तन्त्रभेदः	४६६
भेदा यज्ञेर्भवति सप्तदश-	
हसंख्या	५२
भेदो दाक्षायणे नहि	५९
म	
मनुष्योऽत्राधिकारमाक्	२२६
मनोता न विकारमाक्	४०१
मन्त्रक्रमो बली तत्रा	१९७
मन्त्रास्तु वेदः क्रियमाणवाची	४४
मन्त्रास्तूपरवे पृथक्	४७४
मन्त्रस्य गोतिं प्रवदन्ति साम	४६
मन्त्रस्यार्थो विवक्षितः	१८
मन्त्रान्ते स्यात्कर्मणः स-	
न्निपातः	४९५

विषय	पृष्ठ
मन्त्रेणोपहवः कार्यः	११७
मन्त्रेतरो ब्राह्मणशब्दवाच्यः	४४
मन्त्रे स्थितं भावपदं विधिर्नो	४३
मन्त्रोच्चारं भाषिको न	
स्वरः स्यात्	४६४
मन्त्रो दर्शोदुघृते न च	३५२
मन्त्रो न गौणे विनियोजनीय	७६
मन्त्रोऽनेको ब्राह्मणोको	
विकल्पः	४९७
मन्त्रो घेषुक्षणे स्रुत्	४७२
मन्त्रः स्थानादिके स्रुत्	४७३
मन्त्र्याप्रतादिः सकलम्	
हाणाम्	४१२
मन्त्रादिरेकः खलु भक्षमन्त्राः	८२
मन्त्रादिवाग् विस्तृतवेदमूला	२०
माघी दीक्षासु पूर्णिमा	२५९
मानोपाहरणे बल्ये	४२६
माघपाक उचः स्तुतिः	२७४
मांसं विधेयं सवनोपकार्ये	१५४
मुख्यकमात्कमोऽङ्गेषु	१९६
मुख्यद्वक् सहस्रमहः	२४३
मुख्यप्राप्ते तदानयेत्	२४४
मुष्यात्पाठक्रमो बली	१९६
मुष्याभावे तमानयेत्	२३९
मुख्यार्थाः स्वामिसंस्क्रियाः	१३०
मुनिरपि बहुशास्त्रं कर्म	
चोक्तं जगदा	६६
मुष्यादयः स्युर्गणनाः क्रमेण	२०४
म्लेच्छप्रयोगात् विकनेमशक्तिः	२५
य	
यज्ञविशेषो निगदो न भिन्नः	४६
यज्ञरयोऽध्वर्युमुपैति ना-	

विषय	पृष्ठ
न्यम्	६९०
यजेत राजा सपुरोहितस्तु	२६६
यज्ञः प्रजा चाध्ययनं च नित्यम्	२३६
यथेकतः सा हविषस्तु मु- ख्यात्	१०९
यद्वा सोमः पूर्णमिष्टेरपि स्यात्	२२०
यागान्यथा ग्रहेष्टकाः	२१३
यागे पूर्णेऽग्निचिह्नतम्	२१५
यागं कुर्याल्लौकिकेऽग्नौ निपादः	२७७
याज्याक्रीती द्रव्यभावेऽपि कार्ये	२७८
याज्यानुवाक्ये संस्कारौ	४००
याज्यानेका विकल्प्यते	४९९
याज्यापाठी षण्द पठेत्	११८
यावच्छक्तिक्रिया नित्ये	२३७
यावदुक्ताः स्त्रियः क्रियाः	२२७
यावद्दीर्घं निषिद्धानि	२६०
यूप एवापरुष्यते	२००
यूपगुणो रक्षना त्रिष्टुदिष्टा	१८९
यूपगुणं स्वरुमाह न पृष्ठी	१९०
यूपस्य नैवोपशयेऽङ्गजातम्	२९१
यूपाङ्गनाजये न भवन्ति धर्माः	१५१
यावदर्थं मनोऽर्चः	४२५
यूपान्तिकाहुतिस्तन्नाम्	४५४
यूराहुतिर्नास्ति यलस्य मेढौ	३५९
यूपेऽरक्षिगुणः पशोः	७१
यूपे सूर्य इति स्तुतिः	३५
यूपैकदेशः स्वरुप्रयोका	१६७

विषय	पृष्ठ
योनिवर्णक्रमो नहि	३३३
यो यदर्शः स तच्छेयः	६७
यौगिकं प्रोक्षणीपदम्	३३
यौगिकं स्विष्टकृत्पदम् र	३०९
रजाशयादिष्वनुपज्य पूर्तिः	४७
राजमखस्य यजीतरदङ्गम्	१८५
राजा सन्निय उच्यते	५७
रात्रिसत्रे फलं स्तुतौ	१७८
रुक्मं परं दीक्षितसंस्कृतेः स्यात्	२०५
ल	
लिङ्गं वाक्यस्य यावकम्	९२
लुप्तार्थकं यत् विकृतौ न तस्यात्	३१०
लोके च वेदे च न शब्दभेदः	२७
लौकिके वेदिके च तत्	३१०
व	
वचनाच्च क्वचिद्भवेत्	१४०
वचनात्कृष्णले पाकः	३६५
वत्सरमुख्यमविघ्नत इष्टिः	१८८
वत्सालम्मा यजिर्गहि	६०
वत्से न पाकः क्रियते वि रोधात्	३८४
वनिष्ठुरग्नौदशनं विकुर्यात्	४२९
वनिष्ठुभावो नोत्तूके	३४६
वर्चापदे स्वामिफलप्रकाशः	१४९
वर्णजये नित्यमिदं त्रयं स्यात्	२३६
वपट्कर्ता च भक्षयेत्	११५
वसानौ दम्पती प्रोक्तौ	२२७
वसार्थमपि नो पृथक्	४७०

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
वाक्यन्न कर्म विदधाति		विमज्ज नयनं तस्याः	४२५
य एवमादि	५०	विरोधे बहुधर्मता	४२७
वाक्यादङ्गे देशकालादिभेदः	४०८	विवर्णश्चाधिकश्च सः	३३५
वाक्याद्वर्मातिदेशः स्यात्	३११	विश्वजित् सफलो यागः	१७७
वाक्येन प्रक्रिया बाध्या	९३	विहारयोस्तन्नाभेदः	४५४
वाक्येन स स्यात् कथञ्चिद-		वेदप्रामाण्यमिष्टत्रैवम्	१५
भ्यकर्मा	१४३	वेदिरेवापकृष्यते	२०१
वाचां स्वरस्त्वङ्गविधि-		वेदिर्युपगुणो न हि	१३२
प्रयुक्तः	३१३	वेदोक्त्याने धमने चरः	
वाच्यवाचकसम्बन्ध	१४	स्यात्	१०७
वाजपेयपदं नाम	३१	चैरूपं पृष्ठसाधनम्	४१९
वायव्य यजिमत्कर्मा	५९	चैदिकान्येव तानि तु	२९२
वारण यज्ञमाशाङ्गम्	७३	चैव्यदेवे तु नामता	३४
वासाग्निर्वाधते त्वयम्	५००	चंशेन कालं कलपेद्व्रतस्य	२५२
वासांश्चावाश्रयमागयाः	७३	व्यभिचारविशेषोऽन्यो	१३
वासादिपूर्वाभ्य निवर्तकं		व्यभिचारो भवेज्ज्ञाने	११
स्यात्	३८३	व्यवस्था स्यात्प्रयाजादौ	२८१
वासादिरन्वाहरणादिधर्मा	३८३	ओहिविकारे यववाधक स्यात्	४३५
वालिष्ठशब्दो भवतीह गौणः	२६७	व्यूढः समूहस्य भवेद्विकारः	४१५
वासो न पच्येत नष्टीदमन्नम्	३८४	श	
विकृतावप्यतिप्रहाः	४४२	शत गवामेव तु दक्षिणासु	३८५
विकृती पीडापेयणम्	९९	शब्दान्तरे विधियुते खलु	
विक्रयो प्रकृतेभ्योऽभ्यः	१३८	कर्माभेदः	४९
विदेवनादेर्विहितोऽपकर्षः	२०८	शमिताऽध्वयुरेव स्यात्	१३६
विधिरष्टाकपालवाक्	३२	शास्त्रां क्षिपेत् प्रस्तरहो-	
विधिशब्दस्तु मन्त्रे स्यात्	२९७	मकाले	१६८
विधिरष्टावप्येवमरणे	२२९	शाखाप्रहारः प्रतिपत्तिकर्मा	१६८
विधेया जाघनी यागे	९७	शिष्टकर्मस्याचमनाश्च कोषः	२३
विधेयं लाक्षावद्वयं सिद्धिः	४०	शिष्टे नम् प्रतिषेधादः	४३८
विमज्ज दानं खलु दक्षि-		शुद्धे कर्मणि सा कार्या	१८४
णायाः	३८५	शुद्धाधिकारो नेज्यादौ	२२८
विरोधे परिधेगुणाः	४८८	शेषकिया नास्ति तु शेषनाशे	२४७

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
समं विधत्ते पुनरग्रतोकिः	४१४	सामोहः कियते नृभिः	३२१
सम्मार्जनं संस्करणं स्तुवादेः	४२	साप्तदश्यं नियम्यते	४४१
सर्वाकामविधिर्गवेत्	१७२	साम्नैव कियते स्तोत्रम्	३३२
सर्वाग्रहार्थाः सवनस्य धर्माः	१२५	साम्नो धर्मा व्यवस्थिताः	३३६
सर्वाज्ञा चाङ्गे नयनीतमिष्टम्	१५४	सांगप्रयोगाय घृतादिधर्माः	१५१
सर्वापृष्ठेष्टितः सवत्	११२	सांगार्थमभिमर्शनम्	१३१
सर्वास्यायः समाप्यते	३७५	सांगार्था सौमिकी वेदिः	१३१
सर्वास्त्ये ज्ञातयो न स्युः	२७०	सांग्रहणी गुण भ्रामनहोमः	१८६
सर्वादितो न प्रतिकर्षणं		साम्नां विकल्प आधाने	४३९
स्यात्	४११	सुत्याहाङ्गपृथग् भवेत्	४६८
सर्वाधोताऽसंघट्तेर्गलिन्या	१०५	सुग्रहण्याऽहर्गणे तन्नामादौ	४६३
सर्वे कामाः सकृद्य स्युः	२७०	सुग्रहण्यो न भक्षयेत्	११४
सर्वेदां स्यात्तन्त्रमाधानमेकम्	४५९	सुक्तयागाशिपोऽज्ञा न	३७४
सर्वं दद्यात् पुनर्यज्ञे	२६५	सुक्तभिधानाद्ब्रह्मोऽज्ञा मन्त्राः	७२
सवनीये पशोस्तन्नाम्	४८९	सुक्तोक्त ऊह्यो यजमानः	
सवनीये हविष्कृत्	४८५	शब्दः	३२१
सस्तोत्राशस्त्रः खलु षोडशी		सैवान्नकामस्यावेष्टिः	६२
स्यात्	४०८	सोमपा ग्राहणाः शतम्	१२०
स स्वर्गास्वविशिष्टायात्	१७८	सोमयजेन्तिरे गुणयागाः	१९१
सहस्रादधिकं तत्र	२७४	सोमस्य चातिदेशोऽस्ति	३३४
साकंप्रस्थाप्यके च न	१११	सोमाङ्ग इष्टौ न पुनर्ग्रतप्रहो	४७९
साकांक्षमेकार्थमिद्वैकवाक्यम्	४६	सोमाधाने सोमकालस्य	
साक्षाच्छ्रुतं द्रव्यमिदं प्रदेयम्	२८७	वाधः	७२१
साङ्गस्यादायन्ततो योगमोक्षौ	४६२	सोमेन यागविधिरस्य गुणो	
साङ्गोऽस्त्ववभृद्यो भवेत्	४५४	ग्रहोकिः	५१
सात्वेन्द्रवायव्यत एव पूर्वा	४१३	सोमेन वेदिः पृथगिष्टिक	
साद्यस्के तु पशुकर्मः	१९५	मर्णाम्	४७६
सा नोपलभ्या तु घट्कृतेज्या	८६	सोमे सप्तदशरिजः	१३८
साभ्युत्थानोऽकवेऽपि स्यात्	२५७	सोमोर्ध्वं साम्राव्यधर्मा-	
सामागमेनाधिकसंख्यपूर्तिः	४०५	विकारः	२२३
सामानविध्योऽधिगुणुड् न		सौत्यस्य चैकादशनेपु धर्माः	२९७
मेपी	३२२	सौत्रामणीग्रहे न स्युः	१११

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
स्वर्चकत्व स्यात् त्रयाणां		हविर्धानं गुणो न चाम्	१३३
पशुनाम्	४६०	हविष्टदेहीति न हन्तिमन्त्रः	७७
स्थस्थानवृद्धिर्दीक्षादे	४६८	हव्यावदानं युगपत्पशुनाम्	२०६
स्थस्थानवृद्धिं लभते उपनीका४१५		हिरण्यगर्भं प्रथमे न मन्त्र	३८१
स्थस्थानेपूयसत्तति	२११	हिरण्यमाला सकलविगङ्गम्	१४४
स्वामिधर्मा त्वसौ भवेत्	२४१	होवादि त्वोभरफलं निय-	
स्वामिसप्तदशाभ्यं ते	१३२	मायं शिष्टम्	५५
स्वामीत्युक्त्यैव नान्यदृत्	१३४	होतव्या. स्फवाद्यो न हि	१५९
स्वामी सदोमानफलस्य शेपी१४०		होतुस्तु मधोऽभिषये सहामे	२५०
स्वारस्मकाले न च ताम्र		होतुर्वृत्तिः स्यादिह पौर्ण-	
कुर्यात्	३५८	मासिकी	४८२
स्विष्टकृत्यप्यपूर्वं स्यात्	१६०	होमाभिषयकता च	११५
ह		हामे ऽग्निं वाधते धर्म	४४०
हृत्कार्यं पृथग्वातः	४२७	होम कुर्यान्नोपयन् धीतयहो	२७७
हविर्गणे देवतया ऽतिदेश	३०६	होलाककर्मानियमेन कार्यम्	३६
		होत्रो मन्त्रः स्वार्त्तमुद्येय एव	४९७

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा सस्कृत सैरिन आफिस, विद्याविलास प्रेस,

गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक, बनारस सिटी ।

मीमांसामण्डनम् मुख्य शब्द सूची ।

अग्निः	३५	आज्यम्	१५३	कचाम्	१३३
अग्नीन्	७८	आधानसंस्काराः	५०१	ऋत्विग्भेदः	४६७
अग्निमान्	२७६	आमनहोमः	१८६	ऋत्विजः	१३४, १७१
अग्निग्राचा	६२०	आर्त्विजम्	५०३	ए	
अग्निशमने	३५१	इ		एककपालके	२८३
अग्निष्टोमः	२१७	इज्या	५३, २५५	एकादशिन्याम्	३४६
अग्निहोत्रके	४७७	इज्यात्रयम्	४५६	एकाहाङ्गम्	२९३
अग्निहोत्रपदम्	३०	इज्यादेः	२२४	एष्टिकहमा	६४७
अग्निहोत्रम्	६२	इज्यादौ	२२८	ऐ	
अग्निहोत्रस्य	२०२	इडायाम्	३२०	ऐन्द्रापीप्णे	१००
अग्निहोत्रार्थोद्धृते	३५१	इन्द्राग्निपोतम्	८६	ऐन्द्रेषु	८२
अग्निहोत्रे	६५	इरापदस्य	३३३	क	
अन्वाधानतः	४६५	इरापदम्	३२४	ककुप्	३२८
अद्भुद्दीनः	२८८	इषौ	२८२	कङ्गुयने	४७३
अद्भुष्टिमक्षा	४८१	इष्टकाः	१२७	कण्वरथस्तरे	३३७
अजः	३७८, ३७८	इष्टिम्	२२०	कपालेषु	४७१
अत्यन्ताद्भुद्दीनः	२२९	इष्टिः	१०६, १८८, ३५१	कपिञ्जलेषु	४४९
अद्रव्यः	२२८	इष्टेः	२२०, २२३, २९६	कल्पसूत्राणि	२६
अध्वरादौ	४९४	इष्ट्यङ्गम्	७२	काण्डम्	२०४
अध्वराभिधे	८०२	उ		काम्यपाशेषु	२१६
अध्वर्युन.	१३६	उत्तरादोहयिधौ	४४९	काम्ये	४९०
अध्वर्युः	१३६	उत्तरोत्पत्तिवृहती	३२९	काम्येष्टिषु	१५३
अध्वर्युणा	१४९	उद्रक्तः	३६२	कुम्भी	४६९, ४७०
अध्वर्युमन्त्र	१४७	उदकेष्टिः	१७१	इतेष्टिः	१८२
अध्वर्याः	१४१	उद्गाहः	२१६	इत्स्नाजुतौ	३५०
अनध्वर्यापे	४९४	उपरीतता	७०	कुण्डलचरोः	३६६
अनीकणमतम्	१९८	उपासद्भी	१६२	कुण्डने	३५६, ३६५
अनुष्टुप्	३३०	उपांशुः	२८६	कुण्डलेषु	३६८
अरण्यभुक्तिः	४८०	उपांशु	१५३	कृत्यः	२१७
अद्वयम्	१२६	उपांशुता	३१६	कृत्यनाम्	१२३
अद्याः	२७०	उष्टके	३४९	कृत्योः	१०६, १५७, ४८४
अस्थि	२७४	उष्टकलैक्यम्	२०६	कृत्यर्थम्	१७७, ३७३
अस्थिर्नृकम्	३७५	ऊ		कृत्यर्थे	२७६
अस्थिपदः	६७२	ऊहम्	३२०	क्षत्रविद्याल्लगानाम्	२२१
अस्थनाम्	३०३, ३७३	ऊहः	३४०	क्षाम	२४९
अहीनके	५८०	यद्यौ	३४१	ख	
अहीने	४०६	ऊ		खट्वाली	३७८
आ		ऊह		खादिरा	३७८
आग्नेयमन्त्रः	८०	ऊहम्	४५	ग	
आग्नेययागः	४८०	ऊह्यमाभिन्न.	४६	गवायाः	२७
आग्नेयः	६३, ६४, ७३	ऊह्यमाभि	१९५	गाने	४६९
आज्यपात्रम्	२०७	ऊह्यमाभि	८८७	गोतिः	२८४
		ऊह्यमाभि	३२६	गुणयोगाः	१९१

गादाहनम्	१५७, १७६	दधे	३६६	निर्मन्त्र्य	३३
गादाहनादे	१२२	दर्विहोमपदम्	३०९	निशंपमन्त्रे	३३९
च		दर्विहोमा	३११	निपाद	२७७
चमसा	१३५	दमंघोदिता	४८१	नीवार	३३५
चममे	११६	दर्नयजे	१८९	नोहादय	४५
चरुगेप	४८८	दर्नवत्	४८१	नोहम्	३४४
चरुम्	३६४	दर्तस्य	२५१	नोह ३१९, ३२१, ३४२,	३४३, ३४३
चरु-	१०७, ३६१	दर्शादिकाले	२३४	प	
चरुपधाने	६०	दर्शादियामे	२३१	पक्षी	२२१
चरो	३६२	दर्शादियाम	२३४	पञ्चदशाहक	३०५
चरो २९४, ३०२, ३६२		दर्शेष्टिपर्म	२९५	पञ्चशराव	२५१
चानुहोत्रे	२७६	दर्शोद्भूते	३५२	पत्नीनाम्	२२६
चित्र	१८१	दशायक्य	४५७	पत्नीपदे	३४२
चित्रादियामे	१३	दाक्षाधने	५९	पत्नीयजनास्तत्स्था	३१७
चित्रापदम्	३०	दानम्	३७२, ३७६	पत्न्या	४८०
छ		दाशकी	४८०	पयसा	५४
छाग	२८०	दोक्षणाया	३७३	पयस्या	१५२
ज		दाक्षणीय	३५७	पयोधमा	३०३
जाघनी	९७, ५००	दाक्षा	१३२, २०९	पयोधतम्	१७७
जुह्वादिपात्रम्	७६८	दाक्षाद	४५८	परस्वीकरणम्	१७४
ज्यातिष्टामे	५६, ११३	दीक्षाम्	१९२, १५९	परिक्म	३६८
ज्योतिष्टोम	८९	दाक्षाहुतागाम्	३८२	परिष्पानयुते	२०५
ज्योति	५२	देवसुनाम्	४९२	परिभ्युक्ति	१८२
ग		दैक्षस्य	१२४, २९६	पर्यता	१२१
तक्षणादिक्	३७९	दैक्षपशु	२९६	पर्यण	३३८
तन्त्रता	४७१	दीहगुण	१२४	पशुकामेष्टौ	३५३
तन्त्रभेद	४५४, ४६६	दीहद्वये	१२४	पशु-	१६३, ३०३
तन्त्रम्	४९०, ४९३	द्यावापृथिव्याम्	४९१	पर्युक्ति	३६
तान्त्रता	४९१	द्वियजे	९७	पशो १२४, १६०, ३६१	
तृणम्	३२	धर्म	३०४	पशौ ३८०, ४५६, ४६१, ४८४	
त्रिवर्ण	२३०	धर्मातिदेशा	२८९	पाक	३६५
त्रेतायाम्	४८४	धर्मातिदेशे	२८५	पाकारिहोत्रयो	१९३
त्रयापेयरणे	२२९	धर्मातिदेशा	२९१	पाट	४७८
त्वष्टा	८५	धर्मा १२४, ३८६, ३१२		पाथ	४९४
त्वाष्ट्रोत्सर्ग	६३	धर्मापदेश	१२८	पात्नावतद्वता	८५
द		धाना	१५२	पात्नावते	८४
दक्षिणा ३६८, ३७०, ३७१, ४८१		धाप्या	११२	पात्राणाम्	४६४
दण्डप्रदानम्	७६९	धार्या	१४९	पानम्	११७
दधि	५४	धारा	४९५	पार्वणी	३३८
दधियद्वहामम्	१८७	धेनुका	३७१	पावमानो १२३, १२३	
दध्ज	३३६	धेन्वादितु	३७८	पावमान्या	१२२
दध्यादि	१७८	न		पाशमन्त्री	३४१
दम्पता	२२७	निकायिनाम्	२९९	पिक्नेमशक्ति	२८
दम्पत्यो	२२६	निर्मन्त्र्यशब्द	२८८	पितृयज्ञ	१८९

पिपि:	१००	भ	यागान्यथा:	२१३	
पिपिप्रयुक्तम्	३१२	भक्षकम्	११६	यामे	१७, २१५, ४९५
पिष्टले	२०१	भक्षमन्त्र	८२	यामम्	२७७
पुतीका:	२४३	भक्षः	३६६	यामः	१०८, १७७, २४९, २५१, ३६०
पुरोडाश	२२२, ३६१, ४७५, ४८४	भद्रपदाभिधेयम्	१५०	यागाः	९०
पुरोडाशगुणे	२०४	भाषिकः	४९४	याज्ञा	२७८
पूनीकखण्ड.	१२८	भित्तिद्वय	१२	यान्या	८०, ४९९
पूणिमा	२५९	भिद्राहुति.	२६२	यूपगुणम्	१९०
पृष्टशब्दः	३९१	भिद्रादिहोमः	२३५	यूपगुणः	१३२
पूरोडाश.	४६१	भृगोलक्षम्	२७०	यूपधर्मभाक्	३३५
पौर्णमासिकी	४८२	भृम्ना	३६	यूपस्य	२९१
पौष्णपेपणम्	९९	भृतिभेदे	४६६	यूपाज्जनाज्ये	१५१
पौष्णे	१००	भेजी	५२	यूपान्तिकाहुतिः	४५४
प्रहृतिर्विजाम्	२४८	म		यूपाहुति.	३५९
प्रगाथे	३३१	मध्यमस्वर्णो.	२८९	यूपे	३५
प्रगीतया	३३२	मलिन्या	१०५	यूपैर्वदेश.	१६७
प्रघासे	२८६	माघो	२५९	यूप.	२००
प्रतिनिधिः	२३९, २४२	मापपावकवचः	२७४	यौनिवर्णक्रमः	३३३
प्रतिनिधौ	२३८	मांसम्	१५४	र	
प्रतिहोमः	२६१	मुनि.	६५	रजाशयादिपु	४७
प्रमा	८९	मुष्टिलोपनम्	३७७	रशना	१२६, १८९
प्रमाणत्वे	१०	मुष्टिः	७४	राजमखस्य	१८५
प्रमाणम्	७	मुष्ट्यादयः	२०४	राजसूपेष्टिपु	३५८
प्रमाणत्वे	१०	मेषपतेः	३४२	रात्रिशेषाशनादि	२८०
प्रमाणपञ्चकामावः	१०	मेढी	३५९	रात्रिसत्रे	१७८
प्रमाणानाम्	१०	म्लेच्छप्रयोगात्	२५	रक्षसम्	२०९
प्रमाणेन	१०	य		रुमार्थितः	६३
प्रयाजाङ्गम्	७२	यजते.	५०, २४९	रेवतीभिः	५४
प्रयाजादौ	२८१	यजमानकर्म	१४२, १४७	ल	
प्रयाजेषु	३८०	यजमानगामि	१४४	लक्षुनाशनादौ	२३३
प्रयाज	३६०	यजिविधि.	३३९	लिङ्गदर्शनम्	१३६
प्रस्तारहोमकाले	२५३	यजिमत्	५९	लिङ्गम्	१६०
प्रस्तरे	३५	यजि. ६०, ६२, ७८, १६३,		लोके	२७
प्रादक्षिणा	३८२	१७४, २५७, ३५१, ३५५, ३७०		लोभमूलम्	२२
प्रायासिकातिदेशः	२८४	यजुर्वेदे	८९	लौकिके	३१०
प्राजापत्या.	४६५	यजुः	४६, ४६, ४७	य	
प्रायश्चित्तम्	४९३	यजे:	५२	वज्रुत्यः	३४७
प्रासः	१७०	यजौ	५४	वत्सत्वक्	४९१
प्रोक्षणम्	३१२	यजपतिः	३२०	वत्सालम्भः	६०
प्रोक्षणादौनि	४८२	यजे	२६५, २९०	वत्से	३८४
य		यज्ञः	२३६	वनिन्दुभाव	३४९
वर्हिषाम्	४८२	यज्ञादौ	२४	वमने	१०७
वर्हिः	३२, १३०	यजुर्वाक्	३६	वरणम्	६९३
वाधकः	९३	यागत्रये	४५०		
		यागविधिः	९१		

मर्च पदे	१४९	साखाम्	२६३	सामग्र्या	२२, ३२ ९८
मर्चप्रद	२३६	सामिग्र्यम्	४५७	सोमधर्म	३०३
मर्चप्रदार्ता	११८	निष्ठकमस्य	२३	सामरा	१२०
मसा	४८३, ४९३	शुद्धाधिकारा	२२८	सामयजे	१९१
समानौ	२३७	शुच	१८	सामयाम्	२२०
समाधम्	४७०	श्रुतादी	२२२	सोमयाग	२९६
सम्प्रमन	२९०	श्रुतपदम्	३१	सोमलिप्ते	१७१
सदि	२९०	श्रुतशब्दी	२४७	सोमाद्र	४, ९
सामयमाथाय	९४	श्रुत	२७७	सामाधाने	२२१
सारिमरा	४, १	प		साम	१३१, ४७३
साध्यवाचकमस्य	१४	पञ्चितिक	१८८	सामन	५१
साजयेयपदम्	३१	पञ्चाङ्गपृष्ठम्	२८६	सामेप	८२
साजिना	८३	पाडशिना	२६२	सामाञ्जम्	२२३
साजिने	३०३	स		साम	८७, २२०
साय-यम्	५९	सन्न-यम्	२३१	सौत्यम्पा	२९४
सायुदेवत	३७८	सन्निग	२६६	सौत्रामगा	१११, १८१, १८४
साभाभि	६००	सन्न २४०, २६७, २६८,		सौभरकम्	५५
साशिष्टराश्र्द	२६७	२६९, ३७१, ४७७	५०२	सौमिका	१३१, २८८
साम	२८४	सन्नेपु	३७०	सौमिक	२००
विकारा	२९६, २९८	सन्नायम	२५२	सौर्वे	२९२, २९४, ३००, ३६१
विक्रपा	१३८	सन्न	३०५	सौर्व	३०१
विवर्ण	३३५	सन्निगा	१३२	संयवनम्	३६३
विशीहिदशतन्त्रा	४९५	सन्नायमन्त्र	८१	सन्नेपनम्	३६३
विदवजिन्	१७७, २५२	सन्निपात	४९५	सम्कारा	५०३
विपाणाम्	४६१	सन्निपातिनाम्	४७८	सन्नाय्या	३५५
विपाणा	१७०	सन्निपातसन्नाय्या	५२	सन्निपाणागुण	१८५
विहारयो	४५४	सन्निपातविज	१३८	स्तामरूप	३३४
वदप्रामाण्यम्	१५	सन्नायु	३२६	रूप्यादय	१५९
वदि १३१, १३२	२०१, ४७६	सन्निपादिवजान्	५०	रूप्यादि	६९
वेदे	२७	सन्निपात	३६७		
वदालापान	१०७	सन्निपातनाम्	१४२	हविर्धानम्	१३३
वैदिकज	१०६	सन्निपातविज	१०९	हविर्	१०८, ३०१
वैदिकानि	२९२	सन्निपातवि शप	१३०	हवि	२४७, ३६१
वैदिके	३१०	सन्निपातकार्ये	१५४	हविर्कृत्	७७
वैदिके	३४	सन्निपातविपदेपु	३१९	हन्नायवानम्	२०६
वैष्णवोक्तम्	२८७	सन्निपातविज	१२१, २६९	हिरण्यगर्भ	३८१
व्यवस्था	२८१	साम ४६, ३२४, ३२५, ३२६		हिरण्यमाला	१४४
व्यवाये	४८	सामिपेन्यादिम्	४८५	हिरण्यस्य	१०५
माहिधर्मा	३३५	साम्ना	३३५	हिरण्य	३०२
मीत्यादि	६८	साम्न	३३६	हापादि	५५
श		साहविष	१०९	होममद	५४
शकृता	१, ३	सूक्तवाक	४६५	होमा	२६१
शतपातनोक्त्या	१०४	सोमकालान्	२६७	होमे	२५०
शास्त्राप्रहार	१६८	सामकालम्	२२१	होम	१७४

शोधनपत्रम्

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
उपोद्धात	१९	करणस्यलक्षणमु	करणस्यो
८	६	६	५
३९	१४	पदेनसम्बन्ध	पदेनापूर्वस्य सम्बन्ध
९४	३१	सन्निधि	क्रम
१००	(अन्ते)	स्पष्टार्थम्	'स्पष्टार्थम् । भाष्यपुस्तकेऽधिकरणपरिगणनसंख्या पञ्चदशैवोपात्ता । तत्र सप्त माधिकरणमेकत्र स्थापितमत्र तु तत्रत्यानि पङ्क्तिपरिगणितानीत्यवधेयम्' ।
१०३	११	७	३
	१२	८	४
	२३	विषे	निषे
	३३	=	४
१०४	१	९	५
	१६	१०	२३
	३३	७	६
१३१	३२	दर्श	मर्श
१४०	२७	पोश्रीयानेप्रिया इति - पातुनेष्ट	आध्वर्यवहौत्र ...अध्वर्युहोत
१४४	१७	दुःखं	सुख
१४९	५	३३	३
१५७	२२	प्राकारा	प्रकारा
१६२	३३	क्रम	क्रम
१६४	२०	आग्नेय एव	आग्नेययाग एव
१६६	२६	शिष्टमेक	विशिष्टे एक
१६७	१३	विद्य ।	छिद्य
१७२	१५	द्रव्य	द्रव्ये
१८४	२०	॥ १९ ॥	॥ १९ ॥ भाष्ये इदमधिकरणान्तरं न धृतम् । उक्त एवाधिकरणेऽन्तर्भूत विचारान्तरम् ।

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१९१	२२-२३	सुनीती धीक्ष्य	'सुनीतीर्वीक्ष्य
	२४	'सुनीती' न्यायज्ञ	
		'तत्त्वचित्'	'तत्त्वचित्'
	२१	द्वादश अ	द्वादश 'सुनीती' न्यायान अ
	२६	नीति शेष	नीति यावत्
१९२	७	काण्डेन च	काण्डेन मुख्येन च
		पञ्चसु	पट्सु
१९२	१७	५।१।२	५।१।२
१९३	५	५।१।३	५।१।२
१९९	२५	प्रधान	प्रयाज
२००	९	प्रथ	प्रैष
२१५	३०	मुता	मुन
	३२	यमास	यमागस
२२८	०	कारी	कारो
२६२	६	यदा परित्यज्यते	यदाऽग्निहोत्रादयः परित्यज्यन्ते
	८	षोडशित्या	षोडशिनि होमत्या
२८०	८	विहिततथ	विहिततथा
३०१	३	दिकामंत्रा(अतोऽनन्तरं)	वराताप्येहवनभृते' इत्यन्तानि वाक्यानि ।
३०४	२२	(५)	(५) ८।२। २४-२८
३१२	२७	हन्ति विधि	हन्तिविधि
३१७	१२	दहो	वद्वाऽग्न्यानि तस्मात् प्राक्
३१९	२५	मुहि	मूहि
३२५	६	घेयो	घेय
	७	यं सप्त	यौ द्वितीयाद्यायप्रथमया दे तथा सप्त
३२९	२८	वतिनी	वर्तिनी
३३४	१४	अकार	आकारः
३४१	३१	द्वियजन	यद्वयजन
३४८	१३	तेष्वभ्यस्य	तेष्वभ्यस्य
३५१	२०	ध्याया	ध्याया

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३५३	२५	दशमा	नवमा
३७८	५	उज	उत
३८२	२८	तर्म	तैर्म
३८७	१२	दक्षिणाः । ताश्च	दक्षिणा । सा च
३८८	२९	मात्रस्येति	मात्रमिति
३९०	६	स वा	स एषा
३९६	३३	स्योदाहरणानि	स्योदराणि
४०४	२०	त्रिचस्य	तृचस्य
४०५	१७	पचना	घपना
	१९, २६		
४०८	२४	अग्नीषोमीये	अग्निष्टोमे
४१३	१६	म्या	म्या
४१९	२७	मत्रा	मैत्रा
४३४	१५	(पूर्वपक्षो नास्ति)— (स एषं पठनीय.)—	(४) पूर्वपक्ष—यहिर्मात्र वर्जयित्वाऽभ्यस्त् सर्व प्रा- कृत कर्तव्यमिति
४३४	१६	(४)	(५)
४५०	१७	कृष्णा	कृष्ण
४५६	३२	स विहिता	विहिता
४५८	१७	'उत्तरे' उ	'उत्तरे' प्रधानकर्मान्तरे उ
४५८	१८	कर्मान्तरमिति	निष्कासद्रव्यकमेव कर्मा- न्तरमत्र विधीयत इति
४५८	२८	स्यादुत कर्मणा	स्यादुतःज्ञाना
४६२	१	अग्नि	अग्नी
४६८	१२	॥ ४ ॥	॥ ४ ॥ [विपरीतमेतदधि करण भाष्ये ॥]
४७२	१६	तग्रहो	तग्रहो
४८३	२५	प्रथने	हरणे
४६५	६	प्रयोगे स्वरो	प्रयोगे मापिकः स्वरो

हमारे यहाँ हर तरहकी छपाई व जिद्दसाज्जिका कायं भी होता है।

हर तरह के संस्कृत ग्रन्थ तथा भाषा पुस्तकों के मिलने का पता—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सारिज् आफिस,

विद्याविलास प्रेम, गोपालमन्दिर के उत्तरकाटक,

बनारस सिटी।

मण्डनमिश्रकृता

मीमांसानुक्रमणिका

महामहोपाध्याय-गङ्गानाथझाशस्त्रिणा

मैथिलेन रचितेन मीमांसा-मण्डनेन

व्याख्यानेन मण्डिता ।

उपोद्घातः ।

प्रयागे टीथोसाहिबमहाशयस्य प्राचीनपुस्तकसङ्ग्रहे मण्डनमिश्रकृतमीमांसानुक्रमणिकापुस्तकम्मयोलब्धम् । मिश्रवर्येणायुगोचिन्द्विद्वत्सामांसाहाय्येन पुस्तकान्तरसंप्रसादितं काश्यामेव । मीमांसाधिकरणानां प्रातिष्ठिकरूपबोधको ग्रन्थ इदानीन्तनैरेक एवोपलभ्यते न्यायमालारूपः । तत्राधिकरणस्वरूपस्य पद्यवद्धतया तदवगतिर्न सुकरा भवति कोमलधियामित्याकलय्य 'बालानां सुखबोधाय' तत्र किमपि कर्तव्यमिति च विचार्य सरलया भाषयाऽधिकरणस्वरूपनिरूपणे प्रवृत्तोऽहं मीमांसाचार्यस्य मण्डनमिश्रस्यैव कृतिं तन्मूलतया निरधारयम् । यतोऽत्रानुक्रमणिकायां प्रायशः श्लोकपादेनैकेनैवाधिकरणसिद्धान्तोऽवधृतः । अतस्तस्यैव श्लोकपादस्य व्याख्यानरूपेणात्र पञ्चावयवनिरूपणमधिकरणं सुस्पष्टं विलिखितम् । यद्यपि विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गशास्त्रेऽधिकरणं विदुः इति प्राचीनानां लक्षणमधिकरणस्य लक्षणमुपलभ्यते-तदनुसारेण च सङ्गतेर्न भवत्यधिकरणाङ्गता-तथाऽपि न्यायामालारीति रेवात्रानुसृतेति सुधीर्भिर्विभाव्यम् । यद्येकस्यापि शास्त्ररीसकस्येदं सन्तोषकरं स्यात् तर्हात्मानं कृतकृतममंस्यते—

विदुषा वशंवदः—

गङ्गानाथझाशर्मा ।

श्रीः
मण्डनमिश्रकृता

मीमांसानुक्रमणिका

महामहोपाध्याय-गङ्गानाथझाशर्मणा
मैथिलेन रचितेन मीमांसामण्डनेन
व्याख्यानेन मण्डिता ।

पित्रोस्तीर्थलतातीर्थनाथयोश्च गुरोस्तथा ।
श्रीचित्रधरमिश्रस्य मीमांसापारदृश्यनः ॥
सर्वतन्त्रस्यतन्त्रस्य जयदेवस्य मद्गुरोः ।
भ्रातुःश्रीचिन्मयनाथस्य प्रभोर्लक्ष्मीश्वरस्य च ॥
पादार्ककिरणो नित्यं हृदये दीप्यताममम ।

मीमांसाशास्त्रसङ्क्षेप व्याचक्षाणेन यत्नतः ।
मीमांसानुक्रमणिकाव्याख्या संक्षिप्यतेऽधुना ॥
अधिकरणस्वरूपं हि सङ्क्षेपेण प्रदर्शितम् ।
साधने बाधने युक्तिर्विज्ञेया धार्तिकादितः ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः धर्मप्रमाणनिरूपकः ।

तत्र प्रथमः पादः विधिरूपनिरूपकः ।

[धामपार्श्वस्याङ्गा आदावधिकरणानुसारिणस्ततो जैमिनीय-
सूत्राध्यायपादसूत्रानुसारिणो बोद्धव्याः ।]

(१) १।१।१। अयायं धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय प्रमाणतः ।

आदौ—

एकैकस्याधिकरणस्य—(१) सङ्गतिः (२) विषयः (३) संशयः
(४) पूर्वपक्षः (५) सिद्धान्त इति भवन्ति पञ्चावयवाः । तत्रादावधि-
करणेऽत्र—(१) अधीतवेदस्य वेदाध्ययनानन्तरं किं कर्तव्यमिति भव-
त्याकाङ्क्षा । इयमेवात्र सङ्गतिः ।

(२) विषयश्चास्य 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति वाक्यम् ।

(३) एतस्मिन् विषये संशयः—इदं वाक्यं वेदार्थज्ञानं तदेतुभूतं विचारं च विधत्ते—उत वेदात्तरग्रहणमात्रमिति । विचारस्यापि वैधत्वे उक्तविधिप्रयुक्त एव मीमांसाशास्त्रारम्भोऽन्यथा त्वविधेय एवेति संशयस्य मूलम् ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—नैव विधत्ते इदं वाक्यमर्थज्ञानहेतुभूतं विचारम्—स्वर्गायात्तरमात्रग्रहणमस्य विधेयमिति । एवं च मीमांसाशास्त्रोक्ताध्ययनविधिप्रयुक्तमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—विचारो विधेय एव । अत उक्तविधिप्रशादेय विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति भवत्येष मीमांसाशास्त्रस्याध्ययनविधिप्रयुक्ततेति ॥

तदेतद्भट्टमतेनाधिकरणस्वरूपम् । प्रमांकरमतेन किञ्चिद्भूपान्तरम् । अधिकरणस्य विषयवाक्यमस्य मते 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति नैव सम्भवति तस्य नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यमानत्वात् । अतः 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयोत तमध्यापयीत' इत्येवात्र विषयवाक्यम् । अत्र ह्याध्यापनमाचार्यकर्तृकं विहितम् । न चाध्यापनमध्ययनं विना सम्भवति । अत आचार्यकर्तृकाध्यापनविधिना माणवककर्तृकाध्ययनमप्याक्षितमेव । अत एव पृथगध्ययनविधिकल्पनापि नावश्यकी । एतावद्भेदानन्तरं पूर्वपक्षे विचारशास्त्रं विषयः—तद्वारम्भणीयं वा न चेति संशयः—नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः—अध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्यापनेन शुध्यमानस्यार्थस्य विचार्यत्वाद् विचारशास्त्रमपि वैधमेवेत्यारम्भणीयमेवेति सिद्धान्तः ।

सर्वमेतद्भिन्नेत्याह मण्डनमिथः—अथेति । 'अयम्' भगवान् सूत्रकारो जैमिनिः—'प्रमाणतः' उक्तविधिप्रयुक्तत्वेन—'धर्मजिज्ञासां' धर्माणि जिज्ञासताम्—को धर्मः किलक्षणः कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि किम्परश्चेत्येवंरूपाम्—'आदौ' प्रथमे सूत्रे—'प्रतिज्ञाय' (इत्येतावत्पर्यन्तम्प्रथमाधिकरणस्वरूपम्) 'जिज्ञासां कुरुते' इत्युत्तरेण वाक्यसमाप्तिः ॥ १ ॥

(२) १।१।२ द्वितीयसूत्रेण जिज्ञासां कुरुतेऽधुना ॥

ग्रामाणाभासरूपादीन् सङ्करेण निरूपयन् ॥

(१) द्वितीयाधिकरणस्य सङ्गतिर्यथा—धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति प्रतिज्ञानन्तरं कोऽसौ धर्मो यो जिज्ञासितव्यः किं च तल्लक्षणमित्युत्पिता भवत्याकाङ्क्षा ।

(२) धर्मजिज्ञासैवास्य विषयः ।

(३) तत्र संशयः—धर्मस्य लक्षणं ज्ञानं च सम्भवति न वेति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अलौकिकत्वाद्धर्मो न लक्षयितुं शक्यते । अत एव तत्र प्रमाणमपि नास्ति—नास्ति च तस्य ज्ञानस्योपाय इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—लौकिकाकारराहित्येऽपि धर्मस्य लक्षणं तत्र प्रमाणं च सम्भवति । तच्च लक्षणं द्वितीयसूत्रोक्तं 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति । अर्थत्वे (निःश्रेयससाधकत्वे) सति वेदप्रोक्तत्वमित्यस्यार्थः । एवं च वेद एव धर्मे प्रमाणमित्येतदप्युक्तं भवति । अनेनैव च वेदस्य सर्वथा प्रामाण्यमेवेत्यपि सूचितम्भवतीति त्र्यंशोऽत्र सिद्धान्त इति भाट्टमते-नाधिकरणार्थः ।

प्रभाकरमतेन त्वेवं स्वरूपमधिकरणस्य । (१) पूर्वसूत्रप्रतिज्ञात-धर्मजिज्ञासायाः कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यप्रयुक्तं 'वेदार्थो जिज्ञास्य' इत्येवं मतं सूचितं प्रथमाधिकरणे । अतो वेदार्थजिज्ञासायां प्रवृत्तायां कियान् वेदार्थो जिज्ञास्य इति विचारः प्रवर्तते । (२) अत्र विषयो धर्मप्रमाणभूतो वेदार्थ एव ॥ (३) तत्र संशयः—किं यत् किञ्चिद्वेदे प्रोक्तं विधिप्रोक्तं कार्यं रूपं मन्त्रार्थवादप्रोक्तं सिद्ध्यर्थरूपमित्युभयमेवात्र धर्मज्ञानसम्पादकत्वेन जिज्ञास्यमाहोस्विद्विधिप्रोक्तकार्यरूपमात्रमिति । (४) तत्र पूर्वपक्षः—समस्तवेदार्थोऽत्र धर्मज्ञानकारणत्वेन जिज्ञास्य इति । (५) सिद्धान्तश्च—कर्तव्यबोधको विध्यंश एव वेदस्य धर्मज्ञानसाधक इति स एवात्र जिज्ञास्य इति ॥ कर्तव्यबोधकं विधिसंस्पृष्टमेव वाक्यं साक्षाद्वाचकं प्रमाणं चेत्यन्विताभिधानवादिनः प्रभाकरस्य निर्वन्धः । अत एव भाट्टाभिमतमधिकरणस्वरूपे यद्यप्यस्य न कोऽपि विरोधस्तथाप्यादावेवान्विताभिधानवादे स्वकीयमात्रं प्रदर्शयितुमयमधिकरणस्य स्वरूपान्तरमुद्गावितधान् । एव च यत्किञ्चित् कार्यं निःश्रेयससाधनत्वेन वेदे विहितं तद्धर्म इत्युभयसम्मतम् ।

तदेतदधिकरणमभिलक्ष्याह—द्वितीयेति निरूपयन्नित्यन्तेन । 'द्वितीय-सूत्रेण' चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यनेन—'प्रमाणाभासरूपादीन् सङ्करेण निरूपयन्' चोदनायां वेदे प्रमाणाभासत्वसंशयं व्युदस्यन् 'न च तथाभूत-मप्यर्थं ब्रूयाद्वोदने'त्यादिभाष्यग्रन्थेन—'अधुना' 'जिज्ञासां' धर्मविषयिणीं को धर्मः किं लक्षणश्चेत्यादिरूपां—'कुरुते' प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) १।१।२ निष्कृष्याध्यायतान्पर्यं ब्रवीति सुखसिद्धये ॥

(२) विषयशाम्य 'स्याध्यायोऽध्येतव्य' इति वाक्यम् ।

(३) एतन्मिन् विषये संशयः—इदं वाक्यं वेदापेक्षानं तदेतुभूतं विचारं विधत्ते—उत वेदादृष्टप्रमाणमात्रमिति । विचारस्यापि वैधन्ये उक्तविधिप्रयुक्तः एव मीमांसाशास्त्रारम्भोऽन्यथा त्वविधेय एवेति संशयस्य मूलम् ।

(४) तत्र पूर्णपक्षः—नैव विधत्ते इदं वाक्यमर्थज्ञानहेतुभूतं विचारम्—स्वर्गाद्यादृष्टमात्रप्रमाणस्य विधेयमिति । एवं च मीमांसाशास्त्रप्रोक्तप्राप्ययनविधिप्रयुक्तमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—विचारो विधेय एव । अत उक्तविधिप्रशब्देन विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति भवत्येव मीमांसाशास्त्रस्याध्ययनविधिप्रयुक्तमेति ॥

तदेतद्भट्टमतेनाधिकरणस्वरूपम् । प्रमादरूपतेन विशिष्टरूपान्तरम् । अधिकरणस्य विषयवाक्यमस्य मते 'स्याध्यायोऽध्येतव्य' इति नैव सम्भवति तस्य निव्यानुयायित्वेनाप्युपपद्यमानत्वात् । अतः 'अद्यपरं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत' इत्येवात्र विषयवाक्यम् । अत्र ह्यध्यापनमाचार्यकर्तृकं विहितम् । न चाध्यापनमध्ययनं विना सम्भवति । अत आचार्यकर्तृकाध्यापनविधिना माणवककर्तृकाध्ययनमप्याहितमेव । अत एव पृथगध्ययनविधिकल्पनापि नावश्यकी । एतावद्भेदानन्तरं पूर्वपक्षेव विचारशास्त्रं विषयः—तदारम्भणीयं वा न वेति संशयः—नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः—अध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्यापनेन बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्यत्वाद् विचारशास्त्रमपि वैधमेवेत्यारम्भणीयमेवेति सिद्धान्तः ।

सर्वमेतद्भिषेत्त्याह मण्डनमिथः—अयेति । 'अयम्' भगवान् सूत्रकारो जैमिनिः—'प्रमाणतः' उक्तविधिप्रयुक्तत्वेन—'धर्मजिज्ञासां' धर्माय जिज्ञासाताम्—को धर्मः फिलक्षणः कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि किम्परश्चेत्येवंरूपम्—'आदौ' प्रथमे सूत्रे—'प्रतिज्ञाय' (इत्येतावत्पर्यन्तम्प्रथमाधिकरणस्वरूपम्) 'जिज्ञासां कुरुते' इत्युत्तरेण वाक्यसमाप्तिः ॥ १ ॥

(२) १।१।२ द्वितीयसूत्रेण जिज्ञासां कुरुतेऽधुना ॥

श्रमाणाभासरूपादीन् सहारेण निरूपयन् ॥

(१) द्वितीयाधिकरणस्य सङ्गतिर्यथा—धर्मजिज्ञासा कर्तव्येति प्रतिज्ञानन्तरं कोऽसौ धर्मो यो जिज्ञासितव्यः किं च तद्वक्षणमित्युत्पत्तिर्भावत्याकाङ्क्षा ।

(५) सिद्धान्तः ॥ प्रत्यक्षं हि वर्तमाने इन्द्रियसंप्रयुक्ते च विषये प्रवर्तते । धर्मे तु नास्ति-वर्तमानत्ववापीन्द्रियसंयोगः । तस्मात् धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति । यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तत्रानुमानोपमानार्थापत्यभाषाणां प्रवृत्तिर्नास्त्येव, प्रत्यक्षेण गृहीत एव व्याप्तिसादृश्यादौ तेषां प्रवृत्तेः सम्भवात् । तस्मान्नास्ति प्रत्यक्षादिगम्यत्वं धर्मस्येति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह अग्न्याप्रामाण्येति । 'अग्न्येषाम्' शब्दातिरिक्तानां प्रत्यक्षादीनाम्-अप्रामाण्यस्य धर्मविषयकप्रमाकरणत्वाभावस्य-सिद्धौ पदैतत् सिद्धं भवति तदैव-हि यस्मात्-नोदनैव वैदिकविधिरेव-धर्मे प्रमाणम् इति शेषः-इति सिध्यति निश्चितं भवति-तेन तस्मात्-प्रत्यक्षसूत्रे-चतुर्थे-अन्यत् शब्दादतिरिक्तं प्रत्यक्षादि-धर्मे धर्मविषये-प्रतिषिध्यते प्रमाणत्वेनेति शेषः ॥ ४ ॥

(५) १।१।५ निराकृतेषु सर्वेषु धर्मो नास्तीति शङ्क्यते ।

प्रमाणं चोदनां तत्र ब्रवीत्यौत्पत्तिकादिना ॥

(१) धर्मे प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्ये निराकृते चोदनायाः प्रमाणत्वं विचारणीयं प्राप्नोति । इयमेव पञ्चमाधिकरणस्य सङ्गतिः ।

(२) धर्मप्रमाणचोदनाप्रामाण्यमेव विषयः ।

(३) तत्र संशयः-धर्मावबोधिकायाश्चोदनायाः प्रामाण्यमुतनेति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः-नास्ति धर्मे किञ्चित्प्रमाणम् । प्रत्यक्षादयो न भवन्ति तत्र प्रमाणम् । तथा शब्दोऽपि न भवति । शक्तिग्रहणपूर्वकं हि शब्दस्य प्रामाण्यम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्ध एव गोघटादौ गृह्यते । धर्मस्त्वलौकिकः । अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दुर्घटम् । तस्मात्तत्र प्रमाणान्नास्ति । प्रामाणाभावाच्च धर्मोऽपि नास्त्येवेत्यभ्युपगन्तव्यमिति ।

एवं च धर्मं प्रति चोदनायाः प्रमाणत्वं न सिध्यति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात्-तद्ग्रहणस्य च वेदवाक्यादौ प्रसिद्धपदसाहचर्येण सम्भवात्-सम्भावत्येवाप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दितस्य शब्दस्य प्रामाण्यं प्रत्यक्षादिभिरगृहीते धर्मे । तस्मान् सिद्धं चोदनायाः प्रामाण्यम् इति ॥

तदेतदभिप्रेत्याह-निराकृतेष्विति । 'सर्वेषु' प्रत्यक्षादिषु-निराकृतेषु धर्मप्रमाणत्वेन-तत्र प्रामाणाभावात्-धर्मो नास्तीति शङ्क्यते । एतस्याः शङ्कायाः समाधानरूपेण-तत्र धर्मे-चोदनाम् वैदिकविधियाश्रयमेव-प्रमाणम् अपेक्षितज्ञानकरणम्-ब्रवीति व्युत्पादयति-औत्पत्तिकादिना पञ्चमेन सूत्रेणेति योजना ॥ ५ ॥

(१) सङ्गतिः । चोदनालक्षणत्वं धर्मस्योक्तम्-तत्प्रामाण्यपरीक्षाऽधुना प्रवर्तत इति ।

(२) वेदप्रामाण्यपरीक्षैव विषयः ।

(३) संशयः—धर्मप्रमाणभूतवेदप्रामाण्य परीक्षणीयञ्च वेति ।

(४) पूर्णपक्षः—प्रमाणमात्रोधीनत्वात्ममेयसिद्धेः प्रमाणस्वरूपपरीक्षा नावश्यकीति ।

(५) सिद्धान्तः—विचारशास्त्रेऽस्मिन् सर्वस्यापि विषयस्य परीक्षणीयतैव प्राप्नोत्यतः धर्मप्रमाणस्य वेदस्यापि परीक्षा कर्तव्येति भट्टमते-माधिकरणम् ।

प्रभाकरमतेन त्विदम्—धर्मज्ञानोपायो वेद इति चोदनासूत्रे साधिते वेदे किमुक्तमित्येष चिन्ता कर्तव्योत वेदस्य प्रामाण्याप्रामाण्यचिन्ता तावदादौ प्रवर्तयितव्येति संशये-वेदार्थस्य प्राधान्यासत्यैव चिन्ताऽधुना प्रवर्तयितव्येति पूर्णपक्षः । सिद्धान्तस्तु—अनुष्ठानायसरे हि किमधुना कर्तव्यमित्यपेक्षार्या वेदार्थविचार एव प्राधान्येनाभ्युत्तिष्ठति-विचारशास्त्रे तु यत्र धर्मज्ञानस्य क उपाय इति विचारः प्रस्तुतस्तत्र तस्योपायस्य कोदूशम्प्रामाण्यं विम्वसनीयत्वं चेत्तेषां विचारः प्रधानपदवीमारोहति । अन्यथाधारिते हि वेदस्य प्रामाण्ये तदुक्तौ धृष्टा नोदिषादेव ॥

सर्वमेतद्भिन्नेत्याह-निष्कृष्येति । 'अध्यायस्य' प्रथमाध्यायस्य तात्पर्यं अर्थ- 'निष्कृष्य' सारांशेनोद्धृत्य-'प्रवीति' वर्णयतीत्यर्थः । धर्मे यद्वेदस्य प्रामाण्यं तत्परीक्षैव प्रथमाध्यायार्थ इति सूचितम् ॥ ३ ॥

(४) १।१।४ अन्याप्रामाण्यसिद्धौ हि नोदनैवेति सिध्यति ।

तेन प्रत्यक्षसूत्रे हि धर्मेऽन्यत् मतिपिभ्यते ॥

(१) वेद एव धर्मं प्रमाणमिति सिद्धान्तितम् । तत्र भवति विचि-
कित्सा-प्रत्यक्षानुमानादीन्येव कस्मात्त भवन्ति धर्मेऽपि प्रमाणानीति ।
तत्रिवृत्त्यर्थमत्र धर्मं प्रति प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं परीक्ष्यते । इयमेव अनु-
धाधिकरणस्य सङ्गतिः ।

(२) धर्मविषये प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमेवास्य विषयः ।

(३) तत्र संशयः—धर्मज्ञानं वैदिकविधिभिरेव जन्यते उत प्रत्यक्षा-
दिभिरपीति ।

(४) पूर्णपक्षः—प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वाद् धर्मस्य च प्रमेयत्वाद् भव-
त्येव तैरपि धर्मज्ञानमिति ।

ज्ञानस्य निरालम्बनत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधः । तथाहि स्तम्भोऽयं
कुड्योऽयमित्यादि प्रत्यक्षदृष्टमेवार्थं प्रमाणजातं विपर्ययीकरोतीति सर्वजन-
प्रसिद्धम् । एवं प्रमाणविरोधाच्चाभ्युपगमात्रेणाहंज्ञानस्य निरालम्बनत्वमि-
त्याद्येवम्प्रकारेण 'परस्य' निरालम्बनवादिनः 'साधने' निरालम्बनत्वसाधके
हेतौ- 'दूषिते' सति-सिद्धान्तिनेति शेषः- 'परः' शून्यवादी- 'तस्य' ज्ञानस्य
'अशक्तिः' बहिः प्रवर्तितुमसामर्थ्यम् ज्ञानस्याभ्यन्तरत्वात्तस्य बहिः प्रवर्तितुं
सामर्थ्यवशास्तीति- 'मत्वा' विचार्य- 'पुनः' प्रत्यवतिष्ठते । एतत्प्रायवस्थानं च-

प्रवर्तितं हि किं शक्तं स्तम्भाद्यर्थे बहिः स्थिते ।

अथवाऽऽत्मांश एवैतत् ग्राह्ये क्षीणं न वस्तुनि ॥

तुद्यद्येतेन ग्राह्योऽर्थो गृह्यते दूषणं ततः ।

तदुक्तं, सर्वमात्मांशे प्राप्ते तन्नोपपद्यते ॥

न चाप्याकारभेदेन ज्ञानहेत्याद्यधारणम् ।

न चान्यतरधर्मत्वं विस्पष्टं तत्र गृह्यते ॥

इत्यादि श्लोकवार्तिकेऽनुसन्धेयम् । एवं च प्रत्यक्षस्य बाह्यग्राह-
कत्वात् बाह्यस्य चार्थस्यासत्त्वात्सर्वमपि प्रत्यक्ष व्यभिचार्येव । एवं
च तस्य सर्वथा परीक्षणीयत्वमेवेति परीक्षा न कर्तव्येति रिक्तं यच्च
इति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ॥ ७ ॥

प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वे प्रबन्धेन प्रसाधिते ।

इदानीमनुमानस्याव्यभिचारोऽभिधीयते ॥ ८ ॥

'प्रबन्धेन' निरालम्बनशून्यवादनिराकरणात्मकेन 'अतो न व्यभिचार-
ति प्रत्यक्षम्' इत्यन्तेन भाष्यप्रबन्धेन- 'प्रत्यक्षस्य अव्यभिचारित्वे' 'प्रसाधिते'
'इदानीं' तदनन्तरम्- 'अनुमानस्य' द्वितीयप्रमाणस्य- 'अव्यभिचारः' दोष-
राहित्येन प्रमाजनकत्वम्- 'अभिधीयते' व्यवस्थाप्यते- इति योजना । एवं
चानुमानस्यापि प्रमाणत्वेन प्रसिद्धत्वात् तदपि न परीक्षणीयामत्याशयः ॥

यद्यपि प्रत्यक्षस्य व्यभिचारित्वात्तन्मूलकमनुमानाद्यपि व्यभिचा-
रीति पूर्वपक्षे- प्रत्यक्षस्याव्यभिचारित्वे तन्मूलकस्यानुमानादेरप्यन्यमि-
चारित्वमित्येतावन्मात्रं धत्तुमाशङ्क्यं तथाऽप्यात्मोपलक्षणान्यानुमाना-
दीनां प्रसिद्धत्वमपरीक्ष्यं चेति धत्तुं पृथगुपन्यास इत्यवधेयम् ॥ ८ ॥

अतः शब्देऽपि विज्ञाते वक्तृदोषविनिर्जिते ।

सत्पार्यवुद्धेरस्यापि ब्रवीत्यव्यभिचारिताम् ॥ ९ ॥

'अतः' पूर्वोक्ताद्यैव हेतोः प्रमाजनकत्वरूपान्- 'शब्देऽपि वक्तृदोषवि-
निर्जिते विज्ञाते' मति-शब्दाप्रामाण्यस्य वक्तृदोषमात्रमूलकत्वम्- येदे

वदर्थं वक्तुकाभेन तमर्थं सौत्रमिच्छता ।

वृत्तिकारमतेनैव त्रिसूत्री वर्ण्यतेऽन्यथा ॥ ५ ॥

शास्त्रे निरूपणीयं 'बहुम् अर्थम्' शून्यवादादिनिर्वाकरणरूपं- 'वक्तुकाभेन' वर्णयितुमिच्छदुक्तेन- अथ च 'तमर्थं' 'सौत्रं' सूत्रसूचितम्- 'इच्छता' सत्रसूचितमेवैतन्सर्वमिति दिदर्शयिषता भाष्यकारेणेति शेषः- 'त्रिसूत्री' तृतीयमारभ्य पञ्चमसूत्रपर्यन्तो ग्रन्थः- 'वृत्तिकारमतेन' वृत्तिकारकृतव्याख्यानुसारेण- 'अन्यथा' पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेण- 'वर्ण्यते' व्याख्यायते । एतच्छ्रुतलोकमारभ्योपनिषद्श्लोकपर्यन्ते ग्रन्थेऽप्राधिकरणनिरपेक्षा अथ च प्रमाणनिरूपणोपयोगिन एवार्था वर्णिता इति ध्येयम् ॥ ६ ॥

सत्यमिध्याविभागो यो वृत्तिकारनिरूपितः ।

बौद्धस्तं सहते नेति नन्वित्येतेन कथ्यते ॥ ६ ॥

वृत्तिकारस्तृतीयसूत्रं नशब्दाध्याहारेण व्याख्यातवान् । एवं च तस्यार्थः । धर्मज्ञानस्य निमित्तं न परीक्षणीयम् । प्रसिद्धानि हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । शास्त्रमपि शब्दप्रमाणरूपं तदस्तर्गतत्वात् प्रसिद्धमेव । अतस्तदपि न परीक्षितव्यम् इति । एवं निरूपिते तृतीयसूत्रार्थे शङ्कासमाधानाभ्यां प्रमाणानां स्वतः । माएवं परतश्चाप्रामाण्यं चतुर्थसूत्रार्थरूपेण वर्णितम् । तदुक्तं भाष्यकारेण- 'यस्य दुष्टं' करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य' इति । तत्रैवं चतुर्थसूत्रयोजना-पद्विषयं ज्ञानं तेनैवेन्द्रियाणां सम्प्रयोगे यत् जन्यते तत् ज्ञानं पुन्यक्षं 'सत्' प्रमाणमेव ॥ चतुर्थसूत्रस्य 'प्रत्यक्षम्' इत्यन्तस्यैवांशस्यायमर्थः । अवशिष्टस्त्वंशोऽग्रिमेण त्रयोदशश्लोकेन सङ्गृह्यते ॥

एवं सदसद्विषयत्वेन प्रत्यक्षज्ञानस्य सदसत्त्वे निरूपिते तत्र बौद्धो विषयाणां सत्यममृष्यमाणः सर्वेषां ज्ञानानां निरालम्बनत्वं जगतो वा शून्यत्वं वर्णयामास प्रत्यक्षस्य व्यभिचारित्वपददर्शनेन तत्प्रसिद्धानिराकरणार्थम् । तदेतदभिप्रेत्याह सत्यमिथ्येति । यस्य ज्ञानस्य विषयः सत् तत् सत्यं यस्यासन् तदसदिति यो ज्ञानानां विभागो वृत्तिकारेण निरूपितः तं विभागं बौद्धो न सहते । इदमेव बौद्धस्याभर्षणं 'ननु सर्व एव निरालम्बनः स्वप्नवत् प्रत्यय' इत्यादिना भाष्यस्थेन शङ्काग्रन्थेन कथ्यते इति योजना ॥ ६ ॥

प्रत्यक्षादिविरोधेन दूषिते परसाधने ।

'तदशक्तिं परो मत्वा पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥ ७ ॥

नपि प्रमाणानां प्रामाण्यस्य प्रसिद्धत्वाद्यथा तानि न परीक्षणीयान्येवमेव
चोदनाऽपि शब्दप्रमाणान्तर्गता प्रसिद्धप्रामाण्या नैव परीक्षणीयेत्युप-
संहरति चोदनाऽपीति ॥ १२ ॥

प्रमाणानां प्रमाणत्वे हेतुरव्यभिचारिता ।

व्यभिचारवती तेन चोदना शिष्यते परैः ॥ १३ ॥

यस्मात् 'प्रमाणानां' 'प्रमाणत्वे-यथार्थज्ञानजनकत्वे-तेषाम् 'अव्य-
भिचारिता' एव हेतुः सिद्धान्तिनोक्तः-तस्मात्-'परैः' वेदप्रामाण्यनिषेध-
कैः 'चोदना' वैदिकं विधिवाक्यं-'व्यभिचारवती' सव्यभिचारा मिथ्या-
प्रतीतिजननी-'शिष्यते' उपदिश्यते वर्ण्यते इति यावत् ॥

इयमेव शङ्का वृत्तिकारमतेन चतुर्थसूत्रोत्तरांशस्य 'अनिमित्तं विद्य-
मानोपलम्भनत्वादित्येवंरूपस्यार्थः । तद्वक्ष्यार्यश्च-शब्दः चोदना
'अनिमित्तम्' अप्रमाणम्-कुतः-'विद्यमानोपलम्भनत्वात्'-यद् विद्यते
तस्योपलम्भोऽपि भवत्येव-यस्योपलम्भो न भवति तत्र विद्यते-नोपल-
भ्यते तु यागाद्यनन्तरं स्वर्गादि पञ्चादि वा-तस्मान्नेव विद्यते पञ्चादि-
रूपोऽर्थः-एवं सति यागेन पशुः सम्पद्यत इति या वैदिकी चोदना तस्या
मिथ्यात्वमेवेति व्यभिचारवती चोदनेति 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति
रिक्तं यच्च इति शङ्काया आशयः ॥ १३ ॥

व्यभिचारो भवेज्ज्ञाने हेतुदोषेऽप्युतान्यथा ।

तदोपसिद्धये तेन सम्बन्धः कार्य इत्यते ॥ १४ ॥

केनचित् प्रमाणेन यदा ज्ञान जन्यते तदा तज्ज्ञानं मिथ्येति निश्ची-
यते-यदि तस्य कारणेषु कश्चिदोषो दृश्यते अथवाऽन्यत् किमप्यप्रामा-
ण्यकारणमुपलभ्यते । शब्दप्रमाणे च दोषस्तद्वक्तव्यं सम्भवेत्, अथ वा
'यो' तेन शब्द उच्चारितस्तेनार्थेन तस्य वाच्यवाचकरूपसम्बन्ध-
एव । एवं च 'तस्मिन्' शब्दे 'दोषस्य' सिद्धये-दोषास्तित्वप्रदर्श-
'सम्बन्धः' शब्दार्थयोः-'कार्यः' अनित्यः पुरुषकृतोऽत एव तदोप-
'इत्यते'-पररिति शेषः ।

समाधानं पञ्चमे सूत्रे वर्णितम्-तद्य-
तोक्तिरूपम् । तस्योक्तेन पूर्वपक्षेण सम्बन्धो न
तत्सम्बन्धं दर्शयितुमेवैव श्लोकः ॥ १४ ॥

इदानीं नित्यसम्बन्धसाधनायाथयद्वयम् ।

निर्णेतुं प्रथमः शब्दः स्फोटवादि निरूप्यते ॥ १५ ॥

शब्दप्रमाणे यत्कृमावादेव कारणदोषाभावं विषयमाणः-'नि-

चापौरुपेयन्वादेव धनुस्तदोपस्य चास्मिन् एवेति निश्चिते सति-‘अस्य’ शब्दस्यापि-‘सन्त्यार्थबुद्धेः’ यस्मादस्मादव्यभिचारिणी बुद्धिरुदेति तस्मात् कारणान्-‘अव्यभिचारिताम्’ प्रमाजनकत्वम्-‘प्रवीति’ व्यवस्थापयतीति योजना । शब्दसामान्यलक्षणं चोक्तं धार्तिके-
 प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
 पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ इति ।
 एवं च शब्दप्रामाण्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् सोऽपि न परीक्षणीय इति भावः ॥ ६ ॥

असन्निकृष्टसादृश्यज्ञानं सदृशदर्शनात्

उपमानं यदेतच्चाव्यभिचारीति कथ्यते ॥ १० ॥

‘सदृशस्य’ गद्यस्य-‘दर्शनात्’-यत् तस्य ‘असन्निकृष्टे’ गद्यि ‘सादृश्यज्ञानम्’-गोसदृशोऽयमिति ज्ञानम्-तदेव ‘यत्’-उपमानम्’ उपमितिकरणम्-‘तत्’ ‘अव्यभिचारि’ प्रमाजनकम्-‘इति कथ्यते’ व्यवस्थाप्यते । एवं चोपमानप्रमाणस्यापि प्रसिद्धत्वात्तदपि न परीक्षणीयमित्यर्थः ॥ १० ॥

प्रमाणेन प्रमाणस्य विरोधेऽन्यार्थकल्पनाम् ।

अर्थापत्तिमपि स्वार्थे वदन्त्यव्यभिचारिणीम् ॥ ११ ॥

‘प्रमाणस्य’ एकेन प्रमाणेनावधारितस्वार्थस्य ‘जीवति देवदत्त’ इत्येवंरूपस्य-‘प्रमाणेन’ अन्येन प्रमाणेनावधारितेनार्थेन गृहे नास्तीत्येवं देवदत्ताभावेन-‘विरोधे’ असामञ्जस्ये सति-या तद्विरोधपरिहाराय-‘अन्यस्य अर्थस्य’ बहिर्भावरूपस्य ‘कल्पना’ नामेवंरूपाम्-‘अर्थापत्तिम्’ ‘अपि’-‘अव्यभिचारिणीम्’ प्रमाजननीम्-‘वदन्ति’ व्यवस्थापयन्ति-सम्प्रदायविद् इति शेषः ॥ एवं चार्थापत्तिप्रामाण्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् सोऽपि न परीक्षणीयेत्याशयः ॥ ११ ॥

प्रमाणपञ्चकाभावोऽन्यभावोऽन्यप्रतीतिकृतः ।

सोऽपि न व्यभिचारीति-चोदनाऽपि तथैवच्यते ॥ १२ ॥

‘धस्तुसत्तावयोधार्थं यत्प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं तद् यत्र घटादौ धस्तु रूपे-सत्यामपि शक्तौ-न पूर्वर्तते तत्र भवत्येवमावस्यप्रामाण्यम् । एवं मेव अभावार्यं प्रमाणं प्रमाणपञ्चकाभावरूपमुच्यते । अयं चाभाव’ ‘अन्यप्रतीतिकृत’ प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्या या ‘प्रतीतिः’ ज्ञानम्-तदपेक्षया ‘अन्या’ भिन्नप्रकारिका-‘प्रतीति’ ज्ञानं ‘करोति’ । तथा च ‘सोऽपि’ अभावः-अभावप्रमाजनकत्वादेव ‘अव्यभिचारी’ । एवं चाभावप्रमाणस्यापि प्रसिद्धत्वात् सोऽपि न परीक्षणीय इत्यर्थः ॥ एवं च पक्षः ॥

मपि प्रमाणानां प्रामाण्यस्य प्रसिद्धत्वाद्यथा तानि न परीक्षणीयान्येवमेव
चोदनाऽपि शब्दप्रमाणान्तर्गता प्रसिद्धप्रामाण्या नैव परीक्षणीयेत्युप-
संहरति चोदनाऽपीति ॥ १२ ॥

प्रमाणानां प्रमाणत्वे हेतुरव्यभिचारिता ।

व्यभिचारवती तेन चोदना शिष्यते परैः ॥ १३ ॥

यस्मात् 'प्रमाणानां' 'प्रमाणत्वे-यथार्थज्ञानजनकत्वे-तेषाम् 'अव्य-
भिचारिता' एव हेतुः सिद्धान्तिनोकः-तस्मात्-'परैः' वेदप्रामाण्यनिषेध-
कैः 'चोदना' वैदिकं विधिवाक्यं-'व्यभिचारवती' सम्यगभिचारा मिथ्याः
प्रतीतिजननी-'शिष्यते' उपदिश्यते वर्ण्यते इति यावत् ॥

इयमेव शङ्का वृत्तिकारमतेन चतुर्यसूत्रोत्तरांशस्य 'अनिमित्तं विद्य-
मानोपलम्भनत्वा'दित्येवंरूपस्यार्थः । तदक्षरार्थश्च-शब्दः चोदना
'अनिमित्तम्' अप्रमाणम्-कुतः-'विद्यमानोपलम्भनत्वात्'-यद् विद्यते
तस्योपलम्भोऽपि भवत्येव-यस्योपलम्भो न भवति तत्र विद्यते-नोपल-
भ्यते तु यागाद्यनन्तरं स्वर्गादि पश्वादि वा-तस्माद्वैव विद्यते पश्वादि-
रूपोऽर्थः-एवं सति यागेन पशुः सम्पद्यत इति या वैदिकी चोदना तस्या
मिथ्यात्वमेवेति व्यभिचारवती चोदनेति 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति
रिक्तं यच्च इति शङ्काया आशयः ॥ १३ ॥

व्यभिचारो भवेज्ज्ञाने हेतुदोषेऽप्युतान्यथा ।

तदोपसिद्धये तेन सम्बन्धः कार्य इष्यते ॥ १४ ॥

केनचित् प्रमाणेन यदा ज्ञानं जन्यते तदा तज्ज्ञानं मिथ्येति निश्ची-
यते-यदि तस्य कारणेषु कश्चिदोषो दृश्यते अथवाऽन्यत् किमप्यप्रामा-
ण्यकारणमुपलभ्यते । शब्दप्रमाणे च दोषस्तद्वक्तव्येव सम्भवेत्, अथ वा
यदर्थयोधकत्वेन शब्द उच्चारितस्तेनार्थेन तस्य वाच्यवाचकरूपसम्बन्ध-
गत एव । एवं च 'तस्मिन्' शब्दे 'दोषस्य' सिद्धये-दोषास्तित्यप्रदर्श-
नार्थम्-'सम्बन्धः' शब्दार्थयोः-'कार्यः' अनित्यः पुरुषकृतोऽत एव सदोष
एव 'इष्यते'-पररिति शेषः ।

चतुर्यसूत्रोत्तरार्थोपन्यस्तस्य समाधानं पञ्चमे सूत्रे वर्णितम्-तच्च
शब्दार्थसम्बन्धनित्यतोक्तिरूपम् । तस्योक्तेन पूर्वपक्षेण सम्बन्धो न
सुग्रह इति तत्सम्बन्धं दर्शयितुमेवैष श्लोकः ॥ १४ ॥

इदानीं नित्यसम्बन्धसाधनायाश्रयद्वयम् ।

निर्णेतुं प्रथमः शब्दः स्फोटवादि निरूप्यते ॥ १५ ॥

'इदानीं' शब्दप्रमाणे यकृमावादेव कारणदोषाभारं विवक्षमाणः-'नि-

चापौरुपेयव्यादेव यत्तुस्तदोपस्य चासंस्मृत एवेति निश्चिते सति-‘अस्य’ शब्दस्यापि-‘सत्यार्थानुदेः’ यस्मादस्मादव्यभिचारिणी युद्धिरुदेति तस्मात् प्रारणान्-‘अव्यभिचारिताम्’ प्रमाजनकत्वम्-‘प्रतीति’ व्यवस्थापयतीति योजना । शब्दसामान्यलक्षणं चोक्तं वार्तिके-

प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ इति ।

एवं च शब्दप्रामाण्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् सोऽपि न परीक्षणीय इति भावः ॥ ६ ॥

असन्निकृष्टसादृश्यज्ञानं सदृशदर्शनात्

उपमानं यदेतच्चाव्यभिचारीति कथ्यते ॥ १० ॥

‘सदृशस्य’ गवयस्य ‘दर्शनात्’-यन् तस्य ‘असन्निकृष्टे’ गवि ‘सादृश्यज्ञानम्’-गोसदृशोऽयमिति ज्ञानम्-तदेव ‘यत्’-उपमानम् उपमितिकरणम्-‘तत्’ ‘अव्यभिचारि’ प्रमाजनकम्-‘इति कथ्यते’ व्यवस्थाप्यते । एव चापमानप्रमाणस्यापि प्रसिद्धत्वात्तदपि न परीक्षणीयमित्यर्थः ॥ १० ॥

प्रमाणेन प्रमाणस्य विरोधेऽन्यार्थकल्पनाम् ।

अर्थापत्तिमपि स्वार्थे वदन्त्यव्यभिचारिणीम् ॥ ११ ॥

‘प्रमाणस्य’ एकेन प्रमाणेनावधारितस्वार्थस्य ‘जीवति’ वेषवृत्त इत्येकरूपस्य-‘प्रमाणेन’ अन्येन प्रमाणेनावधारितेनार्थेन गृहे नास्तीत्येव वेषवृत्ताभावेन-‘विरोधे’ असामञ्जस्ये सति-या तद्विरोधपरिहाराय ‘अन्यस्य’ अर्थस्य’ बहिर्भावरूपस्य ‘करणम्’ तामेव रूपाम्-‘अर्थापत्तिम्’ ‘अपि’-‘अव्यभिचारिणीम्’ प्रमाजननीम्-‘वदन्ति’ व्यवस्थापयन्ति-संज्ञायाविद् इति शेषः ॥ एव चार्थापत्तिप्रामाण्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् सोऽपि न परीक्षणीयेत्याशयः ॥ ११ ॥

प्रमाणपञ्चकाभावोऽप्यभावोऽन्यप्रतीतिकृत् ।

सोऽपि न व्यभिचारीति-चोदनाऽपि तथोच्यते ॥ १२ ॥

यस्तु सत्तावबोधार्थं यप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकं तद् यत्र घटादौ यस्तु रूपे सत्यामपि शक्तौ न पूर्ववर्तते तत्र भवत्येषाभावस्य प्रामाण्यम् । एवमेव अभावस्य प्रमाणं प्रमाणपञ्चकाभावरूपमुच्यते । अथ चाभावः ‘अन्यप्रतीतिकृत्’ प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्या या ‘प्रतीति’ ज्ञानम्-तदपेक्षया ‘अन्या’ सिद्धप्रकारिका-‘प्रतीति’ ज्ञानं ‘करोति’ । तथा च ‘सोऽपि’ अभाव-अभावप्रमाजनकत्वादेव ‘अव्यभिचारी’ । एव चाभावप्रामाण्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् सोऽपि न परीक्षणीय इत्यर्थः ॥ एवं च वक्ष्या

एष एव नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः 'तस्य' धर्मस्य 'ज्ञानम्' ज्ञानकारणं प्रमाणं भवतीति 'तस्य ज्ञानमित्यनेन सूत्रांशेनोक्तम् । प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य धर्मस्य ज्ञानं नित्येन शब्देन चोदनालक्षणेन नित्यशब्दार्थसम्बन्धद्वारैव जन्यते । नित्यत्वादेव चास्य कर्तृदोषाद्यप्रामाण्यकारणाभावादनवद्यप्रामाण्यमिति पर्यवसितोऽर्थः । उक्तं च वार्तिके—

न मृषा घैदिकं वचः ।

स्थायं धत्तूनपेक्षत्वात् पदार्थपदवुद्धिवत् ।

(१)

तत्कृतः प्रत्ययः सभ्यक् नित्यवाक्योद्भवत्वतः ।

वाक्यवुद्धिदेवेति ॥

एवं च चोदनालक्षण एव धर्मो नान्यलक्षण इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

अथ चित्रादियागेषु सद्यः फलमपश्यता ।

व्यभिचाराद् य आक्षेपः सोऽधुना विनिवार्यते ॥ १८ ॥

शब्दस्य प्रामाण्यं प्रतिपत्ता पूर्वपक्षिणा—'चित्रादियागेषु' पश्वादि-दृष्टफलसम्पादकतया घेदे विहितेषु—'सद्यः' कर्मसमाप्त्यनन्तरकाले—'फलम्' पश्वादिरूपं सम्पन्नम्—'अपश्यता' नैव भवतीति दृष्टवता—उक्तानां विधीनाम् अर्थेन 'व्यभिचारात्' मिथ्यात्वात्—'य आक्षेपः' कृतः प्रदर्शितश्चात्र त्रयोदशे श्लोके—'सः' आक्षेप—'अधुना विनिवार्यते' परिह्रियते—'अथ यदुक्तं अनिमित्तं शब्द' इत्यांरभ्य 'तच्चैव हि तत्र कारणं शब्दश्च' त्यन्तेन भाष्यग्रन्थेनेति योजना । तत्परिहारो यथो कर्मानन्तरमेव फलमिति न विध्यर्थोऽपि तु कृते कर्मणि फलम्भवतीत्येतायन्मात्रम् । लौकिकेऽपि कर्मणि कृप्यादौ भवत्येव कालान्तरेऽपि फलमिति ॥ १८ ॥

व्यभिचारविशेषोऽन्यो यज्ञायुधिवचोगतः ।

तमिदानीं निराकर्तुं त्रिभुरात्मा प्रसाध्यते ॥ १९ ॥

घेदस्य प्रामाण्यमाशङ्कमानेन पूर्वपक्षिणा 'स एष यज्ञायुधो यजमानोऽजसा स्वर्गं लोकं यातीति' वाक्यमुपन्यस्य तत्र—'अन्यः' चित्रादियागफलान्तरानिष्पत्तिमूलकाक्षेपात् अपरः—'व्यभिचारः'—'यज्ञायुधिवचोगतः'—उक्तवाक्ये यज्ञायुधिशब्देन यज्ञपात्रधारियजमानशरीरमेवोच्यते तद्य दग्धं नव स्वर्गं लोकं यातीति प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थ उक्तवाक्येनोच्यत इत्येवंरूपः प्रदर्शितः—'तम्' आक्षेप—'निराकर्तुम्' परिहर्तुम्—'आत्मा पिबुः' अस्ति शरीराधितः स एष यज्ञायुधिशब्देन विषयितः स एष शरीरदाहानन्तरं स्वर्गं यातीति 'इदानीं' प्रसाध्यते—'यत्तु प्रत्यक्षविरुद्धं मिथ्यारभ्य 'तस्माद्विरोध' इत्यन्तेन पञ्चमसूत्रभाष्यसमानिपर्यञ्चभाष्यग्रन्थेनेति योजना ॥

त्यसम्बन्धसाधनाय शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वं साधयितुम्—‘आध-
यद्वयं’ तत्सम्बन्धस्याश्रयभूतं शब्दमयं च ‘निर्णेतुं’ निरूपयितुम्—‘प्रथम’
आदौ—‘शब्द’ एव—‘स्फोटवादे’—‘अथ गौरित्यत्र कः शब्द’ इत्याख्य ‘त-
स्मादक्षराण्येव पदम्’ इत्यन्ते भाष्यग्रन्थे—‘निरूप्यते’ इति योजना । इद-
मथाकृतम् । सम्बन्धिद्वयाधारो हि सम्बन्धो नानिरूपितयोस्तयोर्निरूपयितुं
शक्यते । नहि वर्णातिरिक्तस्य शब्दस्य (पराभिमतस्फोटादिरूपस्य)
शशविपाणायमानस्य सम्बन्ध एव सम्भवति—न तरां नित्यत्वम् । अतः
प्रयोजनपदं वर्णानां शब्दत्वप्रतिपादनं सम्बन्धप्रस्तापादेव नाप्रसक्तं
क्रियते । एवं च आस्तां तोयत्सम्बन्धः शब्दस्वरूपमेव तावत्कीदृशमि-
त्येव प्रथमतो निरूपयाम इत्याशयः सिद्धास्तिनः ॥ १५ ॥

ततोऽभिधेयरूपं यत् सम्बन्धस्याश्रयान्तरम् ।

तन्निरूपयितुं नित्या जातिरस्तीति साध्यते ॥ १६ ॥

‘ततः’ शब्दस्वरूपनिरूपणान्तरम्—‘सम्बन्धस्य’ शब्दार्थसम्बन्धस्य-
‘यत् आश्रयान्तरम्’—उक्तस्य सम्बन्धस्यैक आश्रयः शब्दस्तस्मादपरो
द्वितीयो य आश्रयः ‘अभिधेयरूपम्’ अर्थरूपम्—‘तन्निरूपयितुं’ ‘नित्या
जातिः’—‘शब्दाभिधेया’—‘अस्तीति’ ‘साध्यते’—‘अथ गौरित्यस्य शब्दस्य
कोऽर्थ’ इत्याख्य ‘आकृतिः शब्दार्थ’ इत्यन्तेन भाष्यग्रन्थेनेति योजना ।
प्रयोजनं चास्योक्तं धार्तिककारैः—

आकृतिव्यतिरिक्तेऽर्थे सम्बन्धो नित्यताऽस्य च ।

न सिध्येतामिनि ज्ञात्या तद्वाच्यत्वमिहोच्यते ॥ इति ।

आकृतिशब्देन चात्र जातिरेयोष्यते यथोक्तम्—‘गयादिशब्दोऽभिध-
धाति जाति’ मित्यधिमं सप्तमिशब्दोक्ते ॥ १६ ॥

ततो निरूपिते भित्तिदूरेऽपि परमार्थतः ।

सम्बन्धनित्यतामाह कर्त्रभावेन हेतुना ॥ १७ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ‘भित्तिद्वये’—‘शब्दार्थसम्बन्धस्य सम्बन्धिरूपाश्रय-
द्वये शब्दार्थरूपे’—‘परमार्थतः’ तत्परतः—‘निरूपिते’ व्यवस्थापिते—‘ततः’ तद्-
नन्तरम्—‘कर्त्रभावेन हेतुना’—‘यस्य कर्ता नास्ति तर्षकतकम्’ शब्दार्थसम्ब-
न्धस्य च कर्ता नास्ति तस्मात् स कृतक इत्येतेन हेतुना—‘सम्बन्धस्य’ श-
ब्दार्थनिष्ठस्य ‘नित्यताम्’ ‘आह’ व्यवस्थापितवान्—‘भौतव्यसिक्तस्तु शब्दस्य
र्थेन सम्बन्ध इत्येतेन पञ्चमसूत्रस्याप्यखण्डेनाथ च’ अथ सम्बन्धः क इत्या-
ख्य ‘तस्मादपौरुषेयः शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध’ इत्यन्तेन भाष्यग्रन्थेन ॥
उक्तं च धार्तिकरता—

सम्बन्धोऽस्मि च नित्यश्चेन्मुक्तमौत्पत्तिकादिनेति ॥

एष एव नित्यः शब्दार्थसम्बन्धः 'तस्य' धर्मस्य 'ज्ञानम्' ज्ञानकारणं प्रमाणं भवतीति 'तस्य ज्ञानमित्यनेन सूत्राशेनोक्तम् । प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानस्य धर्मस्य ज्ञानं नित्येन शब्देन चोदनालक्षणेन नित्यशब्दार्थसम्बन्धद्वारैव जन्यते । नित्यत्वादेव चास्य कर्तृदोषाद्यप्रामाण्यकारणाभावादनवद्यप्रामाण्यमिति पर्यवसितोऽर्थः । उक्तं च वार्तिके—

न मृषा वैदिकं वचः ।

स्यार्थे धत्तूनपेक्षत्वात् पदार्थपदबुद्धिवत् । (१)

तत्कृतः प्रत्ययः सम्यक् नित्यवाक्योद्गद्यत्वतः ।

वाक्यबुद्धिदेवेति ॥

एवं च चोदनालक्षण एव धर्मा नान्यलक्षण इति सिद्धम् ॥ १७ ॥

अथ चित्रादियागेषु सद्यः फलमपरयता ।

व्यभिचाराद् य आक्षेपः सोऽधुना विनिवार्यते ॥ १८ ॥

शब्दस्य प्रामाण्यं प्रतिपत्ता पूर्वपक्षिणा—'चित्रादियागेषु' पश्चादिदृष्टफलसम्पादकतया वेदे विहितेषु—'सद्यः' कर्मसमाप्त्यनन्तरकाले—'फलम्' पश्चादिरूपं सम्पन्नम्—'अपश्यता' नैव भवतीति दृष्टयता—उक्तानां विधीनाम् अर्थेन 'व्यभिचारात्' मिथ्यात्वात्—'य आक्षेपः' कृतः प्रदर्शितश्चात्र त्रयोदशे श्लोके—'सः' आक्षेप—'अधुना विनिवार्यते' परिह्रियते—'अथ यदुक्तं अनिमित्तं शब्द' इत्यादिभ्य 'तच्चैव हि तत्र कारणं शब्दश्चे'त्यन्तेन भाष्यग्रन्थेनेति योजना । तत्परिहारो यथो कर्मानन्तरमेव फलमिति न विध्यर्थोऽपि तु कृते कर्मणि फलम्भवतीत्येताद्यन्मात्रम् । लौकिकेऽपि कर्मणि कृप्यादौ भयत्येव कालान्तरेऽपि फलमिति ॥ १८ ॥

व्यभिचारविशेषोऽन्यो यज्ञायुधिवचोगतः ।

तमिदानीं निराकर्तुं विभुरात्मा प्रसाध्यते ॥ १९ ॥

वेदस्य प्रामाण्यमाशङ्कमानेन पूर्वपक्षिणा 'स एष यज्ञायुधो यजमानोऽज्जसा स्वर्गं लोकं यातीति' वाक्यमुपन्यस्य तत्र—'अन्यः' चित्रादियागफलान्तरानिष्पत्तिमूलकाल्लेपात् अपरः—'व्यभिचारः'—'यज्ञायुधिवचोगतः'—उक्तवाक्ये यज्ञायुधिशब्देन यज्ञपात्रधारियजमानशरीरमेवोच्यते तद्य दग्धं नव स्वर्गं लोकं यातीति प्रत्यक्षविरुद्धोऽर्थ उक्तवाक्येनोच्यत इत्येवंरूपः प्रदर्शितः—'तम्' आक्षेपं—'निराकर्तुम्' परिहर्तुम्—'आत्मा विभुः' अस्ति शरीराधितः स एष यज्ञायुधिशब्देन विवक्षितः स एव शरीरदाहानन्तरं स्वर्गं यातीति 'इदानीं' 'प्रसाध्यते'—'यसु प्रत्यक्षविरुद्धमि'त्यादिभ्य 'तस्माद्विरोध' इत्यन्तेन पञ्चमसूत्रभाष्यसमानिर्णयः—'प्रसाध्यते'नेति योजना ॥

अयं चान्मा शरीरेन्द्रियादिभ्यो ध्यनिरिक्तो नित्यो विमुः सर्वज्ञान-
गताहमुद्धेराधयो विषयज्ञानशक्तिस्यमाधो मानसप्रत्यक्षागम्यश्चेति
माहः । सर्वेषां ज्ञानानां ज्ञानहेयज्ञातृरूपांशप्रयेणानुस्यूतत्वात् यत्प्रमाणं
ज्ञानकरणं तस्यैव प्रमाणस्यान्माऽपि विषयो भवति न तु मानसप्रत्यक्षा-
प्रगम्यो ज्ञानं चान्मनो गुण एव प्रतिशरीरमिन्द्रश्चेति प्राभाकराः ॥१६॥

(६) १.१.६-२३ वाच्यवाचकसम्बन्धनित्यता या प्रसाधिता ।

शब्दनित्यतया सा. स्यात् तेन तन्नित्यतोच्यते ॥

वृत्तिकारीयव्याख्यानविषयं प्रसक्तानुप्रसक्ततया निरूप्य पञ्चमसू-
त्रगतमधिकरणसूत्रं परिगृह्णाति पठेनानेनाधिकरणेन ।

(१) तत्र धर्मं शब्दस्यैव प्रामाण्यमिति निश्चित्य शब्दप्रामाण्यस्य
दोषराहित्यप्रदर्शनाय शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यताऽपि प्रसाधिता । न च
सम्बन्धनित्यतामन्तरेण सम्बन्धनित्यतासम्भव इति शब्दनित्यताऽधुना
साधनीया भवतीति सङ्कतिः ।

(२) विषयश्च धर्मप्रमाणमूतः शब्द एव ।

(३) तत्र संशयः—विषयादिरूपः शब्दो नित्योऽनित्यो वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनित्यएव शब्दो यत्परुषत्वाद्दर्शनस्य च जन्यत्वादिना ।

(५) सिद्धान्तः—यथाः शब्दोऽपि नित्य एव अवाधितप्रत्यभिज्ञाविषय-
त्वात् । या चास्योत्पत्तिर्मन्यते साऽस्याभिप्यक्तिरेव । कारणाजन्यत्वादेव

शब्दत्वकादि दोषराहित्य प्रामाण्यं चेति सिद्धान्तः ॥

तदेतदभिप्रेत्याह वाच्यवाचकेति । शब्दार्थयोरेव 'वाच्यवाचकसम्ब-
न्धः' तस्य 'नित्यता' सप्तदशश्लोके 'या' 'प्रसाधिता'—'सा' सम्बन्धनि-
त्यता—'शब्दस्य' सम्बन्धिन—'नित्यतया' 'स्यात्' सम्भवति—'तेन' त-
स्मात् कारणात्—'तस्य' शब्दस्य 'नित्यता'—'उच्यते' व्यवस्थाप्यते—'पठे-
नाधिकरणेनेति शेषः ॥

(७) १.१.२४ २६ चोदना साधिता धर्मं यद्यप्यन्यनिरासतः ।

वाक्यार्थबुद्धिमूलं तु नोक्तं तेन तदुच्यते ॥

(१) सप्तमाधिकरणमिदम् । शब्दस्य शब्दार्थसम्बन्धस्य च. नित्यत्व

सिद्धम् । वैदिकविधीनां पदसमूहात्मकानां नास्ति शब्दत्वन्नवा शब्दा-
र्थसम्बन्धत्वम् । एवं च धर्मविषये विधिवाक्यानां प्रामाण्यमर्थात्वेऽपि

न सिद्धमिति वाक्यप्रामाण्यमपि साधनीयमिति सङ्कतिः ।

(२) तत्र विधिवाक्यप्रामाण्यमेव विषयः ।

(३) वैदिकं, विधिवाक्यम्प्रमाणम् वेति संशयः ।

(४) विधिवाक्यम्प्रमाणम् तद्वदकसङ्गत्यपेक्षत्वेन निरपेक्षत्वाभावादिति पूर्वपक्षः ।

(५) पदार्था एवावगता वाक्यार्थं गमयन्ति नास्ति । पदार्थेभ्योऽतिरिक्तो वाक्यार्थो नाम । ततश्च पदवत् वाक्यस्याप्यर्थप्रत्यायनेऽस्त्येव निरपेक्षत्वमिति नास्त्यप्रामाण्यशङ्कावसर इति सिद्धान्तः ।

तदेतदभिप्रेत्याह चोदनेति । 'यद्यपि' धर्मं धर्मज्ञानं प्रति- 'अन्येषां' प्रमाणानां प्रत्यक्षादीनां 'निरासतः' निरासंकृत्वा- 'चोदना' 'साधिता' धर्म-प्रमाणत्वेन-तथाऽपि- 'वाक्यार्थबुद्धेः' वाक्यार्थज्ञानस्य 'मूलं' प्रामाण्यं- 'तु' 'नोक्तम्' पूर्वेष्वधिकरणेषु- 'तेन' तस्मात् कारणात्- 'तत्' वाक्यार्थप्रामाण्यम्- 'उच्यते' व्यवस्थाप्यतेऽनेन सप्तमेनाधिकरणेनेति योजना ॥ २१ ॥

(८) १।१।२७-३२ वेदप्रामाण्यमिष्ट्वं समाख्यावलतस्तु यत् ।

वेदानित्यत्वमेवाहुस्तन्निराक्रियते ततः ॥

(१) अष्टमाधिकरणमिदम् । भवतु नाम वेदस्य धर्मं प्रामाण्यम् । यदि पुरुषकृतोऽसायनित्यस्तर्हि पुरुषापराधादस्य प्रामाण्यमपि शङ्कास्पदं भवतीति निरयद्यप्रामाण्यस्थापनायापौरुषेयत्वान्ततश्च नित्यत्वं साधनान्तप्रामाण्यसिद्धयर्थमेवेति सङ्गतिः ।

(२) वेदप्रामाण्यमेव विषयः ।

(३) वेदः पौरुषेयोऽपौरुषेयो वेति संशयः ।

(४) काठककौथुमादीनि यतो वेदशास्त्रानां नामधेयान्युपलभ्यन्तेऽतो निश्चितं भवति यद् वेदाः कठ-कुथुमादिपुरुषैरेव निर्मिता इति पूर्वपक्षः ।

(५) उक्तानि नामधेयान्यध्ययनसम्प्रदायप्रवर्तकसमाप्त्यात्वेनाप्युपपद्यन्ते-अतस्तानि वेदस्य पौरुषेयत्वसाधकानि न भवन्ति । अथ च वेद-कर्ता कोऽपि नोपलभ्यते । एवं चापौरुषेया एव वेदाः । अपौरुषेयत्वादेव च पुरुषापराधजन्यदोषाशङ्काऽसम्भवात्सिद्धम्भवति वैदिकविधियाक्यानामेव धर्माविशोधनं प्रति प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥

तदेतदभिप्रेत्याह वेदप्रामाण्यमिति । 'वेदप्रामाण्यम्' 'इष्ट्या' स्वीकृत्यापि केचित्- 'समाख्यावलतः'-काठककौथुमादिवेदशास्त्रानां नामान्युपलभ्य तदाश्रयेण- 'वेदस्य' 'अनित्यत्वम्' पुरुषकृतत्वमूलकम्- 'आहुः'- 'ततः' तस्मात् कारणात्- 'तत्' वेदे पौरुषेयत्वमनित्यत्वं च 'निराक्रियते' अष्टमेनानेनाधिकरणेनेति योजना ॥ २२ ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

(अर्थवादप्रामाण्यनिरूपकः)

(१) १।२।१-१८ स्तुतिः क्षेपिष्ठता वायोः ।

(१) विध्यतिरिक्तान्यपि भवन्त्यर्थवादादीनि वैदिकानि वाक्यानि । धर्मं प्रति विधियाक्यानां प्रामाण्यमवधारितमधुनाऽर्थवाद्याक्यानां वा गतिरिति भवति विचारायस्यः ।

(२) सर्वाण्येवार्थवाद्याक्यान्वयत्र विषयत्येनेष्टानि—किन्तु सर्वेषां मेवात्र विचारो दुर्घट इत्येकमेव वाक्य 'वायुर्यं क्षेपिष्ठा देवतेति' विचारविषयः प्रियते ।

(३) अस्य वाक्यस्य धर्मं प्रामाण्यमस्ति न चेति सशयः ।

(४) कर्तव्यविधायकवाक्यानामेवाऽनुष्ठेयरूपधर्मं प्रति प्रामाण्यं नम्रयति—उक्तवाक्ये च सिद्धार्थवर्णनमात्रमुपलभ्यते—अत एवविधानां वाक्यानां वैदिकत्वेऽपि नास्ति धर्मं प्रति प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः ।

(५) यद्यप्युक्तवाक्ये नास्त्यनुष्ठेयविधानं किञ्चित्तथाऽपि तत्प्रकरण-
स्थं यदुवाक्यान्तरमुपलभ्यते 'वायव्यं श्वेतालभेतेति' तत्र घर्तत एवा-
नुष्ठेयस्य छागालम्भनस्य विधानम् । तदेकवाक्यतया च वायुर्यं क्षेपि-
ष्ठेति वाक्यं नेतुं शक्यते । एव च एकवाक्यतापन्नयोर्वाक्ययोरित्यमर्थं
पर्ययस्यति—'यस्माद् वायुः क्षेपिष्ठा देवता तस्मात् तदर्थं श्वेतालम्भन
कर्तव्यं क्षिप्रफललाभायेति' । एव च प्राशस्त्यवर्णनेन पुरुषप्रवर्तनं प्रति
विधियाक्यस्य साहायतां गच्छद्भिमत वाक्यमपि धर्मावबोधं प्रति भवत्येव
प्रमाणमिति सिद्धान्तः ॥

प्रामाण्यमतेन तु पूर्वपक्षस्वरूपं किञ्चिदन्यथा । तद्यथा । अग्निताभि-
धानवादिमतेन विधिपदघटितस्यैव वाक्यस्य साक्षादाचकता । विमर्त
च वाक्यं विधिपदरहितत्वादवाचकमत एवा माणमिति । तत्र च सि-
द्धान्तः—यद्यपि वायुरिति वाक्ये विधिपदं नास्ति तथाऽप्यर्थव्येष्टे
वायव्यमिति विधिघटितवाक्येनैकवाक्यतामापादयितुं तत्रन्यविधिसम्ब-
न्धद्वारा च भवत्येवास्यापि वाचकत्वम्प्रामाण्यं चेति ।

तदेतदभिप्रेत्याह स्तुतिरिति । 'वायुर्यं क्षेपिष्ठा देवतेति' वाक्ये वा
'वायो.' 'क्षेपिष्ठा' अतिक्षिप्रता चार्थते—सा 'स्तुतिः' न साक्षाद्विधिरपि
तु देवतास्तावकमेव । तन्स्तुतिद्वारा च विहितकर्मानुष्ठाने प्ररोचनं कुर्वेद्
विधियाक्यस्य साहाय्यमनुतिष्ठतीति ।

अस्य आधिकरणस्य केचित् स्वरूपान्तरमाहुः । वायव्यं श्वेतमाल-
भेतेत्यस्य विधिवाक्यस्यैव प्रामाण्ये संशयः-तत्र वायुर्वै क्षीपिष्ठा देवतेति
वाक्योक्तप्राशस्त्यशानसापेक्षत्वान्न निरपेक्षप्रामाण्यं तस्येति पूर्वपक्षे-स्तु-
तिद्वारा प्ररोचनामात्रमत्र विवक्षितं पुनर्विधेस्तत्साकाङ्क्षता येन निर-
पेक्षप्रामाण्यमस्य व्याहन्येतेति सिद्धान्तः ।

(२) १।२।१६-२५ स्तुतिर्ज्ञावरोधनम् ॥

(१)अनुष्ठेयविधायकवाक्यान्तरेण सहैकवाक्यत्वात्प्रामाण्यं भूतो-
र्थानामर्थवादवाक्यानामिति साधिते-यत्रार्थवादवाक्ये विध्यर्थ एवाव-
गम्यते सोऽधुना विचारणीयः ।

(२)तादृशं वाक्यं-‘औदुम्वरो यूपो भयति-उर्कं पशवः’
ऊर्जोऽघरुध्यै-इत्यत्र विचारविषयः ।

(३)तत्र संशयः । ‘ऊर्जोऽघरुध्यै’ इत्यनेन किमौदुम्वरयूपकरणस्य
‘उर्कं’ (पशवः) फलत्वेन विधीयते तेन फलविधिरेवायमुत स्तुतिमात्र-
मस्यार्थ इति ।

(४)तत्र पूर्वपक्षः-‘ऊर्जाघरुध्यै’ इत्यत्र तादर्थ्यं अनुर्थी । तथा च ‘औ-
दुम्वरयूपकरणेन पशवः सम्पादनीयाः’ इति स्पष्टोऽर्थः प्रतीयते । तेन
फलविधिरेवेदमिति ।

(५)सिद्धान्तस्तु-नेदम्फलविधिर्भवितुं शक्नोति । नात्र प्रकरणे किञ्चि-
द्विधायकं पदं दृश्यते-न चानुष्ठानमन्तरेण फलस्य सम्मयः-अतोऽत्र
प्रकरणे साक्षाद्विधायकपदाभावात् ‘औदुम्वरो यूपो भयतीत्यत्रैव वि-
धिरुन्नेयः । तदुन्नयनं च तदैव सम्भवति यदाऽत्र प्रकरणे स्तुतिर्भवति ।
स्तुतिश्च ‘ऊर्जोऽघरुध्यै’ इति वाक्यमन्तरेणान्यत्रास्तीति विध्यर्थमव्यस्य
स्नायकत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति ।

प्रामाण्यमतेन चास्याधिकरणस्य स्वरूपं यथा । भूतार्थानामर्थवाद-
वाक्यानां प्रामाण्यं प्रतिपादितं प्रथमेऽधिकरणे । यत्र पुनः कार्यतैवाव-
गम्यते कार्यान्तरेण चैकवाक्यत्वं तदधुना विचार्यते । यथोक्तवाक्ये
औदुम्वरो यूपः कर्तव्य इति विहितम् ‘औदुम्वरो यूपो भयतीत्यनेन
वाक्येन-अथ च ‘ऊर्जोऽघरुध्यै’ इत्यनेन ‘ऊर्जः’ पशोः ‘अघरोधनं’ सम्पा-
दनं कर्तव्यमिति कार्यान्तरं विहितम् । गम्यते चानयोर्विधानयोरैकवा-
क्यत्वम्-‘यस्मादुदुम्वरेण पशवः साध्यन्ते तस्मादुदुम्वरेण यूपः कर्तव्य’
इति । तत्र किमेकवाक्यतैवाध्ययनीया-उन स्वतन्त्रमेव विधिद्वयं ग्राह-
मिति । विधिव्यमयमासते लिङ्गाद्यभाषाशार्थवादन्व स्पष्टमिति किमत्र

युक्तमिति भवति संशयः ॥ तत्र सम्प्रदायां साध्यायावगतौ सिद्धा-
र्यायगतितर्कन्याय्या-तथा च पशुसम्पादनरूपं साध्यमेवावगमयति 'ऊ-
र्जोऽयरुष्यै' इति वाक्यम्-न पुनः स्तुतिरूपं सिद्धार्थवर्णनमिति पूर्वपक्षः ।
सिद्धान्तस्तु-याघढावयाम्येकवाक्यतामापाद्य विधेयकत्वेन नंतु शक्यानि
तायन्नानाविधिकरणानां न्याय्या-अतोऽथ वाक्यद्वयस्यैकवाक्यतैव न्या-
य्या-तथा चोदुम्यरो यूषो भवतीत्यस्य साध्यावगमकत्वादिधिन्यमूर्जोप-
रुष्यै इत्येतस्य तु सिद्धार्थावगमकत्वान्स्तुतित्वमेवेति ॥

तदेतद्भूतितोयाधिकरणमभिप्रेत्याह स्तुतिरिति । 'ऊर्जोऽयरोधनम्' 'ऊर्जो
यरुष्यै' इति वाक्ये यत् 'ऊर्जः' पशोः 'अयरोधनं' सम्पादनमुक्तं तत्
'स्तुतिरित्येव न विधिरिति योजना ॥

१।२।२६-३० स्तुतिः शूर्पेऽहहेतुत्वम् ।

(१) अस्य परोऽप्यर्थवादो यत्र वाक्यान्तरविहितानुष्ठानस्य साधक-
त्वेन हेतुरिधोपन्यस्यते-अयमेवार्थवादो हेतुषणिगद् इति नाम्ना प्रसिद्धः ।
नोऽयमधुना विचार्यते ।

(२) 'शूर्पेण जुहोति' इति शूर्पेण होमः कर्तव्य इत्यनुष्ठानविधेरनन्त-
रमुपलभ्यते वाक्यम्- 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इति ।

(३) तत्र संशयः-किमिदं वाक्यं शूर्पेण होमे हेतुकि-त्वेन नेयमुत
स्तुति-त्वेनेति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः- 'हि' 'शब्देन हेतुरुच्यते । तेनायमर्थः-यस्मा-
च्छूर्पेणान्नं क्रियते तस्मादनेन होमः कर्तव्य इति । इयं च हेतुरित्यव-
श्यकी-यतो बहुनि होमसाधनानि शूर्पंशुवस्फपादीनि-तेषु शूर्पेणैव होमः ।
कर्तव्यो नेतरैरिति हेतुर्व्यतयः । इतरथा विकल्पः स्यादिति ।

(५) तत्र सिद्धान्तः-शूर्पस्य होमसाधनत्व साक्षाद्भूतं 'शूर्पेण जु-
होतीति' वाक्यादवगतम् । अतोऽस्मिन् प्रकरणेऽपरस्य साधनस्याभौ-
तत्वान्नान्यत्साधनं प्राप्नोति-नतश्च नावश्यकता हेतुपादानस्य । तस्मात्पू-
र्ववाक्यविहितशूर्पस्तुत्यर्थतैव युक्ता-तस्याश्च प्रयोजनमितरार्थवादवत्
प्ररोचनैवेति ।

यतदेव तृतीयमधिकरणमभिप्रेत्याह स्तुतिरिति । 'शूर्पेऽहहेतुत्व'
यद् धार्यते 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्यत्र वाक्ये-सा 'स्तुतिः'-न तु हेतुकि-
त्वेनेयमिति । एयं च विधिवाक्यैकवाक्यतया गृहीतानामर्थवादवाक्या
नामपि धर्मं प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥

१।२।३१-५३ मन्त्रस्यार्थो विवक्षितः ॥ २३ ॥

(१) वैदिकवाक्येषु विधिवाक्यस्यार्थवादवाक्यस्य च धर्मं प्रति प्रामा-

एवं साक्षात्परम्परया वा साधितम् । सन्त्यपराएयपि वेदवाक्यानि यत्र लिङाद्यभावात् विधित्व स्तुतिनिन्दाद्यभावाच्च नार्थवादत्वं वा गृह्यते । एतानि च मन्त्रनाम्ना प्रसिद्धानि । एतेषां च किम्प्रयोजनं किं वा प्रामाण्यं धर्मं प्रतीतिं विचारणीयम्प्राप्नोति ।

(२) मन्त्रा एवात्र विषयाः ।

(३) तत्र संशयः—मन्त्राः किमविवक्षितार्था उच्चारणमात्रेण यागस्योपकुर्वन्त्युत विवक्षितार्था अपेक्षितार्थप्रकाशनेन तस्योपकुर्वन्तीति । यथा 'वर्हिर्देवसदनन्दामीति' अत्र इदमविवक्षितार्थमुच्चारणमात्रेणोपयोग्युत विवक्षितार्थं दामीत्यनेन वर्हिल्लवनं प्रकाशयत् तल्लवने प्रयुक्तमेव यागस्योपकारीति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—मन्त्रा अविवक्षितार्था एव—उपकुर्वन्ति च यागस्योच्चारणमात्रेणेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—स्वाध्यायनियोगसम्यन्धितया मन्त्रा नाविवक्षितार्थाः । स्वाध्यायस्य ह्यर्थयत्ता कार्यं प्रामाण्याभिधानादेव सिद्धा । एवं चानुष्ठेयमानार्थैरप्यधिकानां देवतादीनां प्रकाशनेन विवक्षितार्थत्वं न शक्यते व्याहन्तुमिति । येषु तु मन्त्रेषु किमपि कर्मसम्यन्धि सूचितन्नोपलभ्यते तेषां त्वनायत्योच्चारणमात्रेणाद्वादार्थत्वमङ्गीकरणीयमेव भवति ॥

एतदेव चतुर्थमधिकरणमभिप्रेत्याह मन्त्रस्येति । 'मन्त्रस्य' 'अर्थो' विवक्षितः—अतो नास्योच्चारणमात्रेणाद्वादार्थताऽपि तु कार्यापेक्षितार्थप्रकाशनेनैवार्थयत्तेति ॥

अस्याधिकरणस्य स्वरूपान्तरं कैश्चिदुपन्यस्तम् । तद्यथा । यत्र मन्त्रोक्तविनियोगस्यार्थवादवाक्योक्तेन विनियोगेन विरोधऽपलभ्यते तत्र कस्य प्रामाण्यमिति संशये—परम्परव्याहृतत्यादुभयोरप्यप्रामाण्यमेवेति पूर्वपक्षे—अर्थयादेन हि वाक्यद्वारा विनियोगः सिध्यति—मन्त्रेण तु लिङ्गेनैवेति पक्षयत्तरो मान्त्रिको विनियोग इति स एव ग्राह्य इतरस्यनुपादयेन कथञ्चिन्नेति सिद्धान्तः ॥ २३ ॥

चत्वारोऽत्र नयाः पादे भाष्यकारेण वर्णिताः ॥ २४ ॥

द्वितीयपादार्थं सङ्गृह्णाति चत्वार इति । 'अत्र' द्वितीये—'पादे'—'चत्वारो न्यायाः' अधिकरणानि—'भाष्यकारेण वर्णिताः' इति योजना ॥ २४ ॥

इति प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥

अथ प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

(स्मृतिप्रामाण्यनिरूपकः)

१-१-२ मन्वादिवाग् विस्तृतवेदमूला ;

(१) वेदस्य धर्मे प्रामाण्यं साधितम् । वेदवदेव स्मृत्यादयोऽपि धर्मे प्रामाण्यत्वेन स्वोक्तियन्ते शिष्टैः । अतो धर्मप्रमाणविचारप्रसङ्गेन स्मृतीनां प्रामाण्यस्य विचारोऽधुना प्रसूयते ।

(२) तत्र विषयवाक्यानि—‘अष्टकाः कर्तव्या’ इत्येवमादीनि—अत्र वैदिको विधिर्नोपलभ्यते अथ चैवमर्थोनुष्ठेय इति स्मृतिर्भवति ।

(३) तत्र संशयः—अष्टकाद्यनुष्ठानविधिभूता स्मृतिः प्रमाणमुता प्रामाण्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अप्रमाणमेवैषा । कुतः ? धर्मस्य चोदनामात्रलक्षणात्वात् । चोदनैव धर्मे प्रामाण्यमिति सिद्धान्तितं द्वितीयसूत्रे । अतो वेदातिरिक्ता भवन्ती स्मृतिर्न प्रमाणं धर्मे भवितुमर्हतीति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—प्रमाणमेव स्मृतिः वेदमूलत्वात्स्मृतीनाम् । वैदिकैः स्मृता एवार्था स्मृतिदूषनिवह्याः न तत्र नयीनं किञ्चिदस्ति । ये वेदार्था वेदेषु विप्रकीर्णा उक्तास्त एव पुरुषोपकाराय वेदविचक्षणैः स्मृतिकारैः सङ्गृहीताः स्मृतिष्वित्यस्मात् कारणात् स्मृतिरपि धर्मे प्रमाणं भवितुमर्हतीति ।

अस्मिन् पादे स्मृत्यादिविचारो यः प्रस्तुतस्तस्याध्यापार्थेन वेदप्रामाण्येन नास्ति सम्बन्ध इत्यसम्बद्धप्रलापित्वं सूत्रकारस्य केचिद्दर्शयन्ति । अत एव प्रामाण्यैवेदप्रामाण्येनास्य पादस्य सम्बन्धं सुस्थिरं कर्तुं कामैरप्रत्यविचारस्य किञ्चित्स्वरूपान्तरमुक्तम् । तथा यद्वाहि कर्माणि स्मृतिषु स्पष्ट विहितानि वेदेषु साक्षात्शोकाभ्युपि तु कथञ्चित्सूचितानि । यथाऽष्टकाध्याजं स्मृतिषु विहितं ‘याजनाः प्रतिनन्दीन्तीति’ वैदिकमन्त्रे सूचितमुपलभ्यते । एवं सति उक्तस्मार्तविधीनामप्रामाण्ये तत्सूचकवेदस्याप्यप्रामाण्यं प्रसज्येत । एवं च वेदप्रामाण्यदादर्पायैव स्मृत्यादिप्रामाण्यसाधनप्रयत्न इति ॥

भाट्टमतेन तु चिरकालाभ्यापिशिष्टपरिग्रहादेव स्मृतिषु प्रामाण्यसम्भावना वेदानुक्तस्य तत्रोपलम्भाद्याप्रामाण्यसम्भावनेति तेषां प्रामाण्यविचारः स्थतन्त्रतयाऽऽवश्यकः ।

तदेतत्प्रथममधिकरणमभिप्रेत्याह—मन्वादिति । ‘मन्वादिवाक्’

मन्वादिनिर्मिता स्मृतिः—‘विस्तृतवेदमूला’—‘विस्तोर्णः’ बहुशाखो ‘वेद’ एव ‘मूलम्’ प्रमाणं यस्याः सा तथाभूता अस्तीति शेषः । वेदमूलत्वादेव स्मृतीनां प्रामाण्यं धर्म इत्यर्थः ॥

स्मृतिनाम्नाऽत्राधिकरणे समस्तार्यावर्तपरिगृहीतानामेव सङ्ग्रहस्तथा च पुटाणोत्तहासौ मानवी स्मृतिरित्येतावत्येव तात्पर्यमिति भट्टपादाः ।

१।३।३ श्रुत्या विरुद्धा स्मृतिरप्रमाणम् ।

(१) स्मृतीनां वेदमूलत्वात् प्रामाण्ये साधिते या स्मृतिः साक्षाद्दे-
दोक्तस्य विरुद्धार्थप्रतिपादयिऽप्युपलभ्यते तस्याः का गतिरित्यधुना
विचार्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमे मण्डपस्य मध्ये उदुम्बरकाष्ठशाखा यूपरूपेण निख-
न्यते—सैवं शाखा सर्वा घाससा वेष्टयितव्येति स्मृतौ विधीयते—अथ च
तस्याः स्पर्शो वेदे विहितः—घाससा वेष्टितायाः स्पर्शो न सम्भवतीति
भयत्येषा स्मृतिर्विचारणीया ।

(३) तत्र संशयः—किमियं स्मृतिरष्टकास्मृतिवत्प्रमाणमुत नेति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यथाऽष्टकास्मृतिर्येदमूलत्वात्प्रमाणं तथेयमपि
तस्मादेव कारणात् प्रमाणमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु साक्षाद्देदविरुद्धमर्थं या विधत्ते सा स्मृतिर्नैव
प्रमाणमिति ।

इदमन्यधिकरणं वेदप्रामाण्यपरकत्वेनैव वर्णितं प्रामाण्यैः । तद्यथा ।
स्मृतिमूलभूताः श्रुत्योऽनुमातव्यास्तदनुमितिधुतिमूलकमेव स्मृतीनां
धर्मं प्रामाण्यमिति पूर्वाधिकरणे सिद्धान्तितम् । एवं च औदुम्बरा सा-
कल्पवेष्टनविधायिन्याः स्मृतेरपि मूलभूता श्रुतिरनुमातव्या—अथ च
तत्स्पर्शनविधायिनी साक्षाच्छ्रुतिरुपलभ्यते । तथा चानुमितप्रत्यक्षयोः
धृत्योः परस्परव्याघातात् प्रामाण्यविलोपस्तथा च वेदस्याप्रामाण्यमिति
पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु—वेदविरुद्धायाः स्मृतेः प्रामाण्यस्य बाधितत्वात्त-
न्मूलभूतायाः श्रुतेरनुमानं न सम्भवति—तथा चानुमितश्रुतेरभावाच्चास्ति
व्याहृतिः प्रत्यक्षश्रुतेरिति ।

तदेतद्वितीयमधिकरणमभिप्रेत्याह—श्रुत्या विरुद्धेति । ‘श्रुत्या’ प्रत्यक्ष-
वेद्याभ्येन—‘विरुद्धा’ विरुद्धस्यार्थस्याभिधायिनी ‘श्रुतिः’ ‘अप्रमाणं’ धर्म-
इति योजना ।

कुमारिलस्तु कस्याश्चिदपि स्मृतेरप्रामाण्यमसहमानोऽधिकरणस्यास्य
स्वरूपान्तरमुक्तवान् । तस्य मतेन भाष्योदाहृते स्मृतिवाक्ये नास्ति कश्चि-
द्विरोधः श्रुत्या । स्मृतेरपि मन्वेव प्रामाण्यम् । यदा वेदे एकं कार्यं वि-

हितं स्मृतौ चापरं तत्र श्रुत्युक्तमेव कर्तव्यमित्येतावन्मात्रमेव तृतीयसूत्रार्थो न तु स्मृत्युक्तस्याप्रामाणिकत्वमेव सर्वथा । उभयोस्तारतम्यविचारे श्रुतेरपि प्रामाणिकतरत्वमित्येवात्र सिद्धान्तः ॥

अनेन चापरित्युप्यन्तोऽपरमपि स्वरूप वर्णितवन्तोऽत्र भट्टपादाः । तद्यथा । शाक्यादिबाह्यस्मृतय एवात्र विचारणीयास्तेषां च प्रामाण्ये स्मृतित्वादेव हेतोः पूर्वपक्षिते वेदविरुद्धार्थाभिधायित्वादप्रामाण्यमेवेति सिद्धान्तितम् ॥

१।३।४ न लोभमूलं स्मरणं प्रमाणम्

(१) भुतिविरुद्धार्थाभिधायिनीनामप्रामाण्यमुक्तम् । इदानीमन्यानामपि कासाञ्चित्स्मृतीनामप्रामाण्यं विविच्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयस्य पशोः सम्यग्वधे वैसर्जनहोमो विहितः । तत्र सकुटुम्बस्य यजमानस्य याससाऽऽच्छादनं होमात् प्राग् भवति । तद्वाससः प्रसङ्गेन स्मृतिर्भवति 'वैसर्जनहोमीयं यासोऽप्ययुर्गृह्णातीति' । इदमेव स्मृतिवाक्यमत्र विचारयिष्यः ।

(३) इदं वाक्यं प्रमाणमप्रमाणं चेति संशयः ।
(४) तत्र पूर्वपक्षः । अस्य वाक्यस्य विरोधि किमपि भुतिवाक्यं मोप-

लभ्यते ततोऽप्रामाण्यहेतुभूतभुतिविरोधाभावात् प्रमाणमेवेदं वाक्यमिति ।
(५) सिद्धान्तस्तु—कदाचित्कश्चिदभ्युपगम्य लोभादेतद्वसनं जग्राह—तन्मूलकमेवेदं स्मृतिवाक्यमिति कल्पयितुं शक्यते दृष्टानुसारेण । अन्त्यजो हि लोभाकृष्टा एव याजने प्रवृत्तास्तथा च लोभस्य तेषु दृष्ट्यादन्यथोपपत्त्यभावाच्च लोभमूलिकत्वेना स्मृतिरिति भुत्या बाधभावेऽपि नेय प्रमाणमिति ।

अत्रेदं प्राभाकरस्यापर दल्यम्—सर्वासां दृष्टार्थप्रतिपादकानां लाभादिदृष्टमूलिकानां स्मृतीनामप्रामाण्यमत्र नाभिप्रेतमपि तु तानामेव केवलं वा अदृष्टार्थप्रतिपादकतयाऽदृष्टमूलिका इवाभासमानास्तस्यतो लोभादिदृष्टमूलिका एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह न लोभमूलमिति । 'लोभमूलं' 'स्मरणं' स्मृतिः 'प्रमाणं' 'न' भवतीति योजना ।

एतदधिकरणमटकं सूत्रं हेतुदर्शनान्वेति केचित्पूर्वाधिकरणाङ्गमेवेत्युच्यते । तन्मतेन च न केवलं वेदविरोध एव स्मृतेरप्रामाण्ये कारणमपि तु दृष्टस्य लोभादेर्दर्शनमपीति संवलितोऽर्थः ।

इदमप्यधिकरणं कुमारिलप्रनेन शाक्यादिबाह्यस्मृत्यप्रामाण्यपर-
कमेवेति ।

१।३।५-७ शिष्टक्रमस्याचमनान्न कोपः ॥ २५ ॥

(१) श्रुतिविरुद्धस्मृत्यप्रमाणेऽपवादोऽधुना प्रदर्श्यते ॥

(२) 'क्षुते आचामेत्' इति विहितमाचमनम् । यदा यागानुष्ठानमध्ये क्षुताद्याचमननिमित्तमापतति तदा 'आचान्तेन कर्तव्यमिति' स्मृत्या विहितमाचमनं तत्रैव कर्तव्यं प्राप्नोति । एतदाचमनविधानं स्मृत्युक्तमत्र विचार्यते ।

(३) यद्यनुष्ठीयते यागानुष्ठानमध्ये आचमनं तदा श्रुत्युक्तकर्मणां बाधः—अथ नानुष्ठीयते स्मार्तविधेः परित्यागो भवति—एवं चैवजानीयका स्मृतिः प्रमाणमप्रमाणं चेति भवति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—सेयं स्मृतिर्न प्रमाणं श्रुतिविरुद्धाद्यादेव । वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्येवं कर्मणां क्रमोऽपि वेदे विहितस्तथा च यदि वेदकरणानन्तरमाचमननिमित्तं क्षुताद्यापते तदा आचमनकरणे श्रुत्युक्तक्रमस्य परित्यागो भवेदेव श्रुतिविहितस्य प्रकोप इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—यथा वेदवेद्यादिकरणमनुष्ठेयः पदार्थस्तथैवाचमनमपि—क्रमस्त्वनुष्ठेयकर्मणो धर्मविरोधः । धर्मश्च पदार्थस्योपजीवकः । अत उपजीव्यपदार्थविरोधाद्युक्त एवोपजीवकस्य बाध इति स्मृत्युक्तस्यानुष्ठाने यद्यपि भवति क्रमस्य बाधस्तथाऽपि नात्र श्रुतिविरोधो न चाप्रामाण्यकारणमिति प्रमाणमेवेयं स्मृतिरिति ।

तदेतच्चतुर्थमधिकरणमभिप्रेत्याह शिष्टक्रमस्येति । 'शिष्टस्य' वेदविहितस्य 'क्रमस्य' वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्येवंक्रमस्य 'आचमनात्' स्मृत्युक्तात्—'कोपः' विरोधो 'न' भवतीति ॥

एतथाधिकरणस्वरूपं चार्थिककारो नानुमन्यते । तन्मतेन चैतदधिकरणघटकसूत्रप्रयमन्यथा ध्याय्यातम् । पूर्वस्मिन्नधिकरणे तन्मतेन शाक्यादियाहस्मृतीनामप्रामाण्यं साधितम्—तत्रैव पुनः प्रश्नः—अयन्तु वेदविरुद्धा अर्था शाक्याद्युक्ता अप्रामाणिकाः—यं तु तत्रोक्ता वेदविहितानुकूला एवाहिसादयः तावत्पक्षे भवेदेव तासामपि प्रामाण्यमिति । तत्र सिद्धान्तः—

वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता येयामेव (मन्वादीनां) प्रयत्नता ।

तेषां विपरिधर्तेषु (मन्यन्तरादिविपरिधर्तेषु) कुर्वतां धर्मसंहिताः ॥

यच्चनानि प्रमाणानि नान्येषामिति निश्चयः ॥

तस्माद्यान्येषां शास्त्राणि वेदमूलानतिप्रमात् ।

अथस्थितानि तैरेव ज्ञातो धर्मः फलप्रदः ॥

तथाऽतिप्रान्तवेदोक्तमर्यादाप्यवहारिणाम् ।

संवादिष्यपि शाक्येषु नेष्यते धर्महेतुता ॥

तस्माद्यापत्परिगणितवेदादिशास्त्रव्यतिरिक्तनिश्चयनं तद् धर्मप्रमाण-
त्वेन नापेक्षितमिति ॥

अयमर्थः पञ्चमपक्षसूत्रयोः । सप्तमे च सूत्रे स्वतन्त्रमेवाधिकरणं धा-
तिककारेण प्रदर्शितम् । सदाचारप्रामाण्यमेव तत्र विषयः । सोऽप्रमाण-
मेव तन्मूलभूतवेदाभावादिति पूर्वपक्षे-शिष्टैर्वैदिकैः परिगृहीतत्वात्
सदाचारस्यापि स्मृतिष्वेव वेदमूलत्वं कल्पनीयम्-तन्मूलत्वाच्च भवत्येव
सदाचारस्यापि स्मृतिष्वेव प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ।

१।३।८-६ आर्यप्रयोगो बलवान् यवादौ ।

(१) वेदस्मृत्यादिप्रामाण्ये साधिते तदर्थबोधे यत्र संशयो भवति
स इदानीं विचार्यते ।

(२) यद्य-धराह-येतस्यशब्दाः प्रसिद्धाया अपि क्वचित् प्रियङ्गु-घायस-
जम्बूष्वपि प्रयुज्यमाना उपलभ्यन्ते । एतादृशा एव शब्दा अत्र विचार-
स्य विषयाः ।

(३) लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेषु कोऽर्थ एषां शब्दानामा-
धयणीय इति भवति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—लोकव्यवहारस्यैवात्र नियामकत्वात्तस्य चोभ-
यत्रापि तुल्यत्वादुभयमपि प्रामाणिकत्वेनाधयणीयमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु धर्मावबोधे हि शास्त्रप्रसिद्धिरेव बलीयसी । अतो
यस्मिन्नर्थे यः शब्दः शास्त्रे शास्त्रवैदिकार्थैः प्रयुक्तस्तस्मिन्नेवार्थे तस्य प्र-
योगः प्रामाणिकः—स एव आधयणीय इति ।

एतदेव पञ्चमाधिकरणमभिप्रेत्याह आर्यप्रयोग इति । 'यवादौ' ना-
नार्थेषु प्रयुक्तेषु यवादिशब्देषु—'आर्याणाम्' वेदशास्त्रानुसारिणामेव, न
तु म्लेच्छानां—'प्रयोगो' 'बलवान्' प्रामाणिक इति योजना ।

प्राभाकरमतेन तत्र पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तस्य च किञ्चास्थरूपान्तर-
मुक्तं समस्तेऽध्याये धर्मस्य चोदनालक्षणत्वमेव साधनीयमित्याग्रहात् ।
तद्यथा वैदिकविधिषु यवादिशब्दा उपलभ्यन्ते—तेषां च मिश्रेष्वर्थेषु प्र-
योगदर्शनात् कोऽस्य विधेरर्थ इति संशये सति तद्व्याप्त्य सन्दिग्धार्थत्वाद-
प्रमाणं भवति ततश्च वेदस्य प्रामाण्यं धराहृतम्भवतीति पूर्वपक्षे—वैदि-
कशिष्टानामेव प्रयोगस्य प्रामाणिकत्वात्तदीयप्रयोगानुसारेणैव शब्दा-
नामर्थनिर्णयो भवतीति न सम्भवति सन्दिग्धार्थत्वं वेदवाक्यस्येति
सिद्धान्तः ।

कुमारिलमतेन चात्राधिकरणे स्मृतिसदाचारयोः प्रामाण्यतारतम्यं
प्रदर्शितम् । तत्रोभयोरपि वेदमूलत्वाच्चुर्यमेव प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे—

स्मृतेः साक्षाद्वेदमूलत्वात् सदाचारस्य च स्मृतिद्वारैव वेदमूलत्वकल्प-
नासम्भवात् स्मृतेरेव बलवत्तरं प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

१।३।१० म्लेच्छप्रयोगात् पिकनेमशक्तिः

(१) म्लेच्छप्रयोगस्याप्रामाण्ये साधिते तत्रापवादस्य सम्भवो
विचारणीयः ।

(२) सन्ति केचिच्छब्दा ये म्लेच्छैः प्रयुज्यमाना अप्यर्थैर्न 'कच-
िष्यर्थे' प्रयुज्यन्ते । यथा 'पिक' 'नेमा'दिशब्दास्त एवात्र विषयाः ।

(३) एतेषामर्थाः किं म्लेच्छप्रसिद्ध्यनुसारेण ग्राह्या उत निगमनि-
कष्याकरणादिभिरन्य एवार्थः कश्चित्कल्पनीय इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—म्लेच्छप्रयोगस्याप्रामाणिकत्वात्तदनुसार्यर्थग्रहण-
मनुचितमिति निगमाद्याधारेणार्थान्तरमेव कल्पनीयमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—आर्यप्रयोगविरुद्धत्वादेव म्लेच्छप्रयोगस्याप्रामा-
ण्यम्—यत्र तादृशो विरोधो न भवति तत्र म्लेच्छप्रसिद्धस्यापि प्रयोगस्य
भवत्येव प्रामाण्यम् । एवमेवार्थप्रयोगस्याभावात् पिक-नेम-तामरसशब्दा
म्लेच्छप्रयोगानुसारेण कोकिलार्थकमलयाचका एव ग्राह्या इति ।

एतदेव षष्ठमधिकरणमभिप्रेत्याह—म्लेच्छप्रयोगादिति । 'म्लेच्छानां'
'प्रयोगात्' आर्यप्रयोगाभावादेव तदविरुद्धात्—'पिकनेम' शब्दयोः—
'शक्तिः' वाचकत्वं—स्वीकार्येति शेषः ॥

प्रामाकरमतेनेत्यमधिकरणम्भवति । वेदे पिकालम्भनविधिः धूयते-
पिकशब्दस्य चार्थेषु प्रयोगाभावादर्थो न श्रूयते—अतोऽज्ञातार्थत्वादेयो-
क्तस्य विधेरप्रामाण्यमिति वेदप्रामाण्यं पराहतमिति पूर्वपक्षे—आर्य-
प्रयोगाभावेऽपि म्लेच्छप्रयोगवलाज्ज्ञायत एव पिकशब्दस्यार्थः—तथा च
प्रसिद्धार्थस्यैव प्रतिपादनान्नाप्रामाण्यमपिकालम्भनधुतेरिति सिद्धान्तः ॥६॥

१।३।११—१४ न कल्पसूत्राण्यनपेक्षमानम्

(१) स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गेनैव स्मृतित्वेन प्रसिद्धानां कल्पसूत्राणां प्रा-
माण्यं विचार्यते ।

(२) कल्पसूत्राण्येवात्र विषयाः ।

(३) स्मृतेस्तापद्वेदानुक्तविधानान्पौरुषेयत्वाच्च कल्पितवेदमूलत्वात्त-
न्मूलकल्पनासापेक्षं प्रामाण्यं, कल्पसूत्राणां तु वेदोक्तज्ञानमेवानुष्ठानादिनि-
रूपकत्वात्कल्पमवेदमूलत्वात्कल्पनानिरपेक्षमेव प्रामाण्यमुत स्मृतेरियं सापे-
क्षमेवेति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः । वेदयदेव कल्पसूत्राणामपि निरपेक्षमेव प्रामा-
ण्यम्—तथा च यथा वैदिकविध्याधयेणामाधास्यायामेव दर्शयागः विद्यते

तथा कृत्पसूत्रविध्यनुसारेण प्रत्यहमेव कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु कृत्पसूत्राणामपि पौरुषेयत्वाद् वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यन्न निरपेक्षमिति ।

एतदेव सप्तममधिकरणमभिप्रेत्याह न कृत्पेति । 'कृत्पसूत्राणि'—'अनपे ' वेदमूलकृत्पनानपेक्ष स्वतः सिद्धम् 'मानम्' प्रमाण 'न' भवन्तीति योजना ।

प्रामाकरमतेन त्वत्र कृत्पसूत्रे सर्वान्मु तिथिषु दर्शस्यानुष्ठेयत्वोक्तेर साक्षात्स्यायामेव कर्तव्यचविध्य श्रौतस्याप्रामाण्ये-वेदस्य प्रामाण्यम्परा इतिमिति पूर्वपक्षे-कृत्पसूत्राणां वेदमूलकत्वादेव प्रामाण्यन्न निरपेक्षमिति न तत्रोक्तेन विधिना श्रौतस्य बाधो युक्त इति सिद्धान्तः ॥

कुमारिलेन चेतदधिकरणमङ्गविधाना शिक्षाकृत्पन्याकरणनिरुक्तं ऋग्वेदोच्योतिषा वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यं न स्वतः इत्येतदपि निश्चिनोति । व्याख्यानान्तरेण चतद् बौद्धादिस्मृतीनामशास्त्रान्तर्गतश्च धर्मविषयप्रामाण्यं प्रतिपादयति ॥ ७ ॥

१।३।१५-२३ होलाकर्मनियमेन कार्यम् ॥ २६ ॥

(१) स्मृतिशिष्टाचारप्रामाण्यविचारप्रसङ्गेन पुरुषदेशादिभेदेन व्यवस्थितानामाचाराणां होलाकादीनां स्मृतीनां च विचारः प्रस्तूयते ॥

(२) हारीतादिस्मृतयः काश्चिद्देशभेदेन व्यवस्थितत्रिषया उपलभ्यन्ते होलाकाद्यनुष्ठानाचाराः देशविशेषणोपलभ्यन्ते । एत एवात्र विषयाः ।

(३) तत्र सशयः—विभेदेषां देशभेदेन पुरुषभेदेन च व्यवस्थितमेतत् प्राग्वत्

हृष्टत्वात् । तथाहि होलाकादयः ॥ १०५१५ ॥ ५ ॥ ऋग्वेदमयशादयश्चोदीच्यै रेवेत्यादिप्रसिद्धमेव । हारीतादिस्मृतयोऽपि कश्चिद्देश देशविशेष उपलभ्यन्ते इति व्यवस्थितविषयमेवेत्येतामप्रामाण्यमिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—उक्तानां स्मृतीनामाचाराणां च मन्त्रत्वेन कृत्पि तस्य वेदस्य व्यवस्थितत्रिषया वासम्मन्त्रात्सर्वसाधारणमेव प्रामाण्यमिति ॥

एतदेवाष्टममधिकरणमभिप्रेत्याह—होलावेति । 'होलाकर्म' । होलाकाद्याचारानुष्ठानम्—'अनियमेन'—व्यवस्थितविषयत्वामात्रेण सर्वजनसाधारण्येन 'कार्यम्' कर्तव्यमिति योजना ॥

प्रामाकरमतेन चात्र शास्त्रादिदशविशयाणां हारीतादिस्मृताद्युक्तत्वात् होलाकादीनां च देशविशेष एवानुष्ठानस्य हृष्टत्वात् तन्मन्त्रत्वेन कृत्पिते वेदेऽपि तत्तद्देशादिनियमाद्युपेक्षदेशनामात्राव्यवस्थाधीनि तेषां

पदानां यदि सार्थकत्वं तदा वेदवाक्यस्यापि व्यवस्थितविषयतयाऽनव-
द्यप्रामाण्यहानिरथ तेषां निरर्थकत्वं तर्ह्यवाचकपदसत्त्वादर्थबोधकत्वा-
भावादेव वेदवाक्यस्याप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे-मूलत्वेन कल्पितस्य वेदस्य
न व्यवस्थितविषयत्वमतश्च नानवद्यप्रामाण्यव्याहतिरिति सिद्धान्तः ॥८॥

१।३।२४-२६ अनादयो व्याकरणाद् गवाद्याः

(१) शब्दस्य कोऽर्थः शुद्ध इति विचारानन्तरं तस्य किं शुद्धं स्वरूपं
कथं च 'तन्निर्धारणीयमिति विचारः प्रसरति । गवादिशब्दानां नियता-
र्थता नियतस्वरूपता चापेक्षिता—तत्र च नियामकापेक्षा—किञ्च तन्निया-
मकमित्यादि विचारणीयमभ्यति । अनियतनिमित्तके हि शब्दस्वरूपे
वेदाद्याऽनियतनिमित्तकः प्राप्नोति ततश्चानध्यवसायादप्रामाण्यम् ।

(२) शब्दानां साधुस्वरूपमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः । गवादिशब्दानां साधुत्वे प्रयोगे वा कश्चिन्नि-
यमोऽस्ति न वेति ।

(४) पूर्णपक्षश्चेत्यं समुज्जृम्भते । यथा गोशब्दात्साधोगोरूपार्थस्य
प्रतीतिस्तथैव गाधीगोणीत्याद्यपन्नशादपीति नास्ति नियमस्तत्साधुत्वे
प्रयोगे वेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—शब्दस्य प्रयोगो लौकिकव्यवहारे समुपलभ्य-
मानोऽपि स्वसाधुत्यनिश्चयायापेक्षत एव नियमम् । तन्नियमनिरूपणञ्च
व्याकरणशास्त्राधीनम् । साधोरेव शब्दस्य वाचकत्वे व्याकरणेन प्रयोगेण
च सिद्धिः । तदतिरिक्तानामपन्नशानां प्रयोगमात्रेण वाचकत्वकल्पने वृथा
प्रयत्नगौरवम् । अर्थविशोधकत्वं चापन्नशानां साधुपदसादृश्यादिगारैवेति ।

यदि व्याकरणशालं प्रमाणं न स्यात् तर्हि अश्वमालभेतेत्यादि
विधौ दन्त्येतालव्यनियामकस्याभावात्सन्दिग्धार्थतैव स्यात् । ततश्च वेद-
स्याप्रामाण्ये न तस्य धर्मे प्रामाण्यं निष्पत्स्युहमिति प्राभाकरमतेनात्र
पूर्वपक्षः । सिद्धान्तश्च व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्यात् न सन्दिग्धं शब्दस्य-
रूपमतश्च नास्ति सन्दिग्धार्थता वेद इति ॥

तदेतन्नवमाधिकरणमभिप्रेत्याह—अनादय इति । 'व्याकरणात्' व्याक-
रणशास्त्रोक्तनियमात्—'गवाद्याः' साधुशब्दाः—'अनादयः' अनादिप्रयोग-
सिद्धनियतस्वरूपा एवेति योजना ॥ ६ ॥

१।३।३०-३५ लोके च वेदे च न शब्दभेदः ॥

(१) पदस्य साधुत्वे व्याकरणेन निर्धारिते तस्य किमभिधेयमिति चि-
न्तनीयमभ्यति । अस्यां च चिन्तायां लोकानुभवस्यैव प्रायशः प्रमाणत्वे-

नोपन्यसनीयत्वाद्नुभवस्य च लौकिकशब्दपरत्वाल्लौकिकशब्दार्थौ वैदिकशब्दार्थाभ्यां भिन्नावभिन्नौ घेत्यादौ विचार्यते ।

(२) लौकिकवैदिकशब्दा अर्थाश्चात्र विषयाः ।

(३) तत्र संशयः—घेदे ये गवादिशब्दा उपलभ्यन्ते ये चार्थास्तैरभिधीयन्ते ते लोक उपलब्धेभ्यस्तेभ्यो भिन्ना उताभिन्ना इति । ० ।

(४) तत्र च पूर्वपक्षः—वैदिकशब्दा लौकिकशब्देभ्यो भिन्नरूपाः। तथाहि घेदे 'ग्राह्यणास' इत्युपलभ्यते लोके तु 'ग्राह्यणा' इति अर्थेऽपि तयोः स्फुटो भेदः प्रतिभाति । तथाहि वैदिकगोशब्देनाभिहिता गाय उत्ताना वहन्ति— "उत्ताना ये देवगया वहन्तीति" श्रुतेः—लौकिकास्तु पादैश्चरन्तीति । पुनः स्वरोच्चारणादिभेदोऽपि स्फुटः । लौकिकाः शब्दा सर्वैर्मनुष्यैरुच्चारणीया भवन्ति वैदिकास्तु स्त्रीभिः शूद्रैर्वा नैषोच्चारणीया इत्येव जातीयो महान् भेदो दृश्यते लौकिकवैदिकशब्दयोः । तस्मात् लौकिकशब्दा वैदिकशब्देभ्यो भिन्ना एवेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—य एव लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिका अपि—यानि च लौकिकानि पदानि तान्येव वैदिकान्यपीत्यबाधितप्रत्यभिज्ञापलादेव सिध्यति । ये च भेदाः प्रदर्शितास्ते सर्वे काचित्का एव कारणविशेषमूलका इति ।

॥ एतदेव दशममधिकरणमभिप्रेत्याह लोक इति । 'लोके' 'घेदे' च 'शब्दानां' तदर्थानां च 'भेदो' नास्तीति योजना ॥१०॥

१।३।३०-३५ गवादिशब्दोऽभिधाति जातिम्

(१) लौकिकवैदिकशब्दार्थयोरैक्ये साधिते गवादिशब्दस्य किमभिधेयमिति विचार्यते ॥

(२) तत्र गवादिशब्दा एव विषयः ॥

(३) तत्र संशयः—गोशब्दो व्यक्तिमभिधात्याहति चेति । तन्मूलं च भाष्यमतेन प्रभाकरानुमोदितेनेत्यम्—गौरित्युक्ते सामान्यस्यैव प्रत्ययो जायते आलम्बनादिक्रियामिध्व सम्बन्धो व्यक्त्यैव सम्भवति न सामान्येनेति । प्रत्ययः क्रियासम्बन्धश्च जातिव्यक्त्योरुभयोरेव भवतीत्यतः संशयः किं जातिरभिधीयते उत व्यक्तिरिति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—गामालमेत गामानयेति सर्वत्र आलम्बनानयनादिक्रियाणां व्यक्तावेव सम्भवात् जातौ चासम्भवाद् व्यक्तिरेव शब्दार्थ इति कुमारिलमतेन । प्रभाकरमतेन तु—गोशब्दस्य व्यक्तिरर्थो जानियेति संशयः

गामालमेतेत्यादिचैदिकं चाक्यं सन्दिग्धार्थमतश्चाप्रमाणमिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु अन्यव्यतिरेकाभ्यामाकृतेरेव शब्दार्थत्वम् न व्य-
क्तेस्तत्रानन्तर्यादव्यभिचारोच्चेति । एवं च शब्दानां जातिवाचकत्वे
निश्चिते नास्ति सन्दिग्धार्थत्वं वेदे तज्जनितमप्रामाण्यं वेति ॥

तदेतदेकादशमधिकरणमभिप्रेत्याह—गवादिशब्द इति । 'गवादिशब्दः'
'जातिम्' आकृतिमेव—'अभिदधाति' इति योजना ॥११॥

न्यायास्तु पादे दश वै तथैकः,
तृतीयपादार्थमुपसंहरति—न्यायास्त्विति । 'पादे' तृतीये 'दश' वै
तथैकः' एकादश 'न्यायाः' । यद्यप्यधिकरणान्यत्र सूत्रानुसारेण दशैव
तथाऽपि दशमाधिकरणस्य सर्वैर्व्याख्यातुमिर्बर्णकद्वयात्मकत्वेन व्या-
ख्यातत्वादेकादश संख्या भवतीति ॥ २७ ॥

इति प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

अथ चतुर्थः पादः ॥

(नामधेयप्रामाण्यनिरूपकः)

(१) १।४।१-२ उद्भिन्नम गुणो नैव

(१) विधीनामर्थवादानाम्मन्त्राणां चार्थवत्त्वं धर्मावबोधं प्रति प्रदर्शि-
तम् । कानिचिदेतत्प्रयतिरिक्तानीव घेदवाक्यान्मुपलभ्यन्ते यत्र तद्वतश-
ब्दविशेषार्थविषये संशयो भवति । तेषां विचार इदानीं प्रस्तूयते ॥

(२) 'उद्भिदा यजेत पशुकाम' इत्यत्र उद्भिच्छब्दोऽत्र विषयः ॥

(३) तत्र 'उद्भिच्छब्दः किं 'उद्भिद्यतेऽनेनेति' द्युत्पत्त्या रनित्रादि गुणं
विधत्तेऽयथा तन्नामकं यागविशेषमिति संशयः ॥

(४) यथा दध्ना जुहोतीति वाक्ये दधिशब्देन दधिगुणो विधीयते तथ-
यात्रापि उद्भिच्छब्देन कश्चिद्गुणविशेष एव विधीयते रनित्रादिरूप इति
पूर्वपक्षः । प्रामाण्यप्रमेतेन च रनित्रादिरूपस्य गुणस्य निष्प्रयोजनस्य वि-
धापकत्वात् प्रमत्तजल्पितमिवैतद्व्याक्यमप्रमाणमिति पूर्वपक्षस्वरूपम् ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—दध्यादिपदवदुद्भिच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वाभावात् गु-
विधित्वप्रयोजकमर्थलक्षणाया असम्भवात्तैष मुज्यतेऽस्य वाक्यस्य
गुणविधित्वम् । तस्मादस्य शब्दस्य यागविशेषनामधेयतैव युक्ता । तथा
चोद्भिन्नमकेन यागेन यजेतेति वाक्यार्थः पर्यवस्यतीति ॥

एतदेव प्रथममधिकरणमभिप्रेत्याह—उद्भिदिति । 'उद्भिन्' इति पदं
'नाम' यागनामधेयमेव—'गुजः' रनित्रादिरूपः 'न' भवतीति ॥

कुमारिलेन त्वयाधिकरणद्वयमुपशान्तम् । तथायं यथा—उद्भिदा-

दिपदं धर्मं प्रमाणमुत नेति सूत्राये पूर्वपक्षः—नैतत्प्रमाणम् विध्यर्थवाद-
मन्त्रेष्वनन्तर्गतत्वादिति । उद्भिदा यजेतेति स्पष्टे विधिस्वरूपे विधाय-
यास्यान्तर्भावाद्भवत्येष प्रमाणत्वमिति सिद्धान्तः ॥ एतदनन्तरं चाप-
रमधिकरणमुद्भिदादिशब्दो गुणविधिरुत यागनामेति यथोपपन्नम् ॥१॥

(२) १।४।३ नाम चित्रापदं तथा ॥

(१) यत्किंचिदंशेन पूर्वोदाहृतवास्यसदृशमेवापरं यास्यं 'चित्रया यजेत
पशुकाम' इति । उद्भिदास्ये उद्भिच्छब्दो यौगिकत्वेन एतन्निर्वाच्यं कथ-
मपि नेतुं योग्य इह तु चित्राशब्दो रूढ्यैव चित्रवर्णं स्त्रीपशुमभिधत्ते-
ऽतो यागकर्मणि चित्रत्वस्त्रीत्वगुणयुक्तपशोर्विधितया रूढ्यैव नेतुं योग्य
इति पृथग्विचारः प्रयतते ॥

(२) 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यत्र चित्रापदं विषयः ॥

(३) तत्र संशयः—चित्राशब्दोऽत्र किं यागनामधेयमेवोत्तमीपोमीये
पशौ स्त्रीत्वचित्रत्वगुणविधायक इति ।

(४) एतोऽनेन शब्देन रूढ्यैव स्त्रीत्वचित्रत्वेऽभिधीयते—न चैतेऽन्यत्र
केनचित्पदेनोक्ते—अमीपोमीय पशुमालभेतेत्यत्र च पशुमात्रविधानम्—अतो
गुणविधिरैवायमिति पूर्णपक्षः ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—एकेन पदेन गुणद्वयविधाने वाक्ये भिद्यते—वाक्यभे-
दपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुविधानेऽनेकगुणविधानेन गौरवम्—तस्मा-
दाधिकरणन्यायेन यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयमेवायं शब्द इति ॥
तदेतद्ब्रह्मतीयमधिकरणमभिधेयत्वाद् नामेति । 'तथा' उद्भिदपदपदेव
'चित्रापदम्' अपि 'नाम' यागनामधेयमेवेति ॥

प्रभाकरमतेन त्वत्रापि सन्दिग्धार्थत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे—नाम-
धेयत्वनिश्चये न सन्दिग्धार्थतेति सिद्धान्तः ॥२॥

(३) १।४।४ अग्निहोत्रपदनाम

(१) अग्निहोत्रं जुहोतीत्यपरं नामधेयवाक्यम् ।

(२) अग्निहोत्रपदमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः—अग्निहोत्रशब्दोऽत्र देवतारूप गुण विधत्त उत
यागस्य नाम भवतीति ।

(४) तत्र पूर्णपक्षः—अग्निहोत्रशब्दोऽत्र देवताविधायक एव—अन्यथा
देवताविधायकशब्दान्तरस्याभावाज्जुहोतिपदेन विहितो होमोऽदेवत एव
स्यादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—अग्निर्व्योतितिन्यादिमन्त्रेणैवाग्निदेवतायाः प्राप्तत्वात्
तस्या विधायकान्तरं नापेक्षितम् । तस्मादग्निसूर्यदेवताकस्य स्थापनात्—

करणीयस्यानित्यस्य कर्मणो नामधेयमेवाग्निहोत्रशब्देऽग्नये होत्रमस्मिन्
कर्मणीत्यग्निदेवतासम्बन्धनिमित्तकमिति ॥

प्रभाकरमते तु सन्दिग्धार्थत्वाद्प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे नामधेयत्वे
निश्चिते नास्ति सन्दिग्धार्थतेति सिद्धान्तः ॥

तदेतत्तृतीयमधिकरणं तत्प्रत्ययन्यायनाम्ना व्यग्रहृतमधिकृत्याह-अग्नि-
होत्रेति । 'अग्निहोत्रपदं, 'नाम' एव भवति-न गुणविधिरिति योजना ।

इयमेव गतिः 'आधारमाधारयतो'त्यत्राधारशब्दस्यापि ॥ ३ ॥

(४) १।४।५ नाम श्येनपदं पुनः ॥

(१) श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यपरं नामधेयवाक्यम्— ।

(२) श्येनपदमत्र विषयः ।

(३) अत्र श्येनपदं यागनामधेयमुत श्येनपक्षिरूपगुणविधायकमिति
संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः श्येनपदमत्राग्निष्टोमयागे सोमरूपद्रव्यस्य स्थानेऽ-
भिचारकामस्य श्येनपक्षिरूपं द्रव्यान्तरं विधत्त-तथा च देवतायास्तत एव
लाभाद् यागस्यास्य स्वरूपमभिसम्पद्यते । अस्य तु स्वतन्त्रस्य कस्यचि-
द्यागस्य नामत्वे तस्य यागस्य द्रव्यदेवतयोरन्यतो लाभासम्भवात् स्वरू-
पमेव लुप्येतेति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु श्येनपदमत्राभिचारकर्मणो नामधेयमेव- 'यथा श्येनो
निपत्ये'त्यादियाक्यशेषवर्णितोपमानस्य तथैवोपपद्यमानत्वादिति ॥

प्रभाकरमतेन तु पूर्ववत् ॥

तदेतच्चतुर्थमधिकरणं तद्व्यपदेशन्यायनाम्ना प्रसिद्धमधिकृत्याह ना-
मेति । 'श्येनपदं' 'पुनः' अपि 'नाम' एवाभिचारकर्मणो भवति, न पक्षि
द्रव्यविधिरिति ॥ ४ ॥

(५) १।४।६-८ वाजपेयपदं नाम

(१) वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यपरमनामधेयवाक्यम् ।

(२) वाजपेयपदमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः-किमिदं पदं यागनामोत गुणविधिरिति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः- 'वाजम्' अन्नम् 'पेयं' सुरा चेति द्रव्यद्वयमनेन
पदेन विधीयते-अस्य यागनामधेयत्वे यजिना विहितस्य यागस्याद्रव्यत्व-
प्रसङ्गादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-नैवेदं गुणविधायकमपि तु तदभिहितद्रव्यद्वय-
निमित्तकं नामैव यागविशेषस्येति ॥

प्रभाकरमतेन पूर्ववत् ॥

तदेतत्पञ्चमधिकरणमभिप्रेत्याह—वाजेति । 'वाजपेयपदं' 'नाम'
एव भवति न द्रव्यविधिरिति ॥५॥

(६) १।४।६ विधिरष्टाकपालवाक् ।

(१) नामधेयद्वष्टान्तानाम्प्रतिद्वष्टान्तभूताम्यनामशब्दधटितवाक्यमेकं
विचार्यते ॥

(२) यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायामित्यत्र वाक्ये यदाग्नेयपदं त-
देवात्र विषयः ॥

(३) तत्र संशयः—किमिदं नामोताग्निदेयतारूपगुणविधिरिति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यथाऽग्नेये होत्रमस्मिन् कर्मणीत्यग्निदेयतासम्बन्धं
निमित्तोक्त्याग्निहोत्रपदं कर्मणो नाम तथैवाग्नेयशब्दोऽप्यग्निसम्बन्धं
निमित्तोक्त्य नामय कर्मविशेषस्येति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—अत्र वाक्ये आग्नेयशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे प्रकृतस्य
कर्मणो देयताराहित्यमेव स्यात् । अग्निहोत्रे तु अग्निज्योतिरिति मन्त्रलि-
ङ्गादेयता प्राप्यतेऽत्र तु नास्ति तादृशं किञ्चिद्देयताप्रापकम्प्रमाणान्तरम् ।
आग्नेयपदं तु देयतावाचकतद्धितप्रत्ययस्य सत्त्वात् देयतारूपो गुण एवा-
नेन पदेन विधीयत इति ।

तदेतत् पष्ठमधिकरणमभिप्रेत्याह—विधिरिति । 'अष्टाकपालवाक्'
यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति वाक्ये 'आग्नेय'पदं 'विधिः' अग्निरूपदेयतायाः-
न तु कर्मनामधेयमिति ॥६॥

(७) १।४।१० बर्हिःशब्दस्तुर्णं वक्ति

(१) अन्येषामपि सन्दिग्धार्थपदवदितानां वाक्यानां विचार इदानीं
प्रस्तूयते ॥

(२) बर्हिर्लुनातीति वाक्ये बर्हिःशब्द एवात्र द्वष्टान्तभूतो विचारवि-
षयः ॥

(३) तत्र संशयः—बर्हिःशब्दोऽयं किं संस्कृतं द्रव्यविशेषं वक्तव्युत बर्हि-
स्सामान्यमिति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—बर्हिःपुरोडाशाज्यादिशब्दाः सर्वे संस्कारपरि-
नामेष तत्तद्द्रव्याणां वाचका उपलभ्यन्ते अतोऽत्रापि वाक्ये बर्हिःशब्दः
शुद्धासंस्कृतमेव त्वणमभिधातीति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वमेवैतादृशानां
शब्दानामप्यवसेयम् । संस्कृतमात्रपरत्वे तु लौकिकव्यवहारेषु व्यभिचारः
स्यादिति ॥

प्रभाकरमतेन तु पूर्वपक्षेयः ॥

तदेतत्सतममधिकरणमभिलष्याह—यद्विरिति । ‘वर्हिःशब्दः’ ‘वर्हि-
लुनातीत्यादिवाक्येषु ‘वृण’ वृणसामान्यं ‘वक्ति’ अमिदधाति, न संस्कृत-
मात्रमिति ॥ अयमेव न्यायः पुरोडाशाज्यपदयोरपीति श्रेयम् ॥ ७ ॥

·(८) १।४।११ यौगिकं प्रोक्षणीपदम् ॥ २६ ॥

(१) प्रोक्षणीरासादयेत्यपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम् ।

(२) तत्र प्रोक्षणीशब्दो विचारविषयः ।

(३) तत्र संशयः—प्रोक्षणीशब्दस्यार्थोऽत्र किमभिमन्त्रणासादनादिसं-
स्कारपरिपूतमेव जलमुत जलसामान्यमात्रमुत प्रोक्षणकार्यसम्पादक-
द्रव्यमात्रमिति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षद्वयम्—संस्कृतमेव जलं वाक्यार्थं शब्दः सर्वत्र घदि-
कर्मणि संस्कृतस्यैव द्रव्यस्योपयोगदर्शनादित्येकः । पूर्वाधिकरणन्यायेन
जलसामान्यमेवोच्यते इत्यपरः ।

(५) सिद्धान्तस्तु—संस्कृतमात्रपरत्येऽन्योन्याश्रयो जातिमात्रपरत्ये
वृक्षव्यवहारविरोधः—ततो व्याकरणमुत्पत्त्या क्लृप्ते योगार्थं एव नेयः—
तथा च प्रोक्षणकर्मोपयोगिनां जलपृतादीनां सर्वेषामेवायं शब्दो
वाचक इति ।

प्रामाण्यरमतेन पूर्वपक्षः ॥

तदेतद्द्वयमधिकरणमभिलष्याह—यौगिकमिति । ‘प्रोक्षणीपदम्’
प्रोक्षणीरासादयेति वाक्यस्थं—“यौगिकम्” प्रोक्षणसम्पादकद्रव्यरूपयो-
गार्थपरमिति ॥ ८ ॥

(९) १।४।१२ निर्मन्थ्ये योगनियमः

(१) इदमपरं सन्दिग्धार्थपदघटितं वाक्यम्—निर्मन्थ्येनेएकाः पच-
न्तीति ।

(२) अत्र निर्मन्थ्यशब्दो विषयः ।

(३) तत्र संशयः—किमयं शब्दो वर्हिःशब्दघटिसामान्यवाच्युत
योगार्थेन निर्मन्थनजन्यमात्राभिधाचोत ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—वर्हिःशब्दन्यायेनाग्निसामान्यवाच्यमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—सद्यो निर्मन्थनजन्य एवाग्निरोच्यते तत्रैवंतादृश-
शब्दयोगदर्शनात् तादृशैवाग्निनेएकानान्पाकस्यौचिन्यादिति ।

प्रामाण्यरमते पूर्वपक्षः ॥

तदेतन्नममधिकरणमभिलष्याह—निर्मन्थ्य इति । ‘निर्मन्थ्ये’ निर्म-
न्थ्येनेएकाः पचन्तीत्यत्र निर्मन्थ्यशब्दे—“योगनियमः” यौगिकार्थ एव
प्राप्तो नान्य इति ॥ ९ ॥

(१०) १।४।१३-१६ वैश्वदेवे ह्यु नामता ॥

(१) अपरं सन्दिग्धार्थं धाक्यं वैश्वदेवेन यजेतेति ।

(२) वैश्वदेवशब्दोऽत्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः—वैश्वदेवशब्दो धागविशेषस्य नामधेयमुत कस्मिंश्चित् कर्मविशेषे देवतारूपगुणविधायक इति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यजेतेत्यनेनाग्नेयादीनष्टौ धागाननूद्य तत्र विश्वेदेवा एव देवतेत्यनेन शब्देन विधीयते—तेन गुणविधिरेषायन्तद्भावे धागस्वरूपानिष्पत्तिरेवेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—आग्नेयादीनां धागानां देवतानां तत्तत्पदं नैवोक्तत्वाभास्ति देवताविधानापेक्षेत्युक्तस्य धागाद्यकसङ्गस्य सङ्गमादकग्रामैव तद् वैश्वदेव इति ।

प्राभाकरमतेन पूर्वपक्षः ॥

तदेतद्दशमधिकरणमभिप्रेत्याह वैश्वदेव इति । 'वैश्वदेवे' वैश्वदेवेन यजेतेति धाक्यगते वैश्वदेवशब्दे—'नामता' नामत्यमेव न गुणविधित्वमिति ॥१०॥

(११) १।४।१७।२२ अष्टसङ्ख्याऽवपुत्योक्ता ।

(१) इदमपरं सन्दिग्धार्थं धाक्यम् । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्घपेत् पुत्रे जाते' इत्यस्य विधेरनन्तरं धाक्यम् 'यद्वाकपालो भवति गायत्र्यैवैनं ब्रह्मचर्चसेन पुनातीति' ।

(२) अष्टाष्टकपालशब्दो विषयः ।

(३) तत्र संशयः—किमयं शब्दो धागनामधेयमुत स्तुतिरेवेति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रशब्दचत्कर्मानामधेयमेवेतदिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—कर्मान्तरस्याप्राभावाभास्ति नाम्नोऽयकाशः । तेन पूर्वविधिधाक्यगतानां द्वादशकपालानामभ्याद् उत्कृष्ट्यादानां स्तुतिरेव द्वितीये धाक्य उपन्यस्तेति ।

प्राभाकरमतेन नायं गुणविधिर्न धा नाम न धा मन्त्र इति निरर्थकत्वाद्ग्रामाणामिति पूर्वपक्षे—अर्थवात्त्वेनान्वयात् निरर्थकत्वमिति सिद्धान्तः ॥

यतदेवैकादशमधिकरणमभिप्रेत्याह—अष्टसङ्ख्यायेति । 'अष्टसङ्ख्या' यद्वाकपालो भवतीत्येतद्वाक्यगता—'अवपुत्य' पूर्वधाक्यगताया द्वादशसङ्ख्याया अपकृष्य—'उक्ता' स्तुत्यर्थमिति शेषः ॥११॥

(१२) १।४।२३ प्रस्तरे यष्ट्वागुणात् ॥ ३० ॥

(१) इदमपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम् 'यजमानः प्रस्तर' इति ।

(२) तत्र यजमानशब्दो विचारविषयः ।

(३) तत्र संशयः—यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयमुत प्रस्तरशब्दस्य यजमानशब्दः, अथ यजमानशब्देनात्र गुणो विधीयते अथवा प्रस्तरस्य स्तुतिरेव यजमानशब्देन कियत इति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—उद्भिन्न्यायेन सामानाधिकरण्यत्वेन यजमान-शब्दः प्रस्तरस्य नामधेयमिति । अथ वा गुण एव कश्चिद्विधीयते यजमानशब्देनेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—प्रस्तरयजमानयोगोर्महिषयोरिवात्यन्तभिन्नत्वात् सम्भवतीतरैतरनामता-यजमानस्य गुणत्वे होमादौ तस्यापक्षीयमा-न्यत्वात्कर्मलोपप्रसङ्ग एव-तस्माद् यजमानगुणेन यागसाधकत्वेन युक्तो विधेयः प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तूयत इति ।

प्रमाकरमतेन पूर्वयत् ॥

एतदेव द्वादशाधिकरणमभिप्रेत्याह प्रस्तर इति । 'प्रस्तरे' प्रस्तर-मिति—'यष्ट्वाक्' यष्टा यजमानः इति 'वाक्' उक्तिरुच्चारणं स्तुति-रिति यावत्—'गुणात्' यागसाधकत्वरूपाद्यजमानगुणसंज्ञगुणिकैवेति योजना ॥१३॥

(१४) १।४।२४ अग्निर्वै ब्राह्मणो जात्या

(१) आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम् ।

(२) तत्र आग्नेयशब्दो विचारविषयः ।

(३)(४)(५) तत्र पूर्वाधिकरण्यदेव संशयपूर्वपक्षसिद्धान्ताः । स्तुति-मुलन्तु समानजन्मतैव—अग्नेर्ब्राह्मणस्य च मुखादेव प्रजापतिनोत्पादि-तत्वादिति ॥

प्रमाकरमतेन पूर्वयत् ।

तदेतत्प्रयोदशाधिकरणमभिप्रेत्याह अग्निरिति । 'ब्राह्मणः'—'जात्या' जन्मना प्रजापतिमुखादुत्पत्त्यरूपेण साधारणगुणद्वारा—'अग्निः' इति स्तूयते—'आग्नेयो ब्राह्मण' इत्यस्मिन् वाक्ये इति योजना ॥

एव एव न्याय 'पेन्द्रो राजन्यः' 'शयो वैश्वदेवः' इत्यादिषु वाक्येषु ॥१४॥

(१५) १।४।२५ यूषे सूर्य इति स्तुतिः ।

(१) धावित्यो यूष इत्यपि सन्दिग्धार्थं वाक्यम् ।

(२) तत्रादित्यशब्दो विषयः ।

(१०) १।४।१३-१६ वैश्वदेवे तु नामता ॥

(१) अपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यं वैश्वदेवेन यजेतेति ।

(२) वैश्वदेवशब्दोऽत्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः—वैश्वदेवशब्दो यागविशेषस्य नामधेयमुत कस्मिंश्चित् कर्मविशेषे देवतारूपगुणविधायक इति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यजेतेत्यनेनाग्नेयादीनां यागानां नूय तत्र विशे-
षेया एव देवतेत्यनेन शब्देन विधीयते—तेन गुणविधिर्यायन्तद्भावे या-
गस्यरूपानिष्पत्तिरेवेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—आग्नेयादीनां यागानां देवतानां तत्तत्पदेनैवोक्त-
त्वाद्वास्ति देवताविधानापेक्षेत्युक्तस्य यागादकसङ्घस्य सङ्ग्राहकसामै-
षतद् वैश्वदेव इति ।

प्राभाकरमतेन पूर्वपक्षः ॥

तदेतद्दशमधिकरणमभिप्रेत्याह औषदेव इति । 'वैश्वदेवे' वैश्वदेवेन
यजेतेति वाक्यगते वैश्वदेवशब्दे—'नामता' नामत्वमेव न गुणविधित्व-
मिति ॥१०॥

(११) १।४।१७।२२ अष्टसङ्ख्याञ्चपुत्यांका ।

(१) इदमपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम् । 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्
पुत्रे जाते' इत्यस्य विधेरनन्तरं वाक्यम् 'यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवेन
ब्रह्मचर्चसेन पुनातीति' ।

(२) अष्टाष्टाकपालशब्दो विषयः ।

(३) तत्र संशयः—किमर्थं शब्दो यागनामधेयमुत स्तुतिरेवेति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रशब्दयत्कर्मनामधेयमेवेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—कर्मन्तरस्याप्राभाधानास्ति नाम्नोऽपकाशः ।
तेन पूर्वविधिवान्वयगतानां द्वादशकपालानाम्मध्याद् उत्कृष्टपादानां स्तु-
तिरेव द्वितीये वाक्ये उपन्यस्तेति ।

प्राभाकरमतेन नायं गुणविधिर्न वा नाम न वा मन्त्र इति निर-
र्थकत्वादप्रमाणमिति पूर्वपक्षे—अर्थवादत्वेनान्वयाच्च । निरर्थकत्वमिति
सिद्धान्तः ॥

पतवैचैकादशमधिकरणमभिप्रेत्याह—अष्टसङ्ख्येति । 'अष्टसङ्ख्या'
यदष्टाकपालो भवतीत्येवद्वान्वयगता—'अवयुत्य' पूर्ववाक्यगताया द्वाद-
शसङ्ख्याया अपहृष्य—'उक्ता' स्तुत्यर्थमिति शेषः ॥११॥

(१२) १।४।२३ प्रस्तरे यधृवागगुणात् ॥ ३० ॥

(१) इदमपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम् 'यजमानः प्रस्तर' इति ।

(२) तत्र यजमानशब्दो विचारविषयः ।

(३) तत्र संशयः—यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयमुत प्रस्तरशब्दस्य यजमानशब्दः, अथ यजमानशब्देनात्र गुणो विधीयते अथवा प्रस्तरस्य स्तुतिरेव यजमानशब्देन कृत्यत इति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—उद्भिन्न्यायेन सामानाधिकरण्ययत्नेन यजमान-शब्दः प्रस्तरस्य नामधेयमिति । अथ वा गुण एव कश्चिद्विधीयते यजमानशब्देनेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—प्रस्तरयजमानयोगोर्महिषयोरिवात्यन्तभिन्नत्वात् सम्भवेतीतरेतरनामता-यजमानस्य गुणत्वे होमादौ तस्यापक्षीयमा-सत्वात्कर्मलोपप्रसङ्ग एव-तस्माद् यजमानगुणेन यागसाधकत्वेन युक्तो विधेयः प्रस्तरौ यजमानशब्देन स्तूयत इति ।

प्रभाकरमतेन पूर्यधत् ॥

एतदेव द्वादशाधिकरणमभिप्रेत्याह प्रस्तर इति । 'प्रस्तरे' प्रस्तर-मिति—'यधृवाक्' यथा यजमानः इति 'वाक्' उक्तिव्यपारणं स्तुति-रिति यावत्—'गुणात्' यागसाधकत्वरूपाद् यजमानगुणसत्त्वमूलिकैवेति योजना ॥१३॥

(१४) १।४।२४ अग्निर्वै ब्राह्मणो जात्या

(१) आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम् ।

(२) तत्र आग्नेयशब्दो विचारविषयः ।

(३)(४)(५) तत्र पूर्वाधिकरण्यदेव संशयपूर्वपक्षसिद्धान्ताः । स्तुति-मूलस्तु समानजन्मतैव—अग्नेर्ब्राह्मणस्य च मुखादेव प्रजापतिमोतपादि-सत्त्वादिति ॥

प्रभाकरमतेन पूर्यधत् ।

तदेतत्त्रयोदशाधिकरणमभिप्रेत्याह अग्निरिति । 'ब्राह्मणः'—'जात्या' जन्मजातः प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वरूपेण साधारणगुणधारक—'अग्निः' इति स्तूयते—'आग्नेयो ब्राह्मण' इत्यस्मिन् वाक्ये इति योजना ॥

एव एव म्याय 'येन्द्रो राजन्यः' 'श्वो वैवदेवः' इत्यादिषु वाक्येषु ॥१४॥

(१५) १।४।२५ यूपे सूर्य इति स्तुतिः ।

(१) आदित्यो यूप इत्यपि सन्दिग्धार्थं वाक्यम् ।

(२) तत्रादित्यशब्दो विषयः ।

(३)(४)(५) तथापि संशयादयः पूर्वघट्टेवानुसन्धेयाः । स्तुतिमूलं तु तेजस्विद्यसाध्यमिति ।

प्रभाकरमतेन पूर्ववत् ।

एतच्चतुर्दशाधिकरणमभिप्रेत्याह यूप इति । 'यूपे' यूपविषये- 'सूर्य इति' उक्तिः 'स्तुतिः' एवेति योजना ।

एष एष न्यायो यजमानो यूप इत्यस्मिन् वाक्ये ॥१५॥

(१६) १।४।२६ प्रशंसाऽश्वे पशुक्तिः स्यात्

(१) इदमपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम्—'अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः पशवो गोश्वेभ्यः' इति ।

(२) तत्र पशुशब्दो विषयः ।

(३) पशुशब्देन किं गुणः कश्चिद्विधीयत उत स्तुतिरेषामिति संशयः ।

(४) गुणविधिरेषायां—गद्याश्वयोः पशुत्वरूपो गुणो विधीयत इति पूर्वपक्षः ।

(५) सिद्धान्तस्तु—अर्थवाद् एषायां गवाश्वौ स्तौति—इदंशो हि गद्याश्वयोर्महिमा यदनयोरेषायाऽज्ञादयः पशवोऽप्यश्व इव भवन्तीत्यर्थः ।

प्रभाकरमते पूर्ववत् ॥

तदेतत्तद्वदशाधिकरणमभिप्रेत्याह—प्रशंसेति । 'अश्वे' अश्वविषये—'पशुक्तिः' पशवो गोश्वेभ्य इति—'प्रशंसा' एष पशुगुणोत्कर्षं प्रदर्शयतीति भावः ॥१६॥

(१७) १।४।२७ भूम्ना स्युः सृष्टयो मताः ॥ ३१ ॥

(१) सृष्टीरुपपत्तातीत्यपरं सन्दिग्धार्थं वाक्यम् ।

(२) तत्र सृष्टिशब्देनात्र सृष्टिनामप्रसिद्धैर्मन्त्रैर्वा इष्टका उपधीयन्ते ता उच्यन्ते । अपमेव सृष्टिशब्दोऽत्र विचारविषयः ।

(३) संशयश्च—सृष्टिशब्देनात्र किं 'ब्रह्माऽसृज्यत भूतान्यसृज्यन्त' इत्यादिमन्त्ररूपो गुण इष्टकानामुपधाने विधीयत उत स्तुतिरेषाव्यमन्त्राणामिति ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—सृष्टिनाम्ना प्रसिद्धा मन्त्रा अनेन शब्देनोपधा-मगुणत्वेन विधीयन्त इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—उक्ता मन्त्रा अनेनानूच्यन्ते इष्टकाः स्तोतुम् । यद्यपि सर्वेषु मन्त्रेषु सृजतिर्धातुर्नोपलभ्यते तथाऽपि बहुषु तस्य स्वरुपात् सृष्टिनाम्ना प्रसिद्धाः । स्तुतेत्यर्थः—'यथा नानावाक्यात्मकेषु मन्त्रेषु सृष्टिशब्द-बहुत्वं तथैवेष्टकास्यपि बहुत्वमिति' । तथा चात्र 'भूमा' बहुवचनेन स्तुते-मूलमिति ।

अप्ये कस्योपयोगः कार्योऽवदेयविशेषेष्वान्यमांसपुरोडाशेष्विति संग्रहः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः । सङ्कीर्ण एवैवाम्प्रयोगः—यत्र कुत्रापि द्रव्येऽप्ये यस्य कस्याप्यवदानसाधनस्योपयोगः कर्तव्यः—व्यवस्थापकस्य प्रमाणस्याभावादिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—नात्र व्यवस्थापकप्रमाणाभावः । शक्तिरेवात्र व्यवस्थापिका । यस्य साधनस्य यद्द्रव्यावदाने शक्तिस्तस्यैव तद्द्रव्यावदाने प्रयोगः कर्तव्यः । तथा च द्रवद्रव्याणामवदानं क्षुब्धेण कार्यम् मांसस्याखविशेषेण स्वधितिना पुरोडाशस्य च हस्तेनैवेति क्षुब्धादीनां त्रयाणां योग्यतैव निष्पामिका भवतीति ॥

एतदूनविंशाधिकरणमभिप्रेत्याह अनुष्ठानेति । 'अनुष्ठानस्य' कर्तव्यस्य 'अवसाय' निश्चयः—'अर्थात्' तत्तद्वस्तुयोग्यताद्वारा भवतीति शेषः ॥

न्यायास्त्वेकोनविंशतिः ॥

पादार्थमुपसंहरति न्याया इति । अत्र चतुर्थे पादे 'एकोनविंशतिः न्यायाः' अधिकरणानि इति ॥ भाष्यानुसारेणैषा सङ्ख्या पार्तिकानुसारेण तु विंशतिरधिकरणानि प्रथमस्याधिकरणस्य तत्राधिकरणद्वयामकत्वाङ्गीकारात् ॥ ३२ ॥

एवं च—

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्थिधम् ।

प्रथमाध्यायनेः पादैर्धर्मं मानमुदीरितम् ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायो धर्मप्रमाणनिरूपकः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः कर्मभेदनिरूपकः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

(१) २।१।१-४ एकः पदार्थो जनयत्यपूर्वं

स नूनमाख्यातपदाभिधेयः ।

(१) प्रमाणमुपजीव्यत्वात्प्रथमेऽध्याय ईरितम् ।

मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥

इयमेवात्राध्यायसङ्कतिः। धर्मः कथंलक्षण इति प्रथमेऽध्याये निरूपितम्। इदानीं को धर्मः कानि कर्माणि धर्मव्यपदेशभाजीति विविच्यते । कुमारिलमतेनैव चात्र कर्मभेदो मुख्योऽध्यायार्थः । तदुपोद्धाततदपवादतत्प्रसक्तानुप्रसक्तत्वेनान्योऽर्थो गौणः । प्रभाकरमतेन तु शास्त्रभेद एव द्वितीयाध्यायार्थो मुख्यः । कर्मणां तद्विधायकानां शास्त्राणां या भेदे निरूपणीये तद्भेदनिरूपकाणां मध्ये फलमेव मुख्यमिति कृत्वा तत्स्वरूपतत्प्रमाणादिविचार एवादाद्युपोद्धातरूपेण क्रियते ।

विधिवाक्यघटकानां पदानां केन पदेन सम्बन्धइत्यत्र प्रथमेऽधिकरणे चिन्त्यते ।

(२) सामान्यतो विधिवाक्योक्तं कर्मफलभूतमपूर्वमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः—विधिवाक्ये किं सर्वेरेव पदैरपूर्वं सम्बध्यत उतैकेनैवेति ।

(४) पूर्वपक्षश्च—सर्वेरेव पदैरपूर्वं सम्बध्यते—तस्य फलत्वात् सर्वेषां च पदानां फलान्वयित्वान्निति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—एकेनैव पदेनैकस्यापूर्वस्य सम्बन्धः एकस्यानेकसम्बन्धकल्पने गौरवात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेनैव पदेन प्रतिपाद्यते पदान्तरं च तच्छेषतयाऽन्वेतीति ।

तदेतत्प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमभिप्रेत्याह एक इति । 'एकः पदस्यार्थः' एकेन पदेन योऽत्र उक्तः स एव 'अपूर्वं जनयति' अपूर्वजनकत्वेनावधार्यत इति योजना ।

(१) एकेनैव पदेनापूर्वं प्रतिपाद्यत इति साधिते किन्तत्पदं येन तत्प्रतिपाद्यत इतोदानीं चिन्त्यते द्वितीयवर्णके ।

(२) विधिवाक्यमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः—अपूर्वं विधिवाक्यगतनामपदेनाभिधीयत उताख्यातपदेनेति ।

मध्ये कस्योपयोगः कार्योऽयदेयविशेषेष्वाज्यमांसपुरोडाशेष्विति संग्रहः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः । सङ्कीर्णं एवैवाम्ययोगः—यत्र कुत्रापि द्वयेऽवदे यस्य कस्याप्यवदानसाधनस्यापयोगः कर्तव्यः—व्यवस्थापकस्य प्रमाणस्याभावादिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—नात्र व्यवस्थापकप्रमाणाभावः । शक्तिरेवात्र व्यवस्थापिका । यस्य साधनस्य यद्द्रव्यावदाने शक्तिस्तस्यैव तद्द्रव्यावदाने प्रयोगः कर्तव्यः । तथा च द्व्यद्रव्याणामवदानं कुवेण कार्यम् मांसस्यात्रविशेषेण स्वधितिना पुरोडाशस्य च हस्तेनैवेति क्षुयादीनां त्रयाणां योग्यतैव नियामिका भवतीति ॥

एतदूनविंशाधिकरणमभिप्रेत्याह अनुष्ठानेति । 'अनुष्ठानस्य' कर्तव्यस्य 'अवसाय' निश्चयः—'अर्थात्' तत्तद्वस्तुयोग्यताद्वारा भवतीति शेषः ॥

न्यायास्त्येकोनविंशतिः ॥

पादार्थमुपसंहरति न्याया इति । अत्र चतुर्थे पादे 'एकोनविंशति न्यायाः' अधिकरणानि इति ॥ भाष्यानुसारेणैव सप्तथा पार्तिनानुसारेण तु विंशतिरधिकरणानि प्रथमस्याधिकरणस्य तत्राधिकरणद्वयानामकस्या-
ज्ञीकारात् ॥ ३२ ॥

एवं च—

विध्यर्थपादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ।

प्रथमाध्यायगैः पादैर्धर्मैः मानमुदीरितम् ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायो धर्मप्रमाणनिरूपकः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः कर्मभेदनिरूपकः ॥

तत्र प्रथमः पादः ॥

(१) २।१।१-४ एकः पदार्थो जनयत्यपूर्व

स नूनमाख्यातपदाभिधेयः ।

(१) प्रमाणमुपजीव्यत्वात्प्रथमेऽध्याय ईरितम् ।

मानाधोनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥

इयमेवात्राध्यायसङ्गतिः । धर्मः कथंलक्षण इति प्रथमेऽध्याये निरूपितम् । इदानीं को धर्मः कानि कर्माणि धर्मव्यपदेशभांजीति विविच्यते । कुमारिलमतेनैव धात्र कर्मभेदो मुख्योऽध्यायार्थः । तदुपोद्धाततदपवादतत्प्रसक्तानुप्रसक्तत्वेनान्योऽर्थो गौणः । प्राभाकरमतेन तु शास्त्रभेद एव द्वितीयाध्यायार्थो मुख्यः । कर्मणां तद्विधायकानां शास्त्राणां वा भेदे निरूपणीये तद्भेदनिरूपकाणां मध्ये फलमेव मुख्यमिति कृत्वा तत्स्यरूपतत्प्रमाणादि-निवार एवादाधुपोद्धातरूपेण क्रियते ।

विधिग्राह्यघटकानां पदानां केन पदेन सम्यग्ध इत्यत्र प्रथमेऽधिकरणे चिन्त्यते ।

(२) सामान्यतो विधियाक्योक्तं कर्मफलभूतमपूर्वमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः—विधियाक्ये किं सर्वरेष पदैरपूर्वं सम्यग्यत उतैकेनैवेति ।

(४) पूर्णपक्षध-सर्वरेष पदैरपूर्वं सम्यग्यते-तस्य फलत्वात् सर्वेषां च पदानां फलान्ययित्वादिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—एवेनैव पदेनैकस्यापूर्वस्य सम्यग्धः एकस्यानेकसम्यग्धकल्पने गौरवात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेनैव पदेन प्रतिपाद्यते पदान्तरं च तच्छेयतयाऽन्येतीति ।

तदेतन्प्रमाधिकरणस्य प्रथमवर्णकमभिप्रेत्याह एक इति । 'एकः पदस्यार्थः' एकेन पदेन योऽत्र उक्तः स एव 'अपूर्वं जनयति' अपूर्वजनकत्वेनापधायेत इति योजना ।

(१) एवेनैव पदेनापूर्वं प्रतिपाद्यत इति साधिते किन्तत्पदं येन तत्र-तिपाद्यत इतीदानीं चिन्त्यते द्वितीयपर्यंके ।

(२) विधियाक्यमेवात्र विषयः ।

(३) तत्र संशयः—अपूर्वं विधियाक्यगतनामपदेनाभिधीयत उतास्या-तपदेनेति ।

(४) पूर्वापक्षस्तत्र-नामपदेनैवोच्यतेऽपूर्वम् द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणामेव फलम्प्रति साधनत्वसम्भवादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-क्रियां विना द्रव्याणि फलं साधयितुं न क्षमन्ते । ततश्च भावनायाचिनोऽऽख्यातेनैवापूर्वम्प्रतीयत इति ।

एतदेव प्रथमाधिकरणद्वितीयवर्णकमभिप्रेत्याह-स नूनमिति । 'स' एकपदार्थो योऽपूर्वं जनयति स-‘नूनं’ निश्चयेन-‘आख्यातपदामिधेयः’ पाक्यगतो य आख्यातशब्दस्तेनैव योऽभिधीयतेऽर्थः स एवापूर्वस्य जनक इति योजना ।

इयं च भावनाऽऽख्यातपदगतप्रत्ययेनैवोच्यते । सा च फलोत्पत्त्यनुकूलपुरुषप्रयत्नरूपा स्वयंघात्यर्थसाधारणी । तथाहि पचतीत्युक्ते ‘पाकं करोतीत्यर्थः’ प्रतीयते । तत्र पाके लिङ्गसंख्याद्युपेतो घात्यर्थः सिद्धस्वभावः । करोतीत्यंशस्तु लिङ्गसंख्यादिरहितः साध्यस्वभावः । अस्य च साध्यस्वभाव आख्यातप्रत्ययेन शोध्यते । एवं च पाकं करोतीत्यस्य ओदनमुत्पादयति-भयितुरोदनस्य भवनानुकूलं व्यापारं करोतीत्यर्थः । अयं च व्यापार ओदनरूपं फलं भावयतीत्यस्य भावनेति नाम्ना प्रसिद्धः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यजेतपदगताख्यातप्रत्ययस्य भावयेत् (फलविशेषम्) इति भावनेयार्थः सम्पद्यते । तत्र किम्भाषयैदित्यपेक्षायां स्वर्गस्य भाव्यत्वसमर्पकत्वेन ‘स्वर्गकाम’ इत्यस्यान्वयः । केन भाषयैदित्यपेक्षायां यजिघात्यर्थो याग एव करणत्वेनान्वेति । कथम्भावयेदित्यपेक्षायां च ज्योतिष्टोमनाम्ना प्रसिद्धः कर्मकलाप इतिकर्तव्यतया समर्प्यते ज्योतिष्टोमेनेत्यनेन पदेन ।

सैयमंशप्रयत्नार्थी भाषनेत्युच्यते । इयं चार्थी भावना पुरुषप्रयत्नरूपा स्वयं शाब्दा भावनाया भाव्या । तस्यां च शान्दभावनायां पुरुषप्रयत्न एव भाव्यः-विधायकलिङ्गादिरेव करणम्-अर्थवादादिसम्पादितास्तुतिरेवेतिकर्तव्यतेति ॥१॥

(२) २।१।५ विपर्ययाच्चावदपूर्वसिद्धिः ।

(१) अपूर्वमाख्यातप्रत्ययबोधितेनार्थेन प्रत्याप्यत इत्युक्तम् । अपूर्वस्यास्तित्वमेव त्वच्चावेऽपि न सिद्धमित्यपूर्वास्तित्वमिदानीं साधनीयम्प्रयति ।

(२) अपूर्वमेवात्र विचारविषयः ।

(३) अपूर्वमस्ति न वेति सशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्ष-नास्त्यपूर्वम्-तत्सद्भावे भानाभावान्-स्वर्गादिरेव फलत्वेनाभिधानात्प्रतीयमानत्वाच्चेति ।

(५) सिद्धान्तः—ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागस्य स्वर्गसाधनत्वमुक्तम् । यथा चैतत्स्वर्गसाधनत्वं यागस्योपपद्येत तथाऽवश्यं कल्पनीयम् । यागानुष्ठानसमाप्त्यनन्तरमेव स्वर्गो न सिध्यतीति तत्समाप्तिस्वर्गप्राप्त्यनन्तराल उभयानुस्यूतमुभयसम्बन्धकं किमपि कल्पनीयम्—अन्यथा यागस्य स्वर्गम्प्रति करणत्वं न स्यात् । एवं च विधिवाक्योक्तयागस्वर्गसाध्यसाधकभावसामञ्जस्याय यत् किमपि धृत्यते तस्यैव विधिव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरागम्यत्वादपूर्वमिति नाम कृतमिति ॥

प्राभाकरमतेन च यागस्यैव सूक्ष्मरूपेणात्मनि चिरकालं धर्तमानत्वादुपपद्यत एव साक्षात् सम्बन्धो यागस्वर्गयोरिति नास्त्यन्तर्गडुभूतस्यापूर्वस्य कल्पनावसर इति पूर्वपक्षे—यागस्य सूक्ष्मरूपेणायस्थानस्य कल्पनायां नास्ति किमपि प्रमाणम्—नियोगस्तु विधिवाक्यगतप्रत्येकपदेनानभिहितोऽपि समस्तेन वाक्येनाभिधीयते । अयमेव नियोगोऽपूर्वमिति नाम्ना व्ययह्वियते । विधिवाक्येन चाभिहितत्वात्तस्यापलापोऽयुक्त इति सिद्धान्तः ॥

इदमेव द्वितीयमधिकरणमभिप्रेत्याह विधेरिति । 'विधेः' विधिवाक्यस्य 'यलात्' प्रामाण्यत्- 'अपूर्वस्य' 'सिद्धिः'—अपूर्वास्तित्यसिद्धिरिति योजना । किंरूपेण चास्यापूर्वस्यावस्थानमित्यस्मिन् विषये शुद्धभाट्टयोर्मतभेदः । भाट्टमतेन यागेनात्मनि याग एव वा चिरस्थायी कश्चित्कलजननसमर्थः संस्कारविशेषो जन्यते स एवोऽपूर्वमिति कथ्यते । गुह्यमतानुयायिनस्तु संस्काररूपतामस्य नेच्छन्ति । तन्मतेन नियोगरूपतैवास्य । नि-
योगस्यापि यागजन्यत्वात्कथं कलोत्पत्तिपर्यन्तमवस्थानमिति शङ्कायां सहकार्यन्तरापेक्षेयैवां शरणम् । किन्त्वेवं सति यागस्यैवेयमपेक्षा कुतो न कथ्यते—तथा सत्यनन्तरोत्पत्त्यभावात् कलस्य समाहितः स्यात् इत्यादि प्राभाकरप्रदीपादनुसन्धेयम् ॥ २ ॥

(३) २।१।६-८ संस्कारकर्मैव किञ्चावघातः ॥ १ ॥

(१) अनुष्ठितेन कर्मणाऽपूर्वाण्यं फलं चरमफलनिष्पत्त्यनुफलं जन्यत इत्युत्सर्गतः सिद्धे तत्र केचिदपघादा अपि भवन्ति । त एवेदानीं विचार्यन्ते ॥

(२) मीहीनवदन्तीत्यत्र विषयवाक्यम् ॥

(३) अत्र विहितेनावघातेनापूर्वं जन्यते न येति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यजेतेत्यादिविधिविहितेन यागेन यथाऽपूर्वं जन्यते तथैवावदन्तीनि विधिविहितेनावघातेनापि—अन्यथा तन्मविधानस्य पैरपर्यापत्तेरिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—दृष्टे फले सम्भवत्यदृष्टस्यापूर्वस्य कल्पने नास्ति प्रमाणम् । अवघातस्य चास्येव तुपयिमोकरूप दृष्टमेव फलम् । अतो नास्ति प्रयोजनमस्यादृष्टापूर्वरूपफलकल्पनाया इति ॥

प्राभाकरमतेन तु यथा सक्तून् जुहोतीत्यत्र सक्तुभिर्जुहोतीति विभक्ति-विपरिणाम एत्या सक्तुभिर्होतव्यमित्यर्थः प्राप्यते—स च सक्तुहोमः साक्षात् फलसाधनतयावकल्पते—एवमेव ग्रीहीनवहन्तीत्यत्रापि ग्रीहीभिरवहन्तव्यमिति विभक्ति-विपरिणामव्यावघातस्य साक्षात्फलसाधनत्व भविष्यतीति पूर्वपक्षे—दृष्टान्तवैयर्थ्यमिह वर्तते सक्तून्जुहोतीत्यत्र सक्तुहोमे सक्तूनां भस्मीभूतत्वाददृष्टफलजनकत्वासम्भवेनागत्या तस्यापूर्वसाधकत्व कल्प्यते अवघातस्य तु तुपयिमोकरूप दृष्टमेव फल प्रधानभूतयागाङ्गपुरोडाश सम्पादनानुबलमुपलभ्यते—तद्द्वारं च प्रधानफलेनापि सम्यग्धस्य लाभाभावास्त्ययकाशस्तस्य साक्षादपूर्वसाधकत्वकल्पनाया इति सिद्धान्तः ॥

इदमेव तृतीयमधिकरणमभिप्रेत्याह संस्कारकर्मैति । 'अवघात' ग्रीहीनवहन्तीत्यनेन विहितः—'किल' निश्चयेन 'संस्कारकर्म' एव । ग्रीहीणां तुपयिमोकरूपसंस्कारस्यैव जनकं कर्म—न तु साक्षादपूर्वजनकमिति योजना ॥

एतदधिकरणमूलक एव कर्मणां गुणप्रधानभावेन विभागः । तथाहि यानि विहितानि कर्माणि द्रव्येषु दृष्टातिशयजनकानि न भगन्त्यत एव च निष्पुपपत्तयेऽदृष्टफलोत्पादकतया कल्प्यन्ते तान्येव प्रधानानि—यानि तु द्रव्येष्वेव दृष्टातिशयमुत्पादयन्ति—येषां चात एवादृष्टफलकल्पने प्रमाण नास्ति—तानि गुणकर्माणीति । अथ च गुणप्रधानभावस्तुतीये विस्तरेण चिन्तयिष्यते ॥ ३ ॥

(४) २।१।६-१२सम्मार्जनं संस्करणं शुगादेः

(१) अयमपरोऽपवादः, दर्शपूर्णमासयोर्जुहावीनां सम्मार्जनं विहितं 'शुचि. सम्मार्जोति' ।

(२) इदमेव शुक्सम्मार्जनमत्र विषयः ॥

(३) तत्र संशयः—किमिदं सम्मार्जनं स्वतन्त्रमेवापूर्य जनयत् प्रधानकर्म भवत्पुतापूर्वाजनक गुणकर्मैवेति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—प्रधानकर्मैवेति । यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वादिति न्यायेन सम्मार्जनेन द्रव्यस्याचिकीर्षितत्वात्सुप्रपस्य द्रव्यस्य गुणभूतत्वान्प्रधानमेतदिति । ग्रीहादौ चावघातादिभिर्गुणकर्मभिर्विष द्रव्ये सम्मार्जनेन शुचि कश्चिददृष्टोऽतिशयो न क्रियत इत्यापि तस्यादृष्टफलजनकत्वमप्रधानतां च सूचयतीति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—ऋतुसाधनत्वेनैव स्तुचामीप्सिततमत्वेन कर्मत्वं स्तुच इत्यत्र द्वितीयाधिभक्त्योच्यते—अतश्च तासामेवात्र प्रधानत्वं सम्मार्जनस्य च गुणकर्मत्वमेव । यदि सम्मार्जनोत्पन्नः कश्चिद्दृष्टोऽतिशयो न दृश्येत तर्ह्यदृष्टं कल्प्येत—दृश्यते त्वतिशयः परिमार्जितत्वरूपः इति ॥

एतदेव चतुर्थाधिकरणमभिप्रेत्याह—सम्मार्जनमिति । ‘सम्मार्जनं’ स्तुचः सम्मार्ष्टव्यत्वेन घाफ्येन विहितम्—‘स्रुगादेः’ संस्करणं संस्कारकं गुणकमेति योजना ॥ ४ ॥

(५) २।१।१३-२६ न देवतार्थः स्तुतशस्त्रपाठः ।

(१) पूर्वाधिकरणस्यायमपवादः—‘प्रउगं शंसति’ ‘निष्कैवल्यं शंसतीति’ अप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन शस्त्रनाम्ना प्रसिद्धं स्तुतिद्वयं विहितम्—एवमेव ‘आज्यैः स्तुपते’ ‘पृष्टैः स्तुवते’ इति प्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन स्तोत्रनाम्ना प्रसिद्धं स्तुतिद्वयं विहितम् ।

(२) एते एव स्तोत्रशस्त्रे अत्र विषयत्वेन गृहीते ॥

(३) ते अधिकृत्य संशयः—। एते गुणकर्मणी उत प्रधाने एवेति ॥

(४) तत्र पूर्वं पक्षः—पठ्यमानेषु मन्त्रेषु देवतानां संस्कृतत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेन गुणकर्मैव स्तोत्रशस्त्रमन्त्रपाठ इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—मन्त्रवाक्यानि यदा देवतानां गुणसम्बन्धमभिदधति तदैव तेषु स्तुतिशस्त्रनाम्नोरन्वयः प्रयोगः—यदा तु तानि गुणव्यारेण कैवल्यं देवतानां स्मारकाणि तदा तन्नाम्नोर्मुल्याप्यार्थस्तेषु न स्यात् । एवं धीतयोरनयोर्नाम्नोरव्याधितामन्ययन्तां रक्षितुं स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यमिति ॥

एतदेव पञ्चममधिकरणमभिलष्याह—न देवतार्थ इति । ‘स्तुतशस्त्रयोः’ गीतमन्त्रसाध्यागीतमन्त्रसाध्ययोः स्तुत्योः ‘पाठः’—‘देवतार्थः’ देवतास्मारकत्वेन तत्संस्काररूपं गुणकर्म—‘न’ भवतीति योजना ॥ ५ ॥

(६) २।१।३०-३१ मन्त्रे स्थितं भावपदं विधिर्नो

(१) वैदिकवाक्यविहितेषु कर्मसु गुणप्रधानभावो विचारितः । विहितानां च कर्मणाम्भेदस्य विचारः कल्प्यतेऽग्रिमे यादे । अत्र च वैदिकवाक्यस्याख्यातपदानि सर्वाण्येव गुणप्रधानकर्मविधायकान्येव भवन्तीति मतिः सम्मयति । तन्निराकरणायेद् विचारान्तरं प्रस्तवते ॥

(२) वेदवाक्यस्याख्यातपदमेवात्र विषयः ॥

(३) तत्र यत्र वयञ्च न वेदवाक्ये मन्त्रे ग्राह्ये वाऽऽख्यातपदमुपलभ्यते तत्सर्वत्र कर्मविधायकमुत नेति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—यथा ब्राह्मणगतमाध्यातपदं कर्मविधायकं तथा मन्त्रगतमपि, वैदिकवाक्यत्वेनोभयोस्तुल्यत्वादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—येषु वाक्येषु यच्छब्दोद्गृह्यते ('देवांश्च यामिर्यजते' इत्यत्र मन्त्रे) तत्रानुवादकस्य स्पष्टत्वात्त्रिधायकत्वम्—एवमेव यत्रोक्तं मयुरूपः ('देवसद्वनं दामोन्यत्र मन्त्रे')—आमन्त्रणं वा ('अग्नीदग्नीन् विहरेत्यत्र मन्त्रे')—तत्र सर्वत्र न कर्मविधायकत्वम् । अतश्च वेदवाक्यस्याध्यातानां न सर्वत्रगुणप्रधानकर्मविधायकत्वमेवापि तु क्वचिदभिधायकत्वमात्रमेव । एवञ्च मन्त्रगताध्याताध्यातपदानामभिधायकत्वमेव न विधायकत्वमिति ॥

एतदेव पष्ठाधिकरणमभिप्रेत्याह मन्त्रे स्थितमिति । 'मन्त्रे स्थितं मन्त्रगतम्—'भाष्यपदम्' आध्यातपदं—'न विधिः' न कर्मविधायकमिति योजना ॥६॥

(७) २।१।३२ मन्त्रस्तु वेदः क्रियमाणवाची ॥ २ ॥

(१) मन्त्रगत आध्यातशब्दो न विधायक इति स्थितम् । मन्त्रलक्षणं त्वद्यत्वेऽपि न कृतमिति तदेवेदानीं परीक्ष्यते ॥

(२) अहेतुधनिय मन्त्रं मे गोपायेति वैदिकवाक्योक्तो मन्त्रोऽत्र विपर्ययः ॥

(३) मन्त्रस्य लक्षणम्भवति न वेति संशयः ॥

(४) नैव भवति किमप्यनुगतं लक्षणमिति पूर्वपक्षः ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—अनुगतलक्षणान्मन्त्रेऽपि यद्व्यपयत्वपीचिदो विदुरित्यनेनैवोक्तवाक्यशेषेण 'यत्राभियुक्ता मन्त्रा इति नाम प्रयुज्यते तदेव मन्त्रशब्दाच्चयमित्येष लक्षणं स्वीक्रियते ॥

एतदेव सप्तममधिकरणमभिप्रेत्याह मन्त्रस्थितिः । 'क्रियमाणस्य' आमन्त्रणप्रलपनाध्यातपरिदेयनान्येषणस्तयनमैवादिरूपस्य कर्मणः 'वाची' वाचका—'वेदः' वेदवाक्यम्—'मन्त्र' इति कथ्यत इति योजना ॥

तत्रामन्त्रणवाची मन्त्रः—'अग्न आयाहि योतय' इति ।

प्रलपनवाची—'अग्नी ते इन्द्र पिबले दुलेरिष' इति ।

आध्यातनवाची—'इयं वेदिरिति' ।

परिदेवनवाची—'अन्वे अम्बिके अम्बालिके' इति ।

अन्येषणवाची—'इह वा सह वा' इति ।

स्तयनवाची—'अग्निर्मूर्धा' इति ।

प्रेषवाची—'अग्नीदग्नीन् विहर' इति ॥ ७ ॥

(८) २।१।३३ मन्त्रे तरो ब्राह्मणशब्दवाच्यः

(१) मन्त्रस्य लक्षणमुक्त्वा मन्त्रेतराणां वेदवाक्यानां ब्राह्मणनाम्ना प्रसिद्धानां लक्षणमिदानीं विचारणीयं भवति ॥

(२) 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इत्येतद्वैदिकवाक्यगतो ब्राह्मण-
शब्द एव विचारविषयः ॥

(३) ब्राह्मणस्यास्यानुगतं लक्षणं सम्भवति न वेति संशयः ॥

(४) पूर्वपक्षः—न सम्भवत्यनुगतं लक्षणमिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—वेदस्य मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वेन द्विधा विभक्तत्वात्
पूर्वाधिकरणोक्तलक्षणलक्षितान्मन्त्रभागादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मण इत्येवा-
दुष्टं लक्षणमिति ॥

तदेतदष्टममधिकरणमभिप्रेत्याह—मन्त्रेतर इति । 'मन्त्रात्' 'इतरः' मि-
श्रः—'वेदभाग' इति शेषः—'ब्राह्मणशब्दवाच्यः' भवतीति योजना ॥ ८ ॥

(६) २।१।३४ नोहादयो मन्त्रगतास्तु मन्त्राः ।

(१) याज्ञिकप्रयोगेषु केचिद्वेदानाम्नाता अपि शब्दा मन्त्रवत्प्रयुज्यन्ते ।
तेषां स्वरूपं विचार्यते ॥

(२) 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'त्यस्य मन्त्रस्य स्थाने सौर्वे चरौ 'सूर्याय
जुष्टं निर्वपामीति' शब्दाः प्रयुज्यन्ते । इदं च शब्दान्तरकरणमूहनाम्ना
प्रसिद्धम् । अयमेवात्र विचारविषयः ।

(३) अयमूहितशब्दो मन्त्रो भवति न वेति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अयत्येवायममन्त्रो मन्त्रेण सहैकवाक्यत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—याज्ञिकप्रसिद्धत्वरूपमन्त्रलक्षणस्यात्राभावाच्चेतस्य
मन्त्रत्वमिति ॥

तदेतन्नवममधिकरणमभिप्रेत्याह नोहादय इति । 'मन्त्रगताः' मन्त्र-
मध्ये निवेशिताः—'ऊहादयः' ऊहप्रवरनामधेयाक्षराणि—'मन्त्राः' मन्त्र-
नामधेया 'न' भवन्तीति योजना ॥ ९ ॥

(१०) २।१।३५ ऋक् पादवद्धो भवतीह मन्त्रः

(१) मन्त्रसामान्यलक्षणमुक्त्वा मन्त्रविशेषाणां लक्षणान्युच्यन्ते ॥

(२) ऋक्मन्त्रोऽत्र विषयः ॥

(३) तत्र संशयः—ऋचो लक्षणं सम्भवति न वेति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—न सम्भवति—अनुगतस्य कस्यापि लक्षणस्यास-
म्भवादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—सम्भवत्येवानुगतं लक्षणम्—यस्मिन्मन्त्रे अर्थानुसा-
रेण पादव्यवस्था भवति स एव ऋक्शब्दवाच्य इति ॥

तदेतदष्टममधिकरणमभिप्रेत्याह ऋगिति । 'पादवद्धः' पादैर्विभक्तः
'मन्त्रः'—'इह' वेदे—'ऋक्' तन्नामधारी भवतीति योजना ॥ १० ॥

(११) २।१।३६ मन्त्रस्य गीतिम्प्रवदन्ति साम ॥ ३ ॥

पूर्वाधिकरणवदेवात्रापि सङ्गत्यादयः । यथा तत्र ऋङ्मन्त्रलक्षणं तथाऽत्र साममन्त्रलक्षणम् ।

तदेतदेकादशाधिकरणमभिप्रेत्याह मन्त्रस्येति । 'मन्त्रस्य' 'गीतिम्' गानमेव-न त्यक्षराणि-'साम' इति 'प्रवदन्ति' इति योजना ॥ ११ ॥

(१२) २।१।३७ ऋक्सामभिधो यजुरेव मन्त्रः

यजुर्मन्त्रलक्षणपरमधिकरणमिदम् । अत्रापि पूर्ववदेव सङ्गत्यादयः ॥ तदेतद्द्वादशाधिकरणमभिप्रेत्याह-ऋगिति । 'ऋक्सामभ्याम्' 'भिन्नः'-मन्त्रः-'यजुरेव' यजुरिति नाम्ना प्रसिद्ध इति योजना ।

एवं च 'पादेनार्धेन चोपेता वृत्तयस्ता मन्त्रा ऋचाः'-'गीतिरूपा मन्त्राः सामानि'-'वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रलिख्यपठिता मन्त्रा यजूनि'-इति पर्यवसितमसङ्कीर्णं लक्षणं त्रिविधस्य मन्त्रस्य ॥ १२ ॥

(१३) २।१।३८-४५ यजुर्विशेषो निगदो न भिन्नः ।

(१) प्रोक्षणीरासादयेत्येधंरूपाः केचन मन्त्रा निगदा इति कथ्यन्ते । तल्लक्षणविचार इदानीं प्रस्तूयते ॥

(२) उक्ता मन्त्रा एवात्र विनयः ॥

(३) स एते निगदा ऋगादिष्वेवान्तर्भवन्त्युत तेभ्यः पृथगेव चतुर्थ-प्रकार एवेति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-पादगीत्योर्ऋक्सामलक्षणयोरभावात् यजुर्लक्षणस्य प्रलिख्यपाठस्य सत्वेऽपि उच्चैस्त्वरूपधर्मभेदेन उपांशुपठनीययजुष्यन्तर्भायानुपपत्तेरुक्तोभ्यक्षिभ्यो मन्त्रप्रकारेभ्यो भिन्नचतुर्थ एव प्रकारो निगदानामिति ॥

(५) विस्रान्तस्तु-प्रलिख्यपाठत्याद् यजुष्यमेव निगदानाम् । यजुष्यैस्त्वरूपधर्मभेदस्त परप्रत्यायननिमित्त एवेति न स प्रकारभेदे मूल-भ्रम्यतीति ॥

तदेतत्त्रयोदशाधिकरणमभिप्रेत्याह यजुर्विशेष इति । 'निगदः' तत्रास्माख्यातो मन्त्रः-'यजुर्विशेष एव उच्चैस्त्यविशिष्टं यजुरेयायमिति'-'न भिन्नः' यजुषो भिन्नप्रकारको न भवतीति योजना ॥ १३ ॥

(१४) २।१।४६ साकाहमेकार्थमिद्वैकवाक्यम्

(१) मन्त्रविचारप्रसङ्गेन कियत्पर्यन्तं वाक्यमेकमेव मन्त्रत्वेन प्रयोक्तव्यं कियद्यत्सानं चानियतपरिमाणस्य यजुष इति निर्णेतं विचारान्तरं प्रस्तूयते ॥

(२) 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे अश्विनोर्याहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां अग्रये जुष्टं निर्वपामीति' एतादृशा मन्त्रा अत्र विचारविषयः ॥

(३) अत्र किमेकं वाक्यमुतानेकानि वाक्यानीति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अत्र नानावाक्यानि परस्परं भिन्नान्येव—एकत्व-नियामकस्य कस्यापि दुर्बोधत्वादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—'यद् विभागे साकाङ्क्षम् अविभागे चैकार्थं तदेकं वाक्यमिति' वाक्यैक्यप्रयोजकस्य सर्वत्र सुबोधत्वम् । एतन्नियामकानु-सारेण च प्रकृतं देवस्य त्वेत्याद्येकमेव वाक्यम् । अग्रये जुष्टमित्यादिपद-समूहे पृथक्कृते देवस्य त्वेति पूर्वः समूहः साकाङ्क्षो भवति—एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव निर्वापोऽर्थो लभ्यते इति ॥

तदेतच्चतुर्दशाधिकरणमभिप्रेत्याह साकाङ्क्षमिति । यत् 'एकार्थं' सत् विभागे सति 'साकाङ्क्षम्' भवति तदेव—'इह' यजुर्निर्णयविषये—'एकवा-क्यम्' एकवाक्यत्वेन प्रयोक्तव्यमिति योजना ॥ १४ ॥

(१५) २।१।४७ भिन्नं यजुः स्याद्विनिर्णयभेदात् ॥ ४ ॥

(१) एकवाक्यतानियामकमुक्त्वा तदपवादरूपेण भिन्नवाक्यत्वनियामकविचारः प्रस्तूयते ॥

(२) 'इपे त्योर्जेत्येत्यादिपदसमूहोऽत्र विचारविषयः ॥

(३) कृत्स्नोऽयं पदसमूह एकमेव वाक्यमुत भिन्नानि वाक्यानीति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—एक एवायमन्त्रः—मन्त्रस्यादृष्टत्वं एकस्यैवाद्दृष्टस्य कल्पने लाघवन्नानादृष्टकल्पने च प्रमाणाभावादिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—प्रकृतपदसमूहं खण्डशः कृत्वा विनियोग उपलभ्यते—'इपेत्येति शाखां छिनत्ति—ऊर्जे त्येत्यनुमार्ष्टि' इत्येवमादिः । एतद्विनिर्णयानुसारेण चानुष्ठेयार्थस्मारकत्वादर्थभेदेन प्रत्येकस्य खण्डस्य भिन्नत्वमेवाभ्युपेयमिति ॥

एतदेव पञ्चदशाधिकरणमभिप्रेत्याह भिन्नमिति । 'विनियोगस्य' शाखोक्तस्य 'भेदात्' यत्र भिन्न एव विनियोगो लभ्यते तत्र तद्विनिर्णय-पलात् 'यजुः' भिन्नं 'स्यात्' न च तत्रैकवाक्यत्वमिति योजना ॥ १५ ॥

(१६) २।१।४८ रजाशयादिष्वनुपज्य पूर्तिः

(१) यजुःपरिमाणविचारप्रसङ्गेन यत्र यजुरपेक्षितपदरहितं साकाङ्क्ष-मेवोपलभ्यते तत्र का गतिरितीदानीं विचार्यते ॥

(२) विषयीभूतं यजुश्चात्र—'याते अग्नेऽयाशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्र यचो अपावधीत्त्वेपं यचो अपावधीत्स्वाहा याते अग्ने रजाशया—याते अग्ने हराशया' इति ॥

(३) अत्र 'याने अग्ने रजाशया' इत्येतावत्पदसमूह साकाङ्क्ष इवोपलभ्यते-तन्निराकाङ्क्षत्वाय किं लौकिकान्येव पदान्यध्याहर्तव्यान्युत वैदिकान्येव पुनर्वाच्यमन्त्रान्तरादनुपपत्तनीयानीति सशयः ॥ २० ॥

(४) तत्र पूर्वपक्ष — लौकिक एव वाक्यशेषोऽत्राध्याहर्तव्य मन्त्रान्तरभागानां तद्वैधोपपत्तीण्वान्नोपपद्यते तेषामनुपपन्नमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-वैदिकस्य मन्त्रस्याकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण पूरणीया । तथा च तन्पूर्वविधेयादिभाग पूर्वमन्त्रस्योत्तरमन्त्रेऽनुपपद्यत इति ॥

तदेतत् 'गोदशाधिकरणमभिप्रेत्याह रजाशयादिष्विति । 'रजाशयादिषु' साकाङ्क्षमन्त्रभागेषु- 'अनुपपन्न' वैदिकादेश वाक्यान्तरात्पदान्याहृत्य- 'पूर्व' निराकाङ्क्षा अनेकितयाक्यशेषस्य प्रपूरणम् कर्तव्येति योजना ॥ २१ ॥

(१७) २।१।४८ अच्छिद्रवाचोऽप्यनुपपन्न एव ।

इदमपरमुदाहरणमनुपपन्नस्य । 'चित्पतिस्त्वा पुनातु-वाक्पतिस्त्वा पुनातु-वेद्यस्त्वा सधिता पुनात्वच्छिद्रेण पथिषेण वसो सूर्यस्य रश्मिभिरिति' मन्त्रोऽत्र पूर्ववदेव ॥ अत्र साकाङ्क्षाणि पदानि निराकाङ्क्षस्य मन्त्रस्य पूर्वमेवोपलभ्यन्ते पूर्वोदाहृतवाक्ये तु तत्पश्चादिति भेदादेव विचारान्तरप्रवर्तनम् ॥

तदेतत्सतदशाधिकरणमभिप्रेत्याह अच्छिद्रवाच इति । 'अच्छिद्रवाच' - 'अच्छिद्रेण पथिषेण वसो सूर्यस्य रश्मिभिरिति वाक्यशेषस्य- 'अनुपपन्न' एव 'चित्पतिस्त्वा पुनातु-वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयो साकाङ्क्षो मन्त्रभागयोरिति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) २।१।४९ न स्याद्व्यवाये कथितोऽनुपपन्नः

(१) उक्तस्यानुपपन्नस्यापवादो विविच्यते ॥

(२) 'स ते प्राणो यातेन गच्छन्ता समङ्गानि यजत्रे स यक्षपतिराशिपेति' यज्ञपसृतीये खण्डे सयक्षपतिरित्येव विपर्ययः ॥

(३) समित्युपसर्गोऽत्र साकाङ्क्ष केन क्रियापदेन समुपपत्ताम्-किञ्च यमवाक्यगतगच्छतामित्यनेनोताध्याहृतेन केनचिदन्येनेति सशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्ष-पूर्वाधिकरणन्यायेनारयैव यज्ञप प्रथमखण्डे यत् क्रियापद लभ्यते तस्यैवानुपपन्नं वाक्यं पूरणीयमिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु प्रथमतृतीयखण्डयोर्मध्ये अङ्गानीति घटवचनान्तपदस्य व्यवधानात् गच्छतामित्यस्य क्रियापदस्य सम्बन्धलोतसो विच्छिन्नत्वाच्च सम्प्रत्यत्यन्यवस्तुनीयवाक्यस्थस्योपसर्गस्य प्रथमवाक्यस्थक्रियापदेनेति । अतोऽत्र यथोचित वाक्यशेषोऽन्यत पञ्चाध्याहर्तव्य इति ॥

तदेतदष्टादशाधिकरणमभिप्रेत्याह न स्यादिति । 'व्यवाये' अनन्वययो

व्यपदस्य व्यवधाने-‘कथितः’ पूर्वाधिकरणन्यायानुसारी-‘अनुपङ्गः’ घा-
न्यपरिसमाप्तिः ‘न स्यात्’ इति योजना ॥ १५ ॥

न्यायास्तु पादे नव वै दशापि ॥ ५ ॥

‘पादे’ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे-‘नव वै दश’ ऊनविंश ‘न्यायाः’ अधि-
करणानि ॥ प्रथमाधिकरणस्य द्वितीयं वर्णकं पृथग् गणयित्वाऽग्नौनविंश-
सङ्ख्यापूर्तिर्भवति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयेऽध्याये प्रथम. पादः ।

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(१) २।२।१ शब्दान्तरे विधियुते खलु कर्मभेदः

(१) प्रासङ्गिकमपूर्वादिकं विविच्य अध्यायविषयः कर्मभेदोऽधुना
विधिच्यते ॥

(२) आख्यातप्रत्ययेनैवापूर्वमुच्यत इति प्रसाधितम्-तथा चैकप्रकर-
णतानि पर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजति-उदाति-जुहोतीत्यादी-
न्युदाहरणम् ॥

(३) किमेतैराख्यातैः प्रत्येकं भिन्नमेव कर्मोच्यत उतैकमेवेति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः-यस्मात् सर्वेष्वेक एवाख्यातप्रत्ययो भाषनायाची
तस्मादेकैव भाषनैकमेवापूर्वमेकमेव कर्म सर्वैरुच्यते । न च धातुभेदा-
द्भेदः । धातोर्भाषनायाचित्वाभावेन तत्राप्रयोजकत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-यद्यप्याख्यातमेव भाषनायाः प्रयोजकम्-तथाऽप्या-
ख्यातस्य प्रतिधातु भिन्नत्वमेव-ततश्च यहुनामाख्यातानामेकैकधातुविशे-
षानुरक्तत्वेनैव भाषनायाचित्वेन यागदानहोमभाषनाः परस्परं भिन्ना ए-
वेति । अत्र च शब्दान्तरमेव कर्मभेदे हेतुः ॥

तदेतत्प्रथममधिकरणमभिप्रेत्याह शब्दान्तर इति-‘विधियुते’ विधिप्र-
त्यययुते-‘शब्दान्तरे’ शब्दभेदे सति-‘कर्मभेदः’ प्रतिशब्द भिन्नमेव कर्म
भवतीति योजना ।

प्रभाकरमतेन तु शास्त्रभेद एवाध्यायार्थो न कर्मभेदस्तथा च यजेते-
त्यादिनानापदयुतं शास्त्रभेदमेवेति पूर्वपक्षे-प्रतिशब्द नियोगस्य भिन्न-
त्वाद् भिन्नान्येय शास्त्राणीति सिद्धान्तः ॥ १ ॥

(२) २।२।२ भूयाधुतिश्च समिदादियजीन् भिनत्ति ।

(१) पूर्वाधिकरणे आख्यातपदभेदेन भिन्नत्वमवधारितम् । इदानीं च यत्रैकमेवाख्यातपदमभ्यस्यते तद्विचार्यते ।

(२) समिधो यजति-तनूनपातं यजति-इडो यजति-वर्हिर्यजति-इति चाफ्यं विषयः ।

(३) अत्र यजतिचतुष्टयेन किमेकमेव कर्मोच्यते उत चत्वारि कर्माणीति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणवद् धातुभेदस्याभावाद् भाषणाभेदस्य नास्ति सम्भावना । ततश्चाख्यातपदस्यैस्याद् भाषनाया अप्येकमेवेति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—यजतिपदाभ्यासेनैव कर्मणां भेदः स्पष्टतया सूचितो भवति । कर्मैक्येऽभ्यासो निरर्थक एव स्यात् । तथा चात्राभ्यास एव कर्मभेदे हेतुरिति ॥

तदेतद् द्वितीयाधिकरणमभिप्रेत्याह भूयःधुतिरिति । 'भूयः धुतिः' यजतिपदस्याभ्यासः—'समिदादियजीन्' समिधो यजतीत्यादिषाफ्यचतुष्टयोक्तयागान्—'भिनत्ति' भिन्नकर्मत्वेनायस्याप्यतीति योजना ॥ २ ॥

(३) २।२।३—वाक्यन्न कर्म विदधाति य एवमादि

(१) शब्दान्तरेणाभ्यासेन च भिन्नं कर्म विधीयते इत्युक्तम्—कुत्र पुनः कर्मान्तरं न विधीयते इतीदानीं चिन्त्यते ।

(२) 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमायास्यां यजते'—इत्येवमादिषाफ्यमत्र विषयः ।

(३) अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयतेऽप्यवा चाफ्यान्तरेण विहितस्यैव कर्मणोऽयमनुवाद इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—कर्मान्तरमेवात्र विधीयते—पूर्वाधिकरणन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—द्रव्यदेवताफलानामनुकल्पाभावं कर्मान्तरविधिरपि तु विहितानुवाद एव । एवैव गतिः सर्वेषां विद्वद्वाक्यानामिति ।

तदेतत् तृतीयमधिकरणमभिप्रेत्याह चाफ्येनेति । 'य एवमादि' 'य एवं विद्वान्' इत्याद्यक्षराणि आदौ यस्य तद्—'चाफ्यं' 'कर्म' भिन्नं कर्म—'न विदधाति'—अपि त्वनुवदत्येवान्यत्र विहितं कर्मेति योजना ॥ ३ ॥

(४) २।१।६—१२ स्यादन्तरालवचने यजतेर्विधानम् ॥ ६ ॥

(१) पुनर्यत्र कर्मान्तरमेव विधीयते तस्य चाफ्यस्य विचारः ।

(२) 'जामि धा एतस्य क्रियते यदन्त्यञ्चो पुरोडाशाशुपुंशुयाजमन्तरा यजतीति' चाफ्यमत्र विषयः ।

(३) अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते, उत विहितमेवानूच्यते इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रकरणस्थेन धाक्यान्तरेण विहितस्य यागस्यानुवाद एवानेन यजतिना क्रियते इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—अन्तरालरूपकालस्योपांशुत्वरूपगुणस्य चात्रोक्तत्वादुपांशुनामकं यागान्तरमेवात्र विधीयते इति ॥

तदेतच्चतुर्थमधिकरणमभिप्रेत्याह स्यादन्तरालेति । 'अन्तरालवचने' उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यस्मिन् धाक्ये—'यजतेः' यजतीत्यस्मात् पदात्—'विधानं' विधिरेव—'स्यात्'—न त्वनुवादमात्रमिति योजना ॥ ४ ॥

(५) २।२।१३-१६ आधारसन्ततविधिगुणमात्रनिष्ठः

(१) कर्मान्तरविधेरन्यदुदाहरणम् ।

(२) आधारमाधारयति—ऊर्ध्वमाधारयति—ऋजुमाधारयतीति धाक्य-त्रयमत्र विषयः ।

(३) अत्रान्त्याभ्यां धाक्याभ्यां द्वे कर्मणि विधीयेते ययोरनुवाद आद्येन धाक्येन क्रियतेऽथवाऽऽद्येनैव विहिते कर्मण्यन्त्याभ्यां गुणविशेषौ विधीयेते इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—कर्मविधायके एवान्ये द्वे धाक्ये—अन्यथाकल्पने मानाभावात् । तथा चाद्येन धाक्येन तयोः कर्मणोरनुवाद एव क्रियते इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—आद्येनैव धाक्येनाधाररूप कर्म विधीयते—तत्रैव च कर्मणि ऊर्ध्वत्य-ऋजुत्वरूपगुणद्वयं विधीयतेऽन्त्येन धाक्यद्वयेन—न कर्मान्तरमिति ॥

तदेतत्पञ्चममधिकरणमभिप्रेत्याह आधारेति । 'आधारसन्ततविधिः' 'ऊर्ध्वमाधारयति—ऋजुमाधारयति' इत्याधारस्याभ्यासेन विधानम्—'गुणमात्रनिष्ठः'—ऊर्ध्वत्य-ऋजुत्वरूपगुणद्वयमेव विधत्ते—कर्मणाद्येनैव विधीयते इति योजना ।

एष एष न्यायः 'अग्निहोत्रं जुहोति—दध्ना जुहोति—पयसा जुहोतीति' धाक्यत्रयेऽपि ॥ ५ ॥

(६) २।२।१७-२० सोमेन यागविधिरस्य गुणो ग्रहोक्तिः ।

(१) उक्तम्यैव न्यायस्योदाहरणान्तरम् ।

(२) सोमेन यजेत—पेन्द्रयाययं गृह्णाति—मैत्रावरुणं गृह्णातीति धाक्य-त्रयमत्र विषयः ।

(३) अत्र चाद्येन धाक्येन कर्म विधीयते यद्विषये चेतराभ्यां गुणौ विधीयेतेऽथवाऽन्त्याभ्यां विहितयोरेव कर्मणोराद्येनानुवाद इति संशयः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अन्त्याभ्यामेव वाक्याभ्यां कर्मविधानमाद्येन तु तदनुयाद एवेति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—आद्येनैव वाक्येन यागरूपकर्म विधीयते इत-
राभ्यां च वाक्याभ्यां तस्मिन्नेव यागे ग्रहणरूपः सस्कारविशेषो विधी-
यत इति ॥

तदेतत् पष्ठमधिकरणमभिप्रेत्याह सोमेनेति । 'सोमेन' सोमेन यजेते-
त्यनेन वाक्येन—'यागविधिः' यागरूप कर्म विधीयते—ग्रहोक्तिः—'येन्द्रवायथ
शुक्लातीत्यादौ घास्ये यद् ग्रहणमुच्यते 'तत्'—'अस्य' सोमवाक्यविधि-
तस्य यागस्यैव—'गुणः' इति योजना ॥ ६ ॥

(७) २।२।२१ भेद्री यजेर्भवति सप्तदशत्वसङ्ख्या

(१) शब्दान्तरैराभ्यासेन च कर्मभेद उक्तः । इदानीं सख्याकृतः क-
र्मभेदो विधिच्यते ।

(२) 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेतेति' विषयवाक्यम् ।

(३) अत्र विहित कर्मैकमेवोक्तं सप्तदश कर्माणीति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—आलभेतेति कर्माभिधायकस्यैववादेकमेवात्र
कर्म सप्तदशपशूनालम्भनात्मकमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु—प्राजापतिदेयताक पशूनालम्भनरूप कर्मैकम् । ता-
दृशस्य कर्मणो बहुत्वाय बहुवचनप्रयोगस्तस्मिन् बहुत्वे विरोधः सप्त-
दशसङ्ख्या निर्दिश्यते—अतोऽत्र सप्तदशैव कर्माणि—कर्मभेदश्च सङ्ख्या-
कृत एवेति ।

तदेतत्सप्तमधिकरणमभिप्रेत्याह भेद्रीति । 'सप्तदशत्वसङ्ख्या' 'सप्तदश-
प्राजापत्यान् पशूनालभेतेत्यस्मिन् वाक्ये उक्ता—'यजे' यजिधात्वर्थस्य
यागरूपस्य कर्मण आलभेतेत्यनेनोक्तस्य—'भेद्री' भेदकर्त्री भिन्नत्वसूचि-
का भवतीति योजना ॥ ७ ॥

(८) २।२।२२ ज्योतिः प्रमृत्पि भवेद् यजिभेत् नाम ॥ ७ ॥

(१) शब्दान्तराभ्याससङ्ख्याकृतकर्मभेदपूदाहतेषु सङ्ख्याकर्मभेदो-
ऽधुना प्रदर्श्यते ॥

(२) 'अथैव ज्योतिः—अथैव विश्वज्योतिः—अथैव सार्वज्योतिः—अनेन
सहस्रवृक्षेण यजेतेति' विषयवाक्यम् ॥

(३) अत्र किमेकमेवान्यत्र विहितं कर्म ज्योतिष्टोमं ज्योतिः—शब्देनानूद्य
तत्र सहस्रवृक्षेणैव रूपो ग्रहो विधीयत उत ज्योतिर्नामकं भिन्नमेव कर्म
विधीयत इति संशयः ॥

(४) तत्रैकमेव-कर्म ज्योतिष्टोममनूय तत्र सहस्रदक्षिणत्वरूपो गुणो विधीयत इति पूर्वपक्षः ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-अथेत्यनेन ज्योतिष्टोमप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वान्नाः स्यत्र तेन सम्यन्धः-ज्योतिःशब्दश्चापूर्वमेव नामान्यत्राविहितमेव कर्मान्तरं समर्पयति-अतोऽत्र ज्योतिष्टोमाद् मित्रान्येव 'ज्योतिः'-विश्वे-ज्योतिः-सर्वज्योतिः इति त्रिभिः संज्ञाभिस्त्रीणि मित्रान्येव कर्माणि विधीयन्त इति ॥

तदिदमष्टमाधिकरणमभिप्रेत्याह ज्योतिःप्रभृतीति । 'ज्योतिःप्रभृति' ज्योतिरित्यादिकम् 'नाम' संज्ञा-अपि संख्यावत्-यजिमेत्-यागभेदकं कर्मभेदसूचकं-भवेत् इति योजना ॥ ८ ॥

(६) १।२।२३ भिन्ना विरुद्धगुणभागिति याजिनेज्या

(१) देयताभेदकृतकर्मभेद इदानीं निरूप्यते ॥

(२) तस्मै पयसि दध्यानयति सा वैश्यदेव्यामिक्षा याजिभ्यो याजिनमित्यत्र विषयवाक्यम् ॥

(३) तस्मै दुग्धे दधिनि प्रक्षिप्ते यो घनीभूतः पिण्डो जायते तस्यैव नाम 'आमिक्षेति' अथशिष्टजलभागस्य च 'याजिन'मिति । तदेतदत्र याजिभ्यो याजिनमित्यनेन द्वितीयेन वाक्येन किं कर्मान्तरं विधीयत उत पूर्ववाक्यविहितं कर्म प्रत्येव किञ्चिद् गुणान्तरं विधीयत इति संशयः ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-पूर्ववाक्येन विश्वेभ्यो देवेभ्य आमिक्षाद्रव्यस्यापणं विहितम्-द्वितीयेन वाक्येन च तदेव वैश्यदेवदेयताकं यागमनूय याजिनरूपद्रव्यान्तरं विधीयत आमिक्षया सह समुच्चयार्थं विकल्पाय वेति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-वैश्यदेवयागस्य सहशिष्टेनामिक्षाद्रव्येणायत्तत्वाद् द्रव्यान्तरस्य तत्र प्रवेशासम्भवात् याजिनरूपद्रव्यसम्प्रदानकदेयतान्तरमेव याजिभ्य इति पदेन समर्प्यते-ततश्च याजिरूपदेयताभ्यो यस्मिन् कर्मणि याजिनरूपद्रव्यं प्रदीयते तत् कर्म मित्रमेव द्वितीयेन वाक्येनोच्यत इति ॥

तदिदं नवमाधिकरणमभिप्रेत्याह भिन्नेति । 'याजिनेज्या' याजिनयागः 'याजिभ्यो याजिनमित्यनेन वाक्येनोक्तः-विरुद्धगुणभाक् पूर्ववाक्यविहितामिक्षायागस्य गुणो वैश्यदेवदेयतारूपस्तस्माद् 'विरुद्धम्' भिन्नम्, 'गुणम्' याजिभ्य इत्यनेन पदेनोक्तं-भजते या सा तथामृता भवति-इति अस्मात्कारणात्-भिन्ना आमिक्षायागात् भिन्नमेव कर्म ति योजना ॥ ६ ॥

एवं च सौमरस्य तद्विशेषस्य हीषस्य निधनस्य च फलभूते द्वे वृष्टौ भवतस्तदुभयमेलनान्महती वृष्टिरिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-सौमरविधौ यो वृष्टिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिष्टायते । अतः पूर्वोक्तान्येव फलानि हीषादिवाक्येष्वनूयन्ते हीषादिनिधननियमनार्थम् । तस्मादयं सौमर एव हीषादिनिधनविशेषनियमविधिर्न फलान्तरविधिरिति ॥

तदिदं त्रयोदशाधिकरणमभिप्रेत्याह हीषादीति 'सौमरफलम्' सौमरस्य फलमेव फल यस्य तत्-'हीषादि' निधनविशेषः-'नियमाय' फलविशेषापेक्षया निधनान्तरव्यावृत्त्या हीषाद्येकमात्रनिधनप्रयोग नियमयितुं 'शिष्ट' विहितम्-'हीपिति वृष्टिकामायेत्यनेन वाक्येनेति योजना ॥ १३ ॥

पादे त्रयोदश नयानुपवर्णयन्ति ॥ ६ ॥

पादार्थमुपसङ्गह्यति पाद इति । 'पादे' द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये 'त्रयोदश न्यायान् उपवर्णयन्ति' सम्प्रदायविद् इति शेषः ॥ ६ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(१) २।३।१-२ ज्योतिष्टोमे ग्रहाग्रत्वम्

(१) कर्मविशेषाणां भेदो विचार्यते ॥

(२) 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति ज्योतिष्टोमविधिः । तमेव ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य ध्रुयते 'यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान्' इति । एतदेवात्र विषयवाक्यम् । अत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागो विधीयते । तस्मिन् यामे माध्यन्दिने सरने वृष्टस्तोत्रे रथन्तरबृहजगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । ऐन्द्रवायवः मैत्रावरुणः आश्विनः शुक्रः मन्थ्याग्रयणः उक्थ्य, ध्रुवः इत्यादिनामका सोमरसधारकाः पात्रविशेषा ग्रहनामधेया भवन्ति । सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्षे एतेषु ग्रहेषु ऐन्द्रवायव एव प्रथमं गृहीतव्यं, बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः, जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः । इत्येवोक्तस्य विषयवाक्यस्यार्थः ॥

(३) अत्र सन्देहः-अत्र यो ग्रहाग्रताविशेषो विधीयते स किं ज्योतिष्टोमस्यैव (रथन्तरसामादिगुणयुक्तस्य) उत रथन्तरसामादिनाम्नः कर्मान्तरस्येति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तस्यैव व्यावृत्त्यर्थमिह वाक्ये रथन्तरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । अत ऐन्द्रवायवादिग्रहाग्रत्वविशिष्टानि कर्मान्तराण्येवात्र विधीयन्त इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-प्रकरणादत्र ज्योतिष्टोमस्यैव ग्रहणम् । गृहीते च तस्मिन् तद्विषये ग्रहाग्रत्वविशेषो गुणो विधीयते । न च रथन्तराद्यभिधानेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः-प्रातस्सवने तस्य गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथन्तरादियोगस्यापि सम्भवान् ॥

तदेतत्प्रथममधिकरणमभिप्रेत्याह ज्योतिष्टोम इति । 'ज्योतिष्टोमे' तन्नामके प्रकृत एव कर्मणि 'ग्रहाग्रत्वम्' ऐन्द्रवायवादिग्रहाग्रत्वरूपो गुणो विधीयत इति शेषः ॥ १ ॥

(२) २।३।३ राजा क्षत्रिय उच्यते ।

(१) पूर्वाधिकरणापवाद इदानीं प्रस्तूयते ॥

(२) अस्ति राजसूयो नाम यागः- 'राजा राजसूयेन स्थाराज्यकामो यजेतेति' । तस्यैव राजसूयस्य प्रकरणे एका अयेष्टिनामिका इष्टिः ध्रूयते 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् हिरण्यं दक्षिणा-ऐन्द्रमेकादशकपालम् ऋषभो दक्षिणा-वैश्वदेवं चरुम् पिशाङ्गी प्रष्टौही दक्षिणा-मैत्राघदणीमा-मिक्षाम् यशा दक्षिणा-यार्हस्पत्यं चरुम् शितिपृष्ठो दक्षिणा' इति । तस्या-मेवाष्टौ यजमानजातिभेदेन हविषां क्रमव्यत्ययोऽपि ध्रूयते- 'यदि ब्राह्मणो यजेत यार्हस्पत्यं मध्ये निघायाहुतिं हुत्वा तमभिधारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रम्-यदि वैश्यो वैश्वदेवम्' इति । एतदेवात्र विषयवाक्यम् ॥

(३) अत्र सन्देहः-अस्मिन् उत्तरे वाक्ये किं विधीयते-किं राजसूया-न्तर्गतायेष्टेः पृथगेव कर्मान्तरम्-उत तदेव कर्म प्रकृत्य यजमानजाति-भेदमूलकं हविष्कर्मभेदमात्रम् । एष च सन्देहः सन्देहान्तरमूलकः- 'राजा राजसूयेन यजेतेत्यत्र राजसूयविधायके विधौ राजशब्दः किं क्षत्रियमात्र-पचन उत यः पश्चिद् राज्यं कर्म करोति तद्वचनः ? ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-राजशब्दो राज्यकर्मकर्तृपरक एव नेयः । यौगि-सोऽयं राजशब्दः । राजकर्म जनपदपुररक्षणादिरूपं यः करोति स एव राजशब्दवाच्यः । अत एवाक्षत्रियेपि जनपदरक्षणादिकर्मकर्तारि राज-शब्दो लोके प्रयुज्यते । एवं च सर्वं एव राजकर्मकर्तारोऽधिष्ठाता राज-

सूयेऽवेष्टौ च । तथा चावेष्टिरपि पूर्वाधिकरणन्यायेन राजसूयाङ्गमेव ।
उत्तरवाक्यं च जातिभेदेनावेष्टौ कञ्चित् क्रमव्यत्ययं विदधाति न पुनः
कर्मान्तरमिति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-राजशब्दो रुद्ध्या क्षत्रियजातियचनः । रुद्धिश्च
योगाद्वलीयसी । यत्र कचिद् ब्राह्मणादौ राजशब्दः प्रयुज्यते तत् रक्ष-
णादिकार्यसादृश्यमूलिकया गौण्यैव वृत्त्या । एवं च ब्राह्मणवैश्ययो राज-
सूयेऽनधिकृतत्वाद् उत्तरे वाक्ये यदवेष्ट्याख्यं कर्म प्रकृत्य ब्राह्मणादयः
उक्ताः तत्र राजसूयाङ्गमभिविनुमर्हति-सर्वथा कर्मान्तरमेव तत् ब्राह्मणा-
दिकर्तृकम् । एवं च राजसूयान्तर्गतायामवेष्टौ ब्राह्मणवैश्ययोरनधिका-
रेऽपि तद्वहिरवेष्टौ कर्मान्तरे सर्वथाऽधिकार एव इति ॥

एतदभिप्रेत्याह-राजेति । 'क्षत्रिय' एव 'राजा उच्यते'-राजा राजसूयेन
यजेतेति राजसूयस्य विधियाक्ये इति शेषः-तथा च राजसूयेऽनधिकृतत्वाद्
ब्राह्मणक्षत्रिययोरवेष्टिः कर्मान्तरमेवेति स्वतः सिद्धोऽधिकरणसिद्धान्तो
न साक्षादभिहितः ॥ २ ॥

(३) २।३।४। आधानं कर्तृभिर्भिन्नम्

(१) अग्न्याधानमेकं कर्म सर्वकर्मशेषमूलं न प्रतिकर्म भिन्नमिति
विचार्यते ॥

(२) 'घसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः'
इति विषयवाक्यम् ॥

(३) तत्र सन्देहः-यदाधानकर्मास्मिन् वाक्ये निर्दिश्यते तत् किम-
न्यतः प्राप्तमत्र वाक्ये केवलतत्कर्मोद्दिश्य ब्राह्मणादिसम्यन्धेन घसन्ता-
दिकालो विधीयते-उतात्रैव घान्ये अग्न्याधानकर्मणो विधानमिति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-अग्न्याधानं विना यागमात्रस्यासम्भवात् 'ज्योति-
ष्टोमेन यजेत' 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यादि यागविधि-
भिरेवाधानस्य विधिः कल्प्यते । तत एव आधानस्य प्राप्त्यात् तदर्थं
विध्यन्तरस्याप्रयोजकत्वात् उक्तवाक्ये यो विधिस्तस्य स्वरूपमित्यमेव
यत् 'अन्यतः प्राप्तं यदाधानकर्म तद् यदि ब्राह्मणः कुर्यात् घसन्त एव
कुर्यात्, यदि राजन्यः कुर्याद् ग्रीष्मे कुर्यात्, यदि वैश्यः कुर्यात् शरदि
कुर्यात्' इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-अग्नीनादधीत इति साक्षादाधानस्य विधिं विहाय
यागसामान्यविधिवलेन विध्यन्तरकल्पनस्यान्याय्यत्वात् प्रकृतवाक्ये
आधानस्य विधिरिति स्वीकर्तव्यम् । अतोऽनेन वाक्येन घसन्तादिकाल-
विशि ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं विधीयते इति ॥

एतदभिप्रेत्याह—आधानमिति । 'आधानम्' वसन्त इत्यादिवाक्येन विहितमग्न्याधानम्—'कर्तृभिः' ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः विधिवाक्यनिर्दिष्ट-ब्राह्मणादिसम्बन्धेन—'भिन्नम्'—वसन्ते ब्राह्मणेन कृतमाधानं ग्रीष्मे राज-स्येन कृतात् शरदि च वैश्येन कृतात् आधानात् भिन्नमेवेत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) २।३।५-११ भेदो दाक्षायणे न हि ॥

(१) कर्मविशेषमेदाभेदो विचार्यते ॥

(२) दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य श्रूयते—'दाक्षायणयज्ञेन यजेत प्रजाकामः' इति । एतदेवात्र विषयवाक्यम् ॥

(३) तत्र सन्देहः—दाक्षायणशब्देन किं कर्मान्तरं विधीयते उत दर्शपूर्ण-मासयोरेव दाक्षायणनामको गुणविशेषो फलविशेषमुद्दिश्य विधीयत इति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः—दाक्षायणनामकं कर्मान्तरमेव विधीयते । दाक्षायणनामा नास्ति कश्चिद् गुणो यो दर्शपूर्णमासाबुद्दिश्य विधीयते । दाक्षायणनामकेन यागेन प्रजां भाषयेदिति स्पष्टोऽर्थो वाक्यस्यावगम्यत इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु—दर्शपूर्णमासावेवोद्दिश्य दाक्षायणनामक इति चेत्—दाक्षायणशब्द आवृत्तिवाचकः । आवृत्त्या युक्तो दर्शपूर्णमासयज्ञ एव प्रजारूपफललाभाय क्रियते । आवृत्तिप्रकारस्तु 'द्वे अमावास्ये द्वे पूर्ण-मास्यौ यजेत' इति वाक्यालम्ब्यते । एवं च प्रकृतयोरेव दर्शपूर्णमासयोः प्रजाफलसिद्ध्यर्थमावृत्त्याप्यगुणविधिः न कर्मान्तरविधिरिति ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह—भेद इति । 'दाक्षायणे' दाक्षायणपदवाच्ये 'न भेदः दर्शपूर्णमासयागादिति शेषः । दाक्षायणपदवाच्यं दर्शपूर्णमासयागाद् भिन्नं कर्मान्तरञ्च भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) २।३।१२-१५ वायव्यं यजिमत् कर्म

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ॥

(२) अनारभ्य श्रूयते 'वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकाम इति' । दर्शपूर्णमासप्रकरणे च श्रूयते 'ईषामालमेत' इति [ईषा च शकटगतो दीर्घः काष्ठविशेषः] । अनारभ्याधीतं पूर्ववाक्यमेवात्र विषयवाक्यम् ॥

(३) तत्र सन्देहः—दर्शपूर्णमासप्रकरणोपलब्धवाक्ये ॥ ईषालम्भा उक्तः तमुद्दिश्यैव किं श्वेतरूपो गुण उक्तवाक्येन विधीयते—उत कर्मान्तरमेवानेन विधीयते—यदि च कर्मान्तरं तत्रापि किंस्वरूपमिदं कर्मान्तरम्—किं वाक्योक्तालम्भनमात्ररूपमुतालम्भनसहितयागरूपमिति ॥

(४) तत्र प्रथमः पूर्वपक्षः—दर्शपूर्णमासगतेवास्पृशमुद्दिश्यैव श्वेतरूपो

गुणोऽत्र विधीयते-तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद् वायव्यता भवति-इति । द्वितीयश्च-यदापि कर्मान्तरं विधीयते तदाऽपि यथाश्रुतमालम्बनमात्रं विधीयते न याग इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-कर्मान्तरमेव विधीयते-नञ्च यागरूपमेव । तथाहि वायुर्देवता श्वेतः पशुविशेषः-अस्य च पशोर्वायुर्देवतत्वं स्पष्टमुच्यते वाक्ये । अयं च द्रव्यदेवतासम्बन्धो यागद्वारैव सम्भवतीत्यतो यागरूपं कर्म कल्पयति-साक्षादुक्तस्य चालम्बनकर्मणो यागेऽप्यावश्यकत्वं मस्येवेति सर्वमवदातम् ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह वायव्यमिति । 'वायव्यं'-वायव्यं श्वेतमालभेतेति वाक्ये यदुक्तं आलम्बनं कर्म तत् 'यजिमत्' द्रव्यदेवतासम्बन्धः लिखित-यागसम्बन्धमेवेत्याशयः ॥ ५ ॥

(६) २।३।१६-१७ वत्सालम्भो यजिर्न हि ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ॥

(२) अग्निहोत्रप्रकरणे गोदोहाधिकारे श्रूयते-'वत्सालभेतेति' । इदमेव विषयवाक्यम् ॥

(३) तत्र सन्देहः-किमत्र यागान्तरं विधीयते उत प्रकृताग्निहोत्रप्रकरणोक्तवत्सालम्बनान्धेनालम्बनरूपो गुणो विधीयते-इति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-पूर्वाधिकरणन्यायेन यागान्तरमेवात्र विधीयत इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-अत्र वत्सालम्बनरूपोऽग्निहोत्रसंस्कार एव विधीयते । पूर्वाधिकरणवाक्यवन्नात्र वाक्ये देवतासम्बन्ध उक्तो येन तद्वद् द्रव्यदेवतासम्बन्धद्वारा यागकर्म कल्प्येतेति ॥

एतदभिप्रेत्याह-वत्सालम्भ इति । 'वत्सालम्भः' न 'यजिमत्'-न यागरूपं कर्मापि तु अग्निहोत्राख्ययागस्य संस्कारगुण एवेति शेषः ॥ ६ ॥

(७) २।३।१८ चरुपधाने न यजिः

(१) पञ्चमाधिकरणस्यापवादान्तरम् ।

(२) "नैवारचरुर्भयति-चरुमुपध्याति"-इति विषयवाक्यम् ।

(३) तत्र सन्देहः-अत्र वाक्ये किं यागो विधीयते-उतोपधानमात्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः-अत्र याग एव विधीयते-तत्र च यागे वाक्यशेषोक्तो बृहस्पतिरेव देवता । एवं च नैवारचरुद्रव्यको बृहस्पतिदेवताको याग एव विधीयते । यागे उपयुक्तस्य च चरोः शेरस्य प्रतिपत्तिमात्रमुपधानमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-उपधानमात्रमत्र विधीयते । वाक्योक्ताख्यातेन

उपधानस्य सम्बन्धः प्रत्यक्षः यागस्य तु वाक्यशेषबलेनानुमेय एवेति न यागविधिरयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—चरूपधान इति । चरोः उपधाने 'यजिः' यागो न विहित इति शेषः ॥ ७ ॥

(८) २।३।१६ त्वाष्ट्रोत्सर्गो विधीयते ।

(१) पञ्चमाधिकरणस्यापवादान्तरम् ।

(२) विषयवाक्यम्—'त्वाष्ट्रं पालीवतमालभेत' इति प्रकृत्य श्रुतम्—'पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृजन्ति' इति ।

(३) संशयः—इदं वाक्यं किं कर्मान्तरं विधत्ते उत प्रकृतत्वाष्ट्रपाली-
नयागमुद्दिश्य पर्यग्निकरणरूपं गुणमात्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पर्यग्निसंस्कृतपशुद्रव्यकं पालीवहेवताकमुत्सृजनरूपं
कर्मान्तरविधानमेव वाक्यस्य साक्षादन्वयेनार्थो लभ्यते । अतः पञ्चमा-
धिकरणसिद्धान्तवदत्रापि कर्मान्तरमेव विधीयते ॥

(५) सिद्धान्तः—पञ्चमाधिकरणवाक्यमनारभ्याधीतम्—इह तु वाक्यं
त्वाष्ट्रपालीवतप्रकरणे पठ्यते । एतद्वाक्योक्तश्च पालीवतः पशुः पूर्ववाक्योक्त-
एव पालीयत इत्यपि स्पष्टं प्रत्यभिज्ञायते । तमेव च पालीयतं पशुमनूद्य
द्वितीये वाक्ये पर्यग्निकरणरूपः संस्कार उच्यते । स एव च संस्कारः
उक्तपशुगुणत्वेन उत्सृजन्तीत्याख्यातेन विधीयते । एवं त्वाष्ट्रपालीवत-
मेवोद्दिश्य पर्यग्निसंस्काररूपो गुणोऽत्र विधीयते न कर्मान्तरमिति ॥

एतदभिप्रेत्याह—त्वाष्ट्रोत्सर्ग इति । त्वाष्ट्रस्य त्यष्टदेवताकस्य पूर्ववा-
क्योक्तस्य पालीयतस्यैव पशोः पर्यग्निसंस्कृतस्य उत्सर्गो विधीयते
वाक्येनेति शेषः ॥ ८ ॥

(९) २।३।२० अदाभ्यः प्रकृता ग्रावः

(१) अपवादान्तरम् ।

(२) अनारभ्य श्रूयने—'एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्यं गृहीन्या
सोमाय यजते' इति । एतदेव विषयवाक्यम् ।

(३) सन्देहः—अदाभ्यनामकयागान्तरविधानमेतदुत ज्योतिष्टोमाङ्गमो-
मपात्रविशेषस्यैव विधानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अदाभ्यशब्दस्य अपूर्वशब्दत्वात् तन्नामको याग एव
स्यतन्त्रो 'यजते' इत्यनेनाख्यातेन विधीयत इति ।

(५) सिद्धान्तः—अदाभ्य इति नाम किन्तु प्रहस्यैव न यागस्य—'गृही-
त्या' इति शब्दस्यानन्तरमेव पाठान् यजनेस्तु व्यपहितन्यान् इति ॥
एतदभिप्रेत्याह—अदाभ्य इति । 'प्रकृतौ' यागे ज्योतिष्टोमे एव 'अदा-

गुणोऽत्र विधीयते-तस्य च श्वेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्यमानत्वाद् वाय-
व्यता भवति-इति । द्वितीयश्च-यदापि कर्मान्तरं विधीयते तदाऽपि यथा-
श्रुतमालम्भनमात्रं विधीयते न याग इति ॥

(५) सिद्धान्तस्तु-कर्मान्तरमेव विधीयते-न च यागरूपमेव ।
तथाहि वायुर्देवता श्वेतः पशुविशेषः-अस्य च पशोर्वायुर्देवतत्वं स्पष्ट-
मुच्यते वाक्ये । अयं च द्रव्यदेवतासम्यग्धो यागद्वारैव सम्भवतीत्यतो
यागरूपं कर्म कल्पयति-साक्षादुक्तस्य चालम्भनकर्माणो यागोऽप्यावश्य-
कत्वमस्त्येवेति सर्वमवधातम् ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह वायव्यमिति । 'वायव्यं'-वायव्यं श्वेतमालभेतेति
वाक्ये एवुक्तं चालम्भनं कर्म तत् 'यजिमत्' द्रव्यदेवतासम्यग्ध-रूपित-
यागसम्यग्धमेवेत्याशयः ॥ ५ ॥

(६) २।३।१६-१७ वत्सालम्भो यजिर्न हि ।

(१) पूर्वाधिकरणस्थापयादः ॥

(२) अग्निहोत्रप्रकरणे गोदोहाधिकारे ध्रुयते-'वत्सालभेतेति' ।
इदमेव विषयवाक्यम् ॥

(३) तत्र सन्देहः-किमत्र यागास्तरं विधीयते उत प्रकृताग्निहोत्रप्रक-
रणोक्तवत्सम्यग्धेनालम्भनरूपो गुणो विधीयते-इति ॥

(४) तत्र पूर्वपक्षः-पूर्वाधिकरणन्यायेन यागान्तरमेवात्र विधीयत इति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-अत्र वत्सालम्भनरूपोऽग्निहोत्रसंस्कार एव वि-
धीयते । पूर्वाधिकरणवाक्यवन्नात्र वाक्ये देवतासम्यग्ध उक्तो येन
तद्वद् द्रव्यदेवतासम्यग्धद्वारा यागकर्म कल्प्येतेति ॥

एतदभिप्रेत्याह-वत्सालम्भ इति । 'वत्सालम्भः' 'न' 'यजिमत्'-न या-
गरूपं कर्मापि तु अग्निहोत्राव्ययागस्य संस्कारगुण एवेति शेषः ॥ ६ ॥

(७) २।३।१८ चरूपधाने न यजिः

(१) पञ्चमाधिकरणस्थापयान्तरम् ।

(२) "नैवारश्चरुर्मवति-चरुमुपदधाति"-इति विषयवाक्यम् ।

(३) तत्र सन्देहः-अत्र वाक्ये किं यागो विधीयते-उतोपधानमात्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः-अत्र याग एव विधीयते-तत्र च यागो वाक्यशेषोक्तो
वृहस्पतिरेव देवता । एवं च नैवारश्चरुद्रव्यको वृहस्पतिदेवताको याग
एव विधीयते । यागो उपयुक्तस्य च चरोः शेषस्य प्रतिपत्तिमात्र-
मुपधानमिति ।

(५) सिद्धान्तस्तु-उपधानमात्रमत्र विधीयते । वाक्योक्ताख्यातेन

उपधानस्य सम्बन्धः प्रत्यक्षः यागस्य तु वाक्यशेषवलेनानुमेय एवेति न यागविधिरयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—चरूपधान इति । चरोः उपधाने 'यजिः' यागो न विहित इति शेषः ॥ ७ ॥

(८) २।३।१६ त्वाष्ट्रोत्सर्गो विधीयते ।

(१) पञ्चमाधिकरणस्यापवादान्तरम् ।

(२) विषयवाक्यम्—'त्वाष्ट्रं पालीवतमालमेत' इति प्रकृत्य श्रुतम्—'पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृजन्ति' इति ।

(३) संशयः—इदं वाक्यं किं कर्मान्तरं विधत्ते उत प्रकृतत्वाष्ट्रपाली-यतयागमुद्दिश्य पर्यग्निकरणरूपं गुणमात्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पर्यग्निसंस्कृतपशुद्रव्यकं पालीवहेयताकमुरज्जनरूपं कर्मान्तरविधानमेव वाक्यस्य साक्षादन्यथेनार्थो लभ्यते । अतः पञ्चमा-धिकरणसिद्धान्तवदत्रापि कर्मान्तरमेव विधीयते ॥

(५) सिद्धान्तः—पञ्चमाधिकरणवाक्यमनारभ्याधीतम्—इह तु वाक्यं त्वाष्ट्रपालीयत्प्रकरणे पठ्यते । एतद्वाक्योक्तञ्च पालीवतः पशुः पूर्ववाक्योक्त-एव पालीयत इत्यपि स्पष्टं प्रत्यभिज्ञायते । तमेव च पालीवतं पशुमनूद्य द्वितीये वाक्ये पर्यग्निकरणरूपः संस्कार उच्यते । स एव च संस्कारः उक्तपशुगुणत्वेन उत्सृजन्तीत्याख्यातेन विधीयते । एवं त्वाष्ट्रपालीवत-मेवोद्दिश्य पर्यग्निसंस्काररूपो गुणोऽत्र विधीयते न कर्मान्तरमिति ॥

एतदभिप्रेत्याह—त्वाष्ट्रोत्सर्ग इति । त्वाष्ट्रस्य त्वष्ट्रदेयताकस्य पूर्ववा-क्योक्तस्य पालीवतस्यैव पशोः पर्यग्निसंस्कृतस्य उत्सर्गो विधीयते वाक्येनेति शेषः ॥ ८ ॥

(९) २।३।२० अदाभ्यः प्रकृतां ग्राहः

(१) अपवादान्तरम् ।

(२) अनारभ्य श्रूयते—'एष वै हविषा हविर्यजते योऽदाभ्यं गृहीन्वा सोमाय यजते' इति । एतदेव विषयवाक्यम् ।

(३) सन्देहः—अदाभ्यनामकयागान्तरविधानमेतदुत ज्योतिष्टोमाङ्गसो-मपात्रविशेषस्यैव विधानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अदाभ्यशब्दस्य अपूर्वशब्दत्वात् तन्नामको याग एव स्यतन्त्रो 'यजते' इत्यनेनाख्यातेन विधीयत इति ।

(५) सिद्धान्तः—अदाभ्य इति नाम—किन्तु प्रहस्यैव न यागस्य—'गृही-त्या' इति शब्दस्यानन्तरमेव पाठान् यजनेस्तु व्यग्रहितत्वात् इति ॥

एतदभिप्रेत्याह—अदाभ्य इति । 'प्रकृतौ' यागे ज्योतिष्टोमे एव 'अदा-

भ्यः । तत्रामको ग्रहः ग्राह्यः - न त्वेतदामको यागः कर्तव्यः इति ॥ ६ ॥

(१०) २।३।२१-२३ नाग्निवाचा यजिं वदेत् ॥

(१) अपवादान्तरम् ।

(२) अस्ति विधिः 'अग्निं चिनुते' इति । एतदेवात्र विषयवाक्यम् ।

(३) तत्र सन्देहः - विमत्राग्निशब्देन यागनामधेयेन यागान्तरं विधीयते उत द्रव्यवाचकेन ज्योतिष्टोमाद्विधेयं चयनरूपो गुणो विधीयते इति ।

(४) पूर्वपक्षः - यागान्तरमेव विधीयते । उक्तवाक्यादनन्तरमेव पठ्यते 'अग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन' इत्यादि । अनेन स्पष्टं सूच्यते यत् अग्निशब्दो यागवाच्यो यागस्यैवोक्थ्यस्तोत्रादिसम्बन्धसम्भवात् इति ।

(५) सिद्धान्तः - रूढ्या अग्निशब्दो बहिर्द्रव्यमेव धत्ति । इयं च रूढिः क्लृप्ता उक्थ्यस्तोत्रादिलिङ्गकल्याद् यागवाचित्वाद् धर्त्तव्यसीति । न चात्र यागस्वरूपं प्रतिभाति द्रव्यदेशतावाचकपदाभावात् । अतो न यागनामैवमपि तु ज्योतिष्टोमादिगतबहिर्द्रव्यवाचकमेव । 'चयनं' च तस्यैव द्रव्यस्य स्वस्कारविशेषः । एव ससृष्टस्य च बहिर्द्रव्यस्य ज्योतिष्टोमादावेव विनियोगः - इति ।

एतदभिप्रेत्याह - नाग्निवाचेति । 'अग्निवाचा' अग्निशब्देन 'यजिं' यागः 'न वदेत्' - न विधीयेत इति ॥ १० ॥

(११) २।३।२४ सत्रेऽग्निहोत्रमन्यत् स्यात्

(१) विधेयवित्तो गुणभेदमूलकः कर्मभेदः । प्रकरणभेदमूलकः इदानीं विविच्यते ।

(२) विषयवैक्यम् - पुण्ड्रपायिनामयने धूयते - 'उपसद्भिर्धत्त्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति' - इति ।

(३) सन्देहः - अन्यतः प्राप्तमग्निहोत्रकर्म अनुष्ठानमासरूपो गुणोऽविधीयते उत ततो भिन्नमेव मासाग्निहोत्ररूपं कर्मेति ।

(४) पूर्वपक्षः प्राप्तमेव नित्याग्निहोत्रमनूय मासरूपो गुणोऽविधीयते इति ।

(५) सिद्धान्तः - नेदं वाक्यमित्याग्निहोत्रप्रकरणे धूयते धूयते त्वेतत् अयनप्रकरणे - उपसद्भिर्धत्त्वा तदनन्तरमेव कर्तव्यतया विहितमत्र कर्म । न च उपसद्भ्योऽग्निहोत्रे सन्ति । अतो न नित्याग्निहोत्रानुवादोऽयमपि तु कर्मान्तरविधिरेव । कर्मान्तरत्वे चात्र प्रकरणान्तरमेव प्रमाणम् ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह सत्र इति । 'सत्रं' पुण्ड्रपायिनामयनप्रकरणे यत् 'अग्निहोत्रं' विहितं तद् नित्याग्निहोत्रात् 'अन्यत्' कर्मान्तरमेवेत्यर्थः ॥
भाष्यकारमतेनेत्यमेव सिद्धान्तप्रदर्शनम् । न चैतद् वार्तिककारानु-

मतम् । उक्तप्रदर्शनप्रकारेण यद्यपि मासान्निहोत्रविषयकः सिद्धान्तः सिद्धो भवति तथाऽपि मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र तेन प्रकारेण न सिद्धिः—अत्र उपसद्भिश्चरित्वेत्यस्याभावात् । एतदेव वार्तिककारस्य श्रुचिरीजम् । सिद्धान्ते तु न मतभेदः ॥ वार्तिककारमतेन सिद्धान्त-प्रतिपादनं यथा—अत्र कर्मभेदे प्रकरणविच्छेद एव प्रमाणम् । तथाहि मासान्निहोत्रवाक्यकाले नित्याग्निहोत्रवाक्यमनैव विपरिवर्तते । अविपरिवर्तमाने च पूर्वकर्मणि उत्तरस्य भेदः स्पष्टमेवावभासते । कालाद्युद्देशेन च कर्तव्यं कर्म विधीयमानं यद्यन्येन वाक्येन तद्रूपमेवोपस्थाप्यते ततस्तदेवेत्यकमान्तरबुद्धिर्भवति । अथ त्वीपदपि तिरोधानान्नोपतिष्ठते पूर्वकर्म ततः परम्प्रति विधीयमानत्वेनैव विहितादन्यत्वबुद्धिर्जाता न शक्याऽपनेतुमिति कर्मान्तरत्वमेव भवतीति ॥ ११ ॥

(१२) २।३।२५ आग्नेयोऽन्यो रुगर्धिनः ।

(१) फलरूपानुपादेयद्वारा प्रकरणकृतकर्मभेदस्य प्रकारान्तरम्प्रदर्शयते ।

(२) अग्नारभ्य श्रूयते—‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद् रुक्मामः’ इति विषयवाक्यम् ।

(३) सन्देहः—किं प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासगतमेवाग्नेययागमनूचात्र रुक्मं फलं विधीयते—उत कर्मान्तरमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—दर्शपूर्णमासान्तर्गतमेवाग्नेययागमनूचात्र फलं विधीयते । न पूर्वाधिकरणन्यायापत्तारोऽत्र । तत्र हि अयनप्रकरणे श्रुतत्वाद्विधेस्तद्विहितकर्मणो भेदः सिद्धः । अत्र तु वाक्यं न कस्यचिदपि प्रकरणे श्रुतम् । अतो न प्रकरणान्तरेण कर्मभेदसिद्धिः इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकरणान्तरत्वाभावेऽपि कस्यापि कर्मणः प्रकरणेन सम्यगन्वाभावात् प्रकृतिदर्शपूर्णमासप्रकरणापेक्षयाऽसन्निधिरस्त्येव । अयमेव चासन्निधिः कर्मभेदं साधयति । एवं च सर्वथा रुक्मामेष्टिः कर्मान्तरमेवेति ।

एतदग्निप्रेत्याह आग्नेय इति । ‘रुगर्धिनः’ रुक्मामस्य ‘आग्नेयः’ ‘अन्यः’ दर्शपूर्णमासगताग्नेयादिति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) २।३।२६ सैवान्नकामंस्यावेष्टिः

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति’ इत्यादियाक्येषु विहिता अवेष्टिः । तस्या एव प्रकरणे फलमाप्नातम्—‘एतयाऽष्टाककामं याजयेत्’ इति । एतदेवात्र विषयवाक्यम् ।

(३) तत्र सन्देह — पूर्ववाक्यकलापविहिताया अवेष्टे कर्मान्तरमियम प्राचक्षामस्यावेष्टिर्विधीयते उत तामेवावेष्टिमनूय फलमात्रं विधीयते-इति।

(४) पूर्वपक्ष — पूर्वाधिकरणन्यायेन कर्मान्तरमेव विधीयत इति ।

(५) सिद्धान्त — न कर्मान्तरमत्र विधीयते किन्तहि पूर्वोक्तप्रागेष्टि मनूय फलविशेषो विधीयते । एतयेत्येष शब्दो न शक्नोति अवेष्ट्या भिन्न कर्मं यक्तुम्-सन्निहितस्यैव हि प्रतिनिर्देशक एव शब्दः । तस्मादवेष्टिरे वाप्राचक्षामकर्तव्यतयाऽनूयते ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—संवेति । 'सैव' पूर्णगतवाक्यकलापोक्तैव 'अ वेष्टि' 'अज्ञाकामस्य' अन्नाद्यरूपफलविशेषकामस्य अत्र धास्ये अनूयत इति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) २।३।२७-२६ आग्नेयः पर्वणोर्भवत् ॥

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया पौर्णमास्या चाद्युतो भवति' इति श्रूयते । तदनन्तरम्पुन 'यदाऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया ॥ भवति' इति ।

(३) तत्र सन्देह — एकमेवाग्नेयजमोभयोरपि यास्ययोस्तत्तु भिन्ने एव कर्मणी इति ।

(४) पूर्वपक्ष — अविशेषपुन श्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन भिन्ने एव कर्मणी । एव च अमावास्याकाले द्वि प्रयोग आग्नेयस्य-एक प्रयोग पूर्ववाक्योक्तोऽपरश्च द्वितीयवाक्योक्तः । तथादर्शपूर्णमासयागे त्रि प्रयोग आग्नेयस्य-(१)पूर्ववाक्येनोक्तोऽमावास्यायाम्, (२)पूर्ववाक्योक्त पौर्णमास्याम् (३)उत्तरवाक्योक्तोऽमावास्यायामिति ॥

(५) सिद्धान्त — प्रत्यभिज्ञानादेवाग्नयस्यैक्ये सिद्धे द्वितीयस्य अमावास्यामात्रवाचकस्य वाक्यस्य पूर्ववाक्योक्तकर्मणोऽनुवादकत्वमेव । अनुवादश्च ऐन्द्राग्रस्तुत्यर्थः । यद्यप्याग्नेयोष्टाकपालोऽमावास्याया भवति तथाऽपि केवलेनाग्निना न तथा साधुर्भवति यद्यन्द्रसहितेनाग्निनेत्यत 'ऐन्द्राग्न कर्तव्य' इति विधेयस्यैव प्रशंसा सम्पाद्यतेऽनुवादेनेति ।

एतदभिप्रेत्याह आग्नेय इति । 'आग्नेय' आग्नेयाख्य कर्म 'पर्वणो' अमावास्यायाम् पौर्णमास्या चेति द्विरेव 'भवेत्' ॥ त्रिरिति भावः ॥१४॥

पादे चतुर्दश न्याया भाष्यकारेण वर्णिताः ।

उक्तार्थमेतत् ॥

इति द्वितीयस्य तृतीयः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(प्रयोगभेदविचारात्मकः)

(१) २।४।१-७ न विहित इति यावज्जीवकालोऽग्निहोत्रे

- (१) पर्यवसिते कर्मभेदनिरूपणे तत्सम्बद्ध एव प्रयोगभेदो विचार्यते ।
 (२) 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति विषयवाक्यम् ।
 (३) सन्देहः—किमत्र यावज्जीविकता कर्मधर्मः—उत कर्तृधर्मः इति ।
 (४) पूर्वपक्षः—'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यनेन यत् काम्यमग्निहोत्रं विहितं तदेव जुहोतीत्यनेनानूद्य 'यावज्जीव'पदेन तस्य मरणावधिकालो विधीयते । तथा चेदं वाक्यं काम्याग्निहोत्रमुद्दिश्य यावज्जीवकालं विदधाति । एवं चास्य काम्यानुष्ठानस्य मरणपर्यन्तता सिध्यति । अन्यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यनेन सकृदेवानुष्ठानं स्यात् । तस्मात् काम्याग्निहोत्रकर्मणो यावज्जीवमभ्याससिद्ध्यर्थमेव यावज्जीवकालरूपस्य कर्मधर्मस्यैवायं विधिस्तथा च नित्यकाम्यप्रयोगौ सम्मिलितावेकमेव कर्म यावज्जीवज्याप्यं सम्पादयतः इति ॥

(५) सिद्धान्तः—यावज्जीवपदस्य सत्यपि काललक्षकत्वे न कालवाचकत्वम् । कृत्स्नजीवनपर्याय एवेदं पदम् । न च जीवनं कस्यचित् कर्मणो धर्मो भवितुमर्हति—तस्य पुरुषधर्मत्वात् । तमेव पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रप्रयोगोऽत्र वाक्ये विधीयते । न चात्र कर्मभेदः । प्रयोगभेदे एवात्र लभ्यते । न च प्रयोगनैरन्तर्यापत्तिः—सायम्प्रातःकालयोरेव स्पष्टं विहितत्वात् । तस्मात् जीवनस्य पुरुषधर्मत्वात् नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नावेव ।

एतदभिप्रेत्याह—न विहित इति । 'यावज्जीवकालः' 'अग्निहोत्रे' अग्निहोत्रकर्मधर्मत्वेन 'न विहितः'—अपि तु पुरुषधर्मत्वेनैवेति शेषः ॥ १ ॥

(२) २।४।८-३२ मुनिरपि बहुशाखं कर्म चैकं जगाद ॥

(१) उक्तान् षट्कर्मभेदकान् विहायान्यः कर्मभेदकः शाखामेवादिरूपोऽस्ति न वेति विचार्यते ।

(२) समुपलभ्यन्ते दर्शपूर्णमासविधायकानि वाक्यानि नानाशाखानामुकाठकाण्यमाध्यन्दिनतैत्तिरीयाद्यासु ।

(३) तत्र सन्देहः—प्रतिशाखं किमिष्टमेव कर्म दर्शपूर्णमासाख्यं विधीयते—उत एकमेवेति ।

(३) तत्र सन्देह — पूर्ववाक्यकलापविहिताया अवेष्टे कर्मान्तरमित्यत्र नाद्यकामस्यावेष्टिविधीयते उत तामेवावेष्टिमनूय फलमात्रं विधीयते-इति।

(४) पूर्वपक्ष — पूर्वाधिकरणन्यायेन कर्मान्तरमेव विधीयते इति ।

(५) सिद्धान्त — न कर्मान्तरमत्र विधीयते किन्तु पूर्वोक्तामेवावेष्टिं मनूय फलविशेषो विधीयते । एतदेत्येष शब्दो न शक्नोति अवेष्ट्या भिन्नं कर्म घक्तुम्-सन्निहितस्यैव हि प्रतिनिर्देशक एव शब्दः । तस्मादवेष्टिरेवात्राद्यकामकर्तव्यतयाऽनूच्यते ।

एतद्वेद्यामिदमेत्याह—सैवेति । 'सैव' पूर्वगतवाक्यकलापोक्तैव 'अवेष्टि' 'अन्नाद्यकामस्य' अन्नाद्यरूपफलविशेषकामस्य अथ वाक्ये अनूद्यत इति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) २।३।२७-२८ आग्नेयः पर्वणोर्भवेत् ॥

(१) पूर्वाधिकरणपथात् ।

(२) 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया पौर्णमास्या चाच्युतो भवति' इति धूयते । तदनन्तरमुपुन 'यदाऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति' इति ।

(३) तत्र सन्देह — एकमेवाग्नेयकर्मोभयोरपि वाक्ययोरुक्तमुत भिन्ने एव कर्मणी इति ।

(४) पूर्वपक्ष — अत्रिशेषपुन धुतिलक्षणेनाभ्यासेन भिन्ने एव कर्मणी । एवं च अमावास्याकाले द्वि प्रयोग आग्नेयस्य—एक प्रयोग पूर्वधाक्योक्तोऽपरश्च द्वितीयवाक्योक्तः । तथा दर्शपूर्णमासवागे त्रि प्रयोग आग्नेयः । २- पौर्णमास्याम्

तृतीयस्य अमावास्यामात्रवाचकस्य वाक्यस्य पूर्ववाक्योक्तकर्मणोऽनुवादकत्वमेव । अनुवादश्च पेन्द्राग्नस्तुत्यर्थः । यद्यप्याग्नेयोष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति तथाऽपि कवलनाग्निना न तथा साधुर्भवति यथेन्द्रसहितेनाग्निनेत्यतः 'पेन्द्राग्नकर्तव्य' इति विधेयस्यैव प्रशसा सम्पाद्यतेऽनुवादेनेति ।

एतदभिप्रेत्याह आग्नेय इति । 'आग्नेय' आग्नेयाख्यं कर्म 'पर्वणो' अमावास्यायाम् पौर्णमास्या चेति द्विरेव—'भवेत्' न त्रिरिति भावः ॥ १५ ॥

पादे चतुर्दश न्याया भाष्यकारेण वर्णिताः ।

उक्तार्थमेतत् ॥

इति द्वितीयस्य तृतीयः ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(प्रयोगभेदविचारात्मकः)

(१) २।४।१-७ न विहित इति यावज्जीवकालोऽग्निहोत्रे

(१) पर्यवसिते कर्मभेदनिरूपणे तत्सम्यक् एव प्रयोगभेदो विचार्यते ।

(२) 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति विषयवाक्यम् ।

(३) सन्देहः—किमत्र यावज्जीविकता कर्मधर्मः—उत कर्तृधर्मः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यनेन यत् काम्यमग्निहोत्रं विहितं तदेव जुहोतीत्यनेनानूय 'यावज्जीव'पदेन तस्य मरणावधिका-लोविधीयते । तथा चेदं वाक्यं काम्याग्निहोत्रमुद्दिश्य यावज्जीवकालं विदधाति । एवं चास्य काम्यानुष्ठानस्य मरणपर्यन्तता सिध्यति । अन्यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इत्यनेन सहदेवानुष्ठानं स्यात् । तस्मात् काम्याग्निहोत्रकर्मणो यावज्जीवमभ्याससिद्ध्यर्थमेव यावज्जीवकालरूप-स्य कर्मधर्मस्यैवायं विधिस्तथा च नित्यकाम्यप्रयोगौ सम्मिलितावेक-मेव कर्म यावज्जीवव्याप्यं सम्पादयतः इति ॥

(५) सिद्धान्तः—यावज्जीवपदस्य सत्यपि काललक्षकत्वे न कालधा-वकत्वम् । कृत्स्नजीवनपर्याय एवेदं पदम् । न च जीवनं कस्यचित् कर्मणो धर्मो भवितुमर्हति—तस्य पुरुषधर्मत्वात् । तमेव पुरुषधर्मं निमित्ती-कृत्याग्निहोत्रप्रयोगोऽत्र याप्ये विधीयते । न चात्र कर्मभेदः । प्रयोगभेद एवात्र लभ्यते । न च प्रयोगनैरन्तर्यापत्तिः—सायम्प्रातःकालयोरेव स्पष्टं विहितत्वात् । तस्मात् जीवनस्य पुरुषधर्मत्वात् नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नावेव ।

एतदभिप्रेत्याह—न विहित इति । 'यावज्जीवकालः' 'अग्निहोत्रे' अग्नि-होत्रकर्मधर्मत्वेन 'न विहितः'—अपि तु पुरुषधर्मत्वेनैवेति शेषः ॥ १ ॥

(२) २।४।८-३२ मुनिरपि बहुशाखं कर्म चैकं जगद ॥

(१) उक्तान् षट्कर्मभेदकान् विहायान्यः कर्मभेदकः शाखाभेदा-दिरूपोऽस्ति न वेति विचार्यते ।

(२) समुपलभ्यन्ते दर्शपूर्णमासविधायकानि वाक्यानि नानाशाखामु-काठकाण्यमाध्यन्दिनतैत्तिरीयाद्यासु ।

(३) तत्र सन्देहः—प्रतिशाखं किमिष्टमेव कर्म दर्शपूर्णमासाख्यं विधीयते—उत एकमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—काठकादयो नामभेदाः । नामभेदश्च कर्मभेदक इति स्थितम् प्राक् । अतः शाखाभेदेन कर्म भिन्नमिति ।

(५) सिद्धान्तः—सर्वश्लोकस्य दर्शपूर्णमासस्यैकमेव रूपं । दर्शपूर्णमासेति, नामाप्येकमेव, सर्वश्लोपलभ्यते । तस्मादनन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानात् शाखाभेदेऽपि कर्म न भिद्यते—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—मुनिरितं । 'मुनिः' जमिनिः 'बहुशालं' बह्वीषु शाखासु उक्तं, 'कर्म' 'एकम्'—अभिन्नम्—इति 'जगाद्' ॥ २ ॥

विदितसकलतत्त्वैः शिष्यसम्बोधनार्थ—

नययुगलमिहोक्तं नीतिविद्भिः समीक्ष्य ॥

'नययुगलम्' द्वे अधिकरणे ।, 'नीतिविद्भिः' मीमांसान्यायवेत्तुभिः । स्पष्टमन्यत् ॥

इति द्वितीयस्य चतुर्थः ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः

(अङ्गत्वविचारपरः) .

३।१।१ प्रथमं प्रतिज्ञाधिकरणमनुक्रमणिकायां नैवोक्तम् ग्रन्थकृता । तत्र कारणं स्पष्टम् । अप्राधिकरणस्वरूपं नास्ति । द्वितीयतृतीयाध्याययोः पौर्वापर्यसम्बन्धनिरूपकमेवेदमाद्यं सूत्रमिति सर्वसम्मतम् । तथा चोक्तम्—‘द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे, भिन्नक्रियास्वयम् बुभुत्सितः शेषशेषि-भाषोऽतोऽप्राभिधीयत’ इत्यधिकरणमालायाम् । अतो नेदमधिकरणमपि तु शेषलक्षणाधिकरणस्योपोद्धातरूपः प्रस्ताव एवेति नाप्राधिकरणत्वेन सन्निवेशितम् । अतोऽप्राधिकरणसङ्ख्या चतुर्दशैव न पञ्चदशेत्यवधातव्यम् ॥

(१) ३।१।२ यो यदर्थः स तच्छेषः

(१) निरूपिते कर्मणां भेदे किं कर्म प्रधानं ‘शेषि’ किञ्च गौणं ‘शेष’ इतीदानीं विचारपथमवतरति ।

(२) कर्मणामङ्गप्रधानबोधकानि सर्वाणि वाक्यान्वय विषयवाक्यत्वेन परिगृह्यन्ते ।

(३) शेषस्य लक्षणं सम्यक् सम्भवति न वेति सन्देहः ।

(४) पूर्वापक्षः—न सम्भवति शेषस्य लक्षणम् । शेषस्य स्वरूपमेव निरूपयितुं न शक्यते । तथाहि शेषत्वं नाम किम् ? अधिनाभूतत्वम्—प्रयोज्यत्वम्—विध्यन्तविहितत्वं वा ? न तावदाद्यः—तथासति स्याम्यपि दासस्य शेषः स्यात्—दर्शपूर्णमासान्तर्गतप्रधानकर्मणामपि परस्परं शेषत्वं स्यात् ॥ नापि द्वितीयः—पुरोडाशकपालेन तुषानुषपतीत्यत्र तुषोपधापं प्रति शेषस्यापि कपालस्य तत्प्रयोज्यत्वोभावात् शेषत्वं न स्यात् । नापि तृतीयः—विध्यादिविहितस्य पन्नाशशाखाच्छेदस्य सत्यपि शपत्वे विध्यन्तविहितत्वाभावात् । तदभावात् शपतायां किञ्चित् स्वरूपमिति ॥ न च शेषत्वसाधकः कश्चिद् हेतुरस्ति—‘विमतः शेषः पथरूपत्वात्’ इति कस्यचिद् हेतोर्निरूपयितुमशक्यत्वादिति ॥

(५) सिद्धान्तः—‘विमतः प्रयाजादिः शेषः परार्थत्वात् भृत्यादियत्’ इति हेतुः सुनिरूपः । तथा च ‘परार्थः शेष’ इति लक्षणमुद्धमेव । एवं च शेषत्वस्य हेतुः स्वरूपं च निरूपितं भवति इति ।

एतदभिप्रेत्याह—यो यदर्थ इति । 'यः' पदार्थः 'यदर्थः' स 'तस्य शेषः' इति योजना ॥ १ ॥

(२) ३।१।३-६ कर्माद्यपि फलादिनः ।

(१) शेषस्य लक्षणे निरूपिते तस्य लक्ष्यमिदानीं निरूप्यते ।

(२) स्मयकपालादिकं द्रव्यम्—अरुणिमादिको गुणः—अवघातप्रोक्षणादिकः संस्कारः—दर्शपूर्णमासादिकं कर्म—स्वर्गादि फलम्—पुरुषश्च कर्ता । यत्र यत्र चाक्येपतान्युक्तानि तानि सर्वाण्यत्र विषयवाक्यत्वेन परिगृह्यन्ते ।

(३) अत्र सन्देहः—किं द्रव्यादयः पुरुषान्ताः सर्व एव शेषस्य लक्ष्या उत कानिचिदेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः (यादरिमतम्)—द्रव्यगुणसंस्कारा एव शेषा न कर्म-फलपुरुषाः । द्रव्यादिषु शिष्येय नियतः शेषभावः । एते सर्वत्र शेषभूताः परोपकारित्वस्यैव्येय यतमानत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—यथा द्रव्यादयस्त्रयः परार्थास्तत्रैव कर्मफलपुरुषा अपीत्येतेषामपि स्वरूपं शेषत्वम् । तथाहि दर्शपूर्णमासादि फलार्थमेव कियते—फलं च पुरुषार्थमेव सम्पद्यते—पुरुषश्चोदुम्यरीसम्मानादिषु गुण-भूतः ध्रुयते ॥ तस्माद् द्रव्यादिष्वेव शेषत्वं न कर्मादिष्विति न समीचीनाऽवधारणा । इयंस्तु चिन्तेकः । द्रव्यगुणसंस्काराणां यागस्मृति शेषत्वं नियत कर्मादीनां त्वापेक्षिकम् । तथाहि कर्मणः फलस्मृति शेषत्वेऽपि द्रव्यस्मृति प्रधानत्वमेव—फलस्य पुरुषस्मृति शेषत्वेऽपि याग-स्मृति प्राधान्यम्—पुरुषस्योदुम्यरीसम्मानादि प्रति शेषत्वेऽपि फलस्मृति प्राधान्यमिति ॥

एतदभिप्रेत्याह—कर्मादीति । 'कर्मादि' कर्मफलपुरुषा अपि 'फलादिनः' फलपुरुषकर्मणा यथाकर्म शेष—न केवलं द्रव्यगुणसंस्कारा एषेति शेषः [फलादिन इति मनुसकलिङ्गकफलादिशब्दस्य पष्ठपदवचने रूपम् । एवमेव पाठ उपलभ्यते] ॥ २ ॥

(३) ३।१।७-१० ग्रीवादेरवघातादि

(१) शेषशेषिभावविचारे दृष्टान्तविशेषाः प्रदर्श्यन्ते । तथाहौ संस्कारस्य शेषत्व प्रदर्श्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासौ प्रकृत्य अवघातप्रोक्षणादयो ग्रीहिधर्माः, उत्पन्ना-वेक्षणादय आन्यधर्माः, तथा च गात्रिसुत्वणादयः साक्षारयधर्माः ग्रीहिताः ।

(३) तत्र सन्देहः—अवघातादयो धर्माः सर्वेषु द्रव्येषु कर्तव्या उत तेष्वेव द्रव्येषु यत्र तैः कश्चिदुपकारः स्यात् । तथाहि अवघातः किं ग्रीहि-ष्वेव कार्यं उतान्येष्वपीति ।

(४) पूर्वपक्षः । सर्व एव धर्मा एकस्यैव दर्शपूर्णमासकर्मणः प्रकरणे विहितास्तस्यैव फलहेतुतया तस्यैवापूर्वेण सङ्गच्छन्ते-अवान्तरस्य कस्य-चिदपूर्वान्तरस्याभावात् । फलापूर्वप्रयुक्त्या चानुष्ठीयमाना धर्माः यस्मिन् कस्मिन्नपि दर्शपूर्णमासयागसम्बद्धे द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्व साध-यन्त्येवेति सर्वे सर्वत्रानियमेन कर्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—दर्शपूर्णमासान्तर्गता आग्नेयादयो भिन्नक्षणवर्तिनो यागाः स्वस्थाधानतरापूर्वैरेव फलापूर्व साधयन्ति । एवं च पुरोडाश-द्रव्यकयागजन्यमेवापूर्वं पुरोडाशद्रव्यब्रीहिधर्माणाम्प्रयोजकम्—आज्य-धर्माणां च आज्यद्रव्यकयागजन्यमेवापूर्वं प्रयोजकम् । एवं च तत्तदपूर्-वविशेषप्रयुक्ता धर्मास्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव व्यवतिष्ठन्ते । तथा चावघातादिः पुरोडाशप्रकृतिभूतेषु ब्रीहिव्येव व्यवतिष्ठते इति ।

एतदेवामिमेत्याह—ब्रीह्यादेरिति । 'अवघातादि' अवघातः प्रोक्षणं च 'ब्रीह्यादेः' यागविशेषसाधनपुरोडाशादिप्रकृतिभूतस्यैव—'शेषः' अङ्ग-मिति शेषः ॥ ३ ॥

(४) ३।१।११ स्फ्यादिरुद्धननादिनः ।

(१) अङ्गत्वविशेषविचारः प्रयतन्ते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'स्फ्यश्च कपालानि च अग्निहोत्रहयणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या च उलूखलं च मुसलं च दृपश्च उपलौ च पत्तानि चैव दश यज्ञायुधानि' इति ।

(३) तत्र सन्वेहः—यत् यत् कर्म स्फ्यादिभिः कर्तुं शक्यं तेषु सर्वे-ष्वेतेषामुपयोगः साङ्ख्येण—उत यद् येन कर्मणा सह विधिपूर्कं तत्रैव तस्योपयोगो व्यवस्थितः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—स्फ्यादीनां यज्ञायुधीयत्वमेवात्र वाक्ये समास्नातम् । साङ्ख्येणापि प्रयोगे सिध्यत्येव सर्वेषां यज्ञायुधत्वम् । अतो यद्योपयोगं सर्वत्र सर्वेषामुपयोगः कर्तव्यः इति ।

(५) सिद्धान्तः—'स्फ्येनोद्धन्ति' 'कपालेषु श्रपयति' 'अग्निहोत्रहयण्या हवींषि निर्वपति' 'शूर्पेण विचिनक्ति' 'कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्याव-स्तृणति' 'शम्यया दृपदुपदधाति' 'उलूखलमुसलाभ्यामधहन्ति' 'दृपदुप-लाभ्यां पिनष्टि' इति वाक्येषु स्फ्यादिभिः प्रत्येकं यत् कर्तव्यं तस्य विधिः स्पष्टमुपलभ्यते । एवं च स्फ्यादिद्रव्याणाम्प्रतिकर्म व्यवस्थैव भवति न साङ्ख्येण उपयोगः । विषयवाक्ये यत्तेषां परिगणनं तत्तेषां यज्ञायुधत्वसूचना-यम्—तस्य च 'यज्ञायुधानि सम्मरन्ति' इत्यासादनविधाने उपयोगः इति । एतदमिमेत्याह स्फ्यादिरिति । 'स्फ्यादिः'—स्फ्यश्च कपालानि चेत्या-

दिः—‘उद्धननादिनः’ शेषः इति शेषः । एवं च स्पष्टेन उद्धननमेव—कपालेषु
 थरणमेव—अग्निहोत्रहवण्याहविनिर्वणमेव—शूर्पेण विविनेजनमेव—कृष्णा-
 जिने उल्लखलस्यावस्तरणमेव—शम्भ्यायां दूषदुपधानमेव—उल्लखलमुसला-
 भ्यामयहननमेव—दूषदुपलभ्यां पेपणमेव कर्तव्यमिति निष्कर्षः ॥ ४ ॥

(५) ३।१।१२ आरुण्यं क्रयणस्याद्रम्

(१) अङ्गत्वाविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—‘अरुण्या पिङ्गाख्या एकहायन्या सोमं
 क्रौणाति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—‘अरुण्या’पदेनोक्त आरुण्यरूपो गुणः किं क्रय-
 साधनोभूतया गवैव सम्बध्यते—उत यानि ज्योतिष्टोमसम्यङ्मानि द्रव्यापि
 तैः सर्वैरेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘अरुण्या’ पदेनादण्यगुण उच्यते । स च गुणोऽमूर्तः।
 न चामूर्तस्य क्रयसाधनत्वमुपपद्यते । एवं च ‘अरुण्या’पदगततृतीया-
 धृत्याऽभिहित आरुण्यगुणस्य विनियोगो नोपपद्यते । ततश्च प्रकरणमेव
 तद्विनियोजकत्वेन स्वीकर्तव्यम् । प्रकरणे च नानाद्रव्याणि, ज्योतिष्टोम-
 साधनान्युक्तानि ग्रहचमसादीनि । तस्मात् सर्वैरेव ज्योतिष्टोमसाधनभू-
 तद्रव्यैर्ग्रहचमसादिभिरादण्यगुणस्य सम्बन्ध इति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यप्यारुण्यगुणोऽमूर्तस्तथापि वाक्योक्तां गां व्यव-
 च्छिन्नत्वेय । इयं च गौः सोमक्रयसाधनम् । तस्मात् तद्रोहारा तद्य-
 च्छेदकस्यारुण्यगुणस्यापि तत्साधनाय सिध्यत्येव । एवं च आरुण्यगुणस्य
 क्रयेणान्वयः । तथा च सति—‘आरुण्यगुणविशिष्टया एकहायन्या गवा
 सोमं क्रौणातीति’ वाक्यार्थः पर्यवस्यति । इति ॥

एतदभिप्रेत्याह—आरुण्यमिति । ‘आरुण्य’ अरुण्येतिपदेनोक्त आ-
 रुण्यगुणः ‘क्रयणस्य अद्रम्’ सोमक्रये अभ्यतम् न ज्योतिष्टोमप्रकरणा-
 न्नार्तैः सर्वैर्द्रव्यैरिति शेषः ॥ ५ ॥

(६) ३।१।१३-१५ न ग्रहकयं विवक्षितम् ।

(१) अङ्गत्वविचारः प्रवर्तते ।

(२) सोमयामे ध्रुयते—‘दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि’ इति । ‘दशाप-
 वित्रं’ षष्ठ्यखण्डः ‘ग्रहः’ सोमरसधारणार्थः पात्रविशेषः ।

(३) अत्र सन्देहः—ग्रहमित्यत्र यदेकत्वमुच्यते तत्सम्मार्जनान्नाङ्गत्वेन विव-
 क्षितं वा—अर्थात् किमेकस्यैव ग्रहस्य सम्मार्जनं कर्तव्यमुन भवैवामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—एक एव ग्रहः सम्मार्जनीयः धृत्युक्तस्यैकत्वस्य परि-
 त्यागानाचित्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—अत्र चाक्ये ग्रहस्य 'प्राधान्यं स्पष्टप्रतीयते-सम्मार-
जनं च ग्रहप्रति गुणः । ए ' च 'प्रतिप्रधानं गुण आवर्तनीय' इति न्या-
येन यावन्तो ग्रहा यागे उपयुज्यन्ते ते सर्व एव सम्मारजनीयाः इति ।

एतदभिप्रेत्याह—न ग्रहैक्यमिति । 'ग्रहैक्यम्' ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र यत्
ग्रहस्यैकत्वं उक्तम् तत् 'न विवक्षितम्' उद्देश्यगतसंख्याया अविवक्षि-
तत्वात् । अतो नैक एव ग्रहः सम्मारजनीयः अपि न सर्व पद्येत्याशयः ॥६॥

(७) ३।१।१६-१७ चमसानाम् सम्मार्गः

(१) उक्ताधिकरणस्यापवादः ।

(२) 'ग्रहं सम्मार्ष्टीति' चाक्यं सोमयागप्रकरणे श्रुतम् ।

(३) सन्देहः—ग्रहमात्रस्य सम्मारजनमत्र विवक्षितमुत सोमसम्बन्धु-
करणान्तराणां चमसानामपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—ग्रहमित्यत्रैकवचनज्ञ विवक्षितमिति स्थितम्-तथैव
ग्रहमित्यत्र प्रातिपदिकार्थभूतं ग्रहत्वमप्यविवक्षितम् । एव च ग्रहशब्दस्य
सोमोपयुक्तप्राग्भास्योपलक्षकत्वात् सोमावसेकनिर्हरणादिसाधनानां
चमसानामपि सम्मार्गो भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायो नाप्रायतरति । तत्र हि चाक्य-
भेदापत्त्या एकत्वस्याविवक्षा स्वीकृता । ग्रहत्वे तु नास्ति तत्रापत्तिः ।
ततश्च सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावात् चमसानां सम्मार्गो नास्ति इति ।

एतदभिप्रेत्याह—चमसानामिति ॥ ७ ॥

(८) ३।१।१८ यूपेऽरतिर्गुणः पशोः ।

(१) अङ्गविशेषविचारो वर्तते ।

(२) 'सप्तदशारतिर्वाजपेयस्य यूप' इति वाजपेयप्रकरणे ध्रुयते ।

(३) तत्र सन्देहः—सप्तदशारतिशब्दोक्तं यत् ऊर्ध्वमानं तद् वाजपे-
यस्याङ्गमुत वाजपेययागगतपशोरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—वाजपेयस्य यागस्यैवाङ्गं तन्मानम्-सप्तदशारति-
वाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमेवानुगृह्यते । यदि मानविशेषस्य
यागेन साक्षात्सम्बन्धो न सम्भवेत् तर्हि यागगतपोडश्यादिप्राग्भास्यैव
तन्मानस्य यागेन सम्बन्धः स्वीकार्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—'सप्तदशारतिर्गुणः' इति सामानाधिकरण्याद् यूपे-
नैव सप्तदशारतितायाः साक्षात्सम्बन्धः । यूपस्य च पञ्चदश्यात् तन्मानं
यूपद्वारा पशोर्ङ्गमभयति । पशोश्च वाजपेययागाङ्गत्वात् पशुद्वारा वाज-
पेयस्याप्यङ्गमभयत्येव तन्मानमिति । सर्वमवदातम् ।

एतदभिप्रेत्याह यूप इति । 'यूपे' यूपसम्यद्धो योऽस्ति । सप्तदश-
रत्निरूप ऊर्ध्वमानविशेषः स 'पशोः' घाजपेयगतपशोरेव 'गुणः' अङ्ग-
मित्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) ३।१।१६-२० अभिक्रमः प्रयाजमात्रम्

(१) अङ्गत्वविचारो वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे ध्रूयते- 'अभिक्रामन् जुहोति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः-यत्र वाक्यं आहवनीयमभितः संस्मरणम् 'अभि-
क्रामन्' इति पदेन विहितं तत् अभिक्रमणं किं प्रयाजमात्रस्य कर्तुरङ्गमुत
कृत्स्नस्य यागस्य कर्तुरिति ।

(४) पूर्णपक्षः-उक्तमभिक्रमणं कृत्स्नदर्शपूर्णमासयागस्य कर्त्ता स-
म्यध्यते न पुनः प्रयाजमात्रस्य कर्त्ता । कियारूपं हि तत् कर्त्रेय सम्यध्यते
न प्रयाजरूपमित्यान्तरेणेति ॥ वार्तिककारमतेन पूर्णपक्षस्वरूपं यथा-प्रक-
रणस्य सान्निध्यापेक्षया यलोपसत्वात् प्रयाजसन्निधौ विहितमप्यभिक्रमणं
प्रकरणप्रलाद् दर्शपूर्णमासस्य सकलस्यैवाङ्गं प्रयाजमात्रम्येति ।

(५) सिद्धान्तः-दर्शपूर्णमासयोगोऽपि कियारूप एव । एवं च अ-
भिक्रमणस्य यथा कियारूपेण प्रयाजेन सङ्गन्धासम्भवस्तथैव दर्शपूर्ण-
मासरूपक्रिययाऽपीति । एवं सति प्रयाजस्य सन्निधाने विहितत्वात् सन्नि-
धियलात् प्रयाजमात्रस्य कर्तुरङ्गमिति ॥ वार्तिककारमतेन सिद्धान्तः-यद्य-
प्यभिक्रमणवाक्यं दर्शपूर्णमासयागमहाप्रकरणे धृतं तथाऽप्यस्यैव तद-
न्तर्गतं प्रयाजस्याघान्तरं प्रकरणम् । प्रकृतं वाक्यं चास्मिन्नेवाघान्तरप्रक-
रणे ध्रूयते-प्रत्युताभिक्रमणविधायकं वाक्यमुभयनोऽपि प्रयाजयोक्त्यैरेव
संश्लिष्टम् । तथा चाभिक्रमणं प्रयाजमात्रे सन्निविशते । एव प्रयाजद्वारा
च दर्शपूर्णमाससम्यग्धस्याप्युपलम्भात् महोप्रकरणमप्यनुगृहीतं भवति ।
कृत्स्नयागसन्निवेशे त्वयान्तरप्रकरणं विदध्यतेति ॥

एतदभिप्रेत्याह-अभिक्रम इति । 'अभिक्रमः' अभिक्रमणं 'प्रयाजस्य'
प्रयाजमात्रस्य- 'अङ्गम्' न कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासयागस्येति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) ३।१।२१ इष्ट्याहुमुपवीतिता

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे सप्तमाष्टमयोरनुवाक्ययोः सामिधेय्य उक्ताः
नवमे निविदः दशमे काम्याः सामिधेनीकल्पाः । एकादशे च यज्ञोपवीत-
माप्नातम्- 'निवीतम्भनुप्याणां प्राचीनाधीतं पितृणाम् उपवीतं देवानाम्,
उपव्ययते देवलदममेव तत् कुर्वते' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सामिधेनीरेवानुग्रुवाण उपवीतं धारयेदुत सर्वमेव दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्तमनुतिष्ठता उपवीतं धार्यम् इति । अर्थात् उपवीतं सामिधेनीमात्रस्याङ्गमुत प्राकरणिकसकलपदार्थानामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यात्रावान्तर-प्रकरणत्वात् तद्वयलात् सामिधेनीमात्रस्याङ्गमुपवीतमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नैवात्र पूर्वाधिकरणन्यायावतारः । अत्र हि अग्न्य-ङ्गभूतनिचितप्रकरणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदात् । न चोपवीतसन्नि-हितदशमानुवाकोक्तकाम्यसामिधेन्यङ्गता उपवीतस्य सन्निध्यपेक्षया प्रक-रणस्य षलीयस्त्वात् प्राकरणिकसकलपदार्थाङ्गतैवोपवीतस्य भ्याम्येति ।

एतदभिप्रेत्याह इष्ट्यङ्गमिति । 'उपवीतिता' उपवीतधारणम् 'इष्टेः' समस्तस्य दर्शपूर्णमासयागस्य 'अङ्गम्' न सामिधेनीमात्रस्येत्याशयः ॥१०॥

(११) ३।१।२ वारणं यज्ञमात्राङ्गम्

(१) अष्टमाधिकरणापवादः ।

(२) आधानप्रकरणे दारुपानं यज्ञार्थं श्रूयते 'तस्माद्धारणो यज्ञा-वचर' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्तस्य वारणस्य पात्रस्य किं सर्वेषु यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिषु विनियोग उत प्राकरणिकाधानाङ्गभूतेषु पवमानहविः-ष्वेव तस्य निवेश इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वारणपात्रं प्रकरणवलाद् आधाने अन्वेति-साक्षात् आधाने तु तस्य प्रयोजनाभावात् तदङ्गेषु पवमानहविःष्वेव तन्निधिशते । एवमेव हि प्रकरणमनुगृहीतं भवति इति ।

(५) सिद्धान्तः—यथाऽग्निस्त्वारत्वेनाधानं विहितं तथैव पवमान-हवींष्यपि । अत आधानस्य पवमानहविषां च तुल्यमेवाग्निरूपति गुण-त्वम् । तथा च सति पवमानहविषामाधानस्य च परस्परमङ्गाङ्गिभावो न सम्भवति । एवं च प्रकरणस्य पात्र प्रति विनियोजकत्वाभावात् 'धारणो यज्ञावचर' इति वाक्येन यज्ञसामान्यं प्रत्यङ्गत्वम्पात्रस्य । तथा च दर्शपूर्णमासादिसर्वयज्ञेषु वारणपात्रस्य विनियोग इति ।

एतदभिप्रेत्याह—वारणमिति । 'वारणं' वारणपात्रम् 'यज्ञमात्रस्य' यज्ञसामान्यस्य सर्वेषां यज्ञानामिति यावत् 'अङ्गम्' इति ॥ ११ ॥

(१२) ३।१।२३ वार्त्रञ्ज्यावाज्यभागयोः ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—'वार्त्रेऽग्नी पूर्णमासेऽनूच्येते' । वार्त्र-

घ्नीयुगलं च होत्रकाण्डे आज्यभागयोः क्रमे-‘अग्निर्वृत्राणि जह्वन्त’ इति
‘त्वं सोमासि सत्पतिः’ इत्येवंरूपमनुवाकेनाम्नातम् ॥

(३) तत्र सन्देहः—‘वार्त्रघ्नीयुगलस्य किं पूर्णमासे विनियोग उता-
ज्यभागयोरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘वार्त्रघ्नी पूर्णमासेऽनूच्येते’ इति विधिघात्रयेन स्पष्ट-
मुक्तं वार्त्रघ्न्योः पूर्णमासाङ्गत्वम् । तच्च प्रमाणान्तराभावेऽवश्यं स्वी-
कार्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रपाजमग्नानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः पठितः ।
स च अङ्गयोः—आज्यभागयोः क्रमा, न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्माज्ज
मन्त्रयोः मुख्ययागाङ्गत्वं किन्तु आज्यभागाङ्गत्वम् । अपरं च—यद्यपि ‘अ-
ग्निर्वृत्राणि जह्वन्त’ इति वार्त्रघ्नीयुगलाद्यस्य अङ्गलिङ्गकस्य मन्त्रस्य पूर्ण-
मासे निवेशः कथंचित् आग्नेयपुरोडाशद्वारा सम्भवति—तथापि द्विती-
यस्य सोमलिङ्गकस्य मन्त्रस्य तत्र निवेशो नैव सम्भवति—‘पूर्णमासयागे
सोमदेवताया अभावादिति ॥

एतदभिप्रेत्याह—‘वार्त्रघ्न्यापिति । ‘वार्त्रघ्न्यो’ वार्त्रघ्नीयुगलम्
‘आज्यभागयोः’ अङ्गम्—न तु पूर्णमासस्येति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ३।१।२४-२५ न मुष्टिर्वाग्यमार्थाऽथ

(१) क्रमेण विनियोगोऽङ्गानामप्रदर्शितः । तदपवादोऽधुना प्रदर्श्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—‘मुष्टी करोति—वाचं यच्छति—दीक्षित-
मावेदयति, इति ।

(३) तत्र सन्देहः—‘मुष्टीकरणं किं वाग्यमस्याङ्गमुत्र सत्यस्य प्राक-
रणिकस्य कर्मकलापस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘मुष्टीकरणवाङनियमनवाक्ययोर्नैरन्तर्येण पठितत्वात्
क्रमप्रामाण्येन मुष्टीकरणं वाङनियमनस्यैवाङ्गमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नैरन्तर्येऽपि वाक्ययोः परस्परनैरपेक्षत्वात् ॥ तदुक्त-
योरङ्गाङ्गिभाषः । स्वतन्त्रे एव एते वाक्ये स्वतन्त्रे एव कर्मणी मुष्टीकर-
णवाङनियमनरूपे चिद्वधतः । अत एव मुष्टीकरणञ्च वाङनियमस्याङ्गमपि
तु वृत्तस्य ज्योतिष्टोमीयकर्मकलापस्य । वृत्तस्ते हि कर्मणि हस्तचापल-
निवारणेन उपकरोति मुष्टीकरणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—न मुष्टिरिति । ‘मुष्टिः’ मुष्टीकरणं ‘वाग्यमार्था’
वाङनियमनस्य अङ्गञ्च अपत्यपि तु समस्तस्य प्राकराण्यस्य कर्मकला-
पस्येत्यर्थः ॥

भाष्ये तु ‘मुष्टीकरणं वाग्यमस्य किं दीक्षितावेदनस्य (तृतीयवाक्यो-

कस्य) अङ्गमुत कृत्स्नप्रकरणे तयोर्निवेशः इत्येवम्प्रकारः सन्देहः प्रदर्शितः । विचारप्रकारश्चात्रापि पूर्वोक्त एव ॥ १३ ॥

(१४) ३।१।२६-२७ चतुर्धाऽऽग्नेय एव हि

(१) अङ्गानां क्रमद्वारा विनियोगो विचारितः । इदानीं किं तादृशो विनियोगः समस्तस्यैव भवत्युतांशतोऽपीति विचार्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते 'आग्नेय चतुर्धा करोति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्त चतुर्धाकरणं किमाग्नेये एव निविशते—उत आग्नेये आग्नीषोमीये ऐन्द्राग्ने च सर्वत्रेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथाऽऽग्नेयः पुरोडाशोऽग्निना सम्यद्धस्तथैवाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरपीति आग्नेयपदेन त्रयाणामपि लक्षितत्वात् त्रिण्यपि चतुर्धाकरणस्य निवेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—'आग्नेय' इति तद्धितो न सम्यन्धमात्रार्थं विहितः किन्तु देवतासम्यन्धे, न च केरलोऽग्निः आग्नीषोमीयस्य ऐन्द्राग्नस्य वा देवता । ततश्च आग्नेयनाम्ना साक्षात् सम्यन्धः केवलाग्निदेवतस्यैव पुरोडाशस्य नेतरयोरिति न तेन नाम्ना सर्वेषामुपलक्षणम् । एव च आग्नेये एव चतुर्धा करणन्नेतरयोरिति ।

एतदभिप्रेत्याह—चतुर्थेति । 'चतुर्धा' चतुर्धाकरणम् 'आग्नेये एव' पुरोडाशे नाग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोरित्याशयः ॥ १४ ॥

पादे चतुर्दश न्याया भाष्यकारेण वर्णिताः ।

अस्याः कारिकायाः प्रामाण्येन भाष्ये प्रथमस्योपोद्धातस्यस्याधिकरणत्वं न प्रामाणिकमित्यस्मिन् पादेऽधिकरणानां सङ्ख्या चतुर्दशैव न पञ्चदशेति श्रेयम् ॥

इति तृतीयस्य प्रथमः ॥

अथ तृतीयस्य द्वितीयः ।

(१) ३।२।१-२ मन्त्रो न गौणे विनियोजनीयः

(१) लिङ्गप्रमाणेन मन्त्राणामङ्गत्वमिदानीं विचार्यते ।

(२) 'वर्हिर्वैचसदनं वाभि' इति वर्हिल्वनप्रकाशको मन्त्रो तत्प्रकाशनलिङ्गेन लयनक्रियायां विनियुज्यते । लवितव्यं च वर्हिर्द्विविधं भवति मुख्यं गौणं च । मुख्यं कुशकाशादिदशविधदर्भरूपम् गौणस्तु तत्सदृशं तृणान्तरम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमुत्पत्त्यैव वर्हिपः कुशावेर्लवने मन्त्रस्य विनियोग उत गौणस्यापि तृणान्तरस्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—मुख्यवद् गौणस्यापि शब्देनोच्यमानत्वं तुल्यम् । तथा च सति मुख्यवद् गौणेऽपि वर्हिपि लवनं प्राप्तं तत्र च लवनप्रकाशकमन्त्रस्यापि विनियोगो भवत्येवेति ।

(५) मुख्यस्य शीघ्रतरप्रतीतत्वेन तस्मिन् मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थं लवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं विलम्बितप्रतीततया गौणस्य प्रतीक्षां न करोति । तस्मात् मुख्यस्यैव वर्हिपो लवने मन्त्रो विनियोजनीयः ।

एतदभिप्रेत्याह—मन्त्र इति । 'मन्त्रो' 'गौणे' मन्त्रलिङ्गपरामृष्टेऽपि 'न विनियोजनीयः'—अपि तु मुख्ये एवेत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ३।२।३-४ श्रुत्यैन्द्रमन्त्रोऽग्निगुणो यथार्थः ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) अग्निचयने 'निवेशनः सङ्गमनः' इत्यादि मन्त्रः ध्रुयते—तस्य च 'येन्द्रो' इति समाप्त्यानम्—तस्योत्तरार्धे 'इन्द्रो नस्यौ' इति इन्द्रपदस्योपलम्भात् । एतद्विपर्ययं च ब्राह्मणवाक्यम्—'निवेशनः सङ्गमनो घसूनामित्यैन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति । अत्र च मन्त्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेनास्य मन्त्रस्य इन्द्रदेवताकर्मणि विनियोगः सूच्यते—ब्राह्मणवाक्यस्यविधिना तु गार्हपत्योपस्थाने ।

(३) तत्र सन्देहः—किमैन्द्रया श्रुच इन्द्रोपस्थाने विनियोग उत गार्हपत्योपस्थाने—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—ब्राह्मणवाक्येन गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यमानो मन्त्रोऽर्धमप्रकाशयन् इन्द्रपदस्य मुख्यया वृत्त्या प्रसिद्धमेव स्वर्गाधिपतिं सहस्राक्षमिन्द्रं प्रकाशयति । गार्हपत्यं त्वग्निं 'इन्द्र'शब्दः स्वप्रकृतिभू-

तेन्दिदीतावितिधातोर्दीप्त्यर्थद्वारिकया गौण्यैव वृत्त्या प्रकाशयेत् । तथाच
पूर्वाधिकरणन्यायेन मुख्यार्थस्यैव शीघ्रतरप्रतीत्या उपस्थितत्वात् तस्य
च परित्यागो मानाभावात् इन्द्रोपस्थाने एव मन्त्रस्य विनियोग उचितः ।
ब्राह्मणवाक्येन च विसर्वादं वारयितुं तत्रत्येन गार्हपत्यशब्देन गौण्या
वृत्त्या इन्द्रः स्पर्णरूपस्य गृहस्य पतिरिति व्युत्पत्तिद्वारिकया-इन्द्रो ल-
प्यते-एवं चोभयत्रापि इन्द्रस्यैवोच्यमानत्वात् संवादो लभ्यते-इति ।

(५) सिद्धान्तः-पूर्वपक्षप्रदर्शितरीत्या इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य
गौणत्वेऽवश्यम्भायिनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वाद् विधौ च
लक्षणायाः सत्यां गतौ अन्याय्यत्वात् प्राप्तानुवादरूपे मन्त्र एव इन्द्रशब्देन
गार्हपत्योऽग्निलक्षणीयः । एवं च लक्षणाया गार्हपत्याग्निप्रकाशनस-
मर्थस्य ऐन्द्रीमन्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्यसाक्षाच्छ्रुत्या गार्हपत्यस्याग्नेरेषो-
पस्थाने विनियोग इति ॥

एतदभिप्रेत्याह-श्रुत्येति । 'ऐन्द्रमन्त्रः'-निवेशनः सङ्गमन' इत्यादिः
'इन्द्रो न स्था'वित्यन्तः 'ऐन्द्र'नाम्ना समाख्यातो मन्त्रः-'श्रुत्या'-ऐन्द्र्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इति ब्राह्मणवाक्यरूपया-'अग्निगुणः'-अग्नेः गार्हप-
त्यस्यैव गुणः तदुपस्थाने विनियुज्यते । अथ च विनियोगो 'यथार्थ' एव
मन्त्रगतस्येन्द्रपदस्य गौण्या वृत्त्याऽग्निरूपस्यार्थस्य लक्षितत्वात् इत्यर्थः ।
एव च न कोपि विसंवादो मन्त्रब्राह्मणयोरित्याशयः ॥ २ ॥

(३) ३।२।५-९ हविष्कृदेहीति न हन्तिमन्त्रः

(१) मन्त्राणां मुख्यार्थानुसारेण विनियोग इति सामान्यतो न्यायो-
ऽयधारितः । तस्यापवादश्चोक्तः । अत इदानीं कस्य मन्त्रस्य सामा-
न्येन न्यायेन धर्हिन्त्यायेन विनियोगः कस्य चापवादन्यायेन ऐन्द्रीन्याये-
नेति विचारः प्रस्तूयते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते-'हविष्कृदेहीति त्रिरघञ्जनाह्वयति' इति ।
देवानामर्थे या हविः सम्पादयति सा 'हविष्कृत्' तामेना सम्बोध्य-
अध्वर्युः 'एहि' इति ब्रूते । तमिमं मन्त्रमुच्चार्याऽध्वर्युस्त्रिधारमवघातं
कुर्वन् आह्वयतीत्यर्थः ।

(३) तत्र सन्देहः-हविष्कृदेहीति मन्त्रस्य किमवघाते विनियोग
उताह्वाने इति ।

(४) पूर्वपक्षः-उक्तवाक्येन मन्त्रस्यावघाते एव विनियोगः । अन्यथा
आह्वानपरत्वात् श्रूयमाणं 'अवघ्नन्' इति पदमनर्थकं स्यात् । एवं च
मन्त्रगतम् 'एहि' इति पदं वाक्यगतं 'आह्वयति' इतिपदं चावगमनपर-
तयैव गौणमिति स्वीकार्यम्-ऐन्द्रीन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्तः—एहीति पदं आह्वानमन्तरेण नोपपद्यते । लिङ्गेन चायममन्त्रः आह्वाने विनियुज्यते नावघाते । न चावघ्नमिति पदस्य वैयर्थ्यम् तस्य काललक्षकत्वात् । तथा चैवं धान्यार्थः सम्पन्नः—‘अवघा-
तकाले यत् हविष्कृत आह्वानं तद् ‘हविष्कृदेहीति’ मन्त्रेण त्रिः कर्तव्यम्’
इति । अतः प्रथमाधिकरणन्यायेन (वर्हिर्न्यायेन) मुख्ये एवाह्वाने मन्त्रस्य
विनियोगः न तु गौणे अवघातरूपे आह्वाने । तस्मादाह्वानस्यैव
शेषोऽयममन्त्र इति ।

तदेतदभिप्रेत्याह हविष्कृदिति । ‘हविष्कृदेहि’ इति मन्त्रो ‘हन्तिमन्त्रो’
अवघातशेषभूतो मन्त्रो ‘न’ शेषः ॥ ३ ॥

(४) ३।२।१० नोत्थानुमग्नीन् विहरेति मन्त्रः ।

(१) सूत्रीयाधिकरणन्यायस्यैव दृष्टान्तान्तरम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रियते—‘उत्तिष्ठन्वाह अग्नीदग्नीन् विहर’ इति ।
आग्नीध्रं सम्बोध्य अग्निविहरणप्रैरूपो मन्त्रोऽनेन धार्येण विनियुज्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—अयममन्त्रः किमुत्थानशेषतया विनियुज्यते—उता-
ग्निविहरणशेषतयेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उत्थानशेषतयेवानेन धार्येण मन्त्रोऽयं विनियुज्यते ।
पूर्वाधिकरणेन ‘अवघ्नन्’ पदवदत्र ‘उत्तिष्ठन्’ पदस्य काललक्षकत्वाभावे-
ऽस्य वैयर्थ्यमेवान्यथा स्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्निविहरणप्रैरे एवान्वितोऽयममन्त्रो नोत्थाने ।
अतोऽन्यथासमर्थस्य विनियोगासम्भवात् अगत्या ‘उत्तिष्ठन्’ पदस्य
लक्षणया कालबोधकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—नोत्थानमिति । ‘अग्नीन् विहरेति मन्त्रः’ ‘न’ ‘उत्था-
नु’—उत्थानाङ्गतया विधीयते इति शेषः ॥ ४ ॥

(५) ३।२।११—१४ स्यात्सूक्तवाकेन यजिः प्रहारः

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः ध्रूयते—‘सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति’ इति । ‘इदं
घापापृथिवी भद्रमभूत्’ इत्यादिको मन्त्रः ‘सूक्तवाकः’—‘प्रस्तरः’ दर्भमुष्टिः-
तस्य ‘प्रहरणम्’ प्रक्षेपः अग्नौ—‘त्वं सूक्तवागसि’ इत्याग्निं सम्बोध्य
तन्मन्त्रे आप्मदात् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणाङ्गम् अन्यङ्गतयोप-
दिश्यते उतकाललक्षकत्वैवेयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्र ‘सूक्तवाकेन’ इतिपदं कालं लक्षयति—होवा
मन्त्रेऽस्मिन् पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्ययुः प्रस्तरमप्रहरेदित्यर्थः । न च

प्रस्तरप्रहरणं प्रत्यस्य मन्त्रस्याङ्गता सम्भवति-पूर्वाधिकरणन्यायेन तादृ-
शान्वयासम्भवात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘सूक्तवाकेन’ इति तृतीयोश्रुत्या प्रस्तरप्रहरण एव
मन्त्रोऽयं विनियुज्यते । न चान्वयासम्भवः । मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टान्
अग्न्यादीन् देवान् स्मारयति तद्देवताद्वारा चास्य मन्त्रस्य प्रस्तरप्रहरणे-
नान्वयः । देवताकल्पनेन च तदुद्देशपूर्वकस्य प्रस्तरप्रहरणस्य (दर्भमुष्टि-
प्रक्षेपस्य) यागत्वं सिध्यति । एवं चान्वये सिद्धेऽग्न्यादिदेवताप्रकाश-
कस्य मन्त्रस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रस्तरप्रहरणाङ्गतैव सिध्यतीति ।
एतदेवाभिप्रेत्याह—स्यादिति । ‘सूक्तवाकेन’ सूक्तवाकमन्त्रद्वारा
‘प्रहारः’ प्रस्तरप्रहरणरूपो ‘यजिः’ यागः ‘स्यात्’ । प्रस्तरप्रहरणरूपस्य
यागस्यैवाङ्गं सूक्तवाकमन्त्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ३।२।१५-१८ सूक्ताभिधानाद् बहवोऽत्र मन्त्राः ।

(१) सूक्तवाकस्याङ्गत्वविषये विचारविशेषः ।

(२) ‘इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्’ इत्यादिको मन्त्रः ‘सूक्तवाकानो-
म्ना प्रसिद्धः । समाम्नायते च दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘सूक्तवाकेन प्रस्तर-
प्रहरति’ इति । अनेन च सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गता विधीयत इति
निर्धारितम्पूर्वाधिकरणे ।

(३) तत्र सन्देहः—किं कृत्स्नस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य प्रस्तरप्रहरणे विनि-
योग उत विभज्य खण्डश इति ।

(४) पूर्वपक्षः—कृत्स्नमन्त्रविषये हि याजिकाः ‘सूक्तवाक’ इत्यभिधा-
नम्प्रयुज्यते । तस्मात् समाख्याप्रामाण्येन कृत्स्नस्यैव सूक्तवाकस्य प्रस्त-
रप्रहरणे विनियोग इति ।

(५) सिद्धान्तः—सूक्तवाकमन्त्रे अनेके भागा उपलभ्यन्ते । कस्मिंश्चिद्
भागे पूर्णमासदेवतायाः प्रकाशनम्—यथा ‘अग्नीषोमाविदं हविरजुपेताम्’
इति । भागान्तरे तु दर्शदेवताप्रकाशनम्—यथा ‘इन्द्राग्नी इदं हविरजुपे-
ताम्’ इति, ‘इन्द्र इदं हविरजुपत’ इति ‘महेन्द्र इदं हविरजुपत’ इति च ।
एवं च देवताप्रकाशनरूपेण लिङ्गेन तत्तद्भागमात्रेण सूक्तवाकमन्त्रस्त-
त्तत्कर्मकाले व्यवस्थाप्यते । लिङ्गेन च पूर्वोक्तायाः समाख्याया वाधः ।
तथा च सति भागश एव सूक्तवाकस्य विनियोगः कर्मविशेषगतप्रस्तर-
प्रहरणविशेषे ॥ अपरं च—सूक्तवाकशब्दस्य व्युत्पत्तिरेवं धार्यते—सूक्त
यक्ति-यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तं देवं प्रकाशयतीत्यर्थः । एवमप्यस्य
विभज्यैव विनियोगः सिध्यतीति । इदमेव च ब्राह्मणवाक्येनापि स्पष्ट-
मभिहितम्—‘अग्निरिदं हविरजुपतेत्याह’ इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह सूक्ताभिधानादिति । 'सूक्ताभिधानात्' सूक्ताङ्गना-
म्नो व्युत्पत्तियत्वात्—'अथ' सूक्ताङ्के 'बहवः' अनेके 'मन्त्राः' । भागशो
विभज्य विनियोग इत्योशयः । न तु कृत्स्नस्य प्रयोग इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ३।२।१९ काम्ये समाख्यानवलेन याज्या

(१) अङ्गत्वविचारो वर्तते ।

(२) 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् यस्य सजाता धीयुः'—इत्यादिना
काश्चित् काम्या इष्टयः समास्नाताः काम्येष्टिकाण्डे । मन्त्रकाण्डे च
'इन्द्राग्नी रोचनादिषु' इत्यादिका ऋचः याज्यानुयास्यानाम्ना समास्नाताः ।

(३) तत्र सन्देहः—यावन्ति इन्द्राग्निदेवताकानि कर्मणि तेषु सर्वेषु
याज्यानुयास्यामन्त्रयोर्विनियोगः—उत केवलं काम्यायामेवेष्टाविति ।

(४) पूर्वपक्षः—मन्त्रलिङ्गं इन्द्राग्निरूपं देवतायुगलं प्रकाशयति ।
तद्व्युत्पत्तेन च यत्र यत्र इन्द्राग्नी देवतात्वेन विहिते तत्र सर्वत्र याज्यामन्त्र-
स्य विनियोगः । समाख्यावलाद् यद्यपि काम्यायामेवेष्टौ विनियोगः
प्राप्नोति तथाऽपि बलवत्तरेण लिङ्गेन समाख्याया वाचः इति ।

(५) सिद्धान्तः—नात्र लिङ्गेन क्रमसमाख्ये वाधितुं शक्येते उपजी-
व्यत्वात् । इन्द्राग्निदेवतास्यरूपमात्रप्रकाशनं लिङ्गम् । न च साधनमात्रेण
मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः । भवति तु मन्त्रस्य 'काम्ययाज्यानुयास्या-
काण्डम्' इति समाख्या वाशिनेषु प्रसिद्धा । एतया च समाख्यया का-
म्येष्टिकाण्डस्य याज्याकाण्डस्य च सम्यग्वाचगतौ सिद्धायां काम्येष्टीनां
याज्यामन्त्राणां च सामान्यतः सम्यग्वाचः सिद्धो भवति । विशेषतस्तु
सम्यग्वाचः 'प्रथमायामिष्टौ प्रथमो मन्त्रो विनियुज्यते' इति क्रमबलाद्भाष्यते ।
एवञ्च क्रमसमाख्यावलेन काम्येष्टिष्वेव याज्या नियम्यन्ते इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—काम्य इति । 'समाख्यावलेन' काम्ययाज्यानु-
यास्याकाण्डमित्येवंरूपायाः समाख्याया वलेन—'याज्या' मन्त्रविशेषाः—
'काम्ये कर्मणि' काम्येष्टावेव—'विनियुज्यन्ते' इति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ३।२।२०-२३ आग्नेयमन्त्रः प्रकृतेः प्रयोज्यः ।

(१) प्रकरणप्रमाणकाङ्गत्वविचारविशेषो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते' इति । अनेन
आग्नेय्या ऋचा आग्नीध्रनामकस्य भण्डपस्य विधानं विधीयते ।

(३) तत्र सन्देहः—आग्नीध्रस्य उपस्थाने या काचिद् यत्र कुत्रचि-
दुपलब्धा अग्निसम्यन्धिनी ऋक् प्रयोक्तव्या उत प्रकरणगता एवाग्नि-
सम्यन्धिनी ऋक् इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्निदेवता यस्या ऋचः सा आग्नेयी—इति आग्नेयी-

समाख्यायलेन या काचिदग्निदेवताका ऋक् सा सर्वा विनियुज्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—ऋतुविशेषप्रकरणपठितानामेव ऋचां तत्कृतुप्रयुक्त-
व्यापारसाधनत्वं प्रकरणादवगम्यते । स च व्यापारविशेषः 'आग्नेय्या-
ऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठत' इति विधिवाक्येन समर्प्यते । एवं चैतद्विधिगता आग्ने-
यीति समाख्या प्रकरणगतेष्वेव ऋग्विशेषेषु विनिविशते । तस्मात् प्रकृ-
ताभिरेव ऋग्भिराग्नीध्रोपस्थानमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह आग्नेयमन्त्र इति । 'आग्नेयमन्त्रः' अग्निदेवताप्रका-
शिका ऋक्- 'प्रकृते' यस्मिन् प्रकरणे कर्मविशेषः पठितस्तत्प्रकरणगत
एव कर्मणि- 'प्रयोज्यः' विनियोक्तव्यः न त्वप्राकृतस्तदेवताप्रकाशको-
ऽपीति भावः ॥ ८ ॥

(९) ३।२।२४-२५ सध्यासमन्त्रो ग्रहणस्य मन्त्रः

(१) अङ्गस्वव्यवस्थायां लिङ्गेन समाख्याया बाधः प्रदर्श्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमे हुतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम्- 'अभिषुत्याहवनीये
हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि सोमं भक्षयन्तीति' । भक्षणे मन्त्रश्च 'भक्षेहि'
इत्याद्यनुवाके विहितः । स चानुवाको भक्षानुवाकसमाख्यया प्रसिद्धः ।

(३) तत्र सन्देहः-अयममन्त्रानुवाकः किं कृत्स्नो भक्षणमात्रे विनियु-
ज्यते-उत यथालिङ्गं विभज्य ग्रहणादिषु चतुर्षु व्यापारेष्विति ।

(४) पूर्वपक्षः-भक्षणं यथा साक्षाद्योदितं न तथा ग्रहणादीनि । न चा-
चोदितेषु कर्मसु मन्त्रो विनियोगमर्हति । भक्षानुवाक इति समाख्या चानु-
वाकं भक्षणमात्रे व्यवस्थापयति । तस्मात् कृत्स्नस्यानुवाकस्य भक्षण एव
विनियोग इति ।

(५) सिद्धान्तः—अधिहितान्यपि ग्रहणादीनि अर्धाक्षितानि-तानि
घिना भक्षणस्यासम्भवात् । अतो ग्रहणादिषु चतुर्ष्वेव यथालिङ्गं खण्डशो
विभज्य विनियोक्तव्यो मन्त्रः । एषं च- 'भक्षेहि मा विश दीर्घायुत्वाय रायस्यो-
पाय चर्वसे सुप्रजास्त्वाय एहि यसो पुरोधसो प्रियो मे हृदोऽस्याभिनो-
स्त्वायाहुभ्यां सध्यासम्' इत्यंशो ग्रहणप्रकाशकत्वाद् ग्रहणे विनियुज्यते-
'नृचक्षसं त्वा देव सोम मुचक्षा अवख्येपम्' इत्ययं भागोऽवेक्षणप्रकाश-
कत्वादवेक्षणे विनियुज्यते- 'हिन्वमे गात्रा हरिषो गणान्मे मा वितोतृपः
शिवो मे सप्तर्षीनुपतिष्ठस्व मा मेऽवाङ्नाभिमतिगाः' इत्यन्तो भागः सम्य-
गजरणप्रकाशकत्वात् सम्यगजरणे विनियुज्यते- 'मन्द्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां
चाङ्गुपाणा सोमस्य तृप्यतु वसुमद्वरणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातः सव-
नस्य गायत्रच्छन्दसोऽग्निहुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहतो भक्ष-
यामि' इत्ययं भागो भक्षणप्रकाशकत्वाद् भक्षणे विनियुज्यते ॥ इति ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह—सध्यासमन्त्र इति । 'सध्यासमन्त्रः' सध्यासमित्यन्तो मन्त्रभागः—'ग्रहणस्य' सोमस्य ग्रहणे एव—'मन्त्रः' विनियोकव्य इति शेषः । न तु समस्तस्यानुवाकस्य भक्षणमात्रे विनियोग इत्याशयः ॥६॥

(१०) ३।२।२६ मन्द्रादिरिकः खलु भक्षमन्त्रः ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) भक्षानुवाकस्यान्त्यो मन्त्रः 'मन्त्राभिभूतिः केतुर्यज्ञानां घान्जुपाणा सोमस्य तृप्यन्तु घसुमद्ग्रहणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसघनस्य गायत्र्यच्छन्दसोऽग्निहुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति' पूर्वाधिकरणन्यायेन भक्षणे विनियुज्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—किं समस्त एवायमन्त्रो भक्षण एव विनियुज्यते—'उत यथालिङ्गं खण्डशो विभज्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन यथालिङ्गं विभज्य खण्डश एवास्य विनियोगः । तथाहि 'मन्त्राभिभूति'रित्यारभ्य 'तृप्यन्ति'त्यन्तो भागस्तृप्तिप्रकाशकत्वात् तृप्तौ विनियुज्यते 'घसुमद्ग्रहणस्येत्यारभ्य 'भक्षयामी'त्यन्तश्च भक्षणप्रकाशकत्वाद् भक्षण इति ।

(५) सिद्धान्तः—न खलु तृप्तिर्मक्षणादभ्येन व्यापारेण जन्यते—भक्षणादनुनिष्पादिन्येव हि सा । एवं च नास्ति कोऽपि कर्तृव्यापारो यस्मिन् तृप्तिप्रकाशको मन्त्रभागो विनियुज्येत । तथा च लिङ्गेन विनियोगासम्भवात् तृप्तिप्रकाशको मन्त्रभागो भक्षणप्रकाशकभागस्यैव शेषः । एवं च तृप्तिसहितभक्षणप्रकाशनद्वारा पुरुषोत्साहजनने भवत्येषोपयोगस्तादृशस्य शेषभूतस्य भागस्य । तस्मात् समस्तो मन्त्रो भक्षण एव विनियुज्यते—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह मन्द्रादिरिति । 'मन्द्रादिः' मन्द्राभिभूतिरित्यारभ्य भक्षयामीत्यन्तो मन्त्रः—'एकः' समस्तः—'भक्षमन्त्रः' भक्षणमात्रविनियोग्यो मन्त्रः—'खलु' निश्चयेन—नैवास्य खण्डशो विभज्य विनियोग इति ॥१०॥

(११) ३।२।२७।२८ ऐन्द्रेषु सोमेषु तु भक्षमन्त्रो

(१) उक्तस्यैव मन्त्रस्य विनियोगविशेषश्चिन्त्यते ।

(२) उक्तस्यैव भक्षमन्त्रस्य कश्चिदंशः 'इन्द्रपीतस्येति' उपलभ्यते । ज्योतिष्टोमे च यद्वय आहुतयो भवन्ति—इन्द्रदेवताका अनेन्द्रदेवताका । तासां आहुतीनां शेषभक्षणान्यपि भवन्ति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयमन्त्रांशः इन्द्राहुतिमात्रस्य शेषभक्षणे विनियुज्यते—इतरासां आहुतीनां शेषभक्षणममन्त्रकमुत ऐन्द्रयाणामनेन्द्रयाणां सर्वासामाहुतीनां शेषभक्षणेऽस्य यथावद् विनियोगः—अथवा ऐन्द्रयाण-

तिशेषभक्षणे इन्द्रपीतस्येति मन्त्रः इतराहुतिशेषभक्षणे तु तदेवतानामोह-
पूर्वको मित्रावरुणपीतस्येत्येवंरूपो विनियुज्यते । एव त्रयोऽत्र पक्षाः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अनैन्द्रयाहुतिविशेषभक्षणममन्त्रकमेव कार्यम् ।
इन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामि इति स्पष्टो मन्त्रार्थः प्रतीयते ।
एवं च इन्द्रप्रदानशेषभक्षणे एवास्य मन्त्रस्य विनियोगः न मैत्रावरुणा-
दिशेषभक्षणे इति—एकः पूर्वपक्षः ॥

(५) सिद्धान्तः—सर्वेषां समन्त्रकमेव भक्षणम् । इन्द्रप्रदानशेषस्य
भक्षणे 'इन्द्रपीतस्येति यथाश्रुतस्य मन्त्रस्य विनियोगः । इतरदेवताप्रदान-
शेषभक्षणे तु सोहस्य मन्त्रस्य—तद्यथा 'मित्रावरुणाहुतिशेषभक्षणे मित्रा-
वरुणपीतस्येति'—एव सर्वत्रेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—ऐन्द्रेष्टिविति । 'ऐन्द्रेषु' इन्द्रदेवताकाहुतिशेषभूतेषु-
'सोमेषु' सोमभक्षणे तु—'भक्षमन्त्रः' इन्द्रपीतस्येवरूपो यथाश्रुतो विनि-
युज्यते—इति शेषः । इतरदेवताकाहुतिशेषसोमभक्षणे तु देवतानामोहस-
हित एवेत्याशयः ।

[एवं सिद्धान्तस्वरूपम् 'अपर्यवसितम्'—अवशिष्यते चात्र विस्तान्त-
रम् यद् भाष्यकारेण पादावसाने सूत्रपटकेन कृतम् । तदनुसारेण च
सिद्धान्तस्य पर्यवसितं स्वरूपमत्रापि पादान्त एवोपविशाधिकरणरूपेण
वर्णितममण्डनाचार्येणेति तत्रैव शृण्यम् ।

एतत्सम्बन्धेन च न्यायमालायां अष्टत्रिंशत्सूत्रात्मकसप्तदशाधिकरणं
यदुपन्यस्तन्तत्र धृतममण्डनाचार्येण । अतोऽत्राप्युपेक्षितम् । न्यायमा-
लायां च एकादशाधिकरणसिद्धान्तं सप्तदशाधिकरणपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य
अनैन्द्राणां विकृतित्वासम्भवाच्चास्ति तेषूहस्तस्माच्चा मन्त्रकमेव तद्भक्षण-
मिति सिद्धान्तितम्] ॥ ११ ॥

(१२) ३।२।२९-३१ अन्यत्रापि चोहेत् पुनरुन्नतेषु ।

(१) पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपोऽवान्तरोऽपर्यवसितः सिद्धान्त उक्तः
तत्प्रसङ्गादधिकरणपञ्चकेनोहविषयश्चिन्त्यते—कीदृशोऽस्यवस्थास्वीदृश ऊहः
समुचितो भवेदिति ।

मैत्रावरुणब्राह्मणच्छंसि-पोत्रादय ऋत्विजो 'होत्रका' इति नाम्ना
प्रसिद्धाः । तेषां होत्रकाणां सन्ति चमसाः (सोमरसपूर्णाः पात्रविशेषाः)
तैर्वपट्कारानुवपट्कारयोर्होतव्यम् । चमसानामैन्द्रत्वात् होतुर्वपट्कारे
प्रथममिन्द्रो हुतः । अनन्तरं हुतशेषसहिते एव चमसे सोमान्तरम्भ्युन्नीय
होत्रका अनुवपट्कारे देवतान्तरंभ्यो जुहति । एतदाहुन्यनन्तरं च हुतशेषः

एतदेवाभिप्रेत्याह—सध्यासमन्त्र इति । 'सध्यासमन्त्रः' सध्यासमित्यन्तो मन्त्रभागः—'ग्रहणस्य' सोमस्य ग्रहणे एव—'मन्त्रः' विनियोक्तव्य इति शेषः । न तु समस्तस्यानुधाकस्य भक्षणमात्रे विनियोग इत्याशयः ॥६॥

(१०) ३।२।२६ मन्त्रादिरेकः खलु भक्षमन्त्रः ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) भक्षानुवाकस्यान्यो मन्त्रः 'मन्त्राभिभूतिः' केतुर्यश्चानां घाम्बुपा सोमस्य तृप्यतु वसुमद्वणस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसयनस्य गायत्र्यनुसोऽग्निहुत इन्द्रपीतस्य मधुमत उपहृतस्योपहृतो भक्षयामीति' पूर्वाधिकरणन्यायेन भक्षणे विनियुज्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—किं समस्त एवायमन्त्रो भक्षण एव विनियुज्यते—उत यथालिङ्गं खण्डशो विभज्येति ।

(४) पूर्णपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन यथालिङ्गं विभज्य खण्डश एवास्य विनियोगः । तथाहि 'मन्त्राभिभूति' रित्यारभ्य 'तृप्यत्वि'त्यन्तो भागस्तृतिप्रकाशकत्वात् तृमौ विनियुज्यते 'वसुमद्वणस्ये'त्यारभ्य 'भक्षयामी'त्यन्तश्च भक्षणप्रकाशकत्वाद् भक्षण इति ।

(५) सिद्धान्तः—न खलु तृतिर्भक्षणादन्येन व्यापारेण जन्यते—भक्षणा नुनिष्पादिन्येष हि सा । एवं च नास्ति कोऽपि कर्तृव्यापारो यस्मिन् तृतिप्रकाशको मन्त्रभागो विनियुज्येत । तथा च लिङ्गेन विनियोगासम्भवात् तृतिप्रकाशको मन्त्रभागो भक्षणप्रकाशकभागस्यैव शेषः । एवं च तृतिसहितभक्षणप्रकाशनद्वारा पुरुषोत्साहजनने भवत्येवोपयोगस्नादृशस्य शेषभूतस्य भागस्य । तेस्मात् समस्तो मन्त्रो भक्षण एव विनियुज्यते—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह मन्त्रादिरिति । 'मन्त्रादिः' मन्त्राभिभूतिरित्यारभ्य भक्षयामीत्यन्तो मन्त्रः—'एकः' समस्तः—'भक्षमन्त्रः' भक्षणमात्रविनियोज्यो मन्त्रः—'खलु' निश्चयेन—नैवास्य खण्डशो विभज्य विनियोग इति ॥१०॥

(११) ३।२।२७।२८ ऐन्द्रेषु सोमेषु तु भक्षमन्त्रो

(१) उक्तस्यैव मन्त्रस्य विनियोगविशेषश्चिन्त्यते ।

(२) उक्तस्यैव भक्षमन्त्रस्य कश्चिदंशः 'इन्द्रपीतस्येति' उपलभ्यते । ज्योतिष्टोमे च बहुष आहुतयो भवन्ति—इन्द्रदेवतोका अनेन्द्रदेवताकाश्च । तासां आहुतीनां शेषभक्षणान्यपि भवन्ति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयमन्त्रांशः इन्द्राहुतिमात्रस्य शेषभक्षणे विनियुज्यते—इतरासां आहुतीनां शेषभक्षणममन्त्रकमुत ऐन्द्रपाणामनेन्द्रपाणां सर्वसामाहुतीनां शेषभक्षणेऽस्य यथायद् विनियोगः—अथवा ऐन्द्रपाण-

तिशेषमक्षणे इन्द्रपीतस्येति मन्त्रः इतराहुतिशेषमक्षणे तु तत्तदेवतानामोह-
पूर्वको मित्रावरुणपीतस्येत्येवंरूपो विनियुज्यते । एव त्रयोऽत्र पक्षाः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः—अनैन्द्राहुतिविशेषमक्षणममन्त्रकमेव कार्यम् ।
इन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामि इति स्पष्टो मन्त्रार्थः प्रतीयते ।
एव च इन्द्रप्रदानशेषमक्षणे एवास्य मन्त्रस्य विनियोगः न मैत्रावरुणा-
दिशेषमक्षणे इति—एकः पूर्वपक्षः ॥

(५) सिद्धान्तः—सर्वेषां समन्त्रकमेव भक्षणम् । इन्द्रप्रदानशेषस्य
मक्षणे 'इन्द्रपीतस्येति' यथाश्रुतस्य मन्त्रस्य विनियोगः । इतरदेवताप्रदान-
शेषमक्षणे तु सोहस्य मन्त्रस्य—तद्यथा 'मित्रावरुणाहुतिशेषमक्षणे मित्रा-
वरुणपीतस्येति'—एव सर्वत्रेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—येन्द्रेऽप्यिति । 'येन्द्रेषु' इन्द्रदेवताकाहुतिशेषभूतेषु-
'सोमेषु' सोममक्षणे तु—'भक्षमन्त्रः' इन्द्रपीतस्येवरूपो यथाश्रुतो विनि-
युज्यते—इति शेषः । इतरदेवताकाहुतिशेषसोममक्षणे तु देवतानामोहस-
हित एवेत्याशयः ।

[एवं सिद्धान्तस्वरूपम् 'अपर्यवसितम्'—अवशिष्यते चात्र चिन्तान्त-
रम् यद् भाष्यकारेण पादावसाने सूत्रपटकेन कृतम् । तदनुसारेण च
सिद्धान्तस्य पर्यवसितं स्वरूपमत्रापि पादान्त एवोन्विशाधिकरणरूपेण
वर्णितम्मण्डनाचार्येणेति तत्रैव मृग्यम् ।

एतत्सम्यग्धेन च न्यायमालायां अष्टत्रिंशत्सूत्रात्मकसप्तदशाधिकरणं
यदुपन्यस्तन्तज्ज धृतम्मण्डनाचार्येण । अतोऽत्राप्युपेक्षितम् । न्यायमा-
लायां च एकादशाधिकरणसिद्धान्तं सप्तदशाधिकरणपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य
अनैन्द्राणां विरुद्धित्वासम्भवाच्चास्ति तेषूहस्तस्माच्चामन्त्रकमेव तद्वक्षण-
मिति सिद्धान्तितम्] ॥ ११ ॥

(१२) ३।२।२९-३१ अन्यत्रापि चोद्देत् पुनरुन्नतेषु ।

(१) पूर्वाधिकरणे योऽयमूहरूपोऽवान्तरोऽपर्यवसितः सिद्धान्त उक्तः
तत्प्रसङ्गादधिकरणपञ्चकेनोहविषयश्चिन्त्यते—कीदृशोऽयमूहस्तस्मादूहः
समुचितो भवेदिति ।

मैत्रावरुणब्राह्मणच्छसि-पोत्रादय ऋत्विजो 'होत्रका' इति नाम्ना
प्रसिद्धाः । तेषां होत्रकाणां सन्ति चमसाः (सोमरसपूर्णं पात्रविशेषाः)
तैर्वपट्कारानुवपट्कारयोर्होतव्यम् । चमसानामैन्द्र्यात् होतुर्वपट्कारे
प्रथममिन्द्रो हुतः । अनन्तरं हुतशेषसहिते एव चमसे सोमान्तरमभ्युन्नीय
होत्रका अनुवपट्कारे देवतान्तरेभ्यो जुहति । एतदाहुतान्तरं च हुतशेषः

एतदेवाभिप्रेत्याह—नैवेति । 'इह' पालीवतरुं पमक्षणे—'प्रयास्मिन्' देवा नैव उपलक्ष्याः । भक्षमन्त्रे तन्नामोहो न कार्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) ३।२।३७ सा नोपलक्ष्या तु वपद्रुकृतेज्या ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) 'सोमस्याग्ने घोहीत्यनुवपद्रुकरोती'ति ध्रूयते ।

(३) तत्र सन्देहः—एतदनुवपद्रुकारसम्बन्धिनि भक्षेऽग्निरपि लणीयो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्राग्नेर्भवति स्पष्टमेव मान्त्रवर्णिकं देवतात्वम्-मन्त्रे हि अग्निं सम्बोध्य सोमपातृत्वस्याभिहितत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतिभूतस्य इन्द्रचमसस्य ग्रहणेऽग्नेरनुहिष्टत्वा तद्ग्रहणेऽग्निरनुवपद्रुकारदेवो नोपलक्षितः । इन्द्र एवोहिष्टत्वा नुपलक्षितः तस्मात् चिकृतिभूतेष्वितरेष्वपि चमसेषु उद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणम् नानुहिष्टस्याग्नेरिति न भवत्यग्निरुपलक्षणीयोऽनुवपद्रुकारविषये इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सा नैति । 'सा' प्रसिद्धा—'वपद्रुकृतेज्या' अनुवपद्रुकारदेवता अग्निरूपा—'न उपलक्ष्या' भक्षमन्त्रे—इति शेषः ॥ १६ ॥

[३८ सूत्रमेकादशाधिकरण एव विचारितम्]

(१७) ३।२।३९-४० नेन्द्राग्निपीतो भवतीन्द्रपीतः

(१) भक्षमन्त्रोहविचारो वर्तते ।

(२) 'नेन्द्राग्निं गृह्णातीति' सोमभक्षणं विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—इदमैन्द्राग्निभक्षणं समन्त्रकमुतामन्त्रकमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—इन्द्राग्निभ्याम्पीतः सोमो भवत्येव इन्द्रेणापि पीतः—अतोऽत्रापि भवत्येव 'इन्द्रपीतस्येति' मन्त्रस्य विनियोग इति ।

(५) सिद्धान्तः—देवतानामविग्रहत्वात् पानासम्भवेन इन्द्रपीतस्येत्यस्यार्थः 'इन्द्राय दत्ता' इत्येव स्वीकार्यः । ऐन्द्राग्नाहुतिस्तु न भवतीन्द्राय दत्ता, दत्ता भवति सा इन्द्राग्निभ्याम् । अतो मन्त्रो मिथदेवताविषयो न भवति, तथा चैन्द्राग्नस्यामन्त्रकमेव भक्षणमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—नेन्द्राग्नेति । 'इन्द्राग्निपीतः' इन्द्राग्निभ्याम् पीतः—'न भवति' 'इन्द्रपीतः' । तस्माच्च न विनियोग इन्द्रपीतस्येति मन्त्रस्यैन्द्राग्निभक्षणे इत्याशयः ॥ १७ ॥

(१८) ३।२।४१-४३ छन्दोन्तरेऽप्यस्ति च भक्षमन्त्रः

(१) भक्षमन्त्रविचारो वर्तते ।

(२) उक्त एव भक्षमन्त्रे ध्रूयते—'गायत्र्यञ्जुदस इन्द्रपीतस्येति' ।

(३) तत्र सन्देहः—किं गायत्रच्छन्दोमात्रयुक्ते ऐन्द्रे सोमे भक्षमन्त्रः उत छन्दोन्तरयुक्तेऽपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—मन्त्रे यत् 'गायत्रच्छन्दस' इति पदं श्रूयते तत्र 'गायत्रमेव छन्दो यस्य' इत्येवंरूपस्यैव समासस्याभिधानात् गायत्रच्छन्दोमात्रयुक्ते ऐन्द्रे सोमे भक्षमन्त्रो नान्यत्रेति ।

(५) सिद्धान्तः—गायत्रादिनानाच्छन्दोयुक्तेऽपि घटत एव गायत्रच्छन्दस इति षड्विंशोहिसमासस्य प्रयोगः । गायत्रं छन्दो यस्येत्येवं विग्रहात् । गायत्रैकच्छन्दस्कस्तु सोमः कोऽपि नास्ति । तस्माद् गायत्रादिनानाच्छन्दस्केऽपि ऐन्द्रभक्षणेऽस्त्येवोक्तमन्त्रप्रयोग इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—छन्दोन्तरेऽपीति । 'छन्दोऽन्तरेपि' गायत्रातिरिक्तच्छन्दस्केऽपि भक्षणे—'भक्षमन्त्रः' गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्येत्येवंरूपः—'अस्ति' विनियुज्यते ॥ १८ ॥

(१९) ३।२।२७-४३ स्यादिन्द्रपीतं सवनम् सोमः ।

एकादशाधिकरणमारभ्य पादान्तपर्यन्तं यो भक्षमन्त्रो हविचारः कृतस्तस्य सर्वस्य पर्यवसितः सिद्धान्तोऽत्र निरूप्यते ।

सर्वेषां भक्षणं समन्त्रकमेव—यथाश्रुतस्यैव च इन्द्रपीतस्येत्येवंरूपस्यैव मन्त्रस्य सर्वत्र विनियोगो न सोहस्य । इन्द्रपीतशब्दस्य नायमर्थः इन्द्रेण पीतः इति—किन्तु हि 'इन्द्रेण पीतः' (सोमो) यस्मिन्नित्येव । तथा इन्द्रपीतशब्देन समस्तः प्रातःसवनोऽभिधीयते । एवं च यथाश्रुतस्य मन्त्रस्य सकलप्रातःसवनसम्पन्नत्वे ऐन्द्रमात्रभक्षणे नियमनासम्भवात् सवनगतसर्वाहुतिशेषभक्षणे यथाश्रुतस्यैवास्य विनियोगः । एतदेवाभिप्रेत्याह—स्यादिति । 'इन्द्रपीतम्' इति 'सवन' 'स्यात्'—इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या—'न सोमः' इन्द्रेण पीत इति व्युत्पत्त्येति सम्यग्धः ॥ १६ ॥

न्यायास्तु पादे दश वै नवापि ।

ऊनविंशाधिकरणान्यत्र पादे । परिगणनप्रकारस्तु न्यायमालातोऽत्र भेद एव । अत्र यत् ऊनविंशाधिकरणन्तत्तत्रैकादशाधिकरण एव च मसिद्धान्तत्वेन प्रदर्शितम् । यच्च तत्र समदशाधिकरणन्तदत्र नैव त्वमिति ॥

इति तृतीयस्य द्वितीयः ।

अथ तृतीयस्य तृतीयः ।

(१) ३।३।१-८ ऋग्वेदचोदितान्युच्चैः ।

(१) लिङ्गयलेन मन्त्राणामङ्गत्वं विचार्य वाक्यमूलकं तद् विचार्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमे भूयते—‘उच्चैश्च’चा क्रियते—उपांशु यजुर्पा—उच्चैः साम्ना इति ।

तत्र सन्वेदः—उच्चैस्त्वादयो धर्मा मन्त्राणामुत वेदानामिति । अर्थात् ऋक्शुद्धेनात्र किं यत्रार्थवशेन पादव्यपस्थेति पादवशात्तरा मन्त्रा एव विचक्षिता उत मन्त्रब्राह्मणात्मकः सकलऋग्वेद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विधियाक्ये मन्त्रधाचिनामृगादिशब्दानां स्पष्टमप्रयोगात् मन्त्रधर्मा एवोच्चैस्त्यादयः । तथा च यजुर्वेदोत्पन्ना अभ्यर्चुणा प्रयुज्यमाना अपि ऋच उच्चैरेव पठितव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्तानां विधियाक्यानामुपक्रमे भूयते—‘अयो वेदा अस्त्यन्त अग्नेश्च’ग्वेदः धायोर्यजुर्वेदः धावित्यात्सामवेदः’ इति । एतदुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतायलेनोपसंहारभूतेषु विधियाक्येष्वपि ऋग्यजुस्सामशब्दा वेदपरा एव नेयाः । तथा च सति ऋङ्गान्त्रा अपि यदा यजुर्वेदचोदितास्तदोपांश्वेव पठनीया मोच्चैरिति ।

एतदेवामिमेत्याह—ऋग्वेदेति । ‘ऋग्वेदेन’ यानि ‘चोदितानि’ तान्येष ‘उच्चैः’ पठनीयानि—न तु सर्वा एव ऋचः यत्र क्वचन वेदे चोदिता इति । एवमेव यजुर्वेदे ये मन्त्राः चोदितास्ते सर्वे उपांशु पठनीयाः । सामवेदे ये चोदितास्तेऽप्युच्चैरिति ॥ १ ॥

(२) ३।३।९ स्वरोऽङ्गे मुरुयहेतुकः ।

(१) उच्चैस्त्वादयो वेदधर्मा इति स्थितम् । तत्र विचारविशेषः प्रवर्तते ।

(२) यजुर्वेदविहिते प्रधानकर्मण्याधाने सामवेदोक्तमङ्गत्वेन धामदेव्यगानं विहितम् ।

(३) तत्र सन्वेदः—यस्मिन् वेदे प्रधानकर्म विहितन्तदनुसारिणो योच्चैस्तत्त्वादिना वेदान्तरोत्पन्नमप्यङ्गभूतं कर्म योजनीयमुत यस्मिन् वेदे तदुत्पन्नं तदनुसारिणेति । तथा चाधानाङ्गभूतं धामदेव्यगानं किं यजुर्वेदधर्मोपांशु कर्तव्यमुत सामवेदधर्मोच्चैरिति ।

(५) पूर्वपक्षः—यद्यपि धामदेव्यगानं यजुर्वेदविहितस्याधानस्याङ्गं तथाऽपि सामवेदे तद्व्योत्पत्त्यात् उत्पत्तेश्च शीघ्रमुज्जिहेतुत्वात् सामवेदधर्मोच्चैस्त्येनेव तत्कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—विनियोगो ह्युत्पत्तेर्यलघत्तरः । स च यजुर्वेदे धृतः 'य एवं विद्वान् सामदेव्यं गायति' इति । गुणेन च मुख्यस्यानुसरणं न्याप्यम् । अत्र चाङ्गित्वादाधानं मुख्यं सामगानं त्यङ्गत्वाद्गुणः । तथा च यथा आधानाङ्गभूता मन्त्रा आधानस्य यजुर्वेदोत्पन्नत्वादुपांशु पठ्यन्ते तथैव सामवेदोत्पन्नान्यपि सामान्युपांश्वेव गेयानि इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—स्वर इति । 'अङ्गे' अङ्गभूते कर्मणि सामगानादौ—'स्वरः' उच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपः—'मुख्यहेतुकः' मुख्यकर्मानुसार्येव भवति । एवं च यत्र विनियोगोत्पत्त्योर्विरोधस्तत्र विनियोग एव प्रलघत्तर इत्याशयः ॥ २ ॥

(३) ३।३।१० ज्योतिष्टोमो यजुर्वेदे

(१) अङ्गप्रधानयोर्वेदभेदेन धर्मनिरूपणं विचारितम् । यत्र च प्रधानमेव वेदद्वये उक्तम् तत्र का गतिरिति विचार्यते ।

(२) 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति वाक्यं यजुर्वेदे सामवेदे चोपलभ्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—वेदद्वयगतवाक्ययोः को विधिः कश्च गुणविधानायानुवादाप्रमिति, तथा चास्मिन् कर्मणि कस्य वेदस्य धर्मोऽनुसरणीय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकहेतोरभावात् अनिश्चय एव । तथा चात्र विकल्प एव । क्वचिद् यजुर्वेदस्य क्वचिच्च सामवेदस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यप्युत्पत्तिवाक्यं ज्योतिष्टोमस्य वेदद्वयेऽप्युपलभ्यते तथाऽपि सोमद्रव्यस्य वाय्वादिदेवतायाम्बावगतिर्यथा यजुर्वेदाङ्गं भवति न तथा सामवेदात् । सामवेदे तु केवलं सामविशेषस्याभिधानमुपलभ्यते न द्रव्यस्य देवताया वा । अतः सामवेदस्य ज्योतिष्टोमवाक्यं सामविशेषविधानार्थोऽनुवाद एव यजुर्वेदविहितस्य द्रव्यदेवतासहितस्य ज्योतिष्टोमकर्मण इति सिध्यति । अतो यजुर्वेदस्यवाक्यस्यैव विधित्वे स्थिते मन्त्रपाठ उपांश्वेव कार्य इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—ज्योतिष्टोम इति । 'ज्योतिष्टोमः' 'यजुर्वेदे' एव विहित इति शेषः—सामवेदे तु सोऽनूदित एवेत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) ३।३।११ प्रमा प्रकरणम्भवेत्

(१)—श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्विर्नियोगे निरूपिते प्रकरणस्य विनियोजकत्वमिदानीं निरूप्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'दर्शपूर्णमासाम्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यस्यानन्तरं 'समिधो यजति—तनूनपातं यजति—इधो यजति—वर्हिर्त्य-

जति—स्याद्वाकारं यजति इत्येतानि प्रयाजादिविधायकानां वाक्यानि ध्रुवन्ते ।

(३) तत्र सन्देहः—एते प्रयाजाः किं कस्यापि कर्मान्तरस्याद्वा—उत न । तत्र च किमपि विनियोजकं प्रमाणमस्ति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयाजानामङ्गत्वबोधकप्रमाणं नास्ति । धृत्या लिङ्गेन वाक्येन वा नैतेषामङ्गत्वं बोध्यते । नाप्यत्र प्रकरणप्रमाणम् । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूह एव प्रकरणम्—उ च 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यस्य वाक्यस्य 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्यानां परस्परकाङ्क्षाऽस्ति येन वाक्यैकवाक्यता कल्प्येत । तस्मात् न प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गता—प्रमाणाभावादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्येव परस्परकाङ्क्षा 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति वाक्यस्य 'समिधो यजति' इत्यादिवाक्यानाम् । तथा हि—प्रयाजादीनां पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात् सेवादिवत् फलसाधकत्वे—दर्शपूर्णमासयोश्च करणत्वात् प्रदीपोपकृतचक्षुर्यत् उपकरणोपकार्यत्वे सिद्धे—प्रयाजादेः किम्फलम् दर्शपूर्णमासयोश्च किमुपकरणमित्यस्येवाकाङ्क्षा । एवं च परस्परकाङ्क्षामूलकमेकवाक्यतारूपं प्रकरणं समस्त्येव । तेनैव च प्रकरणेन प्रमाणेन प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं सिद्ध्यति इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—प्रमेति । 'प्रकरणम्' एकवाक्यतारूपं—'प्रमा' प्रमाणम् 'भवेत्' प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे—इति शेषः ॥ ३ ॥

(५) ३।३।१३ क्रमेण विनियोगोऽस्ति

(१)—क्रमस्य विनियोजकत्वमिदानीं चिन्त्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने अग्निकाण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते—'दधिरस्यदधो भूयासम् अमुं दमेयम्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयम्मन्त्र उपांशुयाजे विनियुज्यते न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अस्योपांशुयाजाङ्गत्वे प्रमाणं धृतिर्वाक्यं वा नोपलभ्यते । लिङ्गं चानेककर्मसाधारणम्—प्रकरणमपि अथालाम्मन्त्राणामेकमेव । तस्मादङ्गत्वनियामकप्रमाणाभावान्मन्त्रोऽयन्तोपांशुयाजाङ्गमिति ।

(५) सिद्धान्तः—आध्वर्यवकाण्डे (१) आग्नेयो (२) पांशुयाजा (३) मीपोमीयकर्माणि क्रमेणाम्नातानि । याजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाम्नाताः—(१) 'अग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासम्'—(२) 'दधिरस्यदधो भूयासम्'—(३) 'अग्नीपोमयोरहं देवयज्यया वृषहा भूयासम्' इति । एवं च क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिनि उपांशुयाजे मध्यवर्ती मन्त्रो विनियुज्यते इति ।

ः एतदेवाभिप्रेत्याह—क्रमेणेति । 'क्रमेण' क्रमरूपेण प्रमाणेन—'विनियोगः' मन्त्राणाम् 'अस्ति' भवति । न च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणानामभावेऽङ्गत्वाभाव इति हृदयम् ॥ ५ ॥

(६) ३।३।१३ समाख्या विनियोजिका

(१) समाख्याया विनियोजकत्वं विचार्यते ।

(२) याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः—दोहननिर्वापादयो यजुर्वेदे—आज्यस्तोत्रपृष्ठादयः सामवेदे ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेते धर्मा येन केनचिद् ऋत्विजाऽनियमेनानुष्ठेया उतास्ति किञ्चिद् व्यवस्थाकारणमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अस्यैवेते धर्मा इति नियामकस्य कस्यचिद् दुर्निरूपणात् येन केनापि ऋत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छयाऽनुष्ठेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—'होत्रम्' 'आध्वर्यवम्' 'औद्गात्रम्' इति तिस्रः धर्माणां समाख्या भवन्ति । एता एव समाख्या नियामिका भवन्ति । तथा च होत्रसमाख्याता धर्मा होत्रा—आध्वर्यवसमाख्याता अध्वर्युणा—औद्गात्रसमाख्याता उद्गात्रेति भवत्येव व्यवस्था समाख्यारूपेण प्रमाणेनेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—समाख्येति । 'समाख्या' अपि 'विनियोजिका' विनियोगनियामिका भवति—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणक्रमाणां पञ्चानामभावे—इति तार्क्यम् ॥ ६ ॥

(७) ३।३।१४ वलीयसी श्रुतिलिङ्गात्

(१)—श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां विनियोजकत्वं पृथक् पृथक् निरूपितम् । तासां परस्परविरोधे का गतिरितीदानीं विचार्यते ।

(२) 'येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति श्रूयते । येन्द्री ऋक् च—'कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सध्वसि दाशुषे' इति । अस्याध्वार्थः—'मो इन्द्र कदाचिदपि घातको न भवसि—किन्त्याहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयसे' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमियं ऋक् केवलमिन्द्रविषयकक्रियायामेव विनियुज्यते—उत इन्द्रविषयकक्रियायां गार्हपत्याग्निविषयकक्रियायां चेत्युभयत्र—उत इन्द्रविषयकक्रियायां गार्हपत्याग्निविषयकक्रियायां चेति विकल्पः—उत केवलगार्हपत्याग्निविषयकक्रियायामेवेति—चत्वारोऽत्र पक्षाः ।

(४) पूर्वपक्षः—मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाङ्गिहात् तस्येन्द्रविषयकक्रियाङ्गत्व स्पष्टम् । 'येन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इति विधिश्च गृहपत्युपस्थाने मन्त्रं विनियुङ्क्ते—इन्द्रश्च स्वर्गाधिपत्वाद् 'गृहपतिः' । एवं

च 'ऐन्द्रया ऋचा गृहपतिमृतमिन्द्रमुपतिष्ठेदिति' धृतिलिङ्गोभयवलेनार्थः पर्यवसितः । तथा च इन्द्रोपस्थानमात्रे मन्त्रस्य विनियोग इति प्रथमः ॥ अथवा मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपालिङ्गात्तस्येन्द्रोपस्थाने विनियोगः अथ च ऐन्द्रया गार्हपत्यमिति साक्षाच्छ्रुत्या तस्य गार्हपत्याग्न्युपस्थाने विनियोगः । धृतिलिङ्गस्य च प्रामाण्याविशेषात् उभयत्रापि विनियोग इति समुच्चयः ॥ अथवा धृतिलिङ्गयोः प्रामाण्याविशेषात् तयोर्विरोधे विकल्प एव न्याय्यः । तथाच इन्द्रोपस्थाने गार्हपत्याग्न्युपस्थाने वा मन्त्रो विनियोज्य इति विकल्प एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—धृतिलिङ्गयोर्विरोधे धृतिरेव बलीयसी । धृतिर्हि साक्षाद् विनियोजकौ लिङ्गेन तु विलम्बेन विनियोगः । तथा हि मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयन्ति—तत्पश्चात् मन्त्रस्यार्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यं निरूप्यते—ततस्तत्सामर्थ्यवलेन साधनत्ववाचिनी प्रधानवाचिनी च धृतिः कल्प्यते (धृतिं विना विधानस्यासम्भवात्) । सा च धृतिः प्रकृते 'मन्त्रेशानेनेन्द्रमुपतिष्ठेत्' इत्येवरूपा । प्रत्यक्षधृतौ तु नास्त्याद्यशक्यता सामर्थ्यनिरूपणस्य धृतिरूपनस्य चेत्यविलम्बेनैव प्रवृत्तिः । एवं च शीघ्रगामिन्या धृत्या विलम्बगामि लिङ्गं पाध्यते । प्रत्यक्षधृत्या—'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठेत्' इत्येवरूपया—मन्त्रस्य विनियोगे सिद्धे न भवत्याकाङ्क्षा तस्य विनियोग प्रति, येनाऽऽकाङ्क्षावलेन लिङ्गस्य विनियोजकत्वं कल्प्येत । तस्मात् प्रत्यक्षधृतिरलेन गार्हपत्योपस्थान एव मन्त्रस्य विनियोग इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—बलीयसीति । 'धृतिः' प्रत्यक्षधृतिः—'लिङ्गात्' अर्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यात्—'बलीयसी' बलवत्तरप्रामाण्यवती—लिङ्गस्य बाधिकेति यावत् ॥ ७ ॥

(८) ३/३/१४ लिङ्गं वाक्यस्य बाधकम्

(१) धृतिलिङ्गयोर्विरोधे विचारिते लिङ्गवाक्यविरोधोऽधुना विचार्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुपेयं कल्पयामि—तस्मिन् सोदं अमृते प्रतितिष्ठ—ग्रीहीणाममेव सुमनस्यमान' इति । अस्यार्थः—'मोः पुरोडाश तव समीचीनं स्थानं घृतस्य धारया सुष्ठु सेधितु योग्यं कल्पयामि—मो ग्रीहिसारभूतं त्वं समाहितमनस्कस्तस्मिन् समीचीने स्थाने उपविश तत्र स्थिरो भव' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं वृत्सो मन्त्र उपस्तरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्यः—उत कल्पषाम्यन्त उपस्तरणे तस्मिन् सोदित्येवमादिः पुरो-

डाशासादने । यदि वाक्यं विनियोजकं तर्हि कृत्स्न उभयत्र । अथ लिङ्गं विनियोजकं ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे (उपस्तरणे), तस्मिन् सीदेरेपेयमादिरासादने । इति ।

(४) पूर्वपक्षः—तस्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन प्रकृतवाचिना पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयाभावात् कृत्स्नोऽपि मन्त्रः सदनकरणे सादने च विनियोजनीयः, तत्र सद्ने एव वा सादन एव वा उभयत्र वेति यथेच्छं चिकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वोत्तरार्धयोरेकवाक्यत्वेऽपि उत्तरार्धस्य सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यमकल्पयित्वा कृत्स्नस्य मन्त्रस्य सदनकरणविनियोजकश्रुतिवाक्यकल्पनस्यासम्भवात्—एवमेव पूर्वार्धस्य सादनप्रकाशनसामर्थ्यमकल्पयित्वा कृत्स्नस्य सादनविनियोजकश्रुतिवाक्यकल्पनस्यासम्भवात्—लिङ्गद्वयकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्यते । पूर्वार्धस्य सदनकरणप्रकाशनलिङ्गम् उत्तरार्धस्य च सादनप्रकाशनलिङ्गमप्रत्यक्षमेवेति लिङ्गद्वयमेतत् श्रुतिं प्रति सन्निकृष्यते । एवं च लिङ्गेन वाक्यस्य बाधात् पूर्वार्धं सदनप्रकरणे उत्तरार्धं तु सादने विनियोजनीयमिति ।

एतदेवामिप्रेत्याह—लिङ्गमिति । 'लिङ्गम्' मन्त्रस्यार्थप्रकाशनरूपसामर्थ्यम्—'वाक्यस्य' अङ्गत्वबोधकस्य—'बाधकम्' । लिङ्गवाक्ययोर्विरोधे लिङ्गेनैव विनियोगः स्वीकार्य इत्याशयः ॥ ८ ॥

(६) ३।३।१४ वाक्येन प्रक्रिया बाध्या ।

(१) श्रुतिलिङ्गविरोधो लिङ्गवाक्यविरोधश्च विचारितः । वाक्यप्रकरणविरोध इदानीं विचार्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाके श्रूयते—'अग्नीषोमाविदं हविरजुपेताम्, अवीवृधेताम्, महो ज्यायोऽकाताम्—इन्द्राग्नी इदं हविरजुपेताम्, अवीवृधेताम् महोज्यायोऽकाताम्' इति । अत्र लिङ्गसामर्थ्यात् अग्नीषोमाविति पदं पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्यम्—'इन्द्राग्नी' इति पदं चामावास्याप्रयोक्तव्यमिति निर्णयितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अग्नीषोमावित्यस्यानन्तरं यत् पदजातं इदं हविरित्यादि पूर्वमन्त्रगतं तदपि स्वतन्त्रं (द्वितीयमन्त्रनिरपेक्षमेव) अमावास्यायामपि प्रयोक्तव्यम्—एवं चामावास्याप्रयोगे पठनीयो मन्त्रः 'इन्द्राग्नी इदं हविरजुपेतामवीवृधेताम् महोज्यायोऽकाताम्, इदं हविरजुपेताम् महोज्यायोऽकाताम्' इति (एवम्पौर्णमासीप्रयोगे पठनीयो मन्त्र इत्यम्—'अग्नीषोमाविदं हविरजुपेताम् महोज्यायोऽकाताम्, इदं हविर-

जुपेताम् अवीवृधेताम् महो ज्यायोऽकातामिति)—एवं च प्रकरणमनुष्ठ-
हीतम्भवति—अथवा वाक्यसामर्थ्यात् पूर्वमन्त्रस्यावशिष्टोऽपि भागः
पौर्णमास्यायामेव प्रयोक्तव्यो नामावास्यायां तथा उत्तरमन्त्रस्याप्यवशिष्टो
भागोऽमावास्यायामेव प्रयोक्तव्यो न पौर्णमास्याम्—तथाच पौर्णमा-
स्याम्पठनीयो मन्त्रः ‘अग्नीषोमोविदं हविरजुपेताम् अवीवृधेताम् महो-
ज्यायोऽकाताम्’ इत्येतावन्मात्रमेव—अमावास्यायां च ‘इन्द्राग्नी इदं हवि-
रजुपेताम् अवीवृधेताम्, महोज्यायोऽकाताम्’ इत्येतावन्मात्रमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—देघतानामोत्कर्षानन्तरम् योऽवशिष्टः पूर्वमन्त्रस्य
भागः सोऽपि अमावास्यायाम्पठनीयः । एवमेव हि एषाम्मन्त्रभागानां
सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यते—इति ।

(५) सिद्धास्तः—अग्नीषोममन्त्रशेषस्य इन्द्राग्निपदान्वयाध्वनात् प्रक-
रणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम्—तेन च कल्पितेन वाक्येन
इन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पनीयम्—तच्च कल्पितं लिङ्गम्
‘अनेन मन्त्रभागेन इन्द्राग्निदेयताकक्रियाऽनुष्ठेया’ इति विनियोजिकां धृतिं
कल्पयति । एवं च प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये व्यवधानत्रयम्भवति ।
अग्नीषोममन्त्रस्य तु पौर्णमासीसम्यन्धः साक्षाद् वाक्याहलन्धः तद्देवता-
प्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं तद्व्यलेन च विनियोजिकां धृतिमेव कल्पयती-
त्यत्र वाक्यविनियोगयोर्मध्ये लिङ्गधृतिरूपं व्यवधानद्वयमेव । तस्मात्
प्रकरणस्य वाक्येन बाधितत्वात् मन्त्रशेषोऽपि तत्रैव तिष्ठति—तथा च
अग्नीषोमादित्यादेर्मन्त्रभागस्य अकातामित्यन्तस्य समस्तस्य पौर्णमा-
स्यामेव प्रयोगः इन्द्राग्नी इत्यादेश्च भागस्य अकातामित्यन्तस्य समस्त-
स्यामावास्यायामेवेति ।

एतदेवामिप्रेत्याह—वाक्येनेति । ‘वाक्येन’ ‘प्रक्रिया’ प्रकरणम्
‘वाच्या’—विनियोगरूपादित्यात् अधिकतरव्यवधानादिस्थाशयः ॥ ६ ॥

(१०) ३।३।१४ प्रक्रिया बाधते क्रमम्

(१) प्रकरणक्रमविरोधो विचार्यते ।

(२) राजसूये पश्विष्टिसोमयागा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनी-
याख्यः कश्चित् सोमयागः । तस्य सप्रिधौ देघनादयः ध्वनन्ते—‘असौ-
दाव्यति—राजन्त्यं जिनाति (जयतीत्यर्थः)—शौन.शेषमाख्यापयति (बह-
वृचब्राह्मणे संमाभ्नातं शुनःशेषविषयमुपाख्यायाम्) ।

(३) तत्र सन्देहः—देघतादयः किं सन्निधिवलादभिषेचनीयाऽभुत
प्रकरणबलात् राजसूयगतसर्वयागाङ्गमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अभिपेक्षनीययागस्य सन्निधौ देवनादीनां पठितत्वात् क्रमप्रमाणेन तस्यैवाङ्गमेते इति ।

(५) सिद्धान्तः—राजसूयस्य कथमावाकाङ्क्षायामनुवृत्तायामेव विहिता देवनादयः प्रकरणेन राजसूयाङ्गानि । राजसूयश्च बहुयागात्मक इति तत्रत्यसकलयागशेषत्वं देवनादीनाम् । प्रकरणेन च क्रमो बाध्यते—अर्थविप्रकर्षात् । तथा हि अभिपेक्षनीयस्य देवनादिष्ववाकाङ्क्षाभावात् क्रमयत्वात्सावान्तराकाङ्क्षा कल्पनीया—तद्द्वारा च वाक्यलिङ्गश्रुतयः कल्पनीयाः—इतरत्र तु राजसूयाकाङ्क्षारूपमहाप्रकरणस्य सत्त्वात् तत्कल्पनाया आवश्यकत्वात् तावता सन्निकृष्यते विनियोगस्येति ।

एतदेवामिप्रेत्याह—प्रक्रियेति । 'प्रक्रिया' प्रकरणम्—'क्रमम्' बाधते अर्थविप्रकर्षादिति भावः ॥ १० ॥

(११) ३।३।१४ क्रमः समाख्यां बाधेत

(१) क्रमसमाख्याविरोधो विचार्यते ।

(२)—'शुन्धध्वं वैद्याय कर्मणे' इति मन्त्रः 'पौरोडाशिकम्' इति पात्रिकैः समाख्यायते । पठ्यते त्ययम्मन्त्रः इध्मायर्हिर्निर्वापविषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके । इध्मायर्हिःसम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं साम्राज्यपात्राणां देश उक्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—मन्त्रोऽयं किं पुरोडाशकाण्डोक्तानामुल्लखलजुहा-दीनां शोधनेऽङ्गम्—उत साम्राज्यपात्रशोधने इति ।

(४) पूर्वपक्षः—समाख्याबलेन पुरोडाशकाण्डोक्तानां सर्वेषाम्पात्राणां शोधनेऽङ्गमयम्मन्त्र इति ।

(५) सिद्धान्तः—पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्रमभिधत्ते तद्धितप्रत्ययश्च काण्डम्—न चैतावता सकलपुरोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्षो भवति । तस्मात् काण्डसमाख्याबलेन सन्निधिं कल्पयित्वा तत्सन्निध्यन्यथानुपपत्त्या परस्परकाङ्क्षारूपं कृत्स्नं पात्र-प्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तथा श्रुत्या विनियोगो भवितुमर्हति । साम्राज्यपात्राणां तु मन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्ष एव, न तु कल्पनीयः । तथा हि इध्मायर्हिःसम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं साम्राज्यपात्राणां देश उक्तः—मन्त्रश्चेध्मायर्हिर्निर्वाप-विषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षेण सन्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पनाऽऽवश्यकी । एवं च समाख्या-पेक्षया क्रमस्य भवति सन्निकर्षः—ततश्च क्रमेण समाख्याया बाधात् मन्त्रोऽयं साम्राज्यपात्रशोधनाङ्गमेव भवतीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—क्रम इति । स्पष्टार्थम् ॥ ११ ॥

(१२) ३।३।१४ वाधः प्राप्ते क्वचिद् भवेत्

(१) लिङ्गादीनामर्थविप्रकर्षाद् वाध उक्तः । अस्य च वाधस्यो-
चित्यं विचार्यते ।

(२)—लिङ्गादिभिः समाख्यान्तैः प्रमाणैरुक्तस्याङ्गत्वस्य वाध उक्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—प्रमाणलोकस्य वाधो युक्तो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्राप्तस्य प्रवृत्तिरस्त्येवेति न तन्निवारणं युक्तम् ।
तस्मात् प्रमाणप्राप्तस्याङ्गत्वस्य नैव युक्तो वाध इति ।

(५) सिद्धान्तः—युक्त्या विपर्ययितस्य सम्भवति वाधः । यद् बुद्धि-
मात्रविपर्ययितं तत्र भवति प्रवृत्तम्—अनुष्ठानरूपफलपर्यवसानाभावात् ।
अतः प्राप्तस्यापि अङ्गत्वस्य अनुष्ठानात् प्राक् भवत्येव वाधः पटुतर-
प्रमाणप्राप्तनाङ्गत्वान्तरेणेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—वाध इति । ‘प्राप्ते’—दुर्बलप्रमाणेन बोधिते सत्य-
प्यङ्गत्वे—‘क्वचित्’—पटुतरप्रमाणान्तरप्राप्तिसत्त्वे—‘वाधः’ ‘भवेत्’ ।
नात्र किञ्चिदनीचित्यमित्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) ३।३।१५।१६ अहीनोपसदां सङ्ख्या

(१) अङ्गत्वविशेषविचारोऽनुवर्तते । तत्र धृतिप्रकरणविरोधे
विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमप्रकरणे ध्रूयते—‘विष एव साहस्योपसदो द्वादशा-
हीनस्य’ इति । एकेन अह्ना निष्पाद्यत्वात् ‘साहो’ ज्योतिष्टोमः । दीक्षा-
दियसादूर्ध्वं सोमाभिपयदियसात् पूर्वं कर्तव्या होमा ‘उपसदाः’ ॥

(३) तत्र सन्देहः—यदत्र वान्ये उपसदां द्वादशत्वमुक्तं तत् किं
ज्योतिष्टोमे एव निविशते—उत अहीननामके कर्मान्तरे—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकरणवलादुपसद्द्वादशत्वं ज्योतिष्टोमस्यैवाङ्गम् ।
‘अहीन’शब्दश्च ‘न हीन’ इति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमस्यैव विशेषणम्—
तत्रैव सोमयागप्रकृतित्वेन सर्वेषामङ्गानामुपदेशात् । एवं च ज्योतिष्टोमे
उपसदां त्रित्वद्वादशत्वयोर्विकल्पः इति ।

(५) सिद्धान्तः—आवृत्तसोमयागरूपो विरात्रविग्राहादिरहर्गणः—
तस्मिन्नेव ‘अहीन’शब्दो रूढः । रूढिश्च विग्रहनिरपेक्षत्वात् शीघ्रबुद्धि-
हेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः ‘साह’शब्दाद् भिन्नैवेयमहीनसंज्ञा ज्यो-
तिष्टोमाद् भिन्नमहर्गणमेवाभिधत्ते । तस्मिन्नाहर्गणे षष्ठीधृत्योक्तमुपसद्-
द्वादशत्वं निविशते । तथा च द्वादशसङ्ख्यायाः प्रकरणादपकर्ष इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—अहीनेति । 'सह्या'—द्वादशसह्या—'अहीनोप-
सदाम्' अहीननाम्नि अहर्गणे या उपसद तासामेव—न तु ज्योतिष्टोमो-
पसदामिति भाव ॥ १३ ॥

(१४) ३।३।१७-१९ द्वियज्ञे प्रतिपद्विधिः

(१) अद्वयविचारो वर्तते । श्रुतिप्रकरणविरोध एव विचारान्तरम् ।
(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'युव हि स्थ स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयो
प्रतिपद कुर्यात्—एते असृग्मिन्दय इति बहुभ्यो यजमानेभ्य ' इति । स्तो-
त्रस्योपक्रमे पठनीया ऋक् अत्र प्रतिपच्छब्देनाभिधीयते ।

(३) अत्र सन्देह—उदाहृता प्रथमा प्रतिपत् ज्योतिष्टोमे निविशते—
उत यजमानद्वययुक्ते कस्मिंश्चिद् यागान्तरे इति ।

(४) पूर्वपक्ष—प्रकरणबलात् ज्योतिष्टोमस्यैवाङ्गप्रतिपत् । तस्यैव
यागस्य अवस्थाविशेषेषु यजमानद्वय सम्भाव्यते । तादृश्यामेवावस्थाया
ज्योतिष्टोमे उदाहृताया प्रतिपद सन्निवेश इति ।

(५) सिद्धान्त—यजमानद्वित्य कुलायनामके यज्ञे साक्षादाम्नातम्—
'एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्' इति । एवमेव यजमान-
बहुत्य सत्रस्याम्नातम् । तथा च 'द्वयोर्यजमानयोरिति ब्राह्मणवाक्ये
द्विशदरूपया श्रुत्या प्रकरण बाधित्वा कुलायेषु आद्याया प्रतिपद
उत्कर्ष कार्य । तथैव द्वितीयाया उपसद सत्रेषु सन्निवेश । ज्योतिष्टोमे
तु साक्षाच्छ्रूयमाणस्य यजमानेकत्वस्य त्यक्तुमशक्यत्वान्न तस्य द्वित्य
बहुत्य वा सम्भवति इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—द्वियज्ञ इति । 'प्रतिपद्विधि' प्रतिपद—युव हि स्थ
इत्याद्याया—'विधि'—'द्वियज्ञे' द्वयोर्यजमानयो यज्ञे अन्वेतीति शेष ॥१४॥

(१५) ३।३।२०-२३ विधेया जाघनी यागे

(१) प्रकरणादुत्कर्षस्यापवाद ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—'जाघन्या पत्नी सयाजयन्ति' इति ।
'जाघनी' पशो पुच्छम्—पतीशब्दश्च आहुतिचतुष्टयात्मकस्य पत्नीसया-
जकर्मणो नामधेयस्यैवदेश—आहुतिचतुष्टयानां स्तोत्राहुतौ देवपत्नीनां
देवतात्वात् तदुद्घारेव 'पतीसयाज' इति नाम्न प्रवृत्ति ।

(३) तत्र सन्देह—किमत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसयाजरूपस्तत्संस्कारो
विधीयते उत ज्योतिष्टोमाङ्गभूतपत्नीसयाजमुद्दिश्य जाघनी विधीयत इति ।

(४) पूर्वपक्ष—जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसयाजाख्य. संस्कारोऽत्र साक्षा-
च्छ्रुत्या विधीयते । जाघनी च पशौ समवैति—न दर्शपूर्णमासयो ।

अतः पूर्वाधिकरणन्यायेन दर्शपूर्णमासप्रकरणानुवृत्त्यास्य जाघनीस
स्कारस्याग्नीषोमीय एव पशोः सन्निवेश इति ।

(५) सिद्धान्त — जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । यद्यपि दर्श
पूर्णमासयोः पशोरभावात् पशोर्भागविशेषः पुच्छो नास्ति—तथाऽपि
कर्मन्तरे व्यापादितात् पशोः सोऽत्रानेतुं शक्यते—अथादिना 'घा' । न
चैव यतमानाया जाघन्या पत्नीसयाजे सस्कार्यत्वम् । तृतीयया हि
जाघन्या साधनत्वमभिधीयते । तस्मात् जाघनी दर्शपूर्णमासाद्गृभूत
पत्नीसयाजार्यस्य कर्मणोऽङ्गम् । पत्नीसयाजे चाग्न्यन्नं घृतं विहितम् ।
अतस्तेन वाक्येन प्रवृत्तेन च वाक्येन पत्नीसयाजे घृतजाघन्योर्विकल्पः ।
तथाच नात्रोत्कर्षो जाघन्या दर्शपूर्णमासप्रकरणेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—विधेयेति । 'जाघनी'—'याने' दर्शपूर्णमासप्रकरण
गतपत्नीसयाजार्ये कर्मणि तत्साधनतया—'विधीयते'—नास्याः प्रकर
णानुवृत्त्यर्थ इत्याशयः ॥ १५ ॥

(१६) ३।३।२४-३१ दीर्घसंस्थासु तर्दनम्

(१) धान्यप्रकरणयोर्विरोधे विनियोगविचारः प्रवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'दीर्घसोमे सन्तुष्टेद् धृचै' इति । तस्यार्थं
सोमयागविशेषो दीर्घसोम —तस्मिन् सोमाभिषेवाधारयोः अधिपवणफल
कयोः सन्तर्दनम् [अन्योन्यविनियोगेन शैथिल्यं मा भूदिति दृढसंश्लेषणम्]
कार्यमिति ।

(३) तत्र सन्देहः —इदं सन्तर्दनं किं प्रकरणेन गृह्यते ज्योतिष्टोमस्यैवा
ङ्गमुत वाक्यबलात् दीर्घसोमनामकस्य यागान्तरस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः —प्रकरणेन गृह्यते प्रवृत्ताद्येव ज्योतिष्टोमे सन्तर्दनस्य
सन्निवेशः । तस्मिन्नेव च 'दीर्घसोम' इति नाम्नः —'दीर्घस्य यजमानस्य
सोम' इति व्युत्पत्त्या—अग्नयः । इति ।

(५) सिद्धान्तः —पशोः समासात् कर्मधारयो बलीयानिति निपादस्य
पत्यधिकरणे स्थापयिष्यते । तथा सति 'दीर्घसोम' इत्यत्र दीर्घत्वं सोम
स्य धर्मो ॥ यजमानस्य । न चास्य नाम्नो ज्योतिष्टोमेऽग्नयः दीर्घशब्द
वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मात् प्रवृत्तिरूपं सोमयागं ज्योतिष्टोमं व्यावर्तयितुमे
वायं दीर्घशब्दः प्रयुज्यते इति निश्चीयते । विवृतिषु हि उक्थ्यादिषु प्रहाधि
क्यादु भवत्येव प्रवृत्त्यपेक्षया दीर्घत्वम्—द्विरात्रादिषु चान्वृत्त्या दीर्घत्वम् ।
तस्माद् वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विवृतिष्वेव सन्तर्दनस्य सन्निवेशः —न
तु प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे—तत्सम्बन्धेन सन्तर्दनस्य साक्षाद् बाधितत्वात्
'अधिपवणेन सन्तुष्टीति' साक्षाच्छ्रुत्या ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—दीर्घेति । 'दीर्घसंस्थासु' ज्योतिष्टोमापेदाया दीर्घासु संस्थासु उक्थ्याद्यासु—'सन्तर्दनम्'—सन्निविशत इति शेषः ॥ १६ ॥

(१७) ३।३।३२-३३ नाद्यप्रयोगे प्रावर्ग्यम्

(१) वाक्यप्रकरणविरोधे विचारान्तरम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते—'न प्रथमयज्ञे प्रवृ-
ज्यात' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अयं प्रवर्ग्यप्रतिषेधः किं ज्योतिष्टोमे सर्वत्र सम्-
वैति—उत तस्य प्रथमे एव प्रयोगे इति ।

(४) पूर्वपक्षः—ज्योतिष्टोमे सर्वत्र प्रतिषेधः—प्रकरणबलात्—अथ च
'एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम' इत्यत्र ज्योतिष्टोमस्यैव
प्रथमयज्ञत्वेनाभिधानादिति ।

(५) सिद्धान्तः—'पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति' इति वाक्येन
प्रतौ प्रवर्ग्यं विहितम् । तन्निषेधस्य च तत्र सम्बन्धः प्रकरणबलादेव
लभ्यते । तथाच वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् न सम्भवात् सर्वत्र
ज्योतिष्टोमप्रयोगे प्रवर्ग्यनिषेधः । सम्भवति च साक्षाच्छ्रुतस्य निषेधस्य
सम्बन्धो ज्योतिष्टोमस्य प्रथमे प्रयोगे—तथैव तस्य श्रुतत्वात्—निषेधवाक्ये
च प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपरत्वं निर्णयात्—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—नाद्येति । 'आद्यप्रयोगे'—ज्योतिष्टोमस्य प्रथमे
प्रयोगे—'प्रावर्ग्यं न भवति—भवति तत्र प्रवर्ग्यनिषेध इत्याशयः ॥ १७ ॥

(१८) ३।३।३४ विकृतौ पौष्णपेषणम्

(१) वाक्यप्रकरणविरोधे विचारान्तरम् । [यद्यपि प्रागुक्तसन्तर्दनन्या-
येनैव गतस्तथापि आगाम्यधिकरणद्वयविचारप्रस्तायनारूपेणात्र प्रवर्तते]

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—'तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागः अदन्तको
हि स' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—पेषणस्य प्रकृतौ सन्निवेश उत विकृताधिति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकरणबलात् प्रकृतावेव दर्शपूर्णमासकर्मण्यस्य नि-
वेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—वाक्येन प्रकरणस्य बाधात् विकृतावेव पेषणस्य
निवेशः—विकृतावेव दन्तरहितस्य पूष्णो देवतान्वयम् पिष्टभाग्यं
चोक्तमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—विकृताधिति । 'विकृतौ' विकृतियागे—ननु प्रकृ-
तिभूतदर्शपूर्णमासयोगे—'पौष्णपेषणम्' पौष्णस्य पूष्णो भागस्य पेषणम्—
निविशत इति शेषः ॥ १८ ॥

११९) ३।३।३५-३८ चरावेव पिपिः पौष्णे

(१)-(२) पौष्णपेपणविषये विचारः ।

(३) सन्देहः—पौष्णस्य भागस्य यत् पेपणं विहितं तत् किं चरावेव भवति—उत चरौ पुरोडाशे पशौ चेति सर्वद्रव्येषु—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—याक्येन निर्विशेषेण विहितत्वात् सर्वेषु द्रव्येषु पेपणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशे हि स्वभावेन एव प्राप्तत्वान्नास्त्या-
वश्यकता पेपणस्य विधानस्य । पशौ च पेपणे कृते हृदयाघाकारानारो
सति हृदयस्याग्नेऽव्यवतीति विहितावदानानामसम्भवः स्यात् । एवं
च नान्धयः पेपणविधेः पुरोडाशे पशौ वा । तस्मात् चरावेव पेपणमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—चराविति । 'पौष्णे'—पूष्णो भागभूते—'चरौ
एव'—न तु पुरोडाशे पशौ वा—'पिपिः' पेपणम्—अन्येतीति शेषः ॥१६॥

(२०) ३।३।३९-४६ नैन्द्रापौष्णेऽस्ति पेपणम्

(१) पौष्णविषये विचारान्तरम् ।

(२)—पौष्णो भागः क्वचिदेकदैवत्यः पूषमात्रदेवताकः क्वचिद्
द्विदैवत्यः । तथाहि राजसूये श्रूयते 'सोमापौष्णं चरुं' निर्घपति—'ऐन्द्रा-
पौष्णं चरुम्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—पौष्णभागस्य पेपणं यद् विहितं तत् किमेकदैवत्ये
पूषमात्रदेवताके भागे निविशते—उत द्विदैवत्ये इन्द्रापूषदेवताकेऽपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्विदैवत्येऽपि चरावदन्तस्य पूष्णः सत्त्वात् तत्रापि
पेपणं कर्तव्यमेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—याग एव पेपणस्य प्रयोजको न देवता—यागमन्त-
रेण केवलदेवतायाः फलजनकत्वाभावात् । एवं च पौष्णस्य यागस्य
पेपणप्रयोजकत्वे सिद्धे तत् पेपणं द्विदैवत्ये यागे न गन्तुमर्हति । तथा
च ऐन्द्रापौष्णे चरौ न भवति पेपणमिति ।
एतदेवाभिप्रेत्याह—नैन्द्रापौष्ण इति । 'ऐन्द्रापौष्णे' इन्द्रपूषदेवताके
द्विदैवत्ये चरौ—'पेपणं नास्ति' ॥ २० ॥

पादेऽस्मिन् विंशतिर्न्याया भाष्यकारेण वर्णिताः ।

स्पष्टार्थम् ॥

इति तृतीयस्य तृतीयः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

(१) ३।४।१-९ स्तुतिर्निवीतं विहितोपवीतेः

(१) धृतिप्रकरणयोर्विरोधे लिङ्गवाक्यविरोधे च विनियोगविचारो-
ऽनुवर्तते ।

(२) दशपूर्णमासयोः ध्रूयते—‘निवीतमनुप्यधर्मः—प्राचीनावीतं पि-
तृणाम्—उपवीतं वेदानाम्—उपज्ययते देवलदममेव तत् कुरुते’ इति ।

(३) निवीतमनुप्यधर्म इत्यत्र सन्देहः प्रथमः—किमयं विधिरुतांथ-
यादः । द्वितीयः—यदि विधिः किंनिवीतं मनुप्यधर्मत्वेन विधीयते उत
कर्मधर्मत्वेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—निवीतस्य विधिरेवायम् । मनुप्याणामिति च पष्ठ्या
पुरुषधर्मत्वेनैव तद् विधीयते । तथाच सर्वपुरुषसाधारणोऽयं धर्मो यन्नि-
वीतधारणम् । अथवा आचार्यातिथ्यादिमनुप्यार्चनादिकर्माङ्गमिदमिति ॥
द्वितीयः पूर्वपक्षस्तु—प्रकरणयत्नाद्दशपूर्णमासान्तर्गतप्रयाजादिकर्मधर्म-
त्वेनैव निवीतं विधीयते । तथाच प्रयाजादिकर्मसम्बन्धिपुरुषधर्मो निवी-
तमिति पष्ठ्यनुगृहीतप्रकरणयत्नादवसेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अत्रोक्तं निवीतादिकं वासोविषयं न यज्ञसूत्रविष-
यम् । वाससो निवीतत्वं च सौकर्यरूपदृष्टार्थत्वेन प्राप्तमेवेति न तस्य
विधानं युक्तम् । न च प्रकरणम् प्रयाजादिकर्माङ्गत्वेन विधानम्—वाक्य-
भेदप्रसङ्गात् । तथाहि ‘उपज्ययत’ इत्यनेन वाक्यांशेनोपवीतं विधीयते—
इत्ययमर्थः सूत्रीकार्यम् । [अन्यथा ‘देवलदममेव तत् कुरुते’ इति स्तुति-
र्बुधैव स्यात् ।] तथासति यद्यपरेण वाक्यांशेन निवीतं विधीयेत भिद्येतैव
तर्हि वाक्यम् । सम्भवति च निवीतप्राचीनावीतयोरुपवीतस्तुत्यर्थत्वेनैक-
वाक्यत्वम् । सम्भवति चैकवाक्यत्वे वाक्यभेदेन पृथग्विधानमयुक्तम् । एवं
च ‘निवीतप्राचीनावीते मनुप्यपितृविषयत्वाद् द्वैविके कर्मण्ययोग्ये उपवी-
तमेव तु योग्यम्’ इति पर्यवसितः समस्तवाक्यार्थः । तथा च निवीतमि-
त्यर्थवाद एव । ततश्च किन्धर्मत्वेन विधिरयमिति संशय एव नोदेतीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—स्तुतिरिति । ‘विहितायाः’ उपज्ययत इत्यनेन
विहितायाः—‘उपवीतेः’—‘स्तुतिः’ अर्थवाद एव—‘निवीतम्’—न त्वयं
विधिः पुरुषधर्मस्य कतुधर्मस्य वेत्याशयः ।

इतोऽनन्तरं चार्तिकादौ चत्वार्यधिकरणानि दशमादिपञ्चदशसूत्रा-

(६) ३।४।२०—२२ जञ्जभ्यमानः प्रकृतोऽधिकारी ।

(१) ध्रुतिलिङ्गादिविरोधचिन्ता ऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘प्राणो वै दक्षः अपानः क्रतुः तस्मात् जञ्जभ्यमानो ब्रूयात्—मयि दक्षक्रतु इति प्राणापानावेवात्मन्यधत्त’ इति । [गात्रविनामेन विदारितमुखपुरुषो ‘जञ्जभ्यमानः’]

(३) तत्र सन्देहः—किमयन्धर्मः यद्धे निविशते उत पुरुषगतत्वेन नीयत इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वाक्ययत्नात् पुरुषगत एवायं धर्मः । ‘ब्रूयात्’ इति पुरुषध्रुतेः पुरुषप्रयत्नस्य विवक्षितत्वात् वाक्ययत्नेन प्रकरणादुत्कर्षः ।

(५) सिद्धान्तः—क्रतापि जञ्जभ्यमानपुरुषसम्भवात् वाक्यप्रकरणयोर्विरोधाभावे सति उभाभ्यां क्रतुयुक्तपुरुषसंस्कारकत्वमेव मन्त्रपचनस्य प्रतीयते इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—जञ्जभ्यमान इति । ‘प्रकृतः’ प्राकरणिकक्रतुसम्यक्—जञ्जभ्यमानः पुरुषः—‘अधिकारी’ मन्त्रपाठे इति शेषः । प्राकरणिकदर्शपूर्णमाससंयुक्तपुरुषधर्म एव मन्त्रपाठ इति भावः ॥ ५ ॥

(६) ३।४।१७ पुंसो निषेधः शतयातनोक्त्या

(१) प्रतिषेधान्तरस्याङ्गत्वविचारो वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत्—तस्माद् ब्राह्मणाय नावगुरेत्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अयं ब्राह्मणावगुरणनिषेधः किं कर्तव्यं उत पुरुषार्थ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन कर्तव्यं एवायमनिषेधः । तथाच यज्ञकाले ब्राह्मणावगुरणञ्च कर्तव्यमित्यस्यार्थः ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायोऽत्र नावतरति । तत्र हि प्राणापानधारणस्य आत्मनि पुरुषे प्रागेव सिद्धत्वात्तस्य मन्त्रोच्चारणफलत्वं सम्भवति—अत एव कर्तव्यत्वम् । इह तु शतसंयन्तरयातनारूपस्य ब्राह्मणावगुरणफलस्यात्मनि प्रागसिद्धत्वात् यातनापरिहारस्य निषेधफलस्यात्मनि पुरुष एव सम्भवः । अतोऽत्र निषेधस्य केवलपुरुषार्थत्वमतस्तत्र प्रकरणादस्योत्कर्षो न्याय्यः इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—पुंस इति । ‘शतयातनोक्त्या’ शतं पानयेदिति ध्रुतिबलेन—‘निषेधः’ ब्राह्मणाय नावगुरेदित्येवंरूपः—‘पुंसः’ पुरुषार्थः एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(७) ३।४।२४-२५ सर्वार्थताऽसंवदेतेर्मलिन्या

(१) निषेधान्तरविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे भ्रूयते—'मलघट्टाससा न संवदेत' इति ।
['मलघट्टासाः' रजस्वला स्त्री] ।

(३) तत्र सन्देहः—किं मलघट्टाससा स्त्रिया सह संवादस्य दर्श-
पूर्णमासाङ्गस्य प्रतिषेधात् अस्य प्रतिषेधस्य क्रत्वङ्गता—उत पुरुषस्य
सर्वत्र सवाद्स्य प्रतिषेधात् अस्य पुरुषाङ्गत्वमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकरणबलात् संवादनिषेधस्य क्रत्वङ्गतैव । तथाच
दर्शपूर्णमासानुष्ठाने प्रसक्तः पुरुषः रजस्वलाया न संवदेतेत्यस्यार्थ इति ।

(५) सिद्धान्तः—'यस्य ग्रात्येऽहनि पत्न्यनालम्मुका भवति तामपरु-
ध्य यजेतेति' रजस्वलायाः पत्न्या यज्ञावसरेऽसत्त्वात्तया सह सवादस्या-
प्रसक्तत्वात्तस्य प्रतिषेधोऽन्याय्यः । ततश्च सार्वत्रिककेवलपुरुषार्थता-
ऽस्य निषेधस्य । क्वचिदपि रजस्वलाया संवादो न कार्य इति तस्यार्थः ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सर्वार्थतेति । 'मलिन्या' रजस्वलाया—'असंव-
देतः'—संवादप्रतिषेधस्य—'सर्वार्थता' सकलसाधारणपुरुषार्थत्वम्—न
केवलपक्षप्रसक्तपुरुषार्थत्वमित्याशयः ॥ ७ ॥

(८) ३।४।२६-३० पुंसो हिरण्यस्य धृतिः क्रतोर्न ।

(१) प्रकरणविशेषासम्बद्धानामङ्गत्वविचारः प्रसूयते ।

(२) अनारभ्य भ्रूयते—'तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं धार्यम्—सुवर्णं एव
भवति दुर्घर्णोऽस्य भ्रातृव्यो भवति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्तं हिरण्यधारणं क्रत्वङ्गमुत पुरुषार्थमिति ।

(४) पूर्वपक्ष—यदेतद् हिरण्यधारण तस्य वेदविहितत्वेन वैदिक-
क्रियारूपत्वात् क्रतुस्मारकत्वं ततश्चास्य क्रत्वङ्गतैव—तथाच क्रतुपयुक्तं
हिरण्यं धारणेन सस्क्रियन इति भावः इति ।

(५) सिद्धान्तः—वाक्यमिदं यदि क्रतुप्रकरणे श्रुतं स्यात् सम्भवेत्तर्हि
तस्य क्रतुस्मारकत्वम् । इदं त्वनारभ्याधीतम् । न च हिरण्यं कृताव-
व्यभिचरितम्—येन क्रतुं स्मारयेत् । एवं च क्रतौ नियमने प्रमाणाभा-
वात् केवलपुरुषार्थतैव धारणस्योचितेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह पुंस इति । 'हिरण्यस्य धृतिः' धारणं—'पुंसः' पुरु-
षाङ्गमेव—'न क्रतोः' न क्रत्वङ्गमित्यर्थः ॥ ८ ॥

(९) ३।४।३१-३३ जयादयो वैदिकहोमशेषाः ।

(१) अनारभ्याग्नातानां चाक्षयेन सिद्धमस्त्वङ्गभावानां पदार्थानां सम्बन्धविशेषा इदानीं विचार्यन्ते ।

(२) अनारभ्य श्रूयते—‘येन कर्मणा ईत्संतु तत्र जया जुहुयात्—रा प्रभृतो जुहोति अभ्यातानाञ्जुहोति’ इति [‘ईत्संतु’ ऋद्धिमिच्छेत्—‘जया’ चित्तं च स्महेत्याद्याहुतिरूपा—ऋतापाडित्याद्याहुतिरूपा ‘राप्रभृत’—अग्निभूतानामित्याद्याहुतिरूपा ‘अभ्याताना’] ।

(३) तत्र सन्देह—एता आहुतय किं लौकिकेषु दृष्ट्यादिषु घौदिकेषु अग्निहोत्रादिषु सर्वेषु निविशन्ते उत घौदिकेष्वेवेति ।

(४) पूर्वपक्ष—घौदिककर्मण्येव लौकिककर्मणापि ऋद्धेरप्यप्यमाणात् सङ्कोचे प्रमाणाभावात् जयादिहोम सर्वकर्माङ्गमिति ।

(५) सिद्धान्त—‘यदाहवनीये जुहति तेन सोऽस्याभीष्टं प्रीत’ इति चाक्षयेन होममुद्दिश्याहवनीयाग्निविधानम्—न च दृष्ट्यादौ आहवनीयाग्निसम्भ्रमः । तस्मात् आहवनीययत्सु घौदिककर्मस्वेव जयादिहोमाना निवेश इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—जयादय इति । ‘जयादय’ होमा—‘घौदिका नामेव’ ‘होमाना’ ‘शेषा’ अङ्गभूता—न लौकिकानामित्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) ३।४।३४-३५ अथग्रहे वैदिकजेऽङ्गमिष्टिः

(१) अनारभ्याधीतानि कानिचित्कर्माणि घौदिककर्मप्रयुक्तान्युत लौकिकप्रवहारप्रयुक्तानीति विचार्यते ।

(२) अस्त्यभ्यप्रतिग्रहेष्टि—‘घरुणो वा एत गृह्णाति योऽश्नं प्रतिगृह्णाति—याधतोऽभ्यान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो घरुणान् चतुष्पफालान् निरूपत्’ इति । [प्रतिग्रहपदेनात्र दानं त्रिविधमित्यभिप्रेतेऽधिकरणं निर्णय्यते] ।

(३) तत्र सन्देह—किमियमिष्टिर्लौकिकश्च प्रतिग्रहे कार्या उत घौदिके इति । [लोके मित्तमाणो वाऽमित्तमाणो यत्राश्रयं लभते तत्राभ्यप्रतिग्रहो लौकिकः पौण्डरीकयज्ञेऽभ्यसहस्रं दक्षिणा ज्योतिष्टोमे गौश्चाभ्यश्चेत्यभ्यप्रतिग्रहो घौदिकः] ।

(४) पूर्वपक्ष—विशयाश्रयात् लौकिकवैदिकोभयप्रतिग्रहप्रयुक्तैर्यमिष्टिः [अथवा ‘न केसरिणो ददाति’ इति लौकिकाश्रयदानस्य निषिद्धत्वात् तस्यैव दानस्य प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिर्लौकिकदानमात्रं प्रयुक्तेति अपरपक्षः] ।

(५) सिद्धान्त—‘घरुणो वा एत गृह्णाति योऽश्नं प्रतिगृह्णाति’ इत्यभ्यप्रतिग्रहे जलोदरव्याधिरूपो दृष्ट एव दोषः श्रूयते । न च लौकिकस्याभ्यप्रतिग्रहस्य तद्व्याधिजनकत्वं कुत्रापि दृश्यते । घौदिकस्य तु

सम्भरत्येव ज-मान्तरविषय दोषश्रवणम् । अतो वैदिके एवाश्वप्रतिग्रहे इयमिष्टिरिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—अश्वग्रह इति । 'वैदिकजे' वेदिककर्माङ्गभूते एव 'अश्वग्रहे' अश्वप्रतिग्रहे—'इष्टि' अश्वप्रतिग्रहेष्टिः—'अङ्गम्' इति सम्बन्धः ॥ १० ॥

(११) ३।४।३६-३७ उपक्रमात् सा तुरगस्य दातुः ।

(१) पूर्वाधिकरणविषयस्याश्वप्रतिग्रहेष्टे. कर्तृविषयो विचारः प्रसूयते ।

(२) [पूर्वाधिकरणोदाहृतमेवात्रापि विषयवाक्यम्] ।

(३) तत्र सन्देह —इयमश्वप्रतिग्रहेष्टि किं यस्मै अश्वो दीयते तेन प्रतिग्रहकर्त्रा कर्तव्या—उत यो ददाति तेन प्रतिग्रहकारयित्रीति ।

(४) पूर्वपक्ष —'प्रतिगृहणीयात्' इति स्पष्टश्रवणात् प्रतिग्रहीतुरेवेष्टिरिति ।

(५) सिद्धान्त —उदाहृतवाक्यस्योपक्रम एवरूप उपलभ्यते—'प्रजापतिर्घरुणायाश्चमनयत् [दत्तवानित्यर्थः] स स्वा देवतामार्हत् [घरुणदेवता जलोदररोगपूदा पातवानित्यर्थः] स पर्यदीर्यत [रोगेण विदीर्णो बभूवेत्यर्थः] स एत वारुण चतुष्कपालमपश्यत्—त निरयपत्—ततो धौ च वारुणपाशादमुच्यत' इति । अनेन चोपक्रमेण स्पष्टं सूच्यते यदश्व-दातुरेवेयमिष्टिरिति । असञ्जातविरोध्युपक्रमबलेन च विधिधान्येऽपि प्रतिगृहणीयात् इतिपद 'प्रतिग्राहयेत्' इत्येवमन्तर्भावितणिजर्थपरतयोऽयं नेयमिति । प्रतिग्रहस्य प्रयोजककर्त्रा दात्रेवेयमिष्टि. कर्तव्येति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—उपक्रमादिति । 'उपक्रमात्' उदाहृतवाक्यस्योपक्रमधान्यबलात्—'सा' अश्वप्रतिग्रहेष्टि —'तुरगस्य दातु' दात्रैव कर्तव्या, न प्रतिग्रहीत्रेत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ३।४।३८-३९ वेदोक्तपाने वमने चरुः स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणद्वयसदृशमेव विचारान्तरम् ।

(२) अनारभ्य श्रूयते—'सौमेन्द्र चरुं निर्वपेत् श्यामाकं सोमवा-मिन' इति ।

(३) तत्र सन्देह —लौकिकस्य सोमपानस्य वमने सौमेन्द्रचरुनिर्वाप —उत वैदिकस्येति । [वैदिक' सोमपान ज्योतिष्टोमे तद्विकृतिषु च, 'लौकिक' सोमपान यत् शरीरधातुसाम्यार्थं सप्तरात्रेषु दशरात्रेषु च क्रियते] ।

(४) पूर्वपक्ष — 'इन्द्रियेण वा एषधीर्येण व्यूध्यते य सोम वमति' इति सोमवमने दृष्टदोष श्रूयते । स च शरीरघातुसाम्यार्यपानव्यापद्येव सम्भवति । तद्दोषशान्तये एव च चरुनिर्वापविधानम् । तस्मात् लौकिके एव पाने वमने चरुनिर्वापे इति ।

(५) सिद्धान्त — लौकिक सोमपान तु वमनार्थमेव क्रियते । अतस्त वमने दोषो न सम्भवति । तस्मात् यद् दोषश्रवणमुदाहृतं तद् वैदिक एव सोमपाने सम्प्रध्यते । वैदिक तु पानं जरायतुमेव भवति, न वमि तुम् । अतोऽप्यैव वमननिमित्तकं प्रायश्चित्तं स्यात् । तस्मात् वैदिक एव पाने वमने वदोक्तदोषसमाधानार्थं प्रायश्चित्तं सोमैन्द्रचरुनिर्वापरूपं भवतीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—वेदोक्तेति । 'वेदोक्त' वैदिककर्मादित्येन विहितं यत् 'पान' सोमस्य तस्मिन् एव—'वमने' सति—'चरु' सोमैन्द्रचरुनिर्वाप—'स्यात्' करणीय इति शेषः—न तु लौकिकपानवमने इत्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) ३।४।४०-४२ स्यात् स्वामिनो वै वमने स यागः

(१) पूर्वाधिकरणप्रसक्त एवायं विचारः ।

(२) पूर्वाधिकरणोदाहृतमेवात्र विषयमाश्रयम् ।

(३) तत्र सन्देह — यदेतत् वैदिकसोमपानवमने प्रायश्चित्तं सोमैन्द्रचरुनिर्वापाख्यं कर्म तत् किं यज्ञसम्यग्धिना सधेया ऋत्विजा यजमानस्य च वमने स्यात्—उत यजमानस्यैवति ।

(४) पूर्वपक्ष — विशेषाभिधानाभावात् ऋत्विजा यजमानस्य च वमने स्यात् प्रायश्चित्तमिति ।

(५) सिद्धान्त — 'यो वमति स निर्घपात' इति वचनेन निर्घन्तुरेव वमनं चरुनिमित्तम् । निर्घन्ता च यजमानः । तस्मात् यजमानस्यैव वमने चरुविधि इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—स्यादिति । 'स्वामिन' 'य' यजमानस्य एव—'वमने' 'स' सोमैन्द्रचरुरूप — 'याग' 'स्यात्' कर्तव्य इति ॥ १३ ॥

(१४) ३।४।४२-४७ न सर्वदानं हविषोऽवखण्ड्य

(१) अङ्गविषये विचारविशेषः ।

(२) दर्शपूर्णमासयो धूयते—'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इति । [अष्टसु कपालेषु सम्पादितं पुरोडाशोऽष्टाकपालः]

(३) तत्र सन्देह — किं हस्त्वोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्या— उत किञ्चिद् दातव्यं किञ्चिच्छेषयितव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—कृत्स्नोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः—आग्नेय इत्यत्र हि तद्धितेन कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य अग्निदेवतासम्बन्धोऽवगम्यते । समस्तस्य त्यागमन्तरेण चैव न सम्भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः—‘द्विहविषोऽवद्यति’ इत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्वमात्रम् । ततो हविषः पुरोडाशस्य सक्ताशादङ्गुष्ठपर्वद्वयमात्रं खण्डयित्वा त्यक्तव्यम्—इतरन्तु शपणीयम् । देवतासम्बन्धश्चांशद्वयमात्रेणापि सम्पद्यते इति ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह—न सर्वेति । हविषः पुरोडाशस्य—‘सर्वदान’ कृत्स्नस्य त्यागो—‘न’ किन्तहि—‘अवखण्डय’ पुरोडाशात् पर्वद्वयमात्रमवच्छिद्यैव त्यक्तव्यमिति शेषः ॥ १४ ॥

(१५) ४।८।४२-५१ शेषक्रिया सर्वहविर्भ्य एव

(१) अङ्गविषये विचारविशेषान्तरम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘शेषात् स्विष्टकृतेऽवद्यति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—यदिदं शेषावदानम् तत् किं सर्वेषां हविषामाग्नेयादीनां त्रयाणामेव शेषैः कार्यमुत यस्य कस्यचिदेकस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—त्रयाणां हविषां यस्यकस्यचिदेकस्य हविषः शेषेण शेषावदानम् । तावतैव हि शास्त्रानुष्ठानं सिध्यति इति ।

(५) सिद्धान्तः—यद् हविर्यज्ञे उपयुक्तमभूत् तत्सस्कारार्थमेव शेषावदानं विहितम् । अथ च सस्कारः सर्वेषां हविषां समानमपेक्ष्यते । तस्मात् सर्वेषां हविषां शेषैः स्विष्टकृते शेषावदानम् इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह शेषक्रियेति । ‘सर्वेभ्यो हविर्भ्यः’—त्रिभ्योऽपि आग्नेयादिभ्यः—‘शेषक्रिया’ शेषावदानं स्विष्टकृते कर्तव्यमिति शेषः ॥ १५ ॥

(१६) ३।४।५२-५३ यद्येकतः सा हविषस्तु मुख्यात्

(१) पूर्वाधिकरणसम्यक् एव विचारः कृत्वाचिन्तारूपः ।

(२) पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षं स्वीकृत्यापि एकस्यैव हविषः शेषावदाने—

(३) सन्देहः—किं यतः कुतश्चिद् एकस्मात् शेषावदानमुत प्रथमादेव हविष इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकस्याश्रुतत्वात् यस्मात्कस्माच्चिद् हविःशेषाच्छेषावदानं कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रथमस्यातिक्रमे मानाभावात् प्रथमहविःशेषेणैव सस्कारसिद्धौ इतरत्र प्राप्त्यभावादस्ति नियामकम् । तस्मान् प्रथमहविषः एव शेषावदानमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—यद्येकत इति । 'यदि' पूर्वाधिकरणपूर्वपथानु
सारिण—'एकत' एकस्मादेव हविष शेषादान स्यात् तदा 'सा' शप
न्या 'मुस्यात्' प्रथमहविष एव स्यादिति ॥ १६ ॥

(१७) ३।४।५४-५७ परिक्रयार्थो न भवेद् विभागः

(१) पुरोडाशविषये विचारान्तरम् ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे चतुर्धाकृतपुरोडाशविषये यजमानस्योक्ति -
'इदं ब्रह्मण इदं होतु इदमभ्यर्च्यो इदमग्नीध' इति ।

(३) तत्र सन्देह —योऽय ऋत्विङ्नाम्ना निर्देश पुरोडाशभागस्य स
किं तेषां परिक्रयाय उत भक्षणायेति ।

(४) पूर्वपक्ष —अय निर्देशो न भक्षणार्थं, भक्षणस्याधुनत्वात् । ततो
भृतिदानेन तान् तानृत्विजं परिक्रेतुमेवायम् । दक्षिणावत् पुरोडाशभा
गोऽपि ऋत्विजा घेतनमेवेति ।

(५) सिद्धान्त —'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य
देवतार्थं सङ्कल्पितत्वेन—तत्र यजमानस्य स्वामित्वमेव नास्ति—ततश्च
न सम्भवति तद्भागस्य ऋत्विक्परिक्रयार्थं विनियोगः । भक्षणं तु उपयुक्त—
हवि शपस्य प्रतिपत्तिकर्मरूप युक्तमेव । एष च पुरोडाशस्य भक्षणार्ह
त्वाद् तद्भक्षण्येन कर्मकराणामृत्विजामुत्साहजननार्थोऽयं निर्देश इति ।

एतदभिप्रेत्याह—परिक्रयार्थं इति । 'विभाग' इदं ब्रह्मण इत्यादि
पुरोडाशभागनिर्देश 'परिक्रयार्थं' दक्षिणावत् ऋत्विजा घेतनदानार्थं—'न
भयत्'—अपि तु भक्षणार्थं एवेत्याशयः ॥ १७ ॥

न्यायास्तु पादे दश सप्त चान्न ॥

अहिमन् पादे सप्तदशैवाधिकरणानि भाष्यकारमनेनेति ॥

इति चतुर्थं पाद ॥

अथ पञ्चमः पादः ।

(१) ३।५।१-१२ आज्यान् शेषकार्याणि

(१) सर्वेभ्यो हविर्भ्यः शेषावदानमिति न्यायस्यापवादो विचार्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः शेषकार्याणि ध्रूयन्ते—‘उत्तरार्धात् स्थिष्टकृते समवयति’ ‘इडामुपह्वयति’ इत्यादीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—किमुपांशुयाजद्रव्यात् आज्यात् स्थिष्टकृदादिशेषा-
वदानं कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—आज्यादपि शेषकार्यं कर्तव्यम्—‘सर्वेभ्यो हविर्भ्यः
समवयति’ इति वाक्येन सर्वेभ्यो हविर्भ्यः शेषकार्यस्य प्रापितत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—सम्पन्नप्रयोजनस्यैव हविर्द्रव्यस्य शेषः शेषावदान-
रूपां प्रतिपत्तिमपेक्षते । ध्रौवं त्वाज्यं न सम्पन्नप्रयोजनम् तेन कर्तव्याना-
मुपस्तरणादीनामसम्पन्नत्वात् । तस्मादाज्येन न भवति शेषकार्यमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—आज्यादिति । ‘आज्यात्’ ध्रौवाज्यात्—‘शेषका-
र्याणि’ शेषावदादानि—‘न’ कर्तव्यानीति शेषः ॥ १ ॥

(२) ३।५।१३ साकम्प्रस्थाप्यके च न ।

(१) शेषकार्यप्रसङ्गेन विचारान्तरम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः ध्रूयते—‘साकम्प्रस्थाप्येन यजेत्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् कर्मणि साकम्प्रस्थाप्यात् स्थिष्टकृते
शेषावदानम्भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—दर्शपूर्णमासविकारो हि साकम्प्रस्थाप्यम् । अतः
प्रकृतियद् विरुतावपि भवत्येव शेषावदानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—न भवत्यत्र शेषावदानम्—शेषस्यासत्त्वात् । ‘आ-
ज्यभागाभ्यां प्रचर्य आग्नेयेन पुरोडाशेन अग्नीध्रे ऋचौ प्रदाय सह कु-
म्भोभिरभिकामन्नाह’ इति वाक्येन सकलस्य हविषो हुतत्वान्न भवत्यत्र
शेषो येन शेषावदानं स्यादिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—साकम्प्रस्थाप्यके—इति । ‘साकम्प्रस्थाप्यके’ कर्म-
णि—‘च’ ‘न’ भवति शेषकार्यमिति शेषः ॥ २ ॥

(३) ३।५।१४-१५ सौत्रामणीग्रहे न स्युः

(१) शेषकार्यविषये विचारान्तरम् ।

(२) सौत्रामणीनामके यागे ध्रूयते—‘पयोप्रहाः सुराप्रहाश्च गृह्यन्ते’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेभ्यो ग्रहेभ्यः शेषकार्यं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतिगतसोमग्रहेभ्य इव एभ्योऽपि शेषकार्यमस्ति । न चात्र साकम्प्रस्थाय्यवच्छेपाभावः—‘उच्छिन्नमिष्टं न सर्वं जुहोति’ इति शेषयितव्यध्रयणात् । इति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्तस्यावशेषस्यान्यत्रोपयोगः श्रयते—‘ब्राह्मणं परि-
क्रिणीयादुच्छेपणस्य पातारम्’ इति, ‘यदि ब्राह्मणं न विन्देत चण्मीक्यपा-
यामघनयेत्’ इति, ‘शतावृणायामघनयेत्’ इति च । एषं च शेषस्यान्यत्रो-
पयोगात् नास्ति शेषः । ततश्च न शेषकार्यमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सौत्रामणीति । ‘सौत्रामणीग्रहे’ सौत्रामणीयान-
सम्बन्धिनि ग्रहे—‘न स्युः’ शेषकार्याणीति शेषः ॥ ३ ॥

(४) ३।५।१६-१७ सर्वपृष्ठेष्टितः सकृत् ॥

(१) शेषकार्ये विचारान्तरम् ।

(२)—‘य इन्द्रियकामो धीर्यकाम’ स्यात् तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत्’
इति विहितायां सर्वपृष्ठेष्टौ पदं देवताः धूयन्ते—‘इन्द्राय रथन्तराय
इन्द्राय दार्हताय इन्द्राय घैराजाय इन्द्राय साक्वराय इन्द्राय रैषताय’
इन्द्राय घैरूप्याय इति । तत्र स्वरूपेणैव इन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु विहितानां पणानां
रथन्तरादिसाम्नां सम्बन्धेन विशेष्यमाणः षोढा भिद्यते । सर्वासामेवैता-
सामिन्द्रदेवतानामेक एव साधारणः पुरोडाशो विधीयते ‘द्वादशकपालः
पुरोडाशो भवति घैर्भवेवत्याय’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—एषां यज्ञां कर्मणां शेषकार्यं प्रतिकर्म भिद्यते—तथा
च सर्वपृष्ठेष्टौ पदं शेषकार्याणि उत सकृदेव शेषकार्यं सर्वसाधारणमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्र देवताभेदेन प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति
प्रतिकर्म शेषकार्यं फलान्यत् पदकृत्यः इति ।

(५) सिद्धान्तः—कर्मणां भेदेऽपि हविःशेषस्य अविभागात् शेषस्यै-
कत्वमेव । ततश्च शेषकार्यं सकृदेव भवतीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सर्वपृष्ठेष्टित इति । ‘सर्वपृष्ठेष्टितः’ सर्वपृष्ठेष्टि-
कर्मणि प्रदत्तात् पुरोडाशात्—‘सकृत्’ एकमेव भवति शेषकार्यमिति
शेषः ॥ ४ ॥

(५) ३।५।१८ द्विरैन्द्रवायवे भक्षः

(१) शेषकार्यविचारोऽनुवर्तते । पूर्वाधिकरणापवादोऽयम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे भवत्यैन्द्रवायवो नाम द्विदेवत्यो ग्रहः ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र किं शेषकार्यंभूत भक्षणं सकृदुत द्विरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—भक्षस्य सोमसंस्कारार्थत्वात् सोमस्य चैकत्वात् सकृदेव भक्षणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘ऐन्द्रवायवे द्विर्भक्षणम्—‘द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति’ इति वचनात् । इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—द्विरिति । ‘ऐन्द्रवायवे’ ग्रहे—‘भक्षाः’ शेषभक्षणम् ‘द्विः’ द्विवारं भवतीति ॥ ५ ॥

(६) ३।५।१६-२१ ज्योतिष्टोमेऽस्ति भक्षणम् ।

(१) शेषकार्यविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे सोमयागे सोमरसो द्रव्यमाप्नातम् ।

(३) तत्र सन्देहः—सोमे भक्षरूपं शेषकार्यमस्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—नास्ति भक्षः सोमेषु । सोमभक्षणस्यानान्नात् शेषस्य चाभावात् । ‘यद् ग्रहान् जुहोति’ इति वाक्येन कृत्स्नस्य सोमस्य हुतत्वाच्चास्ति शेषो यस्य भक्षणं स्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘अल्पं जुहोति’ इति विशेषवचनात् सिध्यत्येष शेषः । तद् भक्षणं चापूर्वार्थप्रतिपादयचनेभ्योऽवगम्यते । तथाहि—‘आश्विनं भक्षयन्ति’ ‘द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति’ ‘सदसि भक्षयन्ति’ इत्यादीनि वचनानि भक्षणमपूर्वार्थं प्रतिपादयन्ति । ततः सोमविधानादस्त्येव भक्षः सोमेऽप्यिति ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह—ज्योतिष्टोम इति । ‘ज्योतिष्टोमे’ सोमयागे—‘भक्षणं’ सोमशेषस्य ‘अस्ति’ एव इति ॥ ६ ॥

(७) ३।५।२२ समाख्या कल्पयेद् भक्षम्

(१) भक्षरूपशेषकार्यं विचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘प्रैतु होतुश्चमसः प्र ग्रहणः प्रोढानृणाम् प्र यजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानाम्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र चमसिर्ना भक्षोऽस्ति सोमस्य न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—वचनाभावात्नास्त्येव भक्षश्चमसिनामिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘होतुश्चमसः’ इति सोमपात्रस्य समाख्या । चमस-शब्दश्च भक्षणमभिदधाति—‘चम्यते भक्ष्यतेऽस्मिन् पात्रविशेषे’ इति व्युत्पत्त्या । एवं च चमसगतस्य सोमस्य शेषभक्षणं समाख्ययैव प्राप्तम् । होतुश्च चमसेन सम्यन्धो भक्ष्यभक्षकभावेनैव सम्भवति । तथाच नति होतुर्भक्षणं विना ‘होतुश्चमस’ इति नामैव न सिध्येत् । यद्यत्र पात्रे होता न चमेत् न भवेद्यं होतुश्चमसः । एवं च ‘होतुश्चमस’ इति समाख्ययैव

होतृकर्तृकं तत्पात्रविशेषस्थितस्य सोमस्य शेषभक्षणप्राप्तम् । एवमेवान्येषां चमसिनां ब्रह्मादीनाम् । तस्मादस्ति चमसिनामपि भक्ष इति ॥

एतदभिप्रेत्याह—समाख्येति । 'समाख्या' होतृश्चमस इत्येधरूपा-
'भक्षम्' भक्षण पात्रविशेषस्थितसोमशेषस्य—'कल्पयेत्' प्रमापयेदिति
सम्बन्धः ॥ ७ ॥

(८) ३।५।२३-२६ सुब्रह्मण्यो न भक्षयेत् ॥

(१) शेषभक्षविचारोऽनुवर्तते ।

(२) पूर्वोदाहृतयान्ये 'प्रोद्गातृणामिति' श्रूयते ।

(३) तत्र सन्देहः—एव चमस किमेव एव ऋत्विक् उद्गातृनाम्ना
प्रसिद्धो भक्षयेत् अथवा उद्गात्रोपलक्षिताः सर्व एव ऋत्विजो भक्षयेयुः—
अथवा त्रयः छन्दोगा एव ऋत्विज सुब्रह्मण्यादयो भक्षयेयुः—अथवा
सुब्रह्मण्यपरहिता एव छन्दोगा भक्षयेयुर्गिति ।

(४) पूर्वपक्षः—(१) 'उद्गातृणां चमस' इति समाख्यया पूर्वाधिकरण-
न्यायेनैक एव ऋत्विक् यस्य नाम उद्गातेति तत्रचमसशेष भक्षयेत् ।

(२) अथवा उद्गातृणामिति घट्टघचनस्यैकस्मिन्नसम्बन्धात् सर्व एव
ऋत्विजस्तत्रचमसशेष भक्षयेयुः । (३) अथवा ये ऋत्विजश्छन्दोगाः सा-
मगानकर्मणि नियुक्तास्ते एव सर्वे भक्षयेयुः सामगानकर्तृत्वात्तेषामप्यु-
द्गातृसमाख्यासम्बन्धादिति ।

(४) सिद्धान्तः—सामगानकर्तृणां सर्वेषां शेषभक्षणे प्राप्तोऽपि तेषां
मेकस्य सुब्रह्मण्यस्य न भवति भक्षणम् । सद् एव भक्षणस्थानम् न च
तत्र सुब्रह्मण्यस्य प्रवेशः । तस्मात् सुब्रह्मण्यस्य सामगत्येऽपि तर्जिता
नामेव सामगानां भक्षणमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सुब्रह्मण्य इति । 'सुब्रह्मण्य' सुब्रह्मण्यनामकः
सामगानकर्ता 'न भक्षयेत्' उद्गातृचमसशेषमिति शेषः ॥

[यः पक्षोऽत्र तृतीयपूर्वपक्षरूपेण प्रदर्शितः न एव भाष्यकारमतेन
सिद्धान्तः । तन्मतेन यत् किञ्चित् सर्वेषां सामगानां प्राप्त तस्मात् क-
स्यापि सामगानकर्तुरपच्छेदो न न्याय्यः साक्षाद्वचनमन्तरेणेति । यश्च
पक्षोऽत्र मूले सिद्धान्तत्वेन प्रदर्शितः स वातिककारसम्मतः सिद्धान्त इति
विवेचनीयम्] ॥ ८ ॥

(९) ३।५।२७-३० ग्रावस्तुतो विधेर्भक्षः

(१) समाख्यामूलकानि भक्षणानि निरूपितानि । धुनिमूलकानी-
दानां विचार्यन्ते ।

(२) ज्योतिष्टोमे चतुर्णां होतृणामध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुत्रामकः ।

(३) तद्विषये सन्देहः—अयं प्रावस्तुत् सोम भक्षयेदुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रावस्तुतो नास्ति भक्षः, अनाम्नानात् । चमसिनामेव भक्षो विहितः, न च प्रावस्तुत् चमसी-चमसिनां होत्रादीनां परिगणने तन्नाम्नोऽनभिधानादिति ।

(५) सिद्धान्तः—सत्यं चमसिनां परिगणने प्रावस्तुतो नाभिधानम् । किन्तु सोमभक्षणे चमसित्वन्न कारणम् । श्रुत्या सर्वेषामेव ऋत्विजां तत्राधिकारात् । तथाहि श्रुतिः—‘यथा चमसमन्यांश्चमसिनो भक्षयन्ति अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते’ इति [‘हरिरसि हारियोजन’ इति मन्त्रेण गृह्यमाणश्च ग्रहो हारियोजनः] । एव च सर्वेषां भक्षणेऽधिकारात् भवत्येव प्रावस्तुतोऽपि भक्ष इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—प्रावस्तुत इति । ‘प्रावस्तुतः’ तन्नामकस्य ऋत्विजः—‘भक्षः’ सोमशेषभक्षणम्—‘अस्त्येवेति शेषः । कुतः ? ‘विधेः’—‘सर्व एव हारियोजनस्य लिप्सन्ते’ इति श्रुत्या सर्वेषामभक्षणेऽधिकारस्याम्नानादत्यर्थः ॥ ९ ॥

(१०) ३।५।३१ वपट्कर्ता च भक्षयेत् ।

(१) श्रुतिमूलकशेषभक्षणविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ‘वपट्कर्तुः प्रथमभक्ष’ इति श्रूयते । [वपट्करणं होत्रा क्रियते]

(३) तत्र सन्देहः—अनेन चाभ्येन किं वपट्करणं भक्षनिमित्ततया आम्नायते—उत भक्षस्य प्राथम्यमात्रं विधीयते—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—भक्षस्य समाप्त्ययैव प्राप्तत्वात् तस्य प्राथम्यमात्रं विधीयते—इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘प्रथमभक्ष’ इत्यस्य समस्तपदत्वेन ‘यो भक्षः स प्रथम’ इत्येव विच्छिद्यान्वेतुमयोग्यत्वात् प्राथम्यविशिष्टभक्षणमत्र विधीयते । तस्मिन् भक्षणे वपट्करणं निमित्तमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह वपट्कर्तेति । ‘वपट्कर्ता’ वपट्करणकर्मकर्ता होता ‘च’ ‘भक्षयेत्’ सोमशेष, तस्मिन् भक्षणे वपट्करणमेव निमित्तमित्याशयः ॥ १० ॥

(११) ३।५।३१ होमाभिषवकर्ता च

(१) भक्षणस्य निमित्तान्तराणि विचार्यन्ते ।

(२) ‘तत्रैतु होतुश्चमसः’ ‘वपट्कर्तुः प्रथम भक्षः’ ‘हारियोजनस्य सर्वे लिप्सन्ते’ इति ज्योतिषोमप्रकरणे वाक्यानि ।

(३) तत्र सन्देहः—विमत्रोनान्येय भक्षनिमित्तान्युतान्यदपि—इति ।

(४) पूर्वपक्ष —समाख्या-वाक्य-श्रुतिप्रामाण्येन त्रिभिर्बुद्धाहृतैर्वास्यै-
स्त्रीण्येव भक्षनिमित्तानीति ।

(५) सिद्धान्त —‘हविर्धनि प्रावमिरभिषुन्य आहवनीये हुता प्रत्यश्च
परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्ति’ इति श्रूयते । [उत्तरवेद्या प्रतीचीने
सदस प्राचीने मण्डले ‘अभिषय’ उत्तरवेद्यां ‘होमः’ सदसि ‘भक्षणम्’]
अथ ‘अभिषयहोमौ’ अन्यतः प्राप्तौ निमित्तत्वेनानूद्य ‘भक्षण’ विधीयते ।
तस्माद् होमाभिषययोरपि भक्षनिमित्ततेति ।

एतदभिप्रेत्याह—होमेति । ‘होमश्च’ ‘अभिषयश्च’ तयो ‘कर्ता’ ‘व’-
भक्षयेत्—सोमशेषमिति शेष ॥ ११ ॥

(१२) ३।५।३३ ३५ परस्य चमसेऽपि तौ ॥

(१) शेषभक्षणविषये पात्रविशेषविचारः प्रवर्तते ।

(२) ‘प्रेतु होतुश्चमसः प्रग्रहणं प्रोद्गातृणामिति’ चमसानामृत्विक्स-
म्यन्धिनी समाख्या ।

(३) तत्र सन्देह —होमाभिषयकर्तुर्यद् भक्षणं तत् किं चमसेषूतनेति ।

(४) पूर्वपक्ष —समाख्यायां चमसानां होतृग्रहोद्गातृमात्रसम्यग्धे सि-
द्धेऽन्येषां भक्षणं चमसेषु नैव प्राप्तमिति ।

(५) सिद्धान्त —‘सदसि हुता भक्षयन्ति’ इति वाक्यस्य समाख्याया
याद्यो न युक्तः । अतो अत्रत्येष चमसेषु भक्षणं होमाभिषयकर्मनिमि-
त्तकमपीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—परस्येति । ‘तौ’ होमाभिषयकर्तारौ—‘अपि’—‘प-
रस्य’ होमादेः ऋत्विजो-नाम्ना समाख्याते ‘चमसे’ भक्षयन्तीति शेष ॥ १२ ॥

(१३) ३।५।३६-३६ भक्षक्रमो यथाप्राप्ति

(१) भक्षसम्यग्धे विचारान्तरम् ।

(२) एकस्मिन् पात्रे सर्वे ऋत्विजो भक्षयन्ति ।

(३) तत्र क्रमविषये सन्देह —भक्षणकाले च प्रथमं भक्षयेत्—अप्यु-
क्तान्य कोऽपीति ।

(४) पूर्वपक्ष —अप्युक्तेरेव प्रथमं भक्षयेत् । तस्यैव हस्ते सोमपात्र
ध्रियते । अतः पात्रसन्निधानात् तस्यैव प्रथमं भक्षणम्—इति ।

(५) सिद्धान्त —लिङ्गाफवाभ्यां होतुरेव प्रथमं भक्षणं सिध्यति ।
तथाहि ‘होतेव न प्रथमं पाहि’ इति ऋत्विजोऽप्युक्तं सम्योध्य प्रार्थयन्ते ।
तस्यार्थः—‘यथा होताऽस्मत्तु पूर्वं भक्षयित्वा शेषप्रदानेनास्मान् पालि-
तवान् तथा त्वमपि पाहि’ इति । तदेतद् होतुः प्रथमभक्षणे लिङ्गम् ।

‘अथ चोपलभ्यते-‘वपट्कर्तुं प्रथमभक्ष’ इति । वपट्कर्ता च होतैव । तस्माद् होतैव प्रथम भक्षयेदिति ।

एतदभिप्रेत्याह—भक्षणम् इति । ‘भक्षणम्’ ऋत्विजा भक्षणम्—पथाप्राप्ति’ प्राप्यनुसारमेव—भवेदिति शेष । ‘प्राप्तिश्च’ होतुरेव । तथा ह कार्यक्रमे प्रथम वपट्करणे होता तदनन्तर होमोऽध्ययुष्मा म्रियते एव तन्निमित्तयोर्वपट्करणहोमयो वपट्करणस्यैव प्रथम प्राप्तिव्यात् तन्निमित्तस्यैव भक्षणस्य प्रथम ‘प्राप्ति’—तदेव प्राप्यनुसारमेव भक्षणमृत्विजामिति सिद्धे होतुरेव प्रथम भक्षणमिति भावः ॥ १३ ॥

(१४) ३।५।४० पानं चोपहवेन हि ।

(१) भक्षविषये विचारान्तरम् ।

(२) एकस्मिन् पात्रे सोमोऽनेकैर्ऋत्विग्भिर्भक्ष्यते ।

(३) तत्र सन्देह—किमनुज्ञातेनव भक्षयितव्यमुत्ताननुज्ञातेनेति ।

(४) पूर्वपक्ष—अनुज्ञाभक्षयोरुभयोरावश्यकृत्ये गौरवात् अननुज्ञातेन भक्षणम् । अनुज्ञाया नास्यावश्यकतेति ।

(५) सिद्धान्त—‘तस्मात् सोमो नानुपहतेन पेय’ इति स्पष्टश्रवणात् उपह्वानरूपाया अनुज्ञाया आवश्यकत्वम् इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—पानं चेति । ‘पान’ सोमपानं ‘च’—‘उपहवेन’ उपह्वानेन सह अनुज्ञापूर्वकमेव—कर्तव्यमिति शेषः ॥ १४ ॥

(१५) ३।५।४१—मन्त्रेणोपहवः कार्यः

(१) पूर्वाधिकरणसम्बद्ध एव विचारः ।

(२) अनुज्ञातेन भक्षयितव्यमिति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देह—इदमनुज्ञानं किं घेदिकेनेन वाक्येनोक्तं लौकिकेनेति ।

(४) पूर्वपक्ष—नियमे प्रमाणाभावात् लौकिकेनेन वाक्येनानुज्ञानमिति ।

(५) सिद्धान्त—‘उपहृत उपह्वयस्य’ इति मन्त्रो लिङ्गात् अनुज्ञापने स मास्मात् सामर्थ्येन तत्र विनियुज्यते । इदमेव नियमे प्रमाणम् । तस्माद् घेदिकेनैव वाक्येनानुज्ञानमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह मन्त्रेणेति । ‘मन्त्रेण’—उपह्व । उपह्वयस्येति मन्त्ररूपेण वैदिकवाक्येनैव—‘उपहव’ सोमपानाय निमन्त्रणमनुज्ञान—‘कार्य’ न लौकिकेनेति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

(१६) ३।५।४२—प्रत्युक्तिः पूर्वमन्त्रभारः ।

(१) पूर्वं एव विचारोऽनुवर्तते ।

(२) अनुज्ञापनप्रचनप्रसङ्गतम् । अथ प्रतिप्रचनमावश्यकम्—

(३) तत्र प्रतिप्रचने सन्देह—किं लौकिकेन तदुक्तं घेदिकेनेति ।

(५) पूर्वपक्षः—उपहृत इत्यादिमन्त्रोऽनुज्ञापने विनिर्मुक्तः । अतः प्रतिपद्यने अन्यदेव चाकथं लौकिकं प्रयोज्यमिति ।

(५) निज्ञान्तः—उपहृत उपहृत्ययेति मन्त्रे उपहृत्ययेति मध्यमपुन्य-व्ययनाम्ना भागः प्रश्नसमस्याय अनुज्ञापने समर्थः, 'उपहृत' इति प्रथम-पुनरीक्ययनाम्नाम्नु उक्तसमस्याय प्रतिपद्यने समर्थः । तस्मात् जिह्मेन मन्त्रा विभाज्य विनियोज्यतायः—एवम् भागोऽनुज्ञापनेऽप्य' प्रतिपद्यने । एवं च प्रतिपद्यनमपि यदिवेनैव चाकथेनेति ।

एतदेवामिदं व्याह प्रयतिमिति । 'प्रयतिः' प्रतिपद्यनमपि—'पूर्वम-मन्त्राव्' उपहृत इत्यादिपूर्वोदाहृतमन्त्रमार्गेण भवतीति भावः ॥ १६ ॥

(१७) ३।५।४३—समपात्रस्यनुज्ञाप्यः

(१) पूर्वपक्षान्तरेण एवायम् ।

(२) अस्मि भक्षोऽनुज्ञापनमिति स्थितम् । भक्षणं च वेदादिदेवस्मि-क्षेप पात्रं वेदादिदृष्ट मित्रपात्रेषु ।

(३) तत्र सन्देहः—यः वक्षिद् भक्षकेऽनुज्ञाप्य उत समानपात्र कथंति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनुज्ञापनस्यादृष्टार्थत्वात् विगुणस्यानभिधानाच्च यः वक्षिदनुज्ञापनायः मित्रपात्र समानपात्रद्वयेति ।

(५) निज्ञान्तः अन्वयानुमाने दृष्टप्रयोजनम् । साधारणं हि यस्मिन्नि कथञ्चिद् भागाधिक्येऽपराधा भवति । अतो भक्षणे न्यूनाधिक्यपरिहा-रार्थमेवानुज्ञापनम् । तच्च समानपात्रिणामेव सम्भवति । तस्मात् समान-पात्राणामेवानुज्ञापनमिति ।

एतदेवामिदं व्याह समपात्र इति । 'समपात्र' एकपात्रभक्षक एव 'अनुज्ञाप्य'—भक्षणे, न मित्रपात्र इति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) ३।५।४४ ४६—याज्यापाठी वपद् पठेत् ।

(१) भक्षविशेषविषय विचारः ।

(२) अस्मि ज्योतिष्टोमः । तत्र ऋतुयामेषु ध्रुयते—'यजमानस्य याज्या-सोऽग्निप्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्वयं वा निषद्य यजति' इति ।

[होत्रे पाण्डे समाप्ताता सर्वा याज्याः समाख्यया होतरेव प्राप्ताः । तासु कश्चिद् याज्या उदाहृतया ध्रुया होतुरपनीय यजमानस्य विधी-यते—तदनुसारेण च यजमानः स्वेच्छया होतारं वा प्रेष्यति स्वयं वा या-ज्यां पठतीति उदाहृतयैव ध्रुया विकरपोऽप्युपात्तः ।]

(३) तत्र यजमानेन स्वपाठपठे सन्देह—विमत्र यजमानस्य वपद्क-रणनिमित्तको भक्षोऽस्ति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उक्तश्रुत्या यजमानस्य याज्यापाठमात्रं विहितं न वपट्-
करणम् । अतो याज्याया होतुरपनीय यजमानगतत्वेऽपि वपट्करणं तन्नि-
मेत्तको भक्षश्च यथापूर्वं होतुरेव न यजमानस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—‘स्वयं वा निपद्य यजति’ इति पक्षस्य स्वीकारे यज-
मानेन स्वयमेव यागः कर्तव्यः । स च यागो वपट्कारमन्तरेण न
ऋभवति । याज्यावपट्कारयोश्च समानकर्तृकत्वम् ‘याज्याया अधिवपट्-
करोति’ ‘अनवानं यजति’ इति वाक्याभ्यामवगतम् । [‘अनवानं यजतीति’
शान्येन याज्यावपट्कारयोर्मध्ये श्वासो निपिष्यते ।] तस्मात् याज्याया
उह वपट्कारोऽपि होतुरपैति—तदपाये च वपट्कारनिमित्तक भक्षण-
रपि तस्मादपेत्य यजमाने एव निविशते । अतो ऽस्मिन् पक्षे वपट्-
कारनिमित्तकभक्षणं यजमानस्यैवेति ।

एतदेवामिमेत्याह याज्येति । ‘याज्यापाठो’ यो याज्यापाठं करोति—
यजमानो वा होता वा स एव ‘वपट् पठेत्’ वपट्कारवपट्करणनिमित्तक
भक्षणं च कुर्यात् । अतो यदा वपट्कारो होत्रा न क्रियते तदा तन्निमित्त-
कं भक्षणमपि तेन न क्रियते—अपि तु याज्यापाठकेन वपट्कर्त्रा यजमा-
नैवेत्याशयः ॥ १८ ॥

(१६) ३।५।४७-५१—फलस्य भक्षणादि स्यात्

(१) भक्षयिष्य एव विचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘यदि राजन्य वैश्य वा याजयेत्, स
पदि सोम विभक्षयिष्येत् न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य तां सन्निप्य दधन्पु-
नृत्य तमस्मे भक्ष प्रयच्छेन् न सोमम्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अनेन वाक्येन सोमप्रतिनिधित्वेन यः फलच-
मसो विहितः स किं भक्षमात्रमुद्दिश्य—उत यागद्रव्यमपि । किं राजन्य-
वैश्यवर्तुके ज्योतिष्टोमे यथाहुतिष्वपि सोमस्थाने फलचमसः प्रतिनि-
धीयते—उत भक्षणमात्रे—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वाक्यस्योपक्रमोपसहारयोर्भक्षयिष्यत्याहु भक्षण-
मात्रे फलचमसो निविशते—नाहुतिष्विति ।

(५) सिद्धान्तः—‘यदाऽन्याध्वमसान् जुहति अथतस्य धर्मतरुणरेनो-
पहत्य जुहोति’ इति श्रुतम् । अत्र च फलचमसेनैव यागमहोत्तर्य धर्म-
तरुणकरूपो गुणो विधीयते । अत आहुतिरपि फलचमसेनैव यगम्यते ।
किञ्च यागप्रदेयद्रव्यस्यैव सस्कारो भक्षः । स च यागमन्तरेण नोपपद्यते ।
तस्मादाहुतिष्वपि सोमस्य स्थाने फलचमस एव निविशते—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—फलस्येति । 'फलस्य' फलचमसस्य न्यग्रोधस्ति
भिनीदधिसम्मिश्रितद्रव्यस्य—'भक्षणादि' यागाहुतिभक्षणं च स्यात्—
न केवलं भक्षणमिति शेषः ॥ १९ ॥

(२०) ३।५।५२-५३ सोमपा ब्राह्मणाः शतम् ॥

(१) राजन्यकर्तृकयागविशेषविषये भक्षविचारः ।

(२) राजसुयाङ्गे दशपेयनामके यागे ध्रूयते—'शतं ब्राह्मणाः सोमं
पियन्ति—दशदशैककमनुप्रसर्पन्ति' इति । अत्र यजमानस्य राजन्यस्य
चमसहस्तस्यानुप्रसर्पणं विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं राजन्ययजमानचमसानुप्रसर्पणं किं राज-
न्यैरेव कार्यमुत ब्राह्मणैरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—दशपेयो हि ज्योतिष्टोमस्य विकृतिः । अतो ज्योति-
ष्टोमधर्माणामत्र सन्निवेशः । ज्योतिष्टोमे च भिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्ति ।
अतोऽत्रापि यजमानसजातीयैरेव भक्षणं प्राप्तम् । अतो राजन्ययजमा-
नेन सह नचभी राजन्यैरेव भक्षणं कार्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृते ज्योतिष्टोमान् प्राप्तेषु दशसु चमसेषु
भक्षणाय अनुप्रसर्पतां पुरुषाणां 'दश दश' इति योप्सया प्रतिचमसं दशस-
ङ्ख्यां विधायार्थसिद्धां शतसङ्ख्यामनूयैव सङ्ख्यातानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं
विधीयते 'शतं ब्राह्मणाः पियन्ति' इत्यनेन । अथ च सोमभक्षणं यजमान-
स्यापि राजन्यस्य सत्यं याऽप्राप्तमेव, तदर्थं फलचमसस्य विहितत्वात्—एवं
च सति कुतः सम्भवत्यन्येषां राजन्यानां सोमभक्षणम् । तस्मात् ब्राह्मणा
एव सोमभक्षकाः दशपेयेऽपीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सोमपा इति । 'शतम् ब्राह्मणा' एव न राज-
न्याः—'सोमपा' सोमशेषं भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

पादेऽस्मिन् विंशतिन्याया भाष्यकारेण वर्णिताः ।

स्पष्टम् ॥

इति तृतीयस्य पञ्चमः ।

अथ तृतीयस्य पठः ।

(१) ३।६।१-८ न पर्णता स्याद् विकृतौ द्विरुक्तेः

(१) अङ्गत्वविचारे यत्र श्रुतिलिङ्गादीनि षट् प्रमाणानि न प्रसरन्ति तत्र का गतिरितीदानो विचार्यते ।

(२) अनारभ्य ध्रूयते—‘यस्य पर्णमयी जुहुर्भयति न स पापं श्लोकं शृणोति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—जुह्वाः या पर्णमयताऽत्र विहिता सा, किं प्रकृतौ विकृतौयुभयत्र निविशते—उत विकृतावेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—इदं विधिवाक्यं प्रकृतिविकृत्योरुभयोस्तुल्यमेव प्रवर्तते—उभयत्र जुह्वाः सत्त्वात् । तस्मात् जुह्वाः पर्णमयता प्रकृतौ विकृतौ च निविशते—इति ।

(६) सिद्धान्तः—यत् प्रकृतौ वर्तते तत् ‘प्रकृतिविकृतिः कर्तव्या’ इत्यतिदेशेन विकृतावपि प्राप्नोति । एवं च प्रकृतौ प्राप्ताया जुहुर्पर्णताया विकृतावतिदेशवाक्येनैव प्राप्तये यदि तस्या एव पुनः साक्षाद् विध्यन्तरेण विधानं स्यात् तर्हि द्विरुक्तिरेव स्यात् । सा तु न न्याय्या । तस्मात् प्रकृतावेव निविशते पर्णमयतेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—न पर्णतेति । ‘पर्णता’ जुह्वाः पर्णमयता—‘विकृतौ’ यागे—‘न स्यात्’ न प्राप्नोति—‘द्विरुक्तेः’ । तस्या विकृतिगामित्ये अतिदेशवाक्येन प्राप्तायाः पुनर्विधियाप्येन प्राप्तयेति स्यात् तर्हि यथा पुनरुक्तिरेव स्यात्, तस्मात् कारणात् प्रकृतिगामित्यमेव पर्णताया न प्रकृतिविकृत्युभयगामित्यमित्याशयः ॥ १ ॥

(२) ३।६।६ न साप्तदश्यं प्रकृतौ विरोधात् ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अनारभ्य ध्रूयते—‘साप्तदश सामिधेनीरनुभूयात्’ इति । [‘अथो याजा अमिधव’ इत्याद्या अमिसमिन्धनार्थो श्रुचः ‘सामिधेन्यः’] ।

(३) तत्र सन्देहः—सामिधेनीनां साप्तदश्यं यद्युक्तं तत् किं प्रकृतौ निविशते उत विकृतौपिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनेदं साप्तदश्यं प्रकृतावेव निविशते । एवं च विध्यन्तरप्राप्तेन पाञ्चदश्येन विफल्यत इदं साप्तदश्यं प्रकृताविति ।

(५) सिद्धान्त — विहृतायेव साप्तदश्यं निविशते । प्रहृतौ पाञ्चदश्येनाप्रहृतानां सामिधेनीनां सङ्ख्यान्तराकाङ्क्षाया अनुत्थानात् । न च पाञ्चदश्यस्साप्तदश्ये तुल्यबले यत्र विकल्पः स्यात् । पाञ्चदश्ये हि प्रकरणमनुप्राहकमधिकतरम् न तु तत् साप्तदश्ये उपलभ्यते इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—न साप्तदश्यमिति । 'साप्तदश्य' सामिधेनी गतसप्तदशसङ्ख्या—'प्रहृतौ न' निविशते इति शेषः । कुत—'विरोधात्'—प्रहृतिगतसामिधेनीनां पञ्चदशसङ्ख्यायां सप्तदशसङ्ख्याया इति यावत् ।

(३) ३।६।१० गोदोहनादेर्विकृता विधिर्नो

(१) पूर्याधिकरणपञ्चाद ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'चमसेनापः प्रणयेत्—गोदोहनेन पशुकामस्य' इति ।

(३) तत्रैवज्ञातीयकेषु नैमित्तिकविधानेषु सन्देहः—गोदोहनं यद्वन्न पशुकामनिमित्तकत्वेन विहितं तत् किं प्रहृतौ निविशते—उत विहृतौ—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रहृते पूर्वोक्तेन पात्रेण चमसेनैव निराकाङ्क्षी हृतः यात्—नैमित्तिकस्य पात्रान्तरस्य विहृतायेव निवेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—कामनाविशयनिमित्तकेन गोदोहनेन अविशेषेण प्राप्तस्य चमसस्य सङ्कोचनीयत्वात् प्रहृतायेव गोदोहनस्य सन्निवेश इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—गोदोहनादेरिति । 'गोदोहनादे' नैमित्तिकतया विहितस्य गोदोहनस्य अन्यस्य च तादृशस्य पदार्थस्य—विधिः 'विधानं सन्निवेशः 'विहृतौ नो' अपि तु प्रहृतायेवेति शेषः ॥ ३ ॥

(४) ३।६।११-१३ नाधानमङ्गं खलु पावमान्याः ॥

(१) अनारभ्य विहितानामङ्गानां विचाराऽनुपपत्तेः ।

(२) अस्ति पवमानेष्टिविधिः—'अग्नये पवमानायाष्टपालं निर्यं पेतुं, अग्नये पायकाय, अग्नये शुचये' इति । तासामेवष्टीनाभ्यकरणे सामाम्नातमाधानम्—'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति ।

(३) तथा सन्देहः—इदमाधानं किं पवमानेष्टीनामङ्गम् उत ॥ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अङ्गमेवाधानम्पवमानेष्टीनाम् । दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानेष्टिषु प्रहृतिगताहवनीयाद्यग्नीनामिष्टयङ्गत्वे सिद्धे तदग्निद्वाराऽग्निस्स्कारस्याधानस्यापि तदङ्गत्वं दुर्पारमिति ।

(५) सिद्धान्तः—इदमाधानं न कस्यचिदपि यागस्य प्रकरणं पठितम् । अतो न कस्याप्यतदङ्गम् । यद्यपि पवमानेष्टिप्रकरणं पठि-

तमाधानम् तथाऽपि इष्टीनामाधानस्य चोभयोरप्यग्निसंस्कारार्थत्वात्
परस्परमङ्गाङ्गिभाव । तस्मान्नाधानमिष्टीनामङ्गमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—नाधानमिति । 'आधानम्' अग्न्याधानम्—
'पाचमान्या' इष्टे 'अङ्ग' 'न' 'खलु' अङ्ग न भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) ३।६।१५-१५ अग्न्यर्थमेतन्न गुणः क्रतूनाम्

(१) अनारभ्य विधानविचारोऽनुवर्तते । तत्र पर्णमयीन्या
यापवादः ।

(२) 'यसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इति अग्न्याधान विहितम् ।

(३) तत्र सन्देह—इदमाधान विप्रवृत्तियागार्थमुत सर्वक
र्मार्थमिति ।

(४) पूर्वपक्ष—यथाऽन्येऽनारभ्यवादा प्रकृत्यर्थास्तथाऽयमपि ।
तस्मात् आधानप्रवृत्तियागार्थमेवेति ।

(५) सिद्धान्त—आधानमेतन्न प्रवृत्ती प्रवृत्त्य भूयते । न चात्र
सन्ति श्रुतिलिङ्गादीनि प्रमाणानि येनास्य प्रवृत्तता स्यात् । यत्राना
रभ्यविहितस्याङ्गत्वं धृत्यादिप्रमाणसिद्ध तत्र भवत्यवसरोऽस्य विचा
रस्य 'कस्येदमङ्गमिति' । आधानस्य त्वङ्गत्वमेव न सिध्यति । तस्मात्
अग्निसंस्काररूपमाधानम्—अग्नयश्च सर्वकर्मार्था—इत्याधानमपि सर्व
कर्मार्थं न प्रवृत्त्यर्थमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—अग्न्यर्थमिति । 'एतत्' आधानम् (पूर्वाक्तम्)—
'अग्न्यर्थम्' सर्वकर्मसम्पादकाहवनीयाद्यग्न्यर्थम्—'न' तु 'क्रतूनाम्'
यागविशेषाणाम् 'गुण' अङ्गमित्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ३।६।१६-१७ न पाचमानीमिति पाचपानी ।

(१) आधानसंस्क्रताग्निपयमानेष्टिपये विचारः ।

(२) अग्निसंस्कारका सन्ति पयमानेष्टयः ।

(३) तत्र सन्देह—पयमानेष्टया संस्त्रुतेऽग्नी पयमानेष्टय फलं
यथा—उतासंस्त्रुत पदेति ।

(४) पूर्वपक्ष—पयमानादिभिरिष्टिभिरेवाग्नयः सम्मिश्र्यते—एव
संस्त्रुतेष्ट्येराग्निषु अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिप्रत्यक्षे क्रियते । एत एव
न प्रवृत्त पयमानेष्टीनां प्रवृत्त्यः । अतः प्रवृत्तियत् पयमानेष्टयोऽपि
संस्त्रुते एवाग्नौ फलं यथा—इति ।

(५) सिद्धान्त—अग्निसंस्कारार्था एव पयमानेष्टय क्रियन्ते । पय
मानेष्टयनुष्ठानार्थमपि यदि पयमानेष्टयन्तरस्यापेक्षा स्यात्तर्हि तस्या अपि

सम्पादनायंमग्निसंस्कारार्थपवमानेष्ट्यन्तरं कर्तव्यमित्यनवस्था स्यात् । तस्मात् पवमानेष्ट्योऽसंस्कृते एवाग्नौ कर्तव्याः इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—न पावमानीमिति । 'पावमानीम् प्रति' पवमानेष्टिसम्पादनायम्—'पावमानी' पवमानेष्टिः द्वितीया—'न' कर्तव्येति शेषः । तथा च पवमानेष्टिगस्काररहिते एवाग्नौ पवमानेष्टिः कर्तव्येत्याशयः ॥६॥

(७) ३।६।१८-२७ धर्मास्तु दैक्षस्य पशोः समीपात्

(१) अङ्गत्वगोचरप्रमाणानां मध्ये क्रमस्य प्रकरणेनानवनोदः चिरयते ।

(२) ज्योतिष्टोमप्रकरणे त्रयः पञ्च. समान्नाताः—अग्नीषोमीयः सवनीयः अनुबन्धश्चेति । पशुधर्माश्च समान्नाताः—उपाकरणम् ('प्रजापतेर्जायमाना' 'इमं पशुम्' इति ऋग्व्यामुपस्पर्शनम्)—पर्यग्निकरणम् ('दर्मज्जालया त्रिः प्रदक्षिणीकरणम्')—उपानयनम् अक्षया यन्त्रः—यूपे नियोजनम्—सउपनम्—विशसनम्—इत्येवमादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेते धर्मास्त्रिपशु पशुषु अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्धेषु कर्तव्या उताग्नीषोमीयसवनीययोरेव उत सवनीये एव—उताग्नीषोमीये एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—त्रयाणामपि ज्योतिष्टोमप्रकरणे तुल्यमेव समानानम् । तस्मात् त्रिपशुपि धर्माः कर्तव्याः । न त्रैते ज्योतिष्टोम एव प्राप्ताः तत्र साक्षात्पशुधर्माणामाकाङ्क्षाभावात् । तस्मादङ्गिनि अनर्थसा अत्रेपु पशुषु निविशमाना. सर्वेष्वपि पशुष्वविशेषेण निविशन्ते । अथवा सवनीयस्य पूर्वदिनकृत्यसम्यक्त्वात्तत्रैवैरुस्मिन् उक्ता धर्माः । अथवा क्रमप्रकरणवलेनाग्नीषोमीयसवनीययोर्हयोः कर्तव्या इति त्रयोऽत्र पूर्वपक्षः ।

(५) सिद्धान्तः—अग्नीषोमीयमाने धर्मा निविशन्ते । अस्ति ह्यत्र विशेषः सन्निधिलक्षणः । सुत्यानामकादहः प्राचीने औपयसध्यनामकेऽङ्गिधिन्यनिर्माणादुच्यते धर्मा उक्ताः । अग्नीषोमीयस्यापि तदेव स्थानम् । सवनीयस्तु सुत्याङ्गि श्रूयते—अनुबन्धश्चावभृथान्ते । तस्मात् सन्निधिमण्येन धर्मा अग्नीषोमीय एव सम्बध्यन्ते न सवनीये अनुबन्धे वेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—धर्मा इति । 'धर्माः' उपाकरणादयः—'दैक्षस्य' अग्नीषोमीयस्य एव 'पशोः'—भजन्ति इति शेषः, न त्वन्ययोर्हयो. सवनीया-नुबन्धयोरिति भावः । कस्मादित्यपेक्षायामाह—'समीपात्' सन्निधिप्रमाणयलादित्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) ३।६।२८-२९ दोहद्वये दोहगुणः समत्वात् ॥

(१) स्थानस्य श्रुत्यादिभिरपनोदः—पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः स्तो द्वौ दोहौ—एकः सायमपरः प्रातः । सन्ति च दोहधर्माः—पलाशशाखाहरणम्, तथा शाखया वत्सापाकरणम्, गवाम्प्रस्थापनम् प्रस्नाधनम्, गोदोहनमित्येवमादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—एते धर्माः किं सायन्दोहार्था उत प्रातर्दोहार्था उत उभयार्था इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रथमोक्ते सायन्दोहे एवैते धर्मा निविशन्ते । औपवसथ्ये ह्यहिं तान् धर्मान् समामनन्ति—तस्मिन्नेव चाहिं सायन्दोहोऽप्याम्नातः । तस्मात् क्रमप्रामाण्येन सायन्दोह एव धर्मा इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकरणेनोभयदोहसम्बद्धाः धर्माः क्रमेण तु सायन्दोहमात्रसम्बद्धाः । क्रमश्च प्रकरणेन बाध्यते । तस्मात् उभयोरपि दोहयोर्निविशन्ते धर्माः । न च पूर्वाधिकरणन्यायावतारोऽत्र । तत्र हि विश-सनादिधर्माणां सोमेऽनन्वयात् प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतं न क्रमबाधनक्षमम्—इह तु न तथेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—दोहद्वय इति । 'दोहगुणः' शाखाहरणादयो दोहधर्माः—'दोहद्वये' उभयोरपि सायमप्रातर्दोहयोः—निविशते इति शेषः । कुत इत्यपेक्षायामाह 'समत्वादिति' । धर्माणामङ्गत्वबोधकप्रमाणस्य प्रकरणस्य द्वयोरपि दोहयोः तुल्यत्वेन प्राप्तत्वात् ॥ ८ ॥

(६) ३।६।३० सर्वग्रहार्थाः सवनस्थधर्माः

(१) स्थानापनोदस्योदाहरणान्तरम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे दश ग्रहा भवन्ति—ऐन्द्रधायवाद्याः प्रातःसवने, प्ररुत्वतीयादयो माध्यन्दिनसवने, आदित्यादयस्तृतीयसवने । सादन-सम्मार्गादयो धर्माश्च प्रातःसवनीयग्रहसन्निधायाज्ञाताः—'ग्रहाः सायन्ते' 'दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—एते धर्माः किं सर्वेषु ग्रहेषु कर्तव्या उत प्रातःसवनीयग्रहमात्रेष्विति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रातःसवनीया ग्रहाः प्रथमोक्तास्तत्सन्निधा च धर्मा उक्ताः । तस्मात् तेभ्येव धर्मा अनुष्ठेया नेतरेष्विति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकरणेन सर्वेषां ग्रहाणां धर्मैः सम्बन्धस्तुल्य एव । बाक्येन च ते ग्रहमात्रस्य विधीयन्ते । सन्निधिश्च बाक्यप्रकरणाभ्यां बाध्यते । तस्मात् सर्वेषु ग्रहेषु अनुष्ठेया इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सर्वेति । 'सवनस्थधर्माः' सवनप्रयसम्बन्धिग्रहेष्वनुष्ठेयतया समाज्ञाताः सादनादयो धर्माः—'सर्वग्रहार्थाः' प्रातर्माध्य-

न्दिनतृतीयसवनसम्यन्धिषु सर्वेषु ग्रहेषु अनुष्ठेया इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(१०) ३।६।३१ पशुनयार्था रक्षणा सधर्मा ।

(१) पूर्वविचारसदृशमेव विचारान्तरम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे त्रय पशवः—अग्नीषोमीय सधर्मीय अनुव
ग्यश्च । तत्र यूपवेष्टनार्था रक्षणा धूपते तत्रता धर्माश्च परिष्वाणम्
त्रिवत्करणम् दर्भमयत्वञ्च । एते च धर्मा अग्नीषोमीयपशुसन्निधौ समा
ज्ञाता उपलभ्यन्ते ।

(३) तत्र सन्देह—एते धर्मा किमग्नीषोमीयपशुमात्रेऽनुष्ठेया
उत त्रिष्वपि पशुष्विति ।

(४) पूर्वपक्ष—सर्वे एते धर्मा अग्नीषोमीयपशुमात्रेऽनुष्ठेया ।
तस्यैव सन्निधायमान्तरप्रकरणे च तेषां समुपलम्भादिति ।

(५) सिद्धान्त—तृतीयाध्याया याक्येन च परिष्वाणादीना धर्माणां
यूपधर्मता प्रकरणमात्रेण क्रमेण चाऽग्नीषोमीयपशुधर्मता । यूपश्च पशुत्रय
साधारण । तस्मात् त्रिष्वपि पशुषु धर्मा अनुष्ठेयाः । अग्नीषोमीयादिति
रित्के सधर्मीये च परिष्वाणत्रिवृत्त्यपो सन्निधौ लिङ्गादप्यवगम्यते—
'त्रिवृता यूप परिवीवाग्रेय सधर्मीय पशुमुपाकरोति' इत्यत्र ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह—पश्विति । 'सधर्मा' परिष्वाणादिधर्मैः सहिता—
'रक्षणा' यूपवेष्टनार्था रज्जु—'पशुत्रयार्था' त्रयाणामपि अग्नीषोमीयसप
नीयानुवगम्यानामङ्गामित्यर्थः ॥ १० ॥

(११) ३।६।३२-३४ अंशुग्रहाङ्ग प्रवृत्तिस्पधर्माः

(१) याक्यप्रवरणयोर्वाधायाधविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमादु दूरे अनारभ्येव द्वौ ग्रहौ अभ्यदाभ्यपोरनु
'अंशु गृह्णाति' 'अदाभ्य गृह्णाति' इति ।

(३) तत्र सन्देह—साद्वनसम्मार्गादपो ग्रहधर्मा अभ्यदाभ्यपोरनु
ष्ठेया न वति ।

(४) पूर्वपक्ष—अनयोर्ग्रहयोर्नानुष्ठेया धर्माः । ते हि प्रकरणेन
येन्द्रयायरादिष्वेव ग्रहेषु ध्यारम्भापितो नात्र प्रयोग सम्भन्ते—इति ।

(५) सिद्धान्त—'ग्रहा साधन' इत्यादिवाक्ये साद्वनादीनां सा
मान्यतो ग्रहमात्रस्य धर्मत्वम् । सर्वग्रहसाधारणाश्च धर्मा अभ्यदाभ्यपो
रपि निविशन्ते । याक्ये च प्रकरणे वाधे । तस्मादभ्यदाभ्यपोरपि धर्मा
अनुष्ठेया एवेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—अंशुग्रहेति । 'प्रवृत्तिस्पधर्मा' ज्योतिष्टोमप्रवरण
उक्ता साद्वनादयो ग्रहधर्मा—'अंशुग्रहाङ्गम्' अंशुनामवस्यापि ग्रहस्य

अङ्गम्,—तत्राप्यनुष्ठेया इति यावत् ॥ ११ ॥

(१२) स्युरिष्टका दूरगताः सधर्माः ॥

(१) वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे विचारोऽनुवर्तते ।

(२) अनारभ्य श्रूयते—‘चित्रिणीरूपदधाति, चित्रिणीरूपदधाति, भूतेष्टका उपदधाति’ इति । सन्ति च प्रकरणे इष्टकाधर्मा आसन्नाताः प्रथमचितौ ‘अखण्डामकृष्णां कुर्यात्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इमे धर्माः किं प्रकरणसमासनातचिताधेव निविशन्ते—उताप्रकरणपठितास्वपीति ।

(४) पूर्वं गच्छ.—पर्यां चितीनाम्मध्ये प्रथमचितावेयासन्नाताः धर्मा अखण्डत्वादयः । अतः प्रकरणबलात् तस्यामेव व्यवस्थिता इतरास्तु चित्रियादिषु न कर्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यपि वाक्यद्वयमप्यनारभ्याधीतं तथाऽपि ‘य एवधिद्वानग्निं विनुते’ इति यद्वग्यपूर्वं तत्सम्यग्निधत्तेनैवाप्रकरणपठिता अपि चित्रियादयोऽपि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्डत्वादयश्च अग्निसाधनभूतानां सर्वासामिष्टकानां धर्माः, न प्रथमचितिमात्रस्येति वाक्याद्वगम्यते । वाक्यं च प्रकरणाद् बलवत्तरम् । तस्मात् अग्निसाधनभूतास्तु चित्रियादीष्टकास्वपि निविशन्तेऽखण्डत्वादयो धर्मा इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—स्युरिति । ‘दूरगताः’ अप्रकरणपठिता अपि—‘इष्टकाः’ चित्रियादयः—‘सधर्माः’ अग्निसाधनीभूतानां सर्वासाम् इष्टकानां ये साधारणा धर्मा अखण्डत्वादयः तद्वत्यः—‘स्युः’ भवेयुः, कर्तव्या इति यावत् ॥ १२ ॥

(१३) ३।६।३६ नैमित्तिके धर्मगणः श्रुतौ नो

(१) अङ्गत्यत्रिपये विचारविशेषः ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रूयते सोमप्रतिनिधिरूपेण फलचमसः—‘स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं विमहायिषेत् न्यप्रोधस्तिभो-राहृत्य तां सम्पिष्य दधनि उन्मृज्य तमस्मे प्रयच्छेद् भक्षाम्, न सोमम्’ इति । ज्योतिष्टोमे च सन्ति केचन सोमधर्माः—मानम् उपावहरणम् मयः अभिषवः इत्येवमादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेते धर्माः सोममात्रेऽनुष्ठेया उत तत्प्रतिनिधौ फलचमसेऽपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा सोमस्य यागसाधनत्वं तथैव फलचमसस्यापि । तस्मात् मानादयो धर्मा यागद्रव्यसंस्कारभूताः यथा सोमे तथैव फलचमसेऽपि निविशन्ते—इति ।

(५) सिद्धान्त.—नित्या मानादयः सस्कारा नित्यं द्रव्य सोम-
सस्कार्यं लब्ध्वा चरितार्थाः सन्तो नान्य सस्कार्यमपेक्षन्ते । फलचम-
सस्तु सोमस्यानापन्नो नैमित्तिकः । अतो न तत्र संस्कारविधयः प्र-
वर्तन्ते । तस्मात् मानादयो धर्मा सोममात्रेऽनुष्ठेया न फलच-
मसे—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—नैमित्तिक इति । 'धृतो धर्मगण' विहितो
मानादिधर्मसमूहः—'नैमित्तिके' अनित्ये द्रव्ये सोमप्रतिनिधिभूते फल-
चमसे—'न'—'निविशते' इति शेषः । नित्ये सोमे एव ते धर्मा अनुष्ठेया
इत्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) ३।६।३७-३९ धर्मोपदेशः प्रतिनिध्यापात्ते ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादरूपो विचारः ।

(२) 'ग्रीहिभिर्यजेत' इति विहितानां ग्रीहीणामसम्भवे नीयारा
ग्रीहिसादृश्यात् प्रतिनिधित्वेन स्योमिन्यन्ते साक्षाद्विध्यभावेऽपि । सन्ति
च अयघातादयो धर्मा ग्रीहिषु ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेते धर्मा प्रतिनिधिष्वप्यनुष्ठेया उत प्रधाने
ष्वेव ग्रीहिषु—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रधान एव धर्मा अनुष्ठेया न
प्रतिनिधिष्विति ।

(५) सिद्धान्तः—ग्रीहिष्वन्तो हि जातिविशिष्टेणाकारविशिष्टेण
चोपेत द्रव्यविशेषमाचष्टे । नीयारंषु यद्यपि ॥ जातिविशेषो नास्ति तथा-
ऽप्याकारविशेषोऽस्त्येष । तावन्मात्रेण च तेष्वपि ग्रीहिसादृशाभिधेयता ।
तस्मात् नीयारंष्वपि अयघातविधिः प्रवर्तते । तथा च तेष्वपि अय-
घातादयो धर्मा अनुष्ठेया—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह धर्मेति । 'प्रतिनिध्यापात्ते' प्रतिनिधिरूपेण विहिते
पदार्थे—'धर्मोपदेश' धर्मविधिः—'प्रवर्तते' इति शेषः । तथा च प्रति-
निधिष्वपि धर्मा अनुष्ठेया इति भावः ॥ १४ ॥

(१५) ३।६।४० पूर्वाकस्वएवोऽप्युपदिष्टधर्मा

(१) प्रयोदशाधिकरणस्यापवादाम्भगम् ।

(२) 'यदि न म न विदेत पूर्वीकानां भिषुगुयात्' इति सोमस्या
लाभे तत्प्रतिविधयेन पूर्वीका साक्षाद् विदिता । सन्ति चाभिरवाद्याः
सोमधर्मा ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सोमधर्मा धृत्येव न प्रतिनिधिषु पूर्वीकेष्व-
नुष्ठेया न यते ।

— १४) पूर्वपक्षः—अत्र सोमाभावं निमित्तीकृत्य पूतीकलताखण्डानां विहितत्वात् त्रयोदशाधिकरणन्यायेन सोमाभिपवक्यादिधर्मविधिः पूती-
हेषु न प्रवर्तते । तस्मात् तेषु नैवानुष्ठेया धर्माः—इति ।

(५) सिद्धान्तः—नायं त्रयोदशाधिकरणन्यायविषयः पूतीकाना-
मत्र प्रतिनिधित्वेन श्रुतत्वात् । तस्मान्नीवारन्यायेन पूतीकेष्वपि सोम-
धर्मा अनुष्ठेया एवेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—पूतीकेति । 'पूतीकखण्डः' सोमप्रतिनिधित्वेन
श्रुतः पूतीकलताखण्डः 'अपि'—'उपदिष्टधर्मा'—'उपदिष्टाः' विहिताः
'धर्मा' अभिपद्यादयः सोमधर्माः धर्माः यस्य स इति मध्यमपदलोपः ।
सोमधर्मास्तत्प्रतिनिधिषु पूतीकेष्वप्यनुष्ठेया इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) ३।६।४१-४७ संस्थासु नाङ्गान्युपदेशभाञ्जि ॥

(१)—अङ्गत्वविवेके विचारविशेषोऽनुवर्तते ।

(२)—समष्टिरूपेणैकोपि ज्योतिष्टोमः संस्थाभेदेन सप्तधा विभ-
ज्यते । तथा हि—(१) यज्ञायज्ञियस्तोत्रपर्यन्तो भागः प्रथमा संस्था
'अग्निष्टोम'नाम्ना प्रसिद्धा—(२) तत् ऊर्ध्वमुक्थ्यस्तोत्रपर्यन्तो भागो
द्वितीया संस्था 'उक्थ्य' इत्युच्यते—(३) तथैव षोडशीति तृतीया
संस्था—(४) अतिरात्र इति च चतुर्थी—एवम्प्रकारेण सप्त संस्था
भवन्ति ॥ एतादृशस्य सप्तसंस्थात्मकस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्ष-
णीयेष्ट्यादीनामङ्गानां विधिराम्नातः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेतान्यङ्गानि प्रथमसंस्थाविशेषेऽग्निष्टोममात्रे
निविशन्ते—उत सर्वासु संस्थासु तुल्यमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उक्तानामङ्गानां विधिर्यथा प्रथमसंस्थाविशेषेऽग्नि-
ष्टोमे प्रवर्तते तथैवेतरेष्वपि संस्थाविशेषेषु—प्रकरणसम्बन्धस्य सर्वत्र
समानत्वात् । यथा चाग्निष्टोमः फलवांस्तथैवोक्थ्यादयोऽपि । तस्मात्
सप्तस्वपि संस्थासु दीक्षणीयादयो धर्मा अनुष्ठेया इति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्थ्यादयः संस्था नाग्निष्टोमेन तुल्योः । यस्मात्
तेषां पृथक् फलान्युक्तानि तस्मात् स्पष्टं ज्ञायते यदेता अग्निष्टोमस्य गुण-
विकारा एव । अतो न सर्वसंस्थासाधारणं प्रकरणमपि त्वग्निष्टोमस्यैव
अथ चोक्थ्यादीनामन्तर्भावित्वाग्निष्टोमकत्वात् ज्योतिष्टोमो न यदाचि-
दप्यग्निष्टोम व्यभिचरति—उक्थ्यादीस्तु व्यभिचरत्येव—यिनापि तैरग्नि-
ष्टोमदशार्थां ज्योतिष्टोमत्वसम्भवात् । तस्मादग्निष्टोममात्रसंस्थस्य
ज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणम्—ततश्च तेन प्रकरणेन दीक्षणीयाद्यङ्गानामग्नि-
ष्टोमस्य सन्निवेशो नोक्थ्यादिसंस्थान्तरेषु—इति ।

एतदेवामिमेत्याह—सस्थास्यिति । 'अङ्गानि' दीक्षणीयादीनि—
'सस्थास्तु' सर्वास्तु समस्तु—'न उपदेशमाञ्जि' न विधिप्राप्तानि—अपि
त्येकस्यामेव सस्थायामग्निष्टोमनाम्ना प्रसिद्धायाऽप्राप्तानीत्याशयः ॥१६॥

न्यायास्तु पादे परिकीर्तिताः स्तुः

समीक्ष्य सम्यक् दश चैव पदं च ॥

स्पष्टार्थम् ॥

इति तृतीयस्य पट्ट ।

अथ तृतीयस्य सप्तमः ।

(१) ३।७।१-५ बर्हिः सर्वहविःशेषः

(१) वाक्यप्रकरणद्वाराऽङ्गत्वनियमनमनुवर्तते ।

(२)—दर्शपूर्णमासयो. श्रूयते 'बर्हिषि हवींष्यासादयति' । बर्हि
स्तन्मन्धेन च कतिचिद् धर्मा अपि समाभ्याता 'बर्हिर्बुनाति'
इत्यादयः ।

(३) तत्र सशय —बर्हिरादयस्तद्धर्माश्च किम्प्रधानमात्रस्याङ्गमुत
प्रधानस्याङ्गानां चेति ।

(४) पूर्वपक्ष —प्रकरणयलात्प्रधानमात्रस्याङ्गान्येते इति ।

(५) सिद्धान्त —अङ्गानामपि हवींषि प्रधानस्यापूर्वमुपकुर्वन्त्येव ।
तस्मात् प्रधानापूर्वसाधनत्वेन तेषामप्यङ्गा नि वेधादयस्तद्धर्माश्चेति ।

एतदेवामिमेत्याह—बर्हिरिति । 'बर्हि' हविरासादनाधाररूपेणो-
पास्य —'सर्वहवि शेष' सर्वेषां प्रधानानान्तदङ्गानां च हविषा 'शेष'
अङ्गमिति ॥ १ ॥

(१) ३।७।६ मुख्यार्थाः स्वामिसंस्क्रियाः ।

(१) पूर्वोचिकरणपचाद् ।

(२) ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोमतादयो यजमानसंस्काराः समा-
भ्याता । ज्योतिष्टोमे च ग्रहं सोमहोम प्रधानकर्म अग्नीषोमीयपशु-
यागादयोऽङ्गम् ।

(३) तेषु सन्देह —एते किम्प्रधानमात्रस्य शेषा उताङ्गानामपीति ।

(४) पूर्वपक्ष —प्रधानस्याङ्गानां च शेषा एते । कर्तृधर्मा एते, कर्तृष्व

च यथा प्रधाने तथाऽङ्गेष्वपि । तस्मात् वपनादिभिर्न उपकारः स उभयत्र समानः—इति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वे हि यजमानस्य रूपे—क्रियाकर्तृत्वम्फलभोक्तृत्वं च । तयोः फलभोगो ऽदृष्टः क्रियानिष्पत्तिस्तु दृष्टा । वपनादिकृतस्योपकारस्य चादृष्टत्वात् भोक्तृशेषा एव वपनादय इति सिद्ध्यति । साक्षात् फलभोगसाधनं च प्रधानमेव कर्म । तथा सति वपनादयः प्रधान एव कर्मणि निविशन्ते । एवं चादृष्टफलभोजिनो यजमानस्य यः शास्त्रीयः संस्कारो वपनादिकृतः स प्रधान एव युक्तो नाङ्गेषु । प्रकरणमपि प्रधानस्यैव न मुख्यानामिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—मुख्यार्थ इति । 'स्वामिसंस्क्रियाः' स्वामिनो यजमानस्य 'संस्क्रियाः' संस्काराः वपनादिकृताः—'मुख्यार्थाः' प्रधानकर्माः, नाङ्गकर्माः इति शेषः ॥ २ ॥

(३) ३।७।७-८ साङ्गार्था सौमिकी वेदिः

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) दार्शिकी वेदि मध्येऽन्तर्भाग्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पूर्वस्यां दिशि सदोहविधानादीनां पर्याप्तो भूभागविशेषस्तैः सदःप्रभृतिभिः सह 'सौमिकी वेदिः' इत्युच्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—किमियं वेदिः मुख्यस्य सोमयागस्यैवोपकरोत्युत्तानीयोमीयादीनामङ्गानामपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—उक्ता वेदिर्मुख्यस्य सोमयागस्यैवोपकरोति न तु तदङ्गानाम्,—मुख्यस्यैव विकीर्णितत्वात् । तथा चात्र वाक्यम्—'पटुर्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेन—इति शब्दयामहे' । अस्य च 'उक्तप्रमाणके भूभागे फलहेतुभूतं सोमयागं कर्तुं' शब्दयामहे' इत्येवार्थः । अथ चाग्नीषोमीयादीनां सदोहविधानादिमण्डपनिरपेक्षमनुष्ठानं वेदैरन्यत्रापि सम्भवति—सोमयागस्य त्वनुष्ठानं वेद्यामेव भवति नान्यत्र—इति ।

(५) सिद्धान्तः—'इति शब्दयामहे' इति वाक्यं साङ्गमुख्यं परामृशति—तादृशस्यैव फलसाधनत्वात् । अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्णितत्वतुल्यत्वात् मुख्यस्य अङ्गानां चोपकरोति वेदिः इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—साङ्गार्था इति । 'सौमिकी वेदिः' 'साङ्गार्था' अग्नीषोमीयाद्यङ्गसहितस्य मुख्यस्य सोमयागस्योपकरोतीति भावः ॥ ३ ॥

(४) ३।७।६ १० साङ्गार्थमभिदर्शनम् ॥

(१) पूर्वविचारसदृशं विचारान्तरम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रयते 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमुखेत् पञ्च-
होत्रा अमायास्याम्' । ['पृथिवी होता' इत्यादिको मन्त्रः 'चतुर्होता'-'अ-
ग्निर्होता'-'इत्यादिको मन्त्रः 'पञ्चहोता' । इमौ मन्त्रौ श्रान्यादिहविष उप-
स्पर्शनार्थौ विहितौ ।]

(३) तत्र सन्देहः—इदमभिमर्शनं किमङ्गप्रधानार्थमुत प्रधान-
मात्रार्थमिति ।

(४) पूर्वापक्षः—अभिमर्शनं प्रधान एव निविशते पौर्णमास्यामाया-
स्याशब्दयोः प्रधानपरत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—पौर्णमास्यमायास्याशब्दौ साङ्गप्रधानवाचिनौ ।
तस्मात् प्रधाने तदङ्गेषु च यानि हवींषि तेषु सर्वेष्वेवदमभिमर्शनं भवतीति ।
तदेतदभिप्रेत्याह—साङ्गार्थमिति । 'अभिमर्शनम्' हविष उपस्पर्शनम्—
'साङ्गार्थम्' अङ्गसहितप्रधानकर्माथम्—प्रधाने कर्मणि तस्याङ्गेषु च यानि
हवींषि तेषु सर्वेषु तस्य सम्यन्ध इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(५) ३।७।११-१२ दीक्षा सदक्षिणा नाद्वे

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) ज्योतिष्टोमे भवन्ति दीक्षाः दक्षिणाश्च । 'तिष्ठो दीक्षाः' 'द्वाद-
शशतं दक्षिणा' इत्यादि ।

(३) तत्र सन्देहः—इयं दीक्षा दक्षिणा च किमङ्गेषु प्रधाने च निवि-
शते—उत प्रधानमात्रे इति ।

(४) पूर्वापक्षः—दीक्षा दक्षिणा च प्रधानस्याङ्गानां लोपकरोति ।
प्रधानकर्मणाज्योतिष्टोमेन सम्यन्धं दीक्षादक्षिणं—प्रधानं च कर्माङ्गैः सम्य-
न्धम् । तस्मात् परम्परासम्यन्धो भवत्येवाङ्गानामपि दीक्षादक्षिणाभ्यामिति ।

(५) सिद्धान्तः—दीक्षादक्षिणयोः साक्षात्सम्यन्धः प्रधानेनैव गम्य-
ते । परम्परासम्यन्धश्च साक्षात्सम्यन्धस्यासम्भवे एव गृह्यते । इह तु
नास्त्यसम्भवः साक्षात्सम्यन्धस्य । तस्मात् प्रधानेनैव सम्यन्धः ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—दीक्षेति । 'सदक्षिणा' दक्षिणासहिता—'दीक्षा'
दीक्षा दक्षिणा च—'अङ्गे न' निविशते—अपि तु प्रधाने पचेति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

(६) ३।७।१३-१४ वेदिर्यूपगुणो न हि ।

(१) अङ्गत्वविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयः पशुः । तत्सम्यन्धेन यूपं प्रकृत्य
श्रयते—'अर्धमन्तर्वेदिं विनोनि अर्धं वहिर्वेदि' इति ।

[यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवान् अवटः कर्तव्य इत्यपेक्षायां तन्नि-
र्णयाय यूपमूलस्य स्थौल्यमद्बुल्यादिभिर्मार्तव्यम् भवति ।]

(३) तत्र सन्देहः—किम् 'अन्तर्वेदि' इति यूपान्नेन वेदिरूपदि-
श्यते—उत देशलक्षणार्थमेव 'अर्धमन्तर्वेदि अर्धं बहिर्वेदि' इत्युच्यते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—मीयमानस्य यूपस्याङ्गत्वेन वेद्यभ्यन्तरभागो वि-
धीयते । तथाहि मीयमानस्य यूपस्यार्धं वेद्यभ्यन्तरे भवतीति लभ्यते ।
एवमेव हि वेदिश्रुतिरनुगृहीता भवति—इति ।

(५) सिद्धान्तः—यदि संस्कृतो वेद्यभ्यन्तरभागोऽर्धमन्तर्वेदीत्यनेन
वाक्येन यूपान्नेन विधीयते तर्हि असंस्कृतो वेदियहिर्भागोऽपि 'बहिर्वे-
दी'त्यनेन वाक्येन विधातव्यः । तथा सति वाक्यभेदो दुर्निवारः । एत-
द्वाक्यभेदपरिहाराय वेदेरभ्यन्तरबहिर्भागभ्यामुपलक्षितो लौकिक एव
देशो मीयमानयूपोचितो विधीयते—इत्येव स्वीकार्यम् । तस्मात् लौकि-
कदेश एवात्र यूपान्नेन विधीयते न वेदिभाग इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—वेदिरिति । 'वेदिः' वेदिभागः—'नहि यूपगुणः'
न यूपान्नेन विधीयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ३।७।१५-१७ हविर्धानं गुणो नर्चाम्

(१) अङ्गत्वविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्याहुः'
इति । हविर्धाननामकयोः शकटयोर्यस्मिन्नेकस्मिन् दक्षिणे शकटे सोम-
स्याभिषेधः क्रियते त सामिधेनीभिः सम्यन्धयेदित्यर्थः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं हविर्धानं सामिधेनीनामङ्गत्वेन विधीयते
(तथाच हविर्धानविशिष्टाः सामिधेन्योऽनुवक्तव्या इत्यर्थः)—उत हवि-
र्धानेन अनुच्यमानानां सामिधेनीनां देशो लक्ष्यते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—हविर्धानस्य सामिधेन्यङ्गत्वमत्र स्पष्टं प्रतीयते ।
न चात्र वाक्यभेदादिदोषापत्तिरिति ।

(५) सिद्धान्तः—देशलक्षणार्थमेवेद वाक्यम्—'यस्मिन् देशे सुन्वन्ति
तस्मिन् देशे सामिधेन्योऽनुवक्तव्या' इति । दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेश-
योरनियमेन प्राप्तौ दक्षिणस्यैव हविर्धानस्य समीपदेशो विहितो भवति ।
एव च हविर्धानेन तत्सन्निधिर्लक्ष्यते । तथा सति नियममात्रविधाना-
ल्लाघवम् । इतरस्मिन् पक्षे तु अभिषेधोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्य
सामिधेन्यङ्गत्वमत्यन्तमप्राप्तमेव विधीयते—इति गोरवम् इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह । हविर्धानमिति । 'हविर्धानम्'—'अध्वर्याव' सामि-

धेनीनाम् - 'गुणः' अङ्ग 'न' भवतीति शेषः । अपि तु देशविशेष एव तेन लक्ष्यत इति भावः ॥ ७ ॥

(८) ३।७।१८-२० स्वामीत्युक्त्यैव नान्यकृत् ॥

(१) द्रव्याणां कर्मणां चाङ्गनविषये श्रुत्यादीनां बलावलं विविच्य धुनाऽनुष्ठातृणां विषये तद् विचारणीयं प्राप्नोति । तत्रादौ केऽनुष्ठातार इत्येव विचार्यते ।

(२) 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि श्रूयते ।

(३) तत्र सन्देहः — दर्शपूर्णमासनाम्ना प्रसिद्धं यत् कर्मजातं तत्सर्वं किं स्वर्गकामेन यजमानेनैवैकेनानुष्ठातृमुक्तं सङ्कल्पपरमाणुमात्रं यजमानस्यैव कुर्यात् अन्यत् सर्वमन्यं कुर्यात् — अथ किञ्चित् स्वयं किञ्चिदन्यं इति ।

(४) पूर्वपक्षः — स्वयं यजमान एव सर्वाणि कर्माणि कुर्यात् । यत् कर्मफलं स्वयं कर्म प्रयुज्जानस्यैव भवतीति दृश्यते । शब्दोऽपि तथैवाभिधीयते — 'यः स्वर्गकामः स एव दर्शपूर्णमासात् कर्म कुर्यादिति' ।

(५) सिद्धान्तः — निश्चितकर्मानुष्ठानेऽपि यजमानस्य यागकर्तृत्वं तत्फलभाक्त्वं च न हीयते । यथा क्षेत्रस्वामी यद्यपि हलकर्षणादिकर्म अन्योर्होलादिभिः कारयति तथाऽपि सत्यरूपं फलं तस्यैव भवति — एवमेव यद्यपि यागाङ्गानि कर्माणि यजमानोऽन्यैर्ऋत्विग्भिः कारयति तथाऽपि तद्यागफलं तस्यैव भवति । ऋत्विजा परिक्रमश्च शास्त्रविहितः । परिक्रमश्च कर्मानुष्ठानसाहाय्यसम्पादनमात्रप्रयोजनः । यदि परिक्रमे ऋत्विग्भिः कर्माणि न क्रियेरन् तर्हि तेषां परिक्रयोऽदृष्टार्थं एव स्यात् । अथ च सकलानां कर्मणामेकेन पुरुषेण स्वयमनुष्ठानमपि न सम्भवति । परिक्रमेण पुरुषेण यत् कार्यते तत् स्वयमेव कियते । तस्मात् सङ्कल्पपरिष्कारादिकमेव यजमानः स्वयं कुर्यात् अन्यानि सकलानि त्वन्यद्वारेणैव इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्वामीति । 'स्वामीति उक्त्या' — यस्मात् यजमानः स्वामीति नाम्नाऽभिधीयते तस्मात् स 'अन्यकृत्' — सङ्कल्पपरिष्कारात् 'अन्यस्य' कर्मकलापस्य 'कर्ता' अनुष्ठाता 'न' भवति । येषामयं स्वामी ते यदि तदर्थं कर्माणि न कुर्योरन् तर्हि स्वामित्वं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् यागस्य स्वामी स नैव कुर्यात् यागाङ्गकर्माणि — तानि तेन परिक्रितैः ऋत्विग्भिरेव सम्पादनीयानीत्यर्थः ॥ ८ ॥

(९) ३।७।२१-२४ प्रतिनामर्त्विजो भिन्नाः

(१) परिक्रितैरन्यैः पुरुषैः कर्माणि कार्याणीति स्थितम् । तेषामृत्विजां विषये विचारः प्रवर्तते ।

(२) कर्मणामनुष्ठातारः श्रयन्ते—‘अध्वर्युर्विभजति’ ‘प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति’ इत्यादि ।

(३) तत्र सन्देहः—परिकेतव्यानामृत्विजां सहयानियमोऽस्ति न चेति ।

(४) पूर्णपक्षः—अनुष्ठातृसहयानियमो न ध्रूयते । अतो यावद्भिः पुरुषैः कर्मानुष्ठानं सम्भाव्यते तायन्तः परिकेतव्याः । अतो न सहयानियमः । यद्येक एव सकलकर्मानुष्ठानक्षमः पुरुष उपलभ्यते तदा स एवैको वरणीयः—अन्यथा द्वौ त्रयो वा आवश्यकतानुसारेण वरणीया इति ॥

(५) सिद्धान्तः । कर्तृविशेषसम्बद्धा एव सर्वे कर्मविशेषाः श्रूयन्ते—‘तान् पुरोध्वर्युर्विभजति—प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति—नेष्टा पत्नीमभ्युदायति—उन्नेता चमसानुन्नयति—प्रस्तोता प्रस्तौति—उद्गाता उद्गायति—प्रतिहर्ता प्रतिहरति—सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह—होता प्रातरनुषाकमनुष्णते—मैत्रायणः प्रेष्यति चानु चाह—अच्छायाको यजति—प्रावस्तुत् प्रावस्तोऽग्रीवामन्वाह’ इति । यच्च कर्म यत्पुरुषकर्तव्यत्वेनाम्नातं तत् तेनैव कर्तव्यमतस्तत्करणार्थं सोऽघर्ष्यं वरणीयः । तस्माद्यावन्तः पुरुषा कर्मविशेषसम्बद्धा नाम्नाऽऽम्नातास्तावन्त एव वरणीयाः—सत्यपि सकलकर्मानुष्ठानक्षमे पुरुषे कर्मसङ्करो नैव कार्य इति ॥

एतदभिप्रेत्याह—प्रतिनामेति । ‘ऋत्विजः’ कर्मानुष्ठानार्थं परिकेतव्याः पुरुषाः—‘प्रतिनाम’ प्रतिपदोक्ताध्वर्यादिनामानुसारेण—‘भिन्नाः’ पृथगेव वरणीया भवन्तीति । कर्मसङ्करोकरणं नोचितमित्याशयः ॥९॥

(१०) ३।७।२५ चमसाध्वर्यवः पृथक् ।

(१) ऋत्विजां विषये विचारोऽनुवर्तते ।

(२) ‘चमसाध्वर्यून् वृणीत’ इति चमसाध्वर्युनाम्ना केचन श्रुताः ।

(३) तत्र सन्देहः—चमसाध्वर्युनाम्ना य उक्तास्ते किं पूर्वाधिकरणोक्तेभ्यो ऋत्विग्भ्यो भिन्ना उत त एव नामान्तरेणोपवर्णिता इति ॥

(४) पूर्णपक्षः—अध्वर्युनाम्नोक्ता पूर्वोक्ताध्वर्यव एते—चमससम्बन्धमात्रमत्र विवक्षितमिति ॥

(५) सिद्धान्तः—अध्वर्यवः सर्वे स्वस्वनामभिः पृथगेव यथोक्ताः तथैवात्र चमसाध्वर्यवोऽपीति पृथगेवैते इति ॥

एतदभिप्रेत्याह चमसाध्वर्यव इति । ‘चमसाध्वर्यवः’—पूर्वोक्तेभ्यः—ऋत्विग्भ्यः—‘भिन्नाः’ व्यतिरिक्ता इति ॥ १० ॥

(११) ३।७।२६ बहवस्ते बहुश्रुत्या

(१) तेषामेव चमसाध्वर्यूणां विषये विचारोऽनुवर्तते ।

(२) — पूर्वोक्तमेव — 'चमसाध्ययून् वृणीत' इति विषयधार्यम् ।

(३) किमेते बहव एवेति नियमः — उत एको द्वौ बहवो वेत्यनियम इति सन्देहः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः — ग्रहेकत्ववदुद्देश्यगतत्वादविचक्षितमत्र बहु-
रयम् । अतश्चमसाध्ययूणां सङ्ख्यानियमो नास्ति ।

(५) सिद्धान्तः — विचक्षितमेवात्र बहुत्वम् । न चात्र ग्रहेकत्वन्या-
यः प्रयतते । तत्र 'ग्रहं सम्मार्ष्टे' इति ग्रहाणामुत्पत्तिषाक्यन्त भवति —
अतस्तत्रोक्तमेकत्वमविचक्षितम् — अथ तु चमसाध्ययूणामुत्पत्तिषा-
क्यमेवैतत् — अतस्तेषामुपादेयत्वात् तद्वत् बहुत्व विचक्षितम् । तस्मात्
बहव एव चमसाध्ययव इति भवत्येव नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह — बहव इति । 'ते' — चमसाध्ययवः — 'बहव' एव —
कुतः — 'बहुभूत्या' — यस्मात् तेषां बहुत्वं साक्षात् — 'भूत्या' षाक्येन उक्तम्
तस्मादिति सम्प्रत्ययः ॥ ११ ॥

(१२) ३।७।२७ दश ते लिङ्गदर्शनात् ॥

(१) चमसाध्ययुर्विषय एव विचारान्तरम् ।

(२) पूर्वोक्तमेवात्र विषयषाक्यम् ।

(३) चमसाध्ययवो बहव इत्युक्तम् — कियन्तो बहवः — अथ एव पोत
। ततोऽधिका इति भवति सन्देहः ।

(४) तत्र पूर्वपक्षः — बहुत्वमाऽस्योक्तत्वात् बहुत्वस्य च विभिरेव
चरितार्थत्वात् ततोऽधिकसङ्ख्याग्रहणे प्रमाणाभावात् अथ एव चमसा-
ध्ययव इति ।

(५) सिद्धान्तः — चमसाध्ययवो दश भवेयुः । चमसानां दशस-
ङ्ख्यकत्वात् प्रतिचमसमेकस्य चमसाध्ययवैकत्वात् । तथाहि ज्योतिष्टो-
मावकारे दशपेये ध्रुयते — दश चमसाध्ययवो दश दश एकैकं चमसमनु-
सर्पन्तीति । एवञ्च लिङ्गमवति दशसङ्ख्यास्वीकरणे — इति ।

एतदभिप्रेत्याह — दशेति । 'ते' चमसाध्ययवः 'दश' भवन्तीति शेषः —
कुतः — 'लिङ्गदर्शनात्' — 'दश चमसाध्ययव' इत्यादिषाक्यरूपस्य दशस-
ङ्ख्यालिङ्गस्य दृष्टत्वात् ॥ १२ ॥

(१३) ३।७।२८-२९ शमिताऽर्चयुरेव स्यात्

(१) ऋतिरग्निर्येषविषये विचारोऽनुवर्तते ।

(२) 'शमितारमुपनयोत' इत्यस्युक्तः कश्चिदनुष्ठानविशेषः ।

(३) तत्र सन्देहः — अथ शमितृनामकोऽनुष्ठाना विमध्यव्याप्यन्तर्गत
एव कश्चिदुत तेभ्यो व्यतिरिक्त इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अध्वर्याद्यतिरिक्तनाम्नाऽयमुक्तः । तस्माच्छ्र-
मितुसंज्ञकः कश्चिदन्य आनेतव्यः । अपि च 'बलोमा चोर्ध्वं' वैकर्तनं च
शमितुः स्यात्—तद् ब्राह्मणाय दद्यात् यद्यब्राह्मणः स्यादिति वाक्ये श-
मितुरब्राह्मणत्वमपि सम्भाव्यते—न च सम्भवत्यब्राह्मणत्वं कस्मिंश्चिदप्य-
ध्वर्यादावृत्तिजि । तस्मादपि तेभ्यो भिन्न एव शमितेति ।

(५) सिद्धान्तः—शमितुर्नास्ति पृथग्भरणं क्वचिदुक्तम् । अतो न व्य-
तिरिक्तः शमिता । अध्वर्यादिष्वेव यः कश्चिद्वृत्तिक् पशुशमनरूपं कार्यं
करोति स एव तत्कर्मसंयोगात् शमितृनामभाक् भवति । अब्राह्मणाशङ्का
यजमानविषये । तस्माज्ज व्यतिरिक्तः शमितेति ।

एतदभिप्रेत्याह—शमितेति । 'अध्वर्युरेव' पशुशमनकार्यकरत्वात्
'शमिता' शमितुसंज्ञको भवति—न कश्चिदन्य इति शेषः । नाध्वर्युः
शमिता अपि तु प्रतिप्रस्थाशादय एव शमनकर्म कुर्वन्ति—अतस्त एव
शमितार इति विस्तरकाराः । 'शमनादध्वर्युरेव शमिता' इति भाष्यवचन-
विरुद्धमेव तदिति नादरणीयम् ॥ १३ ॥

(१४) ३।७।३० उपगाः प्रकृता मताः ।

(१) पूर्वाधिकरणसदृशं विचारान्नरम् । न च पूर्वाधिकरणन्याये-
नास्यापि गतार्थता—अत्रोपगेति नास्ति सूच्यते यत् प्रधानादुद्गातृनाम-
कादु ऋत्विजोऽन्यः पार्श्वस्थः कोऽप्ययं न मुख्यत्विजामेक इति । न चैवं
विशेषज्ञापकं किञ्चिच्छ्रमितृनामविषयं ।

(२) ज्योतिष्टोमे उपगनामकोऽनुष्ठानोक्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयमुपगोऽध्वर्यादिष्वेक उत तेभ्यो व्यति-
रिक्त एव कश्चित् इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा लोके मुख्येभ्यो गायकनायकादिभ्योऽन्ये पा-
र्यस्था उपगातारो भवन्ति तथाऽत्रापि मुख्येभ्योऽध्वर्युहोत्रोद्गात्रादिभ्य
ऋत्विग्भ्यो व्यतिरिक्त एवोपगः । पृथङ्नास्ति पार्थक्यस्य स्पष्टं सूचि-
तत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यध्वर्यादिभ्यो व्यतिरिक्त उपगः स्यात् तर्हि
उपगानुरूपं कर्माध्वर्या नैव प्रसक्तं स्यात् । तथाच 'नोऽध्वर्युरूपगायेत्' इति
प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादध्वर्यादिष्वेवैक उपग इति सिद्धम् इति ।

एतदभिप्रेत्याह—उपगा इति । 'प्रकृताः' यज्ञप्रधानानुष्ठानातारोऽध्व-
र्यादयो ये धरणीयत्विज उक्ताः ते एव 'उपगाः' उपगानुरूपकर्मसम्बद्धा
उपगनामधेया 'मताः' सिद्धा इति सम्यग्धः ॥ १४ ॥

(१५) ३।७।३१ विक्रयी प्रकृतेभ्योऽन्यः

(१) उक्तविचारसदृशं विचारान्तरम् ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे सोमस्य विक्रेता ।

(३) तद्विषये सन्देहः—विमयमध्यर्थादिष्वेवैक उपगवत्—उत तेभ्यो व्यतिरिक्तः कश्चिदिति ।

(४) पूर्वपक्षः—उपगवत् सोमविधय्यपि अर्घ्यार्थादिभिर्भृत्वि-
भिस्सहैव यागानुष्ठातृत्वेनोक्तः । तस्मात्तेषामेवान्यतमोऽयं न भिन्न इति ।

(५) सिद्धान्तः—सोमस्य व्रतणमेव ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विहितं न
विक्रयणम् । न चाविहितं फलं ऋत्विजः कुर्वन्ति । तस्मादृत्विग्भ्योऽन्य
एव सोमस्य विक्रेतेति ।

एतदभिप्रेत्याह—विक्रयीति । 'विक्रयी' सोमस्य विक्रेता—'प्रकृतेभ्यः'
अर्घ्यार्थादिभ्य ऋत्विग्भ्यः—'अन्यः' व्यतिरिक्त एवेति ॥ १५ ॥

(१६) ३।७।३२-३५ सोमे सप्तदशर्त्विजः ॥

(१) ऋत्विजां विषये विचारोऽनुयतते ।

(२) अर्घ्युहोतृचमसाध्वर्युगसोमविक्रय्यादयः पुरुषा ज्योतिष्टो-
मयागाङ्गानुष्ठातृत्वेनोक्ता उपलभ्यन्ते ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेते सर्व एवर्त्विङ्नामभाज उत केचिदेव न
सर्वे इति ।

(४) पूर्वपक्षः—ऋतो यजन्तीति ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
तच्च सर्वेषु समानम् । तस्मात् सर्व एवर्त्विङ्नामभाज इति ।

(५) सिद्धान्तः—'सोमस्याध्वरस्य यज्ञकनोः सप्तदशर्त्विजः' इति
स्पष्टं सप्तदशानामेव ऋत्विङ्नामभाजत्वं साक्षाच्छ्रुत्योक्तम् । तस्मात्
ऋत्विक्शब्दस्य यौगिकार्थं परित्यज्य शास्त्रीयां च रुद्धिं व्योक्त्य यागा-
ङ्गानुष्ठातृणामध्ये सप्तदशस्त्वेव ऋत्विगस्त्वमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—सोम इति । 'सोमे' ज्योतिष्टोमयागे—'सप्तदश'
एव न ततोऽधिकाः पुरुषाः—'ऋत्विजः' ऋत्विङ्नामभाजो भव-
न्तीति शेषः ॥ १६ ॥

(१७) ३।७।३६-३७ ते तु ब्रह्मादयो नान्ये

(१) पूर्वाधिकरणविचारणोऽयम् ।

(२) सप्तदशानामेव ऋत्विक्त्वमिति सिद्धम् ।

(३) तत्र संशयः—क एते सप्तदशेति ।

(४) पूर्वपक्षः—विशेषस्याश्रयणात् स्वेच्छयाऽनियमेन ब्रह्मरिपु-
चमस्वाध्वर्थादिषु च ये केचित् ग्रहीतव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—श्रयते तु विशेषः । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति उक्त्वा तद्विशेषः—‘ब्रह्मणे ददाति—अग्नौध्रे ददाति—’ इत्यादि । एवमेव दीक्षात्रियानेऽपि श्रयते—‘अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयति—’ तत उद्गातारम् ततो होतारम्—ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति—’ इत्यादि । एतद्दीक्षावाक्यसङ्कलनया षोडशानुष्ठातार उपलभ्यन्ते—तद्यथा—(१) अध्वर्युर्गृहपतिं कर्म करोति—तस्य त्रयः पुरुषाः—(२) प्रतिप्रस्थाता (३) नेष्टा (४) उन्नेता चेति । (५) ब्रह्मा वैद्वयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति—तस्य त्रयः पुरुषाः (६) ब्राह्मणा-कृत्सी (७) अग्नौत् (८) पोता चेति । (९) उद्गातोद्गानं करोति—तस्य त्रयः पुरुषाः (१०) प्रस्तोता (११) प्रतिहर्ता (१२) सुब्रह्मण्य-श्चेति । (१३) होता शसनं करोति—तस्यापि त्रयः पुरुषाः—(१४) मैत्रावरुणः (१५) अच्छावाकः (१६) ग्रावस्तुषेति ॥ तस्मात् एतेष्वं-वर्तिष्वङ्गनामभाक्त्वम्, नान्येषु चमसाध्वर्यादिव्यतिष्ठति ॥

एतदभिप्रेत्याह—त इति । ‘ते’ ऋत्विजः—‘ब्रह्मादयः एव’—‘न अन्ये’ चमसाध्वर्यादय इति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) ३।७।३८ स्वामिसप्तदशाश्च ते ।

(१) पूर्वाधिकरणस्याऽयं विचारः ।

(२) सप्तदश ऋत्विजा भवन्ति—नत्र षोडश अध्वर्यादयः परिगणिताः ।

(३) सप्तदशः कः किं यजमान उक्त सदस्यः—इतोदानो भवति सन्नेहः ।

(४) पूर्वपक्षः—अध्वर्यादिषु षोडशसु व्यवस्थितेषु सप्तदशसङ्ख्या-पूरकः कश्चिद् ऋत्विगपेक्षितः । साऽत्र सदस्य एव भवति । स एव कर्मकरः यजमानस्तु स्वामी कर्मकर एव परिक्रियते । ऋत्विज एव परिक्रियन्ते । तस्मात् सदस्य एव सप्तदश ऋत्विक् इति ।

(५) सिद्धान्तः—स्वामी यजमान एव सप्तदशः स्यात् । यज्ञे कर्तार एव ऋत्विजा भवन्ति—यज्ञे च कर्ता स्वामी । तस्मात् स एव ऋत्विजा सप्तदश इति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्वामीति । ‘ते’ ऋत्विजः ‘स्वामिसप्तदशाः’—‘स्वामी’ एव ‘सप्तदशः’ सप्तदशसङ्ख्यापूरकः येषां ते तथाभूता भवन्ति इति सम्बन्धः । सप्तदशश्च यजमान एवेति ध्येयम् ॥ १८ ॥

(१९) ३।७।३९-४० तेषां समाख्यया कर्म

(१)—ये सप्तदश ऋत्विज इति व्यवस्थापितम् । अत इदानीं तेषां करणीयविषय विचार प्रवर्तते ।

(२) सप्तदश ऋत्विजो ज्योतिष्टोमे समाभ्याता ।

(३) तै किमनियमेन सर्वं पुरुषकार्यं सर्वं करणीयमुतास्ति काचिद् व्यवस्थेति मशयः ।

(४) पूर्वपक्ष —यज्ञसम्पादनाय वृता ऋत्विज सर्वं एव सर्वं यथा प्राप्तं कार्यं कुर्युं नियमे प्रमाणाभावात् तेन च कार्यव्याघातप्रसङ्गादिति ।

(५) सिद्धान्त —यज्ञाङ्गकार्याणां भवति प्रतिपुष्पमृत्विक्सम्बन्ध समाख्यया । अतो यन्नाम्ना सम्प्रद्धं यत् कर्म समाख्यायते तत् कर्म तेनैरर्त्विजा न्तव्यमिति कर्तृनियमः समाख्याप्रमाणेन व्यवस्थाप्यते । यानि कर्माणि आभ्ययवनाम्ना प्रसिद्धानि तान्यध्ययुणा कर्तव्यानि यानि ह्यौनाणि तानि होना-इत्यत्ररूपा भवत्येव व्यवस्थेति ।

एतदभिप्रेत्याह—तेषामिति । 'तेषां' ऋत्विजा 'कर्म' करणीय कार्य—'समाख्यया' आभ्ययवनादिनादिरूपया नियमितम्भवतीति शयः ।

[एतदधिकरणान्तगतमेवाधिकरणान्तरमपि भाष्यकारेण निरूपितम् । तद्वयथा—आहवनीयाद्याऽऽनय किं प्रकृत्यथा एवोत प्रकृतिायहृत्युभयार्था इति सशय पूर्वपक्ष —प्रकृतिमानार्था अग्रय इति—तत्र सिद्धान्त प्रकृतिविकृत्युभयार्थास्ते—इति । एतदधिकरणं प्रकृतासम्प्रद्वयनापक्षि तन्मण्डनमिश्रणति न परिगणितमत्रापीति ध्ययम्] ॥ १६ ॥

(२०) * १७।४१-४२ वचनाच्च क्वचिद् भवेत् ॥

(१) पूर्वाधिकरणपथाद् ।

(२) ऋत्विजकार्याणां समाख्यया व्यवस्थिति व्यवस्थितम् ।

(३) तत्र स दह —किं सत्रैवत्यमुत कुत्राप्यन्यथाऽपि भवतीति ।

(४) पूर्वपक्ष —पूर्वाधिकरणन्यायन सर्वत्रैव समाख्यया व्यवस्थेति ।

(५) सिद्धान्त —समाख्ययव प्रायो भवति व्यवस्था । किन्तु क्वचित् साक्षाच्छ्रुत्याऽन्यथापि भवति । यथा प्रैषानुवचनादिकानि कार्याणि 'पोत्रीयानष्टाया' इति समाख्यातानि पोटनष्टक्यत्रन प्राप्तानि । किन्तु मैत्रायणान्न तानि क्वचित् क्रियन्त । तच्च साक्षाच्छ्रुतोपदेशात्—'तस्मान्मैत्रावरुणं प्रेष्यति चानुचाहति' भवत्युपदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह—वचनादिनि । 'क्वचित्' स्थलविशेषेषु 'वचनात्' साक्षादुपदेशात् समाख्यानिरपक्षमपि—'भवत्' कर्मव्यवस्थापनमिति शयः ॥ २० ॥

(२१) ३।७।४३-४५ प्रशास्ता न वदेदेकम्

(१) —पूर्वाधिकरणशेषभूतो विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपश्वालम्भन प्रकृत्य—‘तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानुचाहेति’ प्रैपानुवचनरूप कर्मद्वयमुपदिष्टम्मैत्रावरुणकर्तव्यत्वेन-समाख्याया तु होत्रादिकर्तव्यत्वं तेषां प्राप्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सर्वाण्यनुवचनानि सर्वे च प्रैपा मैत्रावरुणेन कर्तव्या उत यत्रानुवचनसमुच्चितः प्रैपः कर्तव्यस्तन्मात्र एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उपदेशेन समाख्याया बाधात् सर्वे प्रैपाः सर्वाणि चानुवचनानि मैत्रावरुणेन कार्याणीति ।

(५) सिद्धान्तः—‘प्रेष्यति चानुचाहेति’ उपदेशवाक्यम् । तत्र च चकारद्वयेन प्रैपानुवचनयोः समुच्चय उच्यते । ततश्च यत्रोभय समुच्चितं तत्रैवानेनोपदेशेन समाख्याया बाधः । तस्मात् समुच्चिते यत्र प्रैपानुवचने क्रियेते तत्रैव मैत्रावरुणकर्तृकत्वमन्यत्र तु व्यस्तयोस्तयोः समाख्यायत्वेन होत्रादिकर्तृकत्वमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रशास्तेति । ‘प्रशास्ता’ मैत्रावरुणः—‘एक’ अनुवचनमात्रम् अथवा प्रैवमात्र ‘न वदेत्’ नोच्चारयेत्—समुच्चितमेव यत्र तदुभय प्रयुज्यते तत्रैव स वदेदन्यत्र तु समाख्याप्राप्ता होत्रादय एवेत्याशयः ॥ २१ ॥

(२२) ३।७।४६-४९ अध्वर्योश्चमसाहुतिः ।

(१) समाख्याया बाधाबाधविषये विचारविशेषः ।

(२) सन्ति चमसाहुतयः सन्ति च चमसाध्युनामर्त्विजः ।

(३) तत्र सशय-चमसाहुतिः चमसाध्युभिः कर्तव्योताध्युणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—समाख्याबलात् चमसाध्यव एव चमसाहुतिं कुर्युरिति ।

(५) सिद्धान्तः—सर्वे होमा आध्यवयनाभ्यासताः । आध्यवयाणि च कर्माण्यध्ययुणैव कर्तव्यानि नान्येनर्त्विजा । तस्माच्चमसहोमोऽप्यध्युणैव कार्यः । न च “चमसाध्यवोऽप्यध्यव एव-ततश्च तेषामप्याध्यवयक-मर्त्विगानेऽधिकारोऽस्त्येवेति”वाच्यम् । चमसपदविशेषसापेक्षायाः चमसाध्युसमाख्यापेक्षया विशेषनिरपेक्षाया अध्युसमाख्याया बलवत्तरत्वात् केवलाध्ययुशब्दस्यैव ऋत्विक्सत्कारूपेण प्रवृत्तिर्वलवत्तरा । तथा च सति ‘आध्यवयो’ होम इति केवलाध्ययुशब्दगम्यया समाख्यायाऽध्ययु-र्य चमसहोममपि कुर्यात्—तस्याशक्तावेव चमसाध्युः कुर्यादिति निष्कर्षः । इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अध्वर्योरिति । ‘चमसाधुतिः’ चमसहोमः ‘अध्वर्योः’
अध्वर्योरिव—कर्तव्यो न चमसाध्वर्योरिति शेषः ॥ २२ ॥

(२३) ३।७।५०-५१ श्येने सर्वविजां कर्म

(१) ऋत्विजां कार्यविषये समाख्यायाधायाधयोर्यिचारान्तरम् ।

(२) अस्त्यौद्राग्रनाम्नाम्नातेषु श्येनः ।

(३) तत्र सन्देहः—श्येनयागे किं सर्वाग्येय कार्याण्युद्गात्रेय कत-
व्यान्युतानेकैर्ऋत्विगिरिति ।

(४) समाख्याषलान् श्येनाङ्गभूतानि सर्वाण्युद्गात्रेय कर्तव्यानीति ।

(५) सिद्धान्तः—श्येनो ज्योतिष्टोमधिकारः । ज्योतिष्टोमचोदकस्तु
तानि तानि कर्माणि तैरुक्तानां त्विग्भिः कर्तव्यत्वेन समर्पयति । श्येन-
रूपविकृतौ चातिदेशप्रामाण्यं तानि कर्माणि तच्चोदकयत्नात् चोदकवच-
नाधीनां दुर्बला समाख्यां याचित्वा तत्तद्विग्भिः कर्तव्यानीति ।

एतदभिप्रेत्याह—श्येन इति । ‘श्येने’ श्येनयागे—‘कर्म’ सर्वैर्ऋत्वि-
ग्भिर्यथोपदेशं कर्तव्यम्—न केवलमुद्गात्रेति भावः ॥ २३ ॥

त्रयोविंशतिनीतयः ॥

अत्र पादे त्रयोविंशतिरेव न्याया इत्यर्थः ।

इति तृतीयस्य सप्तमः ॥

अथ तृतीयस्याष्टमः पादः ।

(१) ३।८।१ परिक्रयः स्याद् यजमानकर्म

(१) कर्मनाम्ना तत्कर्तृनियमननियमेऽपवादोऽयम् ।

(२) ज्योतिष्टोमादौ दक्षिणादानेन कर्मकरा आसादयितव्याः । एत-
देव तेषां ‘परिक्रय’ इत्युच्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं परिक्रयरूपं कर्म केन कर्तव्यम्—यजमानेनो-
ताध्वर्यादिना केनचित्कृतिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—यागीयद्रव्याणां यागार्थपरित्यागरूपं कर्म विहाय
सर्वं तदङ्गजातमृत्विग्भिरेव कर्तव्यम् । परिक्रयसाधनभूतं च दक्षिणादानम् ।

दक्षिणा च आध्वर्यववेदे समाम्नाता । तस्मादाध्वर्यवसमारयावलाद-
ध्वर्युणैव दक्षिणादानं तद्द्वारा च परिक्रयणं कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—परिक्रयणं कर्मणामनुष्ठानात् प्रागेव भवति ।
परिक्रयणात् प्राक् ऋत्विजामारिज्यमेव न सम्पन्नम् । आर्त्विज्याभावे च
तेषां यागेन सम्बन्धो नास्ति । यजमानस्य तु फलकामद्वाराऽस्त्येव
तत्साधनीभूतेन यागेन सम्बन्धः । अतः परिक्रयणं यजमानेनैव कर्त-
व्यम् । परिक्रयणानन्तरं च सर्वं तत्तद्विभिन्नार्थाश्रुतं कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—परिक्रय इति । 'परिक्रय' ऋत्विजामानति —
'यजमानकर्म' यजमानेनैव कर्तव्यम्—'स्यात्' भवेत् ॥ १ ॥

(२) ३।८।२ वाक्येन स स्यात् कचिदन्यकर्म ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२)—'य एतामिष्टकामुपदध्यात् स श्रीन् धराङ् वचात्' इति गोत्र-
परूपदक्षिणादानं समाम्नातम् ।

(३) तत्र सन्देहः—इतरदक्षिणादानवत् इदं दक्षिणादानमपि किं
यजमानेनैव कर्तव्यमुतान्येनेति ।

(४) पूर्वाधिकरण-यायेन यजमानेनैवेदमपि दक्षिणाद्वारा परि-
क्रयणं कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्तग्रन्थे गोत्रयदानमिष्टकोपप्रातृणैव कर्तव्य-
मिति स्पष्टमुक्तम् । इष्टकोपधानं च यजमानेन न क्रियतेऽपि तदध्वर्युणा ।
तस्माद् गानधरूपदक्षिणादानद्वारा यत् परिक्रयणं तदध्वर्युरेव कुर्यात्—
साक्षाच्छ्रुतिबलेनेति ।

एतदभिप्रेत्याह—यानयेनेति । 'कवचित्' स्थलप्रशेपे—उक्तं परिक्र-
यणं 'यानयेन' साक्षाच्छ्रुतिबलेन—'अन्यकर्म' अन्येन—यजमानाद्व्यतिरि-
क्तेनारिजाऽध्वर्युणेन याज्यत्—कर्तव्यं—'स्यात्' इति सम्बन्धः ॥

एतदधिकरणमाद्याधिकरणान्तर्गतमेव वर्तते भाष्ये चार्तिके च । मण्ड-
नमिश्रेण तु पृथगुक्तम् । न्यायमालायामपि तथैव ॥ २ ॥

(३) ३।८।३ = स्यात् स्वामिनिष्ठ वपनादिकर्म

(१) कर्मविपर्ययविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमत्रिपदे आध्वर्यववेदे त्रिपदे—'केशश्मश्रु वपते—
दत्तो धायते नखानि निवृन्तते' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—एतानि वपनादीनि किं यजमानेन कार्याण्युता-
ध्वर्युणिति ।

(४) पूर्वरूपं—प्रकारेण वादतान्यध्वर्युणैव कार्याणीति ।

(५) सिद्धान्त — वपनादीनि शरीरसंस्काररूपाणि यजमानगत-
मालिन्यमपनीय तस्य यागयोग्यतां सम्पादयितुं क्रियन्ते । स्पष्टमेतदुक्तं
ब्राह्मणभाष्ये—‘मृता वा एषा त्वक् अमेध्या यत् केशश्मश्रु मृतामेव एव च-
ममेध्यामपहत्य यद्वियो भूत्या मेधमुपैति’ इति । (मेधम् यज्ञमिति
याधत्) । न चाध्वर्युवपनेन यजमानगताऽमेध्यताऽपैति । अतो वपनादि-
संस्कारो यजमानस्यैव नाध्वर्योरिति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्यादिति । ‘वपनादिकर्म’—‘ह्यामिनिष्ठ’ यजमा-
नगत यजमानेनैव कर्तव्यं ‘स्यात्’ ॥ ३ ॥

(४) ३।८।९-११ तपोऽपि दुःखं यजमानगामि ॥

(१) फलविशेषकर्तृत्वप्रिचार एवानुव्रतते ।

(२) ‘ब्रह्म नाश्नाति—इयं नाश्नाति’ इत्याद्युपगमरूपं तपः प्राप्तम्
ज्योतिष्टोमे ।

(३) तत्र सन्देह — एतादृशान्तप किं यजमानेन कर्तव्यमुतत्विजेति ।

(४) पूर्वपक्ष — अध्ययोरित्येतद्युक्तम्—दुःखरूपतया तस्य परिप्रीते-
नैव पुरुषेण कर्तुमुचितत्वात् । तथा चाध्यर्षय एष कारणे एतत्तपो
विहितम्—एवमपि समाख्यायलाद्ध्युर्योरु कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्त — यागफलप्राप्तिरूपं यत् दुःखं तद्यजमानगामि—
तस्मैव सुखस्य प्रतिग्रन्धीभूतं यत् पापं तस्यैवापनुत्तये तपोऽनुष्ठा-
तव्यम् । यस्य सुखं यस्य वा पापं तत्प्रतिबन्धि तेनैव तत्प्रतिग्रन्धापनो-
दनं कर्तव्यमिति—दुःखरूपं तपो यजमाननैवानुष्ठातव्यम् । एतत्तपोऽपि
लिङ्गमप्युलभ्यते—‘यदा वै दीक्षित इगो भवति अथ मेधो भवति’
इति—‘दीक्षितो’ यजमान यदा ‘इयं’ तपोऽनुष्ठानेन दुर्गलो भवति
तदैव ‘मेध’ यज्ञयोग्यो भवतीत्यर्थः ॥ इति ।

एतदभिप्रेत्याह—तपोऽपीति । ‘तप अपि’ ‘दुःखं दुःखामर्कं तथाच
दुरदृष्टापतादकं सत्—‘यजमानगामि’ यजमानेनानुष्ठानं भवतीति ॥ ४ ॥

(५) ३।८।१२ हिरण्यमाला सकलत्विगदम्

(१) समाख्यायां संस्कारनियामकत्वे ऽपवादः ।

(२) वाजपेये ध्रुवते ‘हिरण्यमालिनः ऋत्विजः प्रचरन्ति’ इति ।
तथाच श्येने—लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति’ इति ।

(३) तत्र सन्देह — अत्रोक्तं हिरण्यमालि-वमध्वर्युमात्रस्योत्तमं सर्वेषां
मृत्विजाम् । लोहितोष्णीषं च किमुद्रातृमात्रस्योत्तमं सर्वेषामिति ।

(४) पूर्वपक्ष — आध्वर्यवे यजुर्वेदे हिरण्यमालि-वमध्वर्यु-
सामवेदे लोहितोष्णीष-वमध्वर्यु- । तस्मान् समाख्यायां हिरण्यमालि-वम-

ध्ययरेव लोहितोष्णीपत्व चोद्गातुरेवेति ।

(५) सिद्धान्त - ऋत्विज प्रचरन्ति' इति सर्वेषामृत्विजा सन्निधौ हिरण्यमालिख्य लोहितोष्णीपत्व च विहितम् । सन्निधिश्च समाख्यातो बलीयसी । तस्मात् समाख्या बाधित्वा सन्निधि हिरण्यमालित्व लोहितोष्णीपत्व च सर्वैरेवर्त्विग्भि सम्बध्नाति इति सर्वेषामेवर्त्विजा हिरण्यमालित्वादिसंस्कार इति ।

एतदभिप्रेत्याह—हिरण्यमालति । 'हिरण्यमाला' हिरण्यमालाधारेण सकलर्त्विगङ्गम् सकलानां सर्वेषां ऋत्विजामङ्ग संस्कार इति यावत् न केवलमध्ययरेवेति शेष ॥ ५ ॥

(६) ३।८।१३-१४ स्वामी सदोमानफलस्य शेषी

(१) समाख्यानियामकत्वेऽपवादान्तरम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे धूयते 'यदि कामयेत् वर्षेत् पर्जन्य नीचैस्सदोमिनुयादिति' ।

(३) तत्र सन्देह —अत्रोक्तो वृष्टिकामो यजमानस्योताध्ययोरिति ।

(४) पूर्वपक्ष —आध्ययधवेदोक्तग्राह्याक्ष्यस्य तत्समाख्याबलादध्ययरेव तत्रोक्ता कामना । अथ च 'य कामयेत् स एव मिनुयादिति' हि वाक्यार्थः । तेन च मानकामनयोरेककर्तृकत्वम् । मान चाध्ययं करोति । तस्मात् कामनाऽपि तस्यैवेति ।

(५) सिद्धान्त —साङ्गस्य यागस्य फल यजमानगाम्येव भवति । अतो ज्योतिष्टोमाङ्गस्य सदोमानस्य यत् फल वृष्टिरूपं तदपि यजमानगाम्येव । अथ च मिनुयादिति परस्मैपदेनाध्ययोरर्थः सदोमानरूपो व्यापारस्तस्य फल अध्ययुर्मिनपुरुषगामीति प्रत्याख्यते । एव च परस्मैपदश्रुत्या वाक्यस्य समाख्यायाश्च बाधे सति वृष्टिकामना यजमानगामिन्येवेति ।

एतदभिप्रेत्याह स्वामीति । 'सदोमानफलस्य' अध्ययुणा यत्सदोमानरूपं कर्म क्रियते तस्य 'फलस्य' वृष्टे 'शेषो' आधार 'स्वामी' यजमान एवेति ॥ ६ ॥

(७) ३।८।१५-१६ तस्यैव चाशसनमन्त्रपाठः

(१) समाख्यानियामकत्वेऽपवादान्तरम् ।

(२) 'आयुर्दा अग्ने आयुर्मं देहि' 'वचोदा अग्ने वचो मे देहि' इत्यादिमन्त्राणां पाठ आम्नातः ।

(३) तत्र सन्देह —अथ मन्त्रपाठो यजमानेन नार्थ उताध्ययणेति ।

(४) पूर्वपक्ष — आध्वर्यवकाण्डोपलब्धत्वात्त-समाख्ययाऽध्वर्युणैव कार्यो मन्त्रपाठ इति ।

(५) सिद्धान्त — 'आयुर्मै देहीनि' फलस्य स्वात्मसम्बन्ध प्रतीयते । फलाशंसन च प्रोत्साहनार्थं क्रियते । तच्च यजमानस्यैव युज्यते नाध्वर्योः । तस्माद् यजमानस्यैवाय मन्त्रपाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह तस्यैवेति । 'आशसनमन्त्रपाठ' - 'आशसनमन्त्राणां आयुर्वर्चसादीनां फलानामाशसन येषु उपलभ्यते तेषां मन्त्राणां पाठ 'तस्य' यजमानस्यैव कर्तव्यः-नाध्वर्योरिति शेष ॥ ७ ॥

(८) ३।८।१७ आम्नातमन्त्रा उभयप्रयोज्याः

(१) समाख्यया कर्तृनियमनस्योदाहरणान्तरम् ।

(२) 'वाजस्य मा प्रसवेनेमि' मन्त्रो दर्शपूर्णमासप्रकरणे याजमाने आध्वर्यवे च काण्डे आम्नात ।

(३) तत्र सन्देह — विमयम्मन्त्रपाठो यजमानस्यैवोताध्वर्योर्योतो-भयोरिति ।

(४) पूर्वपक्ष — समाख्यया यद्यप्युभयोरपि पाठकर्तृत्वं सूच्यते तथाऽप्येकेनैव पाठे कृते मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरेण पाठो व्यर्थ स्यात् । तस्मात् एकोऽध्वर्युरेव मन्त्र पठेदिति ।

(५) सिद्धान्त — उभाभ्यामेव पठनीयो मन्त्र । एकवाण्डसमाख्यैव पाठे एतेन निवृत्ते वाण्डान्तरपाठो मन्त्रस्य व्यर्थ स्यात् । उभयोश्च पाठेऽभिप्रायभेदो भवति - 'अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुतिष्ठामीति' अध्वर्योरभिप्राय - 'अग्राधे न प्रमदिष्यामीति' यजमानस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह — आम्नातेति । 'द्व्याम्नाता' 'द्वयो' काण्डयो 'आम्नाता' उक्ता 'मन्त्रा' उभाभ्यां यजमानाध्वर्युभ्यां 'प्रयोज्या' पठनीया इति ॥ ८ ॥

(६) ३।८।१८ कलृप्त्वादयः स्युर्विदुर्पुन वाच्याः

(१) कर्मविशेषकर्तृविचारोऽनुवर्तते ।

(२) वाजपेये श्रूयते - 'कलृमौर्यजमान वाचयतीति' । 'आयुर्वर्णेन कल्प ता'मित्यादयो मन्त्रा कलृमिनाम्नाऽभिधीयन्ते ।

(३) तत्र सन्देह — कलृमिमन्त्रवाचन किं मन्त्रतदर्थोभिज्ञस्यैव यजमानस्य उत तदभिज्ञानभिज्ञयोरभयोरपीति ।

(४) पूर्वपक्ष — 'विद्वान् वाचयेदिति' विशिष्टविधेरनुपलम्भात् 'यजमानं वाचयतीति' अविशिष्टस्येव यजमानस्य वचनकर्तृत्वमेवोक्तत्वात्

उभाभ्या मन्त्रतदर्थोभिज्ञानभिज्ञाभ्या क्लृप्तिमन्त्रपाठ कार्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—अध्ययनविधिपलादधीतवेदस्य विदितवेदार्थस्येव यजमानत्वसम्भवात् मन्त्रतदर्थोभिज्ञ एव यजमानो वाचनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह—क्लृप्त्यादय इति । 'क्लृप्त्यादय' क्लृप्तिनाम्ना उज्जिहसतिनाम्ना च प्रसिद्धा ये मन्त्रा ते- 'चिदुपैव' मन्त्रतदर्थोभिज्ञेनैव यजमानेन 'वाच्या स्यु' पठनीया भवेयुरिति ॥ ९ ॥

(१०) ३।८ १६ २० द्वन्द्वानि न स्युर्यजमानकर्म

(१) अष्टमाधिकर्णापवाद ।

(२) दशपूर्णमासयोर्द्वादश द्वन्द्वानि कर्माणि याजमाने काण्डे समाप्तातानि 'यत्स चोपावसृजति-उखा चाधिध्रयति अथ च हन्ति द्रुपदुपले च समाहन्ति-अधि च वपते कपालानि चोपधाति-पुरोडाश चाधिध्रयति आज्य च स्तभ्यजुश्च हरति अभि च गृह्णाति-नेदि परि गृह्णाति पत्नी च सत्रहति प्रोक्षणीश्वासादयति आज्य च तानि द्वादश द्वन्द्वानि दशपूर्णमासयो' इति ।

(३) तत्र सन्देह —रु इमानि कुर्यात्-यजमानोऽभ्यर्च्यवातोभावपीति ।

(४) पूर्वपक्ष —याजमानकाण्डाभ्यानात् समाप्त्याग्लेन यजमाने नैवमानि कार्याणीति ।

(५) सिद्धान्त —यस्मिन् यजुर्वेदकाण्डे इमान्याम्नातानि तद्याजमानमेवावान्तरकाण्डम् आध्रयव तु महाकाण्डे तद्व्यापकम् । यजमानस्य च यानि कर्माणि तत्सम्पादनायैवाध्र्युं परिक्रीयते । तस्मादध्र्युं रेयानुष्टेत् द्वन्द्वानि कर्माणि । याजमाने च काण्डे तत्कर्मप्रकारो न चोदित कवल क्रमसूचनार्थं परिगणनं कृतम् । तस्मादध्र्युणैव कार्याणीमानीति ।

एतदभिप्रेत्याह द्वन्द्वानिति । 'द्वन्द्वानि' वत्सोपावसर्जनादीनि द्वन्द्वानि कर्माणि- 'यजमानकर्म' यजमानेन कर्तव्यानि- 'न स्यु' अपि तु अध्वयोरिवेति भावः ॥ १० ॥

(११) ३।८ २१ अध्वर्युमन्त्रं करणो विरोधे

(१) समाप्त्या कर्तव्यनियमोऽपवादान्तरम् ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽस्ति पशुश्रोत्रोमीय । तस्य यूपस्य परिध्याणं द्वौ मन्त्रौ युगपदेव पठ्येते । एक 'परिवीरसि' इयध्वर्युपठनीयं करणार्यं अपरश्च 'युवासुवासा' इति होतृपठनीयं क्रियमाणानुवादी । ज्योतिष्टोमविरुद्धौ च कुण्डपायिनामयनेऽपि एतन्मन्त्रद्वयपाठश्चोद्ध-

प्राप्त, परन्तु तत्र 'यो होता सोऽध्वर्युरित्यनेन त्विन्द्रयस्याभावादेको होतैव भवति तत्र त्विक् । एकेन च युगपन्मन्त्रद्वयपाठो न सम्भवति ।

(३) तस्मादत्र भवति सन्देह—कम्मन्त्र होता पठेत्-परिवीरसीति करणमन्त्रमुत युवासुयासा इति त्रियमाणानुवादिमन्त्रमिति ।

(४) पूर्वपक्ष—कचिदेक पठनीय कचिदपर इत्यनियम एकतरस्य स्वीकारे मानामावादिता भाष्यकारीयः पूर्वपक्ष । होता स्वपठनीय युवासुयासा इति मन्त्रमेव पठेत् स हि तस्य चोदकत प्राप्त न च तत्प रित्यागे कश्चिद्वेतुरुपलभ्यते इत्यपर ।

(५) सिद्धान्त—कुण्डपायिनामयने सरलमाध्ययं कर्म होत्रा कर्तव्यमिति साक्षाच्छ्रुत्या विधीयते 'यो होता सोऽध्वर्युरित्यनया । अत आध्ययंमन्त्रस्य पाठो होतु साक्षाच्छ्रुतिप्राप्त । होत्रमन्त्रपाठस्तु तस्य 'प्रवृत्तिवद्विद्वति कर्तव्ये'प'तिदेशादेव प्राप्त । एव च युगपत्प्राप्तस्य मन्त्रद्वयपाठस्यासम्भवे साक्षाच्छ्रुतिप्राप्तस्य करणस्यैव पाठो होत्रा कर्तव्य इतरस्तु त्यक्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अध्ययिति । 'विरोधे'—आध्ययंकरणमन्त्रहोत्र त्रियमाणानुवादिमन्त्रपाठस्यासम्भवे—अध्वर्युमन्त्र 'अध्वर्युपठनीयमन्त्र 'करण' करणाख्य परिवीरसीत्यादिरेव—'होत्रा पठनीय कुण्डपायिना मयने' इति शेष ॥ ११ ॥

(१२) ३।८।२२ प्रपे तदर्थे च न कर्तुंरवयम् ।

(१) अनुष्ठातृधिषये विचारोऽनुवर्तते ।

(२) दशपूर्णमासयो केचन प्रैषा (आशापनानि) धृता—'प्रोक्षणीयासादय-इध्मा यर्हिदपसादय-प्रमीदमी-विदर' इत्यादय । उद्या रणीयाश्चैतेऽध्वर्युणा ।

(३) तत्र सन्देह—य आशापनवाक्यमुच्चारयति किं स एवाशुतार्थमप्यनुतिष्ठत्युक्तान्य इति ।

(४) पूर्वपक्ष—यजुर्वेदे उक्ता एते प्रैषा प्रैषार्थाश्च । तस्मादाध्ययं घसमाप्यायलादध्वर्युरेव प्रैषमुच्चारयेदनुतिष्ठेच्च तदर्थमिति ।

(५) सिद्धान्त—लोके समाशापनवाक्य य उच्चारयति न स एवा- शापितार्थमनुतिष्ठत्यपि तु यं प्रति तद्वाक्यमुच्चार्यते स एव । प्रवृत्ते च प्रैषवाक्यानि अग्नीधादोन् अतिरिज प्रयुच्चार्यन्तेऽध्वर्युणा । एव च सति यदाध्ययुरेव नत्तत्वायं कुर्यात् तर्हि अग्नीधादिसम्बोधनं मध्यमपुरुषप्रयोगश्च नोपपद्येत । तस्मात् प्रैषोच्चारकादन्य एव तदर्थानुष्ठातेति ।

एतदभिप्रेत्याह—अथ इति । 'अपे' आज्ञापनवाक्ये—'तदर्थे' आज्ञापितार्थे च—'कर्तुः' अनुष्ठातुः प्रैषोच्चारयितुः प्रैषार्थकर्तुश्च—'देव्यं न'—नोभयोरेक एव कर्ता । किन्तु प्रैषोच्चारयितैकोऽन्यश्च तदर्थानुष्ठातेत्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) ३३।८।२३-२४ अध्वर्युणा प्रेषणमेव कार्यम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषो विचारः ।

(२) पूर्वाधिकरणोदाहृतमेवात्र विषयवाक्यम् । प्रैषोच्चारकादन्य-
एव तदर्थानुष्ठातेति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—कः किं कुर्यात्—कः प्रैषमुच्चारयेत् कश्च प्रैषार्थ-
मनुतिष्ठेदिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनियमेन येन केनापि यस्य कस्याप्यनुष्ठानमित्या-
द्य । अध्वर्युरेव प्रैषार्थं कुर्यात् तस्यैव सकलपदार्थानुष्ठापकत्वात् । प्रैषं
च तस्मादन्य एवाग्नीध्र उच्चारयेदिति ।

(५) सिद्धान्तः—सर्वाणि कार्याण्येकेनाध्वर्युणा कर्तुं न शक्यन्ते ।
स यत् स्वयं कर्तुं न शक्नोति तत्रान्यान् प्रेरयति । एतत्प्रेरणार्थमेव च
प्रैषोच्चारणम् भवति । यतश्च सर्वेषां पदार्थानामाध्वर्युश्च इति समा-
ख्या-यद्वलेनाध्वर्युरेव सर्वानुष्ठातेति गम्यते—तस्मादेव प्रैषोच्चारणमध्व-
र्युणैव कार्यम् । तेन प्रेरितैर्यत् क्रियते तत्तेनैव क्रियते—तत्र तस्य प्रयोजक-
कर्तृत्वादिति निश्चयः । तस्मात् प्रैषोच्चारणमध्वर्युणा कार्यम् । एवमेवा-
ध्वर्यवसमाख्याऽनुगृहीता भवति । प्रैषार्थानुष्ठानं त्यग्नीध्रेण कर्तव्यम्—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अध्वर्युणेति । 'अध्वर्युणा' 'प्रेषणम्' प्रेरणम्—प्रैष-
मन्त्रोच्चारणद्वारेणेति यावत्—अग्नीध्रादीनामपैषार्थानुष्ठाने इति शेषः—
'एव'—न तु प्रैषार्थानुष्ठानमपीत्याशयः—'कार्यम्' ॥ १३ ॥

(१४) ३।८।२५-२७ वर्चःपदे स्वामिफलप्रकाशः ।

(१) कर्मविशेषस्य कर्तृविशेषेण सम्बन्धो विचार्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराहयनीयस्यान्वाधाने करणभूतो मन्त्रोऽध्वर्युणा
पठ्यते फलाशंसो—ममाग्रे वर्चो विहवेध्वस्तु इति—यज्ञाद्गहोमानां यत्
वर्चसोपलक्षितं फलं तन्ममास्त्विति तस्यार्थः ।

(३) तत्र सन्देहः—आत्राशंसितं फलं कस्य—अध्वर्योर्यजमानस्य चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—मन्त्रे यन्ममपदं तदुच्चारयितुरेव फलसम्बन्धं सूच-
यति—उच्चारयिता चाध्वर्युः । तस्मादध्वर्युरेव फलमिति—स्वगतफला-
शसनेन च तस्य स्वकर्मानुष्ठानान्साहो वर्धते—इति ।

(५) सिद्धान्त । 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यात्मनेपद्-
श्रुतेः साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्य प्रतीयते । न च परिकीर्तस्या-
ध्ययोर्दक्षिणालाभातिरिक्तफलसम्बन्धो न्याय्य । अतो याजमानमेव फ-
लम् । लिङ्गमप्यत्र भवति—'यां वै काञ्चन अतिविज आशिपमाशासते यज
मानस्यैव सा' इति । मन्त्रे ममपद् च लक्षण्या यजमानपरमेव—'यद्य-
जमानस्य चर्चस्तन्ममैवेति' लक्षणार्थ इति ।

एतदभिप्रेत्याह—चर्चं पदे इति । 'चर्चं पदे'—'ममाग्रे चर्चं' इति म
न्त्रस्थे 'स्वामिफलस्य' यजमानगामिफलस्यैव तेजोरूपस्य—'प्रकाशा'
आशसनम्—भवति नाध्ययोरिति शेष ॥ १४ ॥

(१५) ३।८।२८ न स्वामिनोऽसन्तपनं फलं स्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरग्राहारहोमार्थमाज्यपूर्णं शुक्लश्रुयो गृहीत्या ना-
भिसमीपे हस्तेन धारयति—तत्र च करणमन्त्रोऽध्ययुक्ता पठ्यते—'अग्ना-
विष्णु मा धामयक्रमिष पिजिहायां मा मा सन्ताप्त वृणुतम्' इति ।
अस्यार्थः—भो शुक्लश्रुवरूपौ अग्नाविष्णु युवा नाभिदेशे धारयतह 'धामय
क्रमिषम्' युषयोरतिप्रम न वृतवानस्मि—युवां च मत्तो वियुक्तौ मा
भवतम्—नतो मा देहधारिण 'मा सन्ताप्त' मम देहे सन्ताप उपरादिरूपं
'मा कुरुतम्' इति ।

(३) तत्र सन्देह —अनोक्तं फलमसन्तापरूप किं यजमानस्योता
ध्ययोरिति ।

(४) पूर्वपक्ष —पूर्वाधिकरणन्यायेन यजमानस्यैवैतत् फलमिति ।

(५) सिद्धान्त —अध्ययावसन्तप्ते सति तेनानुष्ठित यजमानस्य कर्मा-
विश्लेने सम्पद्यते ततश्च तस्य मुख्यफलसिद्धिरपि भवति । तस्मादत्रोक्त
फलमध्ययोरेव न यजमानस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह न स्वामिन इति । 'असन्तपन' सन्तापभावरूपं
'फल' यदुक्तं तत्—'स्वामिन' यजमानस्य—'न स्यात्'—अपि त्वध्ययोरेव-
ति भावः ॥ १५ ॥

(१६) ३।८।२९ द्वयोः फलं भद्रपदाभिषेयम् ।

(१) पूर्वाधिकरणसंज्ञे विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डप मोमाभिषवाधारयो फलकयोरप्य
स्तावचतसृष्ट्याग्नेय्यादिविदिक्षु चत्वार उपरपनामका गता अरतिमात्र-
याता अयोभागे परस्परमिलिता ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रमध्यहिता

वर्तन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति । तथैवाध्व-
र्युरन्यस्मिन् स्वहस्तं प्रसार्याधस्ताद् यजमानहस्तं गृह्णाति । तदा यजमा-
नः 'किमत्र' इति मन्त्रेण पृच्छति । अध्वर्युः 'भद्रम्' इत्यनेन मन्त्रेणोत्तर-
व्रूते । ततो यजमानः 'तन्नो सह' इत्यनेन मन्त्रेण प्रत्युत्तरं ददाति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्तं यद् भद्ररूपं फलं तत्किं यजमानस्यो-
ताध्वर्योरुतोभयोरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—यतो यजमानः 'तन्नो सहेति' मन्त्रेण फलं स्वकी-
यत्वेन गृह्णाति तस्मात्तस्यैव तदिति ।

(५) सिद्धान्तः—'नौ' इति द्विषचनेन 'सह' इत्यनेन चोभयगा-
मितैव फलस्य भवतीति ।

एतदभिप्रेत्याह द्वयोरिति । 'भद्रपदामिधेय'—अध्वर्यूकमन्त्रगतभद्र-
पदेन यत् अभिधीयते तत्—'फल'—'द्वयो' अध्वर्युयजमानयोरुभयोरेव
भवतीत्यर्थः ।

[इदमधिकरणं भाष्यकारेण धार्तिककारेण वा पृथङ् न निरूपितम्—
पूर्वाधिकरणान्तर्गतमेव कृतमूनत्रिंशत्तमं सूत्रम् । तन्मतेन च यथा अष्टा-
विंशसूत्रं पञ्चदशाधिकरणस्यापवादो धत्ति तथैवेदमप्यपवादान्तरमिति
न पृथगधिकरणता । धार्तिककारमतेन च पष्टाधिकरणसदृशं एवैतत्सू-
त्रस्यो विचारः । तत्र तु ब्राह्मणवाक्येन त्विगामिता फलस्य सूचिताऽत्र
तु मन्त्रेणेत्येताद्वानेन विशेषः] ॥ १६ ॥

(१७) ३।८।३० साङ्गप्रयोगाय घृतादिधर्माः

(१) समाख्यायां श्रुतिलिङ्गादिविरोधे बलावलचिन्ता पर्यवसिता ।

तेषु ये सिद्धान्तास्ते किं केवलं प्रधाने कर्मणि प्रयोजका उत तस्याङ्गेषु
विकृतिषु चेति विचारः प्रवर्तते ।

अत्राधिकरणस्वरूपं तार्तीयसप्तमपादीयप्रथमाधिकरणवदेव । अत्र
चास्योपन्यासो विकृतिगतविचारस्याङ्गत्वेन । अत एव धार्तिककारेण
त्रिंशत्सूत्रं विकृतिगतविचाराधिकरणपूर्वपक्षत्वेन गृहीतम् । भाष्यकारो
ऽपि सन्नेपथं सप्तमपादीयाधिकरणं प्रदर्शय उक्तवान्—'यथा व्याख्यात-
मेव—उत्तरविवक्षया प्राप्तिरेषा क्रियते' इति । न्यायमालाकारस्तु एत-
दधिकरणं पृथङ्नेवात्र प्रदर्शितवान् ॥ १७ ॥

(१८) ३।८।३१ यूपान्ननाज्ये न भवन्ति धर्माः

(१) प्रवृत्तिधर्माणां विवृत्यङ्गत्वे विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशु प्रकृत्य श्रूयते—'आज्येन यूपमनक्ति'
इति । ज्योतिष्टोमप्रकरणे चाज्यधर्मा आस्तातः ।

(३) तत्र सन्देह —ये चाज्यधर्मा उक्तास्ते किं प्रधानमात्रे ज्योतिष्टोमे निविशन्ते—उत तद्विहृतावग्नौपोमीयपशावपीति ।

(४) पूर्वपक्ष —प्रवृत्तिवद्विहृति कर्तव्येति चोदकप्रलात्मवृत्तिधर्माणां सर्वेषां निवेशो विहृतावपि सिद्ध्येन्नियामकाभावात् । तस्मादुक्ता धर्मा विहृतावपि निविशन्त इति ।

(५) सिद्धान्त —कार्यमेवास्ति नियामकमत्र । यूपान्नरूप कार्यं प्रवृत्तौ नास्ति तस्माद् विहृतिगतयूपान्नने नास्ति सम्यन्ध प्रवृत्तिगता ज्यधर्माणाम् । तस्मात् यवाम्प्रवृत्तिगतधर्माणाम् विहृती प्रयोजनमस्ति तेषामेव चोदकेन प्राप्तिर्न सर्वेषाम् । अत एव आज्यधर्माणां न निवेशो यूपान्ननाज्ये—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—यूपेति । 'यूपान्ननाज्ये'—यूपस्यान्नने यदाज्यं प्रयुज्यते तस्मिन्—'धर्मा' ज्योतिष्टोमसम्यन्धनास्नाता आज्यधर्मा—'न भवन्ति' न निविशन्ते—इति सम्यन्ध ॥ १८ ॥

(१६) ३।८।३२ नोपात्तदभा विधृती पवित्रे

(१) शपशपिविचारोऽनुपपत्ते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्विधृती पवित्रे धर्ममये आस्नाते—'समौ अग्र च्छिन्नाग्रौ दर्मा प्रादेशमानौ पवित्र करोति'—'अरविमात्र विधृती करोति' इति ।

(३) तत्र सन्देह —किं वेदिसस्तरणार्थं य धर्मा उपात्तास्तेभ्य एव धर्मान् गृहीत्वा विधृती पवित्रे च कर्तव्ये उत अन्येभ्यो धर्मेभ्य इति ।

(४) पूर्वपक्ष —वेदिसस्तरणार्थमुपात्ता ससृताश्च धर्मास्तत्र वर्तन्ते—सस्तु च तेष्वन्यस्य धर्मस्यासादनस्य नासत्वावश्यकता । तस्मात् तैरेव धर्मैः पवित्रे विधृती च कार्ये इति ।

(५) सिद्धान्त —सस्तरणार्थं ये धर्मा उपात्ता ससृताश्च ते सर्वे सस्तरणार्थ एवोपशीला । तस्मादन्यैरससृतरैव धर्मैः परिभोजनीयार्यैः पवित्रे विधृती च कार्ये—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नोपात्तेति । उपात्तदर्मां वेदिसस्तरणार्थमुपात्ता ससृताश्च ये धर्मास्तेभ्यः परिगृहीतौ द्वौ धर्मा—'विधृती' 'पवित्रे' वा—'न' भवत इति शय । तद्भिन्नाभ्यामेव धर्माभ्यां ते कर्तव्ये इत्याशय ॥ १६ ॥

(२०) ३।८।३३ धानाः पयस्या शक्रन्थ शेषात्

(१) पूर्वाधिकरणापवाद ।

(२) ज्योतिष्टोमे धनने—'पुरोडाशशकलमैद्रवायवस्य पात्रे निदधाति, धानां आग्निनपात्रे, पयस्यां मैत्रावरुणपात्रे इति ।

(३) तत्र सन्देहः—पुरोडाशशकलस्य धानायाः पयस्यायाश्च नि-
धानमत्रोक्तं किं पूर्वोपयुक्तद्रव्याणामेव शेषैः कार्यमुतान्यैर्नूतनैर्द्रव्यैरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनान्यैरेव द्रव्यैरेतन्निधानरूपं
कार्यं सम्पादनीयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यानि द्रव्याणि पुरोडाशादीनि पूर्वं संस्कृतानि
कर्मन्तरेषूपयुक्तानि च तेषामेव शेषैरिदं निधानं कार्यम् । विद्यत एव
तत्र शेषः पूर्वमुपयुक्तस्य संस्कृतस्य पुरोडाशस्य धानायाः पयस्यायाश्च ।
विद्यमाने च तस्मिन् नास्त्यावश्यकताऽन्येषां सम्पादनस्य । तस्मात्पूर्वो-
पयुक्तद्रव्यशेषैरेव निधानकार्यं सम्पादनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—धाना इति—‘धानाः’ ‘पयस्या’ ‘शकलश्च’—‘शे-
पात्’ पूर्वोपयुक्तधानादिद्रव्यशेषादेव—‘निधातव्या’ इति शेषः । न चा-
त्रान्यद्रव्यसमावेशस्यावकाश इत्याशयः ॥ २० ॥

(२१) ३।८.३४-३५ काम्येष्टिपूर्पांशु भवेत् प्रधानम् ।

(१) शेषशेषिविचारप्रसङ्गेनाङ्गप्रधाननिवेशविचारः ।

(२) ‘यज्ञाद्वर्णं वै काम्या इष्टयः ता उपांशु कर्तव्याः’ इति काम्ये-
ष्टिविषये उपांशुधर्म आज्ञातः ।

(३) तत्र सन्देहः—इदमुपांशुत्वं किमङ्गप्रधानोभयार्थमुत प्रधा-
नार्थमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सप्तदशाधिकरणन्यायेनाङ्गप्रधानोभयगतत्वमस्य
धर्मस्य—नात्र कश्चिद् विशेषोऽस्ति—इति ।

(५) सिद्धान्तः—काम्यत्वमेवात्र धर्मविशेषनियामकम् । न त्वङ्गानां
काम्यत्वमस्ति । तस्मात्साक्षात्फलसाधनत्वात् काम्ये प्रधान एवोपांशु-
त्वस्य निवेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह—काम्येति । ‘काम्येष्टिपु’ ‘प्रधानम्’ एव ‘उपांशु’
‘भवेत्’—न त्वङ्गानि—तेषां काम्यत्वाभावादित्याशयः ॥ २१ ॥

(२२) ३।८.३६३८ श्येनेऽङ्गधर्मो नवनीतमाज्यम्

(१) शेषशेषिविचारेऽङ्गप्रधानगतत्वे विशेषो विचार्यते । पूर्वाधिक-
रणापवादः ।

(२) श्येने श्रूयते—‘वृत्तिनवनीतमाज्यं भवति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं नवनीतमाज्यं किं प्रधाने श्येने निविशने—
उत तदङ्गेष्विति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रधान एव निविशते । प्रधानस्यैव प्रकरणम् ।

तस्मान् यच्चनप्रामात्येन नवनीतेनाज्येन प्रधानमेव निर्वर्तयितव्यमिति ।

(५) सिद्धान्त — श्येनस्य सोमयागविकारत्वेन नास्त्याज्यस्या पेक्षा । अङ्गेषु तपेक्ष्यत एवाज्यद्रव्यम् । अतस्तेष्वेव निवेशो नवनी ताज्यस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह—श्येन इति । 'श्येने' श्येनयागप्रकरणे—यत् 'नवनी- तमाज्यम्' उक्तं तत्—'अङ्गधर्म' श्येनाङ्गानामेव धर्म—तेष्वेव निवि- शते—न प्रधाने श्येने इत्याशय ॥ २२ ॥

(२३) ३।८।३६-४१ सर्वत्र चाङ्गे नवनीतमिष्टम्

(१) पूर्वविचारणाय ।

(२) श्येनेऽङ्गेष्वेव नवनीतमाज्य निविशत इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देह — किं सुत्याकालानामेवाङ्गानां धर्मो नवनीतमुत सर्वेषां श्येनाङ्गानामिति ।

(४) पूर्वपक्ष — यथा सह पशुनालमेव इति विहितं पशुसाहित्यं सुत्याकालीनेष्वेवाङ्गेषु नवनीतपशुत पुरोडाशरूपेषु निविशते तथैव नव- नीतमपि तेष्वेव निविशत—न कालान्तरवर्तिष्वङ्गेषु दीक्षणीयादिष्विति ।

(५) सिद्धान्त — 'इति नवनीतमाज्यम्' इति श्रुत्या नवनीतस्यापि- शेषेण सर्वाङ्गगतत्वप्राप्तौ नास्त्ययकाश सङ्कोचस्येति सर्वेष्वेव श्येनाङ्गेषु निवेशो नवनीताज्यस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह—सर्वत्रेति । 'सर्वत्र अङ्गे'—सर्वेषु श्येनस्याङ्गेषु— 'नवनीतम्' 'इष्टम्'—धर्मत्वेनेति शेष ॥ २३ ॥

(२४) ३।८।४२-४४ मासं विधेयं सवनीपकार्यं

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) पट्त्रिंशत्सप्तसरानुष्ठेय शाक्यायनम् । तत्र ध्रियते—'संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मुग्धया याति—स तत्र यान् मृगान् हन्ति तेषां न्तरसा सवनीया पुरोडाशा भवन्ति' इति । अत्र मासमयत्वमुपपुरोडा- शस्योक्तम् ।

(३) तत्र सन्देह — किं सर्वेषां पुरोडाशानां मासमयत्वमुत सवनी यानामेवेति ।

(४) पूर्वपक्ष — पूर्वाधिकरण-साधने सर्वेषां पुरोडाशानां मास- मयत्वमिति ।

(५) सिद्धान्त — उदाहने चाप्ये पुरोडाशपदस्य तरसशब्देन सम्य- न्धोव्यपदित-अव्यपदितश्च समन्ध सवनीयतरसशब्दयोः । तस्मान् 'ये

सवनीयास्ते तरसाः (मांसमया)' इत्येव भवति वचनव्यक्तिः—न 'ये पुरोडाशास्ते तरसा' इति । तस्मात् सवनीयानामेव मांसमयता-न सर्वेषामिति ।

एतदभिप्रेत्याह—मांसमिति । 'सवनीयकार्ये' सवनीयानामेव पुरो-
डाशानां 'कार्ये' सम्पादने—'मांसं विधेयं' प्रयोज्यम्—न सर्वेषां पुरो-
डाशानामिति शेषः ॥ २३ ॥

न्यायाश्चतुर्विंशतिरत्र पादे

संमीरिता भाष्यकृता विचार्य ॥

स्पष्टोऽर्थः । यद्यपि मुद्रितभाष्यपुस्तकेऽधिकरणसङ्ख्या द्वाविंश-
तिरेव, तथापि मण्डनमिश्रग्रन्थप्रामाण्यात् तत्रत्यं सङ्ख्यानं सम्पाद-
कम्रान्तिविलसितमेवेति ध्येयम् । अस्ति त्वत्राधिकरणानां निरूपणे
कश्चिद् भेदो भाष्यात् वार्तिकाच्चेति तत्र तत्र प्रदर्शितम् ॥

इति तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ।

तृतीयाध्यायः समाप्तः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

(१) ४।१।१ अथ प्रयोजकाध्यायः ।

(१) तृतीयेऽध्याये श्रुतिलिङ्गास्यप्रकरणस्थानसमाप्त्याने शेषमि
नियोगलक्षणमुक्तम् । अतः परं किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकमिति चिन्ता
प्रचरति । प्रधानमेवाङ्गस्य प्रयोजकं भवतीत्यतोऽङ्गप्रधानविचारानन्तरं
प्रयोज्यप्रयोजकविचारस्य भवत्येवावसरः । कर्मसु कानिचित् साक्षात्
पुरुषेऽस्ति तत्फलसाधनानि कानिचित् कर्मान्तरसम्पादनद्वारेण फलसाध
नानि । आद्यानां प्रयोजकं पुरुषेऽस्ति तत्फलसाधनानि तु तत्तत्कर्मान्तरमेव ।
अत एव आद्यानि साक्षात् पुरुषेऽस्ति तत्फलसाधनानि तु तत्तत्कर्मान्तरमेव ।
तु न साक्षात्फलस्य साधनानि अपि तु कर्मान्तरस्यैवेति भवति तानि
प्रत्यर्थानि । एव च प्रधानं कर्म पुरुषार्थमङ्गं तु प्रत्यर्थमिति भवति ततो
याध्यायगताङ्गप्रधानविचारस्य चतुर्थाध्यायगतप्रत्यर्थविचारेण सहति ।

(२) कर्त्तव्यपुरुषार्थविवेक एवात्र विषयः ।

(३) तत्र सन्देहः —अयं विवेकः कर्त्तव्यो न यति ।

(४) पूर्वपक्षः —अस्य विवेकस्याप्रयोजनत्वात् अयमुपेक्षणीय
इति ।

(५) सिद्धान्तः —अनेनेव विवेकेन कर्मणा प्रयुक्तिः सम्यक् ज्ञातु
शक्यते । तस्मात् साक्षात्परम्परया वा प्रयुक्तिनिर्णयायोपयुक्तोऽयं
विचार इति ।

एतदेवाभिप्रेत्य प्रतिज्ञाधिकरणं सूचयति—अथति । ‘अथ’ शब्दोऽपि
निरूपणानन्तरं—‘प्रयोजकाध्यायः’ किम्प्रयोज्यं किम्प्रयोजकमित्यस्य
विषयस्य निरूपणपरोऽध्यायः—अधुना प्रवर्तत इति शब्दः ॥ १ ॥

(२) ४।१।२ पुरुषार्थपुरुषमियम्

(१) कर्त्तव्यपुरुषार्थयोर्विवेकः कर्त्तव्य इति स्थितम् । अधुना को
सौ पुरुषार्थ इति विचारणीयमप्राप्नोति ।

(२) कर्त्तव्यपुरुषार्थविवेक एवात्र विषयः ।

(३) तत्र सन्देहः —पुरुषार्थस्य लक्षणमभिधातुं शक्यते न यति ।

(४) पूर्वपक्षः —न सम्भवति पुरुषार्थस्य कर्त्तव्यस्य वा लक्षणम् ।
यस्मात्तयोरेदुःखं लक्षणं सर्वथा दुर्निरूपमिति ।

(५) सिद्धान्त — पुरुषस्य प्रीतये यद् विधीयते तत् पुरुषार्थमिति पुरुषार्थलक्षणमदुष्टम् । तथाच यत् केवल क्रतुस्वरूपपौष्कल्याय विधीयते तत् क्रतुर्थमिति क्रतुर्थस्यापि लक्षणं सुवचमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—पुमर्थमिति । यत् 'पुरुषप्रियम्' यस्मिन् कृते पुरुषस्य प्रीतिर्भवति तदेव 'पुमर्थम्' पुरुषार्थम् ॥ २ ॥

[अत्रैव सूत्रे भाष्यकारेण मण्डनेन चान्यदप्यधिकरणद्वयम्पठितम् । तच्च भाष्ये द्वितीयस्यैवाधिकरणस्य द्वितीयतृतीयवर्णकरूपेणोपवर्णितम् । मण्डनेन तु पृथगेव त्रीण्यधिकरणानि निर्दिष्टानि । तस्मादधिकरणसङ्ख्याने भेदो दृश्यते]

(३) ४।१।२ गोदोहनं क्रतोर्नाङ्गम्

(१) क्रतुर्थपुरुषार्थयार्थलक्षणे स्थिते क पदार्थः क्रतुर्थः कश्च पुरुषार्थ इति पृथक् पदार्थविचारोऽनुना प्रवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयो ध्रूयते—'चमसेनाप प्रणयेत्' 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' 'घस्सजानु पशुकामस्य घेद कुर्यात्' इत्येवमादि ।

(३) तत्र सशयः—यदिद् गोदोहनं तत्क्रतुर्थं पुरुषार्थं वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—क्रतुर्थमेवेदम् । अप्रणयनेन तत्प्रयत्नमेयोपकारं क्रतो करोति—इति (भाष्यसम्मत पूर्वपक्षः) । क्रतुपुरुषोभयार्थमिदम्—पशुफलजननेन पुरुषप्रीतिमुत्पादयति अपा च प्रणयनेन क्रतुपौष्कल्यं करोतीति (न्यायमालासम्मत पूर्वपक्षः) ।

(५) सिद्धान्त — येन पुरुषप्रीतिर्भवति तत् पुरुषार्थमिति लक्षणं स्थितम् । गोदोहनेन च पशुरूपफलजननरूपपुरुषप्रीतिरुत्पाद्यते । क्रतुपौष्कल्यार्थमपाम्प्रणयनं तु प्राकारान्तरेणापि चमसादिना भवत्येव—गोदोहनविधानं तु केवलपशुरूपफलसम्पादनाय । तस्मात् पुरुषार्थमेवेदमिति ।

एतदभिप्रेत्याह गोदोहनमिति । 'गोदोहनं' 'क्रतो' यज्ञस्य 'अङ्गं' शेषो 'न' भवति । यो यद्व्यस्स तच्छेष इति शेषलक्षणम् । गोदोहनं च पुरुषेऽस्ति तपशुसम्पादनार्थम्—तस्मात् पुरुषस्येव शेषो न क्रनोरिति भवत्यस्य पुरुषार्थत्वमित्याशयः ॥ २ ॥

(४) ४।१।२ नार्जने नियमः क्रतोः

(१) क्रतुर्थपुरुषार्थविशेषविचारोऽनुवर्तते ।

(२) द्रव्यार्जनं जातिभेदेन नियमितैरुपायैः श्रुतम्—ब्राह्मणस्य प्रानेप्रहादिना क्षत्रियस्य जयादिना वैश्यस्य वृत्त्यादिना शूद्रस्य सेवयेति ।

विनक्षितो नैति ।

(४) पूर्वपक्ष — एवत्वादि न भवति यद्वाङ्म । पशुमित्यत्र साक्षाद्भुया सङ्ख्याया पशुसम्बन्धो विधीरते । यन्नसम्बन्धश्च तस्या पशुमालभेते यत्नेन वापयेनैवावगमित र्यात् । श्रुतिश्च घानयाद्वलीयसी । तस्मान्न भवत्येकत्वादि यद्वाङ्म । तस्माद्विनक्षितम् ।

(५) सिद्धान्त — पशुमित्यत्र प्रकृत्या पशुनिर्दिश्यते प्रत्ययेन च कारकाद्यमेवत्य चोक्तमयम् । इत एव चरस्य कारकैरेव सम्बन्ध आसन्नतः । कारकस्य च क्रियाहेतुत्वं । एव च कारकद्वारा क्रियायाऽपि सम्बन्ध एव चरस्य प्रत्ययेनैव निर्दिष्टो भवति । क्रियाविशेषश्च सनिहित पदोपात्तो याग एव भवति । तस्मात् लिङ्ग्येवैकाग्रस्य यजनाङ्गमेति विवक्षितैवेकत्वादिसङ्ख्येति ।

एतदभिप्रेत्याह पशिति । 'पश्येकत्वाविषक्षा' पशुमित्यत्र यत् पशो रेव यमुक्तम् तस्य 'त्रियक्षा' र्यात् यागाङ्गत्वेन तद विवक्षितमेवेत्यर्थ ॥ ७ ॥

(८) ४।१।१७ पशोर्लिङ्ग विवक्ष्यते ।

(१) पूर्वाधिकरणशुभ एवाद्य विचार ।

(२) पशुमालभेतेऽयुक्तम् ।

(३) तत्र सन्देह — पशुमित्यत्र पुल्लिङ्ग यद्वाङ्मत्वेन विवक्षितमुक्तमेति ।

(४) पूर्वपक्ष अलिङ्ग्यपि वृत्तपदार्थे पुल्लिङ्गो वृत्तशब्द प्रयुज्यते । पुष्पत्वापि मल्लिकाया स्त्रीलिङ्ग एव मल्लिकाशब्द प्रयुज्यते—स्त्रीयत्नो च पुल्लिङ्गो दाराशब्दो नपुंसकलिङ्गश्च कलत्रशब्द प्रयुज्यते । तस्मात् न लिङ्गस्य शब्दार्थत्वन भवति सम्बन्ध । कर्मानुष्ठानमपि स्त्रीपुष्पलिङ्गभ्या समानमेव सम्भवति । तस्माद्विवक्षितमेव लिङ्गमिति ।

(५) सिद्धान्त — शब्दानां लिङ्गप्रयोगे नार्थत साधुत्यमपि त्यभि युक्तपयोगादेव । न च स्त्रीपुष्पलिङ्गभ्या समान कर्मानुष्ठानम् । पुस्त्यविशिष्टस्य तत्र विशेषेण मन्त्रादिमि सूचितत्वात् । तस्याहि 'येदं त आप्या यतामिति' मन्त्रो भवति—न च स्त्रीपशोर्मेढसम्भव । तस्मादेकचवत पुस्त्यमपि विवक्षितमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—पशोरित । 'पशो'—पशुमालभेतेत्यत्रोक्तस्य—'लिङ्गम्' पुरस्कृतम्—'विवक्ष्यते'—यद्वाङ्मत्वेनेति ज्ञेय ॥ ८ ॥

(९) ४।१।१८-२० सिष्टकृत्यप्यर्थं स्यात् ।

(१) प्रत्यर्थविशेष विचार ।

(२) सन्ति कानिचित् यज्ञान्तर्गतानि कर्माणि तदीयद्रव्यदेवताध्यायि । तेष्वेकं स्विष्टकृदिति ।

(३) तत्र सन्देहः—योऽयं स्विष्टकृद्यागः स किमनुष्ठानमात्रेण द्रव्यमुपकरोत्युत तज्जन्यापूर्वद्वारेति ।

(४) पूर्वपक्षः—स्विष्टकृद्याग उपयुक्तद्रव्यसंस्कारक इत्यविद्यादम् । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यम्भावित्वे तावतैवोपक्षीणो यागो नापूर्वस्य किञ्चिदुपकरोति । न ह्येकस्मिन् कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति ।

(५) सिद्धान्तः—कर्मण एव त्वेष्यश्रमेदेन प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्रपाठः, द्रव्यप्रक्षेपः, देवतोद्देशेन त्यागश्चेति त्रयोऽशा भवन्ति यज्ञकर्मणः । तत्र मन्त्रपाठेन द्रव्यप्रक्षेपेण च उपयुक्तद्रव्यसंस्कारो भवति—त्यागेन च परमापूर्वोपयोग्यवान्तरापूर्वमुत्पद्यते—इति न किञ्चिद्विरुध्यते । तस्मात् स्विष्टकृदपूर्वमपि जनयति—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—‘स्विष्टकृति’ स्विष्टकृद्यागे—‘अपूर्वम् अपि’ (अपिरत्र भिन्नक्रमः) न केवलं द्रव्यसंस्करणमपि त्वपूर्वसम्पादनमपि—‘स्यात्’ इति सम्यग्ग्रन्थः ॥ ९ ॥

(१०) ४।१।२१ तृतीयविषयो गतः ।

(१) (२) एतावत्पर्यन्तं चतुर्थाध्यायविषयप्रयुक्तिविचाराद्भूतः—स्तार्तीयशेषशेषविचार एवानुवृत्त आसीत् । स इदानीं पर्यवसितः । इतः परं किमायातीति भवति प्रतिज्ञापनीयम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं वक्ष्यमाणेष्वप्यधिकरणेषु शेष एव विचारणीय उक्त प्रयुक्तिविषय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथाऽस्तीतेष्वधिकरणेषु—ऋतुशेषोऽयम् पुरुषशेषोऽयमिति शेषशेषित्वमेव विचारितम्—तद्वदेव वक्ष्यमाणेष्वपि पर्णादीनां तत्तच्छेषत्वविचार एव भासते । अतोऽपि शेष एव चिन्ताविषय इति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यपि शेषत्वविचारोऽग्निमेष्वधिकरणेष्वपि भासते तथाऽपि शेषत्वस्य यत् प्रयुक्तिरूपं फलं तदेव प्राधान्येनात्र विचार्यते—शेषत्वं तु तदुपयोगित्वेनैवेति प्रयुक्तिरेव विचारविषय—इति ।

एतदभिप्रेत्याह तृतीयेति । ‘तृतीयस्य’ अध्यायस्य ‘विषयः’ शेषत्वविचाररूपः—‘गतः’ समाप्तः—इतः परम्प्रयुक्तिरेव विचारयिष्यत इत्याशयः ॥ १० ॥

(११) ४।१।२२-२४ दम्नः प्रयोजिकाऽऽमिक्षा

(१) प्रतिज्ञातः प्रयुक्तिविचारः प्रस्तूयते ।

विधक्षितो नैति ।

(४) पूर्वपक्षः—एवत्वादि न भवति यज्ञाङ्गम् । पशुमित्यत्र सांख्येया सङ्ख्याया पशुसम्बन्धो विधीरते । यज्ञसम्बन्धश्च तस्याः ५ मालभेतेत्यनेन चाप्येवैवावगमितः स्यात् । श्रुतिश्च चापयाद्वलीयसंहरमान् भवत्येकत्वादि यज्ञाङ्गम् । तस्माद्विधक्षितम् ।

(५) सिद्धान्तः—पशुमित्यत्र प्रकृत्या पशुनिर्दिश्यते प्रत्ययेन । कारकत्वमेव त्वं चेत्प्रभयम् । कृत एकावस्य कारकैवैव सम्बन्ध आसत्तरः । कारकत्वं च त्रियारहेतुत्वम् । एवं च कारकद्वारा त्रिययाऽऽ सम्बन्ध एवभवस्य प्रत्ययेनैव निर्दिष्टो भवति । त्रियाविरूपश्च सम्मिश्रितपदोपात्तो याग एव भवति । तस्मात् सिद्ध्यत्येवैकावस्य यजनाङ्गते विधक्षितैवैकत्वादिसङ्ख्येति ।

एतदभिप्रेत्याह परिचलि । 'पश्वेवस्वत्रियक्षा'—पशुमित्यत्र यत् पशोरेकावमुक्तम् तस्य 'विधक्षा' 'स्यात्' यागाङ्गत्वेन तद् विधक्षितमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) ४।१।१७ पशोर्लिङ्गं विवक्ष्यते ।

(१) पूर्वाधिकरणग्रंथ एवायं विचारः ।

(२) पशुमालभेतेत्युक्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—पशुमित्यत्र पुल्लिङ्गयज्ञाङ्गत्वेन विधक्षितमुत नैति ।

(४) पूर्वपक्षः—अलिङ्गेऽपि वृत्तपदार्थे पुल्लिङ्गो वृत्तशब्दः प्रयुज्यते । पुंस्त्वकावपि मल्लिकायां स्त्रीलिङ्ग एव मल्लिकाशब्दः प्रयुज्यते—स्त्रीपुंस्त्वौ च पुल्लिङ्गो दाराशब्दो नपुंसकलिङ्गश्च कलत्रशब्दः प्रयुज्यते । तस्मान् न लिङ्गस्य शब्दार्थत्वेन भवति सम्बन्धः । कर्मानुष्ठानमपि स्त्रीपुंस्त्वौ समानमेव सम्भवति । तस्माद्विधक्षितमेव लिङ्गमिति ।

(५) सिद्धान्तः—शब्दानां लिङ्गप्रयोगे नार्थतः साधुत्वमपि त्वं युक्तप्रयोगादेव । न च स्त्रीपुंस्त्वौ समानं कर्मानुष्ठानम् । पुंस्त्वशिष्टस्य तत्र विशेषेण मन्त्रादिभिः सूचितत्वात् । तथाहि 'मेदू'त यतामिति' मन्त्रो भवति—न च स्त्रीपशोर्मेदूसमर्थः । तस्मादे पुंस्त्वमपि विधक्षितमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—पशोरित । 'पशोः'—पशुमालभेतेत्य 'लिङ्गम्' पुंस्त्वम्—'विवक्ष्यते'—यगाङ्गत्वेनेति शेषः ॥ ८ ॥

(९) ४।१।१८-२० स्निष्टकृत्यप्यपूर्वं स्यात् ।

(१) प्रत्यर्थविशेषे विचारः ।

(२) सन्ति कानिचित् यज्ञान्तर्गतानि कर्माणि तदीयद्रव्यदेयताश्रयाणि । तेष्वेकं स्विष्टकृदिति ।

(३) तत्र सन्देहः—योऽयं स्विष्टकृद्यागः स किमनुष्ठानमात्रेण द्रव्यमुपकरोत्युत तज्जन्यापूर्वद्वारेति ।

(४) पूर्वपक्षः—स्विष्टकृद्याग उपयुक्तद्रव्यसंस्कारक इत्यविवादम् । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यम्भावित्वे तावतैवोपक्षोणो यागो नापूर्वस्य किञ्चिदुपकरोति । न ह्येकस्मिन् कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति ।

(५) सिद्धान्तः—कर्मण एव त्वेप्यंशभेदेन प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्रपाठः, द्रव्यप्रक्षेपः, देवतोद्देशेन त्यागश्चेति त्रयोऽशा भवन्ति यज्ञकर्मणः । तत्र मन्त्रपाठेन द्रव्यप्रक्षेपेण च उपयुक्तद्रव्यसंस्कारो भवति—त्यागेन च परमापूर्वोपयोग्यवान्तरापूर्वमुत्पद्यते—इति न किञ्चिद्विरुध्यते । तस्मात् स्विष्टकृद्वर्चमपि जनयति—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—‘स्विष्टकृति’ स्विष्टकृद्यागे—‘अपूर्वम् अपि’ (अपि-रत्र भिन्नक्रमः) न केवलं द्रव्यसंस्करणमपि स्वपूर्वसम्पादनमपि—‘स्यात्’ इति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

(१०) ४।१।२१ तृतीयविषयो गतः ।

(१) (२) एतावत्पर्यन्तं चतुर्थाध्यायविषयप्रयुक्तिविचाराङ्गभूतः—स्तार्तीयशेषोपविचार एवानुवृत्त आसीत् । स इदानीं पर्यवसितः । इतः परं किमायातीति भवति प्रतिष्ठापनीयम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं वक्ष्यमाणेष्वप्यधिकरणेषु शेष एव विचारणीय उत प्रयुक्तिविषय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथाऽतीतेष्वधिकरणेषु—कतुशेषोऽयम् पुरुषशेषोऽयमिति शेषशेषित्वमेव विचारितम्—तद्वदेव वक्ष्यमाणेष्वपि पर्णादीनां तत्तच्छेषत्वविचार एव भासते । अतोऽप्येव शेष एव चिन्ताविषय इति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यपि शेषत्वविचारोऽग्रिमेष्वधिकरणेष्वपि भासते तथाऽपि शेषत्वस्य यत् प्रयुक्तिरूपं फलं तदेव प्राधान्येनात्र विचार्यते—शेषत्वं तु तदुपयोगित्वेनैवेति प्रयुक्तिरेव विचारविषय—इति ।

एतदभिप्रेत्याह तृतीयेति । ‘तृतीयस्य’ अध्यायस्य ‘विषयः’ शेषत्वविचाररूपः—‘गतः’ समाप्तः—इतः परम्प्रयुक्तिरेव विचारयिष्यत इत्याशयः ॥ १० ॥

(११) ४।१।२२-२४ दम्नः प्रयोजिकाऽऽमिक्षा

(१) प्रतिज्ञातः प्रयुक्तिविचारः प्रस्तुत्यते ।

(१) चानुर्मास्येषु वैश्वदेवे श्रूयते—‘तप्ते पयसि दध्यानयति साद वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्’ इति । तप्ते दुग्धे दधिप्रक्षेपे दुग्ध विकृतम्भवति । तस्य कश्चिदंशो घनीभूय पृथग्भवति अवशिष्टश्च जल रूपेणावतिष्ठते । तत्र जलरूपेण यदवतिष्ठते तद् वाजिनमिति यच्च घनी भूतं तदामिक्षेति । तत्राद्य वैश्वदेवार्थं त्रिहितमपरं च धान्यार्थमित्यर्थः । एव च दधिप्रक्षेपेण द्रव्यद्वयं सम्पद्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—द्वयोर्द्रव्ययोरामिक्षावाजिनयोः कतरन् दधिप्रक्षेपस्य प्रयोजकम्—किमामिक्षासम्पादनार्थं दधिं प्रक्षिप्यते उत वाजिनसम्पादनार्थमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पयसि दधिप्रक्षेपाद् यथा आमिक्षाद्रव्यं सम्पद्यते तथैव वाजिनद्रव्यमपि । उभयञ्चात्र हविष्वेनोक्तम् । तस्मादुभयार्थो दधिप्रक्षेपः इति ।

(५) सिद्धान्तः—वाक्येनात्र न द्रव्यान्तरं हविष्वेन त्रिधीयते—अपि तु पय एव दधिसम्मिश्रम् । तच्च द्रव्यमामिक्षैः—तत्रैव दधिपयसो रसस्य सद्भावात्—वाजिने तु नोपलभ्यते दधिपयसो रसः । एव च दधिमिश्रितपयोऽप्यसम्पादनार्थं तप्ते पयसि दधिप्रक्षेपे आमिक्षार्थं एव भवति न वाजिनार्थः । अनुनिष्पाद्यमेव हि वाजिनम्—न तु प्रयोजकम् । तस्मादामिक्षैवात्र प्रयोजिकेति ।

एतन्निमित्तेत्याह दध्नः—इति । ‘दध्नः’ तप्ते पयसि दधिप्रक्षेपस्य—‘प्रयोजिका’ ‘आमिक्षा’—न तु वाजिनमिति शेषः ॥ १० ॥

(१२) ४।१।२५ पदकर्माप्रयोजकम् ।

(१) प्रगुक्तिविशेषविचारोऽनुयर्थमेव ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे सोमकथं आम्नात—‘अरण्या पिङ्गाश्वैकं हायन्या सोमं क्रोणाति’ इति । इयं च गौर्यदा सोमकथणार्थमानीयते तदाऽध्ययुस्तस्यां पृष्ठतो गत्वा यत्र तस्यां सप्तमं पदं निधीयते तत्र हिरण्यं निधाय हुत्वा च तत्पदगतं जो गृह्णाति—इत्यप्याम्नातम्—‘सप्तमं पदमञ्जलिनाऽध्ययुर्गृह्णाति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—गदानयनस्य किम्प्रयोजकम्—सोमकथणमु त्पदरजोप्रहणमुतोभयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—गोदानयनेनोभयमपि निष्पद्यते—सोमकथणं रजोप्रहणं च । तस्मादुभयार्थम्—विशेषस्यानुपलम्भात्—इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘एकहायन्यां क्रोणाति’ इति साक्षाच्छ्रुत्या गोप्रकारार्थताऽभिधीयते । गोद्वारा तदानयनमपि प्रयार्थमेवेति प्रम एव

गवानयने प्रयोजकः । न च पदरजोग्रहणार्थता गोस्तदानयनस्य वा
क्वचिच्छ्रूयते । तस्मात् सोमक्रयार्थमेव गवानयनमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—पदकर्मति । 'पदकर्म' पदरजोग्रहणम् 'अप्रयोज-
कम्' न प्रयोजकम्—गवानयनस्येति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ४।१।२६ कपालं न तुपाक्षिप्तम्

(१) प्रयुक्तिविशेषविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति' इति—
तथा च 'पुरोडाशकपालेन तुपोपवापति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—कपालसम्पादनस्य किम्प्रयोजकम्—पुरोडा-
शश्रपणमुत तुपोपवाप उतोभयम् ।

(४) पूर्वपक्षः—विनिगमनाभावादुभयमपि प्रयोजकम् । उभयोरपि
कपालसम्पादनीयत्वं तुल्यमेवोक्तमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अत्र द्वितीये वाक्ये यत् तुपोपवापसाधनत्वमुक्तं
तत्र कपालसामान्यस्य—अपि तु पुरोडाशश्रपणार्थं यत् कपालमासा-
दितं तस्यैव । तदिदं पुरोडाशकपालेनेति नामनिर्देशेन स्पष्टमयगम्यते ।
तस्मात्प्रथमं श्रपणमेव कपालम् प्रयोजयति—तस्य च तुपोपवापार्थता-
ऽपि प्रसङ्गात् सिध्यति । तस्मात् पुरोडाशश्रपणमेव कपालस्य प्रयोज-
कम्—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—कपालमिति । 'कपालम्' कपालासादनम् 'तुपाक्षि-
प्तं' तुपोपवापप्रयुक्तं 'न' भवति—अपि तु पुरोडाशश्रपणप्रयुक्तमेवेति
शेषः ॥ १३ ॥

(१३) ४।१।२७ नाक्षिप्तः शकृता पशुः

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीवोमीयः । तम्प्रकृत्य—'हृदयस्या-
ग्रेऽययति अथ जिह्वाया' इत्यादि पशुशरीराङ्गैर्हृदयं श्रूयते । तथा च
तत्सम्बन्धेनैव 'शकृतसम्प्रविध्यति—लोहितं निरस्यति' इत्यादि शकृतस-
म्प्रव्याधादिकमपि श्रूयते ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र पश्वालम्भस्य किम्प्रयोजकम्—किं हृद-
याद्यवदानमुत शकृतसम्प्रव्याधादिकमुतोभयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—हृदयादीनां शकृदादीनां च प्रकरणपाठसाम्यात्
पशुसाम्यसाम्याच्च हृदयाद्यवदानमिव शकृतसम्प्रव्याधादिकमपि पश्वा-
लम्भस्य प्रयोजकमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पशुयामो हि हविःमाध्यः । अर्चुं योग्यस्यैव च

हविषम् । तत्र योग्यत्वं च हृदयादीनामेव न शृङ्गादीनाम् । तस्मात् हृदयाद्यवदानमेव प्रयोजकम् । शृङ्गत्सम्प्रव्याधादिकं तु शेषप्रतिपत्ति-
मात्रम् इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नाक्षिप्त इति । 'पशुः' पञ्चालम्भः—'शृङ्गा' 'न'
'आक्षिप्तः' प्रयुक्तः—अपि तु हृदयादिभिरिवेति भावः ॥ १४ ॥

(१५) ४।१।२८-३२ प्रयोक्ता स्विष्टकृत्तेष्टः

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः ध्यते—'उत्तरार्धात् स्विष्टकृते समवधति'
इति । अत्र पुरोडाशस्योत्तरार्धात् स्विष्टकृतेऽवदानं विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र पुरोडाशस्य प्रयोजकं किम्—किमाग्नेययाग
उत स्विष्टकृदवदानमुतोभयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—स्विष्टकृदवदानमत्र द्वितीय पुरोडाशं तस्योत्तरार्-
धं च प्रयोजयति । तदुभयं विना तदवदानस्यासम्भवात्—इति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च भागवाचित्वान् कश्चित् प्र-
कृतं भागिममाकाङ्क्षतः । अग्निदेवतार्थं सम्पादित आग्नेयः पुरोडाश-
श्चात्र प्रकृतः भागवाञ्छ । तस्मात्तमेयोपजीव्य तस्यैवोत्तरार्धेन स्विष्टकृ-
द्यागसम्पत्तौ लाघवम्—न च प्रयोजनमपत्स्य पुरोडाशस्य । तस्मादा-
ग्नेय एव पुरोडाशस्य प्रयोजको न स्विष्टकृदिति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रयोक्तेति । 'स्विष्टकृत्' स्विष्टकृद्यागः—'प्रयोक्ता'
प्रयोजकः पुरोडाशस्य—'न' 'इष्टः' । किन्तु आग्नेय एव तत्प्रयोजक
इति भावः ॥ १५ ॥

(१६) ४।१।३३-३९ प्रयाजार्थेऽभिघारणम्

(१) प्रयुक्तिविचारविशेषोऽनुवर्तते ।

(२) प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे ध्यते—'प्रयाजश्रेणे हवींभ्यभिघारयति'
इति । पित्रोश्च याजपेये ध्यते—'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते'
इति । एवं याजपेये द्विविधाः पशवः—एकं 'आग्नेयं पशुमालभते' इत्या-
दिना विदिताः प्रकृतियागतः प्राप्ताः इतरे विवृतिमात्रगताः सप्तदश
प्राजापत्याः । सर्वे चैते प्रातःकाल एषोपक्रम्यन्ते । किन्तु आग्नेयादीनां
पशूनां प्रातरेषालम्भनात् तदीयानां हविषां प्रातरनुष्ठितप्रयाजश्रेणेषा-
भिघारणं सिध्यति । प्राजापत्यानां त्पालम्भो मध्याह्ने भवति । अतः
प्रयाजानुष्ठानकाले तदीयहविषामभावात् ।

(३) तत्र सन्देहः—प्राजाप-पशुहविषामभिघारणमिदं वि

प्रातरनुष्ठितप्रयाजशेषो धारयितव्यः तद्वारणार्थं च पात्रान्तरं सम्पादयितव्यम्—तेन च प्राजापत्यानामभिधारणं कर्तव्यम्—उत प्रयाजशेषो न धारयितव्यः, न प्राजापत्यानामभिधारणं कर्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—मध्याह्नकालीनप्राजापत्याभिधारणसिद्ध्यर्थं प्रातरनुष्ठितप्रयाजशेषो धारयितव्यः । तद्वारणार्थं च पात्रान्तरं सम्पादनीयम्—शेषाधारभूताया जुह्वा मध्याह्ने कार्यान्तरे व्यापृतत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—शेषाभिधारणं हि प्रतिपत्तिकर्म । तस्य च प्रयोजनं दृष्टमेव पात्रस्य रिक्तीकरणम् । न तद् दृष्टार्थम् । अतः पात्ररिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषाभिधारणम् । तच्च प्रातरनुष्ठितेनैवाभिधारणेन सिद्धम् । तस्मान्नास्ति प्रयोजनम्पुनर्मध्याह्नेऽभिधारणस्य न तत्र च तत्सिद्ध्यर्थं शेषधारणस्य तद्वारणार्थं वा पात्रसम्पादनरूपेति । तस्मात् प्रातरनुष्ठितप्रयाजशेषमात्रस्याभिधारणम् न पुनर्वाग्ममध्याह्ने इति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्रयाजार्थं इति । 'अभिधारणम्' शेषस्य—'प्रयाजे' एव प्रातरनुष्ठिते—न पुनर्मध्याह्न प्राजापत्यपशुसम्बन्ध इति शेषः । अतो न भवति प्राजापत्यपश्वालम्बनमभिधारणस्य प्रयोजकमित्याशयः ॥१६॥

(१७) ४।१।४०-४१ समानयः प्रयोक्ता स्यात् ।

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'अतिहायेडो बर्हिः प्रतिसमानयति जुह्वामौपभृतम्' इति । अस्यार्थः 'पञ्चानाम्मध्ये तृतीयः प्रयाजः इदंशब्देन बहुवचनान्तेनाभिधीयते—त तृतीय प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकचतुर्थं प्रयाजं होतुम् उपभृत्सशकायां सुवि स्थित घृतं जुह्वामानेतव्यम्'—इति ।

(३) तत्र सन्देहः—यदिदमानयनम् तत् उपभृति आज्यग्रहणस्य प्रयोजकं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयाजानुयाजार्थस्यैवाज्यस्यैकदेशः समानीयते । तस्मात् पूर्वाधिकरणन्यायेन न भवत्यानयनमाज्यस्य प्रयोजकम् इति ।

(५) सिद्धान्तः—यथाऽनुयाजा औपभृतस्याज्यस्य प्रयोजकास्तथा चतुर्थपञ्चमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि तस्य प्रयोजकमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—समानय इति । 'समानयः' समानयनम्—'प्रयोक्ता' प्रयोजक 'स्यात्'—औपभृतस्याज्यस्येति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) ४।१।४२-४५ द्यौर्मौपभृतं घृतम्

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयो ध्रूयते—चतुर्जुहां गृह्णाति—अष्टानुपभृति गृह्णाति' इति । अत्र जौहवम् औपभृत चाज्यमाप्नातम् प्रयाजानुयाजार्थम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं जाह्वमौपभृत चेत्युभय प्रयाजानुयाजप्रयुक्तम् उत जौहवम्प्रयाजार्थमौपभृतमनुयाजार्थम्—उत जौहवम्प्रयाजार्थमौपभृतमुभयार्थमिति ।

(४) पूर्वपक्ष —नियामकामारादुभयमुभयार्थमिति ।

(५) सिद्धान्त —समुपलभ्यते च नियमवाक्यम्—'यजुर्हं गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्' इति । न चानुयाजमात्रेणौपभृताज्यसम्बन्धं सूचयत् वाक्य कश्चिदलभ्यते । तस्मात् औपभृतम्प्रयाजानुयाजोभयार्थमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—द्वयमिति । 'औपभृत' उपभृति गृहीत—'घृतम्' द्वयम् प्रयाजानुयाजोभयार्थमिति ॥ १८ ॥

(१६) ४।१।४६-४८ चतुस्सहस्रादयं ग्राह्यम्

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) 'अष्टानुपभृति गृह्णाति' इति ध्रूयते ।

(३) तत्र सन्देह —यदिदमौपभृतमाज्यं तत् किं अष्टसङ्ख्येन ग्रहणं संस्क्रियते—उत चतुःसङ्ख्या गुणभूता द्वयोर्ग्रहणयोः—अर्थात् किमत्र अष्टसहस्राविशिष्टमेकं ग्रहणम् उत चतुर्गृहीतद्वयम् इति ।

(४) पूर्वपक्ष —अष्टसहस्राविशिष्टमेकं ग्रहणमत्र विहितम् । अष्टसहस्रावयवभूतयो चतुस्सहस्राद्वयोर्विधाने सति धृतित्वात्स्याष्टसहस्रावयववर्तणं प्रसज्येत इति ।

(५) सिद्धान्त —'चतुर्गृहीतं जुहोति' इति वाक्येन होमो विहितः । एव सति अष्टसहस्राविशिष्टमेकस्यैव ग्रहणे इदं वाक्यं विरुध्येत । तस्मात् उपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते इत्येवोचितम् । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थमपरं त्वनुयाजार्थम् इति ।

एतदभिप्रेत्याह—चतुस्सङ्ख्येति । 'चतुस्सहस्रादयम्' चतुस्सहस्राविशिष्टं 'ग्राह्यम्'—चतुस्सहस्राविशिष्टं ग्रहणद्वयमेव विधीयते—न त्वष्टसङ्ख्याविशिष्टमेकमित्याशयः ॥ १९ ॥

न्यायास्वेकोनविंशतिः ।

स्पष्टार्थम् ।

इति चतुर्थस्य प्रथमः ।

अथ चतुर्थस्य द्वितीयः ।

(१) ४।२।१-६ यूपैकदेशः स्वरुप्रयोक्ता

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयः पशुः । तस्य पशोर्यूपे यन्धन-
माग्नातम्—‘खादिरे यध्नाति—पालाशे यध्नाति’ इति । तस्यैव सन्निधौ
पूयते ‘यूपस्य स्वरु करोति’ इति । यूपस्यैवैकोऽशः स्वरुरिति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं यूपात् पृथगेव स्वरुस्तपादयितव्यः उत
क्रियमाणं यूपमनुनिष्पन्न एव ग्रहीतव्यः । अर्थात् शाखाच्छेदनादिव्या-
पाराणाम्प्रयोजको भवति स्वरुर्न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘स्वरु’ करोति’ इति पृथक् स्वरुः करणं विधीयते।
करणं च छेदनादिना काष्ठस्य स्वरुत्वसम्पादनम् । तस्मात् स्वरुः
यूपात् पृथगेव करणीयत्वेन विहितश्छेदनादीनाम्भवति प्रयोजक इति ।

(५) सिद्धान्तः—विद्यमानस्य यूपस्य यः प्रथमः खण्डः पतति स
स्वरुरित्येतावन्मात्रमेवार्थः स्वरुविधेः स्वरु’ करोतीत्येतस्य । करोतेश्चात्र
आदानमेवार्थः । तस्मात् स्वरुर्थेन छेदनान्तरमपि तु यूपमनुनिष्पन्न एव
स ग्रहीतव्यः । तस्मात् न स्वरुश्छेदनादेः प्रयोजक इति ।

एतदभिप्रेत्याह—यूपैकदेश इति । यस्मात् ‘स्वरुः’ यूपस्यैव ‘एक-
देशः’ खण्डविशेषो भवति—तस्मात् स ‘अप्रयोक्ता’—न प्रयोजकः—
छेदनादीनामिति शेषः ॥ १ ॥

(२) ४।२।७ प्राचीतिशब्दो वदतीह शाखाम् ।

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः पलाशशाखया वत्सापाकरणमाग्नातम् ।
तामेव पलाशशाखाम्पूज्योक्तम् ‘प्राचीमाहरति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र प्राचीशब्दः किं प्राचीं दिशं वक्ति—उत
प्राच्यां दिशि स्थितां पलाशशाखामिति । अर्थात्—आहरणस्य प्रयोजिका
किम्प्राची दिगुत तस्यान्दिशि स्थिता शाखेति ।

(४) पूर्वपक्षः प्राचीशब्दस्य प्राचीदिगेव मुख्योऽर्थः । मुख्यस्य
चार्थस्य परित्यागे प्रमाणाभावात् प्राचीदिगेवात्राहरणीयाऽऽहरणस्य
प्रयोजिका भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः—दिश आहरणं सर्वथाऽशक्यम् । तस्मान्प्राचीशब्दः

प्राचीदिग्वस्थितपलाशशाखोपलक्षकं नैव नेय । तथा सन्धेव प्रवृत्त
वर्मानुग्रहो भवति । तस्मात् प्राचीदिग्वस्थितैवाग्राहरणीयेति ।

एतदभिप्रेत्याह प्राचीतीति । 'प्राचीतिशब्द' 'शाखाम्' 'वदति' उप
लक्षयतीति यावत् । तस्मात् शाखैवाग्राहरणीयाऽऽहरणस्य प्रयोजिका भ
वतीत्याशयः ॥ २ ॥

(३) ४।२।८-९ छेदप्रयोक्ता न खलूपवेपः

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयो अयते—'मूलतः शाखा परिधास्योपवेप क
रोति' इति । येय पलाशशाखा वृक्षादाहता ताऽपुनरिच्छा मूलभागेन
प्रावेशपरिमितेनोपवेप कार्य इत्यर्थः । शाखाभागयोश्च द्वयोरप्रमूलयो
कार्ये अपि पृथगाग्नान्ते—'शाखया यत्सानपाकरोति—उपवेपेण कपा
लान्युपदधाति' इति । तदिदं कार्यद्वयमत्र द्वित्रया शाखया सम्पाद्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—शाखाच्छेदनस्यात्र किम्प्रयोजकम्—शाखोप
वेपश्चेत्तुभयमुक्तं शाखैव प्रयोजिका उपवेपस्तदनुनिष्पादी इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यस्मात् शाखाकार्यं यत्सानपाकरणमुपवेपकार्यं च
कपालोपधानमित्युभयमपि द्वित्रया शाखया सम्पाद्यते तस्मादुभयमपि
छेदनस्य प्रयोजकमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'उपवेप करोति इत्युक्ते केन द्रव्येण याकाङ्क्षायाः
'मूलतः' इति वक्तव्यम्—कस्य मूलमित्याकाङ्क्षायाः—'वसानपाकरणार्थं
द्वित्रया पलाशशाखाया मूलम्' इति तत्पूरणम् । तस्माच्छेदने यत्सा
पाकारिका शाखैव प्रयोजिका उपवेपस्तदनुनिष्पादी इति ।

एतदभिप्रेत्याह 'उपवेप' छेदस्य' शाखाच्छेदनस्य 'प्रयोक्ता' प्रयो
जक 'न खलु' किन्तु यत्सानपाकरणार्थं शाखैव तत्प्रयोजिकेत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) ४।२।१०-१३ शाखाप्रहारः प्रतिपत्तिकर्म ।

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयो अयते 'सह शाखया प्रस्तरं पृहरति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्तं शाखाप्रहरणं किमर्थकर्म उत प्रतिप
त्तिकर्म, अर्थात् प्रस्तरप्रहरणमिव शाखाप्रहरणमपि होमप्रयोजयति
न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रहरतिशब्देनात्र यागो विधीयते । प्रस्तरप्रहरण
च यागः । तस्मात् तत्साहचर्याच्छाखाप्रहरणस्यापि यागवत्तत्त्वार्थं
कर्मत्वमपि—इति ।

(५) सिद्धान्तः—शाखाप्रहरणं भवति तुल्यम्पूस्तरप्रहरणेन । प्रस्तरप्रहरणविषये 'सुक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति वाक्यान्तरे मान्त्रव-
णिकदेवतासम्यग्धेऽवकल्पते तन्मूलको यागः कल्पितः । शाखाप्रहरणे
तु नास्ति काचिदेवता । ततोऽत्र यागः कल्पयितुं न शक्यते । तस्मात्
प्रहरतिशब्देनात्र त्यागमात्रमुच्यते । वत्सापाकरणे पलाशशाखोपयुक्ता ।
तस्या अयं त्यागः प्रतिपत्तिकर्मैव भवति—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—शाखेति । 'शाखायाः' वत्सापाकरणोपयुक्तायाः
पलाशशाखायाः 'प्रहारः' प्रहरणं 'प्रहरति'शब्दोपात्तं—'प्रतिपत्तिकर्म'
उपयुक्तद्रव्यपरित्यगरूपमेव—न तु 'अर्थाय' क्रतुसाफल्यप्रयोजनाय
क्रियमाणम् 'अर्थकर्म' इत्याशयः ॥ ४ ॥

(५) ४।२।१४-१५ अपाभिनीतिः प्रतिपत्तिरेव

(१)—प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'अपः प्रणयति' इति । प्रणीतानां चा-
पाम्प्रयोजनमाप्नातम्—'प्रणीताभिर्हवींषि संयौति—अन्तर्बन्दि प्रणीता
निनयति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अपां निनयनमपार्थक्यमोत प्रतिपत्तिकर्म ।
अर्थात् अपाम्प्रणयनस्य किम्प्रयोजनम्—किं हविस्संयवनं निनयनं चेत्पु-
न्यमुत हविस्संयवनमाप्रमिति ।

(४) पूर्णपक्षः—उभयमप्यत्र प्रयोजकम् । अपःप्रणयनेनोभयोरपि
तुल्य एव सम्यग्ध उक्तः । न च कश्चिद्विशेष उपलभ्यते येनैकेनैव सम्य-
ग्धः स्यात् । तस्मान्ननिनयनमपि संयवनमिवापःप्रणयनस्य प्रयोजकमर्थ-
कर्मैवेति ।

(५) सिद्धान्तः—संयवनविनियोगवाक्ये प्रणीताभिरिति तृतीया-
श्रुत्या अपां संयवनसाधनत्वमवगम्यते । निनयनवाक्ये तु प्रणीता इति
द्वितीयाश्रुत्या संस्कार्यत्वमात्रमवगम्यते । अतः संयवनमेवात्र प्रयोज-
कम्—निनयनं तु न प्रयोजकमपि तु प्रतिपत्तिरूपः संस्कार एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—अपामिति । 'अपां' 'निनीतिः' निनयनम्—'प्रति-
पत्तिरेव'—प्रतिपत्तिरूपः संस्कार एव—नापाम्प्रणयनस्य प्रयोजकमि-
त्याशयः ॥ ५ ॥

(६) ४।२।१६-१८ दण्डप्रदानम्पुनरर्थक्यम् ।

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'कीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डम्प्रयच्छ-

ति' इति । दीक्षितेन घृतस्य दण्डस्य मैत्रायणाय समर्पणमत्राभ्यायते ।

(३) तत्र सन्देह — एतद्दण्डदानमर्थकमिति प्रतिपत्तिकर्म । अर्थात् दण्डस्य प्रयोजकं किं दीक्षितेन धारणमुत धारणमैत्रायणाय प्रदानं चेत्युभयमिति ।

(४) पूर्वपक्ष — दण्डस्य यजमानसंस्कारसाधनभूतस्य यजमान धारणेनैव कृतकृत्यत्वात् कृतोपयोगस्य दण्डस्यान्यस्मै प्रदानं प्रतिपत्तिमात्रं भवितुमर्हति इति ।

(५) सिद्धान्त — यजमानधारणेनैव दण्डस्य सर्वे उपयोगा न पूर्णा । अनन्तरमपि तस्योपयोगो वर्तते । तथाहि यदा मैत्रायणं प्रैषमनुष्यदति तदानीमथलम्पनाय दण्डोऽपेक्षित इत्याभ्यातम् — 'दण्डी प्रैषानव्याह' इति । तस्मात् यथा यजमानसंस्काराय दण्डोऽपेक्षितस्तथैव मैत्रायणसंस्कारायपीति । यथा यजमानाय दण्डसमर्पणमर्थकर्म तथैव मैत्रायणाय समर्पणमपीत्यर्थकर्मैव मैत्रायणाय दण्डप्रदानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह — दण्डेति । 'दण्डस्य' संस्कारकत्वेन यजमानघृतस्य 'प्रदानं' मैत्रायणाय समर्पणम् — 'अर्कर्म' यागाङ्गसम्पादनोपयोगि न प्रतिपत्तिरूपम् — 'पुन' इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तमस्माद्व्यावर्तयति ॥ ६ ॥

(७) ४।२।१६ प्रासो विपाणाप्रतिपत्तिकर्म

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते — 'वृष्णविपाणया कण्डूयते — प्रत्तासु वृक्षिणासु चात्याले वृष्णविपाणा प्रास्यति' इति । अत्र वृष्णविपाणेन कण्डूयनं तत्प्रासनं चाभ्यातम् ।

(३) तत्र सन्देह — वृष्णविपाणप्रासनमत्रार्थकमिति प्रतिपत्तिकर्म । अर्थात् कण्डूयनं प्रासनं चेत्युभयमपि विपाणस्य प्रयोजकमुत कण्डूयनमात्रमिति ।

(४) पूर्वपक्ष — प्रासनमप्यपूर्वविशेषजनकरूपेन सप्रयोजनम् । तस्मादर्थकर्मैवेतदिति ।

(५) सिद्धान्त — 'वृष्णविपाणया कण्डूयते' इति तृतीयाधृत्या यजमानशिरः कण्डूयनोपयुक्तस्य विपाणस्य नास्म्युपयोगस्तत्रम् । तस्मात् कृतोपयोगस्य तस्य प्रासनं प्रतिपत्तिरेव भवितुमर्हति । अपूर्वं च चात्याले एव प्रासनमिति प्रतिपत्त्याधारनियमनेन सम्पद्यते । तस्मात् विपाणस्य प्रासनं प्रतिपत्तिकर्मैति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्रास इति । 'प्रासः' चात्वाले प्रासनं यदाग्नात् तत्—विषाणाप्रतिपत्तिकर्म 'विषाणायाः' कृतोपयोगायाः 'प्रतिपत्तिः' परित्यागरूपः यः संस्कारः तद्रूपमेव कर्म—न तु अर्थकमेति ॥ ७ ॥

(८) ४।२।२०-२२ न सोमलिप्तैरुदकेष्टिरिष्टा ।

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथस्नानम् । तत्प्रकृत्य श्रूयते—'यत् किञ्चित् सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथं यन्ति' इति ।

(३) तत्र संशयः—अत्र यत् सोमलिप्तानां द्रव्याणामवभृथगमनमुक्तं तत् किम्प्रतिपत्तिकर्मोत्तार्थकम् । अर्थात् अवभृथं किं द्रव्याणाम्प्रयोजकमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सोमलिप्तानां द्रव्याणामवभृथसाधनत्वमभ्युपेयम्—'तेनावभृथं यन्ति' इति तृतीयाभृत्या अवभृथसाधनत्वावगमात् । तस्मात् सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हविष्णेन नेयम् । तथा च भवत्यवभृथं द्रव्यस्य प्रयोजकमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'घाक्षणेनैककपालेनावभृथमवयन्ति' इत्यनेन घाक्ष्येनावभृथे पुरोडाशस्यैव हविष्णुमाग्नातम् । एवं च पुरोडाशेनावरुडेऽवभृथकर्मणि अन्यस्य हविषो न भवति सम्बन्धः । तथाच सति प्रवृत्ते घाक्ष्येऽवभृथशब्देन अवभृथदेशो लक्ष्यते । तस्मिन् देशे सोमलिप्तद्रव्यस्य नयनं विधीयते । तच्च नयनं प्रतिपत्तिरूपमेव भवति सोमलिप्तानां द्रव्याणां पूर्वमुपयुक्तत्वात् । तस्मात्प्रतिपत्तिकर्मैव सोमलिप्तद्रव्याणामवभृथगमनमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह नेति । 'सोमलिप्तैः द्रव्यैः' 'उदकेष्टिः' 'न इष्टा' । 'सोमलिप्तद्रव्यरूपैर्हविर्भिरवभृथाद्ययागोऽनुष्ठातव्य' इति मतं न सम्पर्क-अपि तु उक्तद्रव्याणामवभृथगमनं तेषां प्रतिपत्तिरूपमेव भवतीत्याशयः ॥ ८ ॥

(९) ४।२।२३-२४ देशादिवाक्ये नियमो विधेयः

(१)—प्रयुक्तिविचार एवानुवर्तते ।

(२) 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, प्राचीनप्रवणे चैश्वदेवेन यजेत, पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत, अमावास्यायाममावास्या यजेत, अग्निहोत्रस्यैक ऋत्विक्, सोमेन यजेत' इत्यादि समुपलभ्यते देशकालकर्तृद्रव्यसमाप्नानम् ।

(३) तत्र सन्देहः—देशकालादयोऽत्र विधीयन्ते—उतानूद्यन्ते । अर्थात् देशकालादयो भवन्ति तत्तत्कर्मणः प्रयोजका न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष — देश — काल — कर्तृ — द्रव्याणि विना कर्मणामसम्भवात् अर्थापत्त्यैवेति प्राप्ता । तथाच प्राप्तानामुपपत्तिर्नमनुवाद एव न विधिरिति ।

(५) सिद्धान्त — देश काल कर्ता द्रव्यमेतत् सर्वं यद्वापत्याप्राप्तं तत्सामान्यत एव । य कश्चिद्देश य कश्चित् काल य कश्चित् कर्ता यत् किञ्चिद्द्रव्यम् — अनियमेन पर्याप्तं तत्तत्कर्मसम्पादनाय । प्रवृत्तेषु तु याज्येषु नियमा उपलभ्यन्ते — सम एव देशे दर्शपूर्णमासाभ्या यद्रव्यम् — पूर्णमास्यामेव पूर्णमासयाग कर्तव्य — अग्निहोत्रे एक एवानुष्ठाता — यागविशेषे सोम एवैक द्रव्यम् — इत्येयरूपा । न चैते नियमा कुतश्चिदपि प्राप्ता । तस्मात् समदेशादिनियमा अत्र विधीयन्त इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह — दशति । देशादिवाक्ये यस्मिन् वाक्ये समो देश पूर्णमासीकाल इत्यादि वर्ण्यते तस्मिन् — 'नियम' सम एव देश पूर्णमास्येव काल इत्येयरूप — विधेय विधियिपयो भवति — तानुवादमात्रमित्यर्थ ॥ ९ ॥

(१०) ४।२।२५ द्रव्य गुणानां नियमस्तथैव ।

(१) — पूषाधिकरणसदृश एवाय विचार ।

(२) 'यायत्य श्वेतमालमेत भूतिकाम' इत्यत्र श्वेतपशोर्वायुदरतो दृढशनालम्भनमुक्तम् ।

(३) तत्र सन्देह — किं श्वेतपर्णाऽत्र विधीयते — उतानूयते — इति । अर्थात् श्वैत्यगुण प्रधानेन कर्मणा प्रयोज्यते न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष — श्वैत्यगुणस्य द्रव्य पशु विना न भवति क्रियया ऽनर्थ । पशुसहितस्य च तस्य क्रियान्वय पशुविधिनैव प्राप्त । तत एव प्राप्तस्य घात्र वचनमनुवाद एवति ।

(५) सिद्धान्त — सामान्यत पशुद्रव्यस्याभ्यस्त प्राप्तं वऽपि श्वेतपर्ण एव पशुरालम्भनीय इति नियमस्य कुतश्चिदपि न प्राप्ति । तस्मात् नियमाशे भवत्यत्र विधे प्रयोजनम् । तस्मात् श्वैत्यगुणोऽत्र विधीयत इति ।

एतदभिप्रेत्याह — द्रव्य इति । द्रव्ये पश्वादी — 'गुणानां' श्वैत्यादीनां — 'नियम' श्वेतमेव पशुमालमेतयादिरूप — 'तथैव' पूर्वाधिकरणपदं विधेय एव — न तु गुणस्य वचनमनुवादमात्रमित्याशय ॥ १० ॥

(११) ४।२।२६ तथाऽव्यातादिविधिर्नियन्ता

(१) नवमाधिकरणसदृश एव विचार । नवमे दशकालकृतदश

नियमाना विधेयत्व—दशमे गुणनियमस्य विधेयत्व स्थापितम् । स स्कारनियम इदानीं चिन्त्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासयो श्रूयते—‘व्रीहीनवहन्ति’ इति । अत्र चरुस म्पादनार्थं तण्डुलकरणाय व्रीहीणा वितुपीमावायावहननमाभ्यातम् ।

(३) तत्र सन्देह —किमत्रावहननस्य विधिरुत चरुविधिप्राप्तस्या-
नुवाद इति । अर्थात् अवहननम्प्रधानमर्मेणा प्रयोज्यते न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष —तण्डुलनिष्पत्त्यर्थमवहनन लोकव्यवहारत प्राप्तमे
वात्रानूद्यत इति ।

(५) सिद्धान्त —यद्यप्यवघातस्तण्डुलनिष्पत्त्यर्थं लोकव्यवहारत
प्राप्तस्तथाऽपि नखविदलनादीना वितुपीकरणोपायान्तराणा निवृत्त्यर्थं
तस्य नियमोऽपेक्ष्यते । स एव नियमोऽत्र विधीयते—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—तथेति । ‘तथा द्रव्यगुणविधानवत्—‘अवघातावि-
धि’ द्रव्यसंस्काराणामवघातादीना विधि —‘नियन्ता’ नियमविधा-
यक भवति—न तु संस्कारवचनमनुयादमात्रमित्याशय ॥ ११ ॥

(२) ४।३।२७-२८ त्यागः श्रुतोद्देशयुतो यजिः स्यात् ।

(१) प्रधानेनाङ्गानि विनियुज्यन्त इति स्थितम् । कि चास्य प्रधा-
नस्याङ्गिन (शेषिण) स्वरूपमितीदानीं विचार्यते ।

(२) ‘सोमेन यजेत’—‘अग्निहोत्र जुहोति’—‘हिरण्यमात्रेयाय द-
दाति’ इति वाक्येषु यागहोमदानरूपाणि कर्माण्याभ्यातानि ।

(३) तत्र सन्देह —किमेतेषा त्रिविधाना कर्मणा प्रातिस्विकस्वरूप
निरूपयितुम् शक्यते न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—त्रयाणामपि यागहोमदानानां त्यागरूपसाम्याद्
भेदो दुर्निरूप । तस्मात् सर्वांगव्येतानि त्यागरूपाण्येवत्यजसेयम् इति ।

(५) सिद्धान्त —त्रयाणामपि प्रातिस्विक स्वरूप सुनिरूपम् ।
तथा हि ‘दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत’इति विहिते यागे तत्र पुन-
र्विशेषेण होमो विहित —‘चतुरवत्त जुहोति’इति । अत्र च यागहोमयो
पार्थक्य स्पष्ट प्रतिभाति—देवतोद्देशेन द्रव्यस्य त्यागदान याग —
त्यागपूर्वक प्रक्षेपस्तु होम इति ।

एतदभिप्रेत्याह—त्याग इति । ‘श्रुतोद्देशयुत’ ‘श्रुतोऽय उद्देशो’देवता-
रूप तेन ‘युत’ तत्सम्यक्त्वेनोक्त —‘त्याग’ द्रव्यस्य—‘यजि’ यागा-
भिधेय कर्म—‘स्यात्’ । तथा च विहितदेवतोद्देशेन द्रव्यस्य त्यागो याग
इति यागस्वरूपमवधेयमित्याशय ।

[भाष्ये यागलक्षणपर द्वादशमधिकरण होमलक्षणपरं च प्रयोद-

शाधिकरण—तदन्तर्गतमेव च दानलक्षणमिति । न्यायमालायात्येक
स्मिन्नेवाधिकरणे त्रयाणामपि समावेश कृतो वर्तत इत्यवधेयम् ॥१२॥

(१३) ४।२।२८ प्रक्षेपयुक्तो यजिरेव होमः

(१-२-३ ४) पूर्वाधिकरणानुरूपम् ।

(५) सिद्धान्त —देवतोद्देशेन त्यागपूर्वको द्रव्यस्य प्रक्षेपो होम ।
प्रक्षेपाशोऽत्राधिक इति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्रक्षेपेति । 'प्रक्षेपेण' द्रव्यस्य कस्मिंश्चिदाधारे आ
सेचनेन 'युक्त' सहितो यदा 'यजि' त्यागमात्ररूपो यागो भवति—तदा
स एव याग —'होम' होमपदवाच्यो भवति ॥ १३ ॥

(१४) ४।२।२८ त्यागः परस्वीकरणं च दानम् ।

(१-२ ३-४) द्वादशाधिकरणेऽनुसन्धेयम् ।

(५) सिद्धान्त —यत्र त्यागरूपे कर्मणि दात्रोत्पृष्ट द्रव्ये स्वस्य-
त्र नियत्य परपुरुषस्वरत्नमुत्पाद्यते तद् भवति दानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—त्याग इति । यस्मिन् कर्मणि द्रव्यस्य 'त्यागो' भ
वति अथ च 'परस्वीकरणम्'—'परस्य' पुरुषान्तरस्य 'स्वीकरणम्' ग्रह
णम् भवति—तदा तद् भवति 'दानम्' इति । एव च त्रिष्वपि यागहोम
दानेषु द्रव्यस्योत्सर्ग समान —किन्तु देयतामुद्दिश्योत्सर्गमात्र 'याग' ।
आसेचनसहित उत्सर्गो 'होम' उत्सर्गपूर्वक परस्वत्योत्पादनं 'दानम्' इति
त्रिवेक ॥ १४ ॥

(१५) ४।२।२६।३० समानमिष्टिर्नितयेऽपि बर्हि

(१) प्रसक्तानुप्रसक्तविचारानन्तर प्रयुक्तियिचार पुनरनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रियते—'यदातिथ्याया बर्हि' तदुपसदां तदग्नीषो
मीयस्य च'ति । प्रीत सौम शकटोऽरस्याप्य प्राचीनवश प्रति आनयने वा
इष्टिर्निरूप्यते सा 'आतिथ्या'—तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना 'उप
सदा'—आपवसध्येऽहि अनुष्ठेयोऽग्नीषोमीय' ।

(३) अत्र सन्देह —किमत्रातिथ्येष्टिर्बर्हिष उपसदादायतिदेश उत
बर्हिस्साधारणविधिरिति । अर्थात् उपसदादयो बर्हिपस्तद्धर्माणं वा
भवन्ति प्रयोजका न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष —आतिथ्येण विहित बर्हियंचुपसन्तु आच्छिद्य
विधीयत तर्हि तस्यातिथ्याया विधानमनर्थकं स्यात् । यदि आतिथ्या
यामुपयुक्त यद्बर्हिस्तदेवोपसत्सु विधीयते तदा विनियुक्तविनियोगरूपो
विरोधः स्यात् । तद्वाम् आतिथ्याबर्हिणो ये धर्मास्त एवोपसन्त्यतिदि

श्यन्ते इत्यतिदेशपरमेवात्र चाक्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—साक्षाच्छ्रुत्या बर्हिष आतिथ्योपसदग्नीषोमीयेप्वे-
कत्वं प्रतीयते । न तु तस्याः प्रतीतेस्त्यागे मानम्पश्यामः । तस्माद्
बर्हिषः साधारण्यमत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं यद् बर्हिरासादितं तत्सर्वं
नातिथ्यामात्रार्थमपि त्वपसदग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति विधिवाक्यार्थः ।
तस्मात् आतिथ्येष्टिवत् उपसदग्नीषोमीया अपि बर्हिषः प्रयोजका इति ।

एतदभिप्रेत्याह—समानमिति । 'इष्टिप्रितयेऽपि'—आतिथ्यायाम्
उपसत्सु अग्नीषोमीये च—'बर्हिः' 'समानम्' साधारणम् इति सम्यग्धः १५॥

न्यायास्तु पादे दश पञ्च चात्र ।

स्पष्टम् । न्यायामालानुसारेणाधिकरणसङ्ख्याऽत्र त्रयोदशैवेति ध्येयम् ॥

इति चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

अथ चतुर्थस्य तृतीयः ।

[फलविचारात्मकः]

(१) ४।३।१-३ द्रव्यादिफलवाक्यं स्तुत्यै

(१) प्रयुक्तिप्रसङ्गेनैव कर्त्तव्यार्थपुरुषार्थविवेकः प्रथमात्पादादनुवर्तते ।

(२) 'यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोमि' इति
पर्णद्रव्यविशेषसम्बन्धेन फलश्रवणम्—'यद्यङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य
वृङ्क्ते' इति अन्नरूपसंस्कारसम्बन्धेन फलश्रवणम्—'यत् प्रयाजानु-
याजा इज्यन्ते धर्मं वा एतद् यज्ञस्य क्रियते धर्मं यजमानस्य भ्रातृव्याभि-
भूत्यै' इति कर्मविशेषसम्बन्धेन फलश्रवणम् ।

(२) तत्र सन्देहः—किमेतानि द्रव्यसंस्कारकर्माणि पुरुषार्थानि फ-
लोक्तयश्च फलविधयः—उतैतानि कर्त्तव्यानि फलोक्तयश्चाथवादा एतेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्र यत् पर्णद्रव्यम्, यश्चाजनेन चक्षुःसंस्कारः,
यश्च प्रयाजानुयाजरूपं कर्म—तत् त्रितयमेव पुरुषार्थत्वेन विधीयते—
पापश्लोकश्रवणराहित्यम् भ्रातृव्यचक्षुर्वृत्तनम् भ्रातृव्याभिभवनं चेति
फलत्रितयस्य पुरुषगामित्वेन स्पष्टं प्रतिभासात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—एतेषु वाक्येषु फलं साध्यत्वेन न प्रतीयते—शृणो-
तीत्यादिवर्तमानत्वनिर्देशात् । तस्मात् यदत्र फलश्रवणं तत् तत्तत्कर्मणि
प्रवर्तकः कर्त्तव्यार्थोऽयं वाद एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—द्रव्यादीति । 'द्रव्यादिफलवाक्'—'द्रव्यादीनां' द्रव्यसंस्कारकर्मणा सम्यग्धेन या 'फलानां' पापश्लोकश्रवणराहित्यादिकलानां 'धाक्' उक्तिः सा—'स्तुत्यै' अर्थवाद एव, न तु विधिरिति भावः॥१॥

(२) ४।३।४ नित्ये गोदोहनं न हि ।

(१) प्रयुक्तिविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरपःप्रणयनमाप्नातम् । तत्र विशिष्य श्रूयते 'गोदोहनेन पशु रामस्य प्रणयेत्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अपःप्रणयनार्थं यद् गोदोहनपात्रमुक्तं तत्किं काम्यमाधार्यमुत नित्यकाम्योभयार्थमिति । अर्थात् किं नित्यकाम्योभयं प्रणयनं गोदोहनस्य प्रयोजकमुत काम्यमेव प्रणयनमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—नित्यकाम्योभयार्थमिदम्पात्रम् । नित्यप्रणयने पात्रान्तरस्यानाम्नानात् पात्रस्य च तत्राप्यपेक्षितत्वात् श्रौते च कर्मण्यधुतपात्रस्य प्रवेशानौचित्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—कामविशेषसिद्धयर्थं च पात्रविशेषस्य विधानम् । तच्च कामे सत्येष योम्यम् नान्यथा । नित्ये प्रणयनं च 'अमसेनापः प्रणयति' इति सामान्यतो विहितेन येन केनापि वा पात्रेण सम्भवति । काम्यं पात्रं नित्ये नान्येति इति ।

एतदभिप्रेत्याह नित्य इति । 'नित्ये' अपःप्रणयने—'गोदोहनं' पात्रं—'न हि' नान्येतीत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) ४।३।५-७ नित्ये काम्ये च दध्यादि

(१) पूर्वाधिकरणपवादः । एष एव संयोगपृथक्त्यन्याय इति प्रसिद्धः ।

(२) अग्निहोत्रे श्रूयते 'दध्ना जुहोति' इति पुनश्च 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—द्वितीयवाक्ये यद् दधिद्रव्यमुक्तं तत् किं काम्य एवान्वेति उत नित्यकाम्योभयोरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन काम्य एव होमे दध्नोऽन्वय इति ।

(५) सिद्धान्तः—'दध्ना जुहोतीत्यत्र कामनिरपेक्षमेव दधिद्रव्यस्य विधानम् 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया'दित्यत्र च कामसापेक्षं विधानम् । एवं च काम्यद्रव्यानुसारेण दधिद्रव्यस्य नित्येन काम्येन चान्वयोऽविरुद्धः । तस्मादुभयोरप्यन्वयो दधिद्रव्यस्येति ॥

एष एव न्यायः—‘खादिरे वघ्नाति’—‘खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत’ इत्यादि ।

एतदभिप्रेत्याह नित्य इति । ‘दध्यादि’ दधि खादिरं च द्रव्यम्—‘नित्ये काम्ये च’—अन्वेतीति शेषः ॥ ३ ॥

(४) ४।३।८-९ क्रत्वर्थं स्यात् पयोव्रतम् ।

(१) क्रत्वर्थपुरुषार्थविवेकोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्यान्नभोजनाभावे व्रतमाप्नायते—‘पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—एतद् व्रतं पुरुषार्थमुत क्रत्वर्थमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकरणेन क्रत्वर्थता वाक्येन तु ब्राह्मणादिपुरुषार्थता । तस्मात् प्रकरणं धाधित्वा वाक्येन पुरुषार्थत्वमेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—ब्राह्मणादिपुरुषसम्बन्धो व्रतसम्बन्धिद्रव्यविशेषस्य तत्तज्जातिगतत्वेन व्यवस्थापनार्थमेवोक्तः । अतः प्रकरणवलेन क्रतुशेषत्वमेव व्रतस्य स्वीकार्यमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह क्रत्वर्थमिति । ‘पयोव्रतम्’ ‘क्रत्वर्थम्’ ‘स्यात्’—न तु पुरुषार्थम् । पुरुषार्थत्वे फलकल्पनमावश्यकं स्यादिति भावः ॥४॥

(५) ४।३।१०-१२ विश्वजित् सफलो यागः

(१) पुरुषार्थत्वे फलवचनस्य नियामकत्वं सूचितम् । कदाचित् यत्र फलवचनं नास्ति तत्र किं सर्वथा फलाभाव एवेति विचार्यते ।

(२) ‘विश्वजिता यजेत’ इति विश्वजिद्याग आम्नातः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयमफल एव याग उत सफल इति ।

(४) पूर्वपक्षः—फलस्याश्रुतत्वाच्चास्ति विश्वजिति फलमिति ।

(५) सिद्धान्तः—विश्वजिता यजेतेति धाक्यस्य विश्वजिता यागेन भावयेदित्यर्थोऽवगम्यते तत्र किम्भावयेदित्याकाङ्क्षा उत्तिष्ठति । तदा-काङ्क्षानिवृत्तये यागसम्पादनीयस्य फलस्यावश्यकता । कल्पिते चैवं फले तत्सिद्ध्यर्थं यागे प्रवृत्तिः पुरुषस्य सिध्यति । अन्यथाऽनर्थकः स्याद् विधिरिति ॥

एतदभिप्रेत्याह विश्वजिदिति । ‘विश्वजिद् यागः’ ‘सफलः’ कल्पितफलत्वात् न फलशून्य इति भावः ॥

पञ्चमपष्ठसप्तमाधिकरणानि समष्ट्या ‘विश्वजिन्याय’ इति नाम्ना प्रसिद्धानि ॥ ५ ॥

(६) ४।३।१३-१४ एकमेव फलं ततः ।

(१) विश्वजिफलविचार एवानुवर्तते ।

(२) विश्वजिद्याग एवात्र विषय ।

(३) तत्र सन्देह विश्वजिद्यागे किमेकमेव फल कर्तनीयमुत सर्वाणि फलानीति ।

(४) पूर्वपक्ष — एतदेवास्य फलमेकमिति नियामकस्याभावात् पशुपुत्रादिक सर्वमेवास्य फल कर्तनीयमिति ।

(५) सिद्धान्त — एकस्यैव फलस्य कर्तनेन पुरुषप्रवृत्ते सिद्धत्वात् फलान्तर्कटपना न न्याय्या । अत एकफलक एव विश्वजिद्याग इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—एकमेवेति । 'तत' विश्वजिद्व्यागात् 'एकमेव फल'—सिध्यति इति शेष ॥ ६ ॥

(७) ४।३।१५-१६ स स्वर्गस्त्वविशिष्टत्वात्

(१) विश्वजिद्विचार एवानुयर्तते ।

(२) विश्वजिद्व्याक्यमेवात्र विषय ।

(३) सन्देहश्चात्र—किं यत् किञ्चिदेव फल कर्तनीयमुत नियमेन कमेव किञ्चिदिति ।

(४) पूर्वपक्ष — नियामकाभावाद् यत्किञ्चित् कर्तनीयमिति ।

(५) सिद्धान्त — स्वर्ग एवात्र फलयेन कर्तनीय । पश्यादिक लघत् स्वर्गो दु खसम्मिश्रितो न भवति सुखमयश्चाय पुरुषमात्रस्येष्टतमो भवति । अत कर्तयितव्य एकस्मिन् फले स्वर्ग एव कर्तनीय इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—स स्वर्ग इति । 'स्वर्ग' एव 'स' विश्वजिद्व्याक्येन कर्तव्य । कुत इत्याह अविशिष्टत्वादिति । सर्वे पुरुषैरीक्षित तमत्वादित्यर्थ ॥ ७ ॥

(८) ४।३।१७-१८ रात्रिसत्रे फल स्तुतौ ।

(१) पूर्वार्थिकरणापवाद ।

(२) द्वादशाहादूर्ध्व भागिनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादय सत्र विशया । एत एव समुदायरूपेण रात्रिसत्रनाम्ना प्रसिद्धा ।

(३) तत्र सन्देह — अत्रापि फलस्यानुत्तत्वात् किं स्वर्ग एव फल कर्तव्यमुतान्य कर्तव्य कोऽप्यस्तीति ।

(४) पूर्वपक्ष — पूर्वार्थिकरणन्यायेन स्वर्ग एवात्रापि फल कर्तनीयमिति ।

(५) सिद्धान्त — सत्रकाण्ड एवार्थवादवाक्यमुपलभ्यते 'प्रति ह वा एते य एता रात्रीरपयन्ति' इति । एवं च रात्रिसत्रनिधे

स्तावकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुतोपलभ्यते । सा चान्यत्राश्रुतस्वर्गफलापेक्षया
प्रत्यासन्नतरा । तस्मात् अर्थवादवाक्योक्ता प्रतिष्ठैव रात्रिसत्रे फलत्वेन
कल्पनीयेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—रात्रिसत्र इति । 'रात्रिसत्रे' यत् 'फलं' कल्पनीयं
तत् 'स्तुतौ' अर्थवादवाक्ये एवोक्तम्—अतो नान्यतः कल्पनीयमि-
ति भावः ॥ ८ ॥

(६) ४।३।२०-२४ तत्तच्छ्रुतं फलं काम्ये

(१) यः सफलः सपुरुषार्थ इत्यतो यागफलविचार एवानुवर्तते
विश्वजिन्न्यायापवादरूपः ।

पूर्यस्मिन्नधिकरणेऽर्थवादवाक्ये फलस्योक्तिरत्र तु विधिवाक्य एव
तस्योक्तिरिति विशेषः ।

(२) 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम' इत्येवंरूपाणि काम्यानि
कर्माण्याम्नातानि ।

(३) तत्र सन्देहः—एवंविधस्य कर्मणः किं यथोक्तमेव फलमुत तत्
स्वर्गश्चेत्युभयमिति ।

(४) पूर्यपक्षः—उभयमपि फलमभ्युपेयम् । एकस्य विधावेव
प्रतिपदमुक्तत्वात् स्वर्गस्य च सर्वैरेवाविशिष्टमभीप्सितत्वादिनि ।

(५) सिद्धान्तः—साक्षाच्छ्रुतेनैव फलेन निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये
विश्वजिन्न्यायेन फलान्तरकल्पनमनावश्यकम् । तस्मात् यथाश्रुतमेव
फलमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह तत्तदिति । 'काम्ये' फलविशेषमुद्दिश्य विहिते क-
र्मणि 'तत् तत्' प्रातिस्विकरूपेण 'श्रुतं' विधिवाक्योपात्तम् एव 'फलम्'
प्राप्तम्, नान्यत् कल्पनीयमिति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) ४।३।२५-२६ सर्वकामविधिर्भवेत् ।

(१) फलविचारोऽनुवर्तते ।

(२) इदमाम्नायते—'एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाह्वियन्ते,
सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इति—तथा 'एकस्मै वा अन्ये यज्ञकतयः कामा-
याह्वियन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम' इति च ॥

(३) तत्र सन्देहः—'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम'
इत्युभयत्र सर्वपदेन किं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमयोरङ्गोपाङ्गसाध्यानि
फलान्यनूद्यन्ते उत सर्वाण्येव फलानि दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमयोः सा-
ध्यत्वेन विधीयन्ते—इति ।

(४) पूर्वपक्ष—सर्वभ्य इत्यनुवाद एवाङ्गोपाङ्गसाध्यफलानाम् । तद्यथा सामिधेन्यनुवचन दर्शपूर्णमासाङ्गम् तस्य फलप्रतिष्ठाब्रह्मवर्चस च । एवमन्यान्यपि । 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यत्र विधिर्न ध्रूयते न च भावना, तस्मादयत्र विधि सर्वकामानामिति ।

(५) सिद्धान्त—दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत इत्युत्पत्तिगाम्योपात्त एव विधिर्भावना चात्राप्यन्वेति । 'सर्वेभ्य' इत्यत्र च तादर्थ्यवाचिन्या चतुर्थ्या फलसयोगो बोध्यते । तस्मादेव फलविधिरेव नानुवाद मात्रमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सर्वेति । 'सर्वकामविधि' सर्वेषा 'कामाना' फलानां विधिः एव—भवेत् 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' 'सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम' इति वाक्यद्वयमिति शेष—न त्वनुवादमात्रमिति भावः ॥ १० ॥ इदमधिकरणमत्रिमेण सह 'दर्शपूर्णमासन्याय' इति नाम्ना प्रसिद्धम् ।

(११) ४।३।२७-२८ सर्वे कामाः सकृन्न स्युः

(१) पूर्वाधिकरणशेषभूतो विचारः । अयमेव योगसिद्धान्याय इति प्रसिद्धः ।

(२) दर्शपूर्णमासयो सर्वकामे सम्प्र-धो विहित इति सिद्धान्तितम् ।

(३) तत्र सन्देह—किमेकेनैव दर्शपूर्णमासप्रयोगेण युगपदेव सर्वाणि फलानि सिध्यन्ति उत प्रतिफलपृथक् प्रयोगः ।

(४) पूर्वपक्ष—दर्शपूर्णमासाख्य कर्म सर्वाणि फलानि साधयतीति कार्यकारणभावे सिद्धे सहृदनुष्ठानेनैव सर्वाणि निष्पद्येरन् । तस्मान्नैव प्रयोजनं प्रतिफलमाधर्तनस्थितिः ।

(५) सिद्धान्त—'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ' इत्यनेन कार्यकारणभाव उच्यते—न तु फलानां साहित्यम् । तस्मादेकैकस्य फलस्य साधनत्वे नैव दर्शपूर्णमासाख्य कर्म विधीयते । साहित्ये विवक्षिते सर्वाण्येको वृत्त्यैकमेव फलमुक्तं स्यात् । भवत्यत्र फलभेदे प्रयोगभेदः । तस्मात् प्रतिफलपृथक्प्रयोगो दर्शपूर्णमासयोज्योतिष्टोमस्य चेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सर्व इति । 'सर्वे सर्वेभ्य इति पदेनोक्ता—'कामा' फलानि—'सहृत्' कर्मण सहृदनुष्ठानेन—'न स्यु' न निष्पद्येरन्—अपि तु प्रतिफलं पृथगेव प्रयोगोऽपेक्षित इति भावः ॥ ११ ॥

(१२) ४।३।२७-२८ अत्र वाऽप्युत्र वा फलम् ।

(१) फलविषयकमेव विचारान्तरं पूर्वोक्ताभ्यामेव सूत्राभ्यां धर्तृकान्तरेण क्रियते ।

(२) काम्यानि कर्माणि विहितानि—‘सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्च-
सकामः’—‘ऐन्द्राग्रमेकादशकपाल निर्वपेत् प्रजाकामः’—‘चित्रया यजेत
पशुकामः’—इत्यादीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—एतानि फलानि किमिहैव लोके प्राप्यन्ते—उत
लोकान्तरे इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा स्वर्गस्य लोकान्तरीयकत्वं नियतम्, एवमेव
पश्चाद्विफलस्यापोति ।

(५) सिद्धान्तः—स्वर्गस्यास्मिन् लोके प्राप्तुमशक्यत्वात्तस्यामु-
ष्मिकत्वमगत्या कल्प्यते । पश्चाद्विफलमस्मिन् लोकेऽपि प्राप्तुं शक्यते ।
अतस्तेषामामुष्मिकत्वकल्पनायां प्रमाणं नास्ति । तस्मादसति प्रतिग्रन्धे
फलमैहिकम्, सति तु प्रतिग्रन्धे आमुष्मिकमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—अत्रेति । ‘फलम्’ स्वर्गपश्चादि—‘अत्र’ अस्मिन्
लोके—‘घा’ ‘अमुत्र’ लोकान्तरे—स्यादिति शेषः । सति सम्भवे ऐहि-
कमेव फलम्—असम्भवे एव केवलं तत्पारलौकिकमित्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) ४।३।२६-३१ सौत्रामणी चितेरङ्गम्

(१) क्रत्वर्थपुरुषार्थविवेके यत् प्रधानं तत् पुरुषार्थं यदङ्गन्तत्
क्रत्वर्थमिति सङ्गत्या अङ्गप्रधानविचारविशेषः प्रस्तूयते ।

(२) ‘अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत्’ इति चयनप्रकरणे श्रूयते ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं वाक्यं किं सौत्रामणेश्चयनाङ्गत्वं बोधय-
त्युत तस्य चयनोत्तरकालतामात्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—चित्वेत्यत्र क्त्वाप्रत्ययश्चयनस्य पूर्वकालीनतां बो-
धयति । तस्माद् वाक्यमिदं सौत्रामणेश्चयनोत्तरकालतां व्रूते—इति ।

(५) सिद्धान्तः—क्रियाद्वयस्यैककर्तृकत्वमेव सूचयितुं क्त्वाप्रत्ययः
प्रयुज्यते । प्रकरणेन चाङ्गत्वमेव बोध्यते । तस्माद् वाक्यमिदं सौत्राम-
णेश्चयनाङ्गत्वमेव ज्ञापयतीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—सौत्रामणीति । ‘सौत्रामणी’ तन्नामकं कर्म—
‘चित्तेः’ चयनाख्यस्य कर्मणः—‘अङ्गम्’—न तु तयोः पौर्वापर्यं वाक्येन
बोध्यत इति भावः ॥ १३ ॥

(१४) ४।३।३२-३५ पौर्णमासस्य वैमृधः ।

(१) क्रत्वर्थतायामेव विचारविशेषोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—‘संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृधमनु-
निर्वपति’ इति ।

(३) तत्र सन्देह — अत्रोक्तो वैमृध किं दर्शस्य पौर्णमासस्य चे
त्युभयोरप्यङ्गमुत पौर्णमासीमात्रस्येति ।

(४) पूर्वपक्ष — प्रकरणेन प्रयाजादिवदुभयोरपि दर्शपौर्ण
मासयोरङ्ग वैमृध इति ।

(५) सिद्धान्त — यद्यपि प्रकरणेनोभयाङ्गता वैमृधस्य तथापि
सयाक्येनैकस्यैव पौर्णमासीमात्रस्याङ्गम् । धान्य च प्रकरणाद्वत्त्वत् ।
तस्मात् उत्पत्तिवाक्येन प्रयाजादिवदुभयोरपि दर्शपौर्णमासीमात्रस्याङ्गम् ।

एतदेवामिप्रेत्याह—पौर्णमासस्येति । 'वैमृध' तन्नामकेष्टि — 'पौर्ण
मासस्य' तन्मात्रस्य—अङ्गमिति शेष — न तु दर्शस्यापीति भाव ॥ १४ ॥

(१५) ४।३।३६ परिध्युक्तिः स्वकालार्था

(१) कृत्यर्थताया विचारविशेष — पूर्वाधिकरणयोरपवाद् ।

(२) 'प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनम्' इति ध्रुयते ।

(३) तत्र सन्देह — वाक्यमिदं किमङ्गत्वं बोधयत्युक्तं कालमिति ।

(४) पूर्वपक्ष — परिधिहारियोजनयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र साक्षाच्छ्रु-
त्वात् लभ्यते । कालविधिस्तु साक्षाच्छ्रुत्वात् न बोध्यते — केवल लक्षणया
वाच्यते । तस्मादङ्गमेव हारियोजन परिधे पूर्वाधिकरणद्वयन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्त — परिधयः पशुयागाङ्गमित्यन्यतोऽप्यगतम् — हारि-
योजनं स्यतन्त्रमन्यदेव प्रधानं कर्म । तथा चानयोर्न कश्चित् परस्परौप-
कार सम्भवति । आनन्तर्यं त्वनयोर्नान्यतः कुतश्चिदप्यवगतम् । तस्मा-
दानन्तर्यबोधनमेवास्य वाक्यस्यार्थः । तस्मात् कालविधिरेवायमिति ।

एतदेवामिप्रेत्याह—परिधीति । 'परिध्युक्तिः' परिधिं प्रहृयेति
उच्यते — 'स्वकालार्था' 'स्वस्य' कर्मण 'काल' अनुष्ठानकालोचनम्
'अर्थ' प्रयोजनं यस्या सा । परिधिवचनं कालविधायकत्वाङ्गत्वबोधक-
मिति भावः ॥ १५ ॥

(१६) ४।३।३७ कृतेष्टिः सोमकालवान् ।

(१) त्रयोदशस्याधिकरणस्यापवादान्तरम् ।

(२) दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या सोमेन यजत' इति ध्रुयते ।

(३) तत्र सन्देह — किमेतदङ्गत्वस्य विधायकमुत कालस्येति ।

(४) पूर्वपक्ष — अङ्गत्वमेव साक्षाच्छ्रुत्या बोध्यते इति ।

(५) सिद्धान्त — स्यतन्त्रफलवान् सोमयागः । अतो न तस्या-
ङ्गत्वं सम्भवति । वाक्यं चेद् कालप्रधानम्, न यागविधानपरम्, याग-
विधानस्यान्यत एव प्राप्तत्वात् । तस्मात् कालविधिरेवायम् । सोम

स्य च दर्शपूर्णमासोत्तरकालतायां लिङ्गमपि वर्तते-‘एष वै देवरथो यद्दर्शपूर्णमासौ यद्दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेत’ । अस्यार्थ-यथा प्रदर्शिते मार्गे रथेन यातुं सुखं भवति एव दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यष्टु सुखं भवतीति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह-वृतेष्टिरिति । ‘वृतेष्टि’ कृता अनुष्टिता इष्टिः दर्शपूर्णमासयागो येन स एव पुरुषः-‘सोमकालवान्’ भवति । तादृशस्यैव पुरुषस्य सोमयागमनुष्ठातुं ‘काल’ अवसरो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

(१७) ४।३।३८-३९ पुत्रे फलं स्याज्जातेष्टेः

(१) कत्वर्थताविचारविशेषोऽनुवर्तने ।

(२) काम्येष्टिकाण्डे धूषते-‘वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत् पुत्रे जाते इति ।

(३) तत्र सन्देहः-एतदिष्टिफलं किमुन्नगतमुत पितृगतमिति ।

(४) पूर्वपक्ष-‘पितुरेवानुष्ठातुं’ फलम् तस्य प्रयुद्धत्वात् पुत्रस्य च मुग्धत्वादिति ।

(५) सिद्धान्त-उक्तविधिवाक्यानन्तरमेव धूषते-‘यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्यन्नाद् इन्द्रियार्थी पशुमान् भवति’ इति । अनेन च वाक्येन पूतत्वादिकफलस्य पुत्रगतत्वं स्पष्टमुच्यते । स्वतनयगतपूतत्वादेश्च पितुरीप्सितत्वात्तस्य तत्र कर्मणि प्रवृत्तिः । तस्मात् पुत्रगतमेव फलमिति ।

एतदधिकरणमग्निमेणाधिकरणद्वयेन सहजातेष्टिन्यायनाम्ना प्रसिद्धम् ।

एतदेवाभिप्रेत्याह पुत्र इति । ‘जातेष्टे’ पुत्रे जाते या वैश्वानरी इष्टिः क्रियते तस्या-‘फल’ पूतत्वादिकम्-‘पुत्रे’ पुत्रगाम्येव-भवतीति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) ४।३।३९ नैषा माग् जातकर्मणः ।

(१)-जातेष्टिविषये विचारान्तरम् ।

(२) जातेष्टिवाक्यमेवात्रापि विषयः ।

(३) तत्र सन्देह-इयं जातेष्टिः किं पुत्रजन्मानन्तरमव्यवहितमेव कर्तव्या उत जातकर्मसंस्कारानन्तरमिति ।

(४) पूर्वपक्ष-‘पुत्रे जाते इष्टिं निर्वपेदिति वाक्येऽव्यवहितोत्तरकालतैवोच्यते । तस्मात् पुत्रजन्मसमानन्तरं जातकर्मादेः प्रागेव जातेष्टिं कर्तव्येति ।

(५) सिद्धान्त-जातस्य बालस्य स्तन्यपानं जातकर्मनन्तरं विहितम् । एवं यदि जन्मानन्तरं जातेष्टिर्निरूप्येत ततो जातकर्मानुष्ठानं

तत स्तन्यपानं तर्हि स्तन्यपाने विलम्बाद् धालो विपद्येत । तथाच सति कस्य स्यात् पृतःवादिकल्म । तस्मात् जन्मानन्तरं जातकर्म तदनन्तरमेव जातेष्टिरिति ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह नैवेति । 'एषा' जातेष्टि 'जातकर्मण' जातकर्म मस्कारानुष्ठानात्- 'प्राक्' न कर्तव्या अपि तु तदनन्तरमेव कर्तव्ये न्यर्थः ॥ १८ ॥

(१६) ४।३।३६ शुद्धे पर्वणि सा कार्या

(१) जातेष्टरेषानुष्ठानकालस्य विचारविशेषः ।

(२) प्रागुक्तमेवात्र वाक्यम् ।

(३) तत्र सन्देहः किं जातकर्मसमनन्तरं सद्य एव जातेष्टि कर्तव्योत्तरीयादिनेभ्यः ऊर्ध्वमिति ।

(४) पूर्वपक्षः-जन्मानन्तरं जातकर्म तदनन्तरमेव जातेष्टिरिति सिद्धान्तितम् । इतोऽधिकविलम्बकरणे किमपि कारण नास्ति । तस्माद्ध्यतीतेऽप्याशौचे जातकर्मनन्तरमेव जातेष्टि कर्तव्येति ।

(५) सिद्धान्तः-यथाविहितमनुष्ठितमपि कर्मांशुचिना पित्रा दृतं मङ्गलिकं विफलं च भवेत् । जातकर्मनुष्ठानमात्रे तु तात्कालिकी शुद्धिः शालेण दर्शिता । तस्माद्शुद्धियारण्याशौचापगमोऽपेक्षणीयः । एव चाशौचायसान एव जातेष्टि कर्तव्येति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह-शुद्ध इति । 'सा' जातेष्टि 'शुद्धे' आशौचादि रहिते- 'पर्वणि' काले- 'कार्या' न त्याशौचाभ्यन्तरं एवेत्याशयः ॥ १९ ॥

(२०) ४।३।४०-४१ काले सौत्रामणी स्वप्ने

(१) अनुष्ठानकालविषय एव विचारः-त्रयोदशाधिकरणविचारः ।

(२) 'अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत' इति ध्यते । तत्र च सौत्रामण्याध्ययनादृत्यमुच्यते इति स्थितं त्रयोदशोऽधिकरणे ।

(३) तत्र सन्देहः-किं चयनेन सहैव सौत्रामणी कर्तव्योत स्यस्यन्धेन विहिते काले इति ।

(४) पूर्वपक्षः-सौत्रामणी चयनस्य अङ्गम् । अङ्गं च अङ्गिना सहैव प्रयोज्यम् । तस्मान् चयनेन सहैव सौत्रामण्यनुष्ठेयेति ।

(५) सिद्धान्तः-सौत्रामणी इष्टिमृत्निषा । तस्मान् तस्याः पर्व कालश्चोदकप्राप्तः-प्रवृत्तिरिति कर्तव्येति स्वायेन । 'अग्निं चित्वा' तत्र च कन्याप्रत्ययेन चयनसौत्रामण्यो पूर्वोत्तरकालनोच्यते । एव सति

यदि तयोः सहप्रयोगः स्यात् तर्हि पूर्वोत्तरकालतेयं वाध्येत । तथाच पौर्वापर्यधिया सौत्रामण्याः पृथक्प्रयोगेऽवश्यम्भाविनि तस्याधोदक-प्राप्तकालपरित्यागो नोचितः । तस्मात् स्वविहितकाल एव सौत्रामण्य-नुष्ठानमिति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—काल इति । 'सौत्रामणी' इति—'स्वके' स्वीये धोदकप्राप्ते—'काले'—पर्वणि—अनुष्ठेयेति शेषः—न त्वङ्किना चयनेन सहैवे-
त्याशयः ॥ २० ॥

पादेऽस्मिन् विंशतिन्याया

भाष्यकारेण वर्णिताः ।

स्पष्टम् ।

इति चतुर्थस्य तृतीयः ।

अथ चतुर्थस्य चतुर्थः ।

(राजसूयजघन्याङ्गविचारात्मकः)

(१) ४।४।१-२ राजमखस्य यजीतरदङ्गम्

(१) ऋत्वर्थताविचारप्रसङ्गेनाङ्गत्वविशेषविचारः प्रस्तूयते ।

(२) राजसूयप्रकरणे 'राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति राज-सूयमुक्त्वा तत्सन्निधाने यागरूपा अनुमत्यादय उक्ता अयागरूपा द्यूतादयोऽपि ।

(३) तत्र सन्देहः—किं एतानि कर्माणि यागरूपाण्ययागरूपाणि च सर्वाण्येव मुख्यान्येवोत कानिचिदेव मुख्यानि कानिचिदङ्गानीति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकरणपाठस्य सर्वत्र समानत्वात् सर्वाण्येव मुख्यानीति ।

(५) सिद्धान्तः—'स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' इत्यत्र स्वारा-ज्यरूपफलस्य साधनत्वेन याग एव श्रुतः । अतो यागरूपाणामनुम-त्यादीनामेव फलसाधकतया मुख्यत्वमितरेषां त्वयागरूपाणामफलानां द्यूतादीनामङ्गत्वमेवेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह राजमखस्येति । 'राजमखस्य' राजसूययाग-स्य—'यजीतरत्' यागरूपेभ्यः कर्मभ्योऽन्यत् यदुक्तं द्यूतादिकं तत्—
'अङ्गम्' एवेति ॥ १ ॥

(२) ४।४।३-४ देवनमस्य गुणः सकलस्य ।

(१) पूर्वविचारशेषो विचारः ।

(२) द्यूतादिक राजसूयस्याङ्गमिति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—राजसूयमध्येऽभिषेचनीयारथः सोमयागो यो विहितः—किं तन्मात्रस्याङ्गं द्यूतादि—उत सकलस्य राजसूयस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अभिषेचनीयानन्तरं द्यूतादेः पाठात् तस्यैवाङ्गमिदमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अघान्तरप्रकरणान्महाप्रकरणं यलवत्तरम् । महाप्रकरणं चात्र राजसूयस्य । राजसूयशब्दश्चानुमत्यादिसकलयागजातमभिधत्ते । तस्मात् कृत्स्नस्यैव राजसूयस्या द्यूतादि—इति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह देवनमिति । 'देवनम्' द्यूतम्—'सकलस्य' कृत्स्नस्य—'अस्य' राजसूयस्य—'अङ्गम्'—न त्वभिषेचनीयमात्रस्यैकस्येत्याशयः ॥ २ ॥

(३) ४।४।५-६ नोपसदङ्गमगादि हि सौम्यम्

(१) राजसूयगतमेव विचारान्तरम् ।

(२) राजसूये सखच्छन्द्वाच्यानि आग्नेयाष्टाकपालादीनि दश हवींष्याम्नातानि । तेष्वष्टमनयमदशमानि सौम्य—त्याष्ट—घेष्णवानि । तद्विषये श्रूयते—'पुरस्तादुपसदा सौम्येन चरन्ति—अन्तरा त्वाष्ट्रेण—उपरिष्ठाद् घैष्णवेन' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—सौम्यादयः किमुपसदामङ्गान्युत फेघलमुपसत्कालेऽनुष्ठेयानीति ।

(४) पूर्वपक्षः—योऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नतिदिष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां प्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन चोच्यते । ततो वाक्यप्रमाणेन सौम्यादीनि उपसदामङ्गानीति ।

(५) सिद्धान्तः—'उपसदा'मित्यत्र पष्ठ्या, 'पुरस्तात्' इति कालाचिना शब्देनान्वयः । अतः सौम्यादीनां कालविशेषरोधनपरमिदं वाक्यं न त्यङ्गत्वाभिधानपरम् । तस्मात् सौम्यादिकं न कस्याप्यङ्गमपि त्वनुमत्यादिवत् प्रधानमेवेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—नोपसदङ्गमिति । 'सौम्यम्'—'उपसदङ्गम्' उपसदामङ्गत्वेन 'न' 'अगादि' उक्तम् इति सम्यन्धः ॥ ३ ॥

(४) ४।४।७ साद्वहणीगुण आमनहोमः ।

(१) क्रत्वर्थताप्रसङ्गेनाङ्गत्वविचारोऽनुवर्तते ।

(२) काम्येष्टिकाण्डे—‘वैश्वदेवीं साङ्गहणीं निर्वपेद् ग्रामकामः’ इति साङ्गहणेष्टिः श्रूयते । तत्रैव ‘आमनस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति’ इत्यामनहोम आम्नायते ।

(३) तत्र सन्देहः—किमामनहोमः साङ्गहण्या सह तुल्यप्रधानभावे उत तस्या अङ्गमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—समप्रधानभाव एवामनहोमः साङ्गहण्या । य एष साङ्गहण्याः प्रधानभावे हेतुः स एवामनहोमस्यापि अत्रापि प्रामाण्यसिफलस्यानुपपत्तादिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘साङ्गहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम’ इति वाक्यं प्रामाण्यसिफलस्य साङ्गहणीमात्रेण सम्बन्धवक्ति, नामनहोमेन । तस्मात् फलवत्याः साङ्गहण्याः सन्निधावाप्तातोऽफल आमनहोमस्तस्या अङ्गमिति ।

एतदेवामिमेत्याह साङ्गहणीति । ‘आमनहोमः’ ‘साङ्गहण्या’ इष्टेः ‘गुणः’ अङ्गम्—न तु तथा सह समप्रधानभाव इति भावः ॥ ४ ॥

(५) ४।४।८-११ नित्यमियेष दधिग्रहहोमम्

(१) कर्मणामङ्गप्रधानभावप्रसङ्गेन नित्यनैमित्तिकविवेकः प्रस्तूयते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते ‘यां वे काञ्चिद्धर्युजमानश्च देवतामन्तरीतः तस्या आवृक्ष्येत यत् प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णाति शमयत्येवैनानाम्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—योऽयं दधिग्रहहोमोऽत्र विहितः स किन्नित्य उत नैमित्तिक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यदि देवताया अन्तरायस्तदा दधिग्रहहोम इति वाक्यस्य स्पष्टोऽर्थः । एवं च देवतान्तरायरूपे निमित्ते सत्येव तस्य प्राप्तिः । तथा च नैमित्तिकोऽयं होम इति । अथवा नित्यो नैमित्तिकश्चोभयात्मकोऽयं होमः । उक्तहेतोर्नैमित्तिकः । अथवा ‘ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्’ इति ज्यैष्ठ्योक्तेर्नित्यत्वं च । नित्यस्य एव ज्यैष्ठ्योक्तिरूपा प्रशस्तिः सङ्गच्छते न नैमित्तिकस्य इति उभयात्मक एव दधिग्रहहोम इति ।

(५) सिद्धान्तः—देवतान्तरायस्य ग्रहहोमनिमित्तत्वं वाक्येन नैवोच्यते । वाक्यार्थस्त्वेव—“यदि देवताया अन्तरायस्तदा कर्मणि ‘आवृक्तिः’ हानिर्भवति—किन्त्वस्या आवृक्तेः शान्तिर्भवति यदा दधिग्रहोमः क्रियते” इति—न तु ‘देवतान्तराये सत्येव होमो नान्यथेति’ । तस्मात् नैमित्तिकत्वे प्रमाणाभावात् ज्यैष्ठ्योक्तिरूपप्रशस्तित्वलाघ्रित्यैव स्वीकार्या—इति ।

१. एतदेवाभिप्रेत्याह—नित्यमिति । 'दधिग्रहहोमम्' 'नित्यम्' 'इयेष' 'इष्टवान्-सूत्रकार इति शेषः ॥ ५ ॥

(६) ४।४।१२ १३ वत्सरमुख्यमाविभ्रत इष्टिः ।

(१) नित्यनैमित्तिकविवेकोऽनुवर्तते ।

(२) अग्निचयने श्रयते—'यो वै संवत्सरमुख्यमभूत्वाऽग्निं चिनुते—यथा सामिगर्भो विवर्चते तादृगेव तदार्त्तिमाह्वेत्-वैश्वानरं द्वादश-कपालं पुरस्ताद्विर्वपेदिति' ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्तो वैश्वानरत्यागः किञ्चित् उक्त नैमित्तिक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अस्य धान्यस्यैवमर्थः । 'उक्ता' पिठरः—तामुक्तां सम्पाद्य तस्यामग्निं निधाय स्वकण्ठे यज्जीयात्—तं चोष्यमग्निं संवत्सरं भूत्वा पश्चादिष्टकाभिरग्निश्चेतव्य इति विधौ—यदि कोऽपि संवत्सरं उष्यमग्निमभूत्तत्रैव चिनुते तर्हि अपूर्णगर्भपात इव सोऽग्निर्नश्येत्—अस्य च विप्लवस्य शान्तिस्तद् भवति यदा वैश्वानरेष्टिरुप्यते इति । एवं च सति पूर्वाधिकरणन्यायेन नित्यतैव वैश्वानरेष्टेरिति ।

(५) सिद्धान्तः—'यः पुमान् उष्यमग्निमभूत्वा चिनुयात् स वैश्वानरेष्टिं निर्वपेत्' इत्येवार्थो धान्यस्य यच्छुद्ध्यलालभ्यते । तथाच सति उष्याग्निभरणाकरणनिमित्तक एवायं होमः । ततोऽस्या इष्टे-नैमित्तिकत्वमेवेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह—वत्सरमिति । 'उष्यम्' उखायां निहितमग्निम्—'वत्सरम्' एकवत्सरपर्यन्तम्—'अविभ्रतः' भरणमकुर्वतः एष—'इष्टिः' वैश्वानरेष्टिः । उक्ताग्नेरभरणे सत्येवेष्टिः कार्या नान्यथा—तथाच नैमित्तिकत्वमेवास्या इष्टेरित्याशयः ॥ ६ ॥

(७) ४।४।१४-१८ पञ्चचितिकोऽग्निरयं न हि नित्यः

(१) नित्यनैमित्तिकविवेक एव वर्तते ।

(२) अग्निचयने श्रयते—'संवत्सरो वै न प्रतिष्ठायै जुद्धते । योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति—पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति—अथ पष्ठो चितिं चिनुते' इति ।

(३) अत्र सन्देहः—येष पञ्च चितिः सा किं नित्योक्त नैमित्तिकी—तथाच किं पञ्चचितिकामित्यत् पञ्चचितिकोऽप्यग्निर्नित्य एवेति नैमित्तिक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उक्तवाक्यानुसारेण—पञ्च चितयः पूर्वाः क्रियन्ते तदनन्तरं पष्ठो चितिः । पञ्चानाम्पूरणी च पष्ठो भवति । तस्मात् यथा पञ्च

चितयो नित्यास्त्रयैव पष्ठ्यपीति पट्चितोऽग्निर्नित्य एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—वाक्यार्थो होवम्—पूर्वाभिरेव पञ्चभिरग्निचयनं सम्पद्यत इत्यग्निं चित्वेत्यनेन स्पष्टम्—एवं च चयने पञ्चभिश्चितिभिः सम्पन्ने 'यो न प्रतितिष्ठति' एव पष्ठ्यं चित्तुयादिति । तथा च पञ्चचित्तिकोऽग्निर्नित्यः—तदनन्तरं यदा प्रतिष्ठाराहित्यनिमित्तकपष्ठ्यचित्तिकस्तु क्रियते तदा यः पट्चित्तिकोऽग्निः सम्पद्यते स नैमित्तिक एवेति ।

एतदेवाभिप्रेत्याह पट्चित्तिक इति । 'अयं पट्चित्तिकः' पष्ठ्यचित्त्यनन्तरं सम्पन्नोऽग्निः—'न हि नित्यः' अपि तु नैमित्तिक एवेत्याशयः ॥ ७ ॥

(८) ४।४।१६-२१ दर्शयजेर्न गुणः पितृयज्ञः ।

(१) अङ्गप्रधानविधेकोऽनुवर्तते ।

(२) इदमाग्न्यायते—'अमावास्यायामपराहूणे पिएडपितृयज्ञेन चरन्ति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अयं पिएडपितृयज्ञः किममावास्यानामकयागस्याङ्गमुत प्रधानमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उक्तवाक्ये अमावास्याशब्दवाच्ये दर्शयागे विधीयमानत्वाद्यं पिएडपितृयज्ञः तद्यागस्याङ्गमेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—अमावास्याशब्दः कालमात्रवाची । दर्शयागे तु लाक्षणिक एवास्य प्रयोगः । वाक्यं चानारभ्याधीतम् । तस्मात् अमावास्याकाले पिएडपितृयज्ञः कर्तव्य इत्येव वाक्यार्थः । न च दर्शयागाङ्गतायामस्य प्रमाणमुपलभ्यते । तस्मात् स्वयम्प्रधानभूतः पिएडपितृयज्ञः पुरुषार्थ एवेति ॥

एतदेवाभिप्रेत्याह दर्शयजेरिति । 'पितृयज्ञः' 'दर्शयजेः' दर्शयागस्य—'गुणः' अङ्गम्—'न' भवति—अपि तु प्रधानः स्वयमेव पुरुषार्थ इत्याशयः ॥ ८ ॥

(६) ४।४।२२-२४ यूपगुणो रशना त्रिवृदिष्टा

(१) कर्तव्येनानियामकाङ्गत्वविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रयने—'आश्विनं ग्रहं गृहीत्या त्रिवृता यूपं परिधीय आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र या त्रिवृद्दर्शनोक्ता सा किं पशोरङ्गमुत यूपस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्र वाक्ये यूपपरिव्याणं कालोपलक्षणार्थमनृद्य परिव्याणोत्तरकाले त्रिवृद्दर्शनोपलक्षणपशोरुपाकरणं विधीयते । एवं

॥ रजनायाः पशुनयान्धयान् रजनया पशुबन्धनेन च तन्मयस्ततोऽप-
ममणनिषारणरूपदृष्टायांलामाद्य पदपर्यन्तं रजनाया-इति ।

(५) सिद्धान्तः--'त्रिवृता' इति तृतीयया 'यूपम्' इति द्वितीयया
च त्रिवृद्दशनाया यूपस्य च अङ्गाङ्गिमायोऽयमभ्यने । अथयदिनान्यप-
थ त्रिवृद्दशनाया यूपेनेय दृश्यते । तस्माद् यूपार्था रजना । कालस्तु
'आश्विनं ग्रहं गृहीत्या' इत्यनेनेषोपलक्षितः-इति ।

एतदभिप्रेत्याह यूपगुण इति । 'त्रिवृद् रजना'--'यूपस्य' एव 'गु-
णः' अङ्गम्--'एषा' प्रमाणसिद्धा--न तु पशोरित्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) ४।४।२५-२८ यूपगुणं स्वरुमाह न पृष्ठी ।

(१) अङ्गत्वविचार एव वर्तते ।

(२) अतोऽमीषपशो यूपे--'यूपस्य स्वरं करोति--स्वरुणा
यूपमनति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः--अत्रांतः स्वरः किं यूपान्मुत पश्यन्नमिति ।

(४) पूर्वपक्षः--'यूपस्य स्वरं करोति' इत्यत्र स्वरौ यूपसम्ब-
न्धामिधानात् यूपस्यैवाङ्गं स्वररिति ।

(५) सिद्धान्तः--'स्वरुणा पशुम्' इत्यत्र तृतीयाद्वितीयाभ्यां स्वरु-
पपदयोर्ङाङ्गिमायो बाध्यते । यूपस्यैवत्र पृष्ठी तु सम्बन्धसामान्यवा-
चिनी । तस्मात् पशोर्वाङ्गं स्वररिति ।

एतदभिप्रेत्याह--यूपगुणमिति । 'पृष्ठी' यूपस्य स्वरुमित्यत्र--'स्वर-
रं' 'यूपगुणं' 'न' 'आह' वक्ति--तस्मान् स्वरुणा पशुमनकीर्यनेन पञ्च-
ङ्गैव स्वरोरित्याशयः ॥ १० ॥

(११) ४।४।२६-३८ केचिदिहेष्टिगुणाः खलु यागाः

(१) भत्वर्थनियामकाङ्गत्वविचारो वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः ध्वन्ये--आग्नेयाग्नीषोमीयोपाशुयाजैर्द्रा-
ग्नसाध्राव्ययागाः--तथा आधाराज्यमागौ प्रयाजानुयाजाः पक्षोर्सेवा-
जाः समिष्टयजुः स्त्रिष्टकत् इति ।

(३) तत्र सन्देहः--किं सर्वं एते यागाः प्रधानभूता उत केचिद्
गुणभूता इति ।

(४) पूर्वपक्षः--प्रकरणपाठसाम्यात् यथा आग्नेयादयः प्रधान-
भूतास्तथैवाधारादयोऽपीति सर्वे प्रधानभूता इति ।

(५) सिद्धान्तः--कालवाचिनौ दर्शपूर्णमासशब्दौ कालसंयोगेन
विहितानामाग्नेयादिसाध्यान्तानामेव नामवेयताप्रतिपद्येते । ततश्च

‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इति फलसम्बन्धस्तेषामेव भवति न त्वाधारादीनाम् । तस्मान्निष्फला आधारादयः फलवतामाप्तेयादीनां सन्निधौ पठितास्तेषामङ्गभूता इति न तेषामप्रधानतेति ।

एतदभिप्रेत्याह केचिदिति । ‘केचित्’ एव ‘यागाः’ आधारादयः ‘इष्टीनाम्’ आप्तेयादीनाम्—‘गुणाः’ अङ्गानि—न तु प्रधानानीत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ४।४।३६-४१ सोमयजेरितरे गुणयागाः ।

(१) अङ्गत्वविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यत्र ज्योतिष्टोमे सोमयागाः दीक्षणीयादीन्यध्याम्नाताः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र सर्वे यागाः प्रधानभूता उत सोमयागा एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्व एव तुल्यप्रधानभावाः । सर्वेषां तुल्यमेव फलवत्त्वम् । फलवत्त्वमेव च प्रधानतायां कारणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोऽयं ज्योतिष्टोम इति तन्नामव्युत्पत्तिः । स्तोमसम्बन्धश्च सोमयागानामेव न दीक्षणीयादीनाम् । तस्मात् ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यत्र ज्योतिष्टोमनाम्ना विहितं फलं सोमयागैरेव सम्बध्यते—ततश्च सोमयागानामेव सफलत्वमितरेषां तु निष्फलत्वम् । तस्मादितरेषामङ्गत्वमेवेति ॥

एतदभिप्रेत्याह सोमयजेरिति । ‘इतरे’ सोमयागेभ्योऽन्ये दीक्षणीयादयः—‘सोमयजे’ सोमयागानाम् ‘गुणयागाः’ अङ्गभूता यागा इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

द्वादश पाद इहाह मुनीती

वीक्ष्य मुनिः किल तत्त्वविदत्र ।

‘मुनीती’ न्यायज्ञः—‘तत्त्वचित्’ मीमांसाशास्त्रसिद्धान्तवेत्ता—‘मुनिः’ भाष्यकारः—‘वीक्ष्य’ परीक्ष्य—‘इह’ अस्मिन्—‘पादे’ द्वादश अधिकरणानीति शेषः—‘आह’ उक्तवान् इति सम्बन्धः ॥

इति चतुर्थस्य चतुर्थः ।

इति चतुर्थाध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथम पादः ।

[श्रुत्यादिभिः क्रमनियमनविचारात्मकः]

(१) ५।१।१। श्रुत्या क्रमः स्याद्

(१) द्वितीयतृतीयचतुर्थाध्यायैरनुष्टेयकर्मस्वरूपं निरूपितम् । इदानीम्पञ्चमे ऽनुष्ठानस्यक्रमो निरूप्यते । श्रुत्या अर्थेन पाठेन प्रवृत्त्या कारणेन च क्रमो नियम्यते । एतेषु पञ्चसु क्रमप्रमाणेषु यथापूर्वं वल्लीय-
स्त्वम् । श्रुत्या क्रमनियमोऽत्राधिकरणे विचार्यते ।

(२) प्रत्येकं कर्मणि दर्शमासादौ यहयो भवत्यनुष्टेयाः पदार्थाः ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषामनुष्ठाने कोऽपि क्रमनियमोऽस्त्युत अ-
नियमेन यथारुच्येष कर्तव्यानीति ।

(४) पूर्वपक्षः—क्रमनियमे प्रमाणाभावात् अनियम एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—यथाऽनुष्ठेये येदः प्रमाणम् तथाऽनुष्ठानक्रमे-
ऽपि—इति ।

एतदभिप्रेत्याह धृत्येति । 'क्रमः' अनुष्ठानक्रमः—'श्रुत्या' प्रमाणेन—
'स्यात्'—नियमित इति शेषः । अतो नानियम इति भावः ॥ १ ॥

(२) ५।१।२ यणकान्तरेण]

दीक्षासु

क्रमः श्रुत्या विधीयते ।

(१) सामान्यतः क्रमस्य प्रामाणिकत्वं निर्धार्य क्रमविशेषस्योदाह-
रणं चिन्त्यते । श्रुतिक्रमन्यायोऽयम् ।

(२) सत्रे द्वादशाहे श्रूयते—'अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ग्रहणं
दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारम्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र वाक्ये किं गृहपत्यादीनां दीक्षाकर्ममात्रं
विधीयते उत तेषां दीक्षायाः क्रमोऽपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—गृहपत्यादिदीक्षामात्रं विधीयते—'दीक्षयेत्' इति
श्रुत्या तस्यैव विधेयत्वावगमात्—इति ।

(५) सिद्धान्तः—सत्र 'ये ऋत्विजस्ते यजमाना' इत्युक्तम् । तथा-
च येन विधिवाक्येन यजमानस्य दीक्षा विहिता तेनैर्यत्विजामपि सा

प्राप्तैव । अतो दीक्षामात्रस्य वाक्यान्तरेण विधानत्र सम्भवति । तस्मात् 'दीक्षयेत्' इत्यनेन दीक्षामनूद्य तत्कम एवात्र विधीयते इति ।

एतदभिप्रेत्याह दीक्षास्त्विति । 'दीक्षासु' गृहपत्यादीनां कर्तव्यासु—
'क्रमः' पौर्वापर्यं—'श्रुत्या'—'विधीयते' एवेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

(३) ५।१।३ पाकाग्निहोत्रयोः सार्थात्

(१) क्रमस्य नियामकान्तरं चिन्त्यते पृथक्धिकरणापवादरूपेण । अर्थक्रमन्यायोऽयम् ।

(२) 'अग्निहोत्रं जुहोति—यवागू' पचति' इत्यग्निहोत्रहवनपञ्चा-
गूपाकरूपं कर्मद्वयमुक्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्रापि विधिवाक्यद्वयक्रमानुसार्यैव क्रम
उत्तान्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—श्रुतिप्रमाणबलेन यथाश्रुत एव क्रमो होमपाकयो-
रनुष्ठेयस्तथा च प्रथमं होमस्ततो यवागूपाक इति ।

(५) सिद्धान्तः—होमीयद्रव्यमन्तरेण न सम्भवति होमः । द्रव्यं
यवागूष्यतिरिक्त नास्ति । यवागू च पाकं विना न निष्पद्यते । अतो
होमीयद्रव्यसम्पादनार्थं होमात् प्रागेव पाकः कर्तव्यः । पाकानन्तरमेव
च पाकनिष्पन्नेन द्रव्येण होम इत्यर्थतः प्राप्तः क्रमोऽत्राभ्युपगन्तव्यः इति ।

एतदभिप्रेत्याह पाकेति । 'पाकाग्निहोत्रयोः'—'सः' क्रमः—'अर्थात्'
प्रयोजनानुसारेण—अभ्युपगन्तव्य इति शेषः ॥ ३ ॥

(४) ५।१।३ अन्यत्रानियमो भवेत् ।

(१) क्रमविचार एव वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने कारुडे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आ-
म्नाताः—'वसन्तमृतूनां ग्रीणामि ग्रीष्ममृतूनां ग्रीणामि' इत्यादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषां मन्त्राणामप्रयोगे किं कोऽपि क्रमोऽभ्यु-
पेय उत नास्ति क्रमनियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राणामनेनैव क्रमे-
णोपलम्भात् द्वितीयाधिकरणन्यायेनात्रापि स एव क्रमोऽभ्युपेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यपि ऋतूनां ऋतुमन्त्राणां चोक्तः क्रमो लभ्य-
ते कुत्रचित् शाखायाम् तथाऽप्यन्यत्र क्रमान्तरमप्युपलभ्यते । तस्मा-
दुक्तः पाठक्रमो न नियामकत्वेन ग्राह्यः । नाप्यत्र पाकहोमवत् अर्थो
नियामकः वसन्तमन्त्रेण यस्य कस्यापि प्रयाजस्यानुमन्त्रणेऽनुपपत्त्य-
भावात् । तस्मान्नास्ति क्रमनियमोऽत्रेति ।

एतदभिप्रेत्याह अन्यत्रेति । 'अन्यत्र' यत्र श्रुतिरर्थो वा नियामकरेण नैव लभ्यते तत्र—'अनियम' एव क्रमस्य—'भवेत्' इति सम्यग् ॥४॥

(५) ५।१।४-७ समिदादा क्रमः पाठात्

(१) क्रमविचारो वर्तते । पाठक्रमन्यायोऽयम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयो प्रयाजा आम्नाता —'समिधो यजति—तन् नपात यजति—इडो यजति—वर्हिर्यजति—स्वाहाकार यजति' इति ।

(३) तत्र सन्देह —किमत्र यागेषु नियम उतानियम इति ।

(४) पूर्वपक्ष —अत्र नोपलभ्यते काचित् क्रमनियामिका क्त्वाप्रत्ययादिधृती श्रुति । न च पाकहोमयोरित्यात्र कश्चिदर्थं क्रमनियामकः । तस्मात् क्रमनियामकप्रमाणाभावात् पूर्वाधिकरणन्यायेन नात्र क्रमोऽभ्युपेय इति ।

(५) सिद्धान्त —समिदादियागविधायकानि वाक्यानि क्रमेण पठितान्युपलभ्यन्ते । अनेन च पाठेन सूचितस्य क्रमस्यानुष्ठाने कश्चिदपि बाधको नास्ति । तस्मात् पाठानुरोधेनैवात्र यागेषु क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा चादौ समिद्यागस्ततस्तनूनपातयाग इत्येव क्रमेणानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—समिदिति । समिदादौ' समिदादिप्रयाजानां विषये—'पाठात्' विधायकवाक्यानां क्रमेणोपलब्धत्वात्—क्रम' अभ्युपगन्तव्य इति शब्दः ॥ ५ ॥

(६) ५।१।८-१२ प्रवृत्त्या पशुषु क्रमः ।

(१) क्रमविचार एव वर्तते । प्रवृत्तिक्रमन्यायोऽयम् ।

(२) वाजपेये—'सप्तदश प्राणापत्यानालमेत' इति सप्तदश पशवो विहिता । एतेषु पशुषु उपाकरणनियोजनादयः सस्कारा कर्तव्याः ।

(३) तत्र सस्कारेषु सशयः—किं यः पशुमारभ्योपाकरणसस्कारकृतस्तमेव पशुमारभ्य नियोजनादिसस्कारान्तरमपि कर्तव्यमुत क्रमनियम विनैव येन केनापि प्रकारेण सर्वे सस्कारा कर्तव्या इति ।

(४) पूर्वपक्ष —'अस्मिन् पशौ सस्काराणामारम्भः अस्मिन् समाप्ति' इत्येवरूपस्य क्रमस्य नियामकं श्रुत्यर्थपाठरूपं किमपि प्रमाणं नास्ति । तस्मात्तत्र क्रमनियमः । येन केनापि क्रमेण सस्कारा कर्तव्या—इति ।

(५) सिद्धान्त —प्रथमसस्कार उपाकरणरूपो येन क्रमेण पशुषु कृतस्तेनैव क्रमेण सस्कारान्तराण्यपि कर्तव्यानि । श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथ

मप्रवृत्तिरपि क्रमस्य नियामिका भवति । प्रथमप्रवृत्त्या य क्रमो बुद्धौ स्थितस्तस्य परित्यागे नास्ति प्रमाणम् । तस्मादत्र प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यत इति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्रवृत्त्येति । 'पशुषु' सप्तदशसु सत्क्रियमाणेषु—क्रम' येन क्रमेण सस्कारा तेषु कर्तव्याः स—'प्रवृत्त्या' प्रथमप्रवृत्त्या येन क्रमेण प्रथम सस्कारोऽनुष्ठितस्तदनुष्ठानेन 'नियम्यते' इति शेषः ॥६॥

(७) ५।१।१३ ऋगागमे क्रमः स्थानात्

(१) क्रमोऽनुवर्तते ।

(२) 'एकविंशेतिरात्रेण प्रजाकाम याजयेत्—त्रिणवेनौजस्का मम्—त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्' इति भिन्नसङ्ख्यकानामृचाम्प्रयोगो विहितः । सख्यापूरण आगन्तुकानामृचाम्प्रवेशेन भवति ।

(३) आगन्तुकानामृचाम्प्रवेशे सशय —किमनियतक्रमा एव ऋच आगमयितव्या उत काण्डक्रमानुसारेणेति ।

(४) पुर्यपक्ष —अनियमेनैवागम ऋचाम्—क्रमनियामकस्य पाठक्रमस्याश्रमायात् इति ।

(५) सिद्धान्त —ऋचो वेदे नियतस्थानेष्वाम्नाताः । आम्नाये च यत्रासा स्थानं तन्नैव स्थानेन नियमनमासा भवति यदा एता आगमयिता भवन्ति । तथाच या पूर्वं समाप्तास्तास्तौ पूर्वं प्रयोक्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह—ऋगिति । 'ऋगागमे' ऋचा'मागन्तुकानां सत्यापूरणम् 'आगमे' आगमयितव्य—'स्थानात् आम्नानस्थानेनैव—'क्रम'—नियम्यत इति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ५।१।१३ घर्णकान्तरण]

साद्यस्के तु पशुक्रमः ।

(१) सप्तमाधिकरण पाठक्रमाधिकरणेन पुनरुक्तमिव मयमानो घर्णकान्तरेणाधिकरणमिदं घर्णयामास स्थानक्रमस्योदाहरणान्तर्गतं प्रदर्श्य ।

(२) साद्यस्के सोमयागविशेषे ध्रुयते—'सह पशुनालभेत' इति । साद्यस्कस्य प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे पश्वालम्भनेऽयं क्रमो भवति—अग्नीषोमीय पशुतौपवसथ्य पूर्वदिन आलभ्यते, सगनीय पशु सुत्यादिने प्रातः सघने आश्विनप्रहादूर्ध्वमालभ्यते, अनुषण्य पशु अवभृथादूर्ध्वमालभ्यते । साद्यस्के तु सर्वेषा सहैवालम्भनं विहितम् । तत्र सहालम्भनं सुत्यादिने आश्विनप्रहादूर्ध्वं सगनीयस्य स्थाने भवति ।

(३) तत्र सन्देह —एवम्प्राप्तं सुत्यादिने सहालम्भे येन क्रमेणा-

लभ्यः कार्यः—किम्पूर्वमग्नीषोमीयस्य ततः सवनीयस्यातादौ सवनीयस्य ततोऽग्नीषोमीयस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ यः क्रमः स एव विहृतावप्यनुसर्तव्यः । तथा चादौ अग्नीषोमीयस्यैवालम् इति ।

(५) सिद्धान्तः—सुत्यादिने सवनीयस्य स्थानम् । तथा सति तस्मिन् दिने आश्विने गृहीते सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति । एवं च सुत्यादिने सवनीयस्य प्राथम्यं स्थानाच्चिञ्चितम् । तस्य च परित्यागे नास्ति प्रमाणम् । तस्मात् सवनीयालम्भनानन्तरमेव स्वस्थानमप्यग्नौ अग्नीषोमीयानुबन्धयोः प्राप्तिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह सायस्क इति । 'सायस्के' तन्नामके सोमयागविशेषे—'पशुकर्मः' आलम्भ्यमानां पशूनां 'क्रमः'—'स्थानात्' भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥

(६) ५।१।१४ मुख्यक्रमात् क्रमोऽग्नेषु

(१) क्रमविचारः ।

(२) चित्रायागे सप्तानां हविषाम्मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमाह्वयेते—'सारस्वतौ भवतः—एतद्वै दैव्यं मिथुनम्' इति । सारस्वती च सारस्वा-
श्चेति विगृह्य समासे कृते पुमान् स्त्रियेत्येकरोपात् 'सारस्वन्तौ' इति भवति । सारस्वन्तौ देवते ययोस्तौ सारस्वतौ यागौ । तत्र प्रकृति-
यागतः प्राप्ताः निर्वापादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं निर्वापादयः पूर्वं स्त्रीयागस्य वा पुंया-
गस्य वा यथारुचि कार्या अनियमेनोत अस्ति कश्चित् क्रमनियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियम इति ।

(५) सिद्धान्तः—हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवताया एव पूर्वं याज्यानुषाक्ये
समाह्वये पश्चात् पुंदेवतायाः । अनेन च याज्यानुषाक्याक्रमेण
मुख्यदोर्यागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्यैव प्राथम्यमवगम्यते । धर्माणां च मुख्य-
यागार्थत्वात् मुख्यक्रमेणैव क्रमो नियतो भवति । तस्मात् स्त्रीयागस्यैव
धर्माः पूर्वं कार्या इत्येव क्रमो ग्राह्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह मुख्येति । 'अग्नेषु' यागेषु—'क्रमः'—'मुख्यक्रमात्'
मुख्यभूतयागे यः क्रमस्तस्मादेव—तेनैव प्रमाणेन नियतो मयतीति
भावः ॥ ९ ॥

(१०) मुख्यात् पाठक्रमो बली ।

(१) क्रमे विचारविशेषो वर्तते क्रमनियामकशलाघलधिषेकरूपः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरुपाशुयाजोऽग्नीषोमीयश्च भवत । उपाशुयाजे
आज्यं द्रव्यम्—अग्नीषोमीये च पुरोडाशो द्रव्यम् । पुरोडाशधर्मा तिर्वा
पायघातादय पूर्वमाप्ताता पश्चादाज्यधर्मा उत्पवनादय ।

(३) तत्र सन्देह —अत्र धर्माणामनुष्ठाने क कम —आज्यधर्मा-
णाम्पूर्वमनुष्ठानमुताग्नीषोमीयधर्माणामिति ।

(४) पूर्वपक्ष —धर्मक्रमस्य मुख्यक्रमाधीनत्वम्पूर्वाधिकरणे सि
द्धम् । मुख्यौ चात्रोपाशुयाजाग्नीषोमीयौ । तयो क्रमानुसारेण चाज्यधर्मा
एव पूर्वमनुष्ठेया पश्चादग्नीषोमीयधर्मा इति ।

(५) सिद्धान्त —पुरोडाशधर्मा पूर्व पठितास्तत आज्यधर्मा ।
पाठक्रमो हि वैदिके शब्दे साक्षात् प्रतीयते । तस्मात् मुख्यक्रमात् पाठ
क्रम एव धर्मीयान् । तथाच मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्यधर्माणाम्प्राथम्यं या
धित्वा पाठक्रमानुरोधेनाग्नीषोमीयधर्मा एव पूर्वमनुष्ठेया इति ।

एतदभिप्रेत्याह मुख्यादिति । 'मुख्यात्' मुख्यक्रमपेक्षया—'पाठक्रम'
एव 'धर्मी' धर्मीयान् प्रामाणिकतर इति भाव ॥ १० ॥

(११) ५।१।१६ मन्त्रक्रमो वली तत्र

(१) क्रमप्रमाणगुणलक्षणविचारो वर्तते ।

(२) अग्नीषोमीयभाग तैत्तिरीयब्राह्मणस्य पञ्चमप्रपाठके आह्वात
आग्नेययागस्तु पष्ठे प्रपाठक । मन्त्रकाण्डे तु पूर्वमाग्नेयमन्त्रा पठिता
पश्चादग्नीषोमीयमन्त्रा ।

(३) तत्र सन्देह —किमत्र ब्राह्मणपाठानुसारेण पूर्वमग्नीषोमीया
नुष्ठानमुत मन्त्रपाठानुसारेणाग्नेयस्येति ।

(४) पूर्वपक्ष —अनुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वात् ब्राह्मण-
पाठक्रम एव ब्राह्म । तस्मादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्त —ब्राह्मणवाक्य कर्मविधानेन चरितार्थं क्रमस्य
योधनाय न तथा समर्थं यथा मन्त्रपाठ । मन्त्रै स्मृत्यैवानुष्ठानम्भ
वति । तस्माद् ब्राह्मणपाठमन्त्रपेक्षया मन्त्रपाठक्रम एव धर्मीयान् ।
तस्मादाग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् इति ।

एतदभिप्रेत्याह मन्त्रेति । 'तत्र' मन्त्रब्राह्मणपाठविरोधे—'मन्त्रक्रम'
मन्त्रपाठक्रमसूचित क्रम—'वली' धर्मीयान्—ब्राह्मणपाठक्रमपेक्षयति
शेष ॥ ११ ॥

(१२) ५।१।१७-१८ बलवाद्योदकक्रमः ।

(१) क्रमगुणलक्षणविचारो वर्तते ।

(१५) ५।१।२५-२६ सौमिकोऽलङ्कृतेः पश्चात् ।

(१) प्रवृत्त्या क्रमनियमस्योदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽयं पाठक्रमः—पातरनुष्टेयोऽनुवाकः पठितः—तदनन्तरं पृचरणीहोमादयः पठिताः—ततः सवनीयादपश्चोदकगतनिर्वापादियुक्ताः—ततो वहिष्पवमानस्तोत्रं पठितम् ॥ किन्तु अध्वर्युर्होत्रे पातरनुवाकपूर्वं दत्त्वा तदानीमेव पतिपूस्थातारं पेष्यति 'सवनीयान् निर्घपस्व' इति । एवं च पाठक्रमानुसारेण पृचरणीहोमानन्तरं पातोऽपि सवनीयपुरोडाशनिर्वापः प्रैषवशान्पातरनुवाककाले पेषापकृत्यते । पुनश्च सवनीयपुरोडाशालङ्करणप्रपञ्चैवं दृश्यते—'वहिष्पवमाने स्तुते आह पुरोडाशानलङ्कुट' इति । एवं च पाठक्रमेण वहिष्पवमानस्तुतेः प्रागेव प्राप्तः सवनीयपुरोडाशनिर्वापः सवनीयपुरोडाशालङ्करणपूर्ववशात् वहिष्पवमानस्तुतेरनन्तरमुत्कृत्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—मध्यवर्तिनां सौमिकधर्माणां पृचरणीहोमादीनां भीहिपोक्षणादीनामलङ्करणान्तानाम्पुरोडाशधर्माणां च क्रमे नियमोऽस्त्युतानियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—क्रमनियामकप्रमाणानामभावे नास्ति क्रमनियम इति ।

(५) सिद्धान्तः—इष्टिपृक्तौ दर्शपूर्णमासे आतकाला निर्वापानन्तरं कर्तव्याः पुरोडाशधर्माः । ततः प्रवृत्त्यनुसारेण च निर्वापानन्तरमेव पोक्षणमारभ्यालङ्करणान्तास्सर्व एव पुरोडाशधर्मा अनुष्टेयाः, ततः सौमिकाः पृचरणीहोमादय इति ।

एतदभिप्रेत्याह सौमिक इति । 'सौमिकः' पृचरणीहोमादिसौमिकधर्मसमूहः—'अलङ्कृतेः' अलङ्करणान्तपुरोडाशधर्मसमूहस्य—'पश्चात्' अनन्तरं कर्तव्य इत्येव क्रम इति भावः ॥ १५ ॥

(१६) ५।१।२७ यूप एवापकृत्यते

(१) क्रमप्रसङ्गेनापकर्षविचारः । यूपकर्मन्यायः चतुर्दशाधिकरणापवादः ।

(२) ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमादनन्तरं वह्निः प्रणेतव्यः—सोमश्च हविर्धाने प्रणेतव्यः—उभयप्रणयनानन्तरं यूपच्छेद आस्रातः । तदेतत् सर्वमौषवसध्ये दिने प्राप्तम् । किन्तु 'दीक्षास्तु यूपं क्षिनत्ति' इत्यनेन यूपच्छेदनं औषवसस्थात्प्रागेव दीक्षादिनेऽपकृत्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र यूपमात्रस्यापकर्ष उत - यूपच्छेदनान्तस्य सकलाङ्ककलापस्य अग्निमोमादिप्रणयनस्यापीति ।

(४) पूर्वपक्षः—चतुर्दशाधिकरणीय-पूयाजन्यायेन यूपच्छेदना-
न्तस्य सकलाङ्गकलापस्योत्कर्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रयाजाधारादीनामेकमेव प्रधानम्प्रति अङ्गत्वेन
एकप्रयोगान्तःपातित्वादवश्यम्भावी परस्परक्रमनियमः । ततश्चैकस्य प्र-
याजस्यापकर्षं तदन्तस्य सर्वस्यापकर्षो युक्तः । इह तु प्रणयनं सोमयाग-
स्याङ्गम् यूपच्छेदनन्तु अग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्ना-
स्त्यन्योन्यं कोऽपि क्रमः । एवं च एकस्यापकर्षेऽन्यस्याप्यपकर्षो ना-
वश्यम्भावी । तस्माद् यथाश्रुतो यूपच्छेदनमात्रस्यापकर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह यूप इति । 'यूपः' 'एव' यूपच्छेदनमात्रम्—'अपकृ-
ष्यते'—न तु अन्यदङ्गजात प्रणयनादिकमिति शेषः ॥ १६ ॥

(१७) ५।१।२८ नोत्कृष्यते पिष्टलेपि

(१) क्रमप्रसङ्गेनैवोत्कर्षविचारः ।

(२) सधनीयपुरोडाशे पिष्टलेपहोमश्चोदकेन प्राप्तः । दूपदुपल-
कपालादिप्याह्लिष्टो यः पिष्टलेपः तमुद्धृत्य जुह्या चतुर्गृहीते आज्ये
प्रक्षिप्य दक्षिणाग्नौ जुहोति—स एव पिष्टलोपहोमः ॥

(३) तत्र सन्देहः किमस्योत्कर्षो भवति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रवृत्तावयं होमोऽनुयाजोत्तरकालीनः—अनुया-
जाध्याग्निमायतादूर्ध्वमुत्तरुष्टा भवन्ति चतुर्दशाधिकरणन्यायेन । तस्मा-
दपिष्टलेपहोमस्याप्युत्कर्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्कृष्यमाणा अनुयाजाः पशवर्थाः, न पुरोडा-
गार्थाः । पिष्टलेपहोमश्च पुरोडाशार्थः—पशौ पिष्टाभावेन तद्धोमासम्भ-
वात् । एवं च प्रयोगभेदाच्चास्य होमस्यानुयाजैः सहोत्कर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'पिष्टलेपि' यस्मिन् होमरूपे कर्मणि पिष्टलेपो
पते तत् कर्म—'न उत्कृष्यते' इति सम्यन्धः ॥ १७ ॥

(१८) ५।१।२९ वेदिरेवापकृष्यते

॥ (१) अपकर्षविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिवासनोत्तरकाले वेदिराम्नाता । दर्शे
स्या अपकर्ष आम्नातः—'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अपकृष्याणां वेदिः किं ततोऽयांचो नान् सर्वान्
यामनान्तान् पदार्थानप्यपकर्षति उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—वेदिना सम्यद्वत्यान् तेषामप्यपकर्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—अप्रवृत्तिपूर्विकायाममावास्यायां पूर्वेद्युर्दिकरण-
२६

(१५) ५।१।२५-२६ सौमिकोऽलङ्कृतेः पश्चात् ।

(१) प्रवृत्त्या क्रमनियमस्योदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽय पाठक्रम — पातरनुष्ठेयोऽनुवाक पठित-तद-
नन्तर पचरणीहोमादय पठिता — तत सवनीयादयश्चोदकगतनिर्वापा-
दियुक्ता — ततो वहिष्पवमानस्तोत्र पठितम् ॥ किन्तु अध्वर्युर्होत्रे पातरनु-
वाकपैव दत्त्वा तदानीमेव पतिपूस्यातार पेष्यति 'सवनीयान् निर्घप-
स्य' इति । एवं च पाठक्रमानुसारेण पचरणीहोमानन्तर प्राप्तोऽपि सव-
नीयपुरोडाशनिर्घाप प्रैषवशात्पातरनुवाककाले एवापकृत्यते । पुनश्च
सवनीयपुरोडाशालङ्करणप्रपञ्चैव दृश्यते—'वहिष्पवमाने स्तुते आह पु-
रोडाशानलङ्कुद' इति । एवं च पाठक्रमेण वहिष्पवमानस्तुते प्रागेव
पात सवनीयपुरोडाशनिर्घाप सवनीयपुरोडाशालङ्करणपैषवशात् व-
हिष्पवमानस्तुतेरनन्तरमुत्पद्यते ।

(३) तत्र सन्देह — मध्यवर्तिना सौमिकधर्माणां पचरणीहोमा-
दीनां ब्रीहिपूजणादीनामलङ्करणान्तानाम्पुरोडाशधर्माणां च क्रमे निय-
मोऽस्त्युक्तानियम इति ।

(४) पूर्वपक्ष — क्रमनियामकप्रमाणां नामभावे नास्ति क्रमनियम इति ।

(५) सिद्धान्त — इष्टिपृक्तौ दर्शपूर्णमासे ज्ञातकाला निर्वापानन्त-
र कर्तव्या पुरोडाशधर्मा । तत पवृत्त्यनुसारेण च निर्वापानन्तरमेव
पूजणमारभ्यालङ्करणान्तास्सर्व एव पुरोडाशधर्मा अनुष्ठेया, तत
सौमिका पचरणीहोमादय इति ।

एतद्भिन्नेत्याह सौमिक इति । 'सौमिक' पचरणीहोमादिसौमिक-
धर्मसमूह — 'अलङ्कृते' अलङ्करणान्तपुरोडाशधर्मसमूहस्य — 'पश्चात्'
अनन्तर कर्तव्य इत्यत्र क्रम इति भाष ॥ १५ ॥

(१६) ५।१।२७ यूप एवापकृत्यते

(१) क्रमप्रसङ्गेनापकर्षविचार । यूपकर्मन्याय चतुर्दशाधि-
करणापवादः ।

(२) ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमादनन्तर बहि प्रणेतव्य — सोमश्च
हविर्धानि प्रणेतव्य — उभयप्रणयनानन्तर यूपच्छेद आम्नात । तदेतत्
सर्वमौपत्रसध्ये दिने पातम् । किन्तु 'दीक्षासु यूप छिनत्ति' इत्यनेन
यूपच्छेदन औपयसध्याप्रागेव दीक्षादिनेऽपकृत्यते ।

(३) तत्र सन्देह — किमत्र यूपमात्रस्यापकर्ष उत यूपच्छेदना-
त्तस्य सक्वाङ्गकलापस्य अग्निहोमादिप्रणयनस्यापीति ।

(४) पूर्वपक्षः—चतुर्दशाधिकरणीय-पूयाजन्यायेन यूपच्छेदना-
न्तस्य सकलाङ्गकलापस्योत्कर्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रयाजाधारादीनामेकमेव प्रधानम्प्रति अङ्गत्वेन
एकप्रयोगान्तःपातित्वादवश्यम्भावी परस्परक्रमनियमः । ततश्चैकस्य प्र-
याजस्यापकर्षे तदन्तस्य सर्वस्यापकर्षो युक्तः । इह तु प्रणयनं सोमयाग-
स्याङ्गम् यूपच्छेदनन्तु अग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्ना-
स्त्यन्योन्यं कोऽपि क्रमः । एवं च एकस्यापकर्षेऽन्यस्याप्यपकर्षो ना-
वश्यम्भावी । तस्माद् यथाश्रुतो यूपच्छेदनमात्रस्यापकर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह यूप इति । 'यूपः' 'एव' यूपच्छेदनमात्रम्—'अपकृ-
ष्यते'—न तु अन्यदङ्गजात प्रणयनादिकमिति शेषः ॥ १६ ॥

(१७) ५।१।२८ नात्कृष्यते पिष्टलेपि

(१) क्रमप्रसङ्गेनैवोत्कर्षविचारः ।

(२) सधनीयपुरोडाशे पिष्टलेपहोमश्चोदकेन प्राप्तः । दृपदुपल-
कपालादिष्वान्निष्टो यः पिष्टलेपः तमुद्धृत्य जुहुवा चतुर्गृहीते आज्ये
प्रक्षिप्य दक्षिणाग्नौ जुहोति—स एव पिष्टलोपहोमः ॥

(३) तत्र सन्देहः किमस्योत्कर्षो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृताघयं होमोऽनुयाजोत्तरकालीनः—अनुया-
जाश्वाग्निमासतादूर्ध्वमुत्कृष्टा भवन्ति चतुर्दशाधिकरणन्यायेन । तस्मा-
त्पिष्टलेपहोमस्याप्युत्कर्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्कृष्यमाणा अनुयाजाः पश्वर्थाः, न पुरोडा-
शार्थाः । पिष्टलेपहोमश्च पुरोडाशार्थः—पशौ पिष्टाभावेन तद्धोमासम्भ-
वात् । एवं च प्रयोगभेदाग्रास्य होमस्यानुयाजैः सहोत्कर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'पिष्टलेपि' यस्मिन् होमरूपे कर्मणि पिष्टलेपो
ह्रियते तत् कर्म—'न उत्कृष्यते' इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

(१८) ५।१।२९ वेदिरेवापकृष्यते

(१) अपकर्षविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्हविरभिवासनोत्तरकाले वेदिराम्नाता । दर्शे
तु तस्या अपकर्ष आम्नातः—'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अपकृष्याणां वेदिः किं ततोऽर्थाचीनान् सर्वान्
अभिवासनान्तान् पदार्थानप्यपकर्षति उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—वेदिना सम्प्रद्धत्वात् तेषामप्यपकर्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—अप्रकृतिपूर्विकायाममावास्यायां पूर्वद्युर्वेदिकरण-

माग्नातम् । उभयोरपि दर्शयागपौर्णमासीयागयोः श्वोभूते हविरभियास-
नमाग्नातम् । किन्तु 'अमावास्यायामभियासनान्तरं वेदिः कर्तव्या' इ-
त्यस्मिन् क्रमे ध्रुव्यादि किमपि प्रमाणन्नास्ति । तस्मादभियासनान्तानां
पदार्थानां नास्त्यपकर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह—वेदिरिति । दर्शयागे 'वेदिरेव' वेदिमात्रं वचनव-
त्तात्—'अपकृष्यते'—न तु तदर्वाचीना अभियासनान्ताः पदार्था अपो-
ति शेषः ॥ १८ ॥

(१६) ५।१।३०-३४ उत्कर्षो नाग्निहोत्रस्य

(१) उत्कर्षविचारः ।

(२) क्षातुर्मास्येषु साकमेघनामके पर्वाणि सान्तपनीष्टिः ध्रुवते—
'मरुदुभ्यः सान्तपनेभ्यो माध्यन्दिने चरम्' इति । तां चेष्टिं समाप्य मा-
यङ्कालेऽग्निहोत्रं कृत्यते ।

(३) तत्र सन्देह—यदि कदाचिद्वैयक्यान्मानुषाद्वा प्रतिपन्धात्
सान्तपनी इष्टिः सायसमयात् प्राक् न सम्पन्ना साय तदनन्तरे वा काले
ऽपकृष्येत तदा किमग्निहोत्रस्यापि सायंकालादुत्कर्षो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष—सान्तपनीष्ट्यग्निहोत्रयोः पौर्वापर्ये सिद्धये भवत्येव
चाग्निहोत्रस्यापकर्षो यदि सायम्पर्यन्तमिष्टिर्न कृतेति ।

(५) सिद्धान्त—इष्ट्यग्निहोत्रयोः प्रयोगभेदाच्चास्ति कोऽपि शा-
स्त्रीयः पौर्वापर्यभावः । इष्टिर्यदि स्वकालाद् भ्रष्टा तदा तस्याः काला-
न्तरेऽनुष्ठानं भवतु । तावता अग्निहोत्रस्य तु स्वकालाद् भ्रंशो न
भविष्यति । तस्मादग्निहोत्रस्य नापकर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह—उत्कर्ष इति । 'अग्निहोत्रस्य' 'उत्कर्षः' स्वकाला-
दपनयनं 'न' भवतीति शेषः ॥ १६ ॥

(२०) ५।१।३५ षोडशयुत्कर्ष इत्येते

(१) उत्कर्षविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽस्ति षोडशिग्रहणम् । तस्य कालः सूर्यास्तसमय
उक्तः—'समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति' इति । अन्ध-
शोक्थ्येभ्यः परस्तात् षोडशिग्रहणं भवतीत्येतदप्याग्नातम्— तत्पराञ्च-
मुक्थ्येभ्यो निगृह्णाति' इति ।

(३) तत्र सन्देह—यदि कारणशान् सायसमयात्पूर्वमुक्थ्यग्रहो
न सम्पन्नः तदनन्तरकाले उत्कृष्येत—तर्हि किं तत्परस्नाद्वायिनः षोड-
शिनोऽप्युत्कर्षो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन नोत्कर्षः षोडशिनः । तस्यापि स्वकालाद्भ्रशने नास्ति प्रमाणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पराञ्चमिति शब्देन स्पष्टमुक्त्येभ्य उत्तरकालः षोडशिग्रहाद्वत्वेन विधीयते । ततश्च यदोक्त्यग्रहः सम्पन्नो भविष्यति तदैव षोडशिग्रहस्व कालः । तस्माद् भवत्येवास्योत्कर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह—षोडशिति । 'षोडशिनः' षोडशिग्रहस्य 'उत्कर्षः' स्वकालानन्तरमनुष्ठानम्—'इष्यते' इष्टतया स्वीक्रियते इत्यर्थः ॥२०॥

पादेऽस्मिन् विंशतिन्याया

भाष्यकारेण वर्णिताः ॥

स्पष्टम् ।

इति पञ्चमस्य प्रथम ।

अथ पञ्चमस्य द्वितीयः पादः ।

[क्रमविशेषविचारात्मकः]

(१) ५।२।१-३ क्रमः पदार्थेषु शुद्धे पशूनाम्

(१) क्रमे विचारविशेषः । पदार्थानुसमयन्यायः ।

(२) वाजपेये सप्तदशसु प्राजापशेषु पशुषु एकैकस्मिन् पशौ उपाकरणादिसंस्काराः प्रकृतियागात् प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति चोदकप्राप्ताः ।

(३) तत्र सन्देहः—पशूनां संस्कारानुष्ठाने कः क्रमः—किं प्रत्येक सर्वान् संस्कारान् समाप्य द्वितीये तेऽनुष्ठेया उत आदायुपकरणसंस्कारं सर्वेषां कृत्वा ततो द्वितीयो नियोजनसंस्कारः सर्वेषु कर्तव्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—साङ्ख्यप्रधान कर्तव्यमिति स्थितम् । प्रयोगचक्षणेन सधर्माणां साहित्यमवगतम् । एवं चैकस्य पशोः सर्वे संस्काराः सहैवानुष्ठेयाः । एवं द्वितीयादेरपि इति ।

(५) सिद्धान्तः—साक्षाच्छ्रुत्या साहित्य पशूनामेव न तत्संस्काराणाम् । एवं च पशूनां साहित्यार्थं सर्वेषु एकैकः उपाकरणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तस्मात् सर्वेषां पशूनामुपाकरणं ततः सर्वेषां नियोजनम्—एवमेव सर्वे संस्काराः कर्तव्याः । अयमेवैकजातीयानुसमयः पदार्थानुसम-यश्च कथ्यते । इति ।

एतदभिप्रत्याह क्रम इति । 'पशूना 'गुण धर्म 'पदाद्यपु' सस्कारेषु एव 'क्रम' अनुष्ठेय इति शब्द — न पशुप्राति भाव । प्रथममेकस्मिन् पशौ सर्वे सस्कारास्ततो द्वितीय इति पशुषु नानुष्ठेय क्रम, अपि तु एक सस्कार सर्वेषु पशुषु ततो द्वितीय सस्कार सर्वेषु पशुष्वित्येव सस्कारेष्वेव क्रम आस्थेय इत्याशय ॥ १ ॥

(२) ५।२।३ काण्डम्पुरोडाशगुणे क्रमेण ।

(१) क्रमविचार । काण्डानुसमयन्याय ।

(२) 'यायतोऽध्वान् प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणाध्वतुकपालानि र्वपेत्' इति । एवं च यदा बहवोऽध्वा प्रतिगृहीतास्तदा अश्वसमसत्य काध्वतुकपाला निरुप्यन्ते । पुरोडाश च भग्न्यधिभ्रयणादयो धर्मा ।

(३) तत्र सन्देह — उदुपु पुरोडाशपु अधिभ्रयणादिधर्मेऽध्वनुष्ठेयपु किं सर्वे धर्मा एकैकस्मिन् समापनीया उत प्रथमो धर्म सर्वेषु ततो द्वितीयो धर्म सव्यविति क्रम ।

(४) पूर्वपक्ष — पूर्वाधिकरणन्यायन प्रथमो धर्म सर्वेषु ततो द्वितीय सर्वेप्राति पदार्थानुसमय एवानुष्ठेय — इति ।

(५) सिद्धान्त — तत्तेषु कपालेषु क्रमेण पुरोडाशानधिभ्रिय या यता कालन प्रथमपुरोडाश द्वितीयसस्कार कर्तुमागच्छति तावताऽसौ शुष्को मस्मीमधिष्यति । तस्मात् एकैकस्मिन् सर्वे धर्मा समापनीया इति काण्डानुसमय एवाभ्युपेय इति ।

एतदभिप्रत्याह — काण्डमिति । 'पुरोडाशानाम्' गुण धर्मविषये क्रमेण 'काण्डम्' कृत्स्नो धर्मकलाप सदैवानुष्ठेय इति भाष ॥ २ ॥

(३) ५।२।४-५ मुष्ट्यादयः स्युर्गणशः क्रमेण

(१) क्रमोऽनुयतते । समुदायानुसमयन्याय ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराम्नेयाम्नेयामोयनिर्गपयो ध्रूयते — 'चतुरो मुष्टीन् निर्वपति' इति ।

(३) तत्र सन्देह — किं प्रथमं द्वयोर्निर्गपयोरेको मुष्टिर्निहव्य ततो द्वयोर्द्वितीयो मुष्टिरित्येव क्रम उत प्रथमे च तारो मुष्ट्यस्ततो द्वितीये च तारो मुष्टय इति ।

(४) पूर्वापक्ष — एकैको मुष्टि दृश्य पदार्थः । अत एकैकस्यैव मुष्टिर्निर्गप । एव च द्वयोर्निर्गपयो क्रमेण एक मुष्टि निहव्य ततो द्वितीयमुष्टिरित्येव पदार्थानुसमय कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्त — यदीह पदार्थ उ शक्ति स्यात्तर्ह्य उ स्यात् ।

अत्र त्वेकविधिगम्य एकः पदार्थः । विधिश्च चतुस्सङ्ख्याविशिष्टानेव मुष्टीन् विदधाति । तस्मान्मुष्टिचतुष्टयमेकः पदार्थः । एवं च प्रथमे निर्वापे चत्वारो निरूप्यास्ततो द्वितीये इति ।

एतदभिप्रेत्याह—मुष्टीति । 'मुष्ट्यादयः' चत्वारो मुष्टयः [आदि-पदेन पुरोडाशस्याष्टकपालोपधानम्] 'क्रमेण' आदौ प्रथमे ततो द्वितीये निर्वापे—'गणशः' चतुष्टयरूपेण, न त्वेकैकम्—'स्युः' निरूप्या भवेयु-रिति सम्यग्धः ॥ ३ ॥

(४) ५।२।६ क्रमोऽवदानेऽधिगतः प्रदाने ।

(१) क्रमोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'द्विहविषोऽवद्यति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र द्विरवदानमेकः पदार्थस्तथा च एक-स्याग्नेयस्य हविषोऽवदानद्वयं कृत्वा तद्धोमात्प्राग्वाग्नीषोमीयस्य द्विर-वदानमुताग्नेयस्य द्विरवदानं ततोऽस्य होमस्तदनन्तरमाग्नीषोमीयस्य द्विरवदानं ततोऽस्य होम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उक्तेन विधिना विहितत्वाद् द्वित्यसङ्ख्याविशिष्ट-मवदानमेकः पदार्थः । तथा च एकैकस्मिन् हविषि तत्सम्पादनीयम्—तदनन्तरमुभयोर्होम इति ।

(५) सिद्धान्तः—होमपर्यन्तमवदानमेकः पदार्थः—होमार्थत्वा-द्देवावदानस्य । अत एव 'चतुरवत्तं जुहोति' इतिविधिना सावदानक एको होमो विहितः । एवञ्च होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थत्वात् आग्ने-यमवदाय हुत्वा च तत आग्नीषोमीयावदानमित्येव क्रमोऽभ्युपेय इति ।

एतदभिप्रेत्याह—'अवदाने' यः 'क्रमः' 'अधिगतः' अभ्युपगन्तव्यत्वेन स 'प्रदाने' होमे समाप्ते सत्येव—सम्पन्नो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) ५।२।७-६ क्रमः परिव्याणयुतेऽञ्जनादौ

(१) क्रमविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ यूपस्य—यू तेनाञ्जनम् उच्छ्रयणम् अवष्टस्य समूहनम् यूपमूलस्य परिचुंहणम् मध्ये रश्मया परिव्याणम्—इत्येते पदार्था आज्ञाताः ।

(३) तत्र सन्देहः—यत्र बहवो यूपास्तत्र किं अञ्जनादि प्रत्येकम् एकैकस्मिन् यूपे कर्तव्यमुत सर्वे एकस्मिन् यूपे समापनीयास्ततो द्वितीये इत्येवं क्रम-इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रथमाधिकरणन्यायेन प्रत्येकमञ्जनाद्येकैकस्मिन् यूपे कर्तव्यम् । तथाच प्रथमस्य यूपस्याञ्जनम्, ततो द्वितीययूपस्याञ्जनम्,

ततस्तृतीयस्य यूपस्य—ततः प्रथमयूपस्योच्छ्रयणम्, ततो द्वितीयस्यो-
च्छ्रयणम्, ततस्तृतीयस्येतेषां क्रमोऽनुष्ठेय इति ।

(५) सिद्धान्त —‘अञ्जनादि परिव्याणान्त यजमानो यूप नावसृ-
जेत्’ इति यचनेन यूपत्यागनिषेधस्तद्वैरोपपद्यते यदि अञ्जनमारभ्य
परिव्याणान्ता सकला पदार्थान्तरैस्मिन् यूपे सहैवानुष्ठिता भवन्ति ।
अन्यथा यद्येकस्य यूपस्याञ्जनानन्तरं द्वितीयस्याञ्जनं कृतं स्यात्तर्हि
प्रथमयूपस्योच्छ्रयणादेः प्रागेव त्यागो भवेत् । तच्च यचनेन निषिद्धम् ।
तस्मात् काण्डानुसमय एवात्र भवति—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—क्रम इति । ‘परिव्याणेन’ ‘युते’ सहिते एव ‘अञ्ज-
नादौ’ ‘क्रम’ स्यात् । अञ्जनमारभ्य परिव्याणपर्यन्तं सर्वे मिलित्येव
प्रथमेऽनुष्ठेयास्ततो द्वितीय इति भावः ॥ ५ ॥

(६) ५।२।१०—१२ हव्यावदान युगपत्पशूनाम् ।

(१) क्रमविचारः ।

(२) अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—‘दैवतान्यवदाय न तावन्पर-
होतव्यम्, सोविष्टृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम्, वेदान्पर्यगति-
इति । अत्र प्रधानद्वयार्थानि स्विष्टवृद्धानि इडामभ्युपगम्यार्थानीति
त्रिभिधान्यवदानानि ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र देवताद्यवदानेषु किं काण्डानुसमय-
उत पदार्थानुसमय—किं त्रीण्यवदानानि सहैवैकैस्मिन् पशौ
समापनीयान्युत प्रथममवदानमेकस्मिन् ततो द्वितीये पुनर्द्वितीयमव-
दानम्प्रथमे पशौ ततो द्वितीये इति ।

(४) पूयवत्—त्रिभिधानामप्यवदानानां समूहः (काण्ड)
एकैकस्मिन् पशौ समापनीयः—काण्डानुसमयन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्तः—पदार्थानुसमय एवात्र युक्तः । दैवतावदानरूप-
मेव पदार्थं सर्वेषु पशुषु समाप्य पश्चात्सर्वेषु सोविष्टरतावदानम्—
तत्र सर्वेषु कृत्वा पश्चात् सर्वेष्वैडावदानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—हव्यावदानमिति । ‘हव्यस्य हविष’ ‘अवदानम्’ दैवता-
दिकम् ‘पशूनां’ सप्तपशुषु—‘युगपत् मिलितमेव’ ‘अनुष्ठेयम्’ इति शेषः ॥ ६ ॥

(७) ५।२।१३—१५ उलूखलैक्यं बहुवीजयागे

(१) क्रमे विचारविशेषः ।

(२) राजसूये नानावीजेष्टिपन्नाता—‘अग्नये गृहपतये पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपति वृष्णानां ब्रीहोणाम्—सोमाय घनस्पतये श्यामाक-
चरम्’ इत्यादि । तत्रैषां योजनानामवघाताय—वृष्णाजिनास्तरणम्, उप-

रुलूखलस्थापनम्, तत्र बीजावापः, अवघातः, सूर्पेण परावपणं, कणेभ्य-
स्तण्डुलानां विवेचनम्—इत्यादि पदार्था अतिदिष्टाः ।

(३) तत्र सन्देहः—कृष्णाजिनास्तरणादयः पदार्थाः किं सर्वेषु
बीजेषु कर्तव्या उतैकस्मिन्नेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—कृष्णाजिनास्तरणादयः पृथग्विधिभिर्विहितत्वाद्
भिन्ना एव पदार्थाः । ततो नानाबीजेषु सर्वमेव कृष्णाजिनास्तरणादि-
कमनुसमेतव्यम् । तथासति यावत्सो बीजजातयस्तावन्ति कृष्णाजिनानि
तावन्ति चोलूखलानीति ।

(५) सिद्धान्तः—‘घोहिनचहन्तीति’ विधिनाऽवघातरूप एक एव
पदार्थः । स च कृष्णाजिनास्तरणादिस्तण्डुलनिष्पत्त्यवसानः । स च
पदार्थः कृष्णमीहिष्वनुष्ठाय पुनः श्यामाकेष्वनुष्ठेयः । तथा चानुक्रमेणैक-
मेव कृष्णाजिनमेकमेव चोलूखलं सर्वेषु बीजेषूपयुज्यते । एवमुलूखल-
कृष्णाजिनादीनां नास्त्यनेकत्वमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—उलूखलेति । ‘बहुबीजयागे’ ‘उलूखलस्य’ ‘ऐक्यम्
एकत्वमेव, न नानात्वमित्याशयः ॥ ७ ॥

(८) ५।२।१६ भिन्नं पशौ स्यात् पृथगाज्यपात्रम् ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—‘पृषदाज्येनानुयाजान् यजति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं प्रयाजानामनुयाजानां द्व्य्याणि धारयितुमे-
कमेव पात्रमुतानेकमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ उभयार्थस्याज्यस्यैक्यैवोपभृता धृतत्वेन
विकृतावपि तदतिदेशात् एकमेव पात्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतिवत् केवलं प्रयाजा आज्येन क्रियन्ते ।
अनुयाजास्तु पृषदाज्येन यष्टव्याः—‘पृषदाज्येनानुयाजान् यजति’ इति
विधानात् । पृषदाज्यं च द्विमिश्रमाज्यम् । न च शुद्धमिश्रयोरेकेन
पात्रेण धारणं सम्भवति । तस्मात् पृषदाज्यपात्रमाज्यपात्रात् पृथगेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह भिन्नमिति । ‘पशौ’ अग्नीषोमीयपशौ—‘पृषदाज्य-
पात्रम्’ अनुयाजे पृषदाज्यधारणपात्रम्—‘भिन्नम्’ आज्यपात्रात् पृथक्
स्यादिति शेषः ॥ ८ ॥

(९) ५।२।७-२० अन्ते भवेद्वैकृतमङ्गजातम्

(१) कमविचारविशेषः—नारिष्टन्यायः ।

(२) अन्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणां काम्या इष्टम्

आम्नाता — 'अग्नये वृत्तिकाभ्य पुरोडाशमप्राकपालम्' इत्यादयः । तत्र प्रधानहोमा 'अग्निर्न पातु वृत्तिका' इत्यादि याज्यानुवाक्यापुरस्सरं ह्यन्ते । उपहोमाश्चात्रैवमाम्नाता — 'सोऽन जुहोति अग्नये स्वाहा—वृत्तिकाभ्य स्वाहा—अग्नयै स्वाहा—दुलायै स्वाहा' इति । अत्रैव च 'दश ते तनवो यज्ञयक्षिया' इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुत्यात्मका नारिष्ठहोमाश्च प्रवृत्तितश्चोदकप्राप्ताः ।

(३) तत्र सन्देह — किं प्रावृता नारिष्ठहोमा पूर्वमनुष्ठेया उत वीरुता उपहोमा इति ।

(४) पूर्वपक्ष — 'अष्टाकपालं निर्यपेत्' इति मुख्य कर्म—तत्सम्यङ्गतया प्रथममुपहोमा उक्ता । 'सोऽन जुहोतीति' प्रत्यक्षपाठेन मुख्यकर्मसमनन्तरमुपहोमा एव प्राप्ताः । यदि तस्मात् प्राक् नारिष्ठहोमा विधेयम् तर्हि तद्व्यवधानेनोक्त पाठकर्मो बाध्येत । तस्मात् पूर्वमुपहोमा कर्तव्यास्ततो नारिष्ठहोमा इति ।

(५) सिद्धान्त — नक्षत्रेष्टिरूपा विहृतार्थिधीयमाना स्योपकारकमङ्गजातमपेक्षते—तदा प्रावृत्तमङ्गजात नारिष्ठहोमादिकं चोन्वेन प्राप्नोति—प्र यज्ञयाग्यन चोपहोमादिकं वैवृतम् । अग्नयोरङ्गयोर्नारिष्ठहोमादिकं कलृप्तोपकार प्रथमं बुद्ध्याधारोहति पश्चादुपहोमादिकं तु कल्प्योपकारम् । तस्मात् प्रधानप्रयासस्या नारिष्ठहोमा पूर्वमनुष्ठेया पश्चाच्चोपहोमा इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अन्त इति । 'वैवृतम्' नक्षत्रेष्टिरूपविहृतिमात्रसम्यग्—'अङ्गजातम्' उपहोमादिकम्—'अन्ते' प्रावृत्तानां नारिष्ठहोमानामपश्चात्—'भवेत्' अनुष्ठीयेत इति सम्यग् ॥ ९ ॥

(१०) ५।२।२१ विदेवनादेर्विहितोऽपरुषः

(१) क्रमविचार । पुर्याधिकरणापराद् ।

(२) राजसये श्रूयते—'अक्षैर्दोष्यति—शौन शेफमात्यापयति—अभिविच्यते' इति । अभिपेक्षनोयमत्र विहृतियागः, तस्याह विदेवनादिकम्—अभिपेक्षस्तु प्रवृत्तिभूतराजसूयादागतं प्रावृत्तमङ्गम् ।

(३) तत्र सन्देह—विदेवनादयः विमभिपेक्षात् प्राक् उत पश्चादिति ।

(४) पूर्वपक्ष — विदेवनादीनां वैवृतत्वात् पुर्याधिकरण-न्यायेनान्तेऽनुष्ठेयता । तस्मादभिपेक्ष एव प्रथममनुष्ठेय पश्चाद्विदेवनादयः—इति ।

(५) सिद्धान्त — 'माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिपिच्यते' इति वाक्येन सोमयागस्य मध्यमभिपेक्षोऽपकर्षः । अभिपेक्षापूर्वभाविना तु विदेवना

दीनां प्रत्यक्षपाठादेवावगतम् । तस्मात् माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वं विदेव-
नादीनामनुष्ठेयता । अतस्तेषामपकर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह—विदेवनादेरिति । 'विदेवनादे.' विदेवनशौनःशेषा-
ख्यानरूपाङ्गजातस्य—'अपकर्षः' अभिपेकात्पूर्वभावित्वं—'विहितः' प्र-
त्यक्षपाठादवगतः । तस्मात्प्रथमं विदेवनादिकं ततो माहेन्द्रस्तोत्रं, ततो-
ऽभिपेक इत्येव क्रमोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

(११) ५।२।२२ पश्चादुखासम्भरणाच्च दीक्षा

(१) क्रमविचारः । अयमपि नवमाधिकरणस्यापरोऽपवादः ।

(२) अग्निचयने सावित्रहोमः उखासम्भरणम् इष्टकाः पशुश्चेत्यादि
आम्नातम्—तत्पश्चात्—'अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेहीक्षिष्यमाण'
इति दीक्षा विहिता ।

(३) तत्र सन्देहः—सावित्रहोमादिकम्पूर्वमनुष्ठेयमुत दीक्षणीया-
दिकम् ।

(४) पूर्वपक्ष—नवमाधिकरणन्यायेन प्रकृतौ क्लृप्तोपकारकं
दीक्षणीयादिकं शीघ्रं बुद्धावारुढमतः सावित्रहोमादिभ्यः पूर्वमेव
दीक्षणीयेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रत्यक्षपाठेन हि क्रमोऽवगम्यते । तस्मात् यद्यपि
दीक्षणीयादिकं प्राकृतं तथाऽप्यग्निचयनकारण्डे सावित्रहोमादिभ्यः
पश्चात् पठितम् । तस्मात्सावित्रहोमादिकं प्रथमं कृत्वा ततो दीक्षणीया-
दिकमनुष्ठेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—पश्चादिति । 'उखासम्भरणात्' सावित्रहोमोखा-
सम्भरणादिकात्—'पश्चात्'—'दीक्षा' दीक्षणीयादिकमङ्गजानमनुष्ठेय-
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ५।२।२३ रुक्मं परं दीक्षितसंस्कृतेः स्थात् ।

(१) क्रमविचारः—पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अग्निचयने दीक्षणीयादेरुक्मं रुक्मधारणमाम्नातम् । उखा-
स्थितोऽग्निः शिख्येऽवस्थापितः कण्ठे धार्यमाण उरःप्रदेशं यथा न दहति
तथा व्यवधायकत्वेन कण्ठे धृतस्य उरसि लम्बमानस्य सौवर्णस्याभरण-
विशेषस्य रुक्मसंशकस्य धारणं विहितम् । यज्ञमानसंस्काराश्च घपना-
दयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविन इह चोदकेन प्राप्ताः ।

(३) तत्र सन्देहः—रुक्मधारणं किं यज्ञमानसंस्कारेभ्यः प्रागुत
पश्चादिति ।

(४) पूर्वपक्षः—यजमानसंस्कारेभ्यः प्रागेव रुक्मधारणम् । आदौ दीक्षणीया ततो रुक्मधारणम् इति प्रत्यक्षपाठात् क्रमः । दीक्षणीयानन्तरं च संस्काराणां चोदकात् प्राप्तम् । तस्मादादौ दीक्षा-ततो रुक्मधारणम्—ततः संस्कारा इत्येव क्रमः पूर्वाधिकरणन्यायेन सङ्गच्छते इति ।

(५) सिद्धान्तः—यजमानसंस्काराणां दीक्षानन्तरं प्रकृतौ फलतोपकारम्—रुक्मधारणस्य तुपकारः पाठात् कल्पनीयः । तस्मात् संस्कारा एव पूर्वमनुष्ठीयेरन् रुक्मधारणं च पश्चात् कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—रुक्ममिति । 'दीक्षितस्य' यजमानस्य 'संस्कृतैः' संस्कारात्—'परम्' अनन्तरमेव—'रुक्मम्' रुक्मनामकसौवर्णभरण-धारणम्—'स्यात्' अनुष्ठीयेतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

पादे द्वितीये खलु पञ्चमस्य

भाष्योदिता द्वादश नीतयः स्युः ॥

पञ्चमस्य द्वितीये पादे 'भाष्येण' 'उदिता' उक्ताः 'द्वादश' 'नीतया' न्यायाः अधिकरणानि ॥

इति पञ्चमस्य द्वितीयः ।

अथ पञ्चमस्य तृतीयः पादः ।

(कर्मणां वृद्धावृद्धिविचारक्रमः)

(१) ५।३।१-२ सह्या प्रयाजवृन्दस्य

(१) क्रमविचारप्रसङ्गेन कर्मणामावृत्त्यनावृत्ती चिन्त्येते ।

(२) अग्नीषोमीयपशौ ध्रुयते—'एकादश प्रयाजान् यजति' इति । चोदकप्राप्ताश्च पञ्चैव प्रयाजाः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं पञ्चसु प्रयाजेषु प्रतिप्रयाजमेकादशत्वसङ्ख्या उत सर्वसम्पाद्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रत्येकमेकादशत्वसङ्ख्यासम्बन्धः । प्रयाजानुद्दिश्य सह्यागुणे विहिते सति प्रतिप्रधानं गुणस्य सम्बन्धोऽभ्युपेय एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—न होकैकस्य प्रयाजस्य स्वरूपे एकादशत्वसङ्ख्या सम्पादयितुं शक्या । नापि पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे भा सम्भवति । तस्मात् विहिता एकादशत्वसङ्ख्या प्रयोगद्वारेणैव सम्पादनीया । प्रयोगस्यावर्तयितुं शक्यत्वात् । पञ्च प्रयाजान् द्विरावर्त्य दश भवन्ति चरमस्य च प्रयाजस्य पुनरावृत्त्या एकादशत्वसङ्ख्या सम्पाद्यते । त-

स्मात् सर्वं प्रयाजसम्बद्धा एकादशत्वसङ्ख्येति ।

एतदभिप्रेत्याह सह्येति । 'सह्य' एकादशत्वरूपा—'प्रयाजानाम्' पञ्चानाम्,—'वृन्दस्य' समूहस्य—सम्बद्धा भवति—आवृत्त्येति भावः ॥ १ ॥

(२) ५।३।३ स्वस्थानेषूपसत्ततिः ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) अग्नौ श्रूयते—'पडुपसद्' इति । खोदकप्राप्तास्तु तिस्र एवोपसद् ।

(३) तत्र सन्देहः—तिसृणामुपसदां षट्सह्यापूरणं किं तासां सङ्कलितानामावृत्त्या भवति उत प्रत्येकमावृत्त्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन तिसृणां समूहस्यैवावृत्त्या षट्सह्या सम्पादनीयेति ।

(५) सिद्धान्तः—एवं सति प्राकृतक्रमो बाध्येत । प्रकृतौ हि दीक्षा-नन्तरमाग्निं दिने प्रथमोपसत्—ततोऽपरस्मिन् दिने द्वितीया—ततोऽप्यपरस्मिन् दिने तृतीया । एतासां समुदायस्यावृत्तिपक्षे उक्तदिनप्रथा-नन्तरमेव सा आवृत्तिः स्यात् । तथा च सति प्रथमायाश्चतुर्थोत्थ द्वितीयायाः पञ्चमत्वं तृतीयायाश्च षष्ठ्यमापतति । तस्मात् प्राकृतक्रमरक्षायै यस्मिन् दिने प्रथमा क्रियते तस्मिन्नेव दिने सा आवर्तनीया । एवमेव द्वितीयाऽपि स्वीक्य एव दिने आवर्तनीया—तृतीया च तृतीये दिने । इत्येवं प्रत्येकं स्वस्थाने एव तासामावृत्तिः कार्येति ।

एतदभिप्रेत्याह स्येति । 'उपसदां'—'ततिः' वृद्धिरावृत्त्येति भा-
य—'स्वस्थानेषु' प्रत्येकं स्वस्वस्थाने—न तु समुदायरूपेण सर्वासाम-
न्ते—कार्येति शेषः ॥ २ ॥

(३) ५।३।४-६ धार्याशब्दोदिता मध्ये

(१) आवृत्त्या सह्यापूरणं विविच्य अनावृत्त्या सह्यापूरणं विविच्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु श्रूयते—'एकविंशतिमनुग्र्यात् प्रतिष्ठाकामस्य' इति । पठितास्तु सामिधेन्यं श्रूय एकादशैव । तासां सह्याविगृह्यो पञ्चदशत्पूरणायाम्नातम् 'त्रिप्रथमामन्याह त्रिरुत्त-
माम्' इति । एकविंशतिरूपूरणं च दशतयोपठितानां पणामृचामागमे-
न भवति ।

(३) तत्र सन्देहः—आगन्तुनामेतासामृचां समावेशः कुत्र भवति किमेकादशानाम्मध्ये—उतान्ते इति ।

(४) पूर्वपक्ष — नारिष्टहोमन्यायेनागन्तुनामन्त एव निवेश उचित इति ।

(५) सिद्धान्त — धाय्यानाम्ना प्रसिद्धिरागन्तुना सामिधेनीनाम् । धाय्यानां चान्तराले एव विधानम् — 'इय वै समिध्यमानवती असौ समिद्धवती यदन्तरा तद्धाय्या' इति । तस्मात्मध्ये एव निवेश आगन्तुनामिति ।

एतदभिप्रेत्याह धाय्येति — 'धाय्या' इति 'शब्देन' नाम्ना 'उदिता' प्रसिद्धा मन्त्रा — 'मध्ये' एव पठनीया — नान्त इत्याशयः ॥

मूलानुसारेणेत्यमेवाधिकरणस्वरूपम् । भाष्यकारेण न्यायमालाकारेण च प्रकारान्तरेणपि व्याख्यातम् । तत्र च पूर्वपक्ष — 'धाय्याशब्देन व्यातानामागन्तुकमन्त्राणां मध्ये निवेशस्य विधानात् सर्व एवागन्तुकमन्त्रा मध्य एव निवेशनीया इति । सिद्धान्तस्तु — येषाम्मन्त्राणां धाय्यानाम्ना प्रसिद्धिस्तेषां निवेशो मध्ये स्यादपि — किन्तु सर्व एवागन्तुना न धाय्यानाम्ना प्रसिद्धा । तस्मात् धाय्यातिरिक्तानामागन्तुना पठित सामिधेनीनाममध्ये निवेशने सामिधेनीपाठक्रमो बाध्यते — तत्र च न प्रमाणं किमप्यस्ति । तस्मादागन्तुनामन्त एव निवेश इति ।

अस्मिन्नाधिकरणस्वरूपे — 'धाय्याशब्दोदिता एव मन्त्रा मध्ये निवेशनीयास्तदतिरिक्तानन्वागन्तुकानामन्त एव निवेश' इति मूल व्याख्या ॥ ३ ॥

(४) ५।३।७-१२ स्तोमेष्वगन्तुचोऽन्ततः ।

(१) प्रमथिचारे पूर्वाधिकरणपथाद् ।

(२) सन्ति विवृद्धस्तोमका प्रथम 'एकविंशतिरित्यादिप्रजाकाम याजयेयुः — त्रिणवेनौजस्वामम् — त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्' इति । प्रष्टौ यद्विषयमानस्तोत्रे त्रय एव तृचा भवति । त्रिषु तृचेषु त्रयेषु ऋक्संहया । एकविंशतिसंहयापूरणाय च चत्वारस्तृचा आगमयितव्या, त्रिणवसंहयापूरणाय षट् तृचा, त्रयस्त्रिंशसंहयापूरणाय चाष्टौ तृचा इति ।

(३) तत्र सन्देह — एतेषामागन्तुना तृचानां कुत्र निवेश — किन्वा नाममध्ये उतान्ते इति ।

(४) पूर्वपक्षः — आगन्तुनामन्त्राणां प्राट्ठम-त्राणाम्मध्ये एव निवेश — द्वादशाहे तथैव दर्शनात् इति ।

(५) सिद्धान्त — द्वादशाहे तु मध्ये निवेशनं श्रुतिविहितम् । अतस्तद्व्यत्ययः फलमोऽपि प्राट्ठम क्रमो बाध्यते । इह तु नोपलभ्यते तादृशी

श्रुतिः । तस्मादत्र ऋतुः प्राकृत एव क्रमो गृह्यते । तथा चागन्तूनामन्ते एव निवेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्तोमेष्विति । 'स्तोमेषु' 'आगन्तवः ऋचः' 'अन्ततः' प्राकृतानामन्ते एव—निविशन्ते इति शेषः ॥ ४ ॥

(५) ५।३।१३-१४ गायत्र्यादावृगावापः ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) पूर्वोदाहृत एव विवृद्धस्तोमेऽतिरात्रे उत्तरयोः पवमानयोः, विवृद्धसङ्ख्यापूरणं सामगानेन भवति ।

(३) तत्र सन्देहः—आगम्यमानानि सामानि कुत्र निविशन्ते-सर्वासामृचामन्ते उत मध्ये इति ।

(४) पूर्वपक्षः—आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनागन्तूनां सामानामन्ते निवेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—'त्रीणि ह वा यज्ञस्योदराणि गायत्री वृहती अनुष्टुप् च—अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोदपन्ति' इति विशेष आम्नायते । अस्यार्थः—स्तोमस्य विवृद्धये यः साम आवापः क्रियते यश्च तस्य हासायोद्धापः क्रियते । तावुभावावापोद्धापो गायत्र्यादिष्वेव नाम्यत्रेति । द्वयोश्च पवमानयोर्द्धावेव तृचौ गायत्रीछन्दस्को—'उष्ठा ते जातमन्धस' इत्येव माध्यन्दिनपवमानस्याद्यः तृचः, 'श्वादिष्टया' इत्येवार्भवपवमानस्य । तथा चानयोरेधावापः । तस्माच्च मध्ये एव सामागमो नान्त इति ।

एतदभिप्रेत्याह गायत्रीति । 'गायत्र्यादौ' गायत्रीवृहत्यानुष्टुप्सु एव, न तु त्रिष्टुप्जगत्योः—'ऋगावापः' ऋचि स्तोमस्य विवृद्धये साम आगमः—न त्यन्ते इत्याशयः ॥ ५ ॥

(६) ५।३।१५-१६ यागान्यर्था ग्रहेष्टकाः ।

(१) आवृत्तिविचारः ।

(२) अनारभ्य ध्रूयते—'योऽदाभ्य गृहीत्या सोमाय यजते' इति—अत्रादाभ्यग्रह आस्रातः । तथा 'इष्टकाश्चित्रिणीरुपदधाति' इतीष्टका आस्राताः ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्तो ग्रहः किं सवनशेष उत यागशेषः—तथा च इष्टका किं चितिशेष उताग्निशेष इति ।

(४) पूर्वपक्षः—ग्रहाणां सवननिष्पादकत्वं प्रत्यक्षदृष्टम् । तथा चादाभ्यग्रहस्यापि सवनाङ्गन्यम् । एवं च प्रतिसवनमदाभ्यग्रह आयतनीयः । इष्टकाभिश्च प्रत्यक्षं चित्तिनिष्पत्तिर्दृश्यते । तथा च चित्रिणीनामपीष्टकानां

चिन्त्यङ्गत्वम् । एवं च प्रतिचयन चित्रिणीनामावृत्तिरिति ।

(५) सिद्धान्त — सोमयाग एव फलवत्, न सवनम् । तथैवाग्नि फलोपेतो न तु चिति । अनारभ्याधीतस्य च घाक्यात् फलवत्येष स मन्थो युक्त । तस्मात् ग्रहस्य यागाङ्गत्वम् इष्टकानां चाग्न्यङ्गत्वम् । तथाच सति नैवावृत्तिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह यागेति । 'ग्रहश्च' 'इष्टकाश्च'—यागश्च 'अग्निश्च' इति यागाग्नी यागाग्नी अर्थौ प्रयोजन यासा तास्तथाभूता —यागाग्निशेषभू ता भवन्ति । क्रमिन्श्चात्रान्वय । एव च ग्रहो यागार्थं यागस्य शेष — इष्टकाश्च अग्न्यर्था अग्ने शेष इत्यर्थं पर्यवसित ॥ ६ ॥

(७) ५।३। १७-१६ चित्रिण्याद्या मध्यचिर्ता

(१) पूवाधिकरणशपो विचार क्रमविचारसम्बद्ध ।

(२) 'चित्रिणीरुपदधातीति' ध्रुत चित्रिण्या उपधानम् ।

(३) तत्र सन्देह — पञ्चानां चित्तीना कस्या चिति चित्रिण्य उपधातव्या इति ।

(४) पूर्वपक्ष — अन्तिमाया पञ्चम्यामेव चित्ती अनारभ्याधीतानां चित्रिणीनामुपधान युक्तम् । तथा सति फलुत्तममाणाम्प्रकरणाधीतानां मिष्टकानामुपधानममो न बाध्येत इति ।

(५) सिद्धान्त — 'या वा च ब्राह्मण्यतीमिष्टकामभिजानीयात् ता मध्यमार्या चित्ता' इति घाक्येन — अनारभ्याधीतब्राह्मणनिहितानां मिष्टकानां मध्यमचित्तावेवोपधानम् ।

एतदभिप्रेत्याह — चित्रिणीति । 'चित्रिणी' 'आद्या' प्रथमा यासा तास्तथाभूता इष्टका — 'मध्यचित्ती मध्यमायामेव चित्ती' — 'उपधात' या' इति शब्द ॥ ७ ॥

(८) ५।३।२० ताः प्राग्लोकम्पृणान्वयात् ।

(१) क्रमविचार — पूर्वाधिकरणसम्बद्ध ।

(२) 'चित्रिणीरुपदधाति' इति ध्रुतम् । तद्योपधान मध्यमाया चित्ती भवतीति स्थितम्पूर्वाधिकरण । मध्यमाया चित्तानुपहितानाम्मध्य ऽन्ति मा लोकम्पृणा नाम्नी इष्टका भवति ।

[लोकम्पृण इति मन्त्रेणोपहितघातस्यास्तत्त्वम्]

(३) तत्र सन्देह — यच्चित्रिण्या उपधानं तत् किं लोकम्पृणाया उप धानात् प्रागुत पश्चात् इति ।

(४) पूर्वपक्ष आगन्तूनामन्ते निवश इति न्यायेन प्राक्परिकाया अ तिमेष्टकाया लोकम्पृणाया उप धानस्यान्ते एवोपधानं चित्रिण्या भवतीति

(५) सिद्धान्तः—अनुष्ठिते कर्मणि न्यूनत्वादिदोषसमाधानेन सम्पूर्णहेतुत्वं लोकम्पूणेष्टकाया ब्राह्मणवाक्येनावगतम्—‘यदेवास्योनं यच्छिद्रन्तदेतया पूरयति लोकम्पूणं छिद्रं पूणं’ इति । एवं यद्येतस्या उपधानादनन्तरं चित्रिण्युपधानं क्रियेत तर्हि चित्रिणीगतं न्यूनत्वादिकमसमाहितमेव स्यात् । तस्मात् लोकम्पूणातः पूर्वमेव चित्रिण्युपधानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—ता इति । ‘ता’ चित्रिणीष्टकाः—‘लोकम्पूणायाः’ तस्माभ्या इष्टकायाः ‘अन्यथात्’ सम्बन्धात् उपधानात्—‘प्राक्’ एव—उपधातव्या इति शेषः ॥ ८ ॥

(६) ५।३।२१-२५ सपावमानेऽग्नौ कर्म

(१) क्रमविचारो वर्तते ।

(२) अग्न्याधानाङ्गभूताः पवमानेष्टयः आधानद्वादशदिनानन्तरं क्रियन्ते—‘द्वादशसु रात्रिष्वनुनिर्घपेत्’ इति तस्या इष्टेः कालविधानात् । सन्ति च नियतानि कर्तव्यानि अग्निहोत्रादीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—किम्पवमानेष्टिं समाप्य तदनन्तरमग्निहोत्रादीनि कर्तव्यानि उत आहितमात्रेष्वग्निषु पवमानेष्टेः प्रागपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—आधानमात्रेण निष्पन्ने आहवनीयेऽग्नौ तस्मिन्नेवाग्निहोत्रादीनि कर्तव्यानि पवमानेष्टेः प्रागपि इति ।

(५) सिद्धान्तः—पवमानेष्टिनिरपेक्षेणाधानमात्रेण न सम्पद्यते आहवनीयाग्निः । उक्तेष्टिमन्तरेणाप्याहवनीयो यदि निष्पद्येत तर्हि सेष्टिव्यर्थः स्यात् । आधानमुपजीव्यैव च तस्मादुत्तरकाले पवमानेष्टिर्विधीयते । अतः पवमानेष्टिसमुच्चितस्यैवाधानस्याहवनीयाग्न्युत्पादकत्वम् । तस्मात् पवमानेष्टिभिः संस्कृते एवाग्नावग्निहोत्रादीन्यनुष्ठेयानीति ।

एतदभिप्रेत्याह सपावमान इति—‘सपावमाने’ पावमानेष्टिसंस्कृते एव—‘अग्नौ’ आहवनीये—‘कर्म’ अग्निहोत्रादि—अनुष्ठेयमिति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) ५।३।२६-२८ यागे पूर्णेऽग्निचिद्रव्रतम् ।

(१) क्रमविचारः ।

(२) इदमाग्नायते—‘अग्निचिद् वर्पति—न धावेन्न स्त्रियमुपेयात्—तस्मादग्निचिता न पक्षिणोऽशितव्या’ इत्याद्यग्निचिद्रव्रतं ध्रियते ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेतद् व्रतमग्निचयनसमनन्तरमेवानुष्ठेयमुताचितेऽग्नौ यागानुष्ठानादनन्तरमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—चितौ निष्पन्नायां तदनन्तरं व्रतानुष्ठाने विलम्बो नोचितः । अतश्चयनान्तरमेव व्रतमनुष्ठेयं न क्वचनानुष्ठानमपेक्षणीयम् ।

अग्निचित्पदेन चयनमात्रं व्रते निमित्तमुक्तम् । न हि सति निमित्ते नैमित्तिकस्य विलम्बो युज्यत इति ।

(५) सिद्धान्त — व्रतनुष्ठानायैवाग्निध्वयनेन सम्प्रियते । न चान-
पन्ने व्रतौ चयनसंस्कारः सफलो भवति । तस्मात् व्रतौ सम्पन्ने एव
चयनस्य याथाार्थ्येन सम्पत्तिः । तत्सम्पत्त्यनन्तरं चानुष्ठानुरग्निचित्पद्म-
ततश्चास्याग्निचिद्व्रते ऽधिकारः । तस्मात् व्रतान्ते व्रतानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—याग इति । 'यागे पूर्णे' सम्पन्ने सति चयनसंस्-
कारो यागानुष्ठानानन्तरमेव—'अग्निचिद्व्रतम्' अनुष्ठेयम्—न तु चय-
नमात्रे सम्पन्ने इत्याशयः ॥ १० ॥

(११) ५।३।२९-३१ दीक्षितो दीक्षणीयान्ते

(१) व्रमविचार आधृत्तिपरकः ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रूयते—'अग्नाग्नेष्वाग्नेशदशकपाल निर्यपेत्
दीक्षिष्यमाणः' इति । अन्येऽपि ध्रूयते—'दण्डेन दीक्षयति—मेखल्या
दीक्षयति—वृष्णाजिनन दीक्षयति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सर्वेरेभिर्दीक्षणीयैर्दीक्षितव्यं सम्पद्यते—उ-
त केवलमेवैव दीक्षणीयेष्वति ।

(४) पूर्वपक्षः—इष्टिगद् दण्डादीनामपि दीक्षितव्यसाधनत्वाभि-
धानात् सर्वाणि दीक्षणाग्यपेक्षितानि दीक्षितव्यसिद्धाविति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरुषसंस्कारकव्येनैव दीक्षाया उपयोगः । संस्का-
रकव्यं च कर्मरूपाया इष्टेरेष, न द्रव्यरूपाणां दण्डादीनाम् । तस्माद्दी-
क्षासिद्धिर्दीक्षामात्रेणेति ।

एतदभिप्रेत्याह दीक्षित इति । 'दीक्षणीयाया' इष्टे—'अन्ते' सम्प-
त्तौ—'दीक्षितः' दीक्षासंस्कारयुक्तो भवति पुरुष इति ॥ ११ ॥

(१२) ५।३।३२-३६ काम्ययागेषु न क्रमः ।

(१) व्रमविचारः ।

(२) भवन्ति काम्या यागा—'वेन्द्राग्नेमेकादशकपाल निर्यपेत्
प्रजाकाम' इत्यादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं येन क्रमेणाग्नातास्तेनैव क्रमेणानुष्ठेया
काम्ययागा उत नियतव्रतं विनैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पाठस्य क्रमहेतुत्वात् पठितव्रमेणैवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—एकप्रयोगाभावेन परस्परानाङ्गत्वाभावात् यदा
काम उत्पद्यते तदैव काम्यस्य कर्मणोऽनुष्ठानम् । नाश्रयणीयस्तत्र कोऽपि
क्रम इति ।

एतदभिप्रेत्याह काम्येति । 'काम्ययागेषु' 'क्रमः' अनुष्ठानपौर्वापर्य-
रूपः 'न' आध्याय्य इति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ५।३।३७-३८ अग्निष्टोमस्त्वेतदर्थः

(१) क्रमविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'एष वाच प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः—
य एतेनानिष्ट्वाऽथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव हि तज्जीर्येत प्रधा मीयेत' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—'य एतेन' इत्यनेन किं कर्म उच्यते—किं सर्व-
संस्थो ज्योतिष्टोमः सकलः उत तस्याग्निष्टोमसंस्थामात्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—सप्तानां ज्योतिष्टोमसंस्थानां काम्येकामनुपन्य-
स्य 'एतेन' इति सामान्यनिर्दिष्टात् प्रकृतः पूर्ववाक्योक्तः सकलः सर्वसं-
स्थोपेतो ज्योतिष्टोमः परामृश्यते । तस्मात् सकलं ज्योतिष्टोमं समाप्यैव
यागान्तरमनुष्ठेयमिति वाक्यार्थः—इति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्निष्टोमसंस्थैव ज्योतिष्टोमस्य नैजं रूपम् ।
अग्निष्टोमस्यैव नित्यत्वात् । अतः प्रकरणमेतदग्निष्टोमस्यैव । तस्माच्च
एतच्छब्देन स एव परामृश्यते । संस्थान्तराणां काम्यत्वेनानित्यता । त-
तश्च न तद्वृत्तत्वं नित्यस्य ज्योतिष्टोमस्य युक्तम् । तस्मात् अग्निष्टोम एव
तत् कर्म यस्यानुष्ठानं विना यागान्तरं नानुष्ठेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अग्निष्टोम इति । 'एतदर्थः' एतेनेत्यत्र एतच्छब्देन
परामृष्टः—'अग्निष्टोमः' एव, न तु ज्योतिष्टोमस्य संस्थान्तराणी-
त्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) ५।३।३९-४२ ऽथान्येनेत्यखिलः क्रतुः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेष एव विचारः ।

(२) पूर्वोदाहृतमेवात्रापि विषयवाक्यम् ।

(३) सन्देहान्तरं च तत्र—अथान्येनेत्यत्रान्यपदेन किं परामृश्यते-
किं ज्योतिष्टोमस्य संस्थान्तराणि उत तानि सोमविकृतिरूपाण्य-
न्यानि चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सन्निधानात् अग्निष्टोमसजातीयानां संस्थान्तराणा-
मेवात्र परामर्श इति ।

(५) सिद्धान्तः—'यज्ञानां प्रथमो यज्ञ' इति सर्वयज्ञप्रतियोगिकं
प्राथम्यमुक्तम् । तस्मात् अन्येनेतिपदेन सर्वे एव यागाः—ज्योतिष्टोम-
स्य संस्थान्तराणि एकाहाहीनसत्ररूपाः सोमविकृतियागाश्च—परामृ-
श्यन्ते । तस्मादग्निष्टोमानुष्ठानानन्तरमेव सर्वे एतेऽनुष्ठेया इति ।

अग्निचित्पदेन चयनमात्रं प्रते निमित्तमुक्तम् । न हि सति निमित्ते
निमित्तिकस्य विलम्बो युज्यत इति ।

(५) सिद्धान्त — कृतानुष्ठानार्थं प्राग्निश्चयनेन सस्मियते । न चान
पन्ने प्रती चयनसंस्कारः सफलो भवति । तस्मात् प्रती सम्पन्ने एव
चयनस्य याथार्थ्येन सम्पत्तिः । तत्सम्पत्त्यनन्तरं चानुष्ठानतुरन्निचितम्
ततश्चास्याग्निचिदुप्रते ऽधिकारः । तस्मात् प्रचयन्ते प्रतानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—याग इति । 'यागे पूर्णे' सम्पन्ने सति चयनसंस्कार-
तान्मौ यागानुष्ठानानन्तरमेव—'अग्निचिदुप्रतम्' अनुष्ठेयम्—न तु चय
नमात्रे सम्पन्ने इत्याशयः ॥ १० ॥

(११) ५।३।२९-३१ दीक्षितो दीक्षणीयान्ते

(१) प्रमयिचार आनुत्तिपरकः ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रूयते—'अग्नायैष्णवेकादशकपाल निर्वपेत्
दीक्षिष्यमाणः' इति । अन्येऽपि ध्रूयते—'दण्डेन दीक्षयति—मेघलया
दीक्षयति—वृष्णाजिनेन दीक्षयति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सर्वरेभिर्दीक्षणीयैर्दीक्षितत्वं सम्पद्यते—उ-
न केवलमेकयैः दीक्षणीयेष्विति ।

(४) पूर्वपक्षः—इष्टिरुद् दण्डादीनामपि दीक्षितत्वासाधनत्वाभि-
धानात् सर्वाणि दीक्षणाव्यपेक्षितानि दीक्षितत्वासिद्धाविति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरुषसंस्कारकव्येनैव दीक्षायाः उपयोगः । संस्का-
रकत्वं च कर्मरूपाया इष्टेरेव, न द्रव्यरूपाणां दण्डादीनाम् । तस्माद्दी-
क्षासिद्धिर्दीक्षाभावेणेति ।

एतदभिप्रेत्याह दीक्षित इति । 'दीक्षणीयाया' इष्टे—'अन्ते' सम्प-
त्तो—'दीक्षितः' दीक्षामसंस्कारयुक्तो भवति पुरुष इति ॥ ११ ॥

(१२) ५।३।३२-३६ काम्ययागेषु न क्रमः ।

(१) प्रमयिचारः ।

(२) भवन्ति काम्या यागा—'येन्द्राग्नेमेकादशकपाल निर्वपेत्
प्रजाकाम' इत्यादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं येन क्रमेणाग्नातास्तेनैव क्रमेणानुष्ठेया
काम्ययागा उत नियतक्रमं विनैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पाठस्य क्रमहेतुत्वात् पठितक्रमेणैवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—एकप्रयोगाभावेन परस्परकाङ्क्षाभावात् यदा
काम उत्पद्यते तदैव काम्यस्य कर्मणोऽनुष्ठानम् । नाध्वणीयस्तत्र कोऽपि
क्रम इति ।

एतदभिप्रेत्याह काम्येति । 'काम्ययागेषु' 'क्रमः' अनुष्ठानपौर्वापर्य-
रूपः 'न' आश्रयणीय इति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ५।३।३७-३८ अग्निष्टोमस्त्वेतदर्थः

(१) क्रमविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रुयते—'एष वाच प्रथमो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः-
य एतेनानिष्ठाऽथान्येन यजेत गर्तपत्यमेव हि तज्जीर्येत प्रथा मीयेत' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—'य एतेन' इत्यनेन किं कर्म उच्यते—किं सर्व-
संस्थो ज्योतिष्टोमः सकलः उत तस्याग्निष्टोमसंस्थामात्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—समानां ज्योतिष्टोमसंस्थानां काम्येकामनुपन्य-
स्य 'एतेन' इति सामान्यनिर्देशात् प्रकृतः पूर्ववाक्योक्तः सकलः सर्वसं-
स्थोपेतो ज्योतिष्टोमः परामृश्यते । तस्मात् सकलं ज्योतिष्टोमं सामाप्यैव
यागान्तरमनुष्ठेयमिति वाक्यार्थः—इति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्निष्टोमसंस्थैव ज्योतिष्टोमस्य नैजं रूपम् ।
अग्निष्टोमस्यैव नित्यत्वात् । अतः प्रकरणमेतदग्निष्टोमस्यैव । तस्माच्च
एतच्छब्देन स एव परामृश्यते । संस्थान्तराणां काम्यत्वेनानित्यता । त-
तश्च न तद्वृत्तं नित्यस्य ज्योतिष्टोमस्य युक्तम् । तस्मात् अग्निष्टोम एव
तत् कर्म यस्यानुष्ठानं विना यागान्तरं नानुष्ठेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अग्निष्टोम इति । 'एतदर्थः' एतेनेत्यत्र एतच्छब्देन
परामृष्टः—'अग्निष्टोमः' एव, न तु ज्योतिष्टोमस्य संस्थान्तराणी-
त्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) ५।३।३९-४२ ऽथान्येनेत्यखिलः क्रतुः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेष एव विचारः ।

(२) पूर्वोदाहृतमेवात्रापि विषयवाक्यम् ।

(३) सन्देहान्तरं च तत्र—अथान्येनेत्यत्रान्यपदेन किं परामृश्यते-
किं ज्योतिष्टोमस्य संस्थान्तराणि उत तानि सोमविकृतिरूपाण्य-
न्यानि चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सन्निधानात् अग्निष्टोमसजातीयानां संस्थान्तराणा-
मेवात्र परामर्श इति ।

(५) सिद्धान्तः—'यज्ञानां प्रथमो यज्ञ' इति सर्वपक्षप्रतियोगिकं
प्राथम्यमुक्तम् । तस्मात् अन्येनेतिपदेन सर्वे एव यागाः—ज्योतिष्टोम-
स्य संस्थान्तराणि एकाहाहीनसग्ररूपाः सोमविकृतियागाश्च—परामृ-
श्यन्ते । तस्मादग्निष्टोमानुष्ठानानन्तरमेव सर्व एतेऽनुष्ठेया इति ।

अथ च नियम सोमविहितेष्वेव नेष्टिपशरूपयागान्तरेषु इति लिङ्गा
हू गम्यते—'प्रजापतिर्वा अग्निष्टोम स उत्तरानेऽहान्तानमृजत्—तेभ्य
स्या तनु प्रायच्छन्' इत्यनेन एकाहादीनामेवाग्निष्टोमप्रभवत्वं सूच्यते
न यागान्तराणाम् ।

एतदभिप्रेत्याह—अथेति । 'अन्येनेति' शब्देन—'अग्निल क्रतु —
सर्व एव यागा ज्योतिष्टोमस्य षट् सस्था सोमविहतयश्च—परामृश्यन्ते
इति शेष ॥ १४ ॥

(१५) ५।३।४३-४४ स चैकानेकशस्तोमः

(१) पूर्वधिचारशेष ।

(२) पूर्वोदाहृतमेवात्रापि विषयवाक्यम् ।

(३) सन्देहस्तु—अन्येनेत्यय शब्दः किमेकस्तोमके क्रतौ वर्तते उत
एकस्तोमके बहुस्तोमके चेति ।

(४) पूर्वपक्ष —एकस्तोमके एव क्रतौ वर्ततेऽत्रान्यशब्दः—अर्थवा-
देन तथैवावगमात् । अग्निष्टोमे यस्त्रिवृत् स्तोम स त यत्र द्वीपयमीत्यर्थं
वाद्धान्ये उपलभ्यते । तस्मादर्थवादात् एकस्तोमकानामेव शुद्धौ प्रा-
प्तिः । अत एकस्तोमका एवान्यशब्देनोच्यन्ते इति ।

(५) सिद्धान्त —अग्निष्टोमप्रतियोगिकतया एकस्तोमबहुस्तोम
साधारण्येन श्रूयमाणस्यान्यशब्दस्य सङ्कोचे हेत्वभावात् सर्वधिपयो
ऽयशब्द इति ।

एतदभिप्रेत्याह स चेति । 'एकानेकशस्तोम' एकस्तोमक अनेक
स्तोमक 'च' क्रतु —'स' अन्येनेत्यत्रान्यशब्देन परामृष्ट इत्यर्थः ॥१५॥

न्यायाः पञ्चदशेरिताः ।

'पञ्चदश' 'न्याया' अधिकरणानि—'ईरिता' उक्ता —भाष्यकारे
णास्मिन् पादे इति शेषः ॥

इति पञ्चमस्य तृतीयः ।

अथ पञ्चमस्य चतुर्थः पादः ।

[क्रमनियामकश्रुत्यादिवलावलविचारात्मक]

(१) ५।४।१ श्रुत्यर्थाभ्याम्पाठवाध क्रमेण

(१) क्रमबोधकेषु वलावलविचार ।

(२) (अ) ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु आश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने पठित । तस्यैव दशमस्थानस्थ श्रुत्याऽऽम्नायते—‘आश्विनो दशमो गृह्यते’ इति ॥ (क) अग्निहोत्रानन्तर यवागूपाक पठित अर्थवशात्तु अग्निहोत्राग्रागेव स प्राप्त ॥

(३) उभयथात्र सन्देह—(अ) आश्विनग्रहस्य क क्रमोऽभ्युपेय—किं पाठानुरोधात् तृतीयस्थानं तस्योत श्रुत्यनुरोधाद् दशममिति । (क) तथैव यवागूपाकस्य क क्रम किं पाठवशात् सोऽग्निहोत्रानन्तर कर्तव्य उतार्थवशात् तस्मात् प्रागिति ।

(४) पूर्णपक्ष—श्रुतिपाठयोरर्थपाठयोश्च समवलत्वादुभयत्रात्रेच्छिको विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्त—(अ) पाठो न क्रममभिधत्ते—केवलमन्यथानुपपत्त्या क्रमस्य कल्पने मूल भवति । श्रुतिस्तु साक्षात् क्रममभिधत्ते । तस्मात् श्रुति पाठाद् बलवत्तरा । एव चाश्विनस्य दशममेव स्थानमिति । (क) अर्थपाठयोर्मध्येऽपि पाठ क्रम कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुसरन्नेव त कल्पयति । असमर्थं तु यवागूपाकात् पूर्वमग्निहात्रमनुष्ठानम्—ब्रह्ममन्तरेण होमस्यासम्भवात् । एव चार्थपाठयोरुपजीव्योपजीवकभावे सिद्धेऽर्थ पाठाद् बलवत्तर । तस्मात् यवागूपाकादनन्तरमेवाग्निहोत्रानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह श्रुतीति । ‘क्रमेण’ क्रमविषयकशब्दे—‘श्रुत्यर्थाभ्याम्’ श्रुत्या अर्थेन च—‘पाठस्य’ ‘वाध’—तथा पाठापेक्षया श्रुतेरर्थस्य च प्रावृत्त्यमित्याशय ॥ १ ॥

(२) ५।४।२-४ ग्राह्यमुख्यं न प्रवृत्तिर्विरोधे ।

(१) वलावलविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयो पूर्व दध्नी धर्मा आम्नाता अवदानादय पश्चादाग्नेयस्य । प्रदान तु आग्नेयस्येव पूर्वम् ।

(३) तत्र सन्देह—किं प्रावृत्तिकेन क्रमेण पूर्व दध्नीऽवदानादयः उत मुख्यक्रमेणाग्नेयस्यैव पूर्वमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रावृत्तिकक्रमेणावदानादिर्दध्न एव पूर्वं कार्यं इति ।

(५) सिद्धान्तः—यस्य प्रदानं पूर्वं तस्यैवावदानादिः पूर्वं कार्यः । फलप्रत्यासत्त्या प्रदानमेव मुख्यम् अवदानादिकं तु तदङ्गम् । तथा-सति मुख्यस्य क्रममनुष्ठत्यावदानादिकमप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्य-क्रमो हि प्रावृत्तिकक्रमाद्वलघत्तरः । अन्यथाकरणे तु दध्नोऽवदानादि-तत आग्नेयस्यावदानादि—तत आग्नेयस्य प्रदानम्—ततो दध्नः प्रदानम् इति क्रमः स्यात् । तत्र च दध्नोऽवदानादेः प्रदानस्य च मध्ये महद्ध्यवधानं स्यात् । मुख्यक्रमाश्रये तु आग्नेयस्यावदानादि-तत-स्तस्य प्रदानम्—ततो दध्नोऽवदानादि—ततो दध्नः प्रदानमिति न क-स्याप्यङ्गविप्रकर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्राह्यमिति । 'विरोधे' प्रवृत्तिक्रममुप्यक्रमयोर्विरो-धे 'मुख्यम्' मुख्यक्रम एव—'प्राह्यम्' वलघत्तरत्येनेति शेषः ॥ २ ॥

(३) ५।४।५-६ इष्टिं कृत्वा सोमयागञ्च कुर्यात्

(४) ५।४।५-६ यद्वा सोमः पूर्वमिष्टेरपि स्यात् ।

(१) क्रमविरोधविचारः ।

(२) स्तो दर्शपूर्णमासौ इष्टियागौ—अस्ति च ज्योतिष्टो-मः सोमयागः ।

(३) तत्र सन्देहः—इष्टिसोमयागयोः कः क्रमः—किमादाविष्टिः पश्चात् सोम उत ध्वन्यय इति

(४) पूर्वपक्षः—'दर्शपूर्णमासाविष्टौ सोमेन यजेत' इति स्पष्टं धृत्या क्रमस्याभिधानात् प्रथममिष्टिः कार्या ततः सोमयाग इति ।

(५) सिद्धान्तः—'सोमेन यदयमागोऽन्वीनादधीत' इति धृतिः अन्याधानादनन्तरमेव सोमयागस्य कर्तव्यमिति चेत् । अथ च यदान-न्तर्यमुच्यते तद् व्यवधानं न सङ्गते । 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टौ सोमेन यजेत' इत्यत्र तु पौर्वापर्यमात्रमुक्तं नानन्तर्यम् । तस्मात् सोमेनेति धृति-यलात् सोमयागस्यैव पूर्वमनुष्ठानम् नेष्टेरिति ।

एतदभिप्रेत्याह इष्टिमिति । 'इष्टिं' इष्टियाग 'कृत्वा' तत्पश्चात् 'सोमयाग' 'न' कुर्यात्—अपि त्विष्टेः प्रागेवेत्याशयः ॥ ३ ॥

उभयोरपि क्रमयोः श्रौतत्वेन नात्र बलाबलमिति मतसि कुर्या पूर्वोपात्ते सिद्धान्ते ऽर्चिं प्रदर्शयन् सिद्धान्तस्य स्वरूपान्तरमाह यष्टे-ति । 'यद्वा' अथवा—'इष्टे' पूर्वम् 'अपि'—न तु पश्चादेव—सोमः 'स्यात्' । दर्शपूर्णमासाग्निष्ट्वेनानेन इष्टेः प्रागनुष्ठेयता सोमेन यदय-

माण इत्यनेन च सोमस्य प्रागनुष्ठेयता—इत्युभयोः कमयोर्विकल्प एवा-
स्थेयः । दर्शपूर्णमासाविष्ट्वेति वाक्येनेष्टेरनन्तरमेव सोमस्य कर्तव्यत्व-
मुच्यते—किन्तु तदेव नैकान्तिकम्—वाक्यान्तरेण इष्टेः पूर्वमपि सोमः
कर्तव्यो भवत्येव । अत एच्छ्रिको विकल्प एवात्रेति ॥ ४ ॥

(५) ५४।१०-१४ एतौ पक्षौ क्षत्रविद्ब्राह्मणानाम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पूर्वोदाहृत एवात्र विषयः । इष्टिसोमयोः क्रमे ऽनियम इति
स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहान्तरम्—इष्टिसोमयोः क्रमे योऽनियम उक्तः स
किं त्रयाणामपि घर्णानामुत द्वयोरेव न ब्राह्मणस्येति ।

(४) पूर्णपक्षः—विद्वत्क्षत्रिययोरेवानियमः । ब्राह्मणस्य तु सोमपूर्व-
त्वमेव नियतम्, उत्कर्षध्वणात्—‘आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया—स
सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति—यदेवाद्ः पौर्णमासं हविः तत् तद्यन्नुनि-
र्घपेत्—तर्ह्युभयदेवतो भवति’ इति । अत्र दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्व-
मुत्कर्ष उच्यते ब्राह्मणविषये । तस्माद् ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव
नियतमिति ।

(५) सिद्धान्तः—आग्नेय इत्यादिवाक्ये दर्शपूर्णमासयागो मोक्तो
नाम्ना । एकमेव हविरत्रोच्यते—तेन चाग्नीषोमीयपुरोडाशमात्रे ब्राह्म-
णस्य सोमपूर्वत्वमनेन वाक्येनोच्यते । तस्मात्पूर्वाधिकरणन्यायस्य घर्ण-
त्रयसाधारण्ये स्थिते घर्णत्रयेऽप्यनियम एव क्रमस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह—‘एतो पक्षौ’ यौ द्वौ सिद्धान्तौ पूर्वाधिकरणे उक्तौ
तौ—‘क्षत्रविद्ब्राह्मणानाम्’ वैश्यक्षत्रियब्राह्मणानां त्रयाणामेव घर्णा-
नाम्—न विद्वत्क्षत्रिययोरेव । वृत्तानुरोधात् जात्यभिधाने क्रमव्य-
तिक्रमः ॥ ५ ॥

(६) ५४।१५-१८ सोमाधाने सोमकालस्य वाधः ।

(१) क्रमे विचारविशेषः ।

(२) ‘यः सोमेन यद्य्यमाणोऽग्निमादधोत ननु स प्रतीक्षेत न नक्ष-
त्रम्’ इति श्रुतुनक्षत्रपरीक्षणं निषिद्धम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अयं कालविशेषवाधः किमाधानस्योत
सोमस्येति ।

(४) पूर्णपक्षः—आधानस्यैव कालवाधः । आधानकालविधायेवो-
क्तम् ‘यसन्तेऽग्नीनादधोत—रुत्तिकास्त्रग्निमादधोत’ इति श्रुतुनक्षत्रायेक्ष-

णम् । अङ्गआधानम् । तस्मात् तस्यैव कालबाधो न्याय्यो न तु प्रधानस्य सोमस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—सोमसस्यधिन आधानस्य विषये घसन्तकृत्ति-
कीचुपलक्षितः कालः शास्त्रान्तरेणैव बाधितपूर्वः । 'यदैवैनं यन्नमुपनमेद-
यादधीत' इति सोमयागचिकीर्षया आधानस्य काल उपदिष्टः ऋतुन-
क्षत्रादिनिरपेक्ष एव । तस्मादुदाहृतवान्ये य ऋतुनक्षत्रपरीक्षणनिषेध-
स्तेन सोमकालस्यैव बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह—सोमाधान इति । 'सोमाधाने' सोमयागचिकीर्षया
य आधानं क्रियते तस्मिन्—यद्वतुनक्षत्रेक्षणनिषेधनं तेन—'सोमकालस्य'
एव 'बाधः' न स्याधानस्येति शेषः ॥ ६ ॥

(७) ५।४।१६-२१ उत्क्रष्टव्यः स्यात् पुरोडाश एव

(१) क्रमविशेषविचारः ।

(२) 'आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया' इत्यादिना चतुर्थाधिकरणविधा-
रप्रस्तावे उद्बुधूतेन वाक्येन अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य सोमादूर्ध्वमुत्कर्ष
उक्तः । भवति चाग्नीषोमीयस्याज्यमपि ।

(३) तत्र सन्देहः—किंपुरोडाशज्यस्याप्युत्कर्षो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्नीषोमीयसम्यग्बन्धस्योभयत्रापि तुल्यतयात् पु-
रोडाशज्यस्याप्युत्कर्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—मिश्रदेवत हि आज्यम्—अग्नीषोमीय प्राजापाय
वैष्णव चेति । पुरोडाशस्येकदेवतं अग्नीषोमीय एव । उदाहृते च
वाक्ये एकदेवतस्याभिधानम् । यथा चैन्द्राग्र द्रव्यं न शक्यते आग्नेयमि-
ति यदितु तथा त्रिदेवतमाज्यं न शक्यते अग्नीषोमीयमिति यदितुम् ।
तस्मादुक्तवाक्येन सोमात् प्राक् अग्नीषोमीयस्यैवाकर्तव्यत्वमुच्यते—
अग्नीषोमीयस्य च पुरोडाशस्यैव । आज्येन प्राजापते' विष्णोर्वा यजनं न
निषिध्यते । तस्मात् सोमात् प्रागप्याज्येन यजितुं शक्यम् । ततश्च
नाज्यस्य सोमादूर्ध्वमुत्कर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह—उत्क्रष्टव्य इति । अग्नीषोमीय. 'पुरोडाश' एव
'उत्क्रष्टव्यः'—सोमादूर्ध्वमिति शेषः—न त्वाज्यमप्युत्क्रष्टव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

(८) ५।४।२२-२४ द्वैदिन्यं स्यान्नेष्टिघर्मो विकारे ।

(१) क्रमे विचारविशेषः—

(२) 'पेन्द्राग्नमेकादशकपाल निर्वपेत्' 'सौर्यं चरु निर्वपेत्' प्रह्व-
चंसकाम' इति इष्टिविकाराः । इष्टिप्रवृत्तिश्च द्वादशकालः 'पूर्वेचुरग्निं
गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजेत' इति स्पष्टविधानात् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं वैकृतानामपि द्वयहकालतोतैकाहकालतेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ द्वयहकालत्वं दृष्टम् । प्रकृतिधर्माणां च विकृतायतिदेशः । तस्माद् वैकृतानामपि द्वयहकालतेति ।

(५) सिद्धान्तः—एकाहकालत्वं स्पष्टमुक्तं श्रुत्या—‘इष्टया पशुना सोमेन वा यद्व्यमाणः पौर्णमास्याममावास्थार्यां वा यजेत’ इति । अत्र साङ्गस्य पौर्णमासीयागरयैकाहनिर्वर्त्यत्वमुच्यते । अनेन चोक्तं वैकृतानामेकाहकालताऽतिदिष्टद्वयहकालतां याधते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—द्वैदिः यमिति । ‘इष्टिधर्मः’ इष्टिप्रकृतिगतो धर्मः—‘द्वैदिष्यम्’ द्वयहकालत्वम्—‘विकारे’ विकृतियागे—‘न’ ‘स्यात्’ अतिदिष्टतया न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

(९) ५।४।२५ सोमोर्ध्व सान्नाय्यधर्मा विकारः

(१) क्रमविचारविशेषः ।

(२) ‘वैश्यदेव्यामिक्षा’ इत्यादिः सान्नाय्यविकारः—‘अग्नीपोमीयमेकादशकपालम्’ इत्यादिरग्नीपोमीयपुरोडाशविकारः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेते विकाराः सोमादूर्ध्वमेवात प्रागूर्ध्वं चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सोमात्प्रागूर्ध्वं वा यथेच्छमनुष्ठानं विकाराणाम्—विशेषनियामकस्याभावादिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘नासोमयाजी सन्नयेत्’ इति निषेधेन सान्नाय्यं नियमेन सोमादूर्ध्वमुत्कृष्यते । अग्नीपोमीयपुरोडाशस्य चोत्कर्षः पूर्वमेव चतुर्थाधिकरणे दर्शितः । तस्मात् सान्नायाग्नीपोमीययोर्विकारा अपि सोमादूर्ध्वमेवानुष्ठेया इति ।

एतदभिप्रेत्याह—सोमोर्ध्वमिति । ‘सान्नाय्यधर्मा’ सान्नाय्यस्य धर्म इय धर्मो यस्य स एवम्भूतः—‘विकारः’ सान्नाय्यविकार इति यावत्—‘सोमाद्’ ‘ऊर्ध्वम्’ एव अनुष्ठेय इति शेषः—न कदाचिदपि प्रागित्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) ५।४।२६ इष्टेः पश्चात् सोमधर्मा विकारः ।

(१) क्रमविचारो वर्तते ।

(२) ‘गवा यजेत’ इत्यादिना गवादिनामका. सोमविकारा एकादा आम्नाताः ।

(३) तत्र सन्देहः—इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यविकल्पः स्थितस्तृतीयेऽधिकरणे । अयमेव विकल्पः किं सोमविकारेष्वपि उत भवति तत्र नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेन—यथा सोमस्य इष्टिपूर्वत्वे विकल्पस्तथैव सोमविकाराणामपीति ।

(५) सिद्धांतः—इष्टेः पूर्वं यत्सोमानुष्ठानं प्राप्नोति तन्न साक्षादुक्तमपि त्वर्थाक्षिप्तम् । तस्मात्तन्न शक्यते विकारेष्वतिदेष्टुम् । इष्टेः पश्चात्कर्तव्यत्वं तु सोमस्य साक्षादुक्तं 'दर्शपूर्णमासां यामिष्टु सोमेन यजेत' इत्यत्र । अस्यैव चेष्ट्युत्तरकालीनताधर्मस्यातिशयो विकारेषु । तस्मात् सोमविकारा इष्टेः पश्चादेवानुष्ठेया इति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह इष्टेरिति । 'सोमधर्मा' 'विकारः' सोमस्य विकारः गवादियागः—'इष्टेः' 'पश्चात्'—एव अनुष्ठेय इति शेषः ॥ १० ॥

पादे तुर्ये पञ्चमस्येह सम्यक्
प्रोक्ता न्याया न्यायविद्भिर्देशैव ।

स्पष्टम् ।

इति पञ्चमस्य चतुर्थः ।

समाप्तः पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठस्य प्रथमः पादः ।

[अधिकारिविचारात्मकः]

(१) ६।१।१-३ स्वर्गादिफलमिज्यादेः

(१) अनुष्ठानक्रमो निरूपितः । कोऽनुष्ठानेऽधिकार इदानीं कर्मसु विचार्यते । अधिकारश्च कर्मसु तत्फलभोस्तृतयेवेति कर्मणां सफलत्व-मेवादौ परीक्ष्यते । (अधिकारन्यायः)

(२) 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र यागस्वर्गकामयोः सम्यग्धोऽवगम्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र प्रधान-यागो वा स्वर्गो वा-अर्थात् कि-मत्र यागः साधनत्वेन सम्यग्यते उत साध्यत्वेनेति प्रधानं सशयः । तन्मूलत्वेन चापरः सन्देहः—स्वर्गं किं द्रव्यविशेषः उत सुखविशेषः । यदि स्वर्गो द्रव्यविशेषस्तर्हि स एव प्रधानं यागो गुणः ।

यागस्य प्राधान्यपक्षे स एव साध्यतयाऽन्येति—ततश्च स्वर्गकामस्य पुरुषस्याधिकारोऽनेन वाक्येन नैवोच्यते इत्येव स्यात् ।

(४) पूर्वपक्षः—स्वर्गो द्रव्यविशेषः लोके सुखसाधनद्रव्यपरत्वेन स्वर्गशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् । अतः स्वर्गोऽयं गुणः साधनम्, यागः प्रधानं साध्यम् । तथा स्वर्गरूपेण द्रव्येण यागः साधयेदित्यर्थो वाक्यस्य पर्यवसितः । एव च वाक्ये फलानभिधानेन तद्भोगाभावात् यजमानस्य यागे कर्तृत्वमेव, न त्वधिकार-फलभोस्तृतया स्वाभित्तिमेव ह्यधिका-रशब्दार्थः इति ।

(५) सिद्धान्तः—स्वर्गशब्दः सुखविशेषे रूढः द्रव्ये तु लाक्षणिकः एव । यजेतेति पदमाख्यातव्याकारेण भावनामाचष्टे विधित्वाकारेण च पुरुषः प्रवर्तयति । पुरुषश्च स्वाभिमतफलमन्तरेण न प्रवर्तते इति तदपेक्षितं स्वर्गमेव भाव्यतया उपादीयते । एव च सुखविशेषस्य भाव्यत्वं विधिध्रुत्वा सिद्धम् । कामशब्दयोगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वम् । तस्मात् स्वर्गरूपफलसम्भोगस्य सम्भाव्यमानत्वादस्त्येवात्र वाक्येऽधि-कारप्रदर्शनं यजमानस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह स्वर्गादीति । 'इज्यादेः' यागादेः कर्मणः साधनम्-

तस्य 'फल' साध्यम्—स्वर्गादि स्वर्गपञ्चिन्द्रियादि-भजतीति स्वर्गादिकामस्येव यजमानस्य तत्तत्कर्मण्यधिकार इति ॥ १ ॥

(२) ६।१।४-५ मनुष्योऽत्राधिकारभाक् ।

(१) अधिकारविचार ।

(२) दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इत्युक्तम् ।

(३) तत्र सन्देह —अत्र विहिते कर्मणि कोऽधिकारी-य कश्चन चेतनो जीव स सर्व उत केवल स एव य समर्थ इति ।

(४) पूर्वपक्ष —स्वर्गकामोऽत्राधिकारीति स्थितम् । स्वर्गश्च सुख विशय सुखविशेषकामना च सर्वेषा जीवानां भवति । तस्मात् सर्वेषा जीवानामत्राधिकार इति ।

(५) सिद्धान्त —दर्शपूर्णमासयागे भवन्ति बह्व्यङ्गानि । तेषामननुष्ठानेऽङ्गविकलत्वात् यागो न फल साधयेत् । एव य कश्चित् सकल मङ्गजात सम्पादयितु शक्नुयात् तेनैव याग सम्पद्येत फल च साधयेत् । न च मनुष्यातिरिक्तानां जीवानामस्ति शक्ति कर्मानुष्ठाने । तस्मात् साह कर्मानुष्ठानसमर्थस्य पुण्यस्यैवात्राधिकार इति ।

एतदभिप्रेत्याह मनुष्य इति । 'अत्र' स्वर्गादिफलके यागादौ—'मनुष्य' न तु तिर्यगादय — अधिकारभाक् अधिकारी भवतीति शय ॥२॥

(३) ६।१।६-१६ पत्नीनां चाधिकारोऽत्र

(१) अधिकारविचार ।

(२) 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत' इत्युक्तम् ।

(३) तत्र सन्देह —अत्र विहिते कर्मणि किं पुत्राणां अधिकार उत स्त्रीणांमपीति ।

(४) पूर्वपक्ष —स्वर्गकाम इत्यत्र पुलिङ्गनिर्देशात् कर्मजन्यफलभो कर्तृवरूपोऽधिकार पुत्र एवेति ।

(५) सिद्धान्त —लिङ्गस्य ग्रहत्यर्थत्वाभावात् उद्देशगतत्वेनावि वक्षितव्यम् । तथा च स्वर्गकामपदबोधिताधिकार स्त्रीपुत्रसाधारण । तस्मात् स्त्रीणामप्यत्राधिकार इति ।

एतदभिप्रेत्याह पत्नीनामिति । 'अत्र विधिबोधितकर्मणि—'पत्नीनां स्त्रीणाम्—'च—न केवल पुत्राम्—'अधिकार' फलभोक्तृचमनुष्ठातृत्व च भवतीति शय ॥ ३ ॥

(४) ६।१।१७-२१ दम्पत्योश्च यजि सह ।

(१) पूर्वाधिकरणशयभूतो विचार ।

(२) पुरुषवत् स्त्रियोऽपि यागानुष्ठानेऽधिकार इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं पृथक् पत्नी यजेत पृथक् च तस्याः पतिः उतोभावपि सहैव यजेयातामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘यजेत’ इत्यत्रैकवचनस्य विवक्षितत्वात् एकैकस्य पृथगधिकारः । तस्मात् दम्पतीभ्यां पृथक् पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—कर्मणि तत्र तत्र यजमानकर्तृकं तत्पत्नीकर्तृकं चाङ्गचातं विहितमुपलभ्यते । यथैकत्र पत्न्यवेक्षणमन्यत्र यजमानावेक्षणम् । यदि पृथक् कर्मानुष्ठीयेत तर्हि यजमानकर्तृके यागे पत्नीकर्तृकमङ्गं लुप्येत पत्नीकर्तृके च यागे यजमानकर्तृकं लुप्येत । एवं च कर्म विगुणं स्यात् । कर्मणो वैगुण्ये च फलं न सिध्येत । तस्मात् सहैवाधिकारो दम्पत्योः । न चैकवचन विरुद्धम् । दम्पत्योरेकस्यैव कर्तृत्वस्याङ्गीकारात् इति ।

एतदभिप्रेत्याह दम्पत्योरिति । ‘दम्पत्योः’ स्त्रीपुंसोः—‘च’ ‘यजिः’ यागः ‘सह’ सहैवानुष्ठेय इति शेषः ॥ ४ ॥

(५) ६।१।२२-२३ वसानौ दम्पती प्रोक्तौ

(१) पूर्वाधिकरणेणो विचारः ।

(२) अस्याधानम् ‘य एव विद्वानग्निमाधत्ते’ इति । तत्रोक्तम् ‘क्षौमे-
घसानावग्निमादधीयाताम्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेकेन पुरुषेणैवमाधान कार्यमुत द्वाभ्यामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—घसानावित्यत्र पुल्लिङ्गद्विवचनोपलम्भात् द्वयोः पुरुषयोरत्राधिकारो नैकस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—क्षौमस्यैवात्र विधेयत्वात् पुल्लिङ्गमत्र न विधीयते । अपि तु दम्पत्योः सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूयते । तस्मादाधानेऽधि-
कारिणः पुरुषस्यैकत्वमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—घसानाविति । ‘दम्पती’ सहाधिकारिणौ एव ‘वसा-
नौ’ क्षौमे घसानौ इति ‘प्रोक्तौ’—क्षौमे घसानाविति दम्पती उद्दिश्यैव प्रोक्त-
म्—न पुरुषद्वयमुद्दिश्य—ततश्चैकस्यैव पुरुषभ्याधिकार इत्याशयः ॥५॥

(६) ६।१।२४ यावदुक्ताः स्त्रियः क्रियाः ।

(१) दम्पत्योः सहाधिकारे विचारविशेषः ।

(२) ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिविहितेषु यागेषु
दम्पत्योः सहाधिकार इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं यागान्तर्गतं सर्वं यजमानकर्तृकं कर्म
स्त्रिया पुरुषेण च कर्तव्यमुत कानिचिदेव स्त्रिया कार्याग्न्यानि स्यान्ति
पुरुषेणैवेति ।

(४) पूर्वपक्ष — उभयोः सहाधिकाराद् यथा पुरुषो यजमानस्तथा स्त्री अपि यजमाना—तथाच याजमानं सर्वं स्त्रियाऽपि कार्यमिति ।

(५) सिद्धान्त — यावदेव कर्म साक्षाच्छ्रुत्या पत्नीऋतृकृत्येनोभयकृतृकृत्येन वाऽऽम्नात तावन्मात्रे एव स्त्रियाः कृतृत्वमन्यत्र तु पुरुषस्यैवति ।

एतदभिप्रेत्याह—यावदिति । 'यावदुक्ता' यावन्ति कर्माणि स्त्रीकृतृकृत्येन स्पष्टमाम्नातानि तान्येव—'प्रिया' कर्माणि—'स्त्रिया' स्त्रिया कार्या इति भावः ॥ ६ ॥

(७) ६।१।२५-३८ शूद्राधिकारी नेज्यादा

(१) अधिकारविचारः ।

(२) सन्त्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि ।

(३) तत्र सन्देह — किमेतेषु कर्मसु चतुर्णामपि वर्णानामधिकार उक्त शूद्रवर्जं प्रयाणामेवेति ।

(४) पूर्वपक्ष — 'स्वर्गकामो यजेत' इति साधारण्येन विधानम् । स्वर्गस्य च कर्मनीयत्वं चतुर्वर्णसाधारण्यम् । तस्माच्चतुर्णामेवाधिकार इति ।

(५) सिद्धान्त — यागानुष्ठाने वा विद्याऽपेक्षिता सा वैषर्णिकस्यैव न शूद्रस्य । तस्मादपेक्षितविद्याभावात् न शूद्रस्य यागादावधिकार इति ।

एतदभिप्रेत्याह—शूद्रेति । 'इज्यादौ' यागादौ कर्मणि—'शूद्राधिकार' शूद्रस्य विद्यारहितस्य—'अधिकार' 'न' अस्तीति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ६।१।३९-४० अद्रव्योऽप्यधिकारवान् ।

(१) अधिकारविचारो वर्तते ।

(२) सन्त्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि ।

(३) तत्र सन्देह — एतेषु कर्मसु निर्धनस्याधिकारो भवति न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष — यथा विद्याऽधिकारेऽपेक्षिता तथा धनमपि । तस्मात् उपयुक्तधनवत् एव कर्मण्यधिकारो न निर्धनस्येति ।

(५) सिद्धान्त — विद्याप्ययनविधिरिव धनार्जनविधिर्नास्ति । एवं भोजनादिकर्मयत् यागस्यापि धनसम्पादनीयत्वात् धनार्जनमपेक्ष्यते । तस्मान्निर्धनोऽपि धनमर्जयित्वा भवत्येव यागेष्वधिकारी—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अद्रव्य इति । 'अद्रव्य' द्रव्यरहित निर्धन—'अपि' न केवल धनी एव—'अधिकारवान्' अधिकारी—यागानुष्ठाने इति शेषः ॥ ८ ॥

(९) ६।१।४१ अद्रवीनोऽप्यधिरुतः

(१) अधिकारविचार ।

(२) अग्निहोत्रादीनि कर्माणि ।

(३) तेषु सन्देह — एतेषु कर्मसु अङ्गहीनोऽधिक्रियते न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष — नेत्रहीन आज्यावेक्षण कर्तुमसमर्थ खञ्ज पादरहितो चिप्पुक्कममनुष्ठातुमसमर्थ । अतोऽङ्गहीनो न कर्मस्वधिकारी इति ।

(५) सिद्धान्त — यथा धनहीनो धनमर्जयिष्याऽधिकारवान् भवति तथैव विकलाङ्गोऽपि चिकित्सया विकलमङ्ग समाध्यायाधिकारवान् भवति । तस्मादङ्गहीनत्वमात्र नाधिकारविरोधीति ।

एतदभिप्रेत्याह—अङ्गेति । 'अङ्गहीन' विकलाङ्ग — 'अपि'—'अधिकृत' अधिकारी भवति कर्मस्विति शेष ॥ ९ ॥

(१०) ६।१।४२ न त्वत्यन्ताङ्गहीनक ।

(१) पूर्वाधिकरणपवाद ।

(२) पूर्वोदाहृतान्येन कर्माण्यत्रापि ।

(३) सन्देह — यस्याङ्गयैकल्यमप्रतिसमाधेयमेव सर्वथा स भव्यधिकारी न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष — पूर्वाधिकरणन्यायन तस्याप्यधिकार इति ।

(५) सिद्धान्त — अङ्गौक्य चिकित्सादिना प्रतिसमाध्यायाधिकार सम्पाद्यत इत्यत्र स्थितम् । यस्य त्वङ्गयैकल्यादिक सर्वथाऽचिकित्स्यमेव यथा जात्यन्त्रादौ— तस्याधिकारोऽसम्भव एव ।

एतदभिप्रेत्याह— न त्यति । 'अत्यन्ताङ्गहीनक' यस्याङ्गयैकल्यमप्रतिसमाधेय स — 'तु'—'न' अधिकृत । इत्यनुपप्यते ।

[काम्येष्वेवानधिकारोऽयं न नियम्यति नभ्या माध्यादय] ॥ १० ॥

(११) ६।१।४३ विधिस्त्योपेयकरणे

(१) अधिकारविचार ।

(२) दर्शपूर्णमासयो 'आर्षेय घृणीते' इति त्रिधाय इदमाज्ञातम्— एक घृणीते द्वौ घृणीते—त्रौ घृणीते न चतुरो घृणीते न पञ्चापि घृणीते इति । गोप्रश्रयतर्क अपि 'आर्षेय' तस्योच्चारणमत्र विहितम् । 'एकस्य ऋतेनामोदलेख — द्वयो — त्रयाणाम्—न चतुणाम्—नापि पञ्चाधिका नाम्' इत्युक्त्याक्यस्यार्थः ॥

(३) तत्र सन्देह — य 'आर्षेयो' न भवति तस्याधिकारो न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष — 'आर्षेय घृणीते' इति सामान्याभिधानान् एकार्यस्य ऋतेयस्य त्र्यार्षेयम्यति सर्वथा तुल्योऽधिकार तथाच 'एक घृणीते' इत्यादि शीघ्रपि त्रिधिराक्यायपति ।

(५) सिद्धान्त — यो न 'यार्पयस्तस्य' नैवाधिकार । तथा च 'त्रीन् वृणीते' इत्यस्यैवैकस्य विधित्वम् । 'एकं वृणीते—द्वौ वृणीते' इति वाक्यद्वयान्तु त्रिवरणस्य स्तावकमेव । तथैव च चतुःपञ्चाधिकरण निषेधवाक्यद्वयमपि । तस्मात् कर्मस्वधितुर्वन् यजमान त्रीनेषांप्रयानुच्चारयेत्, न न्यून नाप्यधिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह—विधिरिति । 'यार्पयस्य' गोत्रत्रयस्यत्र 'वरणे' उक्त्वा—'विधि' त्रीन् वृणीते इत्येकरूप—अन्यच्च वाक्यजात स्तावकमेवति भाष्य ॥ ११ ॥

(१२) ६।१।४४-५० त्रिवर्णो रथकृन्न हि ।

(१) अधिकारविचार ।

(२) आधाने ध्रुयत—'वर्षास्तु रथकार आदधीत' इति ।

(३) तत्र सन्देह—किं त्रैवर्णिकानामन्यतमोऽत्र रथकार उतात्रैवर्णिक इति ।

(४) पूर्वपक्ष—रथ करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिकानामेव य कश्चिद् रथ करोति स एवात्राधिक्रियत इति ।

(५) सिद्धान्त—रथ करोति य सोऽत्र रथकारो न विवक्षित—अपि तु वैश्याया क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्य—शूद्राया वैश्यादुत्पन्ना करिणी—करिण्याम्माहिष्यादुत्पन्न सङ्कीर्णजातिविशेषो रथकार एवात्र विवक्षित । तस्यैवाधानकालो घपर्तुःत्र विधीयते न त्रैवर्णिकस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह—त्रिवर्ण इति । 'त्रिवर्णा' त्रैवर्णिक—'न हि' रथकृत् रथकारपदेन विवक्षित—अपि त्वत्रैवर्णिकोऽशुद्रश्च कश्चित् सङ्कीर्णजातिविशेष इत्याशय ॥ १२ ॥

(१३) ६।१।५१-५२ स्थपतिस्तु निपादः स्यात्

(१) अधिकारविचार ।

(२) 'यास्तुमय रौद्र चर निवपत्, इति प्रकृत्य ध्रुयते—'एतया निपादस्थपतिं याजयेन्' इति ।

(३) तत्र किमधिरूतानां त्रैवर्णिकरथकाराणाम्मस्य पदेकतमो निपादस्थपतिरुत तेभ्योऽन्य एव कश्चिदिति ।

(५) पूर्वपक्ष—अधिरूतानामेवान्यतमोऽयम् । तेषामेव विद्वत्त्वात् अग्निमन्वाच्च । तदन्ये तु न विद्यावन्तो नाप्यग्निमन्तस्तस्मात्त्रैतेऽधिरूता कमस्त्विति निपादानां स्थपतिर्त्रैवर्णिको भवितुमर्हत्येवेति ।

(५) सिद्धान्त—निपादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्यैव मुख्यता । निपादश्च सङ्कीर्णजानिविशय । विद्याहीनोऽपि स ता'कालि

काचार्योपदेशादिना विद्यां सम्पाद्य एकस्मिन् यागविशेषे वचनबला-
दधिक्रियते । तस्मात् त्रैवर्णिकरथकारेभ्योऽन्य एव निपादस्थपतिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्थपतिरिति । निपादस्थपतिरित्यत्र यः 'स्थपतिः'-
यागेऽधिकृतः स निपादः सङ्कीर्णजातिविशेष एव—न तु त्रैवर्णिकरथका-
राणामन्यतम इति भावः ॥ १३ ॥

न्यायाः पादे त्रयोदश ।

स्पष्टम् ।

इति पष्ठस्य प्रथमः ।

पष्ठस्य द्वितीयः पादः ।

[अधिकारिधर्मविचारात्मकः]

(१) ६।२।१-२ एकैकशः सत्रफलं समग्रम्

(१) अधिकारिणो विचारानन्तरं तस्य धर्मा विचार्यन्ते । तत्रादौ
तस्य कामनाया विचारः ।

(२) 'श्राद्धकामा उपेयुः' 'सप्तदशाधराः सप्तविंशपरमाः सत्र-
मासीरन्' इत्यनेककर्तृकं सत्रमाप्नातम् ।

(३) तत्र सन्देहः—सत्रस्य फलं समग्रं किमैकेकस्य कर्तुं शक्यं समु-
दायस्येति—तथा च किं फलांशकामिन एवाधिकार उत समग्रफल-
कामिन एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सत्रस्य कर्ता नैकः पुरुषः अपि तु अनेकपुरुषस-
मुदायः । कर्तुरेव च फलेनाभिसम्बन्धः । तस्मात् समुदायस्यैव फलम्-
पुरुषाणां प्रत्येकं तु फलांश एवेति । तस्माच्च फलांशमात्रकामिनोऽप्य-
धिकार इति ।

(५) सिद्धान्तः—एकैकस्यापि पुरुषस्य समुदायान्तर्गतत्वेनास्त्येव
कर्तृत्वम् । एवमेव 'सत्रमासीरन्' इति बहुवचनमुपपद्यते कर्तृणां बहुत्वे ।
तस्मात् एकैकस्य कर्तुः सकलफलाभिसम्बन्धात् समस्तफलकामिना-
मेवाधिकारो नांशमात्रकामिनामिति ।

एतदभिप्रेत्याह—एकेति । 'समग्रं' सकलं—'सत्रफलं'—'एकैकशः'
सत्रकर्तृणां समदशपुरुषाणां प्रत्येकं—अभिसम्बध्यते इति शेषः ॥ १ ॥

(२) ६।२।३-१२ दशादियागे यजमान एकः ।

(१) अधिकारिणो धर्मभूता सत्या विचार्यते ।

(२) 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुतम् ।

(३) तत्र सन्देह — निमित्त यागे यजमान एक एव स्यादुत एको द्वौ बहवो वेत्यनियम इति ।

(४) पूर्वपक्ष — स्वर्गकाम इत्यत्रैकस्य सत्या उद्देश्यगतत्वादविषक्षिता ग्रहैकत्ववत् । तस्मात् दर्शपूर्णमासयागे एको द्वौ बहवो वा यजमाना भवितुमर्हन्तीति ।

(५) सिद्धान्त — स्वर्गकामगतेकत्वस्याविषक्षितत्वेऽपि यजेतेत्यत्रात्पातगतमेकं च तद्विधेयगतम् । क्रियाद्वारा च कर्ताऽपि विधेय एव । अतो विधेयकर्तृगता यैकत्वसस्या सा विषक्षितैव । ततश्चेक एव यजमान कर्तेति नियम्यते—इति ।

एतदभिप्रेत्याह दर्शेति । 'दर्शादियागे' 'एक' एव—'यजमान' कर्तेति नियम एवेत्याशय ॥ २ ॥

(३) ६।२।१३-१५ अत्रश्यमारब्धसमापनं स्यात्

(१) अधिकारिणोऽधिकारस्य कदा निवृत्तिरिति विचार्यते ।

(२) 'कारीयां वृष्टिकामो यजेत, 'विश्रया यजेत पशुकाम' इत्यादीनि काम्यानि कर्माणि । कदाचिदेव भवति यदुक्तकामेन प्रेरित पुरुष कर्म प्रारभते तदनन्तरं कर्मसमापनात् प्रागेव वृष्ट्यादिरूपं फल लभ्यते ।

(३) तत्र सन्देह — एतस्यामघस्याया किं प्रकान्तं कर्म नियोगतं समापनीयमुत फलप्राप्त्यनन्तरम् हेयमपि इच्छया भवतीति ।

(४) पूर्वपक्ष — फलप्राप्त्या तत्कामो नियतते । ततश्च तत्काममूलकोऽधिकारोऽपैति । तस्मात् फलप्राप्त्यनन्तरं प्रयोजनाभावात् कर्म न समापनीयमिति ।

(५) सिद्धान्त — प्रकान्तस्यासमाप्तौ निन्दा प्रायश्चित्तं च भवते—'देयताभ्यो वा एव आवृश्यते यो यक्ष इत्युक्ता न यजते—वैधातवी येन यजेत' इति । प्रकान्तमसमाप्य च लोकेऽपि शिष्टविगर्हितो भवति । तस्मात् प्रकान्तं कर्म समापनीयमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—अवश्यमिति । 'आरब्धस्य' प्रकान्तस्य कर्मण—'समापनम्'—'अत्रश्यम्' नियमेन कर्तव्यमेव—'स्यात्' इति सम्बन्ध ॥ ३ ॥

(४) ६।२।१६-१८ न लौकिकानान्नियमः समाप्तौ ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) लौकिकानि कर्माण्युदाहरणानि—गृहकरणं रथकरणमुपमान्तम्—ततस्तस्येच्छा विगताऽथवाऽन्यतः प्राप्तो गेहो रथो वा ।

- (३) तत्र सन्देहः—किं प्रकान्तं समापनीयमेवोत ऐच्छिकमिति ।
 (४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन फलप्राप्तावपि समापनीय-
 मेवेति ।
 (५) सिद्धान्तः—लौकिककर्मविषये निन्दा प्रायश्चित्तं वा न श्रूयते ।
 दृष्टमेव तत्र प्रयोजनं—तस्य सिद्धौ सति नास्ति प्रयोजनमायासस्य ।
 तस्मान्नास्ति लौकिके समापननियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'लौकिकानां' कर्मणां—'समाप्तौ' समापने—
 'नियमः' अवश्यकर्तव्यत्वम्—'न' भवति । तत्त्वैच्छिकमेवेत्याशयः ॥४॥

(५) ६।२।१६-२० निषेधमात्रं लशुनाशनादौ

- (१) निषिद्धे अधिकारस्य विचारः । कलञ्जम्यायः ।
 (२) 'न कलञ्जं भक्षयेत्—न लशुनं—न गृञ्जनम्' इति ।
 (३) तत्र सन्देहः—किमेवंजातीयक निषिद्धं फलकामेन न भक्षयि-
 तव्यम्, निष्कामेन तु भक्षयितव्यम्—अथवा नियोगतः केनापि न भक्षयि-
 तव्यमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा नेहोद्यन्तमादित्यमित्यादि व्रतरूपेण विहि-
 तं तथैवापि कलञ्जादिभक्षणवर्जनं व्रतरूपेणैवोपदिश्यते । फलकामस्यैव
 च व्रतानुष्ठाने प्रवृत्तिः । विश्वजिन्यायेन च स्वर्गः फलमत्र कल्प्यते ।
 तस्मात् यः स्वर्गकामः स एव कलञ्जादिभक्षणं वर्जयेत् तत्फलाकामस्य
 तु ऐच्छिकमिति । स्वर्गकामस्यैवात्र व्रतेऽधिकार इति ।

(५) सिद्धान्तः—अत्र वाक्ये रागप्राप्तां भक्षणप्रवृत्तिमनूय निषेधो
 विधेयः । निषेधश्च नरकपातनिवारकः । तस्माद् भक्षणवर्जनेऽधिकारो
 नरकभीतस्य न तु स्वर्गाधीनः । नरकभयं च सर्वेषां साधारणम् । त-
 स्मात् नियोगत एव कलञ्जादि न भक्षयितव्यम्—यथा 'न सर्पायाहुलिं
 वृथात्' इति निषेधे सर्वैः पुद्गलैर्नियोगत एवाहुलिः सर्पाय न दी-
 यते तथैवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—निषेधेति । 'लशुनाशनादौ' लशुनाद्यभक्ष्यभक्षणवि-
 षये—'निषेधमात्रम्' वर्जनमात्रमनुष्ठेयम्—नतु किमपि फलान्तरमस्तीति
 मात्रपदेन सूचितम् ॥ ५ ॥

(६) ६।२।२१-२२ स्मार्ताश्च धर्मा उपनीतह्यार्याः ।

- (१) अधिकारविचारोऽनुवर्तते ।
 (२) इह स्मार्ता धर्मा उदाहरणम्—'प्राङ्मुखोऽग्रानि भुञ्जीत'
 'शुद्धरनुगन्तव्योऽभिवादनितव्यश्च' इत्यादि ।

(३) तत्र सन्देहः—किं जातमात्रस्यैते कर्तव्या उतोपनीतस्यैवेति ।

(४) पूर्णपक्ष — एतेषु कर्मसु श्रौताग्न्याद्यपेक्षा नास्ति । तस्मात् उपनयनस्य नास्त्याद्यव्यक्ताऽप्राधिकारे । अतो जातमात्रेणैते कृतव्या इति ।

(५) सिद्धान्त — श्रौतस्याध्ययनादिनियम उपनयनान्तरमेव प्राप्नोति । परं च वदमूलस्मृतिगम्याऽपि नियमस्तस्मिन्नेव काले प्राप्ते । अत एवाच्यते 'उपनयनादिनियम' 'प्रागुपनयात् कामचारवादमक्ष' इत्यादि । तस्मादुपनयनान्तरमेव कार्या उक्ता स्मार्ता धर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्मार्ता इति । 'स्मार्ता' स्मृतिषु उक्ता — 'धर्मा' गुर्यनुगमनादय — 'उपनीतेन' 'कार्या' अनुष्ठेया — नोपनयनात् प्रागिति शय ॥ ६ ॥

(७) ६।२।२३-२६ दर्शादियागः सततत्र कार्यः

(१) अधिस्तरस्य निर्याहकालो विचार्यते ।

(२) याजजीव दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत—'याजजीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादि श्रूयते ।

(३) तत्र सन्देह — किमेतादृशं याजजीवकर्तव्यत्वेन विहितं कर्म सातत्येनानवरतं कर्तव्यमुत न सातयेनापि तु नियमित एव काले—इति ।

(४) पूर्णपक्ष — जीवनमत्र निमित्तत्वेनोपन्यस्तम् । सति च निमित्ते नैमित्तिकमवश्यम्भायि । अतो जीयतो मनुष्यस्य सातत्येनैवेतत् कर्तव्यत्वेन प्राप्तम्—इति ।

(५) सिद्धान्त — अमावास्या पौर्णमासी च दर्शपूर्णमासयोः कालो विहितौ । अनयोश्च विहितयोः कालयोः जीवनरूपनिमित्तसङ्गो व्यवधानादयः सम्भवति । अन्यथा विधिद्वयस्यासामञ्जस्यम् । तथा च सत्युक्तकालविशिष्टमेव निमित्तमत्र । तस्मान्न सातयमपि तु स्वकाल एवानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह दशति । 'दर्शादियागः' याजजीवकर्तव्यत्वेनोपदिष्ट — 'सततम्' सातत्यनानवरतम् — न काय' अपि तु स्वकाल एवेत्याशयः ॥ ७ ॥

(८) ६।२।२७-२८ दर्शादिकाले च पुनः पुनः स्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणशो विचारः ।

(२) 'पौर्णमास्या पौर्णमासनं यजेत अमावस्यायाममावास्यायनं' इत्युक्तम् ।

(३) तत्र सन्देह — किं सप्तदश पौर्णमास्या पौर्णमासयागाऽप्युपेय सप्तदश चामावास्यायान्दर्शयाग — उत यदा यदा पौर्णमासी

अमावास्या चापतति तदा तदा आर्वर्तितव्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सकृदेवानुष्ठानेन विधिशालस्य चरितार्थत्वात् सकृदेवानुष्ठानं चारम्भारमिति ।

(५) सिद्धान्तः—कालविशिष्ट जीवनं दर्शपूर्णमासकर्मणो निमित्तमिति स्थितम् । एव च सति यदा यदा कालविशिष्ट जीवनं तदा तदा कर्मण आवृत्तिः । तस्मात् प्रतिपौर्णमासि पौर्णमासयागः प्रत्यमावास्यां च दर्शयागोऽनुष्ठेय इति ।

एतदभिप्रेत्याह—दर्शेति । 'दर्शादिकाले' अमावास्या पौर्णमासो चेत्यनयोः कालयोः प्राप्तौ—'पुनः पुनः' आवृत्तिः—'स्यात्'—तत्कालविहितकर्मण इति शेषः ॥ ८ ॥

(६) ६।२।२६ भिक्षादिहोमोऽपि पुनर्निमित्ते

(१) पूर्वाधिकरणप्रसङ्गे, यावृत्तिविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः धूयते—'भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति' इति भेदादिनिमित्तको होमः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सकृत् भिन्ने होमं कृत्वा कृतार्थता उत यदा यदा पात्रादिभेदस्तदा तदा होमस्य आवृत्तिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पात्रादिभेद निमित्तोक्त्य होम आम्नातः । स च होमः सकृदेव कार्यः—तेनैव क्रतूपकारस्य सिद्धत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—भेदरूपस्य निमित्तस्यावृत्तौ होमरूपस्य नैमित्तिकस्याप्यावृत्तिरवश्यं कर्तव्येति ।

एतदभिप्रेत्याह—भिन्नेति । 'भिक्षादिहोमः' भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीत्येवं भेदादिनिमित्तको विहितो होमः—'अपि' दर्शादियागवत् 'निमित्ते' भेदादिरूपनिमित्तस्य प्राप्तौ 'पुनः' चारम्भार अनुष्ठेय इति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) ६।२।३० ऽभ्यासो निमित्ते गुरुवन्दनादेः ।

(१) पूर्वविचारसदृशो विचारः ।

(२) 'गुरुरनुगन्तव्योऽभिवादयितव्यश्च' इत्यादि विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सकृदेव गुरुवन्दनमनेन कृतार्थता उत यदा यदा गुरुरागच्छेत् तदा तदाऽनुगमनमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—गुरुवन्दनादेः गुरोः प्रीतिरेव दृष्ट फलम् । तस्य च सकृदेवानुगमनेन निष्पन्नत्वात्—न पुनः पुनः कर्तव्यता । यदि यदाचिदेकेनानुगमनेन प्रीतिर्यं सम्पादिता तदा पुनः कर्तव्यमित्येच्छिक्रमेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—दृष्टार्थेष्वपि विहितेषु नियमादृष्टसम्भवात् यदा

यदा गुरोगगमनरूप निमित्तमापतति तदा तदा नैमित्तिकमनुगमनमप्यनुष्ठेयमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—अध्यास इति । 'निमित्तं' गुरोगगमनादिरूपं प्राप्ते मति यदा यदा तन्निमित्तमाप्नोति तदा तदा—'गुरुयन्द्नाद्' नैमित्तिकस्य—'अध्यास' आवृत्तिः—वर्त्तय्य ण्येति श्रव ॥ १० ॥

(११) ६।२।३१ यज्ञः प्रजा चाध्ययनं च नित्यम्

(१) अधिकारविचारोऽनुयतंते ।

(२) 'सामेन यजेत' 'प्रजामुपादयेत्'—'आध्यायमधीयीत' इति यागप्रजोत्पादनाध्ययनानि विहितानि ।

(३) तत्र स्वशय —विमेतानि स्वकामेनैव कार्याणि काम्यान्युत सर्वं कार्याणि नित्यानीति ।

(४) पूर्णपक्ष —'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति स्पष्टं काम्यस्य सोमयागस्य । प्रजोत्पादनेऽध्ययनं च त्रिदशजिन्यायेन स्वर्गफलम् । तस्मात् तत्तत्फलकामस्यैवैतदधिकार इति ।

(५) सिद्धान्त —'यसन्ते यसन्ते ज्योतिषा यजेत' इति धीष्णयोक्त्यात् ज्योतिष्टोमस्य नित्यता । अध्ययनस्य दृष्टमेव कर्त्तव्यविधानम्प्रयोजनम् । कर्त्तव्यानुष्ठानस्य नित्यत्वाद्ध्ययनस्यापि नित्यता । 'अनुत्पाद्य सुतान् लोकं गच्छति' इति स्मृतेर्लोकनिष्ठायामप्योत्पादनस्यापि नित्यता । तस्मात् त्रयोऽप्येते नित्या एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—यज्ञ इति । 'यज्ञ' सोमादियागानुष्ठानम्—'प्रजा' अपरयोत्पादनम्—'अध्ययनम्' वेदादेरिति—एतन् सर्वमपि—'नित्यम्' अतः सर्वेषामप्राधिकारो, न स्वामस्यैवेत्याशयः ॥ ११ ॥

(१२) ६।२।३१ वर्णत्रये नित्यमिदं त्रयं स्यात् ।

(१) पूर्वविचारशय । एकविंशसूत्रभाष्ये 'अन्याऽर्थ' इत्युपक्रम्याधिकरणान्तरमिदमुपन्यस्तम् ।

(२) यज्ञप्रजाध्ययनान्मुदाहरणम् । एतानि नित्यानीति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देह —विमेतानि ब्राह्मणमात्रस्य नित्यान्युत सर्वेषा वैवर्षिकानामिति ।

(४) पूर्णपक्ष —एव हि ब्राह्मणमात्रमुद्दिश्य श्रयते—'जायमानो ह वै ब्राह्मणमिदं त्रयं जायते' इति । अत्रोनस्य च ऋणत्रयस्यापाकरणाय अध्ययनप्रजोत्पादनयागानुष्ठानानि विहितानि । तस्माद् ब्राह्मणस्यैवैतानि नित्यानीति ॥

(५) सिद्धान्तः—अविशेषेणैवैषां कर्मणां विधानात् सर्वेषां त्रैवर्णिकानामेतानि नित्यानीति ।

एतदभिप्रेत्याहु—वर्णैति । 'वर्णत्रये' ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु त्रिष्वेव 'इदं त्रयं' यागः प्रजोत्पादनमध्ययनं चेति—'स्यात्'—नित्यकर्तव्यमिति शेषः ॥ १२ ॥

पष्ठस्य पादे कथिता द्वितीयं

न्याया इह द्वादश नीतिविद्भिः ॥

स्पष्टम् ।

इति पष्ठस्य द्वितीयः ।

पष्ठस्य तृतीयः पादः

[प्रातिनिध्यविचारात्मकः]

(१) ६।३।१-७ यावच्छक्तिं क्रिया नित्ये

(१) अधिकारप्रसङ्गेन सामर्थ्यविचारः ।

(२) 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादीनि नित्यानि कर्माण्यस्याभ्यास्यन्ते ।

(३) तत्र सन्देहः—यस्य सकलानि साङ्गानि नित्यानि कर्माणि कर्तुं सामर्थ्यं किं तस्यैवैतेष्वधिकारः तेनैवैतानि कर्तव्यानि—उत यो यथाकथञ्चिदपि कर्तुं शक्नोति तस्यापीति ॥

(४) पूर्वपक्षः—सर्गाण्यङ्गान्युपसङ्गश्चैव कर्माणि कर्तव्यानि । तस्मात् यः साङ्गं कर्तुं शक्नोति तेनैव नित्यमप्यग्निहोत्रादिकं कर्तव्यम् । साङ्गस्यैव कर्मणोऽग्निहोत्रमिति नाम । योऽङ्गहीनं तत् करोति नैव करोति सोऽग्निहोत्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रधानमेव कर्म अग्निहोत्रपदवाच्यम् । तदेव यावज्जीववाक्ये उक्तम् । अङ्गजातं तु यावद्यान्तरेषु प्राप्तम् । एव च जीवने निमित्ते नैमित्तिकस्य प्रधानस्य कर्मणोऽनुष्ठानमावश्यकम् । तस्मात् यावद्यान्तरेभ्योऽप्यगतेष्वङ्गेषु यदि किञ्चिदनुष्ठानं न शक्यते तदा तत्परित्यज्यापि अनुष्ठानं शक्यैरेषांस्समेतं प्रधानमनुष्ठेयमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह यावदिति । 'नित्यं' नित्यकर्मविषये—'यावच्छ्रुति' स्वशक्यनुसारमेव—'विद्या' अनुष्ठानम् । नित्यानि कर्माणि स्वशक्यनुसारेणाङ्गहीनान्यपि कर्तव्यानि न परित्याज्यानीत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ६।३।८-१० काम्ये सर्वाङ्गमद्भदः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषो विचार अपवादरूपः ।

(२) सन्ति काम्यानि—'सौख्यं' चरु निर्वपेद् ब्रह्मचर्यसकाम' इत्यादीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्रापि नित्यवत् अङ्गविहीनमपि यथाशक्येव कर्तव्यमुन स कलाङ्गोपसङ्गहीतमेवेति ।

(४) पूर्वपक्ष —पूर्वाधिकरणन्यायेन यदि सङ्गमङ्गजातं कर्तुं न शक्यते तर्हि यावच्छ्रुत्यने तावद्भिरेषाङ्गैर्युतं कर्म कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्त —काम्येषु फलप्राप्तिरिति । फलं च साङ्गेनैव कर्मणा सम्पादयितुं शक्यम्, न विगुणेन । तस्मात् अङ्गहीनेऽनुष्ठिते फलप्राप्तिर्न स्यात् । अतो द्रव्यमेवानुष्ठानं स्यात् । नित्ये तु अकरणे य प्रत्यया यस्तद्वर्जनमेव फलं तत्तदङ्गहीनानुष्ठानेऽपि भवत्येव । इह तु न तथा । अतो नात्र पूर्वाधिकरणन्यायावतारः । तस्मात् नित्येष्वङ्गलोपेऽपि काम्येष्वङ्गलोपो न सोढुं शक्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह—काम्य इति । 'काम्ये' काम्यानां कर्मणा विषये—'सर्वेषां' 'अङ्गानां' 'सङ्ग्रहः' साकर्येनानुष्ठानम्—कर्तव्य इति शेषः ॥२॥

(३) ६।३।११-१२ कर्म नान्यत् प्रतिनिधौ

(१) अधिकारविचारे सामर्थ्यविचारविशेषः ।

(२) दर्शपूर्णमासयागे पुरोडाशो द्रव्यम् । स च ग्रीहिमयः कर्तव्य इत्याम्नातम् । यदि कदाचिद् ग्रीहयो नोपलभ्यन्ते तर्हि नीवारा गृह्यन्ते ।

(३) तत्रसन्देहः—नीवारैरनुष्ठितो यागो दर्शपूर्णमासो भवत्युत तस्मादन्यदेव कर्म तदिति ।

(४) पूर्वपक्ष —तत्कर्मन्तरं स्यात् । ग्रीहाश्रयो हि दर्शपूर्णमासयाग —अथ तु नीवाराश्रयः । तस्मात् भिन्नरूपत्वाद् भिन्नमेव कर्मेति ।

(५) सिद्धान्त —द्रव्यभेदेऽपि न कर्मभेदः । ईषद्भूभेदेऽपि नात्यन्तरूपपरिवृत्तिः । तस्मात् प्रतिनिधिद्रव्यणानुष्ठितोऽपि दर्शपूर्णमासयागो न कर्मन्तरमिति ।

एतदभिप्रेत्याह कर्मेति । 'प्रतिनिधौ' विहितद्रव्यालभात् प्रतिनिधिभूतेन द्रव्यान्तरेण कृते यागे—'अन्यत्' मि-न—'कर्म' यागो 'न' भवति । द्रव्यमात्रभेदेन न कर्मभेदः इत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) ६।३।१३-१७ मुख्याभावे तमानयेत् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषो विचारः ।

(२) कर्मसु विहितानि द्रव्याणि । सम्भवति च तेषामलाभोऽपचारो वा ।

(३) तत्र सन्देहः—विहितस्य द्रव्यस्यालामेऽपचारे वा किं कर्मा-
नुष्ठानं त्यक्तव्यमुत द्रव्यान्तरमुपादाय प्रयोगः समापनीय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्रव्यापचारे द्रव्यान्तरमुपादेयमिति कुत्रापि न वि-
हितम् । अतो मानाभावान्नोपादेयः प्रतिनिधिः—अनुष्ठानमेव
त्यक्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—कर्मचोदना द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्य-
माक्षिपति । यत्र कचन द्रव्यविशेषो विहितस्तत्र स द्रव्यविशेष उक्तस्य
द्रव्यसामान्यस्य नियामकत्वेन गृह्यते । एवं यदा स द्रव्यविशेषो नोपल-
भ्यते तदा नियामकं नास्ति । एव च नियामकाभावे द्रव्यसामान्यप्रा-
प्तिसम्भवे यत्र कचित् विशेषे पर्यवसानं भवति । तस्मात् मुख्याभावे
प्रतिनिधुपादानमुचितमेव—न तु कर्मलोपः कार्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह मुख्येति । 'मुख्यस्य' साक्षाद्विहितस्य द्रव्यस्य—
'अभावे' अलाभे अपचारे वा—'तम्' प्रतिनिधिम्—'आनयेत्' प्रयोजयेत्—
न तु कर्म त्यजेदित्याशयः ॥ ४ ॥

(५) ६।३।१८-१९ न मन्त्रादौ प्रतिनिधिः

(१) पूर्वाधिकरणपश्चादः ।

(२) आग्नेयोऽष्टाकपालः 'सौर्यं चरुम्' इत्यादौ उक्ता अग्निसूर्या-
दयो देवाः, 'आहवनीये जुहोति' इति आहवनीयादयोऽग्नयः, 'यद्भिर्देवस-
दनं दामि' इत्यादयो मन्त्राः, 'मोहीन् प्रोक्षति' इति प्रोक्षणादयः क्रियाः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेतेषां मन्त्रादीनामपचारेऽपि प्रतिनिधि-
प्राप्ताः उत कर्म त्यक्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा द्रव्यापचारे प्रतिनिधिगृह्यते तथैव मन्त्रादी-
नामप्यपचारे प्रतिनिधिरुपादेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—नात्र पूर्वाधिकरणन्यायाग्रतारः घेरम्यात् ।
यागेऽपेक्षितस्य पुरोडाशस्य निष्पादनं मोक्षभावे नीयारादिनाऽपि
भवति । ततो मोक्षपचारे भवति नीयाराणां ग्रहणम् । मन्त्रदेयताका-
र्यन्तु नान्येन सम्पद्यते । न ह्याग्नेययागो विष्णुना सम्पद्यो भवति—नापि
'यद्भिर्देवसदनं दामि' इति मन्त्रसाध्यमर्थप्रकाशनं मन्त्रान्तरेण सम्भवति—

नाप्याहवनीयकार्यमसंस्कृतेऽग्नौ सम्भवति । तस्मान्नास्ति मन्त्रदेयता-
दीनां प्रतिनिधिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह—नेति । 'मन्त्रादौ' मन्त्रे देवतायामग्नौ वा—'प्रतिनिधिः'
'न' उपादेय इति शेषः ॥ ५ ॥

(६) ६।३।२० प्रतिपिद्धं गृह्यते ।

(१) प्रतिनिधिविषये विचारः ।

(२) द्रव्यापचारे प्रतिनिधिरुपादेय इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—प्रतिनिधिमुपादित्समानो किं यत्किंचिद्द्रव्य-
मुपाद्यात् यानि द्रव्याणि प्रत्यक्षप्रतिपिद्धानि तान्यपि—उत प्रतिपिद्धानि
नैव ग्राह्याणीति ।

(४) पूर्णपक्षः—'मौद्गं चरुं निर्यपेच्छीकाम' इति विहितस्य मुद्र-
स्यापचारे माया अपि गृहीतव्याः । चरुनिष्पत्तिर्यथा मुद्गैर्मयति त
थैव मापेरपीति ।

(५) सिद्धान्तः—'अयस्त्रिया वै मायाश्चणकाः कोद्रवाश्च' इति माया-
दीनां प्रतिपदनिषेधात् यज्ञानुष्ठाने नैतानि प्रवेशमर्हन्ति । तेषामयस्त्रिय-
श्चाद् । सामान्यतश्च निष्पादकत्वेऽपि न भवति यज्ञोपयोगिचरुनिष्पाद-
कत्वम् । तस्मात् प्रतिपिद्धानां द्रव्याणां प्रतिनिधित्वेन नोपादानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रतिपिद्धमिति । 'प्रतिपिद्धम्' रूपरूपेण निविद्धं द्रव्य-
'न' 'गृह्यते' प्रतिनिधित्वेनेति शेषः ॥ ६ ॥

(७) ६।३।२१ न स्वामिनः प्रतिनिधिः

(१) पञ्चमाधिकरणशेषे विचारः ।

(२) सम्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि ।

(३) तत्र सन्देहः—स्वामिनोऽपचारे भवति प्रतिनिधिर्न वेति ।

(४) पूर्णपक्षः—यथा द्रव्यापचारे प्रतिनिधिरुपादीयते तथा स्वा-
मिनोऽप्यपचारे प्रतिनिधिः करणीय इति ।

(५) सिद्धान्तः—द्रव्यादावपचरिते यजमानः प्रतिनिधिं गृह्णाति—
यजमानेऽपचरिते कः प्रतिनिधिं गृह्णीयात् । फलित्वं च यजमानस्य कार्यम् ।
तत्र नान्यस्य सम्भवति । यदि सम्भवेत् तर्हि स यजमान एव स्यात्,
न यजमानस्य प्रतिनिधिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह—नेति । 'स्वामिनः' यजमानस्य—'प्रतिनिधिः' 'न'—
स्यादिति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ७।३।२२ सत्रेऽर्ता स्वामिनो भवेत् ।

(१) पूर्वाधिकरणपवाद —सत्रन्याय ।

(२) सत्राणि उदाहरणम् । सत्रे च भवन्ति सप्तदश यजमाना ।

(३) तत्र सन्देह —सप्तदशानां सत्रे यजमानानामेकतमस्यापचारे तस्य प्रतिनिधि करणीय उत कर्म एव त्याज्यमिति ।

(४) पूर्वपक्ष —पूर्वाधिकरणन्यायेन यजमानस्य प्रतिनिधिर्न ग्राह्य इति ।

(५) सिद्धान्त —अस्ति सत्रस्य यागान्तरेभ्यो ऽयं विशपो यत् सत्रे य एव यजमानास्त एवर्त्विजोऽपि । एव च सत्रे स्वामिनः कार्यद्वयम्—फलभोक्तृत्वं कार्यकर्तृत्वं च । तत्र च यद्यपि प्रतिनिधेः फलोपभोक्तृत्वं न भवति तथाऽपि भवत्येव तस्य कार्यकर्तृत्वम् । तस्मात् यजमानत्वेन प्रति निध्यभावेऽपि ऋत्विक्त्येन प्रतिनिधेरवश्यम्भावाद् भवत्येव सत्रे स्वामिनः प्रतिनिधिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्र इति । 'सत्रे' सप्तदशस्वामिके यज्ञे—'स्वामिनः' यजमानस्य अपि—'असौ' प्रतिनिधि —'भवेत्' इति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

(६) ६।३।२३-२५ न त्वसौ फलभागी स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सत्रे भवति स्वामिनः प्रतिनिधिरिति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देह —यः स्वामिनः प्रतिनिधिर्गृह्यते स सत्रफलभागी भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष —यः स्वामिनः प्रतिनिधित्वेन गृह्यते स स्वामिनो धर्मानादृष्टे । फलभागित्वं च स्वामिनो धर्मः । तस्मात् स्वामिप्रतिनिधिर्भवति फलभागीति ।

(५) सिद्धान्त —आरम्भप्रभृतिसमाप्तिपर्यन्तं कर्मानुतिष्ठत फल युक्तम्, प्रतिनिधिस्तु नारब्धवान् । अतो नास्त्यस्य फलभागित्वम् । ऋत्विक्त्येन तु कार्यकर्तृत्वमात्रमस्ति । श्रूयते च सत्रस्वामिनो ऽनुष्ठा नमध्ये मृतस्यापि फलभोगः—'यो दीक्षितानां प्रमीयेत अपि तस्य फलम्' इति । तस्मात् फलभागित्वमपचरितस्यैव स्वामिनो न तस्य प्रतिनिधेरिति ।

एतदभिप्रेत्याह न त्विति । 'असौ' सत्रिणः प्रतिनिधि —'फलस्य' 'भागी' भोक्ता—'तु' 'न' 'स्यात्' । यद्यपि कार्यकर्ता स्यात्तथाऽपि न फलभागीति तुना सूचितम् ॥ ९ ॥

(१०) ६।३।२६ स्वामिधर्मा त्वसौ भवेत् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सत्राण्येवोदाहरणम् ।

सत्रेऽपचरितस्य स्वामिनः प्रतिनिधि स्यादिति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देह — योऽयं प्रतिनिधि तस्य किं स्वामिनो धर्मा यथा नदिसंस्कारादयः स्युक्तं ऋत्विजो धर्मा चरणादय इति ।

(४) पूर्वपक्ष — प्रतिनिधे फलभोगित्वात् भवतीति स्थितम् । एव च फलभोगयोग्यताहेतवो ये धर्मा संस्कारादयस्ते तस्य न कर्तव्याः । कार्यकर्तृत्वं तु भवति । तस्मात् ऋत्विज एव धर्मा अस्य कर्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्त — फलभोगित्वाभावेऽप्यस्य यदि संस्कारा न क्रियेरन् तर्हि अन्येषामपि सामदृश्यमपूर्णं स्यात् । सामदृश्यं तु सत्रस्या मिना विहितम् — सामदृशाघरा सत्रमासीरन् इति । प्रतिनिधेरसंस्कारे षोडशैव सत्रिण स्युः । तथा च विहितार्थाग्रह स्यात् । तस्माद् भवत्येव प्रतिपत्ते संस्कारादयः स्वामिधर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह — स्वामीति । 'असौ' प्रतिनिधि — 'स्वामिधर्मा' स्वामिनो धर्मा संस्कारादय एव धर्मा यस्य स तथाभूत — 'भवेत्' — फलभोगराहित्येऽपि स्वामिधर्ममिति तुना सूचितम् ॥ १० ॥

(११) ६।३।२७ सदृक् प्रतिनिधिर्ग्राहः

(१) चतुर्थाधिकरणशेष ।

(२) द्रव्यापचारे प्रतिनिधिर्ग्राह इति स्थितं चतुर्थेऽधिकरणे ।

(३) तत्र सन्देह — किं यत् किञ्चिद्द्रव्यं प्रतिनिधिमुपादाय प्रयोग कर्तव्य उत श्रुतापचरितसदृशमेव द्रव्यान्तरं प्रतिनिधीकर्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्ष — प्रधानविधिना सामान्यतो द्रव्यमात्रस्याहित्वात् यत् किञ्चिद्द्रव्यं प्रतिनिधातव्यमिति ।

(५) सिद्धान्त — 'ग्रीहिमिर्यजेत' इत्यत्र ग्रीह्यवयवा एव पुरोडाशनिष्पादकत्वेन विहिताः । ग्रीह्यवयवाश्च बहुशस्तसदृशे नीचारे एवानुगच्छन्ति । अतो यादृशं विहितपुरोडाशनिष्पादकं नोपाराणां स्यात् न तथाऽन्येषां धान्यानाम् । भूयोवयवसामान्यं च सादृश्यम् । तस्मादस्य न्तसदृशमेव द्रव्यं प्रतिनिधातव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सदृगिति । 'सदृक्' श्रुतापचरितद्रव्यसदृशमेव द्रव्यम् — 'प्रतिनिधिर्ग्राह' प्रतिनिधित्वेनोपादेयं न यत् किञ्चिद्द्रव्यमित्याशयः ॥ ११ ॥

(१२) ६।३।२८-३० ग्राहो वैकल्पिको न तु ।

(१) प्रतिनिधिविषयो विचारोऽनुवर्तते ।

(२) 'ग्रीहिमिर्यजेत' 'यवैर्यजेत' इति ग्रीह्यवयोर्वैकल्पिकं द्रव्यं धृतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—कर्म यदा ब्रीहिणा आरब्धं तदा किञ्चित्कालानन्तरं तस्यापचारो जातस्तर्हि तस्य स्थाने किं वैकल्पिको यवो ग्राह्य उत अन्यत् किमपि ब्रीहिसदृशमेव द्रव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—यवस्य ब्रीहिवद् विहितत्वात् मुख्यत्वम् । अतः स एव ग्राह्यः । मुख्यस्य लाभेऽन्यस्य ग्रहणमन्याय्यम् इति ।

(५) सिद्धान्तः—येन द्रव्येणोपक्रान्तं तस्यापचारे तत्सदृशमेव प्रतिनिधातव्यम् न वैकल्पिकम् । ब्रीहियवयोर्विकल्पितत्वेऽपि यदा ब्रीहिणा आरब्धं तदा तस्मिन् कर्मणि यवस्य विहितत्वमपेक्षम् । पूर्वाधिकरणन्यायेन चापचरितसदृशमेव प्रतिनिधातव्यम् । तस्मान्न यवग्रहणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह ग्राह्य इति । 'वैकल्पिकः' मुख्यस्य विकल्पत्वेन विहितः पदार्थः—'तु' 'न ग्राह्यः' प्रतिनिधित्वेनेति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ६।३।३१ पुतीकास्तु नियम्यन्ते

(१) प्रतिनिधिविचारः ।

(२) 'यदि सोमं न बिन्देत पुतीकामभिपुण्ययात्' इति श्रुतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सोमस्याभावे पुतीका ग्राह्या इति पुतीकाया विधिरयम् उत सोमस्य प्रतिनिधित्वेन पुतीका ग्राह्या इति प्रतिनिधिनियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अभिपुण्ययादित्यत्र विधेः स्पष्टत्वाद् विधिरैषायं पुतीकायाः सोमाभावनिमित्तक इति ।

(५) सिद्धान्तः—सदृशतया प्रतिनिधित्वेन प्राप्तेषु पुतीकादिद्रव्येष्वनेकेषु नियममात्रविधिरयम् । तस्मात् पुतीकैव प्रतिनिधित्वेन नियम्यत इति ।

एतदभिप्रेत्याह पुतीका इति । 'पुतीकाः' 'नियम्यन्ते'—सोमस्य प्रतिनिधित्वेन—न तु सोमाभावनिमित्तमुपलक्ष्य विधीयन्त इत्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) ६।३।३२ मुख्यदृक् सदृशग्रहः ।

(१) प्रतिनिध्यविचारोऽनुवर्तते ।

(२) श्रुतद्रव्यापचारे प्रतिनिधिर्गृहीतः । स प्रतिनिधिरपि नष्टः ।

(३) तदा सन्देहः—प्रतिनिध्यपचारे यदन्यत् गृह्येत तत् किं प्रतिनिधेः—सदृशमुत श्रुतस्य मुख्यस्य सदृशमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्रव्यापचारे तत्सदृशः प्रतिनिधिर्ग्राह्य इति एकादशाधिकरणे स्थितम् । तथा च यदा प्रतिनिधिरपचारतस्तदा प्रतिनिधिसदृशमेवान्यत् पुनः प्रतिनिधातव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यद् द्रव्यं कार्यार्थमुपादीयते तन् श्रुतस्यैव मुख्यस्य प्रतिनिधित्वेन—न तु प्रतिनिधेः प्रतिनिधिग्रहणे किमपि प्रयोज-

नम् । तस्यापि प्रथमस्य प्रतिनिधेरपचारे यो द्वितीयः प्रतिनिधिर्गृह्यते सोऽपि धृतस्य मुख्यस्यैव सदृशः स्यादिति ।

एतदभिप्रेत्याह मुख्यद्वगिति । 'सदृशग्रहः' मुख्यापचारनिमित्तक-प्रथमप्रतिनिध्यपचारे यः प्रतिनिधिर्द्वितीयः एकादशाधिकरणन्यायेन सदृशतया ग्राह्यः स—'मुख्यद्वक्' मुख्यस्य धृतस्य एव सदृशः स्यात्—न प्रथमस्य प्रतिनिधेरित्याशयः ॥ १४ ॥

(१५) ६।३।३३-३४ धृते प्रतिनिधौ चैवम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रतिनिधेरपचारे मुख्यसदृशमेव प्रतिनिधातव्यमिति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—यस्मिन् स्थले प्रतिनिधिरपि धृत एव—यथा सोमस्य स्थाने पुतीका-तत्रापि किमप्रतिनिध्यपचारे मुख्यसदृशमेव प्रतिनिध्यन्तरमुत प्रतिनिधिसदृशमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यदा सोमप्रतिनिधेः पुतीकाया अपचारस्तदा पुतीकासदृशमेव प्रतिनिध्यन्तरं गृहीतव्यम् । पुतीकाया अपि धृतत्वात्सु-र्यत्नमेवेति न पूर्वाधिकरणन्यायाद्यतारोऽप्रेति । तस्मात् धृतस्य प्रतिनिधेरपचारे प्रतिनिधिसदृशमेव प्रतिनिध्यन्तरमुपादेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नास्ति पुतीकाया विधिः । नियमनार्थमेव तस्या वचनमिति स्थितम् । तस्मात् धृतस्यापि प्रतिनिधेः पुतीकाया अपचारे मुख्यस्यैव सोमस्य सदृशं प्रतिनिध्यन्तरमुपादेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह धृत इति । 'धृते' धृत्युक्तेऽपि—'प्रतिनिधौ च' यत्र प्रतिनिधिः विहितत्वेनैव परिगृहीतो न मुख्यसदृशत्वेन तत्रापि—'यवम्' पूर्वाधिकरणन्याय एव प्रवर्तते—तथा च मुख्यस्यैव सदृशं प्रतिनिध्यन्तरमुपादेयम्, नापचरितप्रतिनिधिसदृशमित्याशयः ॥ १५ ॥

(१६) ६।३।३५ मुख्यमाप्तौ तद्दानयेत् ।

(१) प्रतिनिध्यविचारः ।

(२) मुख्यं द्रव्यं विनष्टम्—तत्सदृशमन्वेष्टमस्थितस्तदेव पुनः प्राप्नोति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं पुनः प्राप्तमेव गृहीत्वा कर्म समापनीयमुत तत् त्यक्त्वा तत्सदृशमेव द्रव्यान्तरमुपादायेति ।

(४) पूर्वपक्षः—मुख्यापचारे तत्सदृशं प्रतिनिधातव्यमिति स्थितम् । एव च तत्सदृशमेव मृग्यम् न पुनर्मृग्यमेवोपादेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—मुख्यालामे एव प्रतिनिधेः प्राप्तिः । मुख्यस्य लामे तु निमित्तस्याभावे न निमित्तकस्य प्रतिनिधिवरणं नैव प्राप्तम् ।

तस्मात् मुख्येनैव कर्म समापनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह मुख्येति । 'मुख्यस्य' श्रुतस्य द्रव्यस्य—'प्राप्तौ' पूर्व-
सङ्गृहीतस्यापचारे पुनर्यदि तदेव लभ्यते तदा—'तत्' मुख्यमेव—
'आनयेत्' उपाददीत—नान्यः प्रतिनिधिर्मृग्य इत्याशयः ॥ १६ ॥

(१७) ६।३।३६-३७ प्रवृत्ते न पुनर्मुख्यम्

(१) पूर्वाभिकरणापवादः ।

(२) यदा मुख्यस्यापचारे प्रतिनिधिमुपादाय केचित्तत्संस्काराः
कृताः तदनन्तरं यदि पुनर्मुख्यं लभ्यते—

(३) तत्र सन्देहः—किं प्रतिनिधिद्वारैवावशिष्टं कर्म समापनीय-
मुत तं त्यक्त्वा पुनर्मुख्यद्वारैव कार्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रतिनिधिद्वारा प्रवृत्तेऽपि कार्यं मुख्यलाभे मुख्य-
मेवोपादेयम्—मुख्यलाभे हि प्रतिनिधेः प्राप्तिरेव नास्तीति ।

(५) सिद्धान्तः—कार्यार्थमेव द्रव्योपादानम् । कार्यं च यदा
प्रतिनिधिद्वारा प्रवृत्तमेव तदा मुख्यस्य लाभेऽपि किन्तेन प्रयोजनम् ।
प्रत्युत तस्योपादाने प्रतिनिधौ कृताः संस्कारा व्यर्था भवेयुः । तस्मात्
मुख्यो नवोपादेय इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रवृत्त इति । 'प्रवृत्ते' प्रतिनिधिद्वारा कार्यं आरब्धे
पुनर्मुख्यस्य लाभेऽपि—'न' 'मुख्यं' उपादेयम्—अपि तु प्रतिनिधिद्वारैव
कार्यं समापनीयमित्याशयः ॥

एतदधिकरणे अधिकरणद्वयम्पठितं न्यायमालायाम् । तत्तु न भा-
ष्यसम्मतमिष्युपेक्षितम् ॥ १७ ॥

(१८) ६।३।३८ ग्राह्यं न्यूनमपि श्रुतम् ।

(१) प्रातिनिध्यविचारः ।

(२) 'खादिरो यूपो भवतीत्यत्र खदिरः श्रुतः । कर्मकाले तु यत्
खदिरकाष्ठमुपलब्धं तत् सम्यक् संस्कारयोग्यं नास्ति—अस्ति तु तद्यो-
ग्यमपरं काष्ठं खदिरसदृशं तत्प्रातिनिध्ययोग्यम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं न्यूनगुणः खदिर उपादेय उत सगुणं
काष्ठान्तरमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—तक्षणसंस्कारादिवहुगुणलोपो माभूदित्यत्र प्रति-
निधिभूतं काष्ठान्तरमेवोपादेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—मुख्यसिद्धये गुणलोपः मल्यः । तस्मान्निर्गुणोऽपि
मुख्य एवोपादेय इति ।

एतदभिप्रेत्याह ग्राह्यमिति । 'न्यूनमपि' प्रतिनिध्यपेक्षयाऽल्पगुणम-
पि—'श्रुतम्' मुख्यमेव—'ग्राह्यम्' उपादेयमिति ॥ १८ ॥

(१६) ६।३।३६ कार्यहानेस्तद्ग्राह्यम् ,

(१) पूर्वविचारशेषः ।

(२) मुख्यं श्रुतं यदा कार्ययोग्यं नास्ति—

(३) तदा भवति सन्देहः—किं मुख्यमेवोपादेयमुत प्रतिनिधातव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन निर्गुणमपि मुख्यमेवोपादेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—कार्यसिद्धिरेव सर्वथाऽपेक्षिता । यदि मुख्यं
कार्यापाक्षमं तदा तदुपादानं व्यर्थम् । अतस्तत् परित्यज्य कार्यक्षमः
प्रतिनिधिर्योपादेय इति ।

एतदभिप्रेत्याह कार्येति । 'कार्यहानेः'—यदि मुख्यग्रहणे 'कार्यस्य'
कर्मणः 'हानिः' नाशः भवेत् तर्हि तस्मादेव कारणात्—'तत्' श्रुतमु-
च्यम्—'अग्राह्यम्' नैवोपादेयम्—अपि तु प्रतिनिधिद्वारेण कार्यं सम्पाद-
नीयमित्यर्थः ॥ १९ ॥

(२०) ६।३।४०-४१ ग्राह्यं तन्मुख्यमात्रकृत् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सन्ति मुख्या ग्रीह्यः प्रधानकार्यमात्रपर्याप्ताः—सन्ति तु
नीचाराः सकलकार्यपर्याप्ताः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्रोपादेयम्—ग्रीह्य उत नीचारा इति ।

(४) पूर्वपक्षः—कार्यसिद्धेरेवापेक्षितत्वात् यैः सम्पूर्णं कार्यं जातं
सम्पन्नम् भवेत् ते एव उपादेयाः । तस्माद्वापर्याप्तं ग्रीहि परित्यज्य
नीचार एवोपादेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—यदि मुख्यं ग्रीहिद्रव्यं प्रधानकार्यमात्रायापि
पर्याप्तं लभ्यते तर्हि तावन्मात्रं तेनैव कार्यम् । प्रधानसिद्धौ च यदि
शेषकार्याणि लुप्येरन् लुप्यन्तु नाम तानि । तस्मादल्पा अपि ग्रीह्य
एवोपादेया इति ।

एतदभिप्रेत्याह ग्राह्यमिति । 'मुख्यमात्रकृत्' प्रधानकार्यमात्रसम्पा-
दनयोग्यमल्पपरिमाणमपि—'तत्' श्रुतं मुख्यं द्रव्यमेव—'ग्राह्यम्' उपा-
देयमिति सम्बन्धः ॥ २० ॥

पादेऽस्मिन् विंशतिन्याया

भाष्यकारेण वर्णिताः ।

स्पष्टार्थम् ॥

इति षष्ठस्य तृतीयः ।

(५) सिद्धान्तः—स्विष्टकृदवदानानन्तरं यः शेषः शिष्यते तस्या-
न्यथोपयोगो विहितः । एवं च पुनरवदानाय शेषो नास्त्येव । तस्मा-
त्पूर्वावदाननाशे द्रव्यस्याभावात् लोप एव भवति कर्मण इति ।

एतदभिप्रेत्याह शेषेति । 'शेषस्य' स्विष्टकृदर्थमवत्तस्य 'नाशे' सति-
'शेषक्रिया' स्विष्टकृद्धोमरूपं शेषप्रतिपत्तिमूलं कृत्यम्—'न' 'अस्ति'—
कर्तव्येति शेषः ॥ २ ॥

(३) ६।४।४-६ शेषस्य भक्षः प्रकृतत्विजां स्यात् ।

(१) शेषविषयो विचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः इडाभक्षणं प्राशिन्नादिशेषभक्षणं चाग्नातम् ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं प्राशिन्नादिशेषभक्षणं किं प्रकृतकर्मव्यापृतै-
र्नृत्विग्भिः कार्यमुत तेभ्योन्यैरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—'यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति' इत्यत्र यजमा-
नसहितानां ऋतुर्णामृत्विजामिडामात्रभक्षणे विहिते तदितरभक्षणमन्यैः
कर्तव्यमिति स्पष्टं सूचितम् । तस्मादृत्विग्भ्योऽन्य एव प्राशिन्नादिभक्षणं
कुर्युरिति ।

(५) सिद्धान्तः—यजमानपञ्चमा इति चाक्येनान्यतोऽप्राप्तं यज-
मानकर्तृकं भक्षणं विधीयते, न त्वेतस्येदं तात्पर्यं यदिडामात्रं यजमाना
ऋत्विजश्च भक्षयेयुः । तस्मादृत्विग्भिर्भक्षणस्यानेनापरिसङ्ख्याते तस्य
परित्यागे मानाभावादृत्विग्भिरेव प्राशिन्नादिशेषभक्षणं कार्यमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—शेषस्येति । 'शेषस्य' प्राशिन्नादिशेषस्य—'भक्षः'
भक्षणं—'प्रकृतानां' प्रकृतकर्मणि व्यापृतानामेव—'ऋत्विजां' ऋत्वि-
ग्भिः करणीयम्—'स्यात्'—इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

(४) ६।४।१०-१६ भिन्नैकदेशेऽपि भवेज्जुहोतिः ।

(१) द्रव्यनाशनिमित्तकप्रायश्चित्तविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'भिन्ने जुहोति'—इति कपाल-
मेदे होमः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं कृत्स्ने एव कपाले भिन्ने सत्ययं प्राय-
श्चित्तहोमः नैकदेशे भिन्ने—उत एकदेशे एव भिन्ने न कृत्स्ने भिन्ने—उत
कृत्स्नेऽपि भिन्ने एकदेशेऽपि भिन्ने इत्युभययापीति ।

(४) पूर्वपक्षः—अयं होमः कपालस्य संस्काररूपः । अत्यन्त-
भिन्ने कपाले संस्कार्यः कपालो नष्ट इति होमस्य नास्ति प्रयोजनम् ।
तस्मादीदृग्भङ्गे एव होमो नात्यन्तभङ्गे इति ।

अथ षष्ठस्य चतुर्थः पादः

[अर्थलोपविचारात्मकः]

(१) ६।४।१-२ नष्टेऽवदाने हविरन्तरं स्यात्

(१) प्रारब्धकर्मसु अर्थलोपनिमित्तकप्रायश्चित्तादिप्रतीकारा-
श्चिन्त्यन्ते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशादवदानानि भवन्ति—'मध्यादय-
द्यति पूर्यार्धादयद्यति' इत्यादि । कदाचिदेवं भवति यत् पुरोडाशादयदत्तं
व्यवदानं नष्टमभवति ।

(३) तत्र भवति सन्देहः—व्यवदाने नष्टे किम्पुनः पुरोडा-
शशेषादवदानद्वयं कर्तव्यमुत समग्रः पुरोडाशस्त्याज्यो हविरन्तर-
मुपादेयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पुरोडाशशेषेऽपि मध्यपूर्वभागौ सम्भवतः । अत-
स्तयोर्भागयोः पुनरवदानद्वयं कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—कृत्स्नस्य पुरोडाशस्य भागौ मध्यपूर्वशब्दाभ्या-
मुक्तौ न पुनः पुरोडाशशेषः । ततो मुख्यस्य हविषो माशादन्यदेव
हविः प्रतिनिधातव्यम् । स च प्रतिनिधिराज्यमेव । तथा हि ध्रुयते—'यस्य
सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा आज्येन ता देयता । परिस-
ह्वयाय यजेत' इति । एवं च विहितस्य व्यवदानस्य नाशे हविरन्तरेण
कर्म समापनीयम् इति ।

एतदभिप्रेत्याह नष्ट इति । 'अवदाने' पुरोडाशस्य विहिते खण्डे—
'नष्टे' सति—'हविरन्तरं' अन्यदेव द्रव्यम्—'स्यात्' ग्राह्यमिति शेषः ।
नत्वचशिष्टात् पुरोडाशात्पुनरवदानं कर्तव्यमित्याशयः ॥ १ ॥

(२) ६।४।३ शेषक्रिया नास्ति तु शेषनाशे ।

(१) अर्थलोपविचारः ।

(२) होमान्ते द्रव्यशेषेण भवति स्विष्टकृद्धोमः । कदाचित्तदर्थं
स्थापितस्य शेषावदानस्य नाशः स्यात् ।

(३) तदा भवति सन्देहः—किं शेषात् पुनरवदानं कर्तव्यमुत शेष-
होम एव परित्याज्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—स्विष्टकृद्धोमार्थं शेषादवदातव्यमिति विहितम् ।
तस्माच्छेषाद् यद्येकमवदानं नष्टम् तदाऽवशिष्टाच्छेषात् पुनरवदानं
कर्तव्यमेव—अन्यथा कर्मलोप एव स्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—भिन्ने जुहोतीत्यत्र भिन्नशब्दो निमित्तमात्रप्रतिपादकः । ततश्च कपालभेदनिमित्तकोऽयं होम इति स्थितो वाक्यार्थः । अंशतो भिन्नोऽपि कपालो भिन्न एव—अत्यन्तभिन्नस्तु सुतराम् । तस्मादत्यन्तभिन्ने अंशतोपि भिन्ने—उभयथापि भवत्येव होम इति ।

एतदभिप्रेत्याह भिन्नेति । 'भिन्नः' 'एकदेशः' अंशमात्रं यस्य कपालस्य तस्मिन्नेवम्भूते—'अपि' कपाले—'जुहोतिः' होमः—'भवेत्' । न केवलमत्यन्तभिन्ने इत्यपि ना बोध्यते ॥ ४ ॥

(५) ६।४।१७-२१ क्षामेऽत्र कृत्स्ने यजतेर्विधानम्

(१) पूर्वाधिकरणपवादः—क्षामेष्टिन्यायः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'अथ यस्य पुरोडाशौ क्षाययत्—तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति—यदा तद्धविः सन्तिष्ठेत अथ स तदेव हविर्निर्वपेत्—यज्ञो ह यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः' इति । अस्यार्थः—यस्य यज्ञस्य पुरोडाशौ क्षामेयाग्नीषोमीयौ दग्धौ तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति—नायं यज्ञो यजमानस्य फलं ददाति—यदि तादृशहविष्को यज्ञ आसमाप्तेरनुष्ठीयेत तदा तत्प्रत्यघायपरिहाराय पुनस्तदेव हविर्निरूप्य यजमानो यज्ञमनुतिष्ठेत् इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्यन्तक्षामेऽयं प्रायश्चित्तहोम उतांशतोऽपि क्षामे इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिरणन्यायेनात्यन्तदाहे ऽनत्यन्तदाहे इत्युभयथाऽपि होम इति ।

(५) सिद्धान्तः—तप्तेषु कपालेषु यदा पुरोडाशः स्थाप्यते तदा सुषमांशदाहोऽवश्यम्भावी । एवं च यदि सूक्ष्मांशदाहेऽपि प्रायश्चित्तं स्यात्तदा सर्वत्र स्यात् । तथाच प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वञ्च नैमित्तिकत्वम् । सर्वदाहस्तु कादाचित्को भवति प्रायश्चित्तस्य निमित्तम् । तस्मात् सर्वदाहे एव प्रायश्चित्तहोम इति ।

एतदभिप्रेत्याह क्षामे इति । 'अत्र' यागे—'कृत्स्ने' सर्वस्मिन्—'क्षामे' दग्धे—'यजतेः' यज्ञस्य—'विधानम्' कर्तव्यताविधिरिति सम्यग्बन्धः ॥५॥

(६) ६।४।२२-२३ आर्ते हविष्येकतरेऽपि यागः ।

(१) द्रव्यनाशनिमित्तकप्रायश्चित्तविषयो विचारः ।

(२) दशपूर्णमासयोः श्रूयते—'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्' इति । हविर्द्रव्यनाशनिमित्तकं प्रायश्चित्तमत्र विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमुभयनाशे प्रायश्चित्तमुतैकतरनाशे इति ।

३२ मी० क०

(४) पूर्णपक्ष — प्रायश्चित्तमिदं द्वयोरपि हविषोर्नाशे सति कर्तव्यम् नैषहविर्नाशे—उभयशब्दस्य अतस्मात् इति ।

(५) सिद्धान्त — उभयशब्दार्थोऽत्र न विवक्षितः, हविः शब्दार्थमात्रेण निमित्तस्य पर्यवसितत्वात् । तस्मात् द्वयोर्नाशे एकतरनाशे चेत्युभयथापि प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—‘आर्ते’ इति । ‘एकतरेऽपि’—‘हविषि’ हविर्द्रव्ये—‘आर्ते’ नष्टे सति—‘यागः’ प्रायश्चित्तरूप—भवेदिति शेषः । एकतरस्य नाशे द्वयोश्च नाशे प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमिति अपिना सूचितम् ॥ ६ ॥

(७) ६।४।२४-२५ होतुस्तु भक्षोऽभिषेव सहोमे

(१) नैमित्तिकप्रायश्चित्तविचारप्रसङ्गेनाभ्युदयि निमित्तनैमित्तिकमायादिकं परोक्ष्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्यते—‘हविर्धानि प्रायभिरभिपुत्य आहवनीये हुत्या प्रत्यञ्च परेत्य सत्सि भक्षात् भक्षयन्ति’ इति । अभिषवे होमे च एते तत्कर्तुर्भिर्भक्षणमत्र विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं यो होमाभिषवयोऽभयोरपि कर्ता तस्यैव भक्षणमुत एकतरस्यापि कर्तुरिति ।

(४) पूर्णपक्ष — अभिषवहोमयोरेकैकं भक्षणनिमित्तम् । अभिषवहोमौ भक्षणनिमित्तत्वेनात्र श्रुतौ । न चानयोस्साहित्यविधायकं किमप्यस्ति । तस्मादवस्यापि कर्तुर्भवेति भक्षणमिति ।

(५) सिद्धान्त — नात्राभिषवहोमयोर्निमित्तत्वं विधीयते । अपि तु होमाभिषवयोः कर्तुर्भक्षणं प्रति तयोरङ्गत्वमेव विधीयते । तस्मात् रूपरूपप्रतीयमानमनयो साहित्यं विवक्षितमेव । तस्मात् साहित्योरेयाभिषवहोमयोः कर्तुर्भक्षणं नैवैकस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह होतुरिति । ‘सहोमे’ होमसाहित्ये एव ‘अभिषवे’—यदा अभिषवो होमश्च सहैवैकेनैव कर्त्रा क्रियते तदैव—‘होतुः’ होमकर्तुः—‘भक्षः’ भक्षणम् । यदा होताऽभिषवसाहित्यं होमं करोति तदैव तस्य भक्षणं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) ६।४।२६-२७ द्वयोर्विनाशे पुनरादधातिः ।

(१) इदमपरं निमित्तनैमित्तिकं चम् ।

(२) अग्निहोत्रे अयते ‘यस्योमावग्नी अनुगतावभिस्तोचेत सूर्यो याऽभ्युदियात् पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिः’ इति । अस्यार्थः—‘आहवनीयगार्हपत्यौ उमावग्नी यदा नष्टौ भवत तदा यदि सूर्यास्त सूर्योदयो वा भवेत तर्हि पुनराधानं कर्तव्यम्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमन्यतरस्य नाशे प्रायश्चित्तमुतोभयोरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथाधिकरणे यथा एकहविर्नाशोऽपि प्रायश्चित्तस्य निमित्तं तथाऽत्रापि एकवह्निनाशोऽपि प्रायश्चित्तस्य निमित्तमिति ।

(५) सिद्धान्तः 'अग्नी आदधीत' इति पुनराधानविधिः । तत्र च द्वित्वविशिष्टस्याग्नेरुत्पादनं विहितम् । न चैकस्य नाशे द्वयोरुत्पादनं सम्भवति । तस्मात् नैमित्तिकं यत् पुनराधानं तत्र द्वित्वस्योपपत्तये निमित्तेऽपि वह्निनाशे द्वित्वं विवक्षितव्यम् । तस्मात् सूर्यास्तमयकाले उदयकाले घोभयाग्निनाशः पुनराधाननिमित्तमिति ।

एतदभिप्रेत्याह द्वयोरिति । 'द्वयोः' एवाग्नयोः—'विनाशे' सति—'पुनराद्धातिः' पुनराधानरूपं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं—न त्वेकतरस्य विनाशे इति भावः ॥ ८ ॥

(६) ६।४।२८—२९ कर्मान्तरं पञ्चशरावयागः

(१) प्रतिनिध्यविचारोऽनुवर्तते नैमित्तिकविचारप्रसङ्गेन ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः धृत्ये—'यस्योभयं हविरार्तिमाहेत् ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—हविषि नष्टे पञ्चशरावौदनस्य प्रतिनिधिः उत निमित्तं सति कर्मान्तरमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि हविर्द्रव्येऽपचरिते द्रव्ये तत्प्रतिनिधिरेव पञ्चशरावौदनोऽत्र विहितः । हविर्द्रव्ये नष्टेऽपेक्ष्यते द्रव्यान्तरं दर्शयागे इति ।

(५) सिद्धान्तः—पञ्चशराव ऐन्द्र इति पदद्वयेन द्रव्यदेवतासम्बन्धाभिधायिना यागान्तरमेव स्पष्टं विधीयते । द्रव्यदेवताभ्यां विशिष्टमिदं कर्म दर्शयागात् भिन्नमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह कर्मेति । 'पञ्चशरावयागः' इन्द्रदेवताकः पञ्चशरावौदननिर्वापः—'कर्मान्तरम्' दर्शयागात् पृथगेव कर्मेति ॥ ९ ॥

(१०) ६।४।३०—३१ दर्शस्य नैमित्तिकमङ्गमेपः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पञ्चशरावौदननिर्वापः कर्मान्तरमिति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमिदं कर्म दर्शयागस्य प्रतिनिधिस्त तस्यैवाङ्गमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—हविर्द्रव्यनाशेन दर्शयागस्य निवृत्तत्वात् तस्य स्थाने प्रतिनिधिराग्नात् ऐन्द्रः पञ्चशरावौदन इति ।

(५) सिद्धान्त — आदौ सम्पादितस्य हविर्द्रव्यस्य नाशेऽपि पुन रासादितेन हविषा दर्शयाग सुसम्पाद । एव च न दर्शयागस्य सर्वथा निवृत्ति । किन्तु दर्शेऽनुष्ठीयमाने यद्धविर्नाशरूप घेगुण्यभापितं तत्परिहाराय पञ्चशरावौदननिर्वापरूप कर्म दर्शयागमुपकुर्वत्तस्यैवाङ्ग भवतीति ।

एतदभिप्रेत्याह—दर्शस्येति । 'एष' पञ्चशरावौदननिर्वाप — 'दर्शस्य' दर्शयागस्येति — 'निमित्तिकम्' हविर्द्रव्यनाशनिमित्तकम् 'अङ्गम्' — न तु तस्य प्रतिनिधिरिति भावः ॥ १० ॥

(११) ६।४।३२-३३ सत्रोद्यमे विश्वजिदप्रवृत्तौ

(१) निमित्तनैमित्तिकविचारः ।

(२) 'य सत्राय आगुरते विश्वजिता यजेत' इति सत्रसङ्कल्पे निमित्त विश्वजित् ध्रूयते ।

(३) तत्र सन्दह — य कश्चित् सत्राय सङ्कल्प करोति स सर्वोऽपि विश्वजितमनुतिष्ठेत् — उत केवलं स एव य सङ्कल्प कृत्वा तस्यानुष्ठाने न प्रवर्तते — इति ।

(४) पूर्णपक्ष — सङ्कल्पमात्र विश्वजिदनुष्ठाने निमित्त ध्रूयते । अतो य कोऽपि सङ्कल्प करोति तेन विश्वजिद्यागोऽनुष्ठेयः । सत्रप्रयोगे स प्रवर्तते न घेत्यभिहितमिति ।

(५) सिद्धान्त — कर्तव्यानुष्ठानस्य प्रायश्चित्तरूप एव विश्वजिद्याग इति स्पष्टं प्रतीयते । एव च सङ्कल्पमात्रं न निमित्तमपि तु सङ्कल्पानुष्ठानम् । तस्मात् सङ्कल्प्य सत्रेऽप्रवृत्तेनैव विश्वजिदनुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—सत्रेति । 'सत्रोद्यमे' सत्राय उद्यम सङ्कल्प कृत्वा — 'अप्रवृत्तौ' सत्रस्यानुष्ठानं यदि तस्य अप्रवृत्ति स्यात् तदैव विश्वजित् विश्वजिद्यागोऽनुष्ठेयः — न तु सङ्कल्पमात्रे इत्याशयः ॥ ११ ॥

(१२) ६।४।३४-४० वत्सेन कालं कलपेद् व्रतस्य ।

(१) निमित्तनैमित्तिकपरोक्षार्था विशयः ।

(२) दर्शपूर्णमासयो ध्रूयते — 'वत्सेनमासास्याया व्रतमुपैति' । ए सद्रूपं च — 'अमापममासयद्बुसर्षिण्यं व्रतयति' इत्यनद्रूपो भोजनविशयः ॥

(३) सन्दह — य सशब्देन किं व्रतसाधनमुच्यते उत व्रतस्य कालो विधीयते — इति ।

(४) पूर्णपक्ष — यत्सैरिति तृतीयया नाधनमुच्यते । तस्मात् व्रतसाधनं व्रतमत्र विधीयते — इति ।

(५) सिद्धान्तः—न योग्यो वत्सो व्रतस्य साधनं भवितुम् । वत्सशब्देनात्र वत्सापाकरणकाल उच्यते । तस्माद्वाग्देनानेन वताय वत्सापकरणकालो विधीयते—इति ।

एतदभिप्रेत्याह वत्सेनेति । 'वत्सेन' वत्सपदेन वत्सापाकरणसूच-
केन—'व्रतस्य' 'कालं' 'कलयेत्' उपलक्षयेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

(१३) ६।४।४१-४२ असन्नयत्स्वप्ययमेव कालः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) वत्सशब्देन व्रतस्य कालो लक्ष्यते इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अथ व्रतकालः किं यस्य सान्नाय्यमस्ति त-
स्यैव उत यस्य सान्नाय्यमस्ति यस्य च नास्त्युभयोरपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—वत्सापाकरणं कालस्य लक्षकम् । यस्त्वमावा-
स्यायां सान्नाय्यं न करोति—किन्तु पेन्द्राग्रपुरोडाशं करोति—तस्य व-
त्सापाकरणं नास्त्येव । तस्मात् यस्य सान्नाय्यं तस्यैवायं व्रतकाल इति ।

(५) सिद्धान्तः—यत्रापि नास्ति वत्सापाकरणं तत्रापि तदुपलक्षितः
कालोऽस्त्येव । तस्मात् स कालः सर्वस्य—यस्य सान्नाय्यमस्ति यस्य
च तन्नास्ति—इति ।

एतदभिप्रेत्याह असन्नयत्स्विति । 'अयम्' वत्सापाकरणोपलक्षितः
'एव'—नान्यः—'कालः'—'असन्नयत्सु' सान्नाय्यरहितेषु अपि कर्तुं
श्यात् । सान्नाय्यासान्नाय्योभयसम्बन्धी काल इत्यपि ना सुचितम् ॥ १३ ॥

(१४) ६।४।४३-४७ शाखां क्षिपेत् प्रस्तरहोमकाले ।

(१) निमित्तनैमित्तिकविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—'सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र विधीयते—किं शाखा प्रस्तरस्याङ्गभूतेति
उत प्रस्तरप्रहरणकाले शाखा प्रहर्तव्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रस्तरप्रहरणं प्रति शाखाया अङ्गत्वं स्पष्टमत्र वि-
हितं प्रतिभासते ।

(५) सिद्धान्तः—वत्सापाकरणादौ शाखाया उपयोगः । उपयुक्तस्य
चोपयोगान्तरमन्याय्यम् । तस्मात्प्रहरणं प्रत्यस्या अङ्गत्वं न सम्भवति ।
उपयुक्ता च शाखा प्रतिपत्तिमपेक्षते । प्रक्षेप एव चास्याः प्रतिपत्तिः ।
तस्मात् प्रस्तरप्रहरणेन शाखाप्रक्षेपकालो लभ्यते । तस्मात् प्रस्तरप्रह-
रणकाले एव शाखाप्रक्षेपः कर्तव्य इत्येव विध्यर्थः इति ।

एतदभिप्रेत्याह शाखामिति । 'प्रस्तरहोमकाले' यस्मिन् काले प्रस्त-

रहोम क्रियते तस्मिन्नेव काले-‘शाखा’ वरत्तापाकरणे वृतोपयोगाम्-
‘क्षिपेत्’ प्रतिपत्तिरूपेण, न तु शाखा प्रस्तरहोमस्याङ्गमिति भावः ॥१४॥

पष्ठस्य पादे कथिताश्चतुर्थे
न्यायाः समीक्ष्यान चतुर्दशैव ।

स्पष्टम् ।

इति पष्ठस्य चतुर्थः ।

अथ पष्ठस्य पञ्चमः पादः

दीक्षाविचार्यहुल ।

(१) ६।५।१-७ देवताऽभ्युदयेऽन्या स्यात्

(१) निमित्तनैमित्तिकविचारोऽनुवर्तते पूर्वपादगतदशमाधिकरण
विचारात् ।

(२) दर्शपूर्णमासयो अभ्युदये-‘यस्य हविर्निरस्त पुरस्ताच्चन्द्रमा
अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्—ये मध्यमा स्युस्तान्गमय दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपाल कुर्यात्—ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे चरुम्—
यऽणिष्टास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय चरुम्’ । इति । अस्यापमर्थः—
दर्शन्नान्त्या केनचिद् चतुर्दश्यां हविर्निरस्त—तत् पूर्वस्या दिशि प्र
त्युपे चन्द्रेऽभ्युदिते चतुर्दश्यामेव आम्स्या निर्वपन वृतमिति चन्द्रव
र्शनेन निश्चित्य निरुमास्तण्डुलास्त्रेधा विभजनीया-अष्टाण्डिता ईपत्त
ण्डिता अतिसूक्ष्मकणाश्चेति-त एते इन्द्रादिदेवताभ्यो प्रदातव्या इति ।

(३) तत्र सन्देहः—विभज्य कालापराधे यागान्तरं विधीयते—उत
कालव्यत्यास निमित्तीकृत्य दर्शपूर्णमासस्यैव देवतान्तरसंयोगरूप प्र
कारभेद उपदिश्यते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रधानतदर्शपूर्णमासादन्यदेवेदं कर्म—कालापरा
धप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टस्य कर्मण स्पष्टं विधीयमानत्वात् ।
तस्मादिदं कर्मान्तरं प्रायश्चित्तरूपमनुष्ठाय परेषु दर्शपूर्णमासोऽनुष्ठेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—हविर्निरस्तमिति प्रकृतं यद् दर्शकर्म तत् परि
त्यज्य कर्मान्तररूपने प्रकृतहानाप्रवृत्तप्रतिषेध प्रसज्येताम् । अतः प्रकृते
एव दर्शकर्मणि कालव्यत्यासदोषं निमित्तीकृत्य निरुमस्य हविष द
र्शदेवताभ्योऽपनीय देवतान्तरेभ्यः प्रदानं वर्तयमिति दर्शस्यैव प्रयोग

प्रकारभेदः । एवं च दर्शस्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगः न तु काललोपप्राय-
श्चित्तम् । ततश्च कालव्यत्यासनिमित्तकं देवतान्तरसंयोगिदर्शप्रयोगमे-
वानुष्ठाय पश्चात् स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठेय इति ।

एतदभिप्रेत्याह—देयतेति । 'अभ्युदये' दर्शोऽभ्युदितेष्टौ—'देवता' एव
केवलम्—'अन्या' दर्शोऽदेवताभ्योऽतिरिक्ता—'स्यात्'—अन्यत् न सर्व
दर्शेति कर्तव्यतानुसार्येव, न तु कर्मान्तरमित्याशयः ॥ १ ॥

(२) ६।५।१०—११ उपांशुस्तत्र हीयते ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषो विचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्यथा पुरोडाशहविष्को होमस्तथाज्यहविष्को-
ऽपि उपांशुयागरूपो भवति ।

(३) तत्र सन्देहः—पूर्वाधिकरणवाक्येन यथा पुरोडाशसम्बन्धे
देवतान्तरसंयोगः स्थितस्तथैव किमुपांशुयागेऽपि भवति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथैव पुरोडाशे हविषि दर्शोऽदेवतात्यागस्तथैवो-
पांशुयागहविषि आज्येऽपि पूर्वदेवतां त्यक्त्वा प्रयोगान्तरं कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशविषये उदाहृतवाक्ये देवतान्तरं विहि-
तम् । आज्यविषये तु न तथा । तस्मात् अत्र कालव्यत्यासनिमित्तके
दर्शस्य प्रयोगान्तरे यदि उपांशुयागोऽनुष्ठेयस्तर्हि पूर्वदेवतानां त्यक्त-
त्वात् देवतान्तरस्य चाश्रयत्वात् उपांशुयागस्य लोप एव स्यादिति ।
[वस्तुतस्तु उपांशुयागस्य पूर्णमासान्तर्गतत्वात् दर्शे प्रसक्तिरेव नास्ति ।
तस्मात् कृत्वा विन्तारूपोऽयं विचारः । अत एवोक्तं यद्युपांशुयागो-
ऽनुष्ठेयतेति] ।

उक्तसिद्धान्तमभिप्रेत्याह उपांशुरिति । 'तत्र' कालव्यत्यासनिमित्तके
दर्शस्य प्रयोगान्तरे—'उपांशुः' उपांशुयागः—'हीयते' लुप्यते नैवानुष्ठेयत
इत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) ६।५।१२—१५ अनिरुद्धोदये ऽपीज्या

(१) प्रथमाधिकरणशेषो विचारः ।

(२) कालव्यत्यासनिमित्तकाऽभ्युदयेष्टिरूपं दर्शस्य प्रयोगान्तरं
कर्तव्यमिति स्थितम् ।

(३) तत्रैव सन्देहान्तरम्—'किं हविषो निर्वापानन्तरं यदा चन्द्रो-
दयस्तदैवाम्युदयेष्टिः कर्तव्या—उत यदा निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदयस्त-
दाऽपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—'यस्य हविर्निरुद्धम्' इति स्पष्टमभिधानात् हविषि
निरुद्धे एव यदि चन्द्रोदयस्तदैवाम्युदयेष्टिरिति निर्विवादमिति ।

() सिद्धान्त — हविर्मात्रस्य चन्द्रोदयसम्बन्धोऽभ्युदयेऽपि निमित्तत्वेनोच्यते—न तु निर्वापत्रिशिष्यस्य हविष । एवं च दर्शानुष्ठानप्रारम्भमात्रे तात्पर्यम् । तस्मात् प्रारब्धमात्रे दर्शानुष्ठाने यदि चन्द्र उदेति तर्हि निरुप्तेऽनिरुप्ते वा हविषि सम्पादितमात्रे अभ्युदयेऽपि रनुष्ठेयेति ।

एतदभिप्रेत्याह अनिरुप्तेति । अनिरुद्धोदये' हविषि अनिरुप्ते, हविर्निर्वापात् प्राक्, 'उदये' चन्द्रोदये सति—'अपि'—'इत्या' अभ्युदयेऽपि — अनुष्ठेयेति शेष ॥ ३ ॥

(४) ६।५।१६-१७ तत्रोद्वापो हविर्ग्रहे ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषो विचार ।

(२) दर्शानुष्ठानस्याकाले प्रारम्भमात्र निमित्तमभ्युदयेऽपि रिति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देह — हविर्निर्वापात् प्रागेव यदा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयानन्तरमभ्युदयेऽपि प्रक्रान्ताया हविषो निर्वाप कस्यो देयताभ्य स्यात् किं प्राकृताभ्यो दर्शपूर्णमासीयाभ्य उत वैकृताभ्य 'यस्य हविषि' त्यादिवाक्योक्ताभ्य एवेति ।

(४) पूर्वपक्ष — तण्डुलान् विभजेदिति वाक्ये तण्डुलभूतस्य हविष सम्बन्धेन वैकृतदेयतान्तरनिधान दृश्यते तण्डुलविभागस्तु अतण्डुलभूतानां न सम्भवति । तस्मात् अनिरुप्ते हविषि तण्डुलाभायात् प्राकृतदेयतापनये प्रमाणाभावात् चन्द्रोदयानन्तर कृतो निर्वाप प्राकृताभ्य एव देयताभ्य स्यादिति ।

(५) सिद्धान्त उदाहृतवाक्ये तण्डुलशब्दो हविर्मात्रस्योपलक्षकः । अन्यथा धिपयसोर्देयतापनयो न स्यात् । एव च तण्डुलशब्देन हविर्मात्रविश्लेषाया मीहीणामपि हविष्यत्वात् प्राकृतदेयतासम्बन्धमपनीय देयतान्तरसम्बन्ध कर्तव्यः । तस्माद् वैकृताभ्य एव देयताभ्यो निर्वाप इति ।

एतदभिप्रेत्याह—तत्रेति । 'तत्र' अभ्युदयेऽपि—'हविर्ग्रहे' हविर्मात्रग्रहणे 'उद्वाप' अपनय—प्राकृतदेयताया स्यादेवेति शेष ॥ ४ ॥

(६) ६।५।१८—२० अर्धोत्तैर्ध्वग्रहस्तूप्णीम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्यभ्युदितेऽपि । तत्र हविष्यनिरुद्ध यदि चन्द्र उदेति तदा निर्वापो वैकृताभ्य एव देयताभ्यो भवतीति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देह यदा हविषोऽर्धं निरुद्धमर्धमनिरुद्धं तदा यदि च

न्द्रोदयः—तर्हि किं कर्तव्यम्—किं यदनिरुप्तं तद्वैकृतीभ्यो निर्वसव्यमुत प्राकृतीभ्य आहोस्वित् तूष्णीमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अवशिष्टोऽशः प्राकृतीभ्य एव निर्वसव्यः—तासा-
मेव प्रवृत्तत्वात् ॥ अथवा चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य प्राकृतदे-
वतासम्बन्धापनयस्य प्रथमाधिकरणन्यायेनावश्यम्भावित्वात् वैकृतीभ्य
एवावशिष्टांशनिर्वाप इति पूर्वपक्षद्वयम् ।

(५) सिद्धान्तः—अस्ति प्राकृतदेवतापनयः प्रथमाधिकरणन्यायेन ।
अन्यदेवतासम्बन्धस्तु न प्राप्नोति । एवं च प्राकृतीनामपनयात् वैकृ-
तीनां च सम्बन्धाभावात् अवशिष्टांशस्य तूष्णीमेव निर्वाप इति ।

एतदभिप्रेत्याह अर्थेति । 'अर्थोत्ते' हविषः 'अर्थ' अंशमात्रं यदा नि-
रुप्तमवशिष्टं त्वनिरुप्तं तस्मिन्मध्यन्तरे यदि चन्द्रोदयस्तर्हि—'अर्थस्य'
अवशिष्टस्य हविरंशस्य 'ग्रहः' ग्रहणं निर्वापः—'तूष्णीम्' देवतासम्बन्ध-
रहित एव भवतीति शेषः ॥ ५ ॥

(६) ६।५।२१-२४ असान्नाय्येऽप्ययं यजिः ।

(१) अभ्युदयेष्टिविषयको विचारोऽनुवर्तते ।

(२) अभ्युदयेष्टौ श्रूयते—'दधनि चरुम्, शृते चरुम्' इति प्रा-
यश्चित्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमिदं प्रायश्चित्तं सान्नाय्यिन एवोत सान्ना-
य्यसान्नाय्युभयोरिति ।

(४) पूर्णपक्षः—सान्नाय्यरहितस्य दधिपयसी न वर्तते । तदभावे
च 'दधनि चरुम्—शृते चरुम्' इति विधानं न सङ्गच्छते । तस्मात् सा-
न्नाय्यिन एवपेष्टिरिति ।

(५) सिद्धान्तः अभ्युदयेष्टिविधौ—'यस्य हविर्निरुप्त'मित्यादौ—
अप्राप्ता देवता एव विधीयन्ते । न च तण्डुलवद् दधिपयसी अनूद्य एत-
द्विधानम् । चरुश्रपणं चोदकेऽपि सम्भवति । तस्मान्नात्रापि दधिपयसो-
रवश्यसंयोगः । तस्मात् सान्नाय्यवदसान्नाय्यिनोऽपि भवतीष्टिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह असान्नाय्य इति । 'असान्नाय्ये' यथा सान्नाय्ययुक्ते
तथा सान्नाय्यरहितेऽपि—'अयं यजिः' अभ्युदयेष्टिरनुष्ठेया भवतीति शेषः ६ ॥

(७) ६।५।२५-२७ साभ्युत्यानोऽक्रयेऽपि स्यात्

(१) अधिकारविचारे निमित्तनैमित्तिकविचारोऽनुवर्तते ।

(२) इदमाप्नोते—'यदि सत्राय दीक्षितानां साभ्युत्तिष्ठासेत्,
सोमं विभज्य विश्वजिता यजेत' । अस्यार्थः—सप्तदशानां सत्रिणामभ्ये

यदि कोऽपि सवैकदेशमनुष्ठाय सत्र परित्यज्य गन्तुमिच्छेत्, तदा स्य
कीय सोम विभज्य तेन सोमेन विश्वजिद्याग कुर्यादिति ।

(३) तत्र सन्देह —अय विश्वजिद्याग किं सोमप्रयानन्तरमुया
तुमिच्छतो भवत्युत तस्मात् पूर्वमपि इति ।

(४) पूर्णपक्ष —उच्यमानस्य सोमविभजनस्य सोमप्रयात् पूर्व
मसम्भवात् सोमप्रयानन्तरमेवेत्युक्त्यातुमिच्छतोऽय विश्वजिद्याग इति ।

(५) सिद्धान्त —नात्र सोमविभागोऽङ्गत्वेन विधीयते । सोमग्रहण
तु प्रदर्शनार्थमेव । उरथानेच्छा निमिच्छीत्य विश्वजिदनुष्ठानमात्रमत्र
विधीयते । तस्मात् प्रागपि सोमप्रयणादुत्थातुमिच्छतो भवति याग इति ।

एतदभिप्रेत्याह साभ्युत्थान इति । 'अत्रये' सोमप्रयणात् प्राक्
'अपि'—सत्रे प्रवृत्तमात्र - 'साभ्युत्थान' अभ्युत्थानेन सहित अभ्युत्था
नमिच्छन्—'स्यात्' विश्वजित्यधिकृत इति शेष । तस्मात् सत्रे प्रवृत्त-
मात्र सोमप्रयणात् प्रागुर्ध्वं वा उरथातुमिच्छन् विश्वजिद्याग कुर्यादि-
त्याशय ॥ ७ ॥

(८) ६।५।२८ दीक्षामान विकल्पतः ।

(१) दीक्षाविचार प्रसूयते ।

(२) ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षाकरपा ध्रुयन्ते—'एका दीक्षा तिस्रो
वा दीक्षा चतस्रो दीक्षा द्वादश दीक्षा' इति । दीक्षणीयेष्टया स
म्पन्न सस्कारो दीक्षा । सा वैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठिता एका । एवं त्रिषु
चतुर्षु द्वादशसु वा दिनेषु दीक्षाधर्मा वाङ्नियमादयोऽनुवर्तनीया —
इत्यस्य वाक्यस्यार्थः ।

(३) तत्र सन्देह —किं ज्योतिष्टोमे द्वादशदीक्षाकरप उपादेय उत
दीक्षासङ्ख्यायामनियम इति ।

(४) पूर्णपक्ष —द्वादशैव दीक्षा । 'द्वादशराश्रीर्दीक्षितो भूर्ति घ-
न्योत' इति ध्रुयते । यद्यर्थं याच्यया द्रव्यसम्पादनं भूतिवननन्—तच्च
नित्यम् । तत्सयोगन द्वादशत्वपक्षोऽपि नित्यः । एकादिसङ्ख्यानां च
विरुद्धिषु सम्बन्ध इति ।

(५) सिद्धान्त —उदाहृतवाक्यस्य 'दीक्षितो भूर्ति घन्योत' इत्येता
वत्यत्र तात्पर्यम् द्वादशवचनं तु प्रदर्शनार्थम् । एव च सति प्रत्यक्षश्रुता
एकयादिकरपा अत्राधितास्तिष्ठन्ति । तस्मात् सर्वे करपा ज्योतिष्टोमे
विकल्पिता इति ।

एतदभिप्रेत्याह दीक्षेति । दीक्षाया 'मानम्' परिमाणं सङ्ख्येति
यावत्—'विकल्पत' वैकल्पिकमेव भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

[भाष्यकारेण त्वष्टमनवमाधिकरणयोः स्थाने एकमेवाधिकरणं स्थापितम् । तत्र चाष्टमाधिकरणसिद्धान्तभूतो वैकल्पिकपक्षः पूर्वपक्षः, नवमाधिकरणसिद्धान्तभूतो द्वादशकल्पः सिद्धान्त इति ज्ञेयम् ॥ अत्र धृत-
श्चाधिकरणद्वयविभागो वार्तिककारसम्मतो मण्डनमिश्रेणापि स्वीकृतः ।]

(६) ६।५।२६ द्वादशाहे द्वादशैताः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति दीक्षायां सङ्ख्याभेदः । स च ज्योतिष्टोमे वैकल्पिक इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सर्वासु ज्योतिष्टोमविकृतिषु विकल्प एव उत कुत्रापि नियमोऽपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—ज्योतिष्टोमे दीक्षापक्षेषु विकल्प इति स्थितम् । प्रकृतिष्वपि विकृतिः । तस्मात् सर्वासु ज्योतिष्टोमविकृतिष्वपि विकल्प एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—ज्योतिष्टोमविकृतौ दीक्षासङ्ख्यायाः द्वादशत्वं एव नियमः । 'पट्त्रिंशद्दहो वा एव यद् द्वादशाहः' इति ध्रूयते । तत्र सुत्या द्वादश उपसदो द्वादश इत्यधिषादम् । एवं सति यदि दीक्षाया अपि द्वादशत्वं न स्यात्तर्हि पट्त्रिंशत्संख्यापूर्तिरेव न स्यात् । तस्माद् द्वाद-
शाहे द्वादशैव दीक्षा नियता इति ।

एतदभिप्रेत्याह द्वादशाह इति । 'द्वादशाहे' द्वादशाहनामिकायां ज्यो-
तिष्टोमविकृतौ—'एताः' दीक्षाः—'द्वादश' द्वादशसङ्ख्यका एव, न न्यूना
नाप्यधिका इति नियम एवेत्याशयः ॥ ६ ॥

(१०) ६।५।३०—३७ माघीदीक्षासु पूर्णिमा ।

(१) दीक्षाविषयो विचारः ।

(२) गयामयने ध्रूयते—'पुरस्तात् पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षे-
रन्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—कस्याः पौर्णमास्या इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यस्याः कस्या अपि पौर्णमास्या इति । नास्ति
नियमः विशेषवचनाभावात् इति । अथवा यदि नियमस्तर्हि चैत्र्यामेव
नियमः । उदाहृतवाक्ये पौर्णमासीमुक्त्वा चान्यशेषे चैत्री सङ्कीर्त्यते ।
तस्मात् वाक्यशेषपन्थायेन चैत्र्यां नियम इति वा पूर्वपक्षः ।

(५) सिद्धान्तः—अस्ति नियमः—स च माघ्यामेव । उदाहृते
वाक्ये एव 'एकाष्टकायां क्रूयः सम्पद्यत' इत्युक्तम् । माघ्या एव पुर-
स्तात् चतुरहे दीक्षितस्य एकाष्टकायां क्रयः शक्यते कर्तुम् । न चैतत्
चैत्र्यां सम्भवति । तस्माच्च पौर्णमासी माघ्येवेति ।

एतदभिप्रेत्याह माघीति । 'दीक्षासु' विहिता—'पूर्णिमा' पौर्णमासी—'माघी' माघमासीयैव ग्राह्येति ॥ १० ॥

(११) ६।५।३८-३९ यावद्दीक्ष निषिद्धानि

(१) दीक्षाविचारोऽनुवर्तते निमित्तनैमित्तिकभावविचारप्रसङ्गेन ।

(२) ज्योतिष्टोमे दीक्षारम्भदिनमारभ्य पञ्चमे सतमेऽष्टमे वा दिने सुत्या भवति—तस्मिन् सुत्यादिने त्रिषु सवनेष्वनुष्ठितेष्वभृथ कर्तव्य —तस्मिन् कृते दीक्षानियमा (दीक्षितो न ददाति न पचति न उहो तीत्यधमादय) निघर्तन्ते । कदाचिदेव स्याद्यद् दैवाग्मानुषाद्वा विघ्नात् अवभृथ कतिचिद्दिनानि विलम्ब्यते ।

(३) तत्र सन्दह —विहितकालादनन्तरं विलम्बितादवभृथानुष्ठानाच्च प्राग् यानि दिनानि तेषु किं दानपाकहोमनिवृत्तिरूपा नियमा अनुष्ठीयन्ते न घति ।

(४) पूर्वपक्ष —तेषु दिनेषु न सन्ति नियमा —धृतस्य नियमावधेरवभृथकालस्यातिक्रान्तत्वात् । तस्मात् उक्तायामवस्थापामवभृथात् प्राक् दानपाकहोमा कर्तव्या एवेति ।

(५) सिद्धान्त —दीक्षानियमत्यागस्यावभृथो निमित्त नावभृथकाल । तस्मादवभृथकालेऽतिशान्तेऽपि यावदवभृथ दीक्षानियमा अनुवर्तन्ते । तस्मात्तेषु दिनेषु निषिद्धा दानपाकहोमा नैव कार्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह यावदिति । 'यावद्दीक्ष' यावत्कालपर्यन्तं दीक्षाऽनुवर्तते—दीक्षावसानसूचकोऽवभृथो नानुष्ठीयते—तावत्कालपर्यन्त—'निषिद्धानि मन्तव्यानि दानपाकहोमादिकर्माणि । तस्मादवभृथोत्कर्षे दीक्षानियमानामप्युत्कर्ष इत्याशय ॥ ११ ॥

(१२) ६।५।४०-४१ नात्र लोपे पुनःक्रिया ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषो विचारः ।

(२) अवभृथोत्कर्षे दीक्षानियमानामनुवृत्तावधान्तरपु दिनेषु पाकादिकर्माभावात् अग्निहोत्रादि नानुष्ठीयते ।

(३) तत्र सन्दह —एतेषु दिनेषु नित्यस्याग्निहोत्रादरननुष्ठाने यो दोषस्तपरिहाराय य प्रतिहोमो विहितस्स कर्तव्यो न घति ।

(४) पूर्वपक्ष —अग्निहोत्राद्भूतयो मातस्तायहोमयो पुरुषापरधादननुष्ठाने सति प्रतिहोमोऽपराधपरिहारायावश्यकर्तव्यत्वनं विहितम् । प्रकृतेऽपि पुरुषापरधादवावभृथ विलम्ब पाकादिनिवृत्त्यनुवृत्तिश्च । तस्मादत्रापि दोषपरिहाराय प्रतिहोमोऽवश्यमव कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः अवभृथविलम्बस्य पुरुषापरधवृत्तयऽपि दीक्षा यदा

अनुवर्तते तदा दानादेः श्रुत्या प्रतिषिद्धत्वात् तदननुष्ठाने नास्ति कश्चित् पुरुषस्यापराधः । अतो नैवास्ति कर्तव्यस्य त्यागः । तस्मादपराधाभावे तत्परिहाराय प्रतिहोमो नैव प्राप्नोतीति ।

एतदभिप्रेत्याह—नात्रेति । 'अत्र' अवभृथोत्कर्षे दीक्षानियमानुवृत्तौ—'लोपे' पाकाद्यभावाद्धोमादीनामननुष्ठाने सति 'पुनःक्रिया' होमस्य पुनरनुष्ठानम् प्रतिहोमरूपेण—'न' भवति इति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ६।५।४२ प्रतिहोमो न चोत्कर्षे ।

(१) पूर्वविचारसदृशमेव विचारान्तरम् ।

(२) कृतेऽवभृथे तत्पश्चादुद्वसानीयेष्टिर्विहिता । सेष्टिर्यदि केनापि कारणेन विलम्बिता तत्रापि तदिष्टिकरणपर्यन्तमग्निहोत्रादेर्निवृत्तिर्भवति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं तदननुष्ठानदोषपरिहाराय प्रतिहोमः कर्तव्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अवभृथान्ते दीक्षानियमा निवृत्ताः । तथाच पाकादिनिषेधनिवृत्तायवश्यकर्तव्यत्वमग्निहोत्रादेः । तत् चेन्न कृतं तर्हि कर्तव्यस्य कर्मणोऽननुष्ठानात् तदोपपरिहाराय कर्तव्य एव प्रतिहोम इति ।

(५) सिद्धान्तः—'एतया पुनराधेयसम्मितयेष्वाऽग्निहोत्र जुहुयात्' इति स्पष्टं श्रुत्या उद्वसानीयेष्टरन्तरमग्निहोत्रानुष्ठानमुक्तम् । तस्मादकृतायामुद्वसानीयायामिष्टौ अग्निहोत्रस्य कर्तव्यत्वं नैवापतति । तथाच तदननुष्ठाने दोषाभावात् दोषपरिहाराय प्रतिहोमो नैव कार्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रतिहोम इति । 'उत्कर्षे' उद्वसानीयेष्टेरिति शेषः—यदा केनापि कारणेनावभृथानन्तरमुद्वसानीयेष्टिर्न क्रियते तदा—'च' यथा पूर्वस्मिन्नधिकरणे—'प्रतिहोमः' 'न' कार्य इति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) ६।५।४३ होमाश्चेत् सायमादितः ।

(१) प्रतिहोमविचारोऽनुवर्तते ।

(२) प्रतिहोमो न कर्तव्य इति स्थितम् । तत्र कृत्वा चिन्तायाम्—

(३) सन्देहः—यदि प्रतिहोमः क्रियेत तर्हि तत्र वह्नां होमानां प्राप्तिव्याप्तिरिति तेषामनुष्ठाने अस्ति कोऽपि क्रमनियमो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—युगपदेव सर्वे होमाः प्राप्ताः । नास्ति तत्र किञ्चिदपि क्रमनियामकम् । तस्मात् क्रमाभावे यथारुचि कर्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—अतिपातितानां कर्मणो यः क्रमस्तस्य परित्यागे मानाभावात् प्रतिहोमेऽपि न एव क्रमोऽनुष्ठेयः । तत्राग्निहोमस्य सूर्यास्तसमयात् प्रागेव समाप्तत्वात् सायंहोम एवादाधतिपातितः । तस्मात् प्रतिहोमानुष्ठानकाले सायंहोम एवादौ कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह होमा इति । 'चेत्' यदि—'होमा' प्रियेरन् तर्हि—
'सायमादित' सायहोम एव आदि प्रथम यस्मिन् तमेव प्रथममल
भ्य—कर्तव्य इति शेष ॥ १४ ॥

(१५) ६।५।४४ प्रातराद्या षोडशिनी

(१) पूर्वाधिकरणपवाद ।

(२) अग्निष्टोमसंस्थानन्तर षोडशिसंस्था यदा परित्यज्यते—तत्र
मिक्षाश्च प्रतिहोमा प्रियन्ते—

(३) तत्र सन्देह —षोडशित्यागनिमित्तपु ष प्रथम इति ।

(४) पूर्वपक्ष —पूर्वाधिकरणन्यायेन अत्रापि सायहोमाक्षिप्रमेणैव
कार्या प्रतिहोमा इति ।

(५) सिद्धान्त —षोडशिसंस्थाया रात्रौ समाप्तिर्भवति । तस्मात्
तत्रातिपाते प्रातर्होम एव प्रथम । तस्मात् प्रतिहोमेऽपि प्रातर्होम
एवादौ कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्रातरिति । 'षोडशिनी' षोडश्यतिपातनिमित्तकप्र
तिहोम—'प्रातराद्या' प्रातर्होम आद्यो यस्या सा तथाभूता कार्या इति शेष ।

[न्यायमालायामिदमधिकरणान्तर न गृहीतम्—पूर्वाधिकरण एवा
न्तर्भावितम्] ॥ १५ ॥

(१६) ६।५।४५-४७ प्रकृते स्याद् मिदाहुतिः ।

(१) निमित्तनैमित्तिकभावविचारोऽनुवतत ।

(२) दर्शपूर्णमासयो ध्रूयते—'भिन्ने जुहुति' इति पात्रभेदनिमि
त्तको होम ।

(३) तत्र सन्देह —पात्रभेदनिमित्तकोऽय होम किं दर्शपूर्णमा
सयोरेव उत यत्र यत्र वैदिक लौकिके वा कर्मणि पात्र भिद्यते तत्रापीति ।

(४) पूर्वपक्ष —पात्रभेदे निमित्ते सति होम कर्तव्य इति सामा
न्येनैव विधि श्रुत । तस्माद् दर्शपूर्णमासयोरेव नियमने प्रमाणाभा
वात् सर्वत्रैव कर्मणि यदा यदा पात्र भिद्यते तदा तदा तत्रनिमित्तको
होम कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्त —सर्वत्र योजने प्रतिकर्म फल कल्पनीयं प्रसज्यते ।
प्रकृतेनैव तु दर्शपूर्णमासकर्मणा सहैकवाक्यताया तत्फलनैव फलवत्ता
सिध्यति । तस्मात् दर्शपूर्णमासयोरेव पात्रभेदे सति होम कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रकृत इति । 'मिदाहुति' पात्रभेदनिमित्तको होम
'प्रकृते' दर्शपूर्णमासकर्मण्येव, नान्यत्र कर्मणि—'स्यात्'—कर्तव्येति
शेष ॥ १६ ॥

(१७) ६।५।४८ व्यापन्नं भोजनानर्हम्

(१) निमित्तनैमित्तिकविचार ।

(२) इदमाग्रायते 'व्यापन्नमप्सु प्रहरति' इति ।

(३) तत्र सन्देह — किमिदं व्यापन्नं नामेति निश्चेत शक्यते न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष — निश्चायकस्य हेतोरभावात् नैव शक्यो निश्चेतुं व्यापन्नशब्दार्थ इति ।

(५) सिद्धान्त — केशकीटादिभिर्दूषितं द्रव्यं यदार्थभोक्तुमयोग्यं तदेव व्यापन्नमिति स्पष्टं निश्चेतुं शक्यत एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह व्यापन्नमिति । 'भोजनानर्हम्' आर्थभोक्तुमशक्यं तदेव 'व्यापन्नम्' इति कथ्यते इति शेष ॥ १७ ॥

(१८) ६।५।४९-५० अपच्छेदेऽपि तद्विधिः ।

(१) निमित्तनैमित्तिकविचार ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते — 'यद्युद्गाताऽपच्छिद्येत अदक्षिणो यज्ञः सस्थाप्य — यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत सर्वस्य दद्यात्' इति । अस्यार्थ — प्रातः सवने वहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा ऋत्विजः शालाया वहिः प्रसर्पन्ति । तदानीमेकस्य पृष्ठतोऽन्य इति पिपीलिकावत् पङ्क्त्याकारेण गन्तव्यम् । तत्र पुरतो गन्तुं कच्छं गृहीत्वैव पृष्ठतोऽन्यो गच्छेत् । एव सति प्रमादाद् यद्युद्गाता गृहीतः कच्छं मुञ्चेत् तदा दक्षिणामदत्त्वा यज्ञः समापनीय — तं समाप्य पुनरपि यज्ञोऽनुष्ठेय । यदा च प्रतिहर्ता कच्छं मुञ्चेत् तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्य दद्यात् — इति ।

(३) तत्र सन्देह — यद्युद्गाता प्रतिहर्ता नोभौ युगपदेव कच्छं मुञ्चेयाता तदोक्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयं न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष — उद्गातुरपच्छेदं प्रतिहर्तुश्चापच्छेदः पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तद्वयनिमित्तत्वेन श्रुतः । यत्र द्वयोरपच्छेदस्तत्र नोद्गातुरपच्छेदो नापि प्रतिहर्त्रपच्छेदः । तस्मादुभयोरपच्छेदे श्रूयमाणनिमित्तस्याभावात् प्रायश्चित्तं नानुष्ठेयमिति ।

(५) सिद्धान्त — द्वौ ह्यत्रापच्छेदौ । तयोरेकस्यैकैक एव कर्ता — इति निमित्तस्य नास्ति विघातः । तस्माद्विधितविघाताभावात् अस्त्येन प्रायश्चित्तमिति ।

एतदभिप्रेत्याह द्रव्यपच्छेद इति । 'द्रव्यपच्छेदे' द्वयोः ऋत्विजोऽुद्गातुप्रतिहर्त्रोरपच्छेदे पङ्क्तिविघाते — 'तद्विधिः' 'तस्य' अपच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तस्य 'विधिः' विधानम् अनुष्ठानम् भवत्येवेति शेषः ॥ १८ ॥

(१६) ६।५।५१-५३ नैमित्तिकविरूपोऽऽ

(१) पूर्वाधिकरणशेष ।

(२) द्वयोरपच्छेदे प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमिति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देह—द्वयोक्तयोः प्रायश्चित्तयोः अत्र किं समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्ष—प्रायश्चित्तद्वयमत्र निमित्तभेदेन धृतम् । तन्निमित्तद्वयसमुच्चये च प्रायश्चित्तद्वयमपि समुच्चेतव्यम् । यद्यपि अदक्षिणत्व सर्वस्वदक्षिणत्वयोर्विरोधस्तथाऽपि प्रयोगभेदेन व्यवस्था-अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या उत्तरप्रयोगे च सर्वस्य दातव्यमिति ।

(५) सिद्धान्त—उत्तरप्रयोगेऽपच्छेदो नास्ति । नचासति निमित्ते प्रायश्चित्त युक्तम् । तस्मात् प्रथमप्रयोगे एव निमित्तद्वयसम्पादात् तत्रैव प्रायश्चित्तम् । एष च सत्यन्योन्यविद्वद्वाच्ययोर्विकल्प एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह नैमित्तिकेति । 'अत्र' उक्ते द्रव्यपच्छेदरूपे निमित्ते—'नैमित्तिकयोः' प्रायश्चित्तयोः—'विकल्प' एव न तु समुच्चय इत्यर्थः ॥१९॥

(२०) ६।५।५४ परं पूर्वस्य बाधकम् ।

(१) अपच्छेदप्रायश्चित्तविषयक एव विचारोऽनुवर्तते ।

(२) युगपदपच्छेदे प्रायश्चित्तयोर्विकल्प इति स्थितम् । यत्र तु पौर्वापर्येणापच्छेद—प्रथममुद्रातुस्ततः प्रतिहर्तुः—

(३) तत्र सन्देह—प्रायश्चित्तयोः—किं पूर्वापच्छेदकनिमित्तकमनुष्ठेयमुत्तरापच्छेदनिमित्तकमिति ।

(४) पूर्वपक्ष—पूर्वापरवलीयस्वन्यायेन पूर्वापच्छेदनिमित्तकेन प्रायश्चित्तेनोत्तरापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तस्य बाधे पूर्वमेव प्रथममनुष्ठेयमिति ।

(५) सिद्धान्त—इह धान्यद्वयात् ज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षमेवोत्पद्यते । उत्पद्यमानोत्तरज्ञानं पूर्वज्ञानं बाधित्वैवात्मानं लभते । एवं चोत्तरकाले स्वयं बाधितं सत् नोत्तरस्य बाधकं भवितुमर्हति । न चान्यत् किञ्चिदुत्तरस्य बाधकमुपलभ्यते । तस्मादुत्तरकालीनमबाधितमेव वर्तते । तथा चोत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तकमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह परमिति । 'परम्' उत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्त—'पूर्वस्य' पूर्वकालीनापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तस्य—'बाधकम्' । तस्मात् पूर्वकालीनापच्छेदकनिमित्तकमेव प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ २० ॥

(२१) ६।५।५५। सर्वं दद्यात् पुनर्यज्ञे

(१) पूर्वविचारशेषः ।

(२) प्रथममुद्रातुस्ततः प्रतिहर्तुरपच्छेदे प्रायश्चित्तं विचारितम् । यत्र तु प्रथमम् प्रतिहर्तृवापच्छिद्यते तत उद्राता तत्रोद्रात्रपच्छेदनिमित्तकमदक्षिणयागरूपं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयमिति पूर्वाधिकरणे स्थितम् । तस्य प्रायश्चित्तस्वरूपं चेत्थम्—यागस्य प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगोऽनुष्ठेय इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् द्वितीयप्रयोगे का दक्षिणा—किं द्वादशाधिकं गद्यां शतमुक्तं सर्वस्वमिति ।

(४) पूर्वप्रयोगे या दक्षिणा दित्सिता सैवोत्तरप्रयोगे दातव्येति स्पष्टं भ्रूयते । पूर्वप्रयोगे च ज्योतिष्टोमदक्षिणाभूतं गद्यां द्वादशाधिकं शतं दित्सितम् । तस्मादुत्तरप्रयोगे गद्यां द्वादशाधिकशतरूपैव दक्षिणा देयेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रतिहर्तुः प्रथमेऽपच्छेदे प्राप्ते तन्निमित्तकं सर्वस्वदानं प्रायश्चित्तम् प्रथमप्रयोगे प्राप्तम् । तेन च द्वादशाधिकशतस्य बाधः । तस्मात् प्रथमप्रयोगे सर्वस्वमेव दित्सितम् । यच्च पूर्वं दित्सितं तदेवोत्तरप्रयोगे दातव्यमिति भूतम् । एवं चोत्तरकालीनोद्रात्रपच्छेदनिमित्तेऽपि उत्तरप्रयोगे पूर्वकालीनप्रतिहर्त्रपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—सर्वमिति । 'पुनर्यज्ञे' उत्तरप्रयोगे—'सर्व' सर्वस्वम्—एव—'दद्यात्' दक्षिणारूपेणेत्यर्थः ॥ २१ ॥

(२२) ६।५।५६ पुनरेकमहर्भवेत् ।

(१) अपच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्तमेव विचार्यते ।

(२) द्वादशाद्यहर्गणे यदि कस्मिंश्चिदहनि उद्रातुरपच्छेदस्तन्निमित्तके प्रायश्चित्तेऽदक्षिणमेव तं प्रयोगं समाप्य पुनः प्रयोगः कर्तव्य इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र कृत्स्नोऽप्यहर्गणः पुनः प्रयोक्तव्य उतैकाहमात्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—कृत्स्नस्याहर्गणस्यैककर्मत्वात् कृत्स्नोऽपि पुनः प्रयोक्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—महाप्रयोगस्यैकत्वेऽपि अथान्तरप्रयोगाणां परस्परभिन्नत्वात् एकाहमेवावर्तनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पुनरिति । 'पुनः' पुनः पुनः प्रयोगे—'एकमेव अहः भवेत्' आवर्तनीयम्—न तु कृत्स्नोऽपि गण इति भावः ॥ २२ ॥

पादे द्वाविंशतिन्याया न्यायविद्भिः समीरिताः ॥

स्पष्टार्थम् ॥

इति पष्ठस्य पञ्चमः ।

अथ पष्ठस्य पष्ठ पादः ।

(सत्रविचाराम्बक)

(१) ६।६।१ ११ न भिन्नकल्पाः खलु सत्रिणः स्युः

(१) सत्राधिकारविषयको विचार प्रवर्तते ।

(२) सन्ति सत्राणि-तत्र श्रूयते 'सप्तदशावरा सत्रमासीरन्' इति । प्रयाजेषु चानुष्ठानप्रकारे भेदोऽस्ति पुरुषभेदकृत - कण्वकश्यपादिगोत्राणां नाराशंसो द्वितीय प्रयाज इतरेषां तु तनूनपादेव । ते एते भिन्नकल्पाः ।

(३) तत्र सन्देह - सत्रेषु किं समानकर्तव्यानां भिन्नकर्तव्यानां च सहाधिकार उक्त समानकर्तव्यानामेवेति ।

(४) पूर्णपक्ष - सप्तदशावरा' इति निर्विशेष सामान्यमेवोक्तः सत्रिणः । न चोपलभ्यते भिन्नकर्तव्यानां सहानुष्ठाननिषेधः । तस्मात् समानकर्तव्या भिन्नकर्तव्याश्च सद्यःप्यधिकारिणः सत्रेषु-इति ।

(५) सिद्धान्त - भिन्नकर्तव्यानां सहानुष्ठाने कस्य विगुणः स्यात् । यस्मिन् काले कण्वगोत्रस्य सत्रिणो नाराशंसः प्राप्तोति तस्मिन्नेव काले ऽपरस्य तनूनपात् प्राप्त एव च यदि तनूनपात् कृतस्तर्हि कण्वस्य वगुण्यम्-यदि नाराशंसस्नर्हीतरस्य वेगुण्यम् । एवं च वेगुण्ये दुर्निधारे सत्रस्य कलं न स्यात् । तस्मात् समानकर्तव्यानामेव सहाधिकार इति ।

एतदभिप्रेत्याह नति । 'भिन्नकर्तव्या भिन्न कर्तव्य अनुष्ठानप्रकारो यथा ते-'सत्रिणः सत्रे सहानुष्ठानाधिकारिणः - न खलु नैव स्युः'-अपि तु समानकर्तव्या एवेति भावः ॥ १ ॥

(२) ६ ६।१२-१५ यजेत राजा सपुरोहितस्तु ।

(१) पूर्वाधिकरणपश्चात् ।

(२) कुलाययज्ञं प्रष्टव्यं श्रूयते 'अनेन राजपुरोहितो सायुज्यकां मौ यजेयाताम्' इति ।

(३) तत्र सन्देह - अत्र किं राज्ञः द्वौ पुरोहितौ अधिकृतौ उक्त पुरोहितेन सहितो राजति ।

(२) पूर्णपक्ष - राजा सत्रिय पुरोहितो ब्राह्मणः । तस्माद्विभिन्न कल्पो इमौ । अतश्च पूर्वाधिकरणन्यायनं न तयोः सहाधिकारः । द्वयोस्तु पुरोहितयोर्ब्राह्मणन्यादककर्तव्यसम्भवे राज्ञो द्वौ पुरोहितावयथापिष्टताविति ।

(५) सिद्धान्त - पुरोहितवृणोते' इति वचनेनैकस्य राज्ञ एक

एव पुरोहितः । एवं च द्वयोः पुरोहितयोरसम्भवे राजा च पुरोहित-
श्चेति द्वावत्राधिकृतौ । स्थितेऽपि पूर्वाधिकरणन्याये श्रुतिवचनवलाद्
भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकारो भवति इति ।

एतदभिप्रेत्याह—यजेतेति । 'सपुरोहितः' पुरोहितेन सहितः—'रा-
जा' तु भिन्नकल्पोऽपि—'यजेत' कुलाययज्ञेनेति शेषः ॥ २ ॥

(३) ६।६।१६-२३ अब्राह्मणस्याधिकृतिर्न सत्रे

(१) सत्राधिकारविचारोऽनुवर्तते ।

(२) सन्ति सत्राणि ।

(३) तत्र सन्देहः—सत्रेषु किं त्रयाणां वर्णानामधिकार उत ब्राह्म-
णमात्रस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—'सप्तदशाधरा ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्' इति
सामान्यत ऋद्धिकामानामेवाधिकारस्य श्रुतत्वात् त्रयाणामेव वर्णानाम-
धिकारः इति ।

(५) सिद्धान्तः—ब्राह्मणमात्रस्यान्विज्येऽधिकार इति द्वावशे स्था-
स्यति । अत्र तु ये 'यजमानास्त एवत्विजः' इति यजमानानामेव ऋ-
त्विक्कार्याणि । तस्माद् ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अब्राह्मणस्येति । 'सत्रे' सत्रानुष्ठाने—'अब्राह्मणस्य'
यो ब्राह्मणो न भवति तस्य—'अधिकृतिः' अधिकारो न भवतीति शेषः ॥३॥

(४) ६।६।२४-२६ वासिष्ठशब्दो भवतीह गौणः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) ब्राह्मणस्यैव सत्रेऽधिकार इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अयमधिकारः किं सर्वेषां ब्राह्मणानामुत वा-
सिष्ठानामेव उत वैश्वामित्राणामेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—ऋद्धिकामत्वमेवात्राधिकारनियामकम् । तच्च
सर्वेषां तुल्यम् । तस्मात् सर्वेषामधिकारः । अथवा 'वासिष्ठो ब्रह्मा
भवति' इति वासिष्ठस्यैव ब्रह्मत्वविधानात् सर्वेषां सत्रिणां वासिष्ठत्व-
मेव प्राप्तमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'वासिष्ठो ब्रह्मा' इति न ब्रह्मणो वासिष्ठत्वं विद-
धाति—स्तोमभागप्रशंसारूपोऽयमर्थवाद एव—ईदृशाः स्तोमभागमन्त्रा
यदेतानधीयानोऽवासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीत्यस्यार्थः । होतुस्तु वैश्वा-
मित्रत्वं स्पष्टं विहितम्—'वैश्वामित्रो होता' इति वाक्ये । तस्मात् होतु-
र्गैश्चामित्रत्वे स्थिते प्रथमाधिकरणन्यायेन वैश्वामित्राणां तत्समानक-
ल्पानामेव चाधिकारः सत्रे इति ।

अथ पष्ठस्य पष्ठ पादः ।

(सत्रविचारात्मक)

(१) ६।६।१-११ न भिन्नकल्पाः खलु सत्रिणः स्युः

(१) सत्राधिकारविषयको विचार प्रयतते ।

(२) सन्ति सत्राणि-तत्र श्रूयते 'सप्तदशावरा सत्रमासीरन्' इति । प्रयाजेषु चानुष्ठानप्रकारे भेदोऽस्ति पुरुषभेदवृत्त-कल्पक-श्रवणपादिगोत्राणां नाराशंसो द्वितीय प्रयाज, इतरेषां तु तनूनपादेव । ते एते भिन्नकल्पाः ।

(३) तत्र सन्देह-सत्रेषु किं समानकल्पानां भिन्नकल्पानां च सहाधिकार उत समानकल्पानामेवेति ।

(४) पूर्वपक्ष- 'सप्तदशावरा' इति निर्विशेषं सामान्यमेवोक्तः सत्रिणः । न श्रवणभ्यन्ते भिन्नकल्पानां सहानुष्ठाननिषेधः । तस्मात् समानकल्पा भिन्नकल्पाश्च सप्तऽप्यधिकारिणः सत्रेषु-इति ।

(५) सिद्धान्त-भिन्नकल्पानां सहानुष्ठाने कस्य विगुणः स्यात् । यस्मिन् काले कल्पगोत्रस्य सत्रिणो नाराशंसः प्राप्नोति तस्मिन्नेव काले ऽपरस्य तनूनपात् प्राप्त-एव च यदि तनूनपात् वृत्तस्तर्हि काण्वस्य धनुष्यम्-यदि नाराशंसस्नर्हीनस्तस्य वैगुण्यम् । एव च वैगुण्ये दुर्निषारे सत्रस्य फलं न स्यात् । तस्मात् समानकल्पानामेव सहाधिकार इति ।

एतदभिप्रेत्याह नति । 'भिन्नकल्पा' भिन्न कल्प अनुष्ठानप्रकारो यथा ते-'सत्रिण' सत्रे सहानुष्ठानाधिकारिण-न खलु नैव 'स्युः'-अपि तु समानकल्पा एवेति भावः ॥ १ ॥

(२) ६।६।२-१५ यजेत राजा सपुरोहितस्तु ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) कुलाययर्षं प्रष्टव्यं श्रूयते 'अनेन राजपुरोहितो सायुज्यका मौ यजेयाताम्' इति ।

(३) तत्र सन्देह-अत्र किं राज्ञो द्वौ पुरोहितौ अधिहृतौ उत पुरोहितेन सहितो राजेति ।

(४) पूर्वपक्ष-राजा क्षत्रिय पुरोहितो ब्राह्मणः । तस्माद्विभिन्न कल्पो इमौ । अतश्च पूर्वाधिकरणन्यायन न तयोः सहाधिकारः । द्वयोः स्तु पुरोहितयोर्ब्राह्मणस्याद्वयकल्पसम्भवे राज्ञो द्वौ पुरोहितावयात्रा विहृताविति ।

(५) सिद्धान्त-'पुरोहितं वृणीते' इति वचनेनैकस्य राज्ञ एक

एव पुरोहितः । एवं च द्वयोः पुरोहितयोरसम्भवे राजा च पुरोहित-
श्चेति द्वायथाधिकृतौ । स्थितेऽपि पूर्वाधिकरणन्याये श्रुतिवचनबलाद्
भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकारो भवति इति ।

एतदभिप्रेत्याह—यजेतेति । 'सपुरोहितः' पुरोहितेन सहितः—'रा-
जा' तु भिन्नकल्पोऽपि—'यजेत' कुलाययज्ञेनेति शेषः ॥ २ ॥

(३) ६।६।१६-२३ अब्राह्मणस्याधिकृतिर्न सत्रे

(१) सत्राधिकारविचारोऽनुवर्तते ।

(२) सन्ति सत्राणि ।

(३) तत्र सन्देहः—सत्रेषु किं त्रयाणां वर्णानामधिकार उत ब्राह्म-
णमात्रस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—'सप्तदशाधरा ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्' इति
सामान्यत ऋद्धिकामानामेवाधिकारस्य धृतत्वात् त्रयाणामेव वर्णानाम-
धिकारः इति ।

(५) सिद्धान्तः—ब्राह्मणमात्रस्यान्विज्येऽधिकार इति द्वादशे स्था-
स्यति । अत्र तु ये 'यजमानास्त एवत्विजः' इति यजमानानामेव ऋ-
त्विक्कार्याणि । तस्माद् ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अब्राह्मणस्येति । 'सत्रे' सत्रानुष्ठाने—'अब्राह्मणस्य'
यो ब्राह्मणो न भवति तस्य—'अधिकृतिः' अधिकारो न भवतीति शेषः ॥ ३ ॥

(४) ६।६।२४-२६ चासिष्ठशब्दो भवतीह गौणः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) ब्राह्मणस्यैव सत्रेऽधिकार इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अयमधिकारः किं सर्वेषां ब्राह्मणानामुत चा-
सिष्ठानामेव उत वैश्वामित्राणामेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—ऋद्धिकामत्वमेवात्राधिकारनियामकम् । तच्च
सर्वेषां तुल्यम् । तस्मात् सर्वेषामधिकारः । अथवा 'चासिष्ठो ब्रह्मा
भवति' इति चासिष्ठस्यैव ब्रह्मत्वविधानात् सर्वेषां सत्रिणां चासिष्ठत्व-
मेव प्राप्तमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'चासिष्ठो ब्रह्मा' इति न ब्रह्मणो चासिष्ठत्वं विद-
धाति—स्तोमभागप्रशंसारूपोऽयमर्थवाद एव—ईदृशाः स्तोमभागमन्त्रा
यदेतानधीयानोऽचासिष्ठोऽपि ब्रह्मतामर्हतीत्यस्यार्थः । होतुस्तु वैश्वा-
मित्रत्वं स्पष्टं विहितम्—'वैश्वामित्रो होता' इति वाक्ये । तस्मात् होतु-
र्वाैश्वामित्रत्वे स्थिते प्रथमाधिकरणन्यायेन वैश्वामित्राणां तत्समानक-
ल्पानामेव चाधिकारः सत्रे इति ।

एतदभिप्रेत्याह—वासिष्ठेति । 'इह' वासिष्ठो ब्रह्मेत्यत्र वाक्ये—'वासिष्ठशब्दः' 'गौण' स्नावशोऽर्थवादः—'भवति'—न तु ब्रह्मणो वासिष्ठस्यविधायक इति शेषः । तस्मात् सत्रे न वासिष्ठादोनामपि तु वैश्वामित्राणां तत्समानफलानां चात्राधिकार इत्याशयः ॥ ४ ॥

(५) ६।६।२७-३२ सत्रेऽधिकारी न भवेन्निरग्निः

(१) सत्राधिकारोऽनुवर्तते ।

(२) सत्राण्येषात्राप्युदाहरणम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र किं साग्नीनामेवाधिकार उक्तानग्नीनामपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—सत्रिणाम्मध्ये यद्येकोऽपि साग्निः स्यात्तर्हि तस्यैवाग्निषु तेन सह प्रवृत्तैरनभिर्नैरपि कार्यं कर्तुं शक्यत एव । तस्मात् सर्वे साग्निकाः स्युरित्यस्यावश्यकता नास्ति । तस्मात् साग्नीनामनग्नीनामप्यधिकार इति ।

(५) सिद्धान्तः—'अग्नीनादधीत' इति विधायात्मनेपदध्वजादाधानफलस्य कर्तृमात्रगामित्यम् । तत्फलं च कर्मानुष्ठानयोग्यता । तस्मात् यः अग्नीनाधत्ते तन्मात्रस्यैव तत्साध्यकर्मस्यधिकारः । तस्मादनग्नयो नाधिकारिण इति ।

एतदभिप्रेत्याह—सत्र इति । 'निरग्निः' अनाहिताग्निः—'सत्रे' सत्रानुष्ठाने—'अधिकारी' 'न भवेत्'—अपि तु साग्निरेवेति भावः ॥ ५ ॥

(६) ६।६।३३-३५ जुहादिपात्रं पृथग्त्र कार्यम् ।

(१) सत्रविषयक एव विचारः ।

(२) सन्ति सत्रप्रयोगे जुहादिपात्राण्यपेक्षितानि सत्रिभिः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं यस्य कस्यापि सत्रिणः तस्याग्निहोत्रसम्यग्धीनि पात्राण्यासाद्य तैरेव सर्वे व्यवहरेयुक्त सत्रार्थे पृथगेव सकल यजमानसाधारणानि पात्राणि सम्पादनीयानीति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वमग्निहोत्रसम्यग्धेनासादितानि पात्राणि तत्र स्थितान्येव । तैरेव च प्रयोग सर्वैरपि सम्भवति । तथा सति इतरेषां मधीनानां पात्राणां सम्पादने यत्नो धुर्यैव । तस्मात् यस्य कस्यापि यजमानस्य पात्राणि गृहीत्वा सर्वेऽपि व्यवहरेयुरिति ।

(५) सिद्धान्तः—साग्निकस्य भरणे तदीयानि यज्ञपात्राणि सर्वाणि तेन सहैव दाह्यन्ते । तथा च सत्रिणाम्मध्ये यस्यैकस्य पात्राण्युगृहीतानि स यदि मध्य एव क्षियेत तर्हि पात्राण्यपि दहोत् । पात्रदाहे चावशिष्टः प्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात् सत्रिणा स्वस्वपात्रेभ्यः पृथगेव सत्रार्थं साधारणानि पात्राणि सम्पादनीयानीति ।

एतदभिप्रेत्याह लुहिति । 'अत्र' सत्रे—'लुह्यादि' 'पात्रम्'—'पृथक्' पजमानानां स्वस्वामिसम्बन्धीनि यानि पात्राणि तेभ्यो भिन्नं सर्वयजमानसाधारणम्—'कार्यम्' सम्पादनीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ६।६।३६-३६ भवेद् विशामेव न साप्तदश्यम्

(१) अधिकारविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अश्वरकल्पादिष्विष्टविकृतिषु श्रूयते—'सप्तदश सामिधेनीरनुग्र्यात्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—यदेतत् सामिधेनीनां साप्तदश्यं तत्र वैश्यानामेवाधिकार उत त्रयाणां वर्णानामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ 'सप्तदशानुग्र्याद्वैश्यस्य' इति वैश्यस्य पृथगभिधाय साप्तदश्यमुच्यते । तस्माद्वैश्य एवात्राधिकृतो न क्षत्रियो ब्राह्मणो वेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ 'पञ्चदश सामिधेनीरन्याह' इति वर्णत्रयसाधारणेन पञ्चदश्यमुक्त्वा पश्चाद् वैश्यमात्रं निमित्तीकृत्य साप्तदश्यं विहितम् । एवं च प्रकृतिसम्बन्धेन यत्साप्तदश्यमुक्तं तस्य प्रकृतावेधान्वयो न विकृतिषु । विकृतिषु च प्रकृतिगतपञ्चदश्यवत् साप्तदश्यं वर्णत्रयसाधारणेन विहितम् । तस्मात् वर्णत्रयस्याप्यधिकारः साप्तदश्ये तत्साध्ये चाश्वरकल्पादौ कर्मणीति ।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति । 'साप्तदश्यं' सामिधेनीनां सप्तदशसङ्ख्यकत्वम्—'विशामेव' वैश्यानां केवलं—'न भवेत्' अपि तु त्रयाणामेव वर्णानामित्याशयः ॥ ७ ॥

न्यायास्तु सर्वे भवन्ति पादे ।

स्पष्टम् ।

इति पष्ठस्य पष्ठः ।

अथ पष्ठस्य सप्तमः पादः ।

(यत्र किं देयं किं न देयमिति विचारः)

(१) ६।७।१-२ सर्वस्वे ज्ञातयां न स्युः

(१) देयविचारः प्रसूयते ।

(२) 'विश्वजिति सर्वस्य ददाति' इति सर्वस्वदानं विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः - यावत् किञ्चित् 'स्व'शब्देन व्यपदिश्यते-
माता पितेत्येवमादि-स्मिन्नेतत् सर्वमपि देयमुत यत्र प्रभुत्वयोगेन 'स्व'-
शब्दस्तदेवेति ।

(४) पूर्णपक्षः—पित्रादिपुत्रपि स्वशब्दव्यपदेशस्य तुल्यत्वात्
तेषामपि दानम् धनादीनामिति ।

(५) सिद्धान्तः—आत्मसम्यग्धस्यानपूर्वकं परकीयस्यान्यापादनं
दानमित्युच्यते । दीयमाने च पितरि न भयनि दातुः स्वकीयपितृत्वस-
म्यग्धत्वात् परकीयपितृत्वापादनं वा । स्वशब्दस्य च चत्वारोऽर्थाः—
आत्मा ज्ञातिः ध्यातृमीय धनं चेति । एतेषु चैक एवार्थं एकस्मिन् वाक्ये
प्राप्य । प्रकृते च गवादिधनस्यैव दक्षिणात्यादिहाप तद्वाचित्वमेव स्व-
शब्दस्य युज्यते । तस्मात् धनस्यैव दानं न पित्रादीनां ज्ञातीनामिति ।

एतदभिप्रेत्याह सर्वस्व इति । 'सर्वस्वे' विश्वजिति देयत्वेन विहिते-
'ज्ञातयः' पित्रादयः—'न स्युः'—अपि तु गवादिधनमेवेत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ६।७।३ देयं भूगोलकं न तु ।

(१) देयविचारो वर्तते ।

(२) उक्ते एव सर्वस्वदाने—

(३) सन्देहः—किं कृत्स्न भूमण्डलं देयं न चेति ।

(४) पूर्णपक्षः—यस्य स्वत्वं भूमण्डले तस्य समस्तं भूमण्डलं
गवादीन् धनमेष । तस्मात् तेन देयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—समस्तभूमण्डले न कस्यापि स्वत्वम् । तत्तु
सकलानां प्राणिनां कर्मफलोपभोगभूमिः । अत एव सर्वसाधारणम् ।
तस्मात् भूमण्डलस्य देयत्वेऽपि भूगोलकस्य न देयतेति ।

एतदभिप्रेत्याह देयमिति । 'भूगोलक' समस्त भूमण्डलम्—'तु' 'न
देयम्'—यद्यपि भूमण्डलम्भवति देयमिति तुना सूचितम् ॥ २ ॥

(३) ६।७।४ नारवा देयाः पर्युदासात्

(१) देयविचारः ।

(२) उक्ते सर्वस्वदाने एव पुन —

(३) सन्देह — किमस्या देया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'न केसरिणो ददाति' इति विश्वजिति श्रूयते, सर्वस्वदानं च विहितम् । एव च वाक्यद्वयपर्यालोचनयाऽश्वस्य दानं वैकल्पिकमित्यभ्युपगन्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्त — 'न केसरिणो ददातीति न प्रतिषेधोऽपि तु पर्युदास एव । ततश्च अश्वस्य पर्युदासे सत्यश्वव्यतिरिक्तमेव सर्वस्व देयमित्येव विधिनिषेधवाक्यद्वयपर्यालोचनया लभ्यतेऽर्थः । तस्मादश्वानैव देया इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अश्वाना' 'न' 'देया' — विश्वजिति — कस्मात् — 'पर्युदासात्' केसरिणो न ददातीत्यनेन वाक्येनाश्वस्य पर्युदस्तत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) ६।७।५ स्थितमेव च दीयते ।

(१) देयविचारो वर्तते ।

(२) सर्वस्वदाने प्राप्तः—

(३) सन्देह — किं यावन्ति मनुष्यस्य भोगोपकरणानि तेषामस्यै तानि सर्वाण्यर्जयित्वा देयानि—उत यान्येव आत्मनो वर्तन्ते तान्येव देयानि—नाविद्यमानान्यर्जनीयानीति ।

(४) पूर्वपक्ष — सर्वस्वदानं प्रकृत्य भ्रूयते — पुरुषेण भोग्य शय्या सनादि यत्सर्वं तद्ददातव्यम्' इति । तस्मादेतेषु यन्नास्ति तत् सर्वमर्जयित्वापि देयमिति ।

(५) सिद्धान्त — चोदकप्राप्तं दानमुद्दिश्यैव सर्वस्वविधानम् । सर्वस्वशब्दश्च दातुर्विद्यमानधनवाच्येव । तस्माद् यदस्ति तदेव देयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्थितमिति । स्थितम्' दातुर्विद्यमानं यद् धनं तत् 'एव' 'च' 'दीयते'—न त्वपरमर्जयित्वेति भावः ॥ ४ ॥

(५) ६।७।६ न धर्मोपनतो देयः

(१) सर्वस्वदेयविचारो वर्तते ।

(२) विश्वजिति देयस्य सर्वस्वस्य प्रसङ्गेन—

(३) सन्देह — यः शूद्रो ब्राह्मणं धर्मज्ञानार्थं परिचरति स परिचारकः शूद्रो देयो न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष — सर्वाणि स्वानि देयानि । परिचारकोऽपि स्वम् । तस्मात् सोऽपि देय इति ।

(५) सिद्धान्त — धर्मं जिज्ञासमान एवायं ब्राह्मणं शुश्रूषते । न चैव रूपं परिचारकः, क्रीतदासवत् ब्राह्मणस्य स्वं भवति । तस्मात् स न देय इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति—‘धर्माय’ धर्मज्ञानसम्पादनाय ‘उपनतः’ ब्राह्मणं
सेवमानः—शुद्धः—‘न देयः’—सर्वस्य दक्षिणायामिति शेषः ॥ ५ ॥

(६) ६।७।७ तत्कालं तु प्रदीयते ।

(१) सर्वस्य देयविचारो वर्तते ।

(२) सर्वस्य देये—

(३) सन्देहः—किं यद् धनं दक्षिणाकाले वर्तते तदेव देयमुत भूत-
मनागतञ्चापीति ।

(४) पूर्णपक्षः—भूतं—वर्तमानं—भावि यत् किञ्चिद् धनं तत्सर्वं
सर्वस्य पदेन विधत्तम् । तस्मात् सर्वस्य देये यद् भावि तदपि देयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—भूतं दिनष्टं भावि च नास्त्येव । तस्माद् दान-
काले तदुभयं नास्त्येव । अविद्यमानस्य दानासम्भवः । तस्माद् यद्
दानकाले विद्यमानं तस्मात्प्रमेयं देयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । ‘तत्काल’—‘स’ दानकालः ‘कालो’ यस्य तत्,
दानकाले विद्यमानं यद् धनम् तदेव—‘प्रदीयते’ सर्वस्य दाने—न तु भूतं
भावि वेत्याशयः ॥ ६ ॥

(७) ६।७।८—१३ क्रत्वर्थमेव दातव्यम्

(१) सर्वस्य देयविचारो वर्तते ।

(२) विध्यजिति सर्वस्य देयमिति विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—दक्षिणायां यदा सर्वस्य प्रदत्तं तदनन्तरमेवाप-
शिष्टऽपीति कर्तव्यतांशे कर्म त्यक्तव्यमुतावशिष्टं कर्म समापनीय तदर्थं च
धनमवशेषणीयमिति ।

(४) पूर्णपक्षः—प्रदत्ते सर्वस्य द्रव्याभावादेवावशिष्टकर्मानुष्ठाना-
सम्भवः । तस्मादवशिष्टस्येति कर्तव्यतांशस्य त्याग एव प्राप्त इति ।

(५) सिद्धान्तः—दक्षिणा हि माघ्यन्द्नसवने दीयते । तदनन्तरं
यदि द्रव्याभावात् कर्मणो विराम एव प्राप्तस्तर्हि तदूर्ध्वमाधिनः तृती-
यस्य नमारभ्योदयसान्नीयान्तस्य क्रतुभागस्य विधानं सर्वथा व्यर्थमेव
स्यात् । न चाङ्गभूतया दक्षिण्या प्रधानस्य क्रतोर्वाधो युक्तः । तस्मात्
साङ्गक्रतुसम्पादनाय यावद्धनमपेक्षितं तावदवस्थाप्यैव सर्वस्य दक्षि-
णायां देयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह क्रत्विति । ‘क्रत्वर्थम्’ यत् धनं साङ्गस्य क्रतोः सम्पाद-
नाय अपेक्षितं तत्—नैव दातव्यम् दक्षिणायामिति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ६।७।१४—१७ देयं सर्वगणेऽपि तत् ।

(१) सर्वस्वदक्षिणाविषयको विचारो वर्तते ।

(२) अस्यहर्गणोऽष्टरात्रः । तत्र आदौ विश्वजित्-मध्ये ज्योतिः-
अन्ते अभिजित् इति कर्मानुष्ठानक्रमः । एवमत्र विश्वजिदङ्गत्वेन विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अहर्गणाङ्गभूते विश्वजिति अपि किं सर्वस्वं
दक्षिणा उत द्वादशाधिकशतमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अहर्गणो द्वादशाहस्य विकृतिः—द्वादशाहश्च ज्यो-
तिष्टोमस्य विकृतिः—ज्योतिष्टोमे च द्वादशाधिकं शतं दक्षिणा । तस्मात्
परम्परया तद्विकृतावहर्गणेऽपि तदेव दक्षिणा । तस्मादहर्गणस्य प्रथमे-
ऽहनि कृते विश्वजित्यपि तावदेव न सर्वस्वमिति ।

(५) सिद्धान्तः—एकाहो विश्वजित् स्वतन्त्रमेव कर्म । अहर्गणा-
द्यदिनकर्तव्यस्य कर्मणोऽपि तेनैव नाम्ना विहितत्वात् तस्यैव धर्मा अ-
तिदिश्यन्ते । तस्मात् अहर्गणे प्रथमेऽहनि कृते विश्वजिति सर्वस्व-
मेव दक्षिणेति ।

एतदभिप्रेत्याह—देयमिति । 'सर्वगणे' अहर्गणेऽपि यो विश्वजित्
क्रियते तस्मिन् 'अपि'—'तत्' सर्वस्वं—'देयम्' दक्षिणात्वेनेति शेषः ।

वार्तिककारमतेन तु द्वादशशतं देयमित्येव सिद्धान्तः ॥ ८ ॥

(९) ६।७।१८-२० तद् द्वादशशतादूर्ध्वम्

(१) सर्वस्वदक्षिणाविचारप्रसङ्गेन तस्येयत्ताविचारः ।

(२) विश्वजिति सर्वस्वं देयमिति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—यस्य द्वादशशतपरिमितं तदल्पं वा धनं सर्व-
स्वं वर्तते—किं तस्यापि विश्वजित्यधिकारः—उत यस्य द्वादशशता-
दधिकं तस्यैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वं धनं सर्वस्वपदवाच्यम् । यस्य द्वादशशतं
तदल्पं वा धनं वर्तते तस्य तदेव सर्वस्वम् । तस्मात्तस्यापि विश्वजि-
त्यधिकारोऽस्त्येवेति ।

(५) सिद्धान्तः—ज्योतिष्टोमप्रकरणे द्वादशशतं दक्षिणेति विधा-
नान्तरं श्रूयते—'यद्येतावता नानमेयुरपि सर्वस्वेन' इति । तेन द्वाद-
शशतादधिकपरिमाणमेव सर्वस्वपदेन विवक्षितमिति सूचितम् । तस्मात्
विश्वजित्यपि तथैवाभ्युपगन्तव्यम् । एवं च यस्य द्वादशशतादधिकं
धनं तस्यैव सर्वस्वदानसम्भवात् तस्यैव विश्वजित्यधिकारो नाल्प-
धनस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । 'तत्' सर्वस्वपदवाच्यम्—'द्वादशशतात्'
'ऊर्ध्वम्' अधिकमेव विवक्षितम्—न ततोऽल्पतरमित्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) ६।७।२१-२२ देयं कल्पान्तरं बहु ।

(१) विश्वजिति देय विचार्य आधाने देय विचार्यते ।

(२) आधाने श्रूयते—‘एका देया—यद् देवा—द्वादशदेया—चतुर्विंशतिर्देवा—शतं देयम्—सहस्र देयम्—अपरिमित देयम्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अपरिमितमित्यनेन किं विधीयते—किमेकादिसङ्ख्यया यत् परिमितं तत्र दातव्यमिति प्रतिषेध—उत अपरिमितं नाम किञ्चित्सेम्योऽन्यत् तद् देयमिति विधिरिति ।

(४) पूर्वपक्ष—अपरिमितशब्दगतेन नञा परिमाणं निषिध्यते । तस्मात् यत् परिमितं तत्र देयमिति प्रतिषेध एव तस्यार्थ इति ।

(५) सिद्धान्त—रूढ्या अपरिमितशब्दस्य बहुत्वमेवार्थः । तस्मान्नैकादिष्वङ्ग्या निषिध्यतेऽपि तु तेभ्यः कल्पान्तरमेव विधीयते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—देयमिति । ‘बहु’ अपरिमितशब्दाख्यम्—‘देयम्’ इति ‘कल्पान्तरम्’ । यथा एका देयेति यहवः सङ्ख्याकल्पास्तथैव बहु देयमित्यपि एकः कल्पः । ‘अपरिमितं देयम्’ इत्यनेन विहित इत्याशयः ॥ १० ॥

(११) ६।७।२३-२४ सहस्रादधिकं तच्च

(१) पूर्याधिकरणशेषः ।

(२) बहु देयमिति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—बहुपदेनात्र किं सहस्रादधिकमेव विधक्षितमुत ततो न्यूनमपि ।

(४) पूर्वपक्ष—रूढ्या अपरिमितशब्द सहस्रादधिके तन्यूने चोभयत्रापि तुल्यमेव वर्तते । तस्मात् सहस्रादधिकं ततो न्यूनमपि देयत्वेनात्र विधक्षितमिति ।

(५) सिद्धान्त—एकादिष्वङ्गेषुत्तरोत्तराभिजिह्वीकृत्यते । सहस्रपञ्चमुक्त्वा तदनन्तरञ्च अपरिमितशब्दप्रयोगः । तस्मात् अपरिमितशब्द सहस्रादधिके एव पर्यवस्यतीति ।

एतदभिप्रेत्याह—सहस्रादिति । ‘तत्’ अपरिमितशब्दाख्य—‘च’ ‘सहस्रादधिकम्’—न ततो न्यूनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ६।७।२६-३० मापपाकवचः स्तुतिः ।

(१) अधिकारविचारः ।

(२) इदं श्रूयते—‘इति ॥ स्माह यकुर्वोऽङ्गिः मापानेष महा पघत’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयं वृष्णिगोत्रोत्पन्नानां मापपाकविधिरु-
तार्थवाद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वार्ष्णिरिति नामग्रहणात्—पचत इति विधिधन-
णाच्च घाष्णोनामत्र मापपाको विधीयत इति ।

(५) सिद्धान्तः—नाय विधिरपि त्वर्थवाद एव—‘तस्मादारण्यमे-
वाशनीयात्’ इत्यस्यारण्यशनविधेः शेषत्वात्तत्तावकत्वेनैवान्वयादिति ।
एतदभिप्रेत्याह मापेति । ‘मापपाकवच ’ मापान् पचतेति वाक्यम्-
‘स्तुति ’ अर्थवादः—न तु विधिरिति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ६।७।३१-४० अह्नां सहस्रसङ्ख्या स्यात्

(१) अधिकारविचार एव ।

(२) अस्ति सहस्रसवत्सरसत्रम्—‘पञ्चपञ्चाशत्तत्त्रिवृतः संवत्स-
रा—पञ्चपञ्चाशत्, पञ्चदश—पञ्चपञ्चाशत्, सप्तदशः पञ्चपञ्चा-
शदेकविंशः विश्वसृजामयन सहस्रसवत्सरम्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं ये सहस्रसवत्सरायुषस्तेषामेवात्राधिकार
उत मनुष्याणाम् तत्र च सवत्सरशब्दस्य कोऽर्थ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—गन्धर्वादीनां देवगणानामेवात्राधिकारः—तेषामेव
सहस्रसवत्सरायुषसम्भवादिति । अथवा रसायनादिना येषां मनुष्या-
णामतिदीर्घायुषान्त तेषामेवात्राधिकार इति । अथवा सवत्सरशब्देनात्र
मासा अभिप्रेताः तथा चेद् सत्र सहस्रमासव्यापि । अथवा सवत्सर-
शब्दो द्वादशरात्रिपर—इत्येवमादयो बहवः पूर्वपक्षकल्पाः ॥

(५) सिद्धान्तः—सवत्सरशब्देनात्र दिनमेवाभिप्रेतम् । तस्मात्
सहस्रदिनव्यापीद सत्रमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अह्नामिति । ‘सहस्रसङ्ख्या’ सहस्रसवत्सरमित्यत्रो-
क्ता—‘अह्नाम्’ दिनानामेव—‘स्यात्’ न पुनर्वर्षाणामिति शेषः ॥ १३ ॥

न्यायाः पादे त्रयोदश ।

स्पष्टम् ।

इति षष्ठस्य सप्तमः ।

अथ पष्ठस्याष्टमः ।

[अग्निविचारात्मकः]

(१) ६।८ १-१० चातुर्होत्रेऽग्निरेवाधिकारी

(१) अधिकारविचारे साग्निनिरग्निविवेकः ।

(२) 'प्रजाकाम चतुर्होत्रा याजयत्' इति चातुर्होत्रे विहितम् । 'इन्द्रो होता घोरघ्नर्यु' इत्यादिको मन्त्रश्चातुर्होत्रा—तेन प्रजाकाम याजयेदिति विषयः ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् होमे विनाहिताग्निरेवाधिरूढ उता-नाहिताग्निरेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रादिकृतुहोमाः संहृत एवाग्नौ म्रियन्ते । तस्मादयमपि होमस्तत्रैव फलं न्य इति । तस्मात्साग्नेरिन्द्रोवाधिकारः । अथवा संहृतेऽसंहृते च कर्तव्यः । तस्मात् साग्नेरिन्द्रोवाधिकार इति ।

(५) सिद्धान्तः—एषा वा अनाहितान्नेरिष्टिर्यश्चातुर्होत्रा' इति श्रुत्या स्पष्टमभिधीयते । तस्माच्छ्रुतिरवनगलादनाहिताग्नेर्यथाधिकारः । तस्य च संहृताग्नेरभावात् लौकिकाम्रावेयाय होम इति ।

एतदभिप्रेत्याह चातुर्होत्र इति । 'चातुर्होत्रे' चातुर्होत्रनामके होमे—'अग्नि' अनाहिताग्नि—'एष' 'अधिकारो'न चाहिताग्निरित्याशयः ॥१॥

(२) ६।८।५ कृत्वर्थेऽस्मिन्नग्निमानेव कर्ता ।

[पञ्चमधुप्रस्वरसादिदमधिकरणान्तरमत्र धृत भाष्ये न्यायमाला-याश्च न विद्यते]

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) सन्ति चातुर्होत्रहोमाः क्रतुशेषा अमृतशेषाश्च ।

(३) तत्र सन्देहः—किमुभयविधौ चातुर्होत्रेऽनग्नेरेवाधिकार उत अक्रतुशेषेभ्योऽपि ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणप्रदर्शितश्रुतिगलात् सर्वेषु चातुर्होत्रेषु-क्रतुशेषेभ्यः क्रतुशेषेषु च—अनग्नेरेवाधिकारः इति ।

(५) सिद्धान्तः—नानग्ने क्रतवः सन्ति । न च कृत्वङ्गं कृत्वाधारभूतादग्नेरन्यत्र प्रयुज्यते । तस्मात् क्रतुशेषे चातुर्होत्रे साग्नेरेवाधिकार इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अस्त्विति । कृत्वर्थे क्रतुशेषे—'अस्मिन्' चातुर्होत्रे—'अग्निमान्' साग्नि—'एष कर्ता' कर्तृत्वेनाधिरूढ इत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) ६।८।११-१६ होमं कुर्यान्नोपयन् श्रौतवह्नौ

(१) अधिकारविचारोऽनुवर्तते ।

(२) इदमामनन्ति—‘उपनयंस्तिष्ठभिर्जुहुयात्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अयं होमः किमाधानसंस्कृतेऽग्नौ—उत असंस्कृते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—चातुर्होमवदुपनयनहोमानां लौकिकाग्नौ कर्तव्यताविधायकं वचन नास्ति । तस्मात् संस्कृते एवाग्नौ अयं होम इति ।

(५) सिद्धान्तः—विद्वानेवाधानेऽधिकारी । न चानुपनीतस्य विद्वत्ता । विद्याभावेन चाधानाभावस्ततश्च संस्कृताग्नेरभावः । तस्मात् असंस्कृत एवाग्नौ उपनयनहोम इति ।

एतदभिप्रेत्याह होममिति । ‘उपयन्’ उपनीयमानः—‘श्रौते’ आधानसंस्कृते ‘वह्नौ’ अग्नौ—‘होम’—‘न कुर्यात्’—अपि त्यसंस्कृते एवेत्यर्थः ॥३॥

(४) ६।८।२०-२१ यागं कुर्याल्लौकिकेऽग्नौ निपादः ।

(१) अधिकारविचारः ।

(२) अस्ति स्थपतीष्टिः—‘एतया निपादस्थपतिं याजयेत्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इयं इष्टिः किमाधानसंस्कृतेऽग्नौ स्यात् उत लौकिके, इति ।

(४) पूर्वपक्षः—इष्टिरियं इष्टिप्रकृतिवत्कर्तव्या । इष्टिप्रकृतिश्च संस्कृत एवाग्नौ भवति । तस्मादियमपीष्टिर्वैदिक एवाग्नौ कर्तव्येति ।

(५) सिद्धान्तः—निपादस्यात्रैवर्णिकत्वात् त्रैवर्णिकस्यैव वेदाध्ययनाधिकारात् वेदरहितस्य चाधानेऽनधिकारात् निपादस्य वैदिकाग्निर्न सम्भवति । तस्माल्लौकिकाग्नायेव स्थपतीष्टिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह यागमिति । ‘निपादः’ स्थपतिः—‘लौकिके’ असंस्कृते एव—‘अग्नौ’ ‘यागं’ स्थपतीष्टि—‘कुर्यात्’—न श्रौताग्नादित्याशयः ॥४॥

(५) ६।८।२२ श्रौते वह्नौ नावकीर्णाष्टिरिष्टा

(१) अधिकारविचारः ।

(२) अस्त्यवकीर्णीष्टिः—‘ब्रह्मचार्यवकीर्णो नैऋतं गर्दभमालभेत’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इयमिष्टिलौकिकेऽग्नौ न वैदिके इति ।

(४) पूर्वपक्षः—ब्रह्मचारिणस्त्रैवर्णिकत्वात् आधानसम्भवाच्च वैदिकेऽग्नादियमिष्टिरिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘जायापती अग्नीनादधीयाताम्’ इति वचनात्

ग्रहचारिण आधान न सम्भवति । एव च वैदिकाग्रेरभाषाज्ञौकिक एवाग्राविष्टिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह श्रौत इति । 'अवकीर्णीष्टि' ग्रहचारिणो रेतस्सेक निमित्तकप्रायश्चित्तरूपा इष्टि — 'श्रौते' वैदिके संसृते — 'वहौ' अग्नौ — 'न' 'इष्टा' उचितेत्यथ ॥ ५ ॥

(६) ६।८।२२-२४ पूर्वाह्णादौ देवकार्याणि कुर्यात् ।

(१) अधिकारविचार कालविचार ।

(२) सन्त्युपनयनादीनि दैविकानि कर्माणि ।

(३) तत्र सन्देह — किमेतेषां कर्मणामनुष्ठानेऽस्ति कालनि यमो न वेति ।

(४) पूर्यपक्ष — एतत्सङ्गन्धेन तिथ्यादिकालनियमस्य धृतिष्वधन- यात् नास्ति कालनियम । तथाच यथारुचि कार्याणीति ।

(५) सिद्धान्तः — श्रौतनियमाभावेऽपि स्मार्ता नियमा उपलभ्यन्ते । तदनुसारेण च पूर्वाह्णे एव-शुभतिथावेव-शुक्लपक्षे एव-उत्तरायणे एव-दैविकानि कर्माणि कर्तव्यानीति ।

एतदभिप्रेत्याह पूर्वैति । पूर्वाह्णादौ पूर्वाह्णे शुभतित्थौ इत्यादिनियमिते एव काले-दैवकार्याणि उपनयनादीनि- कुर्यात् इति सम्यग्य ॥ ६ ॥

(७) ६।८।२५ पित्र्यं कर्माथापराह्णादिकाले

[एतदधिकरण न्यायमालायां नैव धृतम् ।]

(१) पूर्वाधिकरणपथाद् ।

(२) सन्ति धाद्धादीनि पैतृकाणि कार्याणि ।

(३) तत्र सन्देह — अत्रास्ति कालनियमो न वेति ।

(४) पूर्यपक्ष — धृतिषु कालादिनियमानुपलम्भात् नास्ति नियम इति ।

(५) सिद्धान्तः — स्मार्तनियमानुसारेणास्ति कालनियम — अपराह्णे एव पित्र्यं कार्यम्-—वृष्णपक्षे एवेत्यादिक इति ।

एतदभिप्रेत्याह पित्र्यमिति । 'अथ' किन्तु--'पित्र्यं कर्म' धाद्धा दि--'अपराह्णादिकाल' अपराह्णे वृष्णपक्षे इत्यादौ नियते काले-कर्तव्य मिति शेष ॥ ७ ॥

(८) ६।८।२६ २७ याज्ञाकीती द्रव्यमावेऽपि कार्ये ।

(१) अधिकारे विचारविशेष ।

(२) ज्योतिष्टोमे घनमित्तणमाग्नातम्--'द्वादशरात्रोर्दक्षितो भूतिं पन्वोत' इति-सोमप्रयश्नाग्नात --'सोम षीणाति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं भिक्षणं क्रयणं च—किं यस्य धनं सोमश्च नास्ति तेनैव कर्तव्यमुत यस्यास्ति तेनापीति ।

(४) पूर्वपक्षः—भिक्षणक्रयणे द्रव्यलाभार्थमेवाभ्याते । यस्यास्त्येव द्रव्यं तस्य प्रयोजनाभावान्नैव कर्तव्ये भिक्षणक्रयणे इति ।

(५) सिद्धान्तः—उभयमप्येतत् कृत्वङ्गत्वेन नित्यवदेवाभ्यातम् । तस्मात् द्रव्यस्य सत्त्वेऽपि नित्यस्याकरणे प्रत्यवायसम्भवात् कर्तव्ये एव भिक्षणक्रयणे इति ।

एतदभिप्रेत्याह याच्न्नेति । 'द्रव्यभावे' धनसोमरूपस्य द्रव्यस्य सत्त्वेऽपि—'याचन्नाकृती'—'याच्न्ना' धनभिक्षणं 'क्रीतिः' सोमक्रयणं च—'कार्यं' कर्तव्ये एवेति सम्यग्धः ॥ ८ ॥

(६) ६।८।२८ भक्षग्रैपाच्छादनाद्यञ्च नित्यम् ।

(१) अधिकारविचारः पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सन्ति विधानानि (अ) भक्षस्य (क) ग्रैपस्य (ख) वाससः (ङ) संवत्तहोमस्य (त) मन्त्रोच्चारणस्य च—यथा (अ) 'पयोव्रतं ब्राह्मणस्य' इति—(क). 'श्रोतृणीरासादय' इति—(ख) 'दर्ममयं वासो भवति' इति—(ङ) 'यत् पशुर्मायुरुतोर' इति—(त) 'योऽस्मान् द्वेष्टि यं च यय द्विषम' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—(अ) किं यस्यान्यत् भोजनं न विद्यते तस्यैव पयोभक्षणम् उत सत्यपि भोजनद्रव्यान्तरे—(क) यः ग्रैपं विना कर्तव्यं नावबुध्यते तद्विषये ग्रैपोच्चारणमुत अवबुध्यमानं प्रत्यपि—(ख) यस्य सूत्रमयं वासो नास्ति स एव दर्ममयं परिधीत उत यस्य मन्त्रमयमस्ति सोऽपि—(ङ) यस्य पशुर्मायुं कुर्यात् किं तस्यैव संवत्तहोम उत तदभावेऽपि—(त) यस्यास्ति द्वेषो स एव मन्त्रमिममुच्चारयेत् उत तदभावेऽपीत्यादि ।

(४) पूर्वपक्षः—निमित्ते सत्येव नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वात् सर्वत्रोक्तस्य निमित्तस्य सत्ये एव नैमित्तिकं कर्तव्यं नान्यथेति ।

(५) सिद्धान्तः—ननु च किञ्चिद्विहितमुपास्यमानं कर्तव्यं वाक्येषु—तस्मात् नित्यपदेयैतानि कर्तव्यानीति । एवं च (अ) सत्यपि भोजने एव एव भक्षणायम्—(क) सत्यपि कार्यज्ञाने ग्रैप उच्चारणीयः—(ख) सत्यपि परान्तरे दर्ममयं परिधातव्यम्—(ङ) पशुनाऽरुतेऽपि शपे संवत्तहोमः कर्तव्यः—(त) द्वेषिणोऽभावेऽपि योऽस्मान् द्वेष्टीति मन्त्रपाठः कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह भक्षेते । 'भक्षः' पयोरूपः, 'ग्रैपः' श्रोतृणीरासाददेशे-

यमादिरूपः, 'आच्छादनम्' दर्शनमयं वासः—एतानि आद्यानि यस्य कर्म-
जातस्य तत् कर्मजातम्—'नित्यम्' अवश्यकर्तव्यम्—निमित्तानामभा-
वेऽपीत्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) ६।८।२६ न स्यान्नित्यं रात्रिशेषाशनादि ।

(१) पूर्वाधिकरणद्वयापवादः ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रुवने—'मध्यन्दिनेऽपररात्रे वा घृतं मतयति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इदमपररात्रभोजनं नित्यमुन नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—विहितत्वान्नित्यमेव, पूर्वाधिकरणन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्तः—क्षुधाराभावे भोजने कृते रोगोत्पत्त्या प्रधानानुष्ठाने
हानिप्रसङ्गः । तस्मात् तादृश्यामवस्थायां न भक्षणियम् । तस्माद्विदं रा-
त्रिशेषभोजनमनित्यमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'रात्रिशेषे' 'अशनं' भोजनं 'आदि' यस्य तत्
कर्मजातं नित्यम् अवश्यकर्तव्यम्—'न स्यात्'—अपि तु क्षुधारूपे निमित्ते
सत्येव कर्तव्यामत्याशयः ॥ १० ॥

(११) ६।८।३०—४२ छागो मन्त्राद् दीक्षितोक्तः पशुः स्यात्

(१) अधिकारे विचारविशेषः ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नौषोमीयः—'यो दीक्षितो यदग्नीषो-
मीय पशुमालभेत' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं यः कश्चित् पशुरालम्बनीय उत छाग एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—विधिवाक्ये पशौ विशेषस्याश्रयणात् यः कश्चित्
पशुरालम्बनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्ति विशेषणमन्त्रे—'छागस्य यपाया मेदसो
ऽनुग्रहि' इति । तस्माच्छाग एव पशुरालम्बनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह छाग इति । 'मन्त्रात्' मन्त्रे विशेषस्य उक्तत्वात्—
'दीक्षितोक्तः पशुः' 'दीक्षितस्य' आलम्बनीयत्वेन 'उक्तः' विहितः—'पशुः'
'छाग' एव 'स्यात्' इति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

न्यायाः पादे नूनमेकादशास्मिन् ।

स्पष्टम् ।

इति पष्ठस्याष्टमः ।

इति पष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

[अतिदेशसामान्यनिरूपणपरः]

प्रथमः पादः

[प्रत्यक्षोक्त्याऽतिदेशनिरूपणपरः]

(१) ७।१।१-१२ व्यवस्था स्यात् प्रयाजादौ

(१) प्रमाणाद्यधिकारान्तैः पङ्क्तिचरैर्निरूपिते ।

उपदेशे—ऽतिदेशोऽथ तत्सापेक्षो निरूप्यते ॥

अतिदेशश्च—

अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते ॥

पूर्वेष्वध्यायपट्टकेन प्रत्यक्षविहितधर्माणां कर्माणां दर्शपूर्णमासादीना-
मितिकर्तव्यता चिन्तिता । उत्तरेणोदानोमयिहितेतिकर्तव्यताकाणामपि
धर्माः सन्त्युत न-यदि सन्ति तर्हि के ते कथं च तेऽनुष्ठेयाः कियन्तश्च ते
इति यथाक्रमं सप्तमाध्यायेषु चिन्त्यते । तत्रादायतिदेशस्यावश्य-
कत्वं विचार्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः—ज्योतिष्टोमप्रक-
रणे च दीक्षणीयादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—एते प्रयाजादयः किं यागार्थाः—यागो गुण-
श्रेण्, स्यादित्युद्देशेनैवानुष्ठेयाः—उत अपूर्वार्थाः—तज्जन्यापूर्वसम्पाद-
नायेति । तथा च किं सकलयागान्विताः सकलयागसाधारणाः उत
प्रकृतयागापूर्वसम्यक्दास्तन्मात्रे व्यवस्थिताः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यागार्थत्वेनैवानुष्ठेयाः प्रयाजादयः । तथैव तेषां
यागेनान्वयात् । यागः करणं प्रयाजादयस्तस्येतिव तन्व्यता स्वर्गादि फल-
मिति एषां परस्परसम्यग् इत्यविवेचनम् । यथाऽयथातपेयणादीन्यङ्गा-
नि यागनिष्पादकानि नापूर्वसाधकानि तथैवाङ्गत्वसामान्यात् प्रयाजा-
दयोऽपि यागस्यैव निष्पादकानि नापूर्वस्येति [एवं च प्रयाजादीनां न
पेयलं प्रकृतियागनिष्पादकत्वमपि न यागमात्रस्य—तथाच सति वि-
हितियागेष्वप्येवमन्ये लब्धे तत्राप्युपदेशादेव लब्धा गुणास्ततश्च नाव-
सरोऽतिदेशस्येति पूर्वपक्षद्वयम् ।]

(५) सिद्धान्तः—अत्र यागो न मुख्यः, तस्य साक्षात्फलसाधक-

त्वात्—अपूर्वमेव मुख्यं तस्य साक्षात्फलसाधकत्वात् । फलयतः मुख्य-
स्यैव कृते प्रयाजादिविधानम् । एवं च करणभूतस्य यागस्य इतिर्त्त-
व्यतारूपस्य प्रयाजादेश्वोभयोरपि प्रथममपूर्वत्ववान्वयः । पश्चात्तयोः
परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । एवं च प्रयाजादयोऽपूर्वविशेषेण तत्क-
रणभूतयागविशेषेण चान्विताः यस्मिन् प्रकरणे उपदिष्टास्तत्रैव व्यवतिष्ठ-
न्ते । एवमेव च प्रकरणमर्थवद् भवति । [एवं च प्रकृतदर्शपूर्णमासयाग-
मात्रेणान्विताः प्रयाजादयो यागान्तरेषु साक्षादुपदेशेनाप्राप्ताः तैस्सम्य-
न्धार्थमतिदेशमपेक्षन्ते] इति ॥

एतदभिप्रेत्याह—व्यवस्थेति । 'प्रयाजादौ' अङ्गजाते—'व्यवस्था'
'स्यात्'—यस्य यागस्य प्रकरणे ते उपदिष्टास्तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते—याग-
ान्तरान्वयाय चातिदेशमपेक्षन्त इत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ७।१।१३-१६ इषौ श्येनसमो विधिः ।

(१) अतिदेशविशेषविचारः ।

(२) श्येननामक इषुनामकस्य द्वावेकाहौ ज्योतिष्टोमविकारौ ।
तस्मादुभयोरपि ज्योतिष्टोमधर्माश्चोदकेन प्राप्ताः । तत्रैषौ कांश्चिद्वध-
मानमिधायान्नातम्—'समानमितरच्छ्रद्धेनेन' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमर्थं विधिरुतानुवादः । [यद् विधिस्तर्हि
श्येनधर्मानिषाद्यतिदिशति—यद्यनुवादस्तर्हि नातिदेशः] ।

(४) पूर्वंपक्षः—अनुवाद एवार्थं चोदकप्राप्तस्य धर्मजातस्य । तथा
च 'ये धर्मा इषौ विशिष्टा उक्तान्तदतिरिक्ताः श्येनगता ये प्रवृत्तितश्चो-
दकप्राप्तास्त एवान्विता भवन्तीति' वाक्यस्यार्थः । तस्मादनुवादो
एवाय न विधिः ।

(५) सिद्धान्तः—इषौ ये विशिष्टा धर्माश्चोदिताः तत्सजातीया
विशिष्टा एव धर्मा इतरशब्देन व्यपदिश्यन्ते । ते च श्येनगता विशिष्टा
धर्माः । न चैते प्रकृतियागे वर्तन्ते—तथा च न चोदकप्राप्ताः न चानुवा-
दाहस्तस्मादेव कारणात् । तस्मात् इषौ विशिष्य विहितेभ्यो विशिष्ट-
धर्मेभ्योऽतिरिक्ता ये विशिष्टा धर्मास्तत्रापेक्षितास्ते श्येनादेवानेतस्या इति
विधिरेवान्न नानुवादः । एवं च भगव्येवातिदेशः श्येनगतविशिष्टध-
र्माणांमिति ।

एतदभिप्रेत्याह इषाविति । 'इषौ' इषुयागे—'श्येनसमो विधिः'—
समानमितरच्छ्रद्धेनेनेति यत् श्येनसमन्वमुक्तं तत् विधिरेव श्येनविशिष्ट-
धर्माणां, न त्वनुवादश्चोदकप्राप्तधर्माणामित्याशयः ॥ २ ॥

(३) ७।१।१७-२१ अतिदेशो विधेरिष्टः

(१) अतिदेशविशेषोदाहरणम् ।

(२) चातुर्मास्येषु वैश्वदेव—घरुणप्रघास—साकमेध—सुनासी-
तेय—नामकानि चत्वारि पर्वणि । (अ) तत्र वैश्वदेवेष्टौ हवींषि वि-
हेतानि—आग्नेयमष्टाकपालमित्यादीन्यष्टौ । (क) तेषां हविषां चार्थ-
तादो ग्राहणे—‘यार्धघ्नानि वा एतानि हवींषि’ इति । (च) अङ्गविधयो-
पि तन्नाम्नातः—‘त्रेधा सन्नद्ध यर्हिर्भवति’ ‘त्रेधा सन्नद्ध इध्मः’—
त्येयमादयः । एवं वैश्वदेवे विधानम् । तदनन्तरं घरुणप्रघासेषु पूर्वोक्ता-
नामपानां हविषां पञ्चैव विधाय पूर्वोक्तमर्थवादग्राहणं तेषु पञ्चस्वति-
देष्टम्—‘यद्ग्राहणानीतराणि तद्ग्राहणान्येऽपञ्च हवींषि’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमर्थमर्थवादमात्रस्यातिदेश उत सार्थवा-
दानामङ्गविधीनामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अर्थवादमात्रस्यातिदेशो न्याय्यः—तस्यैव हवि-
र्विधिभिः स्तुत्यस्तावकभावेनान्वयसम्भवात् अङ्गविधीनां तदसम्भ-
वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—सम्भवति ह्यन्वयोऽङ्गविधीनामुपकार्योपकारक-
भावेन । तस्मादर्थवादसहितानामङ्गविधीनामतिदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह अतीति । ‘विधेः’ न केवलमर्थवादस्य—‘अतिदेशः’—
‘इष्टः’ बोधितुमुचित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) ७।१।२२ तद्वदेककपालके ।

(१) अतिदेशोदाहरणम् ।

(२) वैश्वदेवे घरुणप्रघासेषु च एककपाल आम्नातः—ऐन्द्राग्नौ
द्वादशकपालस्तु घरुणप्रघासेष्वेव । साकमेधीये च एककपाल ऐन्द्रा-
ग्नश्चेत्युभयमेवाम्नातम् । अनयोश्च कपालयोर्ग्राहणातिदेशः श्रुतः—‘ए-
तद्ग्राहण ऐन्द्राग्नः एतद्ग्राहण एककपालो यद्ग्राहण इतर इतरश्च’
इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमर्थवादमात्रस्यातिदेशोऽयमुत विधेरपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—अर्थवादमात्रस्यातिदेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वन्यायेन समस्तस्य विधिकान्दस्याप्यति-
देश इति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । ‘एककपालके’ एककपालविषयकग्राह-
णातिदेशस्याप्येव—‘तद्वत्’ पूर्वाधिकरणयत्-विधेरप्यतिदेश इष्ट इति
भाष्यः ॥ ४ ॥

(५) ७।१।२३ प्राघासिकातिदेशः स्यात्

(१) अतिदेशोदाहरणम् ।

(२) वैश्वदेवे घ्राणापृथिव्य एककपालः वरुणप्रघासेषु काय एक-
कपालः तयोश्च ब्राह्मणं पृथक् समाम्नातम्—साकमेधेषु वैश्वकर्मण
एककपालः । अस्मिन् साकमेधोयैककपाले ब्राह्मणातिदेशे प्राप्ते—

(३) सन्देहः—कस्य ब्राह्मणस्यात्रातिदेशः—किं वैश्वदेवैककपा-
लब्राह्मणस्य उत वारुणप्राघासिकैककपालब्राह्मणस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—वैश्वदेविकमेवैककपालब्राह्मणमत्रातिद्वेष्टव्यम् ।
वैश्वदेवस्य प्रकृतिभूतत्यासन्नैव प्राचुर्येण धर्मविशेषा उपदिष्टाः । बह-
नुग्रहश्च न्याय्यो नाल्पीयोनुग्रह इति ।

(५) सिद्धान्तः—वरुणप्राघासिकस्य ब्राह्मणस्यासन्नतरत्वात्
नस्यैवातिदेशो युक्तः । पेन्द्राग्नब्राह्मणं च साकमेधीये वरुणप्रघासे
बोभयत्र लभ्यते । तस्मादपि साहचर्यादेककपालब्राह्मणमपि वरुणप्राघा-
सिकमेव साकमेधीयेऽतिद्वेष्टव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्राघासिकेति । ‘प्राघासिकस्य’ वरुणप्रघासगतैक-
कपालब्राह्मणस्य—‘अतिदेशः’ स्यात्—‘साकमेधीये’ इति शेषः ॥ ५ ॥

पादे पञ्च नयाः स्मृताः ।

स्पष्टम् ।

इति सप्तमस्य प्रथमः ।

अथ सप्तमस्य द्वितीय पादः ।

[अतिदेशविशेषविचारपरः]

(१) ७।२।१-२१ गीतिरेवातिदिश्येत

(१) अतिदेशविचारविशेषः ।

(२) इदमाम्नायते—‘कवतीषु रथन्तरं गायति’ इति । ‘कयान-
श्चित्रे’त्यादि श्रुत्वर्यं ‘कवतो’ नाम्ना प्रसिद्धम् । तास्यध्ययनप्राप्तं वा-
ग्मदेयं साम । तद्व्याधितुमुदाहृतपाक्षे रथन्तरमतिदिष्टम् ।

(३) तत्र सन्देहः—रथन्तरनाम्नाऽत्र किमतिदिश्यते—किं गीति-
मात्रमुत गीतिविशिष्टा ऋगिति ।

(४) पूर्वपक्षः—गीतिविशेषरहितः ‘अतिदेशः’ इति शेषः ।

ऋग् रथन्तरमित्युच्यतेऽन्येतुभिः । तस्मात् गीतिविशिष्टेयमृगतिदि-
श्यत इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘अभित्वेति’ ऋगक्षराणि न शन्यन्ते प्रयोक्तुं
‘कयानश्चित्र’ इति ऋगक्षरैस्सह । न च सम्भवत्यनयोऽर्गक्षरसमूहयोः
परस्परमाधाराधेयभावः । तस्माद् ऋगक्षराणामनिदेशासम्भवाद् गी-
तेरेवातिदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह गीतिरिति । ‘गीतिः’ ‘एष’ ‘अतिदिश्येत’—न ऋग-
क्षराणीति भावः । तस्माद् रथन्तरादिनाम्ना गानमेवोच्यते इति भाषः ।

मुनिना तत्त्ववेदिना ।

एकमेवाधिकरणम्

पादेऽत्र परिकीर्तितम् ॥

स्पष्टम् ।

इति सप्तमस्य द्वितीयः ।

अथ सप्तमस्य तृतीय पादः ।

[नामातिदेशनिरूपणपरः]

(१) ७।३।१-४ धर्मातिदेशे पदमग्निहोत्रम्

(१) नामातिदेशविचारः ।

(२) कौण्डपायिनामयने ध्रियते—‘मासमग्निहोत्रं जुहोति’ इति ।

इदं च मासमग्निहोत्रं नित्यादग्निहोत्रात् कर्मान्तरम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् वाक्ये अग्निहोत्रशब्देन किं नित्यस्या-
ग्निहोत्रस्य धर्माणामतिदेशो मासमग्निहोत्रे भवति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रमिति नाम यथा नित्याग्निहोत्रस्य तथैव
मासमग्निहोत्रस्याप्युपदिष्टम् । एवं चोभयोरपि नामसम्यग्धे साधारणे
नास्ति प्रमाणमेकस्य धर्माणामन्यस्मिन्नतिदेशे इति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्निहोत्रशब्दो नित्ये एवाग्निहोत्रे मुख्यः—अग्नये
होत्रमस्मिन्नित्यर्थस्य तत्रैव सम्भवात् । न चोभयत्र मुख्यत्वं सम्भव-
ति—अनेकार्थत्वं स्यान्न्याय्यत्वात् । मुख्यस्यासम्भवेन च मासमग्निहोत्रेऽ-
स्य नाम्नः प्रवृत्तिगुणयोगादेव भङ्गितुमर्हति । तस्मात् अग्निहोत्रनाम्ना
मासमग्निहोत्रे नित्याग्निहोत्रस्य धर्मा अतिदिश्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—धर्मेति । मासनग्निहोत्रमित्यत्र घान्ये—‘अग्निहोत्रम्’ इति ‘पदम्’ नाम—‘धर्माणाम्’ नित्याग्निहोत्रगतानाम्—‘अतिदेशे’ मासाग्निहोत्रे अतिदेशार्थ—प्रयुज्यते इति शेषः ॥ १ ॥

(२) ७।३।५ न प्रायणीयेत्यतिदेष्टु नाम ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) द्वादशाहे प्रथमस्याहः ‘प्रायणीयम्’ इति नाम—तथैव गवामयनेऽपि ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रापि नाम्ना धर्माणामतिदेशो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनात्रापि नाम्ना धर्माणामेवातिदेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रायणीयशब्दः प्राथम्यमभिधत्ते । प्राथम्यस्य च द्वयोरपि कर्मणोस्तुल्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वम् । तस्मादत्र गौणमुल्यभावाभावात् न भवति नामातिदेशकमेकस्य धर्माणामन्यतरत्रेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘प्रायणीयेति’ ‘नाम’—अतिदेष्टु धर्मातिदेशकम्—‘न’—भवतीति शेषः ॥ २ ॥

(३) ७।३।६-११ स्यात् सर्वपृष्ठे पडहोक्तपृष्ठम्

(१) अतिदेशविशेषोदाहरणम् ।

(२) ‘विभ्वजित् सर्वपृष्ठो भवति’ इति ध्रुयते ।

(३) तत्र सन्देहः—सर्वपृष्ठशब्दोऽत्र विधायकोऽतिदेशकः उताऽनुयाद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विभ्वजिति ज्यौतिषोमिकानां चतुर्णां स्तोत्राणां ग्रातत्वात् तेषु च पृष्ठशब्दप्रयोगात् सिद्धमेव सर्वपृष्ठत्वम्, न च सिद्धस्य विधिः । तस्मादनुयादयोदकप्राप्तानां चतुर्णां पृष्ठानामिति ।

(५) सिद्धान्तः—सर्वपृष्ठशब्देनात्र पट्सङ्ख्यकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते । पडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च पट्—रथन्तर—यूहद्—वैरूप—वैराज—शाक्यर—रैवतसामभिर्निष्पाद्यानि भवन्ति । यद्यपि विभ्वजित् पडहविकृतिस्तथापि उदाहृतवाक्येनैव पडहगतानां पृष्ठानां रथन्तरादीनामतिदेशो विभ्वजिति सिध्यतीति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । ‘सर्वपृष्ठे’ इति नामनि प्रयुक्ते—‘पडहे’ ‘उक्तम्’ यत् ‘पृष्ठम्’ रथन्तरादिपृष्ठपट्कम् तन्—‘स्यात्’ अतिदिष्टमिति शेषः ॥ ३ ॥

(४) ७।३।१२-१५ धर्माथ सोमावभृयात् प्रयासे ।

(१) अतिदेशोदाहरणम् ।

(२) घरणप्रघासेषु श्रूयते—‘वारुण्या निष्कासेन तुपैश्च अवभृथं यन्ति’ इति । [‘निष्कासः’ आमिक्षाया लेपः] । दर्शपूर्णमासयोश्च सर्वासु दिक्षु जलमुरिसिच्यते ‘प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ताम्’ इत्यादिमन्त्रैः ।

(३) तत्र सन्देहः—पूर्वस्मिन् यागे योऽवभृथशब्दस्तेन किं दर्श-
पूर्णमासिकोत्सेकोऽनूच्यते निष्कासद्रव्यविधानार्थम्—उत सौमिकादव-
भृथात् धर्मातिदेशस्ततश्च सौमिकधर्मापेक्षितकर्मन्तरं विधीयते अवभृ-
थशब्देनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—व्युत्सेक एवानूच्यते निष्कासविधानार्थम् । व्यु-
त्सेकस्यावभृथत्वं श्रुतम्—‘एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ’ इति ।

(५) सिद्धान्तः—सौमिके कर्मणि अवभृथशब्दो मुख्यः—व्युत्सेके
तु जलसंस्पर्धात् स शब्द उपचर्यते । तस्मात् सौमिककर्मधाचिनमव-
भृथशब्दं घरणप्रघासप्रकरणे श्रुज्ज्ञान आसन्नयो मासामिहोन्नत्यायेन तत्र
प्रघासे सौमिकधर्मानतिदिशन् तद्धर्मसंयुक्तं कर्मन्तरमेव विधत्ते—इत्य-
भ्युपगन्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह धर्मा इति । ‘सोमावभृथात् सौमिकादवभृथात्—
‘धर्माः’—‘प्रघासे’ घरणप्रघासे—‘अतिदिश्यन्ते’ इति शेषः ॥ ४ ॥

(५) ७।३।१६ साक्षाच्छ्रुतं द्रव्यमिह प्रदेयम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) घरणप्रघासे सौमिकावभृथधर्मा अतिदिश्यन्ते इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयं सौमिकपत् पुरोडाशद्रव्यकः उत तुप-
निष्कासद्रव्यक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सौमिकानां धर्माणामतिदेशे तदीयद्रव्यस्याप्यति-
देशः । तस्मात् पुरोडाशद्रव्यक एवायमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अतिदेशात् पुरोडाशः—साक्षादुपदेशात् तुपनि-
ष्कासः प्राप्तः—‘वारुण्या निष्कासेन तुपैश्चावभृथं यन्ति’ इति । अति-
देशोपदेशाद् दुर्यलः । तस्मात् तुपनिष्कासद्रव्यक एवायमिति ।

एतदभिप्रेत्याह साक्षादिति । ‘साक्षात् श्रुतम्’ उपदिष्टम्—‘द्रव्यम्’
तुपनिष्कासरूपम्—‘इह’ घरणप्रघासिकावभृथे—‘प्रदेयम्’—न तु सौ-
मिकातिदेशात् प्राप्तं पुरोडाशद्रव्यमिति शेषः ॥ ५ ॥

(६) ७।३।१७ न वैष्णवोक्त्यापि गुणातिदेशः ।

(१) अतिदेशापवादोदाहरणम् ।

(२) आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः—‘वैष्णवो नवकपालो भवति’ इति—तथा राजसूयेऽपि ‘पूर्वस्मिन्नसंयुक्ते वैष्णवखिकपाल’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—वैष्णवशब्दो राजसूयगते त्रिकपाले प्रयुक्तः किमातिथ्यधर्मानतिदिशति उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रन्यायेनास्त्येवातिदेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘वैष्णवशब्दे विष्णुर्देवता अस्य’ इति विप्रदे विहितस्तद्विहितप्रत्ययो देवतामभिधाते न तु धर्मान् । तस्मात् न धर्मातिदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘वैष्णवोक्त्या’ वैष्णवशब्दप्रयोगेण—‘अपि’ यद्यपि वैष्णवशब्दः प्रयुक्तस्तथाऽपि—‘शुणानाम्’ आतिथ्येष्टिगतानां धर्माणाम्—‘अतिदेशः’ राजसूये—‘न’ भवतीति शेषः ॥ ६ ॥

(७) ७।३।१८ निर्मन्थ्यशब्दोऽप्यातिदेशको न

(१) अतिदेशापवादोदाहरणम् ।

(२) अग्नीषोमीयपशौ धर्मयान् निर्मन्थ्योऽग्निराज्ञातः । स एव निर्मन्थ्यशब्दोमिचयने इष्टकापाके प्रयुक्तः ‘निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—निर्मन्थ्यशब्देनेष्टकापाकेऽग्नीषोमीयाग्निधर्माणामतिदेशो ॥ चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—निर्मन्थ्यत्वसिद्धयर्थमावश्यकोऽतिदेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—वैष्णवशब्दन्यायेन मुख्यया वृत्त्या विधिसम्भवे धर्मातिदेशोऽभ्याष्य । अग्निमन्थनस्य च लोकसिद्धत्वेन शास्त्रीयधर्माभावेऽपि लौकिकैरपि धर्मैर्निर्मन्थ्यत्वं निष्पद्यत एव । तस्मान्नास्त्यतिदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह निर्मन्थ्येति । ‘निर्मन्थ्यशब्दः’ ‘अपि’—‘अतिदेशक’ धर्माणां—‘न’ भवतीति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ७।३।१९-२० द्वयोः प्रणीतिर्न हि सौमिकी स्यात् ।

(१) अतिदेशापवादोदाहरणम् ।

(२) चानुर्मास्येषु ध्रूयते—‘द्वयोः प्रणयन्ति—तस्माद् द्वौ ध्रूयते’ इति । अस्ति च सौमिकं प्रणयनं धर्मवत्, दार्शपूर्णमासिकं तु धर्मरहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—चानुर्मास्ये यद् द्वयोः प्रणयनं तत्र किं सौमिकप्रणयनधर्माणामतिदेशो न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सौमिकप्रणयनधर्माणां भवत्यतिदेशः । सोमो न भवति चानुर्मास्यस्य प्रवृत्तिः । तस्मात्सौमिकस्य प्रणयनस्यात्र विध्य-

हता । दर्शपूर्णमासस्तु भवति चातुर्मास्यस्य प्रकृतिः । तस्मात् तदी-
यप्रणयनस्य चोदकप्राप्तत्वाच्च विध्यहता । तस्मात् प्रणयनशब्देनात्र
सौमिकप्रणयनधर्मा अतिदिश्यन्ते इति ।

(५) सिद्धान्तः—नायं प्रणयनशब्दः सौमिकप्रणयनकर्मणो नाम-
धेयम्—अपि तु निर्मध्यशब्दवह्नौकिक एव । ततो न धर्मातिदेश इति ॥
एतदभिप्रेत्याह द्वयोरिति । 'द्वयोः' 'प्रणीतिः' प्रणयनम्—'सौमिकी'
सौमिकप्रणयनधर्मवती—'न हि' स्यात्—अतिदेशेनेति शेषः ॥ ८ ॥

(६) ७।३।२१-२५ गतिस्तुतेर्मध्यमपर्वणोः सा

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) चातुर्मास्ये 'द्वयोः प्रणयन्ति' इति श्रुतम् । तत्र च अत्यादि
पर्वणि वैश्वदेव—घरुणप्रघास—साकमेध—सुनासीरीयनामकानि ।

(३) तत्र सन्देहः—कतरयोर्द्वयोरिदं प्रणयनमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—आद्यन्तयोर्वैश्वदेवसुनासीरीययोरिदं प्रणयनम् ।
'न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपयन्ति न सुनासीरीये' इति प्रतिषेधस्तयोरेव
प्रणयनस्य प्राप्तिं सूचयति ।

(५) सिद्धान्तः—'ऊरु धा एतौ यज्ञस्य यद्गृणप्रघासः शाकमेधश्च'
इति गमनसाधनत्वमूक्तत्वं मध्यमयोरेव पर्वणोरुक्तम् । तत्सन्निधौ 'द्वयोः
प्रणयन्ति' इति चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनं पुनर्विधाय 'द्वाभ्यामेति' इत्यर्थ-
वादेनोक्त्यकल्पनायुक्ताभ्यां पर्वभ्यां गमनमुपन्यस्यते । तस्मात् मध्य-
मयोरेव प्रणयनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह गतीति । 'गतिस्तुतेः' द्वाभ्यामेतीत्यर्थवादयाक्यात्—
'सा' प्रणीतिः प्रणयनम्—'मध्यमपर्वणोः' घरुणप्रघाससाकमेधयोरेव—
भयतीति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) ७।३।२६-२७ धर्मातिदेशो स्वरसामशब्दः ।

(१) अतिदेशोदाहरणम् ।

(२) गणामयने द्वयोर्मासषट्कयोर्मध्ये वर्तमानं विपुयन्नामकं
प्रधानभूतमेकमहर्षिघते—तच्च दिवाकीर्त्यम् । तस्मात् प्राचीनास्त्रयः
स्वरसामनामका अहर्षिशेषः—तद्योपरिष्ठादपि त्रयः स्वरसामानः ।
तदेतद्विशेषद्वयमभिलक्ष्य ध्रुवने—'अभिनो दिवाकीर्त्यं त्रयः स्वरसामानः'
इति—तेषु च सामद्वय-सामत्यादयो धर्मा आम्नाताः । अन्यत्र पुनः
ध्रुवने—'षष्ठ्यः षडहः द्वौ स्वरसामानौ' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—उत्तरस्मिन् याग्ये यः स्वरसामशब्दः प्रयुक्त-
स्तेन किं गणामयनिषस्वरसामधर्मा अतिदिश्यन्ते न येति ।

(२) आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः—‘वैष्णवो नवकपालो भवति’ इति—तथा राजसूयेऽपि ‘पूर्वस्मिन्नसंयुक्ते वैष्णवस्त्रिकपालः’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—वैष्णवशब्दो राजसूयगते त्रिकपाले प्रयुक्तः किमातिथ्यधर्मानतिदेशति उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रन्यायेनास्त्येवातिदेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘वैष्णवशब्दे विष्णुर्देवता अस्य’ इति विग्रहे विहितस्तद्विहितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते न तु धर्मान् । तस्मात् न धर्मातिदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘वैष्णवोक्त्या’ वैष्णवशब्दप्रयोगेण—‘अपि’ पक्षे वैष्णवशब्दः प्रयुक्तस्तथाऽपि—‘गुणानाम्’ आतिथ्येष्टिगतानां धर्माणाम्—‘अतिदेशः’ राजसूये—‘न’ भवतीति शेषः ॥ ६ ॥

(७) ७।३।१८ निर्मन्थ्यशब्दोऽप्यातिदेशको न

(१) अतिदेशापवादोदाहरणम् ।

(२) अग्नीषोमीयपशौ धर्मवान् निर्मन्थ्योऽग्निराज्ञातः । स एव निर्मन्थ्यशब्दोऽग्नियने इष्टकापाके प्रयुक्तः ‘निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—निर्मन्थ्यशब्देनेष्टकापाकेऽग्नीषोमीयान्निधर्माणामतिदेशो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—निर्मन्थ्यत्वसिद्धयर्थमाद्यशब्दोऽतिदेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—वैष्णवशब्दन्यायेन मुख्यया वृत्त्या विधिसम्भवे धर्मातिदेशोऽन्याय्यः । अग्निमन्थनस्य च लोकसिद्धत्वेन शास्त्रीयधर्माभावेऽपि लौकिकैरपि धर्मे निर्मन्थ्यत्वं निष्पद्यत एव । तस्मान्नस्त्यतिदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह निर्मन्थ्येति । ‘निर्मन्थ्यशब्दः’ ‘अपि’—‘अतिदेशकः’ धर्माणां—‘न’ भवतीति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ७।३।१९-२० द्वयोः प्रणीतिर्न हि सौमिकी स्यात् ।

(१) अतिदेशापवादोदाहरणम् ।

(२) चानुर्मास्येषु श्रूयते—‘द्वयोः प्रणयन्ति—तस्माद् द्वाभ्यामेति’ इति । अस्ति च सौमिकं प्रणयनं धर्मवत्, दार्शपौर्णमासिकं तु धर्मरहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—चानुर्मास्ये यद् द्वयोः प्रणयनं तत्र किं सौमिकप्रणयनधर्माणामतिदेशो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सौमिकप्रणयनधर्माणां भवत्यतिदेशः । सौमो न भवति चानुर्मास्यस्य प्रकृतिः । तस्मात्सौमिकस्य प्रणयनस्यात्र विध्य-

हंता । दशपूर्णमासस्तु भवति चातुर्मास्यस्य प्रकृतिः । तस्मात् तदी-
यप्रणयनस्य चोदकप्राप्तत्वात् विध्यहंता । तस्मात् प्रणयनशब्देनात्र
सौमिकप्रणयनधर्मा अतिदिश्यन्ते इति ।

(५) सिद्धान्तः—नायं प्रणयनशब्दः सौमिकप्रणयनकर्मणो नाम-
धेयम्—अपि तु निर्मध्यशब्दवज्ज्ञौकिक एव । ततो न धर्मातिदेश इति ॥
एतदभिप्रेत्याह द्वयोरिति । 'द्वयोः' प्रणीतिः प्रणयनम्—'सौमिको'
सौमिकप्रणयनधर्मवतो—'न हि' स्यात्—अतिदेशेनेति शेषः ॥ ८ ॥

(६) ७।३।२१-२५ गतिस्तुतेर्पध्यमपर्वणोः सा

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) चातुर्मास्ये 'द्वयोः प्रणयन्ति' इति श्रुतम् । तत्र च चत्वारि
पर्वणि वैभ्यदेय—घटणप्रधास—साकमेध—सुनासीरीयनामकानि ।

(३) तत्र सन्देहः—कतरयोर्द्वयोरिदं प्रणयनमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—आद्यन्तयोर्वैभ्यदेयसुनासीरीययोरिदं प्रणयनम् ।
'न वैभ्यदेय उत्तरवेदिमुपयन्ति न सुनासीरीये' इति प्रतिषेधस्तयोरेव
प्रणयनस्य प्राप्तिं सूचयति ।

(५) सिद्धान्तः—'ऊरु वा एतौ यज्ञस्य यद्वरणप्रधासः शाकमेधश्च'
इति गमनसाधनत्वमूढत्वं मध्यमयोरेव पर्वणोदकम् । तत्सन्निधौ 'द्वयोः
प्रणयन्ति' इति चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनं पुनर्विधाय 'द्वाभ्यामेति' इत्यर्थ-
वादेशनोदकवहपनायुकाभ्यां पर्वभ्यां गमनमुपन्यस्यते । तस्मात् मध्य-
मयोरेव प्रणयनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह गतीति । 'गतिस्तुतेः' द्वाभ्यामेतीत्यर्थवादयाग्यात्—
न 'सा' प्रणीतिः प्रणयनम्—'मध्यमपर्वणोः' घटणप्रधाससाकमेधयोरेव—
भयनीति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) ७।३।२६-२७ धर्मातिदेशो स्वरसामशब्दः ।

(१) अतिदेशोदाहरणम् ।

(२) गयामयने द्वयोर्मासपट्कयोर्मध्ये वर्तमानं विपुचन्नामकं
प्रधानभूतमेकमर्हयितं—तच्च दिवाकीर्त्यम् । तस्मात् प्राचीनास्त्रयः
स्वरसामनामका अर्हयितेभ्यः—तथोपरिष्ठादपि त्रयः स्वरसामानः ।
तदन्तर्निबद्धमभिलक्ष्य धूपने—'अमितो दिवाकीर्त्यं त्रयः स्वरसामानः'
इति—नेषु च सामदश—सातत्पादयो धर्मा आम्नाताः । अन्यत्र पुनः
धूपने—'पट्टयः षडहः द्वौ स्वरसामानौ' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—उत्तरस्मिन् याग्ये यः स्वरसामशब्दः प्रयुक्तः
स्तेन किं गयामयनिकस्वरसामधर्मा अतिदिश्यन्ते न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष — पृष्ठवैष्णवाधिकरणन्यायेन नात्रातिदेश — अपि तु सामग्रिशेषरूपगुणविधिरैवेति ।

(५) सिद्धान्त — पङ्कह प्रति श्रूयते—‘यत् तृतीय सप्तदशमह’ इति । अत्र च त्रिषु चरमेऽप्यहस्सु सप्तदशस्तोमनैरन्तर्यमनूयते । एतच्च नैरन्तर्यं तदैवोपपद्यते यदि स्वरसामशब्द सप्तदशस्तोममतिदिशति—नाप्यथा । तस्मात् धर्माणामतिदेशक स्वरसामशब्द इत्यभ्युपगन्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—धर्मेति । ‘स्वरसामशब्द’—‘धर्माणाम्’ गवामयनिकानाम्—‘अतिदेशी’ अतिदेशक इति सम्यग्य ॥ १० ॥

(११) ७।३।२८-२६ नोत्पादयेद् वस्त्रमनश्च यज्ञे

(१) अतिदेशापवादोदाहरणम् ।

(२) ‘वासो ददाति’ ‘अनो ददाति’ इति श्रूयते । वासो धानक्रियया निष्पद्यते अनश्च धर्षकितदाकृतक्षणाक्रियया ।

(३) तत्र सन्देह — वास शब्द अन शब्दश्च किं क्रियानिमित्तौ सन्तौ क्रियामतिदिशत — उत आकृतिनिमित्तौ न क्रियातिदेशकायति ।

(४) पूर्वपक्ष — यथा यूपशब्दस्य शास्त्रीयच्छेदनतक्षणद्विक्रिया प्रवृत्तिनिमित्त — तथा वास शब्दस्य लौकिकी तन्तुधानक्रिया, अन शब्दस्य च धर्षकितदाकृतक्षणादिक्रिया । तस्मात् वास शब्दोऽन शब्दश्च क्रियातिदेशकौ—तथाच धानक्रिया तक्षणक्रिया च कारयित्वा षष्ठशकटं चोत्पाद्य दातव्यमिति ।

(५) सिद्धान्त — गवादिशब्दवदाकृतिवाचकावेतौ वासोऽन शब्दौ । षष्ठे शकटे च तत्तत्क्रियामनुपलभ्यापि आकृतिमात्रमुपलभ्य वास शब्दमन शब्दश्च प्रयुज्यते । तस्माद् वास शब्दोऽन शब्दश्च न क्रियामतिदिशत । तस्माद्धानेन तक्षणेन च षष्ठशकटयोरुत्पादनं दानकाले नाप्ययकमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । षष्ठम् ‘अन’ शकट—‘च’—‘यज्ञे’ यज्ञाङ्गभूतदानकाले—‘न’ ‘उत्पादयेत्’ तत्कालीनधानतक्षणक्रियाभ्याम्, अपि तु यथोपलभ्ये एव दातव्ये वास शकटे इत्याशयः ॥ ११ ॥

(१२) ७।३।३०-३२ स्तोत्रे त्वसौ लौकिक एव बहिः ।

(१) अतिदेशापवादोदाहरणम् ।

(२) गर्गत्रिरात्र आज्यदोहसामानि प्रवृत्त्य श्रूयते—‘अग्निमुपनिधाय स्तुवीत’ इति ।

(३) तत्र सन्देह — किमत्रोक्तोऽग्निर्दिक्कोऽभिप्रेतस्तथा चाधानादिक्रियामतिदिशति—उत लौकिक एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—वैदिक एवायमग्निः—आधानाद्यग्निसंस्कारस्य सकलवैदिककर्मशेषभूतत्वात् । ततश्चाधानादिसंस्कारोतिदिश्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—आहवनीयशब्दवज्जाग्निशब्दः संस्कारनिमित्तः—अपि तु जातिनिमित्तो वासःशब्दवत् । तथासति लौकिकत्वान्नाधानादिसंस्कारमितिदिशति ।

एतदभिप्रेत्याह स्तोत्र इति । 'स्तोत्रे' अग्निमुपनिधाय स्तुवीतेति । वहिते स्तवने—'असौ' अत्रोक्तः—'वहिः' अग्निः—'लौकिक एव' न तु वैदिकः—तत्र न आधानादिसंस्कारातिदेशक इत्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) ७।३।३३-३४ यूपस्य नैवोपशयेऽङ्गजातम्

(१) अतिदेशापवादोदाहरणम् ।

(२) एकादशानां यूपानां समूहे दक्षिणतोऽवस्थापितो यूपः 'उपशयः' धृतः—'उपशयो यूपो भवति' इति । पुनः श्रूयते 'यदक्षिणत उपशय' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं यूप इति नाम उपशये परिव्याणादियूपसंस्कारमितिदिशति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—संस्कारनिमित्तको हि यूपशब्दः । प्रयुज्यते चायमुपशये । तस्मात् उपशये संस्काराणामितिदेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—नास्त्युपशये संस्कारस्य प्रयोजनम् । पशुं नियोज्यते यूपः संस्क्रियते । पशुश्च दशस्वेव यूपेषु नियोजितो नैकादशे उपशये । तथा चोक्तम्—'सर्वे वाऽन्ये यूपाः पशुमन्तः अयोपशय एवापशुः' इति । तस्मान्न यूपशब्दः संस्कारधर्मानितिदिशतीति ।

एतदभिप्रेत्याह यूपस्येति । 'उपशये' उपशयनामके एकादशे यूपे—'यूपस्य' परिव्याणादिसंस्कृतस्य—'अङ्गजातम्' परिव्याणादिसंस्कारकलापः—'न'—अतिदिश्यते इति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) ७।३।३५-३६ धर्मातिदेष्टा न च पृष्ठशब्दः ।

(१) अतिदेशापवादोदाहरणम् ।

(२) अग्निचयने श्रूयते—'पृष्ठैरुपतिष्ठते' इति । पृष्ठशब्दश्च ज्योतिष्टोमे माष्यन्दिनसवनगतस्य स्तोत्रस्य कर्मणो नामोनि स्थितम् (१।४।३) ।

(३) तत्र सन्देहः—पृष्ठशब्दश्चयने प्रयुज्यमानः किं पृष्ठधर्मानुपस्थानेऽितिदिशति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रशब्दवत् पृष्ठशब्दः पृष्ठधर्मानितिदिशतीति ।

(५) सिद्धान्तः—पृष्ठशब्दो मन्त्रपरः, न कर्मपरः । यद्यपि स्तोत्राची पृष्ठशब्दस्तथाऽप्यत्र तत्साधनभूतान् रथन्तरादिसामोपेतान्

त्वा शर' इत्यादि मन्त्रानुपलक्षयति । एतच्च न पृष्ठधर्मानतिदिशतीति ।
एतदभिप्रेत्याह धर्मेति । 'पृष्ठशब्द'—'धर्माणाम्' पृष्ठधर्माणाम् 'अ
तिदष्टा' अतिदेशको—'न'—भवतीति शेषः ॥ १४ ॥

पादे तृतीये खलु सप्तमस्य
न्याया इहोक्तास्तु चतुर्दशैव ।

स्पष्टम् ॥

इति सप्तमस्य तृतीय ।

अथ सप्तमस्य चतुर्थः पादः ।

[आनुमानिकातिदेशनिरूपणपरः]

(१) ७।४।१ सौर्येऽनुमेयान्यद्भानि

(१) प्रत्यक्षध्रुवा नाम्ना चातिदेश विचारिते आनुमानिकोऽति
देशोऽधुना विचार्यते ।

(२) 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ग्रहार्चसकाम' इति श्रूयते ।

(३) तत्र सन्देहः—किमस्मिन् सौर्ये कर्मणि केऽपि धर्मा अति
दिश्यन्ते न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सौर्येऽवघातादयो धर्मा न प्राप्नुवन्ति—प्रापक
प्रमाणानां धृतिलिङ्गादीनामभावात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—सौर्यो याग उपकरणापेक्षं करणत्वात् लौकिक
कर्मोजनयत् घेदिकदर्शपूर्णवासरश्चेति ।

एतदभिप्रेत्याह—सौर्यं इति । 'सौर्ये' तन्नामके कर्मणि—'अद्भानि'
'अनुमेयानि अनुमानेन प्रापणीयानीत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) ७।४।२—१२ वैदिकान्येव तानि तु ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) आनुमानिकान्यद्भानि सौर्ये प्राप्तानीति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—इमानि अद्भानि किं वैदिकानि, उत लौकिका
नि इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सौर्ये चरावपेक्षिनोऽङ्गकलापो लौकिक एव प्रही
तव्यः । लौकिकस्यैव घेनापि कर्मविशेषेण सह निबद्धत्वाभावात् । घे-

दिकस्तु प्रकरणेन तत्तत्कर्मविशेषे एव निबद्धो न तस्माद् वियोजयितुं शक्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—सौर्यं कर्म वैदिकम् । वैदिके च कर्मणि वैदिकस्यैवेतिकर्तव्यताकलापस्य बुद्धिसन्निकृष्टता । किञ्च 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति' इति सौर्ययागविशेषे कृष्णलहोमविधानाय सिद्धवत् प्रयाजोऽनुच्यते । इदं च वैदिकेतिकर्तव्यतायाः प्रापणे लिङ्गम्भवति । तस्माद्वैदिकान्यद्धानीति ।

एतदभिप्रेत्याह वैदिकानीति । 'तानि' सौर्येऽनुमेयान्यद्धानि—'वैदिकानि एव' न लौकिकानीत्याशयः ॥ २ ॥

(३) ७।४।१३-२० सत्रैकाहाद्गमेवात्र

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) 'प्रजाकामा गवामयनमुपेयुः' इति गवामयनसत्रं विधायोक्ताः 'ज्योतिर्गौरायुः' इति त्रयो यागाः ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषु त्रिषु यागेषु किं द्वादशाहिका धर्मा अनुष्ठेयाः—उत ऐकाहिका इति ।

(४) पूर्वपक्षः—गवामयनं हि द्वादशाहविकृतिः । अतस्तत्सम्यन्धित्वलिङ्गेन तदीयधर्मप्रापकश्चोदकोऽनुमीयते । तस्माद् द्वादशाहिका एव धर्मा ज्योतिरादिषु त्रिषु यागेष्विति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्तयागत्रयाद् भिन्नास्तत्तामका एवान्ये त्रयो यागास्तन्त्येकाहाः । तेषामेवैकाहानां धर्मा विचार्यमाणयागेषु प्राप्ताः । प्रापकं च नाम अनुमिताश्चोदकाद् बलवत्तरम्, प्रत्यक्षधृतत्वात् । तस्मादानुमानिकस्य द्वादशाहिकधर्मप्रापकस्य चोदकस्य बाधितत्वाद्वैकाहिकीतिकर्तव्यता ग्राह्येति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्रेति । 'अत्र' गवामयनिकज्योतिरादियागेषु—'सत्रेषु' ये 'एकाहाः' तेषां यत् 'अङ्गम्' धर्मजातम् तदेव—प्राह्यमिति शेषः ॥३॥

पादेऽधिकरणत्रयम् ।

स्पष्टम् ।

इति सप्तमस्य चतुर्थः ।

इति सप्तमाध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

[अतिदेशविशेषनिरूपणपरः]

प्रथमः पादः ।

[स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशपरः]

(१-२) ८।१।१-२ सौर्ये चरावद्भविशेष इष्टः

स चोदना लिङ्गसमानभावात् ।

(१) सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात् स निरूपितः ।

विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमेऽय निरूप्यते ॥

(२) अविहितधर्मकेषु कर्मसु विहितधर्मकेभ्यो धर्मा अतिदिश्यन्ते इति सप्तमेऽध्याये स्थितम् । यथा दर्शपूर्णमासधर्माणां सौर्ये ।

(३) तत्रेदानीं सन्देहः—एकस्मिन् कर्मणि ये धर्माः सामान्यायन्ते ते किं सूर्ये अविहितधर्मकेऽतिदिश्यन्ते उत केचिदेव । यथा किं सूर्ये दर्शपूर्णमासधर्माणां सौर्येऽतिदेश उत केवाञ्चिदेवेति । [यदि सूर्ये प्रासास्तर्हि अतिदेशविशेषचिन्ता नैव कार्या—यदि न सूर्ये तर्हि विशेषचिन्ता आवश्यकी] ।

(४) पूर्वपक्षः—सूर्येऽतिदिश्यन्ते—अविशेषात् । निर्यपतीति साधारणशब्दरूपेण लिङ्गेन दर्शपूर्णमासिकधर्मसम्यग्धीना सकला दर्शपूर्णमासेतिकर्तव्यता सौर्ये प्राप्नोतीति—अतिदेशविषये विशेषचिन्ता नैव कार्येति ।

(५) सिद्धान्तः—शास्त्रार्थव्यवस्थाऽस्ति नियामिका । यथा दर्शपूर्णमासधर्माणां मध्ये ये आग्नेयस्य धर्मान्ते एव समानदेयतात्वरूपेण लिङ्गविशेषेण सौर्येऽतिदिश्यन्ते—नान्ये दर्शपूर्णमासधर्माः । एवं सति अस्त्येव प्रयोजनमतिदेशविशेषचिन्ताया इति ।

एतदौपोद्घातिकाधिकरणमभिधेत्वाह सौर्य इति । 'सौर्ये चरौ' सौर्ये चरुनिर्वापरूपे कर्मणि—'अङ्गविशेषः' दर्शपूर्णमासाहानाम्मध्ये कतिपयान्येवाङ्गानि, न सर्वाणि—'इष्टः' अतिदेशुमिति शेषः । यथा खैवं तथा प्रतिदृष्टान्तमतिदेशे विशेषचिन्ता कर्तव्येत्याशयः ॥ १ ॥

उक्ते सिद्धान्ते पूर्वपक्षिण आक्षेपः—आग्नेययागसम्यग्धीनि यानि

लिङ्गानि तेषां धर्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यं नास्ति—तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमधिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति ॥ अस्याक्षेपस्योत्तरमाह स चोदनेति । अङ्गविशेषस्यैवातिदेश इति यो नियमः 'स'—'चोदना' श्रुति-प्रमाणक एव—कस्मात्—'लिङ्गसमानभावात्' 'लिङ्गस्य' श्रुत्या 'समान-भावात्' तुल्यप्रामाण्यात्, साक्षाच्छ्रुत्यभावदशायां लिङ्गस्य श्रुतौ प्र-वेशादित्यर्थः ॥ २ ॥

[अत्राधिकरणद्वयस्वरूपं यद्यपि भाष्यादिधृतस्वरूपाद् भिन्नमिध प्र-तिभाति तथापि तात्पर्यतो नास्ति भेद इत्यवधेयम् ।]

(३) ८।१।३-१० न सोमयागो भवतीष्टधर्मा

(१) अतिदेशविशेषविचारः प्रस्तूयते ।

(२) 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इति श्रूयते ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् यज्ञे के धर्माः—किमैष्टिका एव उत स्व-तन्त्रा इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सोमयागे प्रधानयागात् प्राक् चतस्र इष्टयः—दीक्ष-णीया आतिथ्या प्रायणीया पशुश्चेति । एतासु सर्वासु इष्टिषु इष्टिप्रकृ-तेर्दर्शपूर्णमासस्य धर्मा अनुष्ठीयन्ते । तदनन्तरं च कर्तव्ये सोमयागे ते एव धर्माः सान्निध्येनोपस्थिताः । तस्मात् सोमयागेऽपि ऐष्टिका एव धर्माः ।

(५) सिद्धान्तः—सोमयागस्य सकलोऽङ्गकलापः प्रत्यक्षाभिरेष श्रुति-भिरुपदिष्टः । तेनैव च निराकाङ्क्षत्वाद् यागस्य नात्रैष्टिकधर्मातिदेश-स्यावसर इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'सोमयागः'—'इष्टिधर्मा' इष्टेर्धर्मा एव धर्माः यस्य च तथाभूतः—'न भवति'—अपि तु स्वतन्त्रा एवास्योपदिष्टा धर्मा इत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) ८।१।११ दर्शेष्टिधर्मः सकलेष्टिगामी ।

(१) अतिदेशविशेषविचारः ।

(२) इष्टय उदाहरणम् ।

(३) तत्र सन्देहः—इष्टिषु किं दार्शपौर्णमासिका एव धर्मा इति नि-यमः—उत दार्शपौर्णमासिकाः सौमिका चेति अनियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—दार्शपौर्णमासिकसौमिकयोरन्यतरो ग्राह्यः । उभयो-रन्यतिदेष्टुमर्हत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गैर्दार्शपौर्णिकानामेव धर्मा-णामतिदेश इति नियम एवेति ।

एतदभिप्रत्याह ईशेति । 'दशष्टिर्धर्मः' दार्शपौणमासिकैष्टिको यो धर्मः स एवं—'सकलासु' सर्वासु 'इष्टिषु' गच्छति प्राप्नोत्यतिदेशेनेति भावः ॥ ३ ॥

(५) ८।१।१२ इष्टेर्धमेद दक्षपशुर्विकारः

(१) अतिदेशविशेषविचारः ।

(२) अस्त्यग्नीषोमीयः पशुः ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र किमैष्टिका धर्मा उत सौमिका इति ।

(४) पूर्णपक्षः—पूर्णपक्षे निर्वापादिलिङ्गाभावात् नातिदेश ऐष्टिकानां धर्मानामिति ।

(५) सिद्धान्तः—'आग्नेयमष्टाकपालम्' इत्यग्नोत्पत्तियाग्ये यथा द्रव्यदेयते मुख्यतमुपदिष्टे तथैव 'अग्नीषोमीयं पशुम्' इत्यत्रापि । तदेवं द्रव्यतद्द्रव्यदेयतत्त्वमेकं लिङ्गम् । 'एकादश प्रयाजान् यजति' इति प्रयाजवत्त्वं द्वितीयं लिङ्गम् । एवं यद्वानां लिङ्गानां सद्भावात् ऐष्टिकधर्माणामतिदेशः पशादिति ।

एतदभिप्रत्याह इष्टेरिति । 'दक्षपशुः' अग्नीषोमीयः पशुः—'इष्टः' विकारः' विवृतिः—'भवेत्'—तथाच प्रकृतिधर्माणां विवृतौ प्राप्तत्वात्—भयति ऐष्टिकधर्माणां पशौ प्राप्तिरित्याशयः ॥ ५ ॥

(६) दक्षस्य चान्ये पशवो विकाराः ।

(१) अतिदेशविशेषविचारः ।

(२) सन्ति सघनीयादयः पशुगन्धाः ।

(३) तत्र सन्देहः—तेषु दर्शपूर्णमासस्य धर्मा उत दक्षस्याग्नीषोमीयस्येति ।

(४) पूर्णपक्षः—दर्शपूर्णमासधर्मा एषात्र निविशन्ते । दर्श एव ह्येतेषां प्रकृतिः । अग्नीषोमीयस्तु न प्रकृतिः । तस्मात्तस्य धर्मा नातिदेशार्हा इति ।

(५) सिद्धान्तः—आलम्बनमग्नीषोमीयपशोर्लिङ्गम्—तत्र सघनीयादिष्वप्यस्ति । तथा प्रातःसघनीयादिषु यथाप्रचारोऽपरं लिङ्गम् । दर्शमप्रति विवृतित्वेऽप्यग्नीषोमीयस्यान्यत्र सघनीयादौ प्रकृतित्वं न विद्यते । तस्मादुक्तैर्लिङ्गैरग्नीषोमीयस्य दक्षस्यैव धर्माः सघनीयादिष्वतिदिश्यन्ते इति ।

एतदभिप्रत्याह—दक्षस्येति । 'अन्ये पशवः' सघनीयानुपगम्यनिकृतादिपशुयागाः—'दक्षस्य' अग्नीषोमीयस्य—'विकाराः' विवृतयः—अतोऽग्नीषोमीयस्यैव धर्मान् गृह्णन्तीत्याशयः ॥ ६ ॥

(७) ८।१।१४ सौत्यस्य चैकादशिनेषु धर्माः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) सन्त्येकादशिनाः पशवः—‘आग्नेयः कृष्णग्रीवः—सारस्वती मेघी—धनुः सौर्यः—पौष्णः श्यामः—शितिपृष्ठो वार्हस्पत्यः—शिल्पो वैश्वदेवः—ऐन्द्रोऽरुणः—मारुतः कल्माषः—ऐन्द्राग्नः संहितः—अधोरामः सावित्रः—वारुणः कृष्णः’—इति—अश्वमेधप्रकरणे पठिताः विहिताश्च ज्योतिषोमप्रकरणेऽपि ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषु कुतस्त्या धर्माः—किमग्नीषोमीयस्योत्त सवनीयस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्नीषोमीयः पशूनाम्प्रकृतिरिति पूर्वाधिकरणे स्थितम् । तस्माद् पशुप्रकृतिभतेष्वैकादशिनेषु तस्यैव धर्मा अतिदिश्यन्त इति ।

(५) सिद्धान्तः—सवनीयपशो रशनाद्वयम्—तथैकादशिनेष्वपीत्येकं लिङ्गम् । सुत्याकालीनत्वं च यथा सवनीयस्य तथैकादशिनां चेति द्वितीयम् । एवं लिङ्गद्वयेन सवनीयस्यैव धर्मा एकादशिनेष्वतिदिश्यन्त इति ।

एतदभिप्रेत्याह सौत्यस्येति । ‘एकादशिनेषु’ पशुयामेषु—‘सौत्यस्य’ सुत्याकालीनस्य सवनीयस्यैव पशोः—‘धर्माः’—अतिदिश्यन्ते इति शेषः ॥७॥

(८) ८।१।१५ गणेषु चैकादशिनस्य धर्माः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) काम्यपशुगणाः धूपन्ते—‘वसन्ते ललामांस्त्रीन् वृषमानालभेत’ इत्यादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषु गणेषु किमग्नीषोमीयस्य धर्मा उत्तैकादशिनानामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—नात्र रशनाद्वयादि लिङ्गमुपलभ्यते । प्रकृतिश्च पशूनामग्नीषोमीयः । तस्मादग्नीषोमीयस्यैव धर्मा पशुगणेष्वतिदिश्यन्त इति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्ति गणत्वं लिङ्गं पशुगणेषु एकादशिनेषु च । तस्माद्विद्वात् एकादशिनाः गणप्रकृतय इति सिद्धम् । तस्मात् पशुगणेष्वैकादशिनानामेव धर्मा अतिदिश्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह गणेष्विति । ‘गणेषु’—‘च’—‘एकादशिनस्य’ ‘धर्माः’ अतिदिश्यन्त इति शेषः—न त्वग्नीषोमीयस्येत्याशयः ॥ ८ ॥

(६) ८।१।१६ अव्यक्तयोगेषु तु सामधर्माः

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) 'विश्यजिता यजेत'—'अभिजिता यजेत'—'द्वादशाहेन यजेत'—इत्येवञ्जातीयका अकथितद्रव्यदेयताका अव्यक्ता यागाः ।

(३) तेषु सन्देहः—अत्र के धर्माः—पेटिका एव उत सौमिका एव उत विकल्पः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियमे प्रमाणाभावादौच्छिको विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्ति सोमसाम्यमव्यक्तलिङ्गत्वेन । 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' इत्यत्र सोमस्योत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेयते मोक्ते तथैव विश्यजिदादायपि । अनेन च साम्येन सौमिका एव धर्मा अत्रातिदिश्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अव्यक्तेति । 'अव्यक्तेषु' अकथितद्रव्यदेयतेषु—'तु'—'सोमस्य' सोमयागस्य—'धर्माः'—अतिदिश्यन्ते इति शेषः ॥ ६ ॥

(१०) ८।१।१७ स्याद् द्वादशाहोक्तमहर्गणेषु ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) सन्त्यहर्गणाः द्विरात्रादयः शतरात्रपर्यन्ताः ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र सौमिका धर्मा उत द्वादशाहिक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वपदव्यक्तत्वलिङ्गेन सौमिकानामेवात्रातिदेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—द्विरात्रपदान्तर्गतो रात्रिशब्दः पष्टिघटिकात्मककालपरः—तादृश एव द्वादशाहपदान्तर्गतोऽहःशब्दः । इदमेकं विशेषलिङ्गम्—अहस्सङ्गतत्वं द्वितीयम्—द्वादशदीक्षत्वं तृतीयम् । एमिलिङ्गैर्द्वादशाहधर्माणामेवातिदेशोऽहर्गणेषु इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिनि । 'अहर्गणेषु' द्विरात्रादिषु—'द्वादशाहोक्तम्' द्वादशाहसम्यङ्गमेव धर्मजातं—'स्यात्' अतिदिष्टमिति शेषः ॥ १० ॥

(११) ८।१।१८ गव्यस्य सांवत्सरिका विकाराः

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) सन्ति संवत्सरसत्राणि—आदित्यानामयनं तपस्विनामयनमित्यादीनि ।

(३) सत्र सन्देहः—अत्र किं गवामयनिका धर्मा उत द्वादशाहिका इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अहर्गणत्वादिलिङ्गेन द्वादशाहधर्मा एवात्र प्राप्ता इति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्त्यत्र विशेषलिङ्गम्—संवत्सरसाध्यत्वं गवाम-
यनेषु संवत्सरसत्रेषु चेत्येकम् । 'यतय उपगायन्ति' इति महाव्रतिकस्यो-
भयत्र दर्शनमित्यपरम् । अनेन च लिङ्गद्वयेन गवामयनिकानामेव धर्मा-
णामत्रातिदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह गव्यस्येति । 'सांवत्सरिकाः' संवत्सरसत्रयागाः—
'गव्यस्य' गवामयनस्य—'विकाराः' विरुतयः—तस्मात्तस्यैव धर्मान्
गृह्णन्तीत्याशयः ॥ ११ ॥

(१२) ८।१।१६ निकायिनां पूर्ववदुत्तरेषु ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) साद्यस्का इत्येकनामका एकसङ्घवर्तिनः बहवो यागाः श्रुताः।
एतेषु प्रथमः साद्यस्को धर्मसंयुक्त आम्नातः इतरे तु धर्मरहिता एव ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषु धर्मरहितेषु के धर्माः—किं सौमिका उत
प्रथमसाद्यस्कोक्ता इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अव्यक्तत्वसाम्यात् सौमिका इति ।

(५) सिद्धान्तः—एकनामत्वमेकसङ्घवर्तित्वमिति लिङ्गद्वयेन प्रथ-
मसाद्यस्कगता एव धर्मा द्वितीयादिषु साद्यस्केष्वतिदिश्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह निकायिनामिति । 'निकायिनां'—'निकायः' सङ्घः
सोऽस्ति येषां ते 'निकायिनः' एकसङ्घवर्तिनो यागाः, साद्यस्का साहस्रा
इत्यादयः, तेषां मध्ये—'उत्तरेषु' द्वितीयादिषु—'पूर्ववत्'—'पूर्वः' प्रथमो
यागस्तदनुसारी एव—'धर्मः' इति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ८।१।२०—२२ फलादयोऽप्यत्र न चातिदेश्याः

(१) अतिदेशापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासेषु फलं (स्वर्गः)—नियमः (यावज्जीवकत्व-
म्)—कर्ता (स्वर्गकामः)—सङ्घः (आग्नेयादीनां पण्डितं साहित्यम्)
इति चत्वारः ॥ सन्ति च सौर्यादय इष्टिविरुतयः ।

(३) तत्र सन्देहः—सौर्यादिषु विरुतिषु एते फलादयोऽप्यतिदि-
श्यन्ते न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा प्रयाजादिधर्माः सौर्यादिष्वतिदिश्यन्ते तथा
फलादयोऽप्यतिदेष्टव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—कर्मसु भवति विध्यादिः विध्यन्तश्च । कर्म त-
त्सम्यन्धि फलादिकं च 'विध्यादिः' इतिकर्तव्यतादिधर्माश्च 'विध्यन्तः' ।
सौर्यस्य 'विध्यादिः' प्रत्यक्षयुतः 'सौर्यं' चरुं निरूपेदिष्यत्र । अतो वि-
ध्यादेर्नास्त्याकाङ्क्षा सौर्ये । धर्माणान्वयनुकम्पात् विध्यन्ताकाङ्क्षा-

एतदभिप्रेत्याह—सौर्यं इति । 'सौर्ये' यागे—'अभिमर्शमन्त्राः' पौर्ण-
मासिकाश्चतुर्होतृनामकाः पृथिवीहोतेत्यादिकाः, तथा च दार्शिकाः पञ्च-
होतृसंज्ञका अग्निहोतेत्यादिका मन्त्राः—'विकल्पात्' विकल्पमाश्रित्य—
प्रयोज्या इति शेषः ॥ १६ ॥

(१६) ८।१।२७-३१ आग्नेयविध्यन्तमुपैति सौर्यः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) सौर्यं दर्शपूर्णमासधर्माणामतिदेश इति स्थितं चतुर्थेऽधिक-
रणे । सन्ति तु दर्शपूर्णमासयागे अनेकानि कर्माण्याग्नेयादीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—किं दार्शपौर्णमासिकस्य यस्य कस्यचित् कर्म-
णो धर्माः सौर्येऽतिदिश्यन्ते उत आग्नेयस्यैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यस्य कस्यापि धर्माः सौर्यं कर्तव्याः—विशेषनि-
यामकस्याभावादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्ति देवतैक्यं नियामकम् । यथा आग्नेये सूर्यो
देवता तथैव सौर्येऽपीति 'अमुमेवादित्यम्' इत्यर्थवादेन सूचितम् । तस्मा-
दाग्नेयस्यैव धर्माः सौर्ये इति ।

एतदभिप्रेत्याह आग्नेयेति । 'सौर्यः' यागः—'आग्नेयस्य' यागस्य
'विध्यन्त' धर्मजातम्—'उपैति' प्राप्नोति । इतिकर्तव्यतादिधर्मा विध्य-
न्तशब्देन व्यपदिश्यन्ते, कर्म स्वयं तु विध्यादिशब्देनेति ध्येयम् ॥ १६ ॥

(१७) ८।१।३२-३४ भवेद्वलीयो हविषः सदृक्त्वम्

(१) अतिदेशे बलायलम् ।

(२) अस्त्यैन्द्रः—'ऐन्द्रेमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—ऐन्द्रे किं देवतासाम्येन साम्नाय्यधर्मोऽतिदि-
श्यते—उत हविस्साम्येन पुरोडाशधर्म इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रथमोपात्तत्वात् मुख्यभूतो देव एव बली । तथाच
देवतासाम्येन साम्नाय्यस्यैव धर्मोऽतिदिश्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—यागो हि त्यागरूपः । तत्र च त्यज्यमानतया
हविरेव अन्तरङ्गम् । देवता तु मनसैवोद्दिश्यमानतया त्यागक्रियायां
बहिरङ्गम् । तस्मात् अन्तरङ्गत्वेन हविस्सामान्यस्यैव बलवत्त्वात् पुरो-
डाशधर्मस्यैवातिदेश इति ।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति । 'हविषः' त्यज्यमानस्य द्रव्यस्य—'सदृ-
क्त्वम्' सामान्यम्—'बलीयः' बलवत्तरम्—'भवेत्'—देवतासामान्या-
पेक्षयेति भावः ॥ १७ ॥

(१८) ८।१।३५-३६ चरौ हिरण्ये विधिरौपधः स्यात् ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) 'प्राजापत्यं घृते चरं' निर्वपेच्छ्रुतकृष्णलमायुःकाम' इति कृष्ण-
लं श्रुतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् कृष्णले किमाज्यस्य धर्मा उत
ग्रीहेरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—घृतस्यैव धर्मा कृष्णलं अतिदिश्यन्ते—तेजस्वि-
त्वसाम्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—ग्रीहिकृष्णलयोर्यादृशं वैशद्यसाम्यं न तादृशं
घृतकृष्णलयोः । अथ च चरशब्दः औपधद्रव्यविशेषः कृष्णलोषु प्रयुज्य-
मानः औपधधर्मानेयातिदिशति । तस्माद् ग्रीहिधर्मा एव कृष्णले
कर्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह चराधिति । 'हिरण्ये' कृष्णले 'चरौ'—'औपधः'
ग्रीहिसम्बन्धी—'विधिः' धर्मः 'स्यात्'—न त्वाज्यस्येति शेषः ॥ १८ ॥

(१९) ८।१।४०-४१ आज्यस्य धर्मो मधुनीरयोः स्यात्

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) चित्रायामिष्टौ श्रूयते—'वधि मधु घृतं घाना उदकं तण्डुलाः,
तत्संस्पृष्टं प्राजापत्यं भवति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र मधुनि उदके च किं पयसो धर्मा उत
आज्यस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्रव्यत्वसामान्यात् पयस एव धर्मा ग्राह्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—आज्येऽपि बहिसंयोगाद् द्रव्यत्वं भवत्येव । मधु
उदकं च घृतेन समानपणैः । आज्यधर्माश्च उत्पवनादय बहवः शक्यन्ते
मधूदकयोः कर्तुम्, नतु पयोधर्मा दोहनादयः । तस्मात् आज्यस्यैव
धर्मा ग्राह्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह आज्यस्येति । 'मधुनीरयोः' मधुनि उदके च—'आ-
ज्यस्य' घृतस्य—'धर्मः' 'स्यात्' न तु पयस इत्याशयः ॥ १९ ॥

न्यायास्तु पादे नव वै दशापि ॥

स्पष्टम् ॥

इत्यष्टमस्य प्रथमः ।

अथाष्टमस्य द्वितीयः पादः ।

[अस्पष्टलिङ्गेतिदेशः ।]

(१) ८।२।१-९ न वाजिने सोमधर्मः

(१) अतिदेशविशेषविचारोऽनुवर्तते ।

(२) वातुर्मास्येषु वाजिनेऽन्याः श्रुताः—‘वाजिम्यो वाजिनम्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं वाजिने सौमिको विध्यन्तः उतैष्टिक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘सोमो वै वाजिनम्’ इति वाजिने सोमशब्दः प्रयुक्तः । सोमशब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवत् धर्मानतिदिशति । तस्मात् सौमिका एव धर्मा वाजिने इति ।

(५) सिद्धान्तः—वाजिनं सान्नाय्यविकृतम् । एवं च वाजिने ऐष्टिकहविस्साम्यम् । तस्मादैष्टिक एव विध्यन्तः इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘वाजिने’ यागे—‘सोमधर्मः’ सौमिको विध्यन्तः—‘न’ अतिदिश्यते इति शेषः ॥ १ ॥

(२) ८।२।१०-१४ पशुः सान्नाय्यधर्मकः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः—‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् पशौ किंपुरोडाशस्य धर्मा उत सान्नाय्यस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्नीषोमीये पशौ अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्माः कार्याः देवतैक्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—सान्नाय्यं पशोक्तपद्यते, पशुरपि पशोक्तपद्यते । देवतासाम्यापेक्षया हविस्साम्यं बलीय इति स्थितं प्रथमपादीयसप्तदशाधिकरणे । तस्मात् सान्नाय्यस्यैव धर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह । पशुरिति । ‘पशुः’ अग्नीषोमीयः—‘सान्नाय्यधर्मकः’ सान्नाय्यस्य धर्मा एव धर्मा यस्य स एवंभूत इति ॥ २ ॥

(३) ८।२।१५-१८ पयोधर्मा स तु भवेत्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अग्नीषोमीयः पशुः सान्नाय्यधर्मक इति स्थितम् ।

(३) तत्रापि सन्देहः—पशौ किं दध्नो धर्मा उत पयस इति ।

(४) पूर्वपक्षः—मूर्तत्वघनत्वसामान्यात् दध्न एव धर्माः पशाविति ।

(१८) ८।१।३५-३६ चरौ हिरण्ये विधिरौपधः स्यात् ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) 'प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छ्रुतकृष्णलमायुःकाम' इति कृष्ण-
लं धृतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् कृष्णले किमाज्यस्य धर्मा उत
घ्रीहेरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—घृतस्यैव धर्मा कृष्णलं अतिदिश्यन्ते—तैजस्वि-
त्यसाम्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—घ्रीहिकृष्णलयोर्यादृशं वैशद्यसाम्यं न तादृशं
घृतकृष्णलयोः । अथ च चरुशब्दः औपधद्रव्यविशेषः कृष्णलोपु प्रयुज्य-
मानः औपधधर्मानेवातिदिशति । तस्माद् घ्रीहिधर्मा एव कृष्णले
कर्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह चराविति । 'हिरण्ये' कृष्णले 'चरौ'—'औपधः'
घ्रीहिसम्बन्धी—'विधिः' धर्मः 'स्यात्'—न त्वाज्यस्येति शेषः ॥ १८ ॥

(१९) ८।१।४०-४१ आज्यस्य धर्मो मधुनीरयोः स्यात्

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) चित्रायामिष्टौ ध्रुवते—'दधि मधु घृतं घाना उदकं तण्डुलाः,
तर्तसुष्टं प्राजापत्यं भयति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र मधुनि उदके च किं पयसो धर्मा उत
आज्यस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्रवत्वसामान्यात् पयस एव धर्मा प्राह्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—आज्येऽपि बहिसंयोगाद् द्रवत्वं भवत्येष । मधु
उदकं च घृतेन समानयर्थे । आज्यधर्माश्च उत्पवनादय दहयः शक्यन्ते
मधूदकयोः कर्तुम्, न तु पयोधर्मा दोहनादयः । तस्मात् आज्यस्यैव
धर्मा प्राह्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह आज्यस्येति । 'मधुनीरयोः' मधुनि उदके च—'आ-
ज्यस्य' घृतस्य—'धर्मः' 'स्यात्' न तु पयस इत्याशयः ॥ १९ ॥

न्यायास्तु पादे नव वै दशापि ॥

स्पष्टम् ॥

इत्यष्टमस्य प्रथमः ।

अथाष्टमस्य द्वितीयः पादः ।

[अस्पष्टलिङ्गैरतिदेशः ।]

(१) ८।२।१-९ न वाजिने सोमधर्मः

(१) अतिदेशविशेषविचारोऽनुवर्तते ।

(२) चानुर्मास्येषु वाजिनेज्याः श्रुताः—‘वाजिभ्यो वाजिनम्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं वाजिने सौमिको विध्यन्तः उतैष्टिक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘सोमो वै वाजिनम्’ इति वाजिने सोमशब्दः प्रयुक्तः । सोमशब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवत् धर्मानतिदिशति । तस्मात् सौमिका एव धर्मा वाजिने इति ।

(५) सिद्धान्तः—वाजिनं सान्नाय्यविकृतम् । एवं च वाजिने ऐष्टिकहविस्साम्यम् । तस्मादैष्टिक एव विध्यन्तः इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘वाजिने’ याने—‘सोमधर्मः’ सौमिको विध्यन्तः—‘न’ अतिदिश्यते इति शेषः ॥ १ ॥

(२) ८।२।१०-१४ पशुः सान्नाय्यधर्मकः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः—‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् पशौ किम्पुरोडाशस्य धर्मा उत सान्नाय्यस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्नीषोमीये पशौ अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्माः कार्याः देयतैक्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—सान्नाय्यं पशोरुत्पद्यते, पशुरपि पशोरुत्पद्यते । देवतासाम्यापेक्षया हविस्साम्यं यत्तीय इति स्थितं प्रथमपादीयसप्तदशाधिकरणे । तस्मात् सान्नाय्यस्यैव धर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह । पशुरिति । ‘पशुः’ अग्नीषोमीयः—‘सान्नाय्यधर्मकः’ सान्नाय्यस्य धर्मा एव धर्मा यस्य स एवंभूत इति ॥ २ ॥

(३) ८।२।१५-१८ पयोधर्मा स तु भवेत्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अग्नीषोमीयः पशुः सान्नाय्यधर्मक इति स्थितम् ।

(३) तत्रापि सन्देहः—पशौ किं दध्नो धर्मा उत पयस इति ।

(४) पूर्वपक्षः—भूतत्वघनत्वसामान्यात् दध्न एव धर्माः पशाविति ।

(५) सिद्धान्त - 'द्रवति गच्छति' इत्यस्मिन् अर्थे द्रवत्य पशौ अस्ति । पयसि च द्रवत्वं स्पष्टम् । साक्षात्पशुप्रभप्रत्ययाश्च पय प्रत्या सज्जतरम्—दधि तु पयसा व्यवहितम् । एकाहकालीने च पशुपयसी, द्वादशकालीने तु दधि । तस्मादुर्जलिङ्गे पयस एव धर्मा पशावतिदि श्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह पय इति । 'स' पशु — 'पयोधर्मा' पयसो धर्मा एव धर्मा यस्य स एवभूत — 'भवेत्' ॥ ३ ॥

(४) ८।२।१६-२३ आमिक्षायां पयोगताः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) भयति वैश्वदेवो आमिक्षा—'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति ।

(३) तत्र स देह — आमिक्षायां किं दधिपयसोदभयोर्धर्मा उरै कस्य—यथेकस्य तर्हि कस्येति ।

(४) पूर्वपक्ष — सात्राव्यगतयोर्दधिपयसोदभयोरपि जन्यते आ मिक्षा । तस्मादुभयोर्धर्मास्तस्यामिति । अथवा घनत्वसाम्यात् दधि मात्रस्येति ।

(५) सिद्धान्त — पयसि आमिक्षामुत्पादयितुमेव दध्यानीयते । तस्मात् पयस एव मुख्यमामिक्षाजनकत्वम् । तस्मात् पयस एव धर्मा आमिक्षायामिति ।

एतदभिप्रेत्याह आमिक्षायामिति । 'आमिक्षायाम्' 'पयोगताः' पय सि घर्तमाना एव—'धर्मा अतिदिश्यन्ते' इति शेषः ॥ ४ ॥

(५) धर्मो व्यवस्थयाऽङ्गा स्यात्

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) भयति प्रायणीयाद्यहर्गणो द्वादशाह । स द्विविधः सत्रम् अही नश्येति । द्वयोश्चानयो पृथग् धर्मा आम्नाता 'एको द्वौ बहवो वाऽही नेन यजेत्'—'गृहपतिसप्तदशा स्वयमृविजो ब्राह्मणाः सत्रमुपेतुः' इति ।

(४) तत्र सन्देह — द्वादशाहे किं द्वयोरपि सत्राहीनयोर्विध्यन्तोऽप्यवस्थाया प्राप्त उत क्वचिद्दहीनस्य क्वचित्सत्रस्यति ध्यवस्येति ।

(४) पूर्वपक्ष — द्वादशाहस्य द्विविधो विध्यन्ते—सत्रस्य अही नस्य च । द्वादशाहोऽहर्गणानां प्रवृत्ति — अहर्गणेषु च केचित् अहीना केचित् सत्राणि । तस्माद् व्यवस्थापकप्रमाणमावाधुभयोरप्यति देश इति ।

५) सिद्धान्त — उपलभ्यते च व्यवस्थापकं तत्तद्विलक्षणम् । तथाहि

आसीरन् 'उपेयुः' इति चोदनास्वरूपम्—यजमानवहुत्वनियमः—ऋ-
त्विग्यजमानैक्यं चेत्येतानि सत्रलिङ्गम् । 'यजति' इति चोदनास्वरूपम्—
यजमानवहुत्वविकल्पः—ऋत्विग्यजमानभेदश्चेत्येतानि अहीनस्य लि-
ङ्गम् । [इति दशमीयथपठपादीयपोडशाधिकरणे स्पष्टम् भविष्यति] । उप-
लभ्यते चोभयमप्येतद्विद्वद्गं द्वादशाहे—'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्'
द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः' 'द्वादशाहमृद्धिकामा आसीरन्' इति च ।
द्विरात्रादिषु तु अहीनलिङ्गं यजतिचोदनैव—'द्विरात्रेण यजेत' इत्यादि ।
त्रयोदशरात्रादिषु च सत्रलिङ्गमेव—'त्रयोदशरात्रमृद्धिकामा उपेयुः' 'चतु-
र्दशरात्रेण प्रतिष्ठाकामा आसीरन्' इति । तस्मात् यथालिङ्गं धर्मव्यवस्थेति ।

एतदभिप्रेत्याह धर्म इति । 'अह्नां' अहर्गणस्य—'धर्मः'—'व्यवस्थ-
या' 'स्यात्'—यथालिङ्गं व्यवस्थितमेव स्यादिति ॥ ५ ॥

(६अ) ८।२।२६-३२ सत्रं पञ्चदशाहकः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) अस्ति पञ्चदशरात्र एवविधः—'अग्निष्टोमस्त्रिरात्रो—दश-
रात्रः—उदयनीयः—अतिरात्र' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयमहीन उत सत्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अहीन एवायम् । सत्रे आदायन्ते चातिरात्रः,
अत्र च अन्त एव अतिरात्रः । एकत्रातिरात्रत्वं चाहीनलिङ्गं दर्शितम्—
'यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीनः' इति । एवं च सत्रलिङ्गस्योभयतोऽतिरा-
त्रत्यस्याभावात् अहीनलिङ्गस्यैकतोऽतिरात्रत्यस्य सत्यादहीन ए-
वायमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'उपेयुः' इति चोदनास्वरूपं सत्रलिङ्गम् । तथो-
पलभ्यते पञ्चदशरात्रविधौ—'पञ्चदशरात्रमुपेयुः' इति । एतच्च लिङ्गं
विधियाक्यगतरात् प्रबलम् । तस्मात् सत्रमेव पञ्चदशरात्रस्ततश्चास्मिन्
सत्रधर्मा एवातिदिश्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्रमिति । 'पञ्चदशाहकः' पञ्चदशरात्रो यागः—
'सत्रम्' एव—अ. स्यहीनः—तस्मादत्र सत्रधर्म एव अतिदेष्टव्यः
इत्याशयः ॥ ६ ॥

पादेऽस्मिन् भाष्यकारेण

पण्ण्यायाः समुदीरिताः ।

स्पष्टम् ।

इत्यष्टमस्य द्वितीयः ।

अथाष्टमस्य तृतीयः पादः ।

[प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः]

(१) ८।३।१-२ हविर्गणे देवतया अतिदेशः

(१) अतिदेशविशेषविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति हविर्गणद्वयम्—‘अग्रावैष्णवमेकादशपालं निर्वपेत्’ इत्यादिः प्रथमो हविर्गणः—‘अग्नये शुचयेऽष्टाकपालम्’ इति द्वितीयः । प्रकृतियागे चास्ति प्रथम आग्नेयो द्वितीयश्चाग्नीषोमीय इति ।

(३) तत्र सन्देहः—‘उयोर्हविर्गणयोः कुत्र कस्य विध्यन्तः—किमग्रावैष्णवे आग्नेयस्य—शुचिदैवते चाग्नीषोमीयस्य—उत विपर्यय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा हविर्गणयोरग्रावैष्णवः प्रथमस्तथा प्रकृत्याग्नेयः प्रथमः । तस्मात् स्थानप्रामाण्यादग्रावैष्णवे आग्नेयस्य विध्यन्तः । एवमेव द्वितीये शुचिदैवते प्रकृतियागे द्वितीयस्थानस्थितस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्त इति ।

(५) सिद्धांताः—अग्रावैष्णवाग्नीषोमीययोरस्ति ध्यमानं साम्यं द्विदेवत्यरूपम् । तथा च शुचिदैवताग्नेययोरेकदेवतत्वं साम्यम् । एवमेव ध्यमानेन साम्येन द्विदेवते अग्रावैष्णवे द्विदेवतस्याग्नीषोमीयस्य एकदेवते च शुचिदैवते कर्मण्येकदेवतस्याग्नेयस्य धर्मा अतिदिश्यन्ते । कर्मचोदनायां साक्षाच्छ्रुता देवता अर्घ्यान्निप्तात् स्थानात् पलवत्तरा । तस्मात् देवताप्रामाण्यं मुख्यम् स्थानप्रामाण्यं च जघन्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह हविर्गण इति । ‘हविर्गणे’—धर्माणाम् ‘अतिदेशः’—‘देवतया’ ध्यमानदेवतालिङ्गेन भवति—न तु ममलिङ्गेनेत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ८।३।३-४ नानाहिकानां विहिता त्रिवृत्ता ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) जनकसप्तरात्रे ध्यते—‘चत्वारि त्रिवृन्ति अहानि भवन्ति’—पुनश्च ‘नव त्रिवृन्ति अहानि भवन्ति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—यद् द्वितीयवाक्ये ध्यते तत् किं प्रथमवाक्योपपत्तस्यैवपक्षेन, स्यात्पक्षे—‘न. नातातं, अतदुदाहिभर्ता, तद् विधीयते ।—एवं च किं तस्मिन् प्रथमोपात्तस्य धर्माणामतिदेश उत द्वादशाहिकानामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—त्रिवृत्सोमविशिष्टं यत् प्रथममुक्तं तस्यैव धर्मा-
स्त्रिष्वहस्तु अभ्यसनीयाः—पूर्वाधिकरणन्यायेन त्रिवृत्सामान्यस्य
भूयमाणत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—चतुर्णामहानां पृथग्भूतानां सहात एव 'चत्वारि-
पदेन विवक्षितः । न चैकस्यैवावृत्त्या चतुस्सहातः सम्पद्यते । सन्ति तु
एवंभूताः सहाताः द्वादशाहे । तस्माद् द्वादशाहस्यैव धर्मा अत्रा-
तिदेष्टव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह नानेति 'नानाहिकानां' द्वादशाहिकादीनि यानि चत्वारि
ग्रहानि तेषां—तान्येयानूद्य—'त्रिवृत्ता' त्रिवृत्—'विहिता' इति सम्यग्धः ॥२॥

(३) ८।३।६-७ अभ्यस्य धर्मः पडहस्य कार्यः

(१) अतिदेशविशेषः । पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) पट्त्रिंशद्वात्रे भूयते—'पडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र द्वादशाहिकानां धर्माणामतिदेश उत
पडहस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अहःसप्तकानां सोमयागानां सङ्ख्याविशेषः पड-
हशब्दान्तर्गतेन पदशब्देनाभिधीयते । सा च सङ्ख्या पुनश्चतुस्सहस्रया
विशिष्यमाणा चतुर्विंशतिसहस्रकानामहानां सङ्ख्ये पर्ययस्यति । अहःसप्तस्य
च प्रकृतिर्द्वादशाहः । अतस्तस्मिन्सहस्रस्य सप्तत्यस्य दर्शनात् द्वादशाहस्यैव
धर्माः प्रवर्तन्ते । द्वादशाहस्य च द्विरावृत्त्या चतुर्विंशतिसहस्रया पूर्यत इति ।

(५) सिद्धान्तः—पड्भिरहोभिर्निष्पाद्यं कर्म पडहशब्दवाच्यम् ।
ते च कर्मविशेषाश्चत्वार इत्युदाहृतत्राक्षये उक्तम् । एवञ्च चतुर्षु पडह-
यागेषु पडहस्यैव धर्माः प्राप्नुयन्ति । यदि च चत्वारः पडहाः परस्पर-
विलक्षणानि न स्युस्तर्हि एक एव चतुर्यारमभ्यसनीयः । एवं च पडहस्य-
विशेषलिङ्गेन पडहस्येव धर्मा अतिदेश्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अभ्यस्येति । 'पडहस्य' पडहयागस्यैव—'धर्मः'—
'अभ्यस्य' चतुर्यारमावर्त्य—'कार्यः' अनुष्ठेयः—'पट्त्रिंशद्वात्रनामके
कर्मविशेषे इति शेषः ॥ ३ ॥

(४) ८।३।८-९ संस्यादिनानां ग्रहणं दिनेभ्यः ।

(१) अतिदेशविशेषः ।

(२) भवन्ति संस्यागणाः—'अग्निष्टोमः—पञ्चोक्त्यः—शता-
नेष्टोमं भवति—शतातिरात्रं भवति' इत्येवमादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषु किं ज्योतिष्टोमस्य धर्मा उत द्वादशाहस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘उक्थ्यः—योडशी—अतिरात्रः—अग्निष्टोमः’ इत्यादीनि भवन्ति ज्योतिष्टोमस्य नामानि । तस्मात् नामसाम्यलिङ्गेन संस्थागणेषु ज्योतिष्टोमस्यैव धर्मा अतिदेष्टव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—संस्थागणः सङ्घात्मकः । सङ्घात्मनां च कर्मणां द्वादशाह एव प्रकृतिः । तस्मात् सङ्घस्वसाम्येन द्वादशाहस्यैव धर्मा अतिदेष्टव्याः । उक्थ्यादीनि च स्तोत्रनामानि । तथा च यस्य यस्य कर्मणः समाप्तिर्येन स्तोत्रेण क्रियते तस्मिन् कर्मणि उक्थ्यादिशब्दो वर्तते । एवं च द्वादशगोत्रपि अहःसु उक्थ्यादिसम्भवः । तथा सति उक्थ्यादिन केवलं ज्योतिष्टोमस्यैव नामापि तु तत्तत्संस्थाविशिष्टस्य कर्मणः इति ।

एतदभिप्रेत्याह—संस्थेति । ‘संस्थादिनानां’ गणचोदनाया प्राप्तानां संस्थाविशिष्टानां दिनानां—‘ग्रहणं’ प्राप्तिरतिदेशः—‘दिनेभ्यः’ द्वादशाहेभ्यो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) ८।३।१०-११ अहर्गणाश्रयेण विधेयः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पूर्वोक्तेषु शतोक्थ्यशतातिरात्रादिषु कर्मसु स्तोत्रवृद्धिरपेक्ष्यते ।

(३) तत्र सन्देहः—इयं स्तोत्रवृद्धिः किं द्वादशाहादुत ज्योतिष्टोमादिति ।

(४) पूर्वपक्षः—शतोक्थ्यादीनि सङ्घात्मकानि । सङ्घात्मकानां च द्वादशाहः प्रकृतिः । तस्मात् द्वादशाहादेव स्तोत्रवृद्धिरिति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्थ्यादिस्तोत्राणि एकाहज्योतिष्टोमे उत्पद्यन्ते । तस्मादेव च द्वादशाहेऽतिदिश्यन्ते । तथा च द्वादशाहे एकाहज्योतिष्टोमादेवातिदिश्यन्ते तथैव शतोक्थ्यादिष्वपि तस्मादेवातिदेष्टव्यानि—इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अहर्गणेति । ‘उपचयः’ स्तोत्रवृद्धिः—यः शतोक्थ्यादिषु अपेक्ष्यते स—‘अहर्गणात्’ द्वादशाहात्—‘न विधेयः’ अतिदेष्टव्यः—अपि तु एकाहाज्ज्योतिष्टोमादेवेति शेषः ॥ ५ ॥

(६) ८।१।१२-३६ गायत्रता नाक्षरलोपने स्यात् ।

(१) अतिदेशविशेषः । उपचयश्चिन्तितः । अपचय इदानीं चिन्त्यते ।

(२) इदं धूयते—‘वाजपेयेनेष्टा गृहस्पतिसवेन यजेत’ इति । तच्चैवं समाज्जातम्—‘गायत्रमेतद्गृहमेवति’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमीयानां त्रिष्टुब्जगत्यादीनामक्षरलोपनेन गायत्रत्वं सम्पादनीयम्—उत उत्पत्यैव गायत्रीणां दाशतयीभ्य आगमं कृत्वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकाहे बृहस्पतिसवे ज्योतिष्टोमान्तानां छन्दांसि त्रिष्टुब्जादीन्यतिदिष्टानि । तेष्वधिकाक्षराणि विलोप्य चतुर्विंशत्यक्षराणि परिशेष्य गायत्रीत्वं सम्पादनीयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—वेदाक्षरविलोपनमन्याय्यम् । तस्मात् दाशतय्यामुत्पन्नास्वेव चतुर्विंशत्यक्षरास्तु श्रुतवर्तमानः यः कश्चिदयान्तरजातिविशेषस्तद्द्वारैव गायत्रता । एवं च तासामेव श्रुतामागमः कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह—गायत्रतेति । 'अक्षरलोपने' ज्योतिष्टोमीयत्रिष्टुब्यादिछन्दसामक्षरविलोपने सति, तन्निमित्तका—'गायत्रता' 'न स्यात्'—अपि तु उत्पत्यैव गायत्रीणामागमेन गायत्रता सम्पादनीयेत्याशयः ॥ ६ ॥

पादे तृतीये ध्रुवमष्टमस्य

न्यायाः षडेवात्र सुधीभिरुक्ताः ।

स्पष्टम् ।

इत्यष्टमस्य तृतीयः ।

अथाष्टमस्य चतुर्थः पादः ।

[अतिदेशापवादनिरूपणपरः]

(१) ८।४।१;५-९ दर्विहोमपदञ्चाम

(१) दर्विहोमेऽतिदेशापवादे प्रदर्शयिष्यमाणे दर्विहोमस्वरूपमेवादौ चिन्त्यते ।

(२) इदमाग्नायते—'यदेकया जुहुयाद् दर्विहोमं कुर्यात्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र किं दर्विरूपस्य होमगुणस्य विधिर्यन दर्विहोम इति कर्मनामेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'दर्व्यां होमः' इति व्युत्पत्त्या होमानुवादेन दर्व्याख्यो गुणो विधीयत इति ।

(५) सिद्धान्तः—लौकिके स्यालीपाकाष्टकादिहोमे शिष्टाचारात् होमस्य साधनान्तरमेव प्राप्तम् । तथाच तत्र नावकाशो दर्विरूपसाधनस्य विधेः । वैदिके चाग्निहोत्रादो जुहोदेरेव होमसाधनस्य विहितत्वात् तत्रापि दर्वी विधानु न शक्यते । तस्माच्चायं दर्विहोमशब्दो गुणविधिरपि तु कर्मनामधेयमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—दर्वीति । 'दर्विहोम' इति 'पदम्'—'नाम'—कर्मणो नामधेयम्—न ॥ गुणविधिरिति शेषः ॥

[दर्विहोमयाक्यं न गुणविधिरित्यधिकरणान्तरमेव भाष्ये पञ्चममारभ्य नवमसूत्रपर्यन्तं धृतम् । एतच्च प्रथमाधिकरणान्तर्गतमेवात्र न्यायमालायाञ्च] ॥ १ ॥

(२) ८।४।२-३ लौकिके वैदिके च तत् ।

(१) दर्विहोमस्यरूपविचारोऽनुवर्तते ।

(२) दर्विहोमपदस्नामेति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमयं शब्दो लौकिकानां स्मार्तानामष्टकादीनां नाम उत सर्वेषां वैदिकानां लौकिकानामप्येति ।

(४) पूर्णपक्षः—'अभ्यष्टानां दार्विहोमिको ब्राह्मण' इति स्मृतौ अभ्यष्टस्यामिके स्मार्तहोमे दर्विहोमशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । तस्मात् लौकिकस्यैव कर्मणः नामायं शब्द इति ।

(५) सिद्धान्तः—'दर्व्यां होमो दर्विहोमः' इति प्रवृत्तिनिमित्तं लौकिकवैदिकोभयसाधारणम् । तस्मात् सर्वस्यैव कर्मणो नामेदमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—लौकिक इति । 'तत्' दर्विहोम इति नाम 'लौकिके' 'वैदिके' 'य' कर्मणि प्रवर्तते इति शेषः ॥ २ ॥

(३) ८।४।४ जुहोतेरेव नामैतत्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) लौकिकस्य वैदिकस्य च कर्मणो नाम दर्विहोमशब्द इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं यजतेजुहोतेष्व सर्वेषां नामधेयमिदमुत् जुहोतेरेव केवलमिति ।

(४) पूर्णपक्षः—सर्वेषां भवितुमर्हति—विशेषाध्वनात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—जुहोतावेव होमशब्दो मुख्यः । यजतेष्व तन्नामत्वं लक्षणयैव स्यात् । तस्मात् जुहोतेरेवेदनामेति ।

एतदभिप्रेत्याह—जुहोतेरिति । 'एतत्' दर्विहोम—'नाम'—'जुहोतेः' होमशब्दाच्चस्यैव कर्मणः—न यजतिशब्दाच्चस्येयाशयः ॥ ३ ॥

(४) ८।४।१०-२८ दर्विहोमास्त्वपूर्वकाः ।

(१) दर्विहोमे प्रकृतो विचारः प्रस्तूयते ।

(२) दर्विहोमनामक कर्म स्थितम् ।

(३) किमेते दर्विहोमा अपूर्वा उत कस्माच्चित्कर्मन्तराद् धर्मग्राहिण इति ।

(४) पूर्वपक्षः—दर्विहोमेपूतपक्षिवाक्ये देवताया अध्वण्यात् अत्यक्तिलिङ्गेन सोमधर्मा एवातिदेष्टव्याः अष्टमाध्यायप्रथमपादनयमाधिकरणन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्तः—सोमे धृतं यजतिलिङ्गमत्र नास्ति । किञ्च 'पृथिव्यै स्वाहा' इति दर्विहोममन्त्रेषु स्वाहाकार आस्नातः । स च सौमिकधर्मातिदेशं धिरूप्येत--सोमे स्वाहाकारविरोधिनो धपट्कारस्य अध्वण्यात् । उक्तमन्त्रेषु च पृथिन्यादिदेवतानामग्राह्यत्वाभास्ति द्यताया अभावः । तस्माद् दर्विहोमा अपूर्वकर्माणि न कुतश्चिदतिदेशेन धर्मान् गृह्णन्तीति ॥ ४ ॥

(५) ८।४।२८ (अन्त्यभागः) वाक्याद् धर्मातिदेशः स्यात्

(१) पूर्वविचारशेषः ।

(२) दर्विहोमेपु नातिदेश इति स्थितम् ।

(३) एयसतिसन्देहः—किं सर्वत्रैयमेवातिदेशाभाय एय उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सर्वत्रैयमेवातिदेशाभायः इति ।

(५) सिद्धान्तः—यत्र साक्षाद् वचनं धूयते तत्र भवत्येवातिदेशो धर्मस्य ।

एतदभिप्रेत्याह—वाक्यादिति । 'वाक्यात्' प्रत्यक्षधृतियलात्—'धर्माणाम्' 'अतिदेशः' एवेति सम्यग्धः ॥

[नेदमधिकरणं धृतं न्यायमालायाम् । नापि भाष्ये । अष्टाविंशतिसुत्रस्य भाष्यस्य अन्ते तु अयं त्रिपयो व्याख्यातो वर्तते । तन्मूलकतयैवात्र सण्डनेनाधिवरणान्तरमेव कृतमिति ध्येयम्] ॥ ५ ॥

न्यायाः पञ्चात्र कीर्तिताः ।

स्पष्टम् ।

इत्यष्टमस्य चतुर्थः ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

(ऊहारम्भपरः)

(१) ९।१।१ धर्मास्त्वपूर्वेण खलु प्रयुक्ताः

(१) अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो-नवमे पुनः ।

अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा ॥

ऊहश्च—

प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः ।

ऊहः प्रयोगो विकृते ऊह्यमानतथोदितः ॥ इति ।

अतिदिष्टपदार्थस्य कार्यवशाद् रूपान्तरकरणमूहनमित्यर्थः । ऊहश्च त्रिविधः—मन्त्रोहः सामोहः संस्कारोहश्च । स इहाध्याये प्राधान्यतो यद्यपते—अन्यदपि किञ्चिदुपोद्धातेन प्रसङ्गेन च लक्षणसिद्ध्यर्थमुच्यते ॥

(२) अग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासौ चात्रोदाहरणम् । तत्र पृथक् धर्मा आम्नाताः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेते धर्मा अपूर्वप्रयुक्ता उत यजिप्रयुक्ता इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सप्तमाध्यायस्य प्रथमाधिकरणे यः पूर्वपक्षः स इहानुसन्धेयः ।

(५) सिद्धान्तः—सप्तमाद्याधिकरणसिद्धान्त एवात्रानुसन्धेयः । एतत्सर्वमभिप्रेत्याह धर्मा इति । 'धर्माः' 'अपूर्वेण' एव 'प्रयुक्ताः'—न यजिनेति भावः ।

[यद्यपूर्वप्रयुक्तास्तर्हि ऊहः सिध्यति—यदि यजिप्रयुक्तास्तर्हि ऊहो न सिध्यति—सङ्करो हि तथासति स्यात् । सर्वाणि कर्माणि प्रायशो यजतापन्तर्भूतानि । एवमसति यदि यजतिप्रयुक्ताः धर्मास्तदा सर्वत्र स्युः । अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु तदीयविशेषे एव प्राप्ता न सर्वत्र । ततश्चोहः सिध्यति । अतिदिष्टपदार्थे एवोहः । अतोऽतिदेशारम्भे यो विचारः सप्तमादौ कृतः स एवात्रोद्धारम्भकाले स्मार्यते] ॥ १ ॥

(२) ९।१।२-३ न प्रोक्षणं हन्ति पिपिमयुक्तम् ।

(१) सामान्यतो धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वं स्थितम् । तस्यैव विशेष-
श्चिन्त्यन्ते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः ध्रियते—'प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामथ-
हन्ति—दृपदुपलाभ्यां पिनष्टि' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं प्रोक्षणं अवहननपेपणाभ्याम्प्रयुक्तमुतापूर्वप्रयुक्तमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—उलुखलमुसलद्वारा प्रोक्षणमवहनपेपणार्थम्—वाक्येन तच्छेषताप्रतीतेरिति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वपक्षे यत्रैवावघातः पेपणां वा तत्रैव प्रोक्षणं स्यात् । तथाच सति यत्र नखेन तुपविमोक्त आम्नायते—यथा नैर्ऋत-चरौ 'कृष्णानां घोहीणां नखनिर्मिन्नानाम्' इति—तत्र प्रोक्षणं नोद्येत—तथा संस्कारो हीयेत । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तत्वमेव प्रोक्षणस्य । तथैव हि प्रकरणेन सिध्यति। एवं च नैर्ऋतचरावपि भवत्येवोहोऽपूर्वप्रयुक्तत्वमिति । एतदभिप्रेत्याह—'प्रोक्षणां'—'हन्तिः' अवघातः 'पिपिः' पेपणां—ताभ्याम् 'प्रयुक्तं' न भवति—अपि त्वपूर्वप्रयुक्तमेवेति शेषः ॥ २ ॥

(३) ६।१।३ (वर्णकान्तरेण) वाचां स्वरस्त्वङ्गविधिप्रयुक्तः ।

(१) ऊहनिर्णायकप्रयोज्यप्रयोजकभावविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुग्रयात्—मन्दं प्रायणीयायाम्—मन्दतरमातिथ्यायाम्—उपांशु-पसत्सु—उच्चैरग्नीषोमीय' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्ता स्वरस्योच्चत्वादि-धर्माः—उत दीक्षणीयाद्यध्वान्तरापूर्वप्रयुक्ता इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उच्चैस्त्यादयो धर्माः परमापूर्वप्रयुक्ताः—तस्यैव फलसाधनत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अध्वान्तरापूर्वेष्वप्यस्त्येव फलसाधनत्वम्—परमा-पूर्वद्वारा । एवं च समाने फलसाधनत्वे सन्निरुद्धलक्षणया निर्णयः कार्यः । तथाहि दीक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्मवाचिनः—उच्चैस्त्यादिध-र्माणां च न कर्मप्रयुक्तत्वमपि त्वपूर्वप्रयुक्तत्वमेवेति निर्णयित्वा प्रथमेऽधि-करणे । तत्र वाक्यगतप्रधानतरमपूर्वं प्रकरणगतपरमापूर्वपक्षे वा सन्निरु-द्धतरम् । तस्मादध्वान्तरापूर्वप्रयुक्ता एवैते धर्माः ।

एतदभिप्रेत्याह वाचामिति । 'वाचां' शब्दानां—'स्वरः' मन्द्र-त्वादिः—'अङ्गविधिप्रयुक्तः' अङ्गापूर्वप्रयुक्तः—न परमापूर्वप्रयुक्त इति भावः ।

अनेन सिद्धान्तेनाश्वमेधगतत्रैधातवीयायामूहामाधः । तथाहि—अश्वमेधे समाम्नायते—'त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति' इति । यद्येव-ज्जातीयको धर्मः परमापूर्वप्रयुक्तः तर्हि तस्योपकारविशेषे निबद्धः—इति तत्कार्यापन्नायां त्रैधातवीयायामूहो भविष्यति । अथास्त्रावैष्णवाद्यङ्गापूर्व-

प्रयुक्तस्तर्हि त्रैधातवीयायामेतदपूर्वं न भवत्यपि त्वन्यदेवेति न भवत्यूह
इति ध्येयम् ॥ ३ ॥

(४) ९।१।४-५ स्वर्गस्तथाऽग्निश्च न हि प्रयोक्ता ।

(१) ऊहनिर्णायकप्रयोज्यप्रयोजकभावविचारोऽनुवर्तते ।

(२) स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र मन्त्ररूपो धर्मः फलसम्बद्धः ध्रुयते-
यथा 'अग्नम् स्व स ज्योतिषा भूमा' इति--देवतासम्बद्धश्च-यथा 'अ-
ग्नेरहमुज्जितिमनूजेषम्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः--स्वर्गरूपफलसम्बद्धस्य धर्मस्य स्वर्ग एव प्रयो-
जकः--अग्न्यादिदेवतासम्बद्धस्य च अग्न्यादिदेवता एव-उतोभयत्रा-
पूर्वमेव प्रयोजकमिति ।

(४) पूर्वपक्षः--फलसम्बद्धस्य फलं देवतासम्बद्धस्य च देवतैव
प्रयोजकम् । तथैव मन्त्रलिङ्गात् । अग्नम् इत्यादिमन्त्रो हि स्वर्गाग्न्यादीनां
धातवः--तस्मात् फलदेयतमेव धर्माणाम्प्रयोजकमिति ।

(५) सिद्धान्तः--अपूर्वं यद्योदित तस्यैव फलवत्त्वेनानुष्ठेयतया
भयतीतिवर्तमानताकाङ्क्षा । तथा सति अपूर्वमेव प्रयोजकम्मन्त्रयोरिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्वर्ग इति । 'स्वर्गः'--दर्शपूर्णमासफलरूप अग्नम्
स्वरित्यादिमन्त्रोक्तः--'अग्निः' देवतारूपः अग्नेरहमित्यादिमन्त्रोक्तः--
'प्रथोक्त' प्रयोजको मन्त्ररूपस्य धर्मस्य--'न' भवत इति शेर--अपि त-
पूर्वमेव प्रयोजकमित्याशयः ।

अत्र च पूर्वपक्षे 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ग्रहयर्चसकाम' इत्यत्र विकृति-
यागे स्वर्गस्याग्नेश्चाभावात् भवेद्ब्रह्म--सिद्धान्ते न मन्त्रयोरपूर्वस्य प्र-
योजकत्वात् तस्य च त्रिवृताद्यपि सत्त्वात् भवत्येवोहः । तथाच सति सौर्यं
अग्नम्स्वरित्यस्य स्थाने अग्नम् ग्रहयर्चसमित्यूहनीयम्--'अग्नेरह-
मुज्जितिमि'त्यस्य च स्थाने सूर्यस्याहमुज्जितिमिति ॥ ३ ॥

(५) ६।१।६-१० न देवता कर्मणि तु प्रधानम्

(१) पूर्वाधिकरणे यो विचारविशेषस्तस्यैव सामान्यन्तोमायपरो
विचारो वर्तते ।

(२) 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्यादीनि कर्माणि ।

(३) तत्र सन्देहः--एतेषु कर्मसु धर्माणाम्प्रयोजकं किं देवामुता-
पूर्वमिति ।

(४) अग्न्यादि देयतमेधात्र प्रयोजकम् । यागेन तोषिता देवता
एव फलं ददाति । मन्त्रार्थधादादिभ्यो देवतायां विग्रहादिपञ्चकं ध्रुयते
विग्रह इति स्वीकारः इतिमोजनम् एति प्रसादश्चेति । तथाच--'सह-

स्रातो गोत्रमिद् वज्रबाहुरिति' विग्रहः—'अग्निरिदं हविरजुपतेति' हविःस्त्रीकारः—'अद्वीन्द्र पिवस्वेति' हविर्मोजनम्—'तुप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुमिस्तर्पयतीति' तृप्तिप्रसादौ । एवम्भूतायाश्च देवतायाः फल-प्रदत्वं सिध्यति । फलप्रदत्वाच्च प्राधान्याद्देवतायाः सैव प्रयोजिका धर्माणामिति ।

(५) सिद्धान्तः—देवतायाः फलप्रदत्वरूपं प्राधान्यं न शब्दाद् गम्यते नापि वस्तुसामर्थ्यात् सिध्यति । तत्त्वतस्तु विधेयं प्रति यथा द्रव्यस्य गुणत्वं तथैव देवताया अपि । देवताया विग्रहादिपञ्चकप्रतिपा-दकानाम्मन्त्रार्थवादानां न स्वार्थे तात्पर्यम् । तथा सति 'धनस्पतिभ्यः स्वाहेत्यादौ मन्त्रे वनस्पत्यादीनामपि विग्रहादिपञ्चकं कल्प्येत—तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । ततो न देवतायाः फलप्रदत्वं सम्भवति । देवताविग्रहा-दिवाद्यपि विना कर्मणा फलसिद्धिं नाभ्युपैति । तस्मादुभयवाद्यभिमतं यागादिकर्मैव फलप्रदमभ्युपगन्तव्यम् । कर्मणां चापूर्वमेव साक्षात्फलप्र-दम् । तस्मादपूर्वमेव फलप्रदम्—फलप्रदत्वेन च धर्माणाम्प्रयोजकमिति ।

एतदभिप्रत्याह न देवतेति । 'कर्मणि' यागादौ—'तु'—'देवता' 'न प्रधानम्' फलप्रदं धर्मप्रयोजकं च न भवतीति शेषः ॥

अत्र पूर्वपक्षे—सौर्यादायग्नेरभावात् अग्निदेवताप्रयुक्ता धर्मा नैवा-तिदिष्टा भवेयुस्तथा चोहस्य नैव स्यादवसरः । सिद्धान्ते तु अग्नेरभा-वेऽपि अपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशो भवति—ततश्चोहस्याप्यवसर इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

(६) ९।१।११-१६ न द्रव्यसङ्ख्यादिरपि प्रयोक्ता ।

(१) प्रयोज्यप्रयोजकभावविचार एव वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति—(अ) 'योहीन् प्रोक्षन्तीति' द्रव्यम्—(क) 'त्रीन् परिधीनिति' सङ्ख्याम्—(च) 'चतुर्होत्रा पौर्णमासीमिति' समुदायम्—(ट) चातुर्मास्ये च सूर्येण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते' इति हेतुम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्ता प्रोक्षणादयो धर्माः किं द्रव्यसङ्ख्या-समुदायहेतुभिः प्रयुक्ताः—उत अपूर्वेणेति ।

(४) द्वितीयादिभ्यस्या द्रव्याद्येव प्रोक्षणादेः प्रयोजकमिति ।

(५) सिद्धान्तः—फलवत्त्वेन कर्तव्यतया चोदितस्यापूर्वस्य इतिक-र्तव्यतायामाकाङ्क्षा भवति । योह्यादिस्वरूपं तु सिद्धत्वाच्च कर्तव्यतया चाघते—किन्तु गुणत्वेन—ततो द्रव्यस्वरूपस्य नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । तस्मात् प्रकरणयत्नेनापूर्वस्यैव प्रयोजकत्वमेष्टव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'द्रव्य-सदृश्यादि' द्रव्य सदृश्या समुदायो हेतुरिति - 'अपि' 'प्रयोक्ता' धर्माणां प्रयोजको—'न' भवतीति शेष ॥

इह यथा न पुनरुक्तिस्तथा न्यायमालाविस्तरेऽनुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

(७) ९।१।२०-२५ उपांशुता प्राच्ययनिप्रयुक्ता

(१) प्रयोजकताविचारोऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रयते—'त्सरा चा एषा यज्ञस्य—तस्माद् यत् किञ्चित् प्राचीनमग्नीषोमीयात् तेनोपाशु चरन्ति' इति ।

(३) तत्र सन्देह —किं प्रागग्नीषोमीयात् यानि अङ्गापूर्वाणि तत्र युक्तमुपाशु यमुत परमापूर्वप्रयुक्तमिति ।

(४) पूर्वपक्ष —यज्ञस्य सम्बन्धि यत्किञ्चिदग्नीषोमीयात् प्राचीनम् आरादुपकारक प्रधानहवि संस्कारक च तस्य सर्वस्योपाशु च विधीयते । यज्ञश्च नाम परमापूर्वम् । तथाच परमापूर्वसाधनावैधोपाशु त्वमनुष्ठीयते । तस्मात् परमापूर्वप्रयुक्तमेधोपाशुत्वमिति ।

(५) सिद्धान्त —'अग्नीषोमीयात् यत्किञ्चित् प्राचीनम् इत्यत्र मर्यादया देशलक्षिता ये पदार्थास्ते एव श्रूयमाणान वाक्यनोपाशु च सम्यक् प्रतीयन्ते । तस्मात् मयादायच्छिन्नपदाथज-यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेधोपाशुत्वमिति ।

एतदभिप्रेत्याह उपाशुतेति । उपाशुता उपाशुत्वरूपो धर्म —'प्राच्या' अग्नीषोमीयात् प्राचीना या 'यजि' अङ्गकर्म—तथा तज्ज-यावान्तरापूर्वेण—'प्रयुक्ता इति ।

अत्र पूर्वपक्षेण कुण्डपायिनामयनेऽप्यग्नीषोमीयपशो प्राचीनेषुपाशुत्वस्योद्देशः । सिद्धा तेन तु न तत्रोद्देश इति ध्येयम् ॥ ७ ॥

(८) ९।१।२६-२८ द्रव्यैकभावात् सकृदग्निपर्वाः ।

(१) प्रयोजकविचारः ।

(२) अस्यग्नि —'अग्निं चिनुते' इति । तत्रैव समाग्रायते—'हिरण्यशकलसहस्रणाग्निं प्रोक्षति—दधिना मधुमिश्रेणाग्निं प्रोक्षति—वेतसशाखयाऽऽकाभिश्चाग्निं विप्रकर्षति—मण्डूकेनाग्निं विप्रकर्षति इति । शाखाया मण्डूक यद्धा तेन विप्रकर्षतीत्यर्थः ।

(३) तत्र संशय —अग्नौर्ध्वेऽग्ने प्रोक्षणविकरणं किं प्रतीत्येकमभ्यसनीये उत सदृशे कार्ये इति । प्रोक्षणविकरणयोः किमिष्टका प्रयोजिका उताग्निरिति ।

(४) पूर्वपक्ष —प्रतीत्येक कतव्य । अग्निं प्रोक्षतीत्यादकृतत्वात्—इष्टकाव्यतिरिक्तस्य च कस्यचिदग्निपदापस्याभावात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—उपहिताभिरिष्टकामिः संयुक्तः प्रदेशः अत्राययवि-
द्रव्यमिष्टिकाभ्यो व्यतिरिक्तम् । स एव प्रदेशोऽग्न्याधारत्वाद्वाग्निश-
ब्दार्थः । अग्निश्चैक एव । तस्मात् तस्य प्रोक्षणादिकं स्रुदेव कार्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—द्रव्येति । 'द्रव्यस्य' अग्निरूपस्य—'एकभावात्'
एकत्वात्—'अग्नेः' 'धर्माः' प्रोक्षणं विकर्षणमित्येवमादयः—'स्रुत्' एकवा-
रमेवानुष्ठेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) ६।१।२६-३२ नान्त्ये हि पत्नीयजनान्तसंस्था-

(१) प्रयोजकविचारः ।

(२) द्वादशाहे—'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते' इति पत्नीसं-
याजान्तत्वं श्रूयते ।

(३) तत्र संशयः—किमिदं पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामहानुतोत्त-
मादहो यान्यहानि तेषामेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्वादशसहस्राकेषु सर्वेष्वहससु पत्नीसंयाजान्तत्वम् ।
'एतेषु पत्नीसंयाजेन परिसमाप्तिर्नतरेषु' इति नियामकाभावात् सर्वेषु
पत्नीसंयाजान्तं कर्मानुष्ठाय तदनन्तरमायोनिं हारियोजनादीनि त्या-
ज्यानीति ।

(५) सिद्धान्तः—'पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्ते' इत्यस्य विधेः
शेषे श्रूयते 'न बर्हिर्नुप्रहरति असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इति । यदि पत्नी-
संयाजेनैव परिसमाप्तिः सर्वेषामहानां स्यात्तर्हि अत्रोक्तस्यासंस्थितत्वस्य
असमाप्त्यस्य उक्तिर्याह्नयेत । अस्मिन् वाक्ये यस्मिन्नहनि असंस्थितो
यशस्तस्मिन्नेवाहनि पत्नीसंयाजान्तता दृश्यते । यज्ञस्य संस्थितिः (स-
माप्तिः) च चरमेऽह्नि । तस्मात् चरमाद् अहः प्रागेव यानि अहानि
तेष्वेव पत्नीसंयाजान्तता । एवं च प्रथममहः पत्नीसंयाजान्तमनुष्ठाय
हारियोजनादिकं बर्हिःप्रहरणान्तमहृत्य कर्तव्यत्वेन त्वयस्याप्य द्वितीय-
महः प्रक्रमेत । एवं द्वितीयादिष्वपि । अवशेषितं तु कर्मजातं हारियोज-
नादि बर्हिःप्रहरणान्तं चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नान्त्ये इति । 'पत्नीयजनान्तसंस्था' पत्नीसंयाजान्त-
मेव कर्मजातमिति नियमः—'अन्ये' चरमेऽहनि—'न'—अपि तु चरमात्
प्राग यान्यहानि तेष्वेवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

(१०) ९।१।३३ ऽभ्यासक्रिया स्यात् प्रथमोत्तमान्ते ।

(१) प्रयोजकविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः सामधेनी प्रकृत्य श्रूयते— 'त्रिः प्रथमाम न्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह' इति ।

(३) तत्र संशय—अथ त्रिरभ्यास किमृचो (या ऋक्सहिता पाठे प्रथमा अन्त्या च तस्या यत्र कुत्रापि प्रयुक्ताया) धर्म—उत या काचिदृक् प्रथमस्थाने अन्त्यस्थाने च पठ्यते तस्या इति ।

(४) पूर्वपक्ष—सहितापाठे या ऋगादायुपलभ्यते—या चान्ते—तयोरेव—प्रयोगकाले यत्र कुत्रापि पठितयो—अभ्यास, कर्तव्य । प्रथमामित्यत्र खोलिङ्गस्य ऋक्परत्वं स्पष्टम् इति ।

(५) सिद्धान्त—प्रयोगकाले यस्या ऋचः प्रथमस्थाने अन्त्यस्थाने च—प्रयोगस्तस्या एवाभ्यास । सहितापाठे आदायुपलभ्याऽपि ऋक् यदि प्रयोगकाले स्थानान्तरे प्रयुज्यते तदा तस्या अभ्यासो न भवति—इति ।

एतदभिप्रेत्याह अभ्यासेति । 'अभ्यासक्रिया' त्रिरभ्यास—'प्रथमोत्तमा-न्ते' प्रथमस्थाने प्रयुक्ताया अथ चान्त्यस्थाने प्रयुक्ताया एव ऋचो 'अन्ते' स्यात् । या प्रथमस्थाने प्रयुज्यते तस्या या चान्त्यस्थाने प्रयुज्यते तस्याश्च ऋचः एकैकवारं प्रयोग इत्या तदनन्तरं प्रत्येकं त्रिरभ्यासं कार्यं इति भाष. ॥ १० ॥

(११) ६।१।३४-३५ आरम्भणीया सकृदादितः स्यात्

(१) प्रयोजकविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरारम्भणीया इष्टिः समाप्ताता—'अग्नायैष्णवेनादशकपालं निरपेत्' इत्यादि । दर्शपूर्णमासयोश्च यावज्जीव्यं कर्तव्यतया आवृत्तिरुक्ता—'यावज्जीव्यं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति ।

(३) तत्र संशय—आरम्भणीय इष्टिं किं दर्शपूर्णमासयोगोपकारिणी प्रतिदर्शपूर्णमासानुष्ठानमावर्तनीया—उत पुरुषस्य सस्वारिणी दर्शपूर्णमासस्याथ एवानुष्ठाने सट्टदनुष्ठेयति ।

(४) पूर्वपक्ष—दर्शपूर्णमासयोरारम्भप्रयुक्त्येवमारम्भणीयेष्टिरन्याधानस्याहम् । तथा च सति यागफलैर्नैव सा फलवती स्यात् । तस्मात् प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तायिममप्यावर्तनीयति ।

(५) सिद्धान्त—आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमा प्रवृत्तिः—न त्वन्याधानपदार्थः । ततश्च आरम्भणीयेष्टिर्नान्याधानस्याहम्—किन्तु आरम्भमानेन पुरुषेणैवमनुष्ठेयेति पुरुषसयोगात् तत्संस्कारोऽयम् । प्रधानकार्मारम्भयोग्यतासम्पादनमेव चास्य फलम् । दर्शपूर्णमासस्य आरम्भसट्टदेव भवति—तस्मात्तद्योग्यतासम्पादनार्थाया आरम्भणीयेष्टेरपि सट्टदवानुष्ठानम्—नावृत्तिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह आरम्भणीयेति । 'आरम्भणीया' इष्टि—'सकृत्' एकवारमेव—'स्यात्' अनुष्ठितेति शेषः । तद्यानुष्ठानम् 'आदित' दर्शपूर्ण-मासस्य आद्य एवारम्भे स्यादिति ॥ ११ ॥

(१२) १।१।३६-३७ नोहः सवित्रादिपदेषु कार्यः।

(१) ऊहविचार प्रवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्र आम्नात—'देवस्य एवा सवितुः प्रसवेऽग्निर्नोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—सौर्यादिरूपायां विकृतौ यदाऽयमन्त्रः प्रयु-ज्यते तदा किं सवित्रश्विपूषशब्दानामूह कर्तव्य उत नेति । तथाच एते शब्दाः किं कर्मसमवेतमर्थमभिदधति उतासमवेतम् [यदि समवेत तदोहः यद्यसमवेतं तदा नोहः] ।

(४) पूर्वपक्षः—एतद्धि मन्त्रपदानां दृष्टं प्रयोजनं यत् कर्मसमवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति । अग्निश्च प्रष्टुतिर्कर्मसमवेता देवता । ततः सवित्रादि-शब्दा अपि कयाचिद् व्युत्पत्त्याऽग्नेरेवाभिधायका इति कल्पनीयम् । एव च सति यदाऽयमन्त्रो विहृतावतिदिश्यते तदा सवित्रादिशब्द-स्थाने विहृतियागगतदेवतायाचकानां पदानामूहः कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ सवित्रादिदेवत कर्म किमपि न चोदितम् । याश्च देवतास्तत्र चोदिता अग्न्यादयस्तेषामर्थे सवित्रादिशब्दा न प्रसि-द्धाः । तस्मान्न सवित्रादिशब्दाः कर्मसमवेतार्थप्रकाशकाः । अथ च अविहृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषावेनान्वयः । तस्मान्नास्त्यूह इति ।

एतदभिप्रेत्याह नोह इति । 'सवित्रादिपदेषु' सवित्रश्विपूषशब्देषु विहृत्यतिदिष्टमन्त्रस्थितेषु—'ऊहः' विकृतौ प्रयोगकाले विहृतदेवतानाम-प्रवेशनरूपः—'न कार्यः' अपि तु यथाभूताविकृत एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) १।१।३८-३९ अग्न्यादिशब्दो ध्रुवमुहितव्यः

(१) पूर्वोक्तिरग्न्येवस्तदपवादरूपः ।

(२) उदाहृतस्यैव धात्र्यस्यान्ते 'अग्नये जुष्टं' निर्वपामीति ध्रुयते ।

(३) तत्र सशयः—विहृतापग्निशब्दे ऊहः कर्तव्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनोहो न कार्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—नात्र पूर्वाधिकरणन्यायः प्रवर्तते । तत्र सवित्रा-दिशब्दा न कर्मसमवेतार्थप्रकाशकाः । इह तु अग्निर्देवता प्रष्टुतावत्य-तोऽग्निशब्दस्य कर्मसमवेतार्थस्मारकत्वमस्ति । तस्मात् विहृतौ सौर्ये

यदाऽयम्मन्त्रोऽतिदिश्यते तदा तस्य सूर्यदैवतत्वात् अग्निस्थाने सूर्य ऊहनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह--अग्नीति । 'अग्न्यादिशब्दः' कर्मसमवेतार्थमाचक्षो यो भवति शब्द सः--'ध्रुवम्' अवश्यम्--'ऊहनीय' इति ॥ १३ ॥

(१४) ६।१।३८-३९ (वर्णकान्तरेण) ऊह व्रजेद् धान्यमसीति वाक्यम् ।

(१) पूर्वाधिकरणे देवतावाचकशब्दस्योह प्रदर्शित । अत्र द्रव्य-
वाचकशब्दस्योहश्चिन्त्यते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्दृषदि वेपण्या तण्डुलाद्याये मन्त्रो विहित --
'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति ।

(३) तत्र सन्देह - धान्यमसीति स्थाने विहितौ शाकदानामयने
पदार्थशस्सवत्सरे ऊह कार्या न चेति

(४) पूर्वपक्ष - द्वादशाधिकरणम्यायेन नात्रोह-इति ।

(५) सिद्धान्त - धान्यशब्दोऽत्र कर्मसमवेतस्यैव तण्डुलस्य प्रका-
शक । तस्मात् विहितौ-यत्र तण्डुलस्थाने मृगतत्समया पुरोडाशा
द्रव्यत्वेन विहिता -- धान्यशब्दस्य स्थाने मासशब्दोऽवश्यमूहनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह ऊहमिति । 'धान्यमसि इति' मन्त्रस्य--'वाक्यम्'--
'ऊह व्रजेत् विहितगतद्रव्यानुसारेण परिवर्तनीय भवेत्--धान्यमसी-
त्यस्य स्थाने मासमसीति प्रयोक्तव्यमित्याशय ॥ १४ ॥

(१५) ६।१।४० नहि व्रजेद् यज्ञपतिस्त्विडायाम्

(१) देवताद्रव्योहो विचारित -- यजमानोह इदानीं चिन्त्यते ।

(२) अस्ति दर्शपूर्णमासयोरिडानिगद -- 'इडोपहृता' इत्येषमा-
दि । तत्रेदमाग्नायते--'दैव्या अर्घ्यं च उपहृता उपहृता मनुष्या, इम
यज्ञमयान्, ये च यज्ञपतिं वर्धन्' इति । अस्यार्थ -- ये दैव्या अर्घ्यं यो
यज्ञमवन्ति, य च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति, ते सर्वेऽप्यत्रोपहृता इति ।

(३) तत्र सशय -- यद्वयजमानके यज्ञे किं यज्ञपतिमिति शब्दे ऊह
कार्यो न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष -- अत्र मन्त्रे यज्ञपतेरभिवृद्धिर्वाचनेनोत्साहजननेन
कर्मसमवेतोऽर्थं प्रतीयते । ततोऽयम्मन्त्राश इडोपाह्वानात् पृथक् कृत्या
भिवृद्ध्यर्थे जपे लिङ्गेन विनियोगार्हः । तथा सति सत्रे यजमानानां बहु-
त्वात् यज्ञपतिमिति शब्दो बहुवचनान्ततयोहनीय इति ।

(५) सिद्धान्त -- प्रत्यक्षध्रुव्या कृत्स्नोऽयम्मन्त्र इडोपाह्वाने विनियु-
क्त । एकवाक्यत्वं च कृत्स्ने मन्त्रे उपलभ्यते । प्रकरणं चेदमिडाया एव ।
एवं च श्रुतिवाक्यप्रकरणानां विरोधात् लिङ्गेन पृथक् विनियोगो युक्त

कस्यापि मन्त्रांशस्य । तथाच यज्ञपत्यमिवृद्धिवाक्यमपि इडाप्रतिपादकेन महावाक्येनैवैकवाक्यतामापन्नमिडाप्रशंसनपरत्वेनैव नेयम् । इदं च प्रशंसनमेकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यति । तस्मात् सत्रेऽपि नास्ति बहुवचनोह इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नहीति । 'इडायाम्' इडोपाह्वानमन्त्रे—'यज्ञपतिः' यज्ञपतिशब्द 'ऊहं' बहुवचनान्तत्वेन 'न प्रजेत्'—बहुवजमानकेऽपि 'सत्रे' इति शेषः ॥ १५ ॥

(१६) ६।१।४१ सूक्तोक्त ऊहो यजमानशब्दः ।

(१) यजमानोहविचारो वर्तते पूर्वाधिकरणपवादरूपः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः 'सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरन्ति' इति प्रस्तरप्रहरणकरणत्वेन धिनियुक्ते सूक्तवाक्यमन्त्रे इदमाग्रायते—'अयं यजमान आयुराशास्ते' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—बहुकर्तृके विकृतियागे यजमानशब्दे बहुवचनत्वमुद्दिष्टं न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनोहो नैव कार्यं इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायो नात्र प्रवर्तते । सर्वत्र प्रकरणे द्विविधो मन्त्रः—क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति । पूर्वाधिकरणोदाहृतः इडोपाह्वानरूपक्रियाप्रकाशकः । सूक्तवाक्यमन्त्रस्तु फलप्रकाशकः । अत्र सर्वैरप्यध्यान्तरवाक्यैः फलप्रकाशनमेव क्रियते । तस्मादनेन मन्त्रेण विधत्तं फलम् । सत्रे च सर्वे यजमानाः फलिनः । ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु सत्रेषूहनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह सूक्तोक्त इति । 'सूक्तोक्तः' सूक्तवाक्यसम्यग्धेन उक्तः—'यजमानशब्दः'—'ऊहः' बहुवचनान्तत्वेन सत्रेष्विति भावः ॥ १६ ॥

(१७) ६।१।४२-४४ नोहस्तु कार्यो हरिवत्पदादौ

(१) ऊहविचारो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे सुग्रहाण्याह्वानार्थं निगदे पठ्यते—'इन्द्र आगच्छ हरिषत् आगच्छ अहृत्यायै जाय' इति । सोऽयं निगदो विकृतात्यसिन्दुति चोदकेनातिदिष्टः । तत्र स्वमिष्टुति 'आग्नेयी सुग्रहाण्या भवति' इत्यग्नि-सम्यग्धाग्निगदे इन्द्रशब्दं परित्यज्य तस्य स्थाने अग्निशब्द ऊहितः ।

(३) एवंरूढे भवति संशयः—इन्द्रशब्दे परित्यक्ते किमिन्द्रस्य याचन्ति विशेषणानि निगदे श्रयन्ते हरिवत्पदादीनि तेषामपि स्थानेऽग्निविशेषणान्युद्दिष्टानि न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—विशेष्ये ऊहिते विशेषणान्यूहनीयानि । यानि वि-

शेषणान्युपात्तानि तानि इन्द्रे एवान्वितानि भवन्ति नाग्रावन्वेतु योग्या-
नि । तस्मात्तेषा स्थाने अग्नेरुक्तानि विशेषणान्यूहनीयानीति ।

(५) सिद्धान्तः—इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवेतदेवताप्रकाशकत्वान्न
स्तावकत्वमिति तस्योह उचितः । हरिवदादिशब्दास्तु ग्राह्येण व्याप्यात
शुणाभिधानद्वारेणैन्द्रस्य स्तावका । स्तुतिश्चाविद्यमानेनापि कर्तुं युज्यते ।
तस्मादग्नावर्तमाना अपि शुणास्तस्य स्तुतौ युज्यन्ते वर्णयितुम् । ॥
स्मादग्नावप्यन्वयसम्भयान्नोहनीयानि विशेषणानीति ।

एतदभिप्रेत्याह नोह इति । 'हरिवत्पदादौ' इन्द्रविशेषणत्वेन उक्ते—
'ऊह' अग्निपरकतया परिवर्तन—'न कार्य' अग्निदेवताकायामग्निपु-
त्रीति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) ६।१।४२ ४४ (वर्णकान्तरेण) तस्यै-श्रुतादौ न भवेत्तथोहः ।

(१) ऊहप्रचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे सोमप्रयण्या एकहायन्या मन्त्र आम्नायते—'इय
गौ सोमप्रयणी, तथा ते क्रीणामि—तस्यै श्रुतम्—तस्यै श्रुतम्—तस्यै दधि तस्यै
धाजिमम्' इति । ज्योतिष्टोमजितौ साद्यस्के च एवमाग्नात् —'त्रिषस
साएड सोमप्रयण' इति । एतस्मिन् साएडे पूर्वोक्तो मन्त्रश्चोदकेना-
तिदिष्टः । तत्र च मन्त्रपूर्वभागस्य कर्मसमवेतद्रव्यप्रकाशकत्वात् अस्त्यू
हः—'अय साएड. सोमप्रयण तेन ते क्रीणामी'ति ।

(३) अयशिष्टे ॥ मन्त्रभागे तस्यै श्रुतमित्यादावस्ति सशय —कि-
मत्राप्यूहो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथैकहायनी कालान्तरेण घृषभससर्गाद् घत्तमु
त्पाद्य दुग्धयती भूत्वा श्रुतादिसम्यन्धयोग्या भवति तथैव घत्तोऽपि
कालान्तरेण गोससर्गद्वारा य सोत्पादन दग्धोत्पादन च कृत्वा भवत्येव
श्रुतादिसम्यन्धयोग्यः । तस्मादुत्तरभागेऽपि कर्मसमवेतार्थस्योक्तत्वात्
तत्राप्यूह कर्तव्यः—स्त्रीलिङ्गस्थाने पुल्लिङ्गस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—एकहायन्यामपि कर्मकाले श्रुतादिसम्यन्धस्या
भावात् न भवति मुख्यया घृत्वा कर्मसमवेतार्थस्य मन्त्रोत्तरभागस्य ।
तथा च स्तावकत्वे सिद्धे तत्रोहो नैव प्राप्नोतीति ।

एतदभिप्रेत्याह तस्यै इति । 'तथा'—यथा पूर्वोक्ते हरिवत्पदादौ
तथैव—'तस्यै—श्रुतादौ' मन्त्रस्योत्तरभागे—'ऊह' स्त्रीलिङ्गस्य पुल्लिङ्गे
परिवर्तनरूप —'न भवेत्'—साद्यस्के घत्सेन सोमप्रयणे इति शेषः ॥ १८ ॥

(१९) ६।१।४५-४६ सामानविष्येऽधिगुयूद् न मेपी

(१) ऊहविचार ।

(२) ज्योतिष्टोमे पशु समाप्ताता.—‘आग्नेय पशुरग्निष्टोमे आ-
लब्धव्यः—ऐन्द्राभन. पशुरुक्थे—ऐन्द्रावृष्णि षोडशिनि—सारस्वती मेवी
अतिरात्रे’ इति । भवति चात्र ‘अग्निगु’नामा शमिता । तस्य च अग्नीषो
मीये प्रैषमन्त्र —‘दैव्याः शमितार आरमध्वम् ‘प्रास्मा अग्निं
भरता’ इति ।

(३) तत्र सन्देह—किमय अग्निगुप्रैष सारस्वत्याम्मेप्यामपि
प्रयोक्तव्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष —पशुधर्मविधे सर्वपशुसाधारण्येनाग्नीषोमीयपशा-
यिच सारस्वत्याम्मेप्यामपि तस्य सम्बन्ध इति ।

(५) सिद्धान्त —पशुशब्दो मन्त्रे नोपलभ्यते—उपलभ्यते तु ‘अ-
स्मै’ इतिशब्द । स च पुरोवर्तिनीमेव व्यक्तिमाचष्टे । व्यक्तिविशेषश्च
पुमात्मकोऽग्नीषोमीये । तस्मात्सिद्धस्य धियक्षितः तान सङ्गन्धो मन्त्रस्य
मेप्यामिति ।

एतदमिप्रेत्याह सामानेति । ‘सामानविधे’ पशूना समानविधानत्वे-
ऽपि—‘मेवी’ सारस्वती पशुभूता—‘अग्निगुयुक्’ अग्निगुप्रैषमन्त्रान्वयिनी—
‘न’ भवति—तस्मात्तस्या स मन्त्रो नैव प्रयोक्तव्य —तथासति ‘अस्मै’
स्थाने ‘अस्यै’ इत्यस्योहस्यावसर एव न भवतीत्याशय ॥ १९ ॥

(२०) ९।१।५०—५३ प्रयोज्यता नित्यमिरापदस्य ।

(१ ऊहविचार ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रुयते—‘यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत’ इति । ‘यज्ञायज्ञ’
इत्यनेन शब्देन युक्तायामृचि उत्पन्न साम यज्ञायज्ञीयम् । तस्यामृचि
‘गिरा’शब्द पठ्यते—‘यज्ञायज्ञा यो अग्नये गिरागिरा च दक्षस’ इति ।
तत्र सामगा योनिगानमधीयाना सदैव गकारयुक्तम् ‘गिरा’इत्येयरूप-
मेव गायन्ति । ब्राह्मणे तु गकारलोपपूर्वकं गानं विधीयते—‘ऐर एत्यो-
द्गोयम्’ इति । [गिराशब्दे गकारलोपे इराशब्दो भवति—इरायाश्च स-
न्ध्विगानम् ‘ऐरम्’ इति] ।

(३) एवसति सन्देह —किमत्र प्रयोगे गिरापदेशापदयोर्विकल्प उत
इरापदमेव प्रयोक्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—योनिगानब्राह्मणयो समानयलत्वेन विशेषकामा-
घाद् विकल्पेन प्रयोग इति ।

(५) सिद्धान्त —गिराशब्दगाने निषेध ध्रुयते—‘न गिरागिरेति
ध्रूयात्—यद् गिरागिरेति ध्रूयात् आत्मानमेव तदुद्गाता गिरेत्’ इति ।

तदनन्तर च साक्षाद् विधीयते इरापदप्रयोग । तस्मात् इरापदमेव सर्वत्र प्रयोक्तव्यमिति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रयोज्यतेति । 'नित्य' सद्यत्र—'इरापदस्य'—गिरा पदस्थाने—'प्रयोज्यता'—सर्वत्र इरापदमेव प्रयोक्तव्यं गाने इत्यर्थः ॥२०॥

(२१) ६।१।५४-५८ गीत्या समेतं तदिरापदं स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयसामनि गिरापदस्य स्थाने इरापदं कर्तव्यमिति समधिगतम् ।

(३) तत्र पुन सन्देहः—किमिदमिरापदं गातव्यमुत नेति ।

(४) पूर्णपक्षः—ग्राह्यविधौ 'परं कृत्वा' इति पठ्यते । परमित्यस्य च इरापदोपेतमित्यतावानेति शर्थः । यदि इरापदस्य गानं विवक्षितमभ विध्यस्तर्हि 'आयीरा' इति पञ्चवर्णनिष्पन्नं गेयस्वरूपमेवापठिष्यत् । तथाच 'आयीरीयं कृत्वा' इत्यप्यविधिस्वरूपमभविष्यत् । तस्याभावात् न गेयमिरापदमिति ।

(५) सिद्धान्तः—गीयमानस्वैयं स्थाने इरापदं विधीयते इति निषेधवाक्येन स्पष्टम् । निविध्यते च गिरापदमेव, न गानम् । परमित्यत्र च छुप्रत्ययसामन्त्यादयः प्राप्तः । सामन्त्यं च गीतिसाध्यम् । तस्मात् इरापदं गेयमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह गीत्येति । 'तत्' पूर्वाधिकरणोक्तम्—'इरापद'—'गीत्या' गानेन—'समेत' सयुक्तमेव—'स्यात्' प्रयोज्यमिति शेषः ॥ २१ ॥

न्यायाः स्थिरा विंशतिरेकयुक्ताः

एकविंशतिर्न्याया अस्मिन् पादे इत्यर्थः ।

इति नवमस्य प्रथमः ।

—॥२१॥—

अथ नवमस्य द्वितीयः पादः ।

[सपरिक्वसामोहसंस्कारोहविचारपरः ।]

(१) ६।२।१-२ गीतिपात्रं भवेत् साम

(१) सामोहविचारप्रस्तावे सामस्वरूपमादौ स्मार्थते ।

(२) सन्ति सामानि—'रथन्तरं बृहत्-वैरूपं-वैराज-शाक्यर-देवतम्' इति 'अभि स्वा शूर नो नुम' इत्यादिमन्त्रसम्बन्धीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—किं प्रगीता एते मन्त्राः सामानि-उत गीति-मात्रं सामेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रगीता मन्त्रा एव सामानि इति ।

(५) सिद्धान्तः—गीतिमात्रं सामेति ।

एतदभिप्रेत्याह—गीतीति । 'गीतिमात्रम्'-न तु गीतियुक्तो मन्त्रः—'साम' सामनामधेयो—'भवेत्' ।

यद्यप्ययमर्थः सप्तमेऽध्याये द्वितीयपादे सिद्धस्तथाऽप्यत्र वक्ष्यमाण-विचारोपयोगितया स्मार्यते—इति ध्येयम् ॥ १ ॥

(२) ६।२।१-२(वर्णकान्तरेण) सामोहः क्रियते नृभिः ।

(१) सामोहविचारः प्रस्तूयते ।

(२) सामोह उदाहरणम् । यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तुचे तृचे साम एकैकं गायन्ति सोऽयं सामोहग्रन्थः ।

(३) तत्र संशयः किं सामोहग्रन्थ आपो नित्य उत पौरुषेयोऽनित्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नित्य एवोहग्रन्थो न पौरुषेयः—अनध्याययर्जनेन कर्तुरस्मरणेन अध्यापकानां वेदत्यप्रसिद्ध्या च सामवेदनामकयोनिग्र-न्थसदृशत्वात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—ध्रियते हि विधिः—'यद्योन्यां तदुत्तरयोगायति' इति । अस्य चार्थः—अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपन्ने सामवेदग्रन्थे साम्नां योनिभूते 'कयानश्चित्र' इति मन्त्रे यद् धामदेव्यं सामोपदिष्टं तदेव साम उत्तरयोः ऋचोः ('कस्त्या सत्यो मदानामिति' 'अभीपुणः सखीनामित्य-नयोः) द्वितीयतृतीययोगातव्यम्' इति ॥ ऊहग्रन्थस्य वेदत्वे अयं विधि-व्यर्थः स्यात् सामवेदयदध्ययनादेव तत्सिद्धयेः । उपरितने ऋग्वेदे सा-मोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि तदाधारभूतानामृचां वेदत्वादनध्याया यर्ज-नीयाः । कर्तुरस्मरणं च चिरकालव्यवधानादुपपन्नम् । तस्मात् सा-मोहः पौरुषेयोऽनित्यश्चेति ।

एतदभिप्रेत्याह सामेति । 'सामोहः' 'नृभिः' पुरुषैः—'क्रियते'—त-स्मात् पौरुषेयो न नित्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) ६।२।३-१२ ऋचः संस्कारकं साम

(१) सामोहविचारो वर्तते ।

(२) गीतिः सामशब्देनोच्यते इति समधिगतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—सा गीतिः किमृचं प्रति प्रधानभूता उत गुणभूतेति ।

(४) पूर्वपक्ष — यागप्रयोगाद् बहिरपि अध्ययनकाले गानमनुष्ठीयते । यागाह्नये तु द्योहिप्रोक्षणम् यागानुष्ठानमध्य एवानुष्ठीयेत । बहिरगानस्य च त्रिष्वजिन्यायेन फल कर्तव्यम् । यागमध्यकालीनगानं च प्रयाजादिवदारादुपकारकं भविष्यति । तस्माद् गानमृचं प्रति मुख्यमेवेति ।

(५) सिद्धान्त — न तावद्बहिरनुष्ठानम् प्रधानकर्मत्वं कर्तव्यं शक्योति । यागकालीनप्रयोगपाटवसम्पादनायैव बहिरनुष्ठानम्भक्तिरिति गानस्य । तत्र तस्तु ऋगक्षराणि गानेन सस्मियन्ते । सस्कारश्च स्वरविशिष्टाकाराभिर्व्यक्तिरूपो दृष्टप्रयोजनम् । तथाच नाददृष्टफलं कर्तव्यं भवति । तस्मात् ऋचं सस्कारकं गुणकर्मैव गानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह ऋच इति । 'साम' गीतिः— ऋचं ' ऋगक्षराणां- 'सस्कारकम्' अत एव तम्प्रति गुणभूतमिच्छन् ॥ ३ ॥

(४) १।२।१३-२० प्रत्युचं साम पूरयेत् ।

(१) गानविषयो विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रुवते- 'तस्मादेकं सामं तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः — किं त्रेधा विभक्तेषु सामाशुषु एकैकोशः एकैकस्यामृचि गातव्यः — उत कृत्स्नं सामं प्रत्युचं पूर्णतया गातव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्ष — सामं त्रेधा विभजनीयम् एकैकोशं एकस्यामृचि द्वितीयायां द्वितीयस्तृतीयस्तृतीयायामेवमेकं सामं व्यासज्यं तिसृषु ऋक्षु समापनीयम् । तिसृषु ऋग्भिरेकस्य साम्नं समापनं कर्तव्यमित्यस्मिन्नेवार्थे उदाहृतवाक्यस्य तात्पर्यात् इति ।

(५) सिद्धान्त — स्तोत्रायमिति नाम्ना कृत्स्नस्य साम्नं स्तुतिमिच्छादकस्य त्रिधीयते न तु सामाशानाम् । स्तुतिर्नाम गुणकथनपरमेकवाक्यम् । तच्च वाक्यमेकस्यामृचि सम्पूर्णम् । कृत्स्नेन च साम्ना ॥ द्वाक्यं सस्करणीयम्भवति । तस्मात् प्रत्युचमेव कृत्स्नं सामाभ्यसनीयम् । एव च प्रत्युचं कृत्स्नं समापनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रतीतिः । 'प्रत्युचं' तिसृषु एकैकाम् ऋचं प्रति- 'सामं' गानं 'पूरयेत्' सम्पूर्णं गातव्यम्- नांशत इति भावः ॥ ४ ॥

(५) १।२।२१-२२ समाप्तु गानं कर्तव्यम्

(१) गानविचारः पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रत्युचं सामं समापनीयमिति स्थितम् ।

(३) तत्र पुनः सशयः — गानं किं समच्छन्दस्कास्वेव तिसृषु ऋक्षु गेयमुत विषमच्छन्दस्कास्वेव — उत अनियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—इत्थमेव गेयमिति नियामकस्याभावादनियम इति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यधिकच्छन्दस्कायां योनिभूतायामृच्युत्पन्नं साम न्यूनछन्दस्कयोरुत्तरयोगायैत् तदा सामस्यांशमात्रेण तत्पूर्तरवशिष्टः सामांश आश्रयाभावादु विनश्येत् । यदि च योनिभूताया ऋचोऽधिकच्छन्दस्कयोरुत्तरयोगायैत् तदा साम्नोऽन्वीयस्त्वात् श्रवशिष्ट ऋग्भाग सामरहित एव स्यात् । तस्मादेतद्वोपवर्जनाय समच्छन्दस्कास्वेव गेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह समास्विति । 'गान' साम्नः—'समासु' समच्छन्दस्कास्वेव ऋक्षु-^१'कर्तव्यम्'-न विषमच्छन्दस्कास्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ६।२।२३-२४ उत्तराग्रन्यगोत्तरा ।

(१) गानचिरोपविचार पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सामगानां ऋक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ छन्दः उत्तरा चेति । तत्र छन्दोनामके ग्रन्थे नानाविधानां साम्नां योनिभूता एव ऋचः पठिताः । उत्तराग्रन्ये तुचात्मकानि सूक्तानि पठितानि । एकस्मिन् तुचे छन्दोगता योनिभूता ऋक् प्रथमा, इतरे द्वे 'उत्तरे' । एव स्थिते सामान्नायते 'रथन्तरमुत्तरयोगायैति-यद् योन्यां तदुत्तरयोगायैति' इति । अत्र च 'उत्तरा'संज्ञके ऋचौ द्वे सम्भाविते । रथन्तरस्य छन्दोग्रन्थे 'अभि त्या शूर नो नुम' इतीयं ऋक् योनित्वेन पठिता । तदनन्तरं छन्दोग्रन्थे अन्येषां साम्नां योनिभूता ऋचः 'त्यामिद्धि हगामहे' इत्याद्याः पठिताः [अनेन च अभि त्या शूरेत्यस्या ऋचः समनन्तरं ये द्वे ऋचौ सामान्तरयोनी पठिते ते रथन्तरस्य 'उत्तरे' भवतः] । अथ च उत्तराग्रन्ये 'अभि त्या शूर' इति सूक्ते तस्या ऋचोऽनन्तरं 'न त्या वो अन्ये' इत्येषा ऋक् पठिता तदनन्तरमन्या [अनेन च उत्तराग्रन्यानुसारेण न त्वेत्यादि ऋचौ रथन्तरस्य 'उत्तरे' भवतः] ।

(३) एवं स्थिते 'रथन्तरमुत्तरयोगायैति' इत्यत्र सन्देहः—सम्भावितयोर्द्वयोरुत्तरयोः कस्यामुत्तरायामृचि रथन्तरं गेयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकशास्त्राभावात् ययोः कयोश्चिदुत्तरयोर्गानं कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—तुचे प्रथमापेक्षया द्वितीयतृतीययोरुत्तरात्वं संज्ञया पतंते । अतस्तयोरेव गानम् । एवमेव च समासु गेयमिति पूर्वाधिकरणन्यायोऽनुगृहीतो भवति । तस्मात् उत्तराग्रन्यस्ययोस्तुचगतयोर्द्वितीयतृतीययोगानिमूहनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह उत्तरेति । या ऋक् 'उत्तराग्रन्यगा' उत्तराग्रन्ये तुचे पद्यात् पठिता सा एव 'उत्तरा' रथन्तरमुत्तरयोगायैतीत्यत्र

धर्तमानोत्तराशब्देन विवक्षिता—न तु च्छुन्दोग्रन्धवर्तिनीति भावः ॥ ६ ॥

(७) १।२।२१-२४ (वर्णकान्तरेण) अभ्यासे नातिजगती

(१) पञ्चमाधिकरणापवादः ।

(२) द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि त्रैलोक्यनामकं सामं विहितम् । तच्च 'विश्व' पृथना' इत्येतस्यामतिजगत्यामुत्पन्नम् । तस्मिंश्च त्वे तस्या घोनिभूताया षड्च उत्तरे षड्वत्यौ—'नेमि नमन्ति' इति, 'सर्मा रेभासो अस्मदन्' इत्याम्नाते ।

(३) तत्र सन्देह — आधायामतिजगत्यां गानं कृत्या किमन्ये हे अतिजगत्यां एव उपादाय आधसमच्छन्दस्वयोस्तयोर्गानं कर्तयमुत यथोक्ते विषमच्छन्दस्के एवोपादाय विषमास्येव गेयमिति ।

(४) पूर्वपक्ष — पञ्चमाधिकरणन्यायेन समास्येव गेयमिति हृत्वा अतिजगती एव द्वे उपादाय समच्छन्दस्कास्येव गेयमिति । 'अतिजगतीषु स्तुयन्ति' इत्यपि श्रूयते । इदं चातिजगतीयानुन्वमतिजगतीर्हयमन्यत उपा-
हं यैव सम्भवतीति ।

(५) उत्तरयोगार्थमिति विद्यावृत्तस्य उत्तराशब्दस्य उत्तराग्रस्ये
 पठितयोरेष ऋचोर्मुच्यत्यम् । बृहत्यापेय आत्र पठिते । अतिश्च 'समा-
 सु गेयमिति' न्यायाद् यलीयसी । तस्माद् बृहत्यापेयोत्तरयोगेयमिति ।
 यथातिजगत्या बृहत्यामुत्तमम्—तद्बृहत्यापेयोत्तरयोगेयमिति । एकत्रिं-
 शतिस्तोमस्यात्र विहितत्वेन तत्सिद्धये प्रथमोपात्ताया अतिजगत्या
 सप्तष्टय आयतनीयतात् । तस्मात् त्रैशोकं साम बृहत्यापेयोत्तरयोगेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अभ्यास इति । 'अतिजगती' योनिभूता अनिजगती
 छन्दस्का ऋक्—'अभ्यासे' 'न' उपादीयते द्वितीयतृतीयस्थानेऽपि अ-
 तिजगतीद्वयमन्यतो नोपादातव्यमित्यर्थः । अथवा 'अतिजगती' अतिजग-
 तीगत यद् यद्गुणमाप्नात तत् आद्या एव ऋचः 'अभ्यासेन' सम्पद्यते
 इत्यर्थः । द्वयोरप्यर्थयोः सम्मेलनेन सिद्धान्तः तद्वतदोषपरिहारश्चे-
 त्यभयं सिद्धं भवति ॥ ७ ॥

(द) ६।२।२५-२८ प्रग्रन्थेनोत्तरा ककुपू ।

(१) सामोदविचारः ।

(२) इदमाग्नायते—न वै बृहद्रथन्तरमेकच्छन्द-यत् तयोः पूर्वा
 बृहती बहुमायुत्तरे इति । अस्वार्थ-बृहन् रथन्तरम् इति सामान्य
 इतरसामयत् एकच्छन्दस्क न भवति । यस्मात् कारणात् तयोः सामनोरा-
 थयभूतासु ऋक्षु पूर्वा बृहतीच्छन्दस्का उत्तरे तु द्वे ऋक्षौ बहुप्लन्दस्के ।
 इतरेषां यामदेव्यादिसाम्नामाधये तु चैवस्यितास्तिष्ठ ऋच एकच्छन्द-

स्का उत्तराग्रन्थे आम्नाताः 'समासु गायेत्' इति न्यायेन निर्णीताश्च । इह तु रथन्तरे गृह्णति च वाचनिकमेव विषमच्छन्दस्कासु गानम्' इति । पुनश्च रथन्तरस्याश्रयभूताः तृचः नोत्तराग्रन्थे समाम्नाताः—किन्तर्हि प्रगाथ एव तदाश्रयत्वेनाम्नातः । प्रगाथश्च द्वाभ्यामेव ऋग्भ्यां निष्पन्नत्वात् तृचो न भवति । प्रगाथे च द्वयोर्ऋचोः—'अभि त्वा शूर' इत्येवा प्रथमा—सा च गृह्णी—'नत्वा वा अन्यो दिव्यः' इति द्वितीया—सा च पङ्क्तिच्छन्दस्का ।

(३) तत्र सन्देशः—'ककुभावुत्तरे' इति यदुक्तम् तत्र किमुत्पत्त्यैव ककुपुच्छन्दस्के ऋचौ अन्यतोऽवगमस्य तृचं सम्पाद्य गानं कार्यम्—उत यासौ प्रगाथे पठिता प्रथमा गृह्णी द्वितीया पङ्क्तिस्तयोः प्रप्रथनेन हे उत्तरे ककुमे सम्पाद्य तत्र गानं कर्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रगाथगतं गृह्णीच्छन्दस्कां गृहीत्वा तदनन्तरं भाविनीं पङ्क्तिच्छन्दस्कां परित्यज्य तस्याः स्थाने दाशतयोगते द्व ककुभौ गृहीत्वा तृचं सम्पादनीयम् । एवमेव ककुवुत्तरत्योस्तिर्य्यवती स्यात् । यथाश्रुतस्यैव प्रगाथस्य ग्रहणे तु तृचो न सम्पाद्यते— नापि ककुवुत्तरत्वं सिध्यति । तस्माद् रथन्तरसाम्नि आद्या गृह्णी (प्रगाथपठिता) अन्ये च हे ककुभावन्यतो गृहीतव्ये इति ।

(५) सिद्धान्तः—आम्नातयोरेव गृह्णीपङ्क्तयोः प्रप्रथनेन ककुप् सम्पादनीया । तथाहि 'अभि त्वा शूर' इत्येवा गृह्णी प्रथमा स्तोत्रीया । तस्यामधिकृतायामेव रथन्तरं गातव्यम् । ततः तस्यामेव ऋचि चतुर्थं पादं पुनरुपादाय उत्तरस्याः पङ्क्तेः पूर्वार्धेन सह प्रथनेनाष्टाविंशत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीया स्तोत्रीया कर्तव्या । इयं चैका ककुप् भवति । तस्यामेव ककुभि चरमं पादं पङ्क्तेरुत्तरार्धेन सह सङ्ग्रह्य तृतीया स्तोत्रीया कर्तव्या । सा च द्वितीया ककुप् । अनेन प्रप्रथनप्रकारेण प्रगाथाम्नातयोरेव द्वयोर्ऋचोस्तुचनिष्पत्तेस्सर्वं समख्यं भवति । तस्मात् आम्नातयोर्ऋचोः प्रप्रथनेन हे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य-आद्यया गृह्णत्या सह—तृचे रथन्तरं गातव्यमिति ।

एतदमिषेत्याह प्रग्रन्थेनेति । 'उत्तरा' गृह्णत्या उत्तरवर्तिनी या 'ककुपुच्छन्दस्का ऋक् रथन्तरे गेयानेनोत्ता सा—'प्रग्रन्थेन' प्रगाथपठितयो-गृह्णीपङ्क्तयोः प्रप्रथनेन—सम्पादनीयेति शेषः ॥ ८ ॥

(६) ६।२।२५-२८(द्वितीयवर्णकम्) नोत्तरोत्पत्तिगृह्णी

(१) सामोहिनारः ।

(२) ज्योतिषोमे धूने—'तैरय—यौघाजये पादंते तृचे भवतः'

४२ मी० नु०

इति । अस्यार्थः—‘रौरवं’ नाम किञ्चित् साम-तथा यौधाजयनामकम-
परम् । तयोर्द्वयोः साम्नोः बृहतीच्छन्दस्वस्मृत्युच आश्रयः’ इति ॥ उत्तरा-
ग्रन्थे तु तस्य सामद्वयस्याश्रय एकः प्रगाथ आम्नातः—तस्य प्रगाथस्य
‘पुनानः सोम’ इत्यसावृक् प्रथमा—सा च बृहती—‘दुहान ऊर्ध्वदिव्यम्’
इति द्वितीया—सा च विष्टारपङ्क्तिः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमत्र प्रगाथपठितां विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः
स्थाने द्वे उत्पत्तिबृहती अन्यत आनीय सूचं सम्पाद्य समासु गानम्—
उक्त प्रगाथपठितयोर्बृहतीविष्टारपङ्क्तयोर्प्रथमविशेषेण द्वे बृहत्यावेधोत्तरे
सम्पाद्य सूचं रत्वा गानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—विष्टारपङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्तिबृहती-
द्वयमन्यत आनेतव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्पत्तिबृहत्यापन्यतो नानेतव्ये—अपितु प्रगा-
थपठितयोरेव बृहतीविष्टारपङ्क्तयोः प्रप्रथमविशेषेण द्वे उत्तरे बृहत्याौ स-
म्पादनीये—पूर्वाधिकरणप्रदर्शिनयुक्तिमिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘उत्पत्तिबृहती’ विष्टारपङ्क्तिमपनीय उत्पत्ति-
बृहतीच्छन्दस्का ऋगन्यत आनीय—‘उत्तरा’ ‘म’ कर्तव्या—अपि तु पठि-
तयोरेव प्रप्रथमेन बृहती सम्पादनीयेत्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) १।२।२५-२८ (तृतीयवर्णकम्) नान्याऽनुष्टुविहोत्तरा ।

(१) पूर्वविचारसदृश एव विचारः ।

(२) इदमाप्तायते—‘पञ्चच्छन्दा आराप’ आर्भय पवमानः सप्त-
सामा—गायप्रसहिने गायत्रे सूचे भयतः—श्यागाऽवान्धगवे आनुष्टुमे
सूचे भयतः—उष्णिहि शफम्—ककुभि पौष्कलम्—कात्रमन्यं जगतीषु
इति । अस्यार्थः—“अस्ति तृतीयसत्रे पवमान आर्भयसत्रकः । तस्मिन्
पञ्च सूक्तानि सप्त सामानि—‘स्वादिष्टया मदिष्टया’ इत्याद्येकं सूक्तम्—
तस्मिन् गायत्र्यस्ति स्रजः—तासु गायत्रं सहितं चेति द्वे सामनी ।
‘पुरोजिती धो अन्धस’ इति द्वितीयं सूक्तम्—तत्रैकाऽनुष्टुप् उत्तरे द्वे
गायत्र्यौ—तासु श्यावाश्रयम् आन्धीगव चेति द्वे सामनी । ‘इन्द्रमज्य-
मुता इमे’ इति तृतीयं सूक्तम्—तस्मिन् उष्णिहस्ति स्रजः—तासु सफं साम ।
‘एवस्य मधुमत्तम’ इति प्रगाथश्चतुर्थः—तस्मिन् उष्णिहस्ति स्रजः—तत्र
पौष्कल साम । ‘अग्निप्रियाणि पयसे च नो हिता’ इति अन्धं सूक्तम्—
तत्र तिस्रो जगत्यः—तासु काव साम ॥ एतेषां पञ्चानां सूक्तानां मध्ये
यद्यपि ‘पुरोजिती’ इति ‘पयस्य’ इति चानयो द्वे द्वे छन्दसौ तथापि
समासु गान सम्पादयितु प्रप्रथमेनैकैकमेव छन्दः सम्पद्यते । एव च

गायत्र्यनुष्टुप्णिक्कुवज्जगतीभिः पञ्चछन्दाः पचमानोऽस्मिन् सयने
आयपनीयः"इति ।

(३) तत्र सन्देहः—'पुरोजिती'इत्यस्मिन् सूक्ते समच्छन्दस्कं गानं
सम्पादयितुं द्वे गायत्र्यौ अपनीय द्वे उत्पत्यनुष्टुभौ आनेतव्ये—उत
द्वयोर्गायत्र्योः प्रप्रथनेन अनुष्टुब्द्वयं सम्पादनीयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—गायत्रीद्वयमपनीय तत्स्थाने उत्पत्यनुष्टुब्द्वयमन्यत
आनेतव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—चतुर्थं पादम्पुनरादाय द्वे अनुष्टुभौ प्रथनीये
इति । पूर्वपक्षे युक्तिः ।

एतदभिप्रेत्याह नान्येति । 'इह' पुरोजितीये सूक्ते—'अम्या' अन्यत
आनीता--'अनुष्टुब्' उत्पत्या अनुष्टुप्छन्दस्का ऋक्--'उत्तरा'न'
भयति--अपि तु गायत्रद्वयप्रथनेनैवानुष्टुब्द्वयं सम्पादनीयमित्यर्थः॥१०॥

(११) ६।२।२५-२८(चतुर्थं वर्णकम्) द्वयोः प्रगाथे गातव्यम्

(१) पूर्वसदृशपच विचारः ॥

(२) गयामयने ब्रह्मसाम विहितम्--'अभीवर्तो ब्रह्मसाम भयति' ।
तत् प्रकृत्य ध्रुयते--'चतुःशतमैन्द्रा वार्हताः प्रगाथाः' इति । 'चतुरधि-
कशतसङ्ख्याकाः इन्द्रदेवताकाः पृहतीच्छन्दस्काः प्रगाथा' इत्यर्थः । ते च
प्रगाथा ऋग्द्वयात्मकाः ।

(३) अत्र सन्देहः--किमेकप्रगाथगते द्वे ऋचौ द्वितीयप्रगाथगता-
मेकमृचं च सङ्गृह्य त्वं सम्पाद्य तिसृषु ऋक्षु गानम्--उत द्वयोर्द्वयो-
ः ऋचोः प्रगाथं कृत्वा गानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः--एकप्रगाथगते द्वे ऋचौ द्वितीयप्रगाथगतया ऋचा
संप्रथ्य त्वं सम्पाद्य तस्मिन् त्वे अभीवर्तनामकं साम गातव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः--'अम्यथा अन्य ऋचो भयन्ति तदेव साम' इत्य-
स्मिन् प्रकरणे ऋधामन्यत्वं धर्ष्यते । तत्र पादप्रथनेनैव भयति--
न ऋप्रथनेन । तस्मात् द्वयोर्ऋचोः पादप्रथनेनैव त्वं सम्पाद्य
गातव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह द्वयोरिति । 'द्वयोः' ऋचोः पादप्रथनेन सम्पादिते
'प्रगाथे' एव--'गातव्यम्' गानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ६।२।२६ गीत्युपाया विकल्पिताः ।

(१) गीतिप्रकारविचारः ।

(२) गीतिर्नामाभ्यन्तरप्रयत्नजनितस्वरविशेषाभिन्नयंत्रिका साम-
शब्दाभिलष्या । सा नियतपरिमाणायामृचि गीयते । तत्सम्पादनार्थः

ऋक्षु अक्षरधिकारो विश्लेषो विकर्षणम् अभ्यासो विरामः स्तोम इत्ये०
यमादयः समधिगताः समाभ्यासन्ते गीत्युपायाः सहस्रशः सामवेदे ।

(३) तत्र सन्देहः—कर्मानुष्ठाने एतेषां गीत्युपायानां किं समुच्चय
उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—समुच्चेतन्या उपायाः—प्रयोगवचनेन सर्वेषां परि-
गृहीतत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—एकैकशास्त्रोक्तैरेवाक्षरविकारादिभिर्गीतिस्वरूपं
निष्पद्यते । तद्विपर्ययस्तत्त्वज्ञस्य च प्रयोजनस्यैकत्वात् प्रयोगवचनपरि-
गृहीता अपि अन्ये उपाया विकल्प्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह गीतीति । 'गीत्युपायाः' ये सहस्रश उक्तास्ते—'वि-
कल्पिताः' विकल्पेन प्रयोक्तव्याः—न समुच्चेतन्या इति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) ६२।३०-३१ साम्नैव क्रियते स्तोत्रम्

(१) सामस्तोत्रसम्बन्धविचारः ।

(२) कर्मविशेषे ध्रुयते—'ऋचा स्तुयते—साम्ना स्तुयते' इति ।

(३) तत्र सशयः—किं स्तत्रनकर्मणि ऋक्साम्नोः समुच्चय उत
विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—वाक्यशेषे ऋचो निम्दा साम्नश्च प्रशंसा ध्रुयते—
'यद्वा स्तुयते तदसुरा अन्यवायन्—यत् साम्ना स्तुयते तदसुरा
नान्ववायन्—य एव विद्वान् साम्ना स्तुयीत' इति । अतः ऋचं निम्दिष्या
साम प्रशस्य साम विधीयते । तस्मात् साम्नैव स्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह साम्नेति—'स्तोत्रम्' स्तवनं—'साम्ना' 'एव' 'क्रियते'
कर्तव्यम्—न नु ऋचेति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) ६।२।३०-३१ (द्वितीयं वर्णकम्) उपस्थानं प्रगीतया ।

(१) गानविचारः ।

(२) कश्चित् कर्मविशेषे ध्रुयते—'अयं सहस्रमानद् इत्येतया आ-
हवनीयमुपतिष्ठते' इति । इयं च ऋक् अप्रगीता समाभ्याता संहिताप्र-
न्ये, प्रगीता नु गानप्रन्ये ।

(३) तत्र सन्देहः—किमप्रगीतयैव उपस्थातव्यमुत प्रगीतयैव उत
यथारचि इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकाभावात् विकल्प इति गीतयाऽगीतया यो-
पस्थातव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्त्येव नियमो गाने—सामवेदे गानस्यैव प्रकृत-

त्वात् । अत्र ऋचां संहितापाठो गानायैव । तस्मात् प्रगीतयैवोपस्था-
तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह उपस्थानमिति । 'प्रगीतया' एव 'अयं सहस्रमानद्'
इत्यनया ऋचा-उपस्थानम् आहवनीयस्य-कर्तव्यमिति शेषः ॥ १४ ॥

(१५) ९।२।३०-३१ (तृतीयवर्णकम्) कर्मस्वेकश्रुतिर्मन्त्रे ।

['त्रैस्वर्याद्यविकल्पः स्यात्' इति वा पाठः ।]

(१) प्रसङ्गेन याज्यादयो मन्त्रा विचार्यन्ते ।

(२) 'अग्निमूर्धा दिव' इत्यादयो याज्यापुरोनुवाक्यादयो मन्त्राः
कस्याश्चिच्छाखायां त्रैस्वर्येणाधीयन्ते कस्याश्चिच्छातुःस्वर्येण [उदा-
त्तानुदात्तस्वरितेभ्यो व्यतिरिक्तश्चतुर्यः स्वरः एकश्रुतिरिति तान इति
चाभिधीयते] ।

(३) तत्र सन्देहः-प्रयोगे किं त्रैस्वर्यादीनां विकल्प उत समुच्चयः
उतैकश्रुतिरेव प्राह्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः-प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गोपसंहारित्वात् समुच्चयः ।
अथवा अध्ययननिवृत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वाद् विकल्प इति ॥

(५) सिद्धान्तः-व्याकरणस्मृताद्येकश्रुतिरेव विहिता । जपसा-
मव्यतिरिक्तानां मन्त्राणां यज्ञकर्मण्येकश्रुतिर्भवतीति पाणिनीयस्मृतिः
(१।२।३४) । जपादिषु तु यथाध्ययनं स्वरः प्रयोक्तव्यः । त्रैस्वर्या-
दयश्चार्थविशेषज्ञापनायार्थवन्तः । तस्मात् कर्मस्वेकश्रुतिरेव प्र-
योक्तव्येति ।

एतदभिप्रेत्याह कर्मस्विति । 'कर्मसु' यशानुष्ठानेषु-मन्त्रे मन्त्रो-
च्चारणे जपसामादिभ्योऽभ्यन्त्र-एकश्रुतिः तानाख्यः उदात्तानुदा-
त्तस्वरितेभ्योऽतिरिक्तः स्वरः-प्रयोक्तव्य इति शेषः ॥

[त्रैस्वर्याद्यविकल्पः स्यादिति पाठे तु त्रैस्वर्यादिविकल्पेन प्रयोगो
नेष्टः-अपि तु तेभ्यो व्यतिरिक्तः एकश्रुतिनामक एव स्वरः प्रयोक्तव्य इत्ये-
वं योजना] ॥ १५ ॥

(१६) ६।२।३२-३३ योनिवर्णक्रमो न हि ।

(१) गानविचारोऽनुवर्तते ।

(२) 'यद् योन्यां तदुत्तरयोर्गायति' इति ध्रूयते ।

(३) तत्र सन्देहः-किमत्र उत्तरावर्णवशेन गातव्यमुत योनिवर्णव-
शेनेति । [योनौ यस्मिन् भागे 'आर्' भावस्तस्मिन्नेव भागे यद्युत्तरासु
'आर्' भावः क्रियते तदा योनिवर्णवशेन गीतं भवति । यदा तु भागा-
न्तरे 'आर्' भावः क्रियते तदा उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति] ।

(४) पूर्वपक्ष — योनिघर्णवशेनैव गीत भवति । तथाहि 'क्यानश्चित्र आभुवत्' इति ऋग्योनि । तस्यामृचि 'कया' इति अक्षरद्वयमाधो भाग 'नश्चित्र आभुवत्' इत्यक्षरपट्क् द्वितीयो भाग । तस्मिन् द्वितीये भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकार विलोप्य तस्य स्थाने 'आर्' भावमाग्नाय गीतिर्निष्पादिता । उक्ताया ऋच उत्तरा ऋक् प्रथा 'कस्वा सयो मदानाम्' इति । तस्या योनिन्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरितनयकारमोक्षार च लोपयित्वा तयो स्थाने 'आर्' भाव । एष 'अभीपुण' इत्यसावृक् अपरा उत्तरा । तस्यामपि चतुर्थाक्षरे लकारस्योपरितनमकार लोपयित्वा तस्य स्थाने 'आर्' भाव कर्तव्य । इदमेव योनिघर्णवशेन गीति कर्तव्येति ।

(५) सिद्धांत — उपरितना प्रक्रिया न तस्या । नात्र योनौ एकस्य घर्णस्य लोपोऽन्यस्य घागम कृत किन्तर्हि विद्यमान एव चकारस्योपरितन इकार सामप्रसिद्धया प्रक्रियया वृद्ध सन् एकारो भवति— तस्य च सन्ध्यक्षरत्वात् अकार पूर्वभाग इकार उत्तरभाग । ताभ्यां विश्लेषेण गीयमानौ आर् भाव प्रतिपद्येते । 'अभीपुण सखोनाम विता जरितणाम्' इत्येतस्यामुत्तराया द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्योपरितन इकार पूर्वदक्षितरीया 'आर्' भवति । सोऽयमार्भाघ घर्णाभिष्वङ्गकृत्वात् उत्तरागतघर्णवशेन कर्तव्य । गीत्यर्थवाभावेन योनिक्रमे तेन विनाऽपि न गीतिर्विनश्यति इति ।

एतदभिप्रयाह—योनीति । गाने—'योनिर्गणकम्' योनिघर्णवशेन 'आर्' भावादिक 'म' भवति—अपि तु उत्तराघर्णवशेनैवेत्याशय ॥१६॥

(१७) ६।२।३६-३८ स्तोमस्य चातिदेशोऽस्ति

(१) नामविशेषविचार ।

(२) 'कवतीषु रथन्तर गायतीति' ध्रुतम् । तत्रात्तराघर्णवशेन गीतमिति स्थितम् ।

(३) तत्रापर सदेह—किमत्र स्तोमा उत्तरयोरतिदिश्यन्ते उत नेति । [घामदेश्यसाम्नो योनौ द्वयोरर्धयोर्मध्ये ओकारद्वयन 'हो शब्देन 'होर्' शब्देन च निष्प न स्तोम एवमाग्नात् — 'ओ ओ हो हार्' इति] ।

(४) पूर्वपक्ष — सोऽय स्तोमो नोत्तरयोरतिदिश्यते—अगीतिवात् । यद् योया तदुत्तरयोर्गायति इत्यनेन गीतिमात्रमुत्तरयोरतिदिश्यते । तत्र प्रथमाया ऋचो घर्णा यथा नानिदिश्यन्ते तथा स्तोमा अपीति ।

(५) सिद्धांत — स्वरो यणविशो-पिरात्र इत्यन्ते गीत्युपयोगित

या यथाऽतिदिश्यन्ते । तथा स्तोभा अपि कालपरिच्छेदकतया गीत्युपयो-
गित्वेन अतिदेष्टव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्तोमस्येति । 'स्तोमस्य' 'च' 'अतिदेशः' उत्तरयोः
ऋचोः—'अस्ति' एवेति सम्बन्धः ॥ १७ ॥

(१८) ६।२।३९ विवर्णश्चाधिकश्च सः ।

(१) स्तोमलक्षणविचारः ।

(२) स्तोभा अतिदेष्टव्या इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—स्तोमस्य लक्षणं सम्भवति न वा—सम्भवति
चेत् किं तदिति ।

(४) पूर्वपक्षः—न सम्भवति निर्दुष्टं लक्षणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'य ऋगक्षरेभ्योऽधिकः, न च तैः सधर्णं स स्तोम'
इति निर्दुष्टं स्तोमलक्षणम्,

एतदभिप्रेत्याह विवर्ण इति । 'सः' स्तोमः—'विवर्णः' ऋगक्षरैरसमा-
नयणः—'अधिकः' ऋगक्षरेभ्योऽनिरिक्तः भवति । एवं च ऋगधिकत्वे
सति ऋग्विलक्षणवर्णत्वं स्तोमत्वमिति पर्यवसितं लक्षणमित्याशयः ॥१८॥

(१९) ६।२।४० नीवारे ग्रीहिधर्माः स्युः

(१) पर्यवसितः सामोहविचारः, संस्कारोह इदानीं चिन्त्यते ।

(२) अस्मिन् दर्शपूर्णमासविकृतियाजपेयः । तत्र प्राकृतग्रीहिस्थाने
नैवारश्चरुः श्रुतः ।

(३) तत्र सन्देहः—ये ग्रीहिषु कर्तव्याः संस्काराः प्रोक्षणाद्यहननाद-
यस्ते किं नीवारेषु भवन्ति उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—नीवाराणां ग्रीहिस्थानपाते प्रमाणाभावात् नैव
कर्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—'नैवार' इत्यत्र विकारार्थस्तद्धितप्रत्ययो नीवारस्य
ग्रीहिस्थानीयत्वं प्रमाणयति । तस्मात् कर्तव्याः प्रोक्षणादयो नीवा-
रेष्विति ।

एतदभिप्रेत्याह नीवारेति । 'ग्रीहिधर्माः' प्रोक्षणाद्यघातादयः सं-
स्कारा ये दर्शपूर्णमासे ग्रीहिषु कर्तव्यत्वेन चोदितास्ते—'नीवारे' वि-
कृतियाने याजपेये चरुद्रव्यत्वेन विहिते—'स्युः' कर्तव्या इति शेषः ॥१९॥

(२०) ६।२।४१—४३ परिधिर्यूपधर्मभाक् ।

(१) संस्कारोहो वर्तते ।

(२) चातुर्मास्येषु—'मध्यमे पर्वणि परिधौ पशुं नियुञ्जति' इति
यूपकार्यं पशुनियोजनं परिधायाम्नातम् ।

(३) तत्र संशयः—परिधौ यूपधर्माः कर्तव्या न वेति ।

(४) पूर्वंपक्षः अग्निपरिधानार्थं हि परिधिदत्तपन्न । तस्य स्वयमेव धर्मान्तराणि सन्ति । तस्मात् यूपस्थानीयेऽपि तस्मिन् यूपधर्मा न कार्या इति ।

(५) सिद्धान्त —कार्यान्तराद्योत्पन्नस्यापि परिधेर्यचनात् पशुनियोजनसाधनत्वमुपपद्यते । पशुनियोजनार्थमेव च यूपोऽपि सक्रियते । तथा च पशुनियोजनरूपे उपकारका यूपसंस्कारा इत्यवगन्तव्यम् । यद्येव सति यदा परिधिरपि तस्मिन्नेव पशुनियोजनकार्ये उपयुज्यते तदा ते संस्कारास्तत्रापि कर्तव्या एव । यद्यपि तत्क्षणरूपो यूपसंस्कारपरिधौ न सम्भवति तथाऽप्यजनादिसंस्काराणां तत्रापि सम्भवात् ते एव कर्तव्याः । एव च प्रैषमन्त्रे 'यूपायाज्यमानायानुग्रूहि' इत्यत्र—'परिधयेऽज्यमानाय' इत्यूहं कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह परिधिरिति । 'परिधि' यदा पशुनियोजनाद्योपयुक्तं तदा 'यूपधर्मभाक्' यूपस्य धर्मान् संस्कारान् अजनादीन् भजते । परिधाप्येते धर्मा अनुष्ठेया इत्यर्थः ॥ २० ॥

(२१) ९।२।४४-४५ दध्निः प्रणीताधर्माः स्युः

(१) संस्कारोह ।

(२) अभ्युदयेष्ट्या 'दधनि चरुम्' इति दधि श्रुतम् ।

(३) अत्र सशय —दधनि प्रणीताधर्मा कर्तव्या उत नेति ।

(४) पूर्वंपक्ष —हवि श्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता अप्र 'प्रणीता' । दधि तु श्रपणार्थं नोत्पन्नम् किन्तु हविष्ट्वेन प्रदानार्थमुत्पन्नम् । एवं च प्रणीतया तस्या न किमपि साम्यम् । तस्मात् प्रणीताधर्मा दधनि नैव कर्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्त —कार्यान्तरार्थमुत्पन्नस्यापि दध्नि यद्यनेन च य श्रपणार्थमुत्पन्नम् । तेन च प्रणीतासमानत्वात् कर्तव्या एव दधनि प्रणीताधर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह दध्नि इति । 'दध्नि' चरुश्रपणार्थं चोदितस्य—'प्रणीताधर्मा' उत्पवनादयः—'स्यु' कर्तव्या इति शेषः ॥ २१ ॥

(२२) ९।२।४६-४७ साम्नो धर्मा व्यवस्थिताः ।

(१) धर्मोहो वर्तते ।

(२) ज्योतिषोप्ते पृष्ठस्तोत्रद्वयं विकल्पेन निश्चितम्—'बृहत्, पृष्ठं भवति—रयन्तरं पृष्ठं भवति' इति । सन्ति चोभयोः पृष्ठस्तोत्रयोर्धर्मा—'बृहति स्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत्—रयन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलयेत्' इत्येवमादयः ।

(३) तत्र संशयः—किमेते धर्मा उभयत्र मिलिता अनुष्ठेया उत व्यवस्थया इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पृष्ठस्तोत्रसिद्धिलक्षणस्य कार्यस्योभयत्र समानत्वात् उभयत्र सङ्कीर्णा एव धर्मा इति ।

(५) सिद्धान्तः—धर्मसङ्करे बृहदिति रथन्तरमिति च नामद्वयनिर्देशो नोपपद्यते । किञ्चोभयधर्मसाहित्यं विरुद्धम्—‘उच्चैर्गेयं—वलवद् गेयमिति’ बृहतो धर्माः—‘नोच्चैर्गेयम्—न वलवद् गेयमिति’ रथन्तरस्य । तस्मादुभयोर्धर्माः पृथक् पृथक् व्यवस्थिता एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह साम्न इति । ‘साम्नः’ बृहतः रथन्तरस्य च—‘धर्माः’ समुद्रध्यानसम्मिलनादयः—‘व्यवस्थिताः’ उभयत्र पृथक् पृथक् व्यवस्थया कार्या न मिलिता उभयत्रेति भावः ॥ २२ ॥

(२३) ६।२।४८ कण्वरथन्तरे सर्वे

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) चैश्वस्तोमे ‘कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति’ इति कण्वरथन्तरं श्रुतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् कण्वरथन्तरे किमन्यतरस्य एकस्यैव—रथन्तरस्य बृहतो धर्माः कर्तव्या उतोभयोरपि समुद्येतव्या इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन रथन्तरे रथन्तरा एव धर्मा बृहति बार्हता एवेति उभयोर्धर्माणां सहानुष्ठाने प्रमाणाभावात् एकस्यैव अन्यतरस्य धर्मा अनुष्ठेया इति ।

(५) सिद्धान्तः—अत्र हि उभयोः प्राकृतयोः बृहद्रथन्तरयोः स्थाने कण्वरथन्तरं चोदितम् । तथा चास्मिन्नुभयोर्धर्माः समुद्येतव्याः । ये विरुद्धा धर्माः उच्चैर्गेयं नोच्चैर्गेयमित्यादयस्ते विफलव्यन्ताम्—ये तु न विरुद्धाः—समुद्रध्यानसम्मिलनादयः—तेषां समुद्यय एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह कण्वेति । ‘कण्वरथन्तरे’ पृष्ठे—‘सर्वे’ धर्माः—रथन्तरस्य बृहतश्च—समुद्ययेनानुष्ठेया इति शेषः ।

[धार्तिकमतेन त्वत्र विकल्प एवेति सिद्धान्तः] ॥ २३ ॥

(२४) ६।२।४९-५० व्यवस्थोभयसामके ।

(१) सामधर्मविचारो वर्तते ।

(२) ‘गोसवे उमे कुर्यात्’ इति गोसवाद्यौ बृहद्रथन्तरसामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमुभयोर्धर्मा उभयत्र सङ्करेणानुष्ठेया उत व्यवस्थयाऽनुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्वारिशाधिकरणवदत्र पृष्ठद्वयं नास्ति—अपि ह्येक-
४३ मो० नु०

मेवात्र पृष्टम् । एवं च धर्मव्यवस्थाया असम्भवात् बृहत्पुत्र्यभयधर्मा इति सङ्करेणैवानुष्ठानम् इति ।

(५) सिद्धान्तः—नन्ते धर्माः पृष्टस्तोत्रप्रयुक्ताः येन पृष्टस्यैकत्वात्सङ्करः स्यात्-अपि तु सामप्रयुक्ताः । पृष्टस्य चैकत्वेऽपि सामद्वयमस्त्येव । तस्मात् व्यवस्थयैव धर्मानुष्ठानम्-रथन्तरे राथन्तराणामेव बृहति च बार्हतानामेवेति ॥

एतदभिप्रेत्याह व्यवस्थेति । 'उभयसामके' बृहद्रथन्तरसामसाध्ये एकस्मिन्नपि पृष्टे-‘व्यवस्था’ एव-धर्माणां स्यादिति शेषः ॥ २४ ॥

(२५) ६।२।५१-५६ पार्वणौ वैकृते न स्तः

(१) ऊहप्रसङ्गेन धर्मातिदेशविचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः ध्रूयते—‘झुवेण पार्वणौ जुहोति’ इति—पार्वणहोमा ।

(३) तत्र संशयः—किमेतौ पार्वणहोमौ सौर्यादौ विकृतापि कर्तव्यौ उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पर्वशब्दः कालविशेषवाची । ततश्च पर्वरूपकालदेयताको होमौ होमौ आरादुपकारकतया सौर्यादिविकृतिष्वप्यतिदेष्टव्याविति ।

(५) सिद्धान्तः—पर्वशब्दोऽत्र दानार्थवाचिनः पृणातेर्धातोर्निष्पन्नो न कालविशेषवाची-अपि तु आग्नेयादियागधिकसमूहवाची । सौर्यादिविकृतिश्च न यागत्रिकसङ्घस्यापि त्वाग्नेयमात्रस्य । तस्मात् सङ्घार्थयोः पार्वणहोमयोर्न प्राप्तिरस्ति सौर्यादाविति ।

एतदभिप्रेत्याह पार्वणाविति । ‘पार्वणौ’ दर्शपूर्णमासयोर्निहितौ पार्वणहोमौ—‘वैकृते’ सौर्यादौ विकृतिवागे-‘न’-‘स्नः’—अनुष्ठेयाविति शेषः ॥ २५ ॥

(२६) ६।२।५७-५८ पर्वणोस्तौ व्यवस्थितौ ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पार्वणहोमविषये एव—

(३) पुनः सन्देहः—कुत्रैतावनुष्ठेयौ—किं दर्श एव उत पूर्णमासे एव उत उभयत्रेति ।

(४) पूर्वपक्षः—दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वात् दर्शऽपि पूर्णमासेऽपि होमद्वयं कर्त्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उपकार्ययोः सङ्घयोर्न्यवस्थितत्वात् उपकारकयोर्होमयोरपि व्यवस्थैव । तस्मात् पूर्णमासरूपपर्वसम्बन्धी होमः पूर्णमासयागे-अमाषास्यारूपपर्वसम्बन्धी होमो दर्शयागे एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह पर्वणोरिति । 'तौ' पार्वणहोमौ—'पर्वणोः' अमावा-
स्यायाम् पौर्णमास्यां च—'व्यवस्थितौ' व्यवस्थयेव कर्तव्यौ न समुच्चये-
नेति भावः ॥ २६ ॥

(२७) ६।२।५६-६० समिदादौ यजिविधिः

(१) संस्कारविचारे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाम्नातम्—'समिधो यजति'
इत्यादिना ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्र किं देवता विधीयते उत यागक्रियेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा 'विष्णुं यजति' इत्यत्र द्वितीयया विष्णुदे-
वता विधीयते तथैवात्रापि 'समिधो यजति'त्यत्र द्वितीयया समिद्धदे-
वता विधीयते । अत्र यो यजिः प्रोक्तस्तेन समिदादयो देवाः संस्क्रि-
यन्ते—इति दृष्टार्थलाभ इति ।

(५) सिद्धान्तः—सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यते ।
न चात्र चतुर्थी तद्धितप्रत्ययो वा । क्वचिच्च सादृश्यप्रतीत्यापि देवतो-
च्यते । न च द्वितीयया सादृश्यं प्रतीयते—अपि तु ईप्सिततमत्वम् ।
तच्च समिदादीनां कर्मनामत्वं पक्षोपपद्यते । एवं च समिधागः कर्त-
व्य इति याग्यार्थः पर्यवस्यति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिरपि तु
यागविधिरेवेति ॥

एतदभिप्रेत्याह समिदिति । 'समिदादौ' समिधो यजतीत्यादिवि-
धौ—'यजेः' यागक्रियाया एव 'विधिः' विधानम्—न देवतासंस्कारस्ये-
ति शेषः ॥ २७ ॥

न्यायाः स्युः सप्तविंशतिः ।

स्पष्टम् ॥

इति नवमस्य द्वितीयः ।

अथ नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(मन्त्रोहविचारपरः)

(१) ६।३।१-२ निर्वापमन्त्रे ध्रुवमूहनं स्यात्

(१) पर्यवसितः सामोहः । मन्त्रोह इदानीं चिन्त्यते ।

(२) प्रवृत्तौ—'अग्रये जुष्टं निर्वपामि' इति देवनाविषयो मन्त्र

आम्नात — 'ग्रीहीणा मेघसुमनस्यमाना' इति च द्रव्यविषयको मन्त्र । सन्ति च सौर्यादीनि विवृतयः ।

(३) तेषु सन्देह — यदोक्तौ मन्त्रौ सूर्यदेवताके नीवारहयके सौर्ये प्रयुज्यते—तदा किं मन्त्रयो 'अग्नये' इत्यस्य स्थाने 'सूर्याय' इति— 'ग्रीहीणा'मित्यस्य स्थाने 'नीवाराणाम्' इत्युह कार्य उत नेति ।

(४) पूर्वपक्ष — प्रवृत्तिवद् विवृति कर्तव्येति चोदकेन यथाप्रस्थितस्यैव प्राकृतमन्त्रपाठस्य विवृतावतिदिष्टत्वात् ऊहो न कार्य इति ।

(५) सिद्धान्त — प्रवृत्तौ देवताद्रव्यलक्षणयोरर्थयोरेव विवृता । तथासत्येव हि देवताद्रव्यप्रकाशनरूपस्य दृष्टार्थस्य लाभ । अग्निग्रीहलक्षणपाठविवृतायां त्वदृष्टार्थो मन्त्रपाठ करणीय प्रसज्येत । तस्मात् विवृतिगतसूर्यनीवारलक्षणार्थप्रकाशनलाभायोह कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह निर्वापेति । 'निर्वापमन्त्रे'—'अग्नये जुष्ट सुमनस्यमाना' इत्यत्र 'ऊहनम्' विवृत्तौ तद्वतदेवताद्रव्यप्रकाशकशब्दोह — 'ध्रुवम्' अथश्वम्—'स्यात्' कर्तव्यमित्यर्थ ॥ १ ॥

(२) ६।३।३-८ ऊहस्तथा स्याद्हरितादिशब्दे ।

(१) मन्त्रोहविचारो वर्तने ।

(२) इदमामनन्ति—'मौद्ग चरु निरूपेच्छिवै धीकाम' इति तत्र 'पौण्डरीकाणि वहीषि भजन्ति' इति पौण्डरीकवर्हिर्विधीयते । निर्वापमन्त्रश्च प्रवृत्तौ स्तृणीत वर्हिं दर्भं स्तृणीत हरितै' इत्यादि । मन्त्रे च दर्भैरिति जातिवाचकः शब्द हरितैरिति च गुणवाचक । अथमथ च मन्त्र विवृत्तौ मौद्गं चरुं चोदकेन प्राप्त ।

(३) तत्र सन्देह 'दर्भं स्तृणीत हरितै' इत्यत्र किं दर्भैरित्यस्य हरितैरित्यस्य चेत्युभयोरपि स्थाने वेदतयानुसारेण ऊह उत एकस्यैव शब्दस्य स्थाने इति ।

(४) पूर्वपक्ष — पूर्वाधिकरणन्यायेन दर्भस्थाने पण्डरीकस्थोहोऽयश्यमेव कार्यः । हरितशब्दस्तु नापूर्वार्थद्रव्यवाची । तथा चासमवेतार्थे यथा प्रवृत्तादृष्टार्थमेव प्रयुज्यते तथा विवृतावप्यदृष्टार्थमेव यथास्थितमनूहेनैव प्रयोक्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्त — हरितशब्दस्यापि गुणिद्रव्यप्रकाशनेन दृष्टार्थलाभेन समवेतार्थ एव प्रयोग । तस्मात्तस्यापि स्थाने ऊहः कार्य । एव च 'पण्डरीकं स्तृणीत रत्नै' इत्यवमूहितो मन्त्रपाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह ऊह इति । यथा द्रव्यदेवताप्रकाशकशब्दे ऊहः 'तथा'—गुणवाचके 'हरितादिशब्दे' अपि—'ऊहः' 'स्यात्' इति सम्यगर्थः ॥ २ ॥

(३) ६।३।६ स्युर्लौकिके स्पर्शन एव मन्त्राः

(१) प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतावृह इत्येतत्प्रसङ्गेन क्वचिद् विकृतार्थमेव मन्त्रो विधीयते तादृशश्चिन्त्यते ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशुप्रकरणे यूपस्पर्शे प्रायश्चित्तमाप्नातम्—‘यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् एव ते वायो इति ब्रूयात्—यदि द्वावेतौ ते वायू इति—यदि बहून् एते ते वायव’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं मन्त्रपाठरूपं प्रायश्चित्तं किमुच्छ्रयणाज्जनादिवैदिककर्मानुष्ठानकालीनयूपस्पर्शनेऽनुष्ठातव्यमुत लौकिके यादृच्छिके स्पर्शने इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वैदिकस्यैव कर्मणः प्रकरणे प्रायश्चित्तस्याप्नातात् वैदिकानुष्ठानकालीने एव स्पर्शे प्रायश्चित्तमिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते—यद् यूपमुपस्पृशेद् यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चेत्—तस्माद् यूपो नोपस्पृश्यः’ इति यूपस्पर्शनं प्रतिषिध्य पश्चात्प्रायश्चित्तमाप्नातम् । प्रतिषेधश्च लौकिकस्पर्शविषयः—वैदिकस्पर्शस्य कर्तव्यतया विहितत्वात् (तद्विना विहितस्य यूपोच्छ्रयणस्य तदङ्गनस्य च कर्तुमशक्यत्वात्) । तस्मात् लौकिके एव स्पर्शे प्रायश्चित्तमिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्युरिति । ‘लौकिके’ वैदिककर्मानुष्ठानकालातिरिक्तकाले कृते वैकृते—‘एव’—‘स्पर्शने’ यूपस्पर्शे—‘मन्त्राः’ ‘एव ते वायो’—‘एतौ ते वायू’—‘एते ते वायव’ इत्येवं रूपाः—‘स्युः’ प्रायश्चित्तरूपेण पठिता । तु वैदिकानुष्ठानकालीने—इति भावः ॥ ३ ॥

(४) ६।३।१०-१४ ऊर्ध्वौ विकृत्यां खलु पाशमन्त्रौ ।

(१) मन्त्रोहविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति पशुरग्नोषोमीयः । तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्रः—‘अदितिः पाशं प्रमुमोऽस्वेतम्’ इति । तथा पाशबहुत्वाभिधायी—‘अदितिः पाशान् प्रमुमोऽस्वेतान्’ इति । प्रकृतौ च द्वयोरपि विकल्पेन प्रयोगो वक्ष्यतेऽग्निसंस्कारेण । अस्ति च द्विपशुर्विकृतिः । तत्र चोदकेन पाशाभिधायिनौ मन्त्रौ प्राप्तौ ।

(३) तत्र संशयः—किं बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रयोक्तव्यः एकवचनान्तस्याज्यः—उत एकवचनान्त एव द्विवचनान्तमूहयित्वा प्रयोक्तव्यो द्विवचनान्तस्याज्यः—उत बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रयोक्तव्य एकवचनान्तो द्विवचनान्तमूहयित्वा प्रयोक्तव्यः—उत द्वावपि द्विवचनान्तान्मूहयित्वा प्रयोक्तव्यौ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकेन द्वावपि मन्त्रौ प्राप्तावतिदेष्टव्यौ भवतः । तत्र एकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थप्रकाशकतया विरुद्धावूहनीयो बहुवचनान्तस्तु यथावस्थित एव पठनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः—लोके वेदे च बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरवलुप्तशक्तित्वाद् बहुवचनान्तोऽपि द्विवचनान्तयोहनीयः । एवं च द्वावप्यूहनीयाविति ।

एतदभिप्रेत्याह ऊहाविति । 'विकृत्यां द्विपशौ विकृतियागे—'पाश-मन्त्रौ' एकवचनान्तो बहुवचनान्तश्चोभावपि—'ऊहौ' द्विवचनान्ततया ऊहयित्वा पठनीयौ—'खलु' निश्चयेनेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

(५) ९।३।१५ १६ द्वौ चापि मन्त्रौ प्रकृतौ निविष्टौ

(१) पूर्वोदाहरणे विचारान्तरम् ।

(२) अग्नीषोमीये द्वौ पाशमन्त्रावाग्मातौ । तत्र विकृतौ यत् कर्तव्यं तद्व्यगतम् । प्रकृतौ चिन्ता प्रवर्तते ।

(३) तत्र संशयः—किं एकत्याभिधायी एव प्रकृतौ निविष्टते बहुवचनान्तः परित्यज्यते—उत उभयोरपि प्रकृतौ नियेश इति ।

(४) पूर्वपक्षः—बहुवचनान्तः प्रकरणादुत्कृष्य यत्र पाशयदुत्सवं तत्र पठनीयो न प्रकृतौ । तत्र एकस्यैव पशोः सत्त्वात् बहुवचनस्यान्यत्रितयात् । एकत्याभिधायी मन्त्रः प्रकृतौ पठनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः—नोदकपृष्ठयो बहुवचनान्तः । द्वयोरप्याग्नातत्वाद् विकल्पेन द्वावपि पठनीयौ । एकपशुकायां प्रकृतौ बहुवचनविभक्तेरन्यथासम्भवेऽपि प्रातिपदिकस्यान्यसम्भवात् । प्रातिपदिकविभक्तयोश्च प्रातिपदिकमेव प्रधानम्—धर्मिणाचकन्यात् । गुणभूते च बहुवचने लक्षणाऽप्याधयणीया भवति—पाशाययवबहुत्वाधया तदा बहुवचनविभक्तिर्भवति, एवं च प्रधानानुसारेणोभयोरपि मन्त्रयोः समानत्वाद् विकल्पोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह द्वाविति । 'प्रकृतौ' अग्नीषोमीये पशौ—'द्वौ च' एकामभिधायी यद्विभायी चेति द्वावपि—'मन्त्रौ'—'निविष्टौ' पठनीयौ भवतः इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ६।३।२० पत्नीपदे सञ्जहनाय नोदः ।

(१) ऊहविचारो वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आस्नायते 'पत्नीं सञ्जहा' इत्यादि । सम्भवति यजमानस्यैकपत्नीकत्वं यदुपत्तीकत्वं च ।

(३) तत्र संशयः—बहुपत्नीकयजमानस्य यामेकिं यथावस्थित एव मन्त्रः पठनीय उत बहुवचनमूहयित्वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे एकवचनान्तः पत्नीशब्दः समवेतार्थप्रकाशकः । तस्माद् बहुपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगेऽर्थवशाद्बहुवचनान्तेनोहयित्वा प्रयोक्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—पत्नी सन्नह्येति साधारणोऽयमुपदेशः । एवं च सर्वप्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकतया पत्नीमित्यत्र प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभयमेव पाशम्यायेन विवक्षितम्—एकवचनं तु ॥ वियक्षितम् । तस्मात् पत्नीपदं यथावस्थितमेव सर्वप्रयोगे पठनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पत्नीपद इति—‘सन्नहनाय’ पत्नी सन्नह्येति मन्त्रे—‘पत्नीपदे’ पत्नीमित्येकवचनान्ते पदे—‘न’ ‘ऊहः’—द्विवचनान्तत्वं बहुवचनान्तत्वं वा नोहनीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ६।३।२१ नोहः प्रयोज्यो विकृतौ च पत्न्याम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रकृतौ पत्नीशब्दस्योद्भिन्नितः । विकृतौ द्विपत्नीकप्रयोगे चिन्त्यते ।

(३) सन्देहः—किं विकृतौ अनेकपत्नीकप्रयोगे पत्नीमित्यत्र ऊह उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—ऊहो भवति । प्रकृतावर्थानुसारेण प्राप्तोऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः । विकृतौ तु बाधितस्य पाठस्याभावेन अस्मदायस्ते प्रयोगेऽर्थानुसारेणोहः कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—पत्नीमित्येकवचनस्याविधत्तितरेण प्रकृतावदृष्टार्थतया यथावस्थितः पाठ इति स्थिते विकृतावप्यदृष्टार्थतया यथावस्थितमेव पठितव्यम् । तस्माज्जोह इति ।

एतदभिप्रेत्याह नोह इति । ‘विकृतौ’ विकृतियागस्याप्यनेकपत्नीकप्रयोगे—‘पत्न्याम्’ एकवचनान्ते पत्नीशब्दे ‘च’ अपि ‘ऊहः’ बहुवचनान्तोहः ‘न’ ‘प्रयोज्यः’ इति सम्यग्धः ॥ ७ ॥

(८) ६।३।२२ नोहोऽग्निगौ तुल्यविधानपक्षे ।

(१) ऊहविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्राग्निगौ इदमाभ्यायते—‘प्रास्मं अग्नि भरता’ इत्यादि । सन्नि च चत्वारः सयनीयाः पशवः—आग्नेयोऽग्निष्टोमे—येन्द्राग्न उपप्ये—येन्द्रो घृष्णिः षोडशिनि—नारस्यनी मेपो अतिरात्रे इति । त एनेऽग्नीषोमीयेन समानविधाना इत्यभ्येकः पक्षः ।

(३) तत्र सन्देहः—एवं समानविधानत्वे सति किं सवनीयादिषु अग्निगौ-‘प्रास्मै’ इति एकवचनान्तस्य स्थाने बहुवचनान्तस्योहः कर्तव्य उत नेति । [मेघोविषये लिङ्गस्योहो न भवतीति निर्णयं नयमस्याद्ये पादे ।]

(३) पूर्णपक्षः—उहः कर्तव्यः } पत्न्यधिकरणयुक्तयोऽप्राप्यनुस-
(५) सिद्धान्तः—नोहः } न्धेया उभयत्र ।

एतदभिप्रेत्याह नोह इति । ‘तुल्यविधानपक्षे’ सवनीयपशयोऽग्नी-
षामीयेन यदि तुल्यविधानास्तदा-‘अग्निगौ’ प्रास्मै इत्यस्य स्थाने—
‘ऊहः’ द्विवचन-बहुवचनान्तादेः—‘न’-कार्य इति शेषः ॥

[न्यायमालाकारमतेन तु पाशान्यायेनास्येय लिङ्गवचनयोरुभ-
योरूहः] ॥ ८ ॥

(६) ६।३।२३—२६ न मन्त्रमृहेत् प्रतिनिध्यापात्ते

(१) ऊहविचारो वर्तते ।

(२) धृतस्य द्रव्यस्थापचारे तत्सदृशं द्रव्यान्तरं तस्य प्रतिनिधिर्भ-
वतीति स्थितम् । तत्र मृहीणामपचारे नीवारास्तत्स्थाने निविशन्ते ।
तदेतत्सर्वं पष्ठे स्थितम् । मृहिसमन्धी च मन्त्र आम्नातः ‘स्योनं ते
सर्वं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं वक्ष्यामि तस्मिन् सीदाम ते प्रति-
तिष्ठ मृहीणाम्मेध सुमनस्यमाना’ इति ।

(३) तत्र संशयः—मृहीणामपचारे यदा नीवारा उपादीयन्ते त-
दाऽस्मिन् मन्त्रे किं मृहीणामित्यस्य स्थाने नीवाराणामित्यूहनीयमुत नेति ।

(४) पूर्णपक्षः—अर्थानुसारादुहितव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नीवारचरौ नीवाराणां तत्साधनत्वेन मृहिस्था-
नीयतया विहितानां भवति मन्त्रस्योहः । इह तु न नीवाराः साधनत्वेन
विहिताः—किन्तु मृहिसादृश्येन केवलं प्राप्यन्ते, सादृश्यं च भूयोऽवय-
यसामान्यम्—एवं च यथा मृहावयवानां मृहिशब्दाप्यता तथैव नी-
वारावयवानामपीति नावसरो मन्त्रोहस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह न मन्त्रमिति । ‘प्रतिनिध्यापात्ते’ धृतद्रव्यस्य प्रति-
निधिरूपेण मृहीने तादृशे द्रव्यान्तरे—‘मन्त्रम्’ ‘न’ ऊहेत् । धृतद्रव्य-
वाचकशब्दस्थाने प्रतिनिधिद्रव्यवाचकशब्दं नोहेदित्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) ६।३।२७—२८ नोहं विदध्यात् खलु चक्षुरादौ ।

(१) ऊहविचारो वर्तते ।

(२) अग्नीषोमीयपशौ अग्निगुणैरे पशुसम्यन्धिना सूर्यादिसंसर्ग
आम्नायते ‘सूर्यं चक्षुर्गमयताम्—वातं प्राणमन्वसृजतात्—दिशः श्रोत्रम्’
इत्यादि । अस्ति च द्विपशुयागः ‘मैत्रं श्वेतमानभेत-वाचनं कृष्णम्’
इति । अत्र चोक्तो मन्त्रोद्देशः ।

(३) तत्र सन्देहः—उक्तो मन्त्रो यदा द्विपशुयामे पठ्यते तदा किं चक्षुरित्याद्येकवचनान्तस्थाने द्विवचनान्ता ऊहनीया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पशुभेदेन चक्षुरादीनि भिन्नानि । तस्मादूहनीया इति ।

(५) सिद्धान्तः—चक्षुःशब्देनात्र शरीरगतं गोलकं न विवक्षितम् । तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ चक्षुर्द्वयभावेनानन्वय एकवचनस्य स्यात् । गोलकस्य च सूर्यादिप्राप्त्यसम्भवः । यद् रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं ते-
जोमात्रं तदेवात्र चक्षुःशब्देन विवक्षितम् । तत्र पश्वनेकत्वेऽपि एकीभूयैव सूर्यम्प्राप्तुं शक्नोति । तस्माच्चास्त्युह इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नोहमिति । 'चक्षुरादौ' चक्षुः प्राणं श्रोत्रम् इत्येक-
वचनान्तेषु शब्देषु—'ऊहं' द्विवचनाद्यूहं—'न' 'विदध्यात्'—द्विपशुयामे
इति शेषः ॥ १० ॥

(११) ६।३।२६—३१ अभ्यासमुच्छेत् पदमेकधेति

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पूर्वोदाहृते एवाग्निगुप्तैरे ध्रूयते—'एकध्राऽस्य त्वचमाच्छ्रय-
तात्' इति । इदमपि द्विपशुयामे चोदकेन प्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—एकधेति पदं द्विपशुयामेऽभ्यसितव्यमुत यथाव-
स्थितमेव प्रयोक्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथावस्थितमेव प्रयोक्तव्यम् । एकधेत्यनेन सा-
हित्यमात्रमुच्यते । पश्वनेकत्वेऽपि त्वगुत्पादनस्यैककालीनत्वं बहुषु-
रूपकर्तृकं घटत एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतायेकपशौ साहित्यार्थो नान्येति । तस्मात्
सकृत्त्वमेव एकधाशब्दस्यार्थः । '२३क् अवयवशोऽसकृत् न द्वैतव्या अपि
तु सर्वाऽपि सकृत् एकप्रयत्नेनैव द्वैतव्येति' वाक्यस्यार्थः । य एव चार्थः
प्रकृतौ स एव विकृतावप्युचितः । ततः बहुष्वपि पशुषु प्रतिपशु सकृत्त्वम-
भिधातुम् 'एकधा' इति पदमभ्यसितव्यमिति ॥

एतदभिप्रेत्याह अभ्यासमिति । 'एकधेति' 'पदम्'—'अभ्यासम्'
'मुच्छेत्' प्राप्नुयात्—द्विपशुयामे इति शेषः ॥ ११ ॥

(१२) ६।३।३२—४० स्यादूहनं मेघपतेर्विकृत्याम् ।

(१) ऊहविचारः ।

(२) अग्निगुप्तैरितिगदस्यादाविदमाम्नायते—'दैव्याः शमितार उत
च मनुष्या आरभ्यम्—उपनयत मेध्या दुर—आशाम्नानामेघपतिभ्यां
(यचित् मेघपतये इति पाठः) मेघम्' इति । अस्यार्थः—'शमितारः
पशुघातिनो द्विविधाः—दैव्याः मानुषाश्च—तानुभयरूपान् सम्बोध्य होता

(३) तत्र सन्देह — एष समानविधानत्वे सति किं सवनीयादिषु अग्निगौ-‘प्रास्मै’ इति एकवचनान्तस्य स्थाने बहुवचनान्तस्योह कर्तव्य उत नेति । [मेषोविषये लिङ्गस्योहो न भवतीति निर्णीतं नवमस्याधे पादे ।]

(४) पूर्वपक्ष — उह कर्तव्य } पत्यधिकरणयुक्तयोऽप्राप्यनुस
(५) सिद्धान्त नोह } न्धेया उभयत्र ।

एतदभिप्रेत्याह नोह इति । ‘तुल्यविधानपक्षे’ सवनीयपशवोऽग्नी वामीयेन यदि तुल्यविधानास्तदा-‘अग्निगौ’ प्रास्मै इत्यस्य स्थाने— ‘ऊह’ द्विवचन-बहुवचनान्तादे — ‘न’-कार्य इति शेष ॥

[न्यायमालाकारमतेन तु पाशव्यायेनास्येय लिङ्गवचनयोऽवम योरूह] ॥ २ ॥

(६) ६।३।२३—२६ न मन्त्रमृहेत् प्रतिनिध्यापात्ते

(१) ऊहविचारो घर्तने ।

(२) धृतस्य द्रव्यस्यापचारे तत्सदृश द्रव्यान्तरं तस्य प्रतिनिधिर्भूयतीति स्थितम् । तत्र ग्रीहीणामपचारे नीरारास्तत्स्थाने निविशन्ते । तदेतत्सर्वं पष्ठे स्थितम् । ग्रीहिसम्यन्धी च मन्त्र आम्नात ‘स्योन ते सदनं वृणोमि धृतस्य धारया सुशेव कल्पयामि तस्मिन् सीदाम ते प्रति तिष्ठ ग्रीहीणाम्मेव सुमनस्यमाना’ इति ।

(३) तत्र सशयः—ग्रीहीणामपचारे यदा नीवारा उपादीयन्ते तदाऽस्मिन् मन्त्रे किं ग्रीहीणामित्यस्य स्थाने नीराराणामित्यूहनीयमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्ष अर्घ्यानुसारादूहितव्यमिति ।

(५) सिद्धान्त — नीवारचरौ नीवाराणां तत्साधनत्वेन ग्रीहिस्था नीयतया पिहितानां भवति मन्त्रस्योह । इह तु न नीवारा साधनत्वेन पिहिता किन्तु ग्रीहिसादृश्येन केवलं प्राप्यन्ते, सादृश्यं च भूयोऽवयवसामान्यम् एयं च यथा ग्रीहावयवानां ग्रीहिशब्दाव्यवता तथैव नीवारारवयवानामपीति नावसरो मन्त्रोदस्थितिः ।

एतदभिप्रेत्याह न मन्त्रमिति । ‘प्रतिनिध्यापात्ते’ धृतद्रव्यस्य प्रतिनिधिरूपेण गृहीते तादृशे द्रव्यान्तरे—‘मन्त्रम्’ ‘न’ ऊहत् । धृतद्रव्यपाचकशब्दस्थाने प्रतिनिधिद्रव्यपाचकशब्द नोहेदित्याशयः ॥ १ ॥

(१०) ६।३।२७—२८ नोहं विदध्यात् खलु चक्षुरादी ।

(१) ऊहविचारो घर्तने ।

(२) अग्नीषोमीयपशौ अग्निगुप्ते पशुसम्यन्धिर्ना सूर्यादिसर्ग आम्नायते ‘सूर्यं चक्षुर्गमयतात्-शतं प्राणमन्यमृजतात्-दिशं धोत्रम्’ इत्यादि । अस्ति च द्विपशुषाम् ‘मैत्र इत्यतमाभत-घाघ्ण वृष्णम्’ इति । अत्र चोती मन्त्रोदघमातः ।

(३) तत्र सन्देहः—उक्तो मन्त्रो यदा द्विपशुयागे पठ्यते तदा किं चक्षुरित्याद्येकवचनान्तस्थाने द्विवचनान्ता ऊहनीया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पशुमेवेन चक्षुरादीनि भिन्नानि । तस्मादूहनीया इति ।

(५) सिद्धान्तः—चक्षुःशब्देनात्र शरीरगतं गोलकं न विवक्षितम् । तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ चक्षुर्द्रव्यभावेनानन्वय एकवचनस्य स्यात् । गोलकस्य च सूर्यादिप्राप्त्यसम्भवः । यद् रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं ते-
ओमात्रं तदेवात्र चक्षुःशब्देन विवक्षितम् । तच्च पश्वनेकत्वेऽपि एकीभूयैव सूर्यम्प्राप्तुं शक्नोति । तस्मान्नास्त्यूह इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नोहमिति । 'चक्षुरादौ' चक्षुः प्राणं श्रोत्रम् इत्येक-
वचनान्तेषु शब्देषु—'ऊहं' द्विवचनाद्यूहं—'न' 'विदध्यात्'—द्विपशुयागे
इति शेषः ॥ १० ॥

(११) ६।३।२६—३१ अभ्यासमृच्छेत् पदमेकधेति

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पूर्वोदाहने एवाग्निगुप्तैरे धूयते—'एकधाऽस्य त्वच्चमाच्छ्रु-
तात्' इति । इदमपि द्विपशुयागे चोदकेन प्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—एकधेति पदं द्विपशुयागेऽभ्यसितव्यमुत यथा-
स्थितमेव प्रयोक्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथावस्थितमेव प्रयोक्तव्यम् । एकधेत्यनेन सा-
हित्यमात्रमुच्यते । पश्वनेकत्वेऽपि त्वगुत्पादनस्यैककालीनत्वं बहुपु-
रुषकर्तृकं घटत एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतायेकपशौ साहित्यार्थो नान्येति । तस्मात्
सहस्रमेव एकधाशब्दस्यार्थः । '१२६ अथयवशोऽसहस्रं न छेत्तव्या अपि
तु सर्वाऽपि सहस्रं एकप्रयत्नेनैव छेत्तव्येति' वाक्यस्यार्थः । य एव चार्थः
प्रकृतौ ॥ एव विहृताग्रप्युचितः । ततः बहुपुत्रपि पशुषु प्रतिपशु सहस्रम-
भिधानुम् 'एकधा' इति पदमभ्यसितव्यमिति ॥

एतदभिप्रेत्याह अभ्यासमिति । 'एकधेति' 'पदम्'—'अभ्यासम्'
'अच्छेत्' प्राप्नुयात्—द्विपशुयागे इति शेषः ॥ ११ ॥

(१२) ६।३।३२—४० स्यादूहने मेघपतेर्विकृत्याम् ।

(१) ऊहविचारः ।

(२) अग्निगुप्तैरितिगदस्यादाविद्रमाभ्यायने—'दैव्याः शमितार उत
च मनुष्या आरभ्यम्—उपनयत मेघ्या दुर—आशासानामेघपतिभ्यां
(कश्चित् मेघपतये इति पाठः) मेघम्' इति । अस्यार्थः—'शमितारः
पशुधातिनो द्विविधाः—दैव्याः मानुषाश्च—तानुमयरूपान् सम्योच्य होता

कर्तव्य निर्दिशति—धारम्म कर्तव्य—‘मेधो’ यज्ञ—तद्योग्यान् ‘दुर’
पदार्थान् हिंसाहेतुन्—इहानयत—किं कुर्वन्त—यज्ञपतिभ्यां यज्ञमाशा-
साना । इति ।

(३) तत्र सशय—यदुपशुयुक्तासु विहितेषु द्विवचनान्तस्य मेध-
पतिशब्दस्योद्गोऽनूद्गो वेति ।

(४) पूर्वपक्ष—अग्नीषोमीये पशौ यजमान अग्नीषोमौ चेति
त्रयो मेधस्य पतय । तेष्वेकप्रचनस्य द्विवचनस्य वा प्रवृत्तौ अपि य-
ज्ञितस्य विवृतायनूद्ग इति ।

(५) सिद्धान्त—मेधस्य यजमानार्थस्य नैराशासनीयम्—तस्य
‘सङ्ग’त्वात् । देवतार्थस्य त्वाशासनीयम् । ततो ‘मेधमाशासाना’ इत्येतद्
देवतायामेव समर्पेतार्थम् । सम्प्रदानमूताया देवताया अपि मेधपतित्वम्
विशुद्धम् । देवताकारेण चैकत्वादभित्वन्मोमत्वाकारेण च द्वित्वात् परस्वच-
नद्विवचन उपपन्ने । तस्माद्देवतानुसारेण मेधपतिशब्दे विवृतायनूद्ग इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । ‘विहृत्याम्’ विवृतियामे—‘मेधपते’—
मेधपतिशब्दस्य—‘ऊहनम्’ ऊह—‘स्याम्’ कर्तव्य—देवतानुसारेणे-
ति शेष ॥ १२ ॥

(१३) ६।३।४१-४२ एकद्विवाची न खनूहितव्यः

(१) पूर्वाधिकरणशेष ।

(२) नानापशुसम्पत्तिकामस्य यदुद्देय्य पशुराप्नात—‘य का-
मयेत प्रथेय पशुभिः प्रप्रजया जायेथ इति स एतामर्षिं वशामादित्येभ्यः
कामायालमेन इति [‘यशा’ वन्ध्या ‘कामाय’ कामुकेभ्यः] । अत्र पूर्वो-
द्वाहतो मन्त्रश्चोदकेन प्राप्त ।

(३) तत्र सशय—किं ‘मेधपतये’ इत्येकवचनान्त ‘मेधपतिभ्या-
म्’ इति द्विवचनान्तो वा शब्द आदित्यानां बहुत्वात् बहुवचनान्तत्वेनो-
हनीय उत यथास्थित एव पठनीय इति ।

(४) पूर्वपक्ष—यद्विवचनान्तत्वेनोहनीय—यथा मेधपतिभ्यामि-
त्युह्यते—यथा वा पाश इत्येकवचनान्त ऊह्यते तद्वदयेति ।

(५) सिद्धान्त—प्रवृत्तायेकप्रचनान्त शब्दोऽग्नीषोमयोर्गणैकत्र
प्रवृत्ते । आदित्यानामपि गणत्रय समानम् । तस्मादनूद्ग इति ।

एतदभिप्रेत्याह एकवेति । ‘एकद्विवाची’ एकवचनान्त ‘मेधपतये’
इति द्विवचनान्तश्च ‘मेधपतिभ्याम्’ इति शब्द—‘न’ ‘ऊहितव्य’ बहुव-
चनान्तत्वेन—छादशादित्यदैवते पशाविति शेष ॥ १३ ॥

(१४) ९।३ ४३ एकादशिन्यां विकृतिस्तु तस्य ।

- (१) पूर्वाधिकरणशेष ।
 (२) यूपैकादशिन्या अग्न्यादिदेवताका एकादश पशव आम्ना-
 ता । ते च पशव स्वनाम्ना अन्यत्राम्नाता । अत्रापि मेघपतिमन्त्र
 श्रोदकप्राप्त ।
 (३) तत्र सन्देह —अत्र बहुवचनान्तत्वेनोहो भवत्युत नेति ।
 (४) पूर्वाधिकरणन्यायेन नोह इति ।
 (५) सिद्धान्त —नात्र पूर्वाधिकरणन्याय प्रवर्तते । तद्वादित्यग-
 णस्य देवतात्वम्—अत्र तु अग्न्यादीनामेकैकस्य पृथगेव देवतात्वम् । त-
 स्मादत्र बहुवचनान्तत्वेनोह कार्य इति ॥ १४ ॥

न्यायास्तृतीये नवमस्य पादे
 चतुर्दशैवात्र सुधीभिरुक्ताः ।

स्पष्टम् ॥

इति नवमस्य तृतीय ।

अथ नवमस्य चतुर्थः पादः ।

(मन्त्रोहप्रसङ्गपतितविचारपर)

(१) ६।४।१-१६ समस्य वङ्कयो वाच्याः

(१) मन्त्रोहविचारो वर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुवृत्तीपोमीय । तत्राग्निमुपैषे इदमाग्ना-
 यते—‘पङ्क्तिशतिस्य वङ्कय ता अनुष्ठयोच्यायतात्’ इति । [‘व-
 ङ्कय ’ वक्त्राणि पार्श्वस्थानि—तान्यस्य पशो पङ्क्तिशतिसङ्ख्याकानि—
 ताश्च वङ्क्यो ‘अनुष्ठय’ अनुष्ठाय अनुक्रमेण गणयित्वा—‘उच्ययाधय
 तात्’ उद्धरतात्—इत्यर्थः] । सोऽयं मन्त्र चोदकेन द्विपश्यादीन् पशुगणान्
 प्राप्त । एकपशुमप्रयुक्तस्य मन्त्रस्य पशुद्वयमप्रति प्रयोगे ऊहे कर्तव्ये—

(३) सशय —ऊहस्य किं स्वरूपम्—किं पङ्क्तिशतिरिति पद द्विर-
 भ्यसनीयमुत पङ्क्तिशतद्वय समस्य (मेलयित्वा) मन्त्र प्रयोक्तव्य इति ।

(४) पूर्वपक्ष —प्रवृत्तापेकस्य पशो पङ्क्तिशति वङ्कय उक्ता ।
 एव च पशुद्वये प्रत्येकपशौ पङ्क्तिशतिरिति यदि यथावस्थित एव मन्त्र-
 प्रयुज्येत तर्हि पशुद्वयगता सग्रा वङ्कयो नोक्ता स्युः । पङ्क्तिशतद्वय

सम्मेत्य द्विपञ्चाशदिति प्रयोगे श्रौत पङ्क्तिशतशब्दः परित्यक्त स्यात् । तस्मात् पङ्क्तिशतशब्दोऽभ्यसनीय इति ।

(५) सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराण्युहनीयानि । सहस्रपेयानां घग्नीणां चात्र मुख्यता । तस्माच्चासा इत्येतां समस्य वक्तव्या । तथा च 'द्विपञ्चाशदन्तयोर्वङ्कय' 'अष्टसप्ततिरेषा चङ्कय' इत्यादि पशुष्टित्वनिश्चयानुसारेण ऊहनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—'समस्येति । 'वङ्कय' 'समस्य पशुसहस्रानुसारेण' मेलयित्वा यथायोगं सहस्रयामुद्घृत्या 'वाच्या' प्रयोज्या —द्विपञ्चाशदिति शेषः ॥ १ ॥

(२) ९।४।१७-२१ समासोऽश्वे विकल्पितः ।

(१) ऊहयिचारो वर्तते ।

(२) अभ्यमेधे सन्ति त्रयः सवनायाः पशवः —'अश्व —तूपर — गोमृग —ते प्राजापत्या' इति । तेष्वस्य चतुस्त्रिंशदङ्कयः । तथा च मन्त्र 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो दधरन्धोर्वङ्कोरन्धस्य स्वधितिः समेति' इति । तूपरस्य गोमृगस्य च पङ्क्तिशतित्वं । एव सति अधिगुप्तैरेधयते—'न चतुस्त्रिंशदिति प्रयात् —पङ्क्तिशतित्वेऽपि प्रयात्' इति । प्रवृत्तौ चाग्नीषोमीय पङ्क्तिशतित्वङ्कयः इति वचनम् । तत्रात्र चोदधनं प्राप्तम् ।

(३) तत्र सशयः —अश्वविषये कथमप्रयोगः —किं चतुस्त्रिंशदिति

विगुणा पङ्क्तिशतित्वं
वाक्यानुसारेण
इति ।

(४) पूर्वपक्षः —'न चतुस्त्रिंशत् इति निषेधात् तत्प्रयोगोऽन्यास्यः । तस्मात् 'पङ्क्तिशतित्वेऽपि प्रयात्' इति वचनस्यानुसारेण पङ्क्तिशतित्वं शक्यस्यापि सङ्ख्या धृत्वा पङ्क्तिशतिसङ्ख्या समस्य त्रिगुणीकर्तव्यमिति । अथवा 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो दधरन्धोर्वङ्कोरन्धस्य स्वधितिः समेति' इति वचनस्य अश्वविषये विशिष्य 'चतुस्त्रिंशत्' इत्येव वक्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः —चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्याग्रहणं अश्वचङ्करीणां तत्सहस्रयकत्वेन 'चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यादि' मन्त्रवचनं च प्राप्तम् । तन्निषेधपुरस्सरं पङ्क्तिशतिसङ्ख्याग्रहणञ्च 'न चतुस्त्रिंशदिति प्रयात्' पङ्क्तिशतित्वेऽपि प्रयात्' इति वाक्येन प्राप्तम् । परमन्थोस्तु तत्पक्षलाभाद् विकल्पः —अश्वविषये 'चतुस्त्रिंशत्' तूपरगोमृगयोस्तु प्रत्येकं पङ्क्तिशतित्वेऽपि वक्तव्यम्—इत्येव कल्पः । (२) त्रिष्वपि पङ्क्तिशतित्वेति पङ्क्तिशतित्वस्य समस्य 'अष्टसप्ततिरित्यत्र' वक्तव्यमप्यपरं कल्पः इति ।

एतदभिप्रेत्याह समास इति । 'अश्वे'—'समासः' षड्विंशतित्रयं समस्य प्रयोगः—'विकल्पितः'—विकल्पेन प्रयोक्तव्यः । षड्विंशति-त्रयं समस्य वचनमित्येकः कल्पः—अश्वे चतुस्त्रिंशदेव वक्तव्यमित्यपरः इति भावः ॥

[न्यायमालायामत्राधिकरणद्वयं कृतम् । भाष्यपुस्तकेऽपि तदनुसारेणैव पार्यक्ष्यं दृश्यते । न तु भाष्ये तस्य प्रमाणं लभ्यते । भाष्ये च चरमः सिद्धान्त एवमुक्तः—'तस्मात् समस्य वचनं कर्तव्यम्—ऋचश्च विध्यन्तरेण विहितत्वात् वैशेषिकं वचनम्' इति । इदं चाधिकरणसिद्धान्तोपन्यसनं मण्डनोक्तमेवाधिकरणस्वरूपमुपोद्बलयति] ॥ २ ॥

(३) ६।४।२२ वनिष्टुभावो नोलुके

(१) ऊहे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमीयाग्नीषोमीये पशौ अधिशुत्रैवे वचनम्—'वनिष्टुम् अस्य मा राविष्ट—उरूकं मन्यमानाः' इति ।

(३) तत्र संशयः—उरूकशब्दोऽथ किमुलूकवचन उत घषावचन इति [यदि उलूकवचनस्तर्हि अनेकपशवपि विहृतौ यथास्थित एव प्रयोगः । यदि तु घषावचनस्तर्हि पशुसङ्ख्यानुसारिणी घषासङ्ख्येति उरूकमित्यत्र 'उरूके' 'उरूकाणि' इति यथायोगमूहनीयमभवति] ।

(४) पूर्वपक्षः—रलयोरभेदादुच्चारणे उरूकशब्द उलूकवचन एव ग्राह्यः । पशोर्यपासमीपवर्ती कश्चिदङ्गविशेषः 'वनिष्टुः' इति कथ्यते । तस्य उलूकसदृशाकारत्वात्तत्रोलूकप्रमः सङ्गच्छते । तथाच 'तदुलूकमिति मन्यमानाः वनिष्टुम् मा राविष्ट—तस्य लयनं मा कुर्यात्' इति ग्रैपस्यार्थः समीचीन इति ।

(५) सिद्धान्तः—पशोः शरीरे वनिष्टुसन्निधाने घषा वर्तते । अतो घषान्नमेण वनिष्टोर्लयनं सम्भवति—नोलूकपक्षिणः । सम्भवत एव भ्रान्त्या लयनं निषिध्यते । तथा च घषालयनकाले तदुभ्रान्त्या वनिष्टुमपि मा लायीः इत्यर्थः ग्रैपस्य । एवमेव च ग्रैपस्य भ्रमनिवारणरूपदृष्टार्थता सम्पद्यते । तस्माद् घषावचन एव उरूकशब्दः । तथाऽनेकपशुषु यथायोगं 'उरूके' 'उरूकानि' इत्यूहनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह वनिष्टुति । 'उलूके' पक्षिणि—'वनिष्टुभावः' वनिष्टुत्वप्रमः—'न' सम्भवति—तस्मादुरूकशब्दो नोलूकपक्षिरचनोऽपि वनिष्टुसन्निहितवषावचन एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) ९।४।२३-२४ पशसा चाहुसंस्तुतिः ।

(१) ऊहे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) अधिगुणैरे वाक्यान्तरम्—‘प्रशसा वाहृ वृणुतात् (कर्तयेत्)’ इति ।

(३) तत्र सन्देह — प्रशसाशब्दस्य कोऽर्थः — किमत्र ‘प्रशस्’ इति सान्तप्रातिपदिकस्य तृतीयान्त रूपम्—‘प्रशस्’ च सङ्ग्राहकम्— उत ‘प्रशस’ इत्यनारान्तप्रातिपदिकस्य द्विवचनान्त छान्दस रूपम्—तथा च ‘प्रशस्तौ वाहृ इत्यर्थः’ इति ।

(४) पूर्वपक्षे ‘असिं वा शास इत्याचक्षते’ इति ब्राह्मणवाक्यबलात् प्रशसाशब्दः असिमेव वक्ति । एव च असिना वाहृ कर्तनीयादित्यवार्थः सम्यक् । एव च दृष्टार्थस्य लाभात् असिरेव प्रशसाशब्दस्यार्थः इति ।

(५) सिद्धान्त — शसु स्तुतात्रित्यस्माद्धतो प्रशसाशब्द उत्पन्नः । तत्र प्रशसशब्दस्य च द्विवचनान्त छान्दस रूपः प्रशसा इति । तेन प्रशस्तौ इत्यस्यार्थो लभ्यते । प्रवृत्ते च कात्स्न्यमेव बाहो प्राशस्यम् । एव च ‘प्रशसा वाहृ वृणुतात्’ इत्यस्य ‘नि शेषेण वाहृ उद्धर्तव्यौ’ इतीदृशो दृष्टार्थो लभ्यते । न चात्र असे कर्तनसाधनस्य युक्तम्—स्वधितैरेव तासा धनस्येन विहितत्वात् इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रशसेति । ‘प्रशसा’ इति शब्द — ‘बाहो’ ‘सस्तुति’ प्रशसेत्यर्थः । तथाच पशुनेकच वाहृ इत्यस्य स्थाने बहुवचनान्तं वा घृहणीयमिति भावः ॥ ४ ॥

(५) ६।४।२५—२७ कृत्स्नोद्धृतौ श्येनवचः ।

(१) ऊहप्रसङ्गविचारः ।

(२) अधिगुणैरेऽपर वचनम्—‘श्येनमस्य वक्षः वृणुतात्’ इति ।

(३) तत्र सशय — श्येनशब्दस्यात्र कोऽर्थः — श्येनपक्षिवाचकोऽयं मुत कात्स्न्यवाचक इति ।

(४) पूर्वपक्ष — ‘अस्य पशो वक्षः श्येन कुर्यात्’ इत्यत्र कर्तनाद्युपायेन पक्षवच्छ्रवायाकार सम्पाद्य श्येनपक्षिसादृश्यं पशुरक्षसि कर्तय नया प्रतीयते—तथासति पशुशब्दत्वे श्येनानीति बहुवचनात्तद्वृहणीयमिति ।

(५) सिद्धान्त — वक्षसि श्येनसादृश्यं स्वभावेनैवास्ति । तस्मात् ‘यथा स श्येनाकारो न भवेत् तथा साकल्येनोद्धरणीयम्’ इति साकल्यविवक्षयैव श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथासति हविरयिकलभयति । एव च सति पशुशब्दत्वेऽपि नोह साकल्यस्य साधारण्यादिति ।

एतदभिप्रेत्याह कृत्स्नेति । कृत्स्नोद्धृतौ सकलस्य वक्षस उद्धरणं यथा स्यात् तथा कर्तयमित्यस्मिन्नेवार्थ—‘श्येनवचः’ श्येनशब्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ १ ॥

(६) ६।४।२८ ऽ[अ]ग्निहोत्रार्थोद्धृतं यजिः ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) अग्निहोत्रप्रकरणे ज्योतिष्मतीष्टिरूपं प्रायश्चित्तमग्निशमननिमित्तकमाप्नायते-अग्नये ज्योतिष्मने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्-यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उद्गायेत् इति । प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्हपत्यादुद्धृत्याग्निराहवनीये प्रक्षिप्यते-सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिदग्निहोत्रहवनात् प्रागेव यदि शाम्येत् तदानीमियमिष्टिः प्रायश्चित्तम् इत्यस्यार्थः ।

(३) तत्र संशयः-दर्शयागार्थं गार्हपत्याद् उद्धृतोऽग्निर्यदि शाम्येत्तदाऽपीयमिष्टिः कर्तव्योत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः-अग्न्युद्धानमेव प्रायश्चित्तस्य निमित्तम् । तस्य अपि सत्यात् कर्तव्येयमिष्टिरिति ।

(५) सिद्धान्तः-अग्निहोत्रोद्धृतस्यैवाग्नेरुद्धानं प्रायश्चित्तस्य निमित्तमिति प्रकरणादवगम्यते । अनया चेष्टया योऽग्निरुत्पाद्यते सोऽग्निहोत्रार्थैव भवति । तथासत्यग्निहोत्रस्यैवेयमिष्टिः सामवायिकमङ्गमवति । अतोऽग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्यैवाग्नेरुद्धानस्य प्रायश्चित्तनिमित्तस्याभावात् दर्शार्थोद्धृतस्योद्धाने न प्राप्नोतीयमिष्टिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह अग्नीति । 'अग्निहोत्रार्थोद्धृतं' अग्निहोत्रार्थमुद्धृतो योऽग्निस्तस्यैव उद्धाने-यजिः ज्योतिष्मतीष्टिः-कर्तव्या-न तु दर्शार्थमुद्धृतस्याग्नेरुद्धाने इत्याशयः ॥ ६ ॥

(७) ६।४।२९-३० नेष्टिर्ध्याग्निशमने ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) इदमाप्नायते-धायो गतश्रियः आहवनीय इति । गतश्रीशब्दश्लोक्तः-अयो ह वै गतश्रियः-ब्राह्मणः शुश्रुवान्, ब्रामणीः, राजन्य इति । एतेष्वन्यतमेनाहवनीयोऽग्निर्धाय इति वाक्यार्थः ।

(३) तत्र संशयः-गतश्रीमिः धार्यमाणस्याग्नेर्यदोद्धानं तदा ज्योतिष्मतीष्टिर्निर्वपणीयोत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः-गतश्रीधार्यमाण आहवनीयोऽग्निः-सर्वकर्मार्थः । एवं च सोग्निहाप्रार्थोऽपि भवेदेव । तस्मात् तस्योद्धाने पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रायश्चित्तेष्टिः प्राप्तेति ।

(५) सिद्धान्तः-न ह्याहवनीयस्य धारणेऽग्निहोत्रं निमित्तम् । एवं धार्यमाणस्याग्नेः सर्वकर्मार्थताऽपि न शक्यतेऽध्यवसितुम् । तथा चास्योद्धानं न प्रायश्चित्तस्य निमित्तमवति । केवलमग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्योद्धानं तन्निमित्तमिति स्थितम् । नचात्र तदस्ति । तस्मात् निमित्ताभावात्

नास्ति प्रायश्चित्तेष्टिर्घार्याग्न्युपशमे इति ।

एतदभिप्रेत्याह-नेष्टिरिति । 'घार्यस्य' गतश्रीभिर्घार्यमाणस्य अग्ने-
'गमने' उद्धाने- 'इष्टि' प्रायश्चित्तरूपा ज्योतिष्मतीष्टि — 'न'—वर्तयेति
शेष ॥ ३ ॥

(८) ६।४।३१ मन्त्रो दशोद्धृतो न च ।

(१) प्रासङ्गिको विचार ।

(२) अग्निहोत्रे अग्न्युद्धरणमन्त्र आम्नात — 'वाचा त्वा होत्रा,
प्राणेनोद्रात्रा, चक्षुषाऽध्वर्युणा, मनसा ब्रह्मणा, श्रोत्रेणाग्नीधा एतैस्त्वा
पञ्चभिर्दध्यैर्ऋत्विग्भिरुद्धरामि' इति ।

(३) तत्र सन्वेह — यदा दर्शार्थमग्निरुद्ध्रियते तदाऽप्यय मन्त्र
पठनीय उत नेति ।

(४) पूर्वपक्ष — दर्शपूर्णमासार्थं योऽग्निरुद्ध्रियते तस्मिन्नग्नौ दर्श-
दिने साय प्रतिपदि प्रातश्चाग्निहोत्रमनुष्ठीयते । एव च तस्याप्यग्निहो-
त्रार्थता । तथाच तत्रापि मन्त्रपाठ प्राप्त एवेति ।

(५) सिद्धान्त — दर्शदिनेऽपि प्रातर्ग्निरुद्ध्रयनानन्तरमेव दर्शार्थ-
मग्न्युद्धरणमन्याधान च क्रियते । अतो दर्शार्थोद्धरणकाले अग्निहोत्रार्थो-
द्धरणरूपनिमित्तस्याभावात् नास्ति नैमित्तिको मन्त्रपाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह मन्त्र इति । 'दर्शोद्धृते' दर्शार्थमग्न्युद्धरणे 'मन्त्र'
'च' 'न' पठनीय । यथा तदुद्धाने प्रायश्चित्तेष्टिर्न भवति तथैव तदुद्धरणे
मन्त्रपाठोऽपि न भवतीति चकारार्थ ॥ ८ ॥

(९) ६।४।३२-४० नादित्ये पयसो धर्माः ।

(१) प्रासङ्गिको विचार ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रूयते 'आदित्य प्रायणीय पयसि चर' इति ।

(३) तत्र सशय — प्रदेयद्रव्यस्य ये धर्मा समन्त्रकत्वाद्यस्ते यथा
चरौ तथा पयस्यपि उत नेति ।

(४) पूर्वपक्ष — यथा चरोस्तथा पयसोऽप्यस्ति देवतासम्यन्ध ।
ततश्च उभयोरपि प्रदेयद्रव्यत्व समानम् । तस्माद् यथा चरौ निर्वापाय
घातादय समन्त्रका प्रदेयधर्मा अनुष्ठीयन्ते तथैव पयस्यप्यनुष्ठेया इति ।

(५) सिद्धान्त — उदाहने वाक्ये पयसोत्यत्र सप्तम्या पय श्रपणा-
धाररूपेणोक्तम् न प्रदेयरूपेण । तस्मात् तत्र प्रदेयधर्मा ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । आदित्ये 'आदित्यदैवते चरौ निरुतये'—'पयस'
चरश्रपणार्थं यत् पय तस्मिन्—'धर्मा' प्रदेयद्रव्यधर्मा 'न'—अनुष्ठेया
इति शेष ॥ ९ ॥

(१०) ६।४।४१-४२ ते स्युरभ्युदये पुनः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्त्यभ्युदयेष्टिः । तत्रोक्तम्—‘ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय दधनि चरुम्—येऽग्निष्ठाः तान् विष्णवे शृते चरुम्’ इति [अधिकञ्चास्या इष्टेः स्व-
रूपं पट्टीयपञ्चमपादप्रथमाधिकरणे द्रष्टव्यम्] ।

(३) तत्र सन्देहः—अत्रोक्तयोर्दधिभृतयोः प्रदेयद्रव्यधर्मा अनुष्ठेया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्राप्युभयत्र सप्तमीनिर्देशात् पूर्वाधिकरणन्यायेन नैवानुष्ठेया धर्मा इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणवाक्ये पयसः प्रदेयत्वन्न भृतमपि स्था धारत्वमेव । अत्र तु यथा तण्डुलानां प्रदेयत्वं तथैव दधिभृतयोरपि भूयते । तस्मात् प्रवृत्तयोरनयोः प्रदेयधर्माः कर्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह—‘अभ्युदये’ अभ्युदयेष्टौ—‘पुनः’ तु—‘ते’ प्रदेयद्रव्य-
धर्माः—‘स्युः’—अनुष्ठेया इति शेषः ॥ १० ॥

(११) ६।४।४३-४४ न ते स्युः पशुकामेष्टौ

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति पशुकामेष्टिः—‘यः पशुकामः स्यात् सोऽमायास्या-
मिष्ट्वा यत्सानपाकुर्यात्’ इति । तत्रैव पुनरास्नातम्—‘ये मध्यमाः स्युः
तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात्—ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय
प्रदात्रे दधनि चरुम्—येऽग्निष्ठाः तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते
चरुम्’ इति ।

(३) तत्र संशयः—अत्र दधिभृतयोर्देयधर्मा अनुष्ठेया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन अनुष्ठेया इति ।

(५) सिद्धान्तः—नास्त्यत्राभ्युदयेष्टिस्तस्यम् पाठसाम्येऽप्यपूर्वक-
र्मत्वादर्थसाम्यात्मायात् । तस्माद् दशमाधिकरणन्यायोऽत्र प्रवर्तते ।
तथाच श्रयणाधारत्वाद् दधिभृतयोस्तत्र नैवानुष्ठेया देयधर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘ते’ देयधर्माः—‘पशुकामेष्टौ’—‘न’ ‘स्युः’—
अनुष्ठेया इति ॥ ११ ॥

(१२) ६।४।४५-५० श्रयणं स्यादधर्मकम् ।

(१) प्रासङ्गिको विचारो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे पयःप्रभृतिभिर्द्रव्यैर्ग्रहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य
मिश्रणमास्नातम्—‘पयस्ता मन्त्रावरणं श्रोणाति—सन्तुभिर्मन्थिनम्—

धानामिहारीयोजनम् - हिरण्येन शुक्तम्--आज्येन पात्नीयतम्' इति ।
['अथर्ण' मिथ्रणम्] ।

(३) तत्र सशय -- अत्रोक्तश्रयणार्थं पयश्चादौ देयधर्मा अनुष्ठेया
उत नेति ।

(४) पूर्वपक्ष -- यदत्र सोमेन मिथ्रण तत् सहप्रदानार्थमेव । तस्मात्
प्रदेये सोमे ये मयादयो धर्मा अनुष्ठीयन्ते ते पय प्रभृतिषु कर्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्त मिथ्रण हि सोमसस्कारार्थम् । मैत्रावरुणमि
त्यादौ सोमस्य प्राधान्य गम्यते- पयसेत्यादौ च पय प्रभृतीनां तदर्थं
त्यम् । सस्कारकद्रव्यस्य च न प्रदेयता । तस्मात् प्रदेयधर्मास्तत्र नानु
ष्ठेया इति ।

एतदभिप्रेत्याह ध्रुवणमिति । 'अथर्ण' पय प्रभृतिभिः सोमस्य मिथ्र
णम्- 'अधर्मकम्' पय प्रभृतिषु देयधर्मानुष्ठानयोजितम्--'इत्यात्' इति
सम्यग् ॥ १२ ॥

(१३) ६।४।५१-५५ शेषो निषिद्ध उत्सर्गं

(१) प्रासङ्गिको विचार ।

(२) अग्रमेधे ध्रुवने--'ईशानाय परस्वत आलम्भे' इति--['पर-
स्वत' आरण्यानित्यर्थः] तत्प्रवृत्त्य पुन ध्रुवते--'पर्यग्नितृतानारण्यान्
उत्सृजन्ति' इति ।

(३) तत्र सशय किं परस्वताम् (आरण्यानाम्) आलम्भ
उत्सर्गार्थं एव--अनुष्ठेय कर्म च द्रव्योत्सर्गमात्रम्--उत कर्मशेषप्रतिपे
धार्थं घान्य--पर्यग्निसंस्कृता उत्सृष्टव्या इतरे आलम्भनीया (यागे
प्रदेया) इति ।

(४) पूर्वपक्ष -- पर्यग्नितृतानाम्पशूनामुत्सर्गविधानात् उत्सर्गार्थं
एवालम्भ । तथा चालम्भोऽन स्पर्शमात्रम् । इतरथा उत्सर्गसि
म्भन इति ।

(५) सिद्धान्त --'ईशानाय' इति देवताविशेषनिर्देश ध्रुवते--
'परस्वत इति च द्रव्यस्य । न च यागे प्रदानमन्तरेण द्रव्यदेवतयो
सम्यग् रामभवति । पर्यग्नितृतानामेव चोत्सर्गो विधीयते न सर्वेषाम् ।
तस्मात् पर्यग्निसंस्कृतानुत्सृज्य इतरेषामालम्भन कर्तव्यम्, आलम्भ
नेन चात्र यागे प्रदानमेव विवक्षितमिति ।

एतदभिप्रेत्याह शय इति । 'उत्सर्ग' पर्यग्नितृतानुत्सृजतीत्यनेन या
ग्येन विहिते--'शेष' ईशानाय प्रदाय तदनन्तर ये पशवोऽनशिष्यन्ते
तेषु परिशिष्टानामङ्गानामनुष्ठानम् 'निषिद्ध' प्रतिषिद्धः । तथा च

ईशानाय प्रदाय अवशिष्टाः पशव उत्सृष्टव्या इति सङ्कलितोऽर्थः पर्य-
वस्यति ॥ १३ ॥

(१४) ९।४।५६-६० संस्थाज्येन पृथग्यजिः ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः पूर्वविचारसदृशः ।

(२) 'त्वाष्ट्रम् पात्नीवतमालमेत' इति प्रकृत्य 'पर्यदिकृतं पात्नी-
वतमुत्सृजति' इति श्रुतम्—तत्र पुनः धूयते—'आज्येन शेषं संस्था-
पयति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमाज्यं पूर्वस्मिन् कर्मण्येवोपास्तस्य पशुद्रव्य-
स्य प्रतिनिधीभूतम् उत पूर्वस्मात् कर्मणो भिन्नमेव कर्म आज्यद्रव्यकं
विधीयते इति ।

(४) पूर्णपक्षः—पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिराज्यम् । उत्सर्गशेषसंस्था-
पनशब्दैरेषमेवावगमात् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं त्यागमभिधाय—आज्येने-
ति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयमुपदिश्य—उत्तरकालीनमङ्गजातं तेनैव द्रव्येण
समापनीयमिति विध्यर्थ इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायेन अङ्करीत्या पात्नीवतः पशुः
समाप्तः । एवं च पशुद्रव्यके यागे मुर्येनैव पशुना समापिते नास्ति प्रति-
निधुपादानस्यावसरः । तस्मादाज्यवाक्येन कर्मान्तरमेव विधीयते—
तस्य देवता च पात्नीवतशब्दस्यानुपृत्त्या लभ्यते । 'शेषम्' इति च
कर्मान्तस्य शेषस्य यदुक्तं तत्सादृश्यात् समनन्तरमावित्वाद्योपचर्यते
कर्मान्तरेऽपि । तस्मात् आज्यद्रव्यकं पात्नीवतदेवताकं पशुयागसमन-
न्तरमाविकर्मान्तरं विधीयते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—संस्थेति । 'संस्थाज्येन' आज्येन शेषं संस्थापय-
तीत्यत्र विहितेन आज्येन—यो 'यजिः' यागः कर्तव्यतया विधीयते स—
'पृथक्'—पात्नीवतात् पशुयागाद् भिन्न एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

पादे चतुर्दश न्याया भाष्यकारेण वर्णिताः ।

स्पष्टम् ॥

इति नवमस्य चतुर्थः ।

इति नवमाध्यायः ।

अथ दशमाध्यायः ।

[वाघनिरूपकः]

तत्र प्रथमः पादः

[द्वारलोपरूपवाधहेतुनिरूपणपरः]

(१) १०।१।१-३ लुप्तार्थकं यत् विकृतौ न तत् स्यात्

(१) अतिदिष्टपदार्थस्य रूपान्तरकरणमूहनम्—तद् वृत्तम् ।
अतिदिष्टपदार्थस्य यत् नियतेन तद् वाध । स एवेदानीं चिन्त्यते ।

(२) 'प्रवृत्तिवद् विवृति कर्तव्या' इति सामान्यतोऽतिदेशनियमः ।

(३) तत्र सशय — किं सर्वं प्रावृत्त विकृतौ कर्तव्यम्—उत किञ्चिद्
वाध्यते इति ।

(४) पूर्वपक्ष — यच्च यावच्च प्रावृत्त धर्मजात तत् सर्वं विकृतौ
कर्तव्यम्—यत् लुप्तप्रयोजन यच्चालुप्तप्रयोजनम् । चोदकेन हि सर्वमेतत्
प्राप्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—यस्याङ्गस्य विवृतौ प्रयोजनं नास्ति तादृशस्या
ङ्गस्य विवृतावनुष्ठानं न भवति । प्रवृतौ सप्रयोजनानां विकृतौ चाप्र-
योजनानां विवृतावन्वयो न सम्भवति । एव च प्रावृत्तान्यङ्गानि यस्मै
प्रयोजनाय प्रवृत्तावनुष्ठीयन्ते—अस्ति तस्मिन् प्रयोजने विवृतौ तानि न
चोद्दितानि भवन्ति—अतो नानुष्ठेयानीति ।

एतदभिप्रेत्याह लुप्तेति । 'यत्' प्रावृत्तम् 'अङ्गम्'—'लुप्तार्थकं' 'लुप्तम्'
अवर्तमानम् 'अर्थः' प्रयोजनं यस्य तदेवम्भूतं—'तत्' अङ्गम्—'विवृतौ'
'न' 'स्याद्'—अनुष्ठेयमिति शय ॥ १ ॥

(२) १०।१।१-३ (द्वितीयवर्णकम्) न कृष्णले स्यादवघातरूपं

(१) यत् लुप्तार्थकमङ्गप्रावृत्त तद्विवृतौ नानुष्ठेयमिति सामान्यतो-
ऽपगतम् । तत्रैव विशेषाच्चिन्त्यन्ते ।

(२) काम्येष्टिकाण्डे पठ्यते—'प्राजापत्यं चरुं निर्यपेच्छतकृष्णल-
मायुष्कामः' इति । प्रवृतौ च चरुद्रवस्य व्रीहेरवघातो विहितः ।

(३) तत्र सशय — प्रावृत्तस्याङ्गस्यावघातः कृष्णले कर्तव्यः उत नेति ।

(४) पूर्वपक्ष — चोदकप्राप्तस्यावघातस्य परित्यागो मानाभावाद्-
नुष्ठेय एवावघातः इति ।

(५) सिद्धान्तः—वितुपीकरणमेवावघातस्य प्रयोजनम् । कृष्ण-
लेषु तुपस्याभावात् नास्ति प्रयोजनमवघातस्य । तस्मात्पूर्वाधिकरण-
न्यायेन लुप्तार्थोऽवघातो विकृतौ न कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'कृष्णले' सुवर्णखण्डे—'अवघातकर्म' प्राकृतो
धर्मोऽवहननरूपश्चोदकप्राप्तः—'न स्यात्'—अनुप्रेयमिति शेषः ॥२॥

(३) १०।१।१-३ (तृतीयवर्णकम्) नावाहनं कार्यमुरुक्रमस्य

(१) बाधविशेषोदाहरणं वर्तते ।

(२) काम्येष्टिषु श्रूयते—'वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् आतृभ्ययान्—तं
परिपदं कुर्यां शम्यया स्फयेन प्यूहेत्—इदमहममुं चामुं च प्यूहामि
इति—यं द्विष्यात् तं ध्यायन्—यदधो विमृज्येद् यच्च स्फये आश्लिष्येत्
तद्विष्णवे उरुक्रमाय अवघेत्' इति । वैश्वदेविकतन्त्रमध्ये च सामि-
धेनीप्रयाजयोर्मध्ये वैश्वदेवरूपदेघताह्वनाय निगदः पठ्यते । यद् हविषो
भूमितलाश्लेषरूपं विष्णुयागस्य निमित्तं प्रोक्तं तत् तस्मिन् काले न
प्राप्तम् । तस्य तदानीं सम्भविष्यमाणत्वात् । एवं सति—

(३) संशयः—प्राकृतं देवताह्वानमत्र कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—ओदकेन प्राप्तस्य देवताह्वानस्य परिध्यागे भाता-
भावात् कर्तव्यमनुष्ठानम् । आवाहनं विना देवतया हविःस्वीकारस्यास-
म्भवात् कालविशेषेऽप्रसक्तोऽपि विष्णुराह्वयितव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—अकाले कृतमकृतमिति न्यायेन निमित्ताभावे
नैमित्तिकानुष्ठानमन्याव्ययम् । विष्णोराह्वानानन्तरं यदि उक्तं भूमिपतना-
श्लेषादिनिमित्तं नापतति तदा विष्णुयागो नानुप्रीयते । एवमवस्थायां
विष्णोराह्वानं घृष्टैव कृतं स्यात्—देवता चातृप्तः क्रुष्येत् । यदि विनाप्या-
वाहनं यागः क्रियेत—न काऽपि हानिः । तस्मान्न कर्तव्यं विष्णोरा-
वाहनम् इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'उरुक्रमस्य' विष्णोः—'आवाहनम्' प्रकृतिप्रां-
सम्—'न कार्यम्' इति ॥ ३ ॥

(४) १०।१।४ नारम्भणीयेति च दीक्षणीये ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारकतया आरम्भणीये-
ष्टिराम्नाता—'अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद् दर्शपूर्णमासावार-
प्स्यमान' इति । सन्ति च दोक्षणीयादयो दर्शपूर्णमासविकृतयः सोम-
यागस्याह्वानि ।

(३) तत्र संशयः—दीक्षणीयादयो यदा सोमयागाङ्गतयाऽनुष्ठीयन्ते तदा आरम्भणीयेष्टिरनुष्ठेया उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्य प्राकृतस्य धर्मस्य विकृतिषु परि-
त्यागे मानाभावात् सोमयागाङ्गभूतास्वपि दीक्षणीयाद्यास्वनुष्ठेया आर-
म्भणीयेष्टिरिति ।

(५) सिद्धान्तः—सोमयागसम्बन्धेन क्रियमाणा आरम्भणीयेष्टिः
कस्य संस्कारः स्यात्—किं सोमयागमारण्यमानस्य उत दीक्षणीया-
द्यारण्यमानस्य । नाद्यः सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविकृतत्वाभावेन सो-
मयागमारण्यमानस्य चोदकेनारम्भणीया नैव प्राप्ता । नापि दीक्षणी-
याद्यारण्यमानस्य, अङ्गानां पृथगारम्भासम्भवात् । तस्मात् आरम्भा-
र्यद्वारलोपात् आरम्भणीयाऽपि लुप्यत एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'दीक्षणीये' सोमयागाङ्गभूतदीक्षणीयाद्याने—
'आरम्भणीया इति' आरम्भणीयानाम्नाख्याता या इष्टिः सा—'न'—का-
येति शेषः ॥ ४ ॥

(५) १०।१।३ न राजसूयेष्टिषु सा च कार्या

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) राजसूयेऽपि दर्शपूर्णमासविकृतयोऽनुमत्याद्य इष्टयो विहि-
ताः—'अनुमन्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति' इत्यादिना ।

(३) तत्र संशयः—एतासु अनुमत्याद्यासु आरम्भणीया भयति
न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनुमत्याद्यो न कस्याप्यङ्गत्वेनाम्नाताः । तथाच
तेषां स्वतःप्रारम्भसम्भवे नास्ति दीक्षणीयादिवद् बाधकं किञ्चित् ।
तस्मादस्त्यारम्भणीयेति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यप्यङ्गिभूता अनुमत्याद्यस्तथाऽपि एकैकस्या
इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । तस्मादारम्भरूपद्वारस्य लोपात् नास्या-
रम्भणीयेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'राजसूयेष्टिषु' राजसूयसम्बन्धेन या अनुम-
त्याद्य इष्टयः क्रियन्ते तासु—'च' 'सा' आरम्भणीयेष्टिः—'न कार्या'
इति सम्बन्धः ॥ ५५ ॥

(६) १०।१।६—८ स्यारम्भकाले न च ताम्रकुर्यात् ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) येषमारम्भणीयेष्टिः साऽपि दर्शपूर्णमासविकृतिः ।

(३) तत्र संशयः—दर्शपूर्णमासयोरिव तस्यामप्यारण्यमानपुरुष-
संस्काराय आरम्भणीयाऽनुष्ठेया न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्य परित्यागे मानाभावादारम्भणीया-
या आरम्भेऽन्या आरम्भणीया अनुष्ठेयेति ।

(५) सिद्धान्तः—अङ्गभूता हि आरम्भणीया दर्शपूर्णमासयोः ।
अङ्गस्य च प्रधानारम्भेनैवारम्भसिद्धिः । तस्मादारम्भणीयायामन्या आ-
रम्भणीया नास्तीति ।

एतदभिप्रेत्याह स्येति । 'स्वस्य' आरम्भणीयाया 'आरम्भकाले'—
'व' ताम् आरम्भणीयाम् अभ्याम्—'न कुर्यात्' इति सार्वभ्यः ॥ ६ ॥

(७) १०।१।६ यूपाहुतिर्नास्ति खलस्य मेढौ

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीपोमीयः । तत्र यूपाहुतिरस्ति
अस्ति च ज्योतिष्टोमविकृतिः साद्यस्वयागः—तत्रापि पशवः साद्य
स्वाः—तत्र समाम्नायते—'खलेवाली यूपो भवति' इति ['खले' यली
वर्धयन्धनाय निखातो मेढिः'खलेवाली'] ।

(३) तत्र संशयः—साद्यस्के खलेवाल्यां यूपाहुतिः कार्या न वेति

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतितश्चोदकेन प्राप्ता यूपाहुतिः यूपस्थानीयाय
खलेवाल्यां कर्तव्येति ।

(५) सिद्धान्तः—यूपे यो होमः क्रियते स काष्ठविशेषं शास्त्रीयच्छे-
दनादिभिर्यूपीकर्तुं मेव शास्त्रीयच्छेदनयोग्यतायै अनुष्ठीयते । च खले
वाल्या शास्त्रीयं छेदनमस्ति—पूर्वमेव छिन्नस्य काष्ठस्य खले निखात-
त्वात् । तस्माच्छेदनरूपद्वारलोपात् नास्ति यूपाहुतिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह यूपेति । 'खलस्य' शस्यानामेकत्रीकरणोत्पवनादि
कर्तुं यत् स्थलं सम्पाद्यते तस्य—'मेढौ' निखाते काष्ठदण्डे खलेवालीना
म्ना प्रसिद्धे—'यूपाहुतिः' यूपकाष्ठसंस्कारार्थं ज्योतिष्टोमे या क्रियते
सा—'नास्ति'—अनुष्ठेयेति शेषः ॥ ७ ॥

(८) १०।१।१०—१३ स्थाण्वाहुतिश्चापि न तत्र कार्या ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) अग्नीपोमीययूपप्रकरणेऽस्ति स्थाण्वाहुतिः । यूपकाष्ठे छिन्ने
सत्यवशिष्टो यो वृक्षमूलभागः स एव 'स्थाणुः' तस्मिन् आहुतिवि-
शेषः श्रुतः ।

(३) तत्र संशयः—इयं स्थाण्वाहुतिः खलेवाल्यां भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष — स्थाणुमुपजीव्य स्थाणवाहुतिर्निहिता । खलेवाद्या अपि स्थाणुत्वात् तस्या सा आहुति कार्येति ।

(५) सिद्धान्त — स्थाणवाहुतिवाक्य 'आवश्चने जुहोति' इति श्रूयते । तेन प्रश्नानन्तर योऽवशिष्टो भागस्तत्रैव स्थाणुभूते आहुतिर्निधीयते—न तु स्थाणुमात्रे । ततश्चेयमाहुतिर्यूपसस्काराय भवति । एष च यूपसस्कारार्थेयमाहुति अयूपात्मिकाया खलेवाल्या नैव क्रियत इति । एतदभिप्रेत्याह—स्थारिवृत्तिः । 'तत्र' खलेवाद्याम्—'स्थाणवाहुति च अपि' 'न कार्यं' नानुष्ठेयेति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

(६) १०।१।१४-१५ संस्कारकर्मोत्तमकः प्रयाजः

(१) वाघयिचारशेषभूता चिन्ता ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरुत्तम प्रयाज आम्नायते—'स्थाहाकार यजति' इति ।

(३) तत्र सशय — किमय प्रयाज इष्टेराराहुपकारक — उत आन्यभागादिषु यज्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारक इति ।

(४) पूर्वपक्ष — स्थाहाकारशब्देन देवतोच्यते यजम्योक्तस्य यागस्य तदाकाङ्क्षात् । एष च स्थाहाकारस्य देवतायै अनुष्ठितोऽयं प्रयाज इष्टेराराराहुपकारक इति ।

(५) सिद्धान्त — घनुर्ध्या तद्धितेन वा प्रायः सर्वत्र देवता विधीयते । न चान्न तौ विधेते । न चेद् घान्य याग देवता च विधत्ते—तथा सति घान्यभेदः स्यात् । न च देवताविशिष्टं यागम्—गौरनप्रसङ्गात् । न च देवतामात्रम्—अप्राप्तस्य यागस्यानुवाचवासम्भवात् । तस्माद् यागमात्रमत्र विधीयते इत्येव स्वीकार्यम् । एव च स्थाहाकारमिति पदं कर्मनामधेयमेव । एतन्नामत्र च कर्म उत्तमप्रयाजरूप आज्यभागादिदेवतागामग्न्यादीनां संस्कारकम् इत्यभ्युपेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह संस्कारेति । 'उत्तमक' पञ्चम — 'प्रयाज' — 'संस्कारकर्म' आज्यभागादिदेवतानां संस्कारक कर्मेति भावः । एव च सति विप्रतिपक्षदेवताकास्तु सौर्यादित्रिद्विदेषु उत्तमप्रयाजमन्त्रे प्राचनदेवतावाचिनाम् अग्न्यादिपदानां वाचो भवतीति ध्येयम् ॥ ९ ॥

(१०) १०।१।१६-१८ न देवतासंस्करणाय यागः ।

['न त्वाज्यभाग स्मरण्याय याग' इति ऋग्वेद-उक्तम् ।]

(१) वाचापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—'आज्यभागा अग्नीषोमाभ्या यजति' इति । तत्र प्रथम आग्नयो द्वितीय सौम्यः ।

(३) तत्र सन्देहः—योऽयमग्नये आज्यभागः स किं पुरोडाशदेवताभूतस्य अग्नेः संस्कारकः—उत दर्शपूर्णमासेष्टेरारादुपकारक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रधानदेवतासंस्कारक एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—आज्यभागविधौ हि अग्नीषोमरूपं देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते । एवं च सोमस्येवाग्नोरपि यागगुणत्वम् । ततश्च न संस्कार्यत्वम्—प्रधानस्यैव संस्कारसम्भवात् । तस्मात् संस्कारत्वाभावात् प्रथमाज्यभागइष्टेरारादुपकारक इत्येवाभ्युपगन्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'यागः' आज्यभागरूपः—'देवतायाः' प्रधानदेवताया अग्नेः—'संस्करणाया'—न क्रियते इति शेषः—अपि तु प्रधानयागस्यारादुपकारकत्वयैवेत्याशयः । एवं च सति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागे न भवत्यग्नेर्याध इति ध्येयम् ॥

पाठान्तरे त्वेवं योजनीयम्—'आज्यभागः' 'यागः' 'न' 'स्मरणाया' संस्कार्यत्वेन देवतां स्मारयितुं न प्रभवतीति ॥ १० ॥

(११) १०।१।१६—३३ पशोः पुरोडाश उपस्करोति

(१) याधोदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमाद्भूताग्नीषोमीयपशौ ध्रूयते—'अग्नीषोमीयस्य वषया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—पशायुक्तः पुरोडाशः किम्पशोरारादुपकारकः—उत पशुदेवतासंस्कारक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'अग्नीषोमीयं पशुमालमेत' इत्यत्र पशुविधौ तद्धितेनाग्नीषोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ विधीयते—तथा पशुपुरोडाशेऽपि । तथा सति विधिमेदेन विधेयदेवताभेदात् संस्कारो न युक्तः । तस्मात् पशोरारादुपकारकः पुरोडाश इति ।

(५) सिद्धान्तः—पशुवाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमानाऽपि देवता पुरोडाशवाक्ये प्रधानत्वेनावगम्यते । प्रधानस्य च संस्कार्यत्वमविद्यम् । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारकः पुरोडाश इति ॥

एतदभिप्रेत्याह पशाविति । 'पुरोडाशः' एकादशकपालः—'पशोः' पशुदेवतायाः—'उपस्करोति' संस्करोतीति सम्यग्धः । एवं च सति अग्नीषोमीयपशुविकृतौ वायव्यपशौ अग्नीषोमीयदेवतायां वाधितायां तदीयपशुपुरोडाशेऽपि सा वाधिता भवतीति ध्येयम् ॥ ११ ॥

(१२) १०।१।३४—४४ सौर्ये हविः स्याच्चरुोदनस्तु ।

(१) याधे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यादौ—

४६ मी० नु०

(३) सशय —चरुशब्द किं स्थालीं वसति उत ओदनमिति ।

(४) पूर्वपक्ष —सर्वत्र देश चरुशब्द ताम्रादिमये पात्रपात्रे प्रयुज्यते । हविर्विद्वत्तिर्याभावे स्यात्पात्रा कपालविकृतित्वमस्येयम् । तस्मात् चरुशब्द स्थालीमेव वसतीति ।

(५) सिद्धान्त —अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते । 'आदित्य प्रायणी यध्वरु' इति तद्वाक्यशेषे ध्रुयते—'अदितिमोदनेन' इत्यत्र ध्रुतौ ओदनशब्देन चरुनूयते । विद्वांसश्च उपपन्नपात्रे तण्डुले त्रिशदसिद्धे ओदने एव चरुशब्द प्रयुज्यते । ओदनवाचित्वे सत्येयं च सौर्यमित्यत्र तद्धितोऽप्युपपद्यते । तस्मात् चरुशब्द ओदनवाचीति ।

एतदभिप्रेत्याह सौर्ये इति । सौर्ये' सौर्ययामे यत् 'हवि' 'चरु' इति नाम्ना उक्तम् तत्—ओदन'—न तु स्थालीवाचकध्वरुशब्द इत्याशयः । ओदने च पेपणाद्यसम्भवात् पेपणादीनां वाध इति ध्येयम् ॥१२॥

(१३) १०।१।४५-४८ स्यान्त्यां चरोः पाकविधिं प्रकुर्यात्

(१) याधे चिन्ता ।

(२) अस्ति चरो पाकः ।

(३) तत्र सशय —चरु किं स्यात्पामेयं पच्यते उत कपाले उत यत्र कुत्राप्युदकधारणयोग्ये पात्रे इति ।

(४) पूर्वपक्ष —यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकस्तथैवाथ विकृतौ चरोरपि कपाले एव पाक इति । अथवा अन्नपूपस्य चरो कपाले पाकासम्भवात् यत्र कुत्रापि पात्रे पाक इति ।

(५) सिद्धान्त —निवृत्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामप्येनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वात् चरो स्यात्पामेयं पाक इति ॥

एतदभिप्रेत्याह स्यात्पामेयमिति । 'चरो' 'पाकविधिं' पचनक्रियाम्—'स्यात्पामेयम्' एव 'प्रकुर्यात्' इति नियम इत्याशयः । तथा च सति ग्राह्यं तस्य कपालस्यात्र वाध इत्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) १०।१।४२-५० न पेपण चोदकृतश्चरा स्यात् ।

(१) राधोदाहरणम् ।

(२) अस्ति चरुओदनं पक्वम् ।

(३) तत्रोदने सशय —किं चरौ पेपणं कर्तव्यं न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष —शक्यते हि तण्डुलपुं पेपणं कर्तुम् । तस्माद् भवति पेपणमिति ।

(५) सिद्धान्त —यद्यपि शक्यते ओदने पेपणं कर्तुम् तथापि न क्रियते । अपूपो हि पेपणेन विना न सम्पद्यते । तस्मात् प्रकृतौ पुरो

डाशे भवति पेपणम् । ओदनस्तु विनैव पेपणं सम्पद्यते-प्रत्युत पेपणेन व्याहन्यते एवौदनत्वम् । तस्माच्चरौ पेपणस्य बाधः ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'चरौ' ओदने-'पेपणं' 'चोदकतः' चोदकेन-'न स्यात्'-अतिदिष्टमिति शेषः ॥ १४ ॥

(१५) १०।१।५१ तथा चरौ संयवनं न कार्यम्

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रकृतौ श्रूयते संयवनं हविषः-'प्रणीताभिर्हवींषि संयौति' इति । विकृतौ चास्ति हविश्चरुः ।

(३) तत्र सन्देहः किं चरावपि संयवनं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः-प्राकृतस्य धर्मस्य चोदकप्राप्तस्य त्यागे मानाभावाद् भवति संयवनमिति ।

(५) सिद्धान्तः-पिण्डीकरणार्थं च संयवनम् । तच्चापूपेऽपेक्षितं न चरौ । तस्मान्न चरौ संयवनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह-तथेति । 'तथा' यथा पेपणं तथैव 'संयवनम्' पिष्टे उदकमिश्रणम् 'चरौ' 'न कार्यम्' । तस्मात् प्राकृतस्य संयवनस्य बाध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) १०।१।५२ ततश्चरौ संवपनञ्च न स्यात् ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रकृतौ श्रूयते-'एन देयताभिः संवपति'-उदकमिश्रणाय पिष्टं पात्रे प्रक्षिपतीत्यर्थः ।

(३) तत्र संशयः-वैकृते चरौ संवपनं कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः-चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः-प्रकृतौ हि संयवनार्थमेव संवपनं क्रियते । चरौ संयवनस्य नास्ति प्रयोजनम् । तस्मादत्र संवपनमपि न भवतीति ।

एतदभिप्रेत्याह तत इति । 'ततः' यतः संयवनं न भवति तस्मादेव कारणात्-'संवपनं' 'च' अपि-'न स्यात्' चराविति शेषः । तस्मात् संवपनस्य बाध इत्याशयः ॥ १६ ॥

(१७) १०।१।५३ सन्तापनञ्चेह तथार्थलोपात्

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रकृतौ पुरोडाशे कपालानां सन्तापनं विहितम् ।

(३) तत्र सन्देहः-वैकृते चरौ सन्तापनं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः-चोदकानुग्रहाय भवतीति ।

(५) सिद्धान्त—अपूपीकरणाय हि कपालानां सन्तापनमपेक्ष्यते । चरौ तस्य प्रयोजनाभावात् भवति सन्तापनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सन्तापनमिति । 'तथा' यथा संयवनादिक न भवति तथैव 'इह' चरौ—'सन्तापनम्'—'अर्थलोपात्' प्रयोजनाभावात् न भवतीति शेष । तस्माद्वाध सन्तापनस्येत्याशय ॥ १७ ॥

(१८) १०।१।५४ तथोपधानन्न विधेयम् ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रवृत्ताद्युपधानमग्नौ कपालानां विहितम् ।

(३) वैदृते चरौ सन्देह —किमनोपधानं कर्तव्यं न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष —अथ पाकार्थम्भवत्युपधानम् । चरौ तस्याभावात्नोपधानं भवतीति ।

एतदभिप्रेत्याह तथेति । 'तथा'—'अथ' चरौ—'उपधानम्' कपालानामग्नौ स्थापनम्—'न' 'विधेयम्' कर्तव्यम् । तथा चोपधानस्य बाध इत्याशय ॥ १८ ॥

(१९) १०।१।५५ श्लक्ष्णं पृथु चापि चरुन्न कुर्यात्

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रवृत्तौ प्रथम (कपालेषु प्रसारणम्) श्लक्ष्णीकरणं विहितम् ।

(३) वैदृते चरौ सशय —किमत्रापि प्रथमं श्लक्ष्णीकरणं न भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष —चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्त —चरोरनूपपत्वात् उभयमपि निवर्तते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—श्लक्ष्णमिति । 'चरु'—'श्लक्ष्ण' मार्जनेन चिक्कणम्—'पृथुम्' प्रसारितं—'च' 'न कुर्यात्'—अत्रानपेक्षितत्वाच्चयोरिति भाव । तथा चानयोरेव बाध इत्याशय ॥ १९ ॥

(२०) १०।१।५६ अभ्यूहनं चापि निवर्ततेऽत्र ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रवृत्तौ पुराडाशे अभ्यूहनं विहितम् । [भस्मनाच्छादनमित्यर्थः ।]

(३) वैदृते चरौ सन्देह —अत्रापि अभ्यूहनं कर्तव्यं न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष —चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्त —पुराडाशस्योपरिभागपाकार्थमिदमपेक्षितम् । चरौ तु तस्यानपेक्षितत्वाच्च कर्तव्यमभ्यूहनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अभ्यूहनमिति । 'अथ' चरौ—'अभ्यूहनम्' भस्मनाच्छादनम् 'चापि'—'निवर्तते' बाधितं भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

(२१) १०।१।५७ दर्भैरिहावज्ज्वलनं न कुर्यात्

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रकृतौ पुरोडाशस्य दर्भपिञ्जलैरवज्ज्वलनं विहितम् ।

(३) वैकृते चरौ सन्देहः—अवज्ज्वलनं कर्तव्यञ्च वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशस्योपरिपाकार्थमिदं क्रियते । चरौ तन्नापेक्षितम् । तस्माच्चरौ नावज्ज्वलनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह दर्भैरिति । 'इह' चरौ—'दर्भैः' दर्भपिञ्जलैः—'अवज्ज्वलनम्' प्रज्वालनम्—'न कुर्यात्'—अस्य बाध एवेत्याशयः ॥ २१ ॥

(२२) १०।१।५८ उद्धृत्य आसादनमत्र नास्ति ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) प्रकृतौ धूयते—'अन्तर्वेषां हवींषि आसादयति' इति पुरोडाशस्य उद्धृत्यान्तर्वेषामासादनम् ।

(३) वैकृते चरौ सशयः—किं स्यादया उद्धृत्य चरुरासादयितव्य उत उद्धरणं न कर्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशेऽपि कपालेभ्य उत्थापनं न श्रुतम् । यच्च न श्रुतं तन्न चोदकप्राप्तम् । तस्माच्चरौ नोद्धरणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह उद्धृत्येति । 'उद्धृत्य' प्रात्रादुत्थाप्य—'आसादनम्' अन्तर्वेषां स्थापनम्—'अत्र' चरौ—'नास्ति' । अयं बाधस्तूद्धरणमात्रस्य । तथाच चरोर्युद्धृत्यासादनं न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

न्याया इहाद्ये दशमस्य पादे

द्वाविंशतिर्भाष्यकृतोपादिष्टाः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य प्रथमः ।

अथ दशमस्य द्वितीयः पादः ।

[द्वारलोपेन बाधस्य विस्तरेणोदाहरणात्मकः]

(१) १०।२।१-२ वचनात् कृष्णले पाकः

(१) बाधचिन्ता प्रवर्तते ।

(२) 'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् घृते शतकृष्णलमायुष्कामः', इति कृष्णलरूपश्चरुर्विहितः । प्रकृतौ च पुरोडाशस्य पाको विहितः ।

(३) तत्र सन्देह — किं कृष्णलेप्यपि पाको भवति न वेति ।

(४) पूर्णपक्ष — प्रवृत्तौ पुरोडाशार्थं पाको विहित — पाकं पिना तस्यासम्भवात् । इह तु पाकं विनापि कृष्णलानि कृष्णलान्येव भवन्ति-
न च तेषु विक्लेदनादि सम्भवति । तस्मात् पाको न कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्त — दृष्टार्थस्य विक्लेदनादेरसम्भवेऽपि अदृष्टार्थं पाकं कर्तव्यम् । अन्यथा 'घृते श्रपयति' इति वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिरिति ।
एतदभिप्रेत्याह घचनादिति । 'घचनात्' घृते श्रपयतीति साक्षाद्वि-
धिवत्तेन — 'कृष्णले' — 'पाक' कर्तव्य एवेति शेषः । अतो न पाकस्य बाध-
इत्याशयः ॥ १ ॥

(२) १०।२।३-१२ नोपस्तृत्यभिधारणे ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) प्राकृते पुरोडाशे उपस्तरणमभिधारणं चोक्तम् ।

(३) कृष्णले सन्देह — किमुपस्तरणमभिधारणे भवतो न वेति ।

(४) पूर्णपक्ष — यथा पाकोऽनपेक्षितोऽप्यदृष्टार्थं क्रियते तथैवोप-
स्तरणमभिधारणे अपि कर्तव्ये इति ।

(५) सिद्धान्त — पाकयदत्र प्रत्यक्षविधिर्नास्ति । ओदकस्तु दृष्ट-
द्वारमपेक्षते प्रवृत्तौ ओपस्तरणमभिधारणे दृष्टार्थं — सूक्ष्माणां पुरोडाशायय-
यानां द्युवि ससर्त्तं निवारयितुमेव ते क्रियेते । कृष्णलानां तु संस-
र्त्तप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्तदभिधारणरूपद्वारस्याभावादुपस्तरणमि-
धारणयोर्बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'उपस्तृति' 'अभिधारण' चेत्युभय — 'न' —
'भवत कृष्णले' इति शेषः ॥ २ ॥

(३) १०।२।३-१६ भक्षोऽस्ति कृष्णलचरोः

(१) कृष्णले बाधचिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति प्रवृत्तौ पुरोडाशस्य भक्षणम् ।

(३) तत्र सन्देह — कृष्णलेऽपि भक्षणं भवति न वेति ।

(४) पूर्णपक्ष — वृत्तिरूपस्य दृष्टद्वारस्यासम्भवाज्जास्ति कृष्णले-

भक्षणमिति ।

(५) सिद्धान्त — उपलभ्यतेऽत्र प्रत्यक्षविधानम् — 'युश्चुपाका-
भक्षयन्ति' इति । यथा इषादिरसं चूप्यते तथैव घृते पक्वेषु कृष्णले-
ससर्त्तं घृतं चूपयन्तीत्यर्थः । एवं च प्रत्यक्षवचनश्लादस्ति भक्षणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह — भक्ष इति । 'कृष्णलचरो' कृष्णलरूपस्य चरो —
'भक्ष' 'भक्षणम्' 'अस्ति' — वचनश्लादित्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) १०।२।१७ एकघेति सहार्थकम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) उक्ते एव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—‘एकधा ब्रह्मण उपहरति’इति ।
[‘उपहारो’ भक्षणाय समर्पणम्] ।

(३) तत्र संशयः—एकघेत्यनेन किं विवक्षितम्—एकवारमिति सकृत्त्वम्—उत बहूनां सहभाव इति सहत्वम् ।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत् किञ्चिदिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ इडा-प्राशिन्न-चतुर्धाकरण-संयुवाक-कालेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अप्रापि ते चोदकप्राप्ताः । तत्र सकृत्त्वपक्षे उपरितनाल्यय उपहारास्तत्कालविशेषाश्च वाध्येरन् । सहत्वपक्षे तु कालविशेषा एव वाध्यन्ते न त्रय उपहाराः । एवं चाप्राधाधस्यैव नियामकत्वात् सहत्वमेव विवक्षितमिति ।

एतदभिप्रेत्याह एकेति । ‘एकधा’इति पदं—‘सहार्थकम्’ सहत्व-योधकम्—न सकृत्त्वयोधकमित्याशयः ॥ ४ ॥

(५) १०।२।१८-१९ ब्रह्मणे सर्वभक्षाः स्युः

(१) बाधविचार एव घर्तते ।

(२) कृष्णलभक्षणे इदमपरं श्रूयते—‘सर्वं ब्रह्मणे परिहरति’ इति ।
[परिहारः समर्पणम्] । ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षणाश्चोदकप्राप्ताः ।

(३) तत्र ‘सर्वम्’इति पदस्यार्थं संशयः—सर्वता किं ब्रह्मसम्बन्धि-भागचतुष्टयविषया—उत इतरसम्बन्धिभागेचतुष्टयविषयाऽपि इति ।
अर्थात् किं सर्वेषां भागा ब्रह्मणेऽर्पणीया उत ब्रह्मणो ये सर्वे भागास्ते तस्मै समर्पणीया इति ।

(४) पूर्वपक्षः—एवं हि वाक्यं नेयम्—‘यद् ब्रह्मणे सर्वं तत्परि-हरति’इति—अथवा ‘यद् ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्वम्’इति । उभयधाऽपि ब्रह्मभागमात्रे विधेः पर्यवसानात् चोदकप्राप्ता अन्यभागा अपा-धिता भविष्यन्ति इति ।

(५) सिद्धान्तः—एषाऽत्र वचनव्यक्तिः—‘यत् सर्वं परिहर्तव्यं तद्ब्रह्मणे परिहरति’। एवं च ब्रह्मभागानामितरभागानां च यत् ‘सर्वं’ तस्य ब्रह्मसम्बन्धे विहिते इतरभागानामपि ब्रह्मणे एव समर्पणीयत्वम् । तथाच अन्येषां भक्षणं वाध्यते इति ।

एतदभिप्रेत्याह ब्रह्मण इति । ‘सर्वभक्षा’-ब्रह्मणः इतरेषां च सर्वेषां ये ‘भक्षाः’ ते ‘ब्रह्मणे’ ‘स्युः’ समर्पिता इति शेषः ॥ ५ ॥

(६) १०।२।२० यथाकालन्तु भक्षणम् ।

(१) पूर्याधिकरणद्वयशयः ।

(२) 'सर्वं भक्षणं ब्रह्मणे समर्पयेत्' इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं सर्वं एव भागा एकस्मिन्नेव काले युगपद् भक्षणीया उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले इति ।

(४) पूर्वपक्षः—समर्पणं सर्वस्य युगपदेव भवति । समर्पितस्य च भक्षणे विलम्बकारणाभावात् भक्षणमपि सर्वस्य युगपदेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ भक्षाणां कालभेदः । चोदकप्राप्तस्य च तस्य परित्यागे मानाभावात् विलम्ब आवश्यकः । तस्मात् स्वस्वकाले एव भक्षणं भागानामिति ।

एतदभिप्रेत्याह यथेति । 'भक्षणं' तु सर्वेषां भागानां ब्रह्मणे समर्पितानाम्—'यथाकालं' प्रत्येकभक्षस्य चोदकप्राप्तं कालमनतिक्रम्यैव—भवतीति शेषः । यद्यपि समर्पणं युगपत्तथाऽपि भक्षणं न युगपदिति तुना सूच्यते ॥ ६ ॥

(७) १०।२।२१ न कृष्णलेषु व्यादेशः

(१) बाधचिन्ता ।

(२) प्रकृतौ पुरोडाशस्य भक्षभागनिर्देशो भवति—'इदं ब्रह्मणः इदं होतुः इदमध्वर्योः इदमग्नौधः' इति ।

(३) तत्र कृष्णलपक्षे संशयः—अत्राप्ययं निर्देशो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्य निर्देशस्य परित्यागे मानाभावाद् भवत्येव निर्देश इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ निर्देशः भागानामसाद्व्यर्थं एव । अत्र तु सर्वस्य भक्षस्य ब्रह्मार्थत्वात् साद्व्यर्थशङ्कैव नास्ति । ततो न निर्देशः—तस्मात्तस्य बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'कृष्णले' कृष्णभक्षे—'व्यादेशः' इदम्ब्रह्मणः इदमध्वर्योरित्यादिनिर्देशः—'न स्यात्'—साद्व्यर्थसम्भवादित्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) १०।२।२२-३८ दक्षिणा स्यात् पारिक्रयः ।

(१) बाधसम्बन्धो विचारः ।

(२) 'ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति' इति श्रूयते ।

(३) तत्र संशयः—इदं दानं किं धर्मायैमुने ऋत्विग्जामानत्यर्थमिति । [धनं दत्त्वा कार्यं कर्तुं स्वीकारणम् 'ग्रानतिः'] ।

(४) पूर्वपक्षः—अन्नहिरण्यादीनां धर्मायै त्यागे दानशब्दः प्रसिद्धः । यदि भृत्यर्थं स्यात्तर्हि कार्यालपत्वमहत्वाभ्यां दक्षिणात्पमहत्वे नि-

यमिते स्याताम् । तथा तु न दृश्यते । स्वल्पकर्मणि त्रैधातवीये सहस्रं दक्षिणा—अधिककर्मणि ऋतपेये तु सोमचमसमात्रमिति । तस्मात् धर्मार्थमेव दक्षिणादानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—दानशब्द आनत्यर्थभृत्यर्पणेऽपि प्रयुज्यते । भवति च आनतिर्द्वैप्रार्थम्प्रयोजनं दानस्य । अल्पत्वमहत्त्वव्यतिक्रमस्तु वचन-प्राप्तेरवादेव नासमञ्जसः । दक्षिणायाः भृतिरूपत्वं परिक्रयसाधनत्वं च श्रुतावप्युक्तम्—‘दीक्षितमदीक्षिता दक्षिणा परिक्रीता ऋत्विजो याजयेयुः’ इति । तस्माद् दक्षिणादानं ऋत्विजाभानत्यर्थमिति ।

एतदभिप्रेत्याह दक्षिणेति । ‘दक्षिणा’दक्षिणादानमृत्विभ्यः—‘परि-क्रयः’ आनतिसाधनमेव—‘स्यात्’—न तु धर्मार्थमिति । एवं च सति यस्मिन् कर्मणि आनतिर्नापेक्षिता तत्र दक्षिणाया याधः । यथा सत्रे [इत्येकादशेऽधिकरणे स्थास्यति] ॥ = ॥

(६) १०।२।२६-३३ परिक्रयो न भक्षः स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति यागेषु भक्षः ।

(३) तत्र सशयः—किमयं भक्षो धर्मार्थं उतानत्यर्थं इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनानत्यर्थं इति ।

(५) सिद्धान्तः—यागदेवतायै यत् सङ्कल्पितं हविस्तस्य शेषस्यैव भक्षो भवति । तस्मिन् हविषि यजमानस्य स्वत्वाभावात् तेन ऋत्विजां परिक्रयो न सम्भवति । किञ्च यजमानस्याप्यस्ति भक्षः । न च तस्य परिक्रयः । तस्मात् भक्षो न परिक्रयार्थः—अपि तु प्रतिपत्त्यर्थं एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह परिक्रय इति । ‘भक्षः’ हविःशेषभक्षणम्—‘परिक्रयः’ ऋत्विजाभानतिसाधन—‘न स्यात्’—अपि तु प्रतिपत्त्यर्थं एव । एवं च सति यत्र परिक्रयो नास्ति—यथा सत्रे—तत्रापि भक्षो न बाध्यते ॥६॥

(१०) १०।२।३४ न सत्रे वरणम्भवेत् ।

(१) याधविचारो वर्तते ।

(२) प्रकृतौ सोमे होत्रादीनामृत्विजां वरणमाम्नातम् ।

(३) विकृतौ सत्रे सशयः—अत्र वरणम्भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात् ऋत्विजामभावे च यागसम्पादनासम्भवात् वरणं सत्रेऽपि कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—वरणं हि भविष्यदानसूचनेनर्त्विजामुत्साहं जनयति । सत्रे च यजमानाः स्वयमेव ऋत्विक्कार्यं कुर्वन्त उत्साहजनकमन्यत् नापेक्षन्ते । ऋत्विक्त्वं च यागकर्तृत्वमेव । अतोऽवृत्तानामपि याग-

कर्तृणां यजमानानां सिध्यत्येव श्रुत्विकत्वम् । तस्मात् सत्रे दक्षिणायत्
धरणस्यापि बाध एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'सत्रे' धत्र ये यजमानास्त एवर्तिजस्तत्र या-
गे—'धरण' श्रुतिज्ञा -'न भवेत्' इति सम्यन्ध ॥ १० ॥

(११) १०।२।३५-३८ सत्रेषु दक्षिणा न स्यात्

(१) बाधविचार ।

(२) सत्रे धरण नास्ति इति स्थितम् ।

(३) इदमिदानीं सन्दिह्यते -सत्रे दक्षिणादानमस्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष—सत्रं प्रकृत्य ध्रूयते -'महात्र गौदीयते न वासो न
हिरण्यम्' इति । प्रसक्ते एव दक्षिणादानेऽयं निषेध उपपद्येत । ततो यानि
द्रव्याणि सोमे दीयन्ते तेषां दानं सत्रे प्रसक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् । सोमे
देयानि च—गौ, अश्व, अश्वतर, गर्दभ, अयय, घोष्य, यथा तिला मा-
या द्वादशशत हिरण्य चेति । एतेषु गौर्वासो हिरण्यमिति प्रतिपिज्ञा-
नि । तदतिरिक्तानां च चोदकप्राप्तानां दानमयस्य कर्तव्यम्-इदमेव च
दक्षिणेति ।

(५) सिद्धान्त—'महात्र गौदीयते' इत्यस्मात् पूर्वमेवमात्मातम्-
'अदक्षिणानि सत्राणीत्याहु' इति । तस्मात् यथा यजमानानामेव श्रुत्य-
क्त्वे धरणं सत्रे बाधितम्भवेति तथैव दक्षिणापीति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्रेभ्यिति । 'सत्रेषु' 'दक्षिणा' 'न' स्यात्—परिक्र-
याभावादिति भावः ॥ ११ ॥

(१२) १०।२।३६-४० सत्राद्भोत्तरो यजिः ।

(१) पूर्वाधिकरणशय ।

(२) अस्त्युदयसानीयः—'सत्रादुदयसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टो-
मेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्' इति ।

(३) तत्र सशय—अयमुदयसानीयः किं सत्रस्याङ्गमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्ष—'उदयसाय' इत्यत्र ल्यप्प्रत्ययेन सत्रसमाप्तं पूर्व-
कालत्वम् उदयसानीयसत्रयोरेककर्तृकत्वं च द्योत्यते । तथा च यथा 'अग्निं
चिरात् सौत्रामण्या यजेत्' इत्यादौ सौत्रामण्यादीनां चयनाङ्गत्वं तथैव
उदयसानीयस्यापि सत्राङ्गता युजेति ।

(५) सिद्धान्त—'सत्रादुदयसाय' इत्यस्यार्थं 'सत्रं समाप्य' इति ।
तथा सत्रादूर्ध्वं विधीयमानो यागः कथं सत्राङ्गं भविष्यति । सत्रानङ्गत्वे
न दक्षिणाया अप्यत्र परिक्रयार्थतैवति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्रेति । 'उत्तर' सत्रादुत्तरकालमाधौ—'यजि' ,

याग उद्वसानीय — 'सत्राङ्ग' सत्रस्य अङ्गम् — 'न' भवति । ततश्चात्र परि-
क्रयार्थाया दक्षिणाया न बाध इति ॥ १२ ॥

(१३) १०।२।४१-४३ तमेकैकः प्रकुर्वीत

(१) पूर्वाधिकरणशप ।

(२) उद्वसानीयो न सत्राङ्गमित्यवगतम् ।

(३) इदमिदानीं सन्दिह्यते—अयमुद्वसानीय किं सम्भूय सर्वे
सत्रिभिः कर्तव्य उत एकैकमिति ।

(४) पूर्णपक्ष — 'यजेरन्' इति बहुवचनश्रुत्या बहूना कर्तृत्वत्रैक-
स्य । ततश्च सर्वे सत्रिण सम्भूयानुं यज्ञं कुर्युरिति ।

(५) सिद्धान्त — उद्वसानीयो हि सोमस्य विवृतिः । सोमे चैकै-
कश कर्तृत्व न सम्भूय । सत्रे च 'सप्तदशावरा सत्रमाप्नीरन्' इति प्रति-
पदोक्त्या बहूना यजमानता । तस्मादेकैकश एवोद्वसानीय कुर्यादिति ।

एतदभिप्रेत्याह तमिति । 'तम्' उद्वसानीयम् — 'एकैक' प्रकुर्वीत —
न तु सम्भूयेत्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) १०।२।४१-४२ ततोऽन्ये स्युरिहर्त्विजः ।

(१) पूर्वाधिकरणशप ।

(२) एकैकश उद्वसानीय कुर्यादि यवगतम् ।

(३) इदमिदानीं सन्दिह्यते—उद्वसानीये किं सत्रिण एव ऋत्विज
उत तेभ्योऽन्ये घरीतव्या इति ।

(४) पूर्णपक्ष — उद्वसायेति समानकर्तृकत्वे उक्ते सत्रिणामेवा
र्त्विज्यमिति ।

(५) सिद्धान्त — ये सत्रादुद्वसातारस्त एव उद्वसानीयकर्तार
इति न विपर्ययः । सन्ति च अन्ये ऋत्विजश्चोदकप्राप्ताः । तस्मादत्रान्ये
ऋत्विजो घरीतव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह तत इति । 'इह' उद्वसानीये — 'तत' तेभ्यः सत्रानु-
ष्ठातृभ्यः — 'अन्य' भिन्ना — 'ऋत्विज' परिकीर्ता घरीणीया — 'स्यु' इति
सम्यग् । अतो नात्र चोदकप्राप्तानामृत्विजा बाध इत्याशयः ।

अयोदशचतुर्दशाधिकरणयोः स्थानव्यतिक्रमोन्यायमालाया दृश्यते ॥ १४ ॥

(१५) १०।२।४४-४५ धेनुका दक्षिणा नेष्टौ

(१) दक्षिणाविषय एव विचार — अष्टमाधिकरणापवादः ।

(२) सारस्वतसत्रे कामेष्टौ — अश्वा पुरुषौ धेनुके दत्त्वा इति
दान धृतम् ।

(३) तत्र सन्देहः — इदं दक्षिणादानमानत्यर्थमुत धर्मार्थमिति ।

(४) पुर्यपक्षः—इष्टेरसप्रत्वाद्दृष्टमाधिकरणन्यायेनानत्यर्थमेवेदं दानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यपीयमिष्टिः स्वरूपेणासन्नं तथाऽपि सत्राङ्गत्वेन समप्रयोगान्तःपातित्वेन चास्यां यजमानानामेवार्तिव्ययम् । अत आनतेरनपेक्षितत्वाद् धर्मार्थतैव दानस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह धेनुकेति । 'इष्टौ' सारस्वतसत्राङ्गभूतायां कामेष्टौ—या 'धेनुका' देयत्वेनोक्ता सा—'दक्षिणा' आनतिसाधिका—'न' भवति—अपि तु धर्मसाधिकैवेत्याशयः । अतः सत्राङ्गत्वेऽपि न दानस्य याध इति भावः ॥ १५ ॥

(१६) १०।२।४६ दानं द्वेष्ट्याय नानतिः ।

(१) दक्षिणादानविषयो विचारो वर्तते ।

(२) दशपूर्णमासयोः धूयते—'यदि पत्नीः संयाजयन् कपालमभिजुहुयात् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्—तस्यैकहायनी गौर्दक्षिणा—तां द्वेष्ट्याय दद्यात्' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं द्वेष्ट्याय दानं किमानत्यर्थमुनादृष्टार्थमिति ।

(४) पुर्यपक्षः—दक्षिणाशब्देन यस्य निर्देशस्तस्यानत्यर्थता अष्टमाधिकरणन्यायेन सिद्धा । तस्मादानत्यर्थमिदं दानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—न तावद्दृष्टिजो द्वेष्ट्यर्थं युक्तम् । यो द्वेष्ट्यो न स आर्तिव्ययेन परयितुं योग्यः । न च द्वेष्ट्ये आनतिसम्भावना । तस्माददृष्टार्थमेवेदं दानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह दानमिति । 'द्वेष्ट्याय' 'दानम्' दक्षिणारूपेण—यत् धृतं तत्—'न आनतिः' आनतिसाधनम्—अपि त्वदृष्टार्थमेवेत्याशयः ॥ १६ ॥

(१७) १०।२।४७-४८ जीवतामस्थिपङ्कः स्यात्

(१) प्रसङ्गेनास्थिपङ्कविचारः ।

(२) इदमाभ्यायने—'यदि स्वधाय सन्दीक्षितानां प्रमीयेत—अथ तं दद्यात् तस्य शृण्णाजिनेऽस्थीन्युपसन्नं योऽस्य नेदिष्टः स्यात् तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन्—ततः संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः' इति संवत्सरेऽनीते यज्ञ आभ्यातः ।

(३) तत्र संशयः—अस्मिन् यज्ञे कस्य कर्तृत्वम् ? मृतस्य अस्थनामुत जीवताम्पुराणामिति ।

(४) पुर्यपक्षः—मृतस्य अस्थीन्येवात्र कर्तृत्वं हि—'अस्थीनि याजयेयुः' इत्यनेन तथैव स्पष्टमुक्तत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्थीन्यचेतनानि यष्टुमनर्हाणि अतोऽस्थिश-

ध्वेनात्र पुरुषो लक्ष्यते । कृष्णाजिनसन्नद्धास्थिसम्बन्धिपुरुषेण सह ये सत्रे यष्टार आसन् त एव 'अस्थीनि' इत्येतत्पदेन लक्ष्यन्ते-ते च जीविता एव सत्रिणः । तस्मात् जीवतामेवायं याग इति ।

एतदभिप्रेत्याह जीवतामिति । 'अस्थियज्ञः' अस्थोनि याजयेयुस्त्वित्येवं विहितो यागः- 'जीवताम्' एव सत्रिणाम्- 'स्यात्'-कर्तव्य इति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) १०।२।४९ अस्थनां चेन्न जपादिकम् ।

(१) अस्थियज्ञविचारो वर्तते-कृत्वाचिन्तारूपः ।

(२) अस्थियज्ञे अस्थीन्येष कर्तृणीत्यभ्युपगम्य-

(३) संशयः-प्रकृतौ यत् यजमानकर्तृकं जपादिकमस्ति तदस्थियज्ञे कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः-चोदकप्राप्तस्य परित्यागे मानामावात् कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः-अस्थिषु जपकार्यासम्भवात् न भवति जपादिकमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अस्थनामिति । 'अस्थनाम्' कार्यो याग इति 'चेत्' पक्षोऽभ्युपगम्यते तर्हि-'जपादिकं' यजमानकर्तृकं न स्यात्-तस्य बाध एव स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

(१९) १०।२।४९ (वर्णकान्तरम्) न दीक्षणीयाऽप्यस्थनां चेत्

(१) पूर्वविचारशेषः ।

(२) प्रकृतावस्ति यजमानस्य दीक्षणीयेष्टिः ।

(३) तत्र संशयः-अस्थिकर्तृके यज्ञे इयं दीक्षणीयेष्टिर्भवति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः-चोदकप्राप्तत्वादस्ति दीक्षणीयेति ।

(५) सिद्धान्तः-अचेतनानामस्थनां दीक्षासम्भवाच्चास्ति दीक्षणीयेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अस्थनां' कार्यो याग इति 'चेत्' पक्षः तर्हि-'दीक्षणीया अपि न' स्यादिति शेषः । तस्या बाध एवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

(२०) १०।२।५० क्रत्वर्थं त्वास्थिकर्तृकम् ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) प्रकृतौ औदुम्वर्याः शाखाया यजमानप्रमाणत्वम् शुक्रग्रहस्य च यजमानेन स्पर्श इत्यादि ।

(३) तदेतत् अस्थिकर्तृके यागे भवति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः-पूर्वाधिकरणन्यायेन न भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः-अचेतनैरपि दण्डादिभिर्व्या मानं क्रियते तथाऽ-

चेतनैरप्यस्थिभिः शाखामानं सम्भवति । एवमेवाचेतनानां शुक्रग्रहस्प-
शोऽपि । तस्मादेतद् द्वयमप्यस्ति इति ।

एतदभिप्रेत्याह कत्वर्थमिति । 'कत्वर्थ' यद्वज्जातं शाखामानादिकं
कत्वर्थमेव भवति न पुरुषार्थम् तत्—'अस्थिकर्तृकम्' अपि स्यादेव-अ-
स्थीन्येव कर्तृणि यस्मिन् तत् । अस्थिकर्तृकेऽपि यागे कत्वर्थमवज्जातं
यजमानकर्तृकञ्च बाध्यत इत्याशयः ॥ २० ॥

(२१) १०।२।११ अस्थियज्ञे न काम्यानि

(१) अस्थियज्ञविचारोऽनुयतंते ।

(२) 'यदि कामयेत् यदुर्गः पर्जन्यः स्याद्रीचैः सद्मे मितुयात्'
इत्यादीनि सन्ति काम्यानि कर्माणि प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे ।

(३) तत्र सन्दिह्यते—धिकृतौ अस्थियागे एतानि काम्यानि स-
न्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणस्यायेन सन्ति इति ।

(५) सिद्धान्तः—कामस्य चेतनधर्मत्वाच्च सन्ति काम्यानि अस्थि-
कर्तृके यागे इति ।

एतदभिप्रेत्याह अस्थीति । 'अस्थियज्ञे' अस्थिकर्तृके यज्ञे—'काम्यानि
कर्माणि 'न'-स्युरिति शेषः ॥ २१ ॥

(२२) १०।२।१२-१४ सूक्तवागाशिपोऽत्र न ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रकृतौ—'इदं चापापृष्वी भद्रमभूत्' इत्यादि सूक्तवाक्-
होत्रा पठ्यते । तत्रैवमाशासनं श्रूयते—'आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ आयुरा-
शास्ते सुप्रजास्त्यमाशास्ते' इत्यादि ।

(३) तत्र सन्देहः—योऽयं सूक्तपाकगतो यजमानाशीःप्रतिपादको
मन्त्रः सोऽस्थियज्ञे पठनीयो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः प्रस्तरग्रह-
णमङ्गम् । तच्च नित्यम् । तस्मात् तद्वत्स्य सूक्तवाक्यमन्त्रस्यापि नित्य-
त्वात् स मन्त्रः पठनीय एवास्थियज्ञे इति ।

(५) सिद्धान्तः—आशासनयोगादत्रायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते ।
फलेच्छा चाचेतनानामस्थनां न सम्भवति । तस्मान्मन्त्रस्य स भागो
वाप्यते इति ।

एतदभिप्रेत्याह सूक्तेति । 'अत्र' अस्थिकर्तृकयज्ञे—'सूक्तवागाशिपः'
सूक्तवाक्यगतायुराद्याशासननिर्देशको मन्त्रभागः—'न'-पठनीय इति
शेषः ॥ २२ ॥

(२३) १०।२।५५-५६ न होतुकामो यज्ञेऽस्थनाम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रकृतावस्ति होतुकामः—‘यं कामयेत वसीयान् स्यात् इति उच्चैस्तरां तस्य वषट् कुर्यात्’ इति ।

(३) तत्र संशयः—अस्थियज्ञे अयं होतुकामः कर्तव्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यद्यप्यस्थोन्यचेतनानि तथाऽपि होतुश्चेतनत्वात् तस्य च कामनायाः सम्भवात्-कर्तव्यो होतुकाम इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘यां वै कांश्चन यज्ञे ऋत्विजः आशिपमाशासते यजमानाचैव तामाशिपमाशासते’ इति ध्रुतेः होत्राऽपि यत् काम्यते तदपि यजमानस्यैवेष्टम् । अचेतनानि चास्थीनि षष्टुं न शक्नुवन्ति । तस्माद्वात्र होतुकाम इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘अस्थनां यज्ञे’ अस्थिकर्तृके यज्ञे—‘होतुकामः’ होतुकर्तृकाशीःशंसनम्—‘न’—भवतीति शेषः । तस्य बाध एव भवतीत्याशयः॥

[तदेतदधिकरणपञ्चकं जीयतामयं यज्ञ इति सप्तदशाधिकरणसिद्धान्तेन विरुद्धम्—अस्थनां कर्तृत्वमभ्युपगम्य कृत्वाचिन्तारूपम् । सप्तदशाधिकरणन्यायेन तु पञ्चस्वप्येतेषु अधिकरणेषु चोदकप्राप्तानां धर्माणां नास्ति बाधः, यज्ञस्य जीवत्कर्तृकत्वात् इति ध्येयम्] ॥ २३ ॥

(२४) १०।२।५७-५८ सर्वस्वारः समाप्यते ।

(१) बाधप्रसङ्गेन सर्वस्वारविचारः ।

(२) अस्ति यज्ञः सर्वस्वाराख्यः—‘मरणकामो ह्यनेन यजेत-यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्’ इति । अस्य च यज्ञस्य तृतीय-सवने यजमानस्याग्निप्रवेश आम्नातः ।

(३) तत्र संशयः—एवं मृते यजमानेऽयं शिष्टं कर्म समापनीयमुत त्याज्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—यजमानस्य मृतत्वात् कर्तुरभावात् परित्याज्य-मेवावशिष्टं कर्मेति ।

(५) सिद्धान्तः—यजमाने गतेऽपि ऋत्विग्भिः कर्म समापनीयम् । मरणकाले यजमानो ऋत्विजः प्रति एवं प्रैपमुच्चारयति—‘ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञम्’ इति । तदेतत्प्रैपबलात् कर्म समापनीयं न तस्य बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह सर्वस्वार इति । ‘सर्वस्वारः’—यजमानमरणानन्तर-मपि—‘समाप्यते’ समापनीयो भवति—ऋत्विग्भिरिति शेषः । यथा अस्थिय-ज्ञः एकस्मिन् यजमाने मृते जीवद्भिः क्रियते तथैव यजमाने मृतेऽपि जी-

यद्भिस्तरसहायकैर्ऋत्विग्भिः कर्म समापनीयमित्यर्थः ॥ [५६ सूत्रं भाष्यं न्यायमालायां चाधिकरणान्तरेण गृहीतम्-तत्र वर्णितस्य त्वर्थस्य विंशाधिकरणेऽन्तर्भूतत्वात्तदुपेक्षितम्मण्डनेनेति प्रतिभाति । अतस्तत्सूत्रोक्तो विषयोऽस्यैव चतुर्विंशाधिकरणस्य शेषत्वेन व्याख्यातोऽस्माभिरिति ध्येयम्] ॥ २४ ॥

(२५) १०।२।६०-६१ जीवत्यायुरिहाशास्यम्

(१) सर्वस्थारविचारो वर्तते ।

(२) होत्रा पठनीये सूक्तवाके योऽय 'आयुराशास्ते' इति भागो वर्तते—

(३) तत्र संशयः-सर्वस्थारेऽयं पठनीयो न वेति ।

(४) पूर्णपक्षः—मरणकामस्य यजमानस्यायुर्निरपेक्षत्वात् तदाशासनं तस्य बाध्यते-अर्थलोपादिति ।

(५) सिद्धान्तः—तृतीयस्रघनमेव यजमानस्य मरणकालः । तस्मात्पूर्वं तु जिजीविषुरेषायम् । तस्मात् पठनीयमायुराशासनमिति । एतदभिप्रेत्याह जीवतीति । 'इह' सर्वस्थारे—यजमाने 'जीवति' इति तृतीयस्रघनात् प्राक् यावद् यजमानो जीवति तावत्—'आयुः' 'आशास्यम्' आयुराशासनरूपो मन्त्रभागः पठनीय एव—अतो न तस्य बाध इत्यर्थः ॥ २५ ॥

(२६) १०।२।६२ सत्रे दानमदृष्टम् ।

(१) बाधविचारो वर्तते ।

(२) प्रकृतौ 'हिरण्यमात्रेयाय ददाति' इति हिरण्यदानं धृतम् ।

(३) वैकृते सत्रे संशयः—इदं दानं भवति न वेति ।

(४) पूर्णपक्षः—आनत्यर्थं दानमिति स्थितम्—सत्रे आनतिप्रयोजनं नास्तीत्यप्ययगतम् । तस्मात् सत्रे इदं हिरण्यदानं नास्तीति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्तस्य हिरण्यदानस्य सम्प्रदानत्वेन धृत आत्रेयो न श्रुत्यक्—श्रुतिगम्योऽग्न्य एव यामो सहायकः । श्रुतिज एव यजमानाः सत्रे । अत आत्रेयस्य न यजमानता । तस्मादस्ति दानस्यानतिः प्रयोजनम् । परं सा आनतिः सर्वेषां कार्यकराणां कार्यारम्भात् पूर्वमेव स्योक्तया भृत्या सम्पादिता । तस्मात् कार्यमध्ये यदिदमात्रेयाय दानं तन्नानत्यर्थं भवत्यपि त्वदृष्टार्थमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्र इति । 'सत्रे'—'दानम्' हिरण्यस्य आत्रेयाय यच्छ्रुतं तत्—'अदृष्टम्' धर्ममेव सम्पादयति—न कार्यकरस्यानतिरूपं दृष्टं प्रयोजनमिति । एवं च नास्त्यस्य बाधः सत्रे इत्याशयः ॥ २६ ॥

(२७) १०।२।६३ गुणलोपे च मुख्यं स्यात्

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) सन्त्यग्न्याधाने पवमानेष्टयः । तत्र चोदकेन प्राप्तं निर्वापसाधनम्—‘अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति’ इति । पवमानेष्टिकाले चाग्निहोत्रं नास्ति तस्याधानोत्तरकालीनत्वात् । तस्मान्नास्त्यग्निहोत्रहवणी तत्र ।

(३) एवं सति संशयः—पवमानेष्टौ निर्वापो भवति उत निवर्तते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्निहोत्रहवणीरूपस्य निर्वापसाधनस्यासत्त्वात् न भवति निर्वापः । तस्मात्तस्य बाध इति ।

(५) सिद्धान्तः—मुख्योऽथ निर्वापः । तम्प्रति गुणभूतैवाग्निहोत्रहवणी । न च गुणलोपेन मुख्यो लुप्यते । तस्मान्न निर्वापस्य बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह गुणेति । ‘गुणस्य’ अग्निहोत्रहवण्याः ‘लोपे’ अभावे—‘मुख्यं’ निर्वापकर्म—‘स्यात्’—अनुष्ठेयमिति शेषः ॥ २७ ॥

(२८) १०।२।६४-६७ सङ्ख्या स्यान्मुष्टिलोपनम् ।

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) अस्ति बाजपेयविकृतिः सप्तदशशराधश्चनैवारः, अस्ति च प्रकृतौ सङ्ख्या मुष्टिश्च—‘चतुरो मुष्टीर्निर्वपति’ इति ।

(३) तत्र संशयः—विकृतौ किं सङ्ख्या गृह्यते मुष्टिलुप्यते—उत मुष्टिर्गृह्यते सङ्ख्या लुप्यते—उत उभयोर्लोपः—उत सङ्ख्याया वा मुष्टरित्यनियमः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियमे प्रमाणाभावादन्यतरस्य लोपः—नास्ति नियम इति । अथवा विकृतौ सप्तदशसङ्ख्या श्रुता शरावश्च—तथाच सप्तदशसङ्ख्याया प्राकृतचतुःसङ्ख्याया बाधः शरावेण च प्राकृतमुष्टेर्याध—इत्युभयोर्लोप इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘चतुरो मुष्टीर्निर्वपति’ इत्यत्र निर्वापः चतुस्सङ्ख्यागुणकः मुष्टिगुणकश्च विधीयते । सङ्ख्यामुष्ट्योश्च निर्वापक्रियया सम्यन्धे समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात् सङ्ख्यैवानुगृह्यते दुर्बलो मुष्टिर्याध्यते । चतुर्मुष्टिभिश्च कृतनिर्वापं द्रव्यं न भवति सप्तदशशराधम् । तस्मात् अन्यतरस्य बाधः । न्याय्यतरश्च मुष्टेरेव बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह सङ्ख्येति । ‘सङ्ख्या’ सप्तदशसङ्ख्या—‘मुष्टेः’ एव ‘लोपनम्’ बाधकं—‘स्यात्’ । वैकृतया सप्तदशसङ्ख्याया प्राकृतायाः चतुःसङ्ख्याया न भवति बाधः—वैकृतेन शरावेण तु प्राकृतस्य मुष्टेर्भवति बाध इत्यर्थः ॥ २८ ॥

(२६) १०।२।६८ नाजो धेन्वादिषु ग्राह्यः

(१) याधचिन्ता वर्तते ।

(२) पशुविकृतिषु ध्रूयते—'घावापृथिव्यां धेनुमालमेत-माद्यतं य-
त्सम्-पेन्द्रमृषमम्' इति, प्रकृतौ चास्ति अजः पशुः ।

(३) तत्र संशयः—धेनुयत्सर्पमशब्दाः किमजवाचिन उज गोवा-
चिन इति ।

(४) पूर्वपक्षः—धेनुशब्दो भवप्रसूतामाद्यष्टे—यत्सशब्दो घालम्-
मृषमशब्दः प्रौढं पुमांसम् । चोदकप्राप्तश्चाजः । तस्य परित्यागे माना-
भावात् नयप्रसूता अजा-यालोऽजः-प्रौढश्चाजः इत्येते अत्र विपक्षिताः ।
गौस्तु न प्रत्यक्षं ध्रूयनेन चातिदेशेन प्राप्यते-प्रकृताद्यनुपदिष्टत्वात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—धेन्वादिशब्दा न सामान्यगुणमात्रवाचिनः-क-
चिदपि तथाप्रयोगाभावात् । गोगतानेयोक्तान् गुणानभिदधति ते शब्दाः-
अतो प्रयोगबलाद्भेदधनुषपक्षा अनुपदिष्टपक्षतिदिष्टमपि नामैव मुख्यया
वृत्त्या विशिष्यतश्चोदकातिदिष्टं ह्यगं बाधन्त इति ।

एतदभिप्रेत्याह नाज इति । 'धेन्वादिषु' धेनुयत्सर्पमशब्देषु—'अजः'
'न' 'ग्राह्यः' विशेष्यतयेति शेषः । तस्मात् ह्यगस्य बाध इत्यर्थः ॥ २९ ॥

(३०) १०।२।६९ श्वेतोऽजो वायुर्देवतः ।

(१) याधचिन्ता वर्तते ।

(२) 'वायव्यं श्वेतमालमेत' इति ध्रूयते ।

(३) तत्र संशयः—श्वेतशब्दोऽत्र किरतिदेशप्राप्तमर्जं वक्ति-उत यं
कञ्चित् पशुम् इति ।

(४) पूर्वपक्षः—श्वेतशब्दः श्वेतगुणमात्रमभिदधानि न तु धेन्वा-
दिशब्दयत्पशुजातिविशेषम् । तस्मात् यं कञ्चिच्छ्वेतगुणकं पशुं वक्तीति
अभ्युपेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—चोदकप्राप्तस्याजस्य परित्यागे कारणाभावात्
अज एव प्राप्नोति इति ।

एतदभिप्रेत्याह श्वेत इति । यो 'वायुर्देवतः श्वेतः' आलम्भनीयत्वेन
विहितः स 'अज' एव न यः कञ्चित् पशुः । तस्मादजस्य न बाध इति
भायः ॥ ३० ॥

(३१) १०।२।७० न स्वादिरी खलेवाली

(१) याधचिन्ता ।

(२) सायस्के 'खलेवाली यूपो भवतीति' श्रुतम् । प्रकृतौ च यूप-
स्य खादिरत्यमुक्तम् ।

(३) तत्र सन्देह —खलेवाल्यां चोदकप्राप्त खादिरत्वं भवत्यु-
त नेति ।

(४) पूर्वपक्ष —यूपकार्यकरणे नियोजिताया खलेवाल्या यूपध-
र्मता युक्तिसिद्धा । तस्मात् चोदकप्राप्त खादिरत्वं प्राप्नोत्येवेति ।

(५) सिद्धान्त —खलेवाल्यां पशुनियोजनादि कार्यमित्येव वा-
क्यार्थः । एव च खलेवाट्या यूपत्वे प्रमाणाभावात् न यूपगुणाना खादि-
रत्वादीनां प्राप्तिः । तस्मान्न नियमेन खादिरत्त्वमेव खलेवाट्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'खलेवाली' 'खादिरी' खादिरकाष्ठनिर्मिता
एव भवेत् इति 'न' अस्ति नियम इत्याशयः ॥ ३१ ॥

(३२) १०।२।७१-७२ नास्यां स्यात् तक्षणादिकम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) खलेवाल्या यूपधर्मः खादिरत्वं न नियमतो भवतीति स्थितम् ।
सन्ति च यूपे तक्षणादयो धर्माः ।

(३) तत्र संशयः —किं तक्षणादयः खलेवाल्या भवन्ति न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष —चोदकप्राप्तानां धर्माणां त्यागे मानाभावाद् भव-
न्त्येवेति ।

(५) सिद्धान्त —यूपे तक्षणादयः काष्ठसंस्कारार्थं क्रियन्ते । खले
वाट्या तु तादृशसंस्कारस्यानपेक्षितत्वात् अतिदिग्वा अपि तक्षणादयो
न प्राप्नुयन्ति । तस्माद्वाच्य एव तक्षणादीनामिति ।

एतदभिप्रेत्याह नास्यामिति । 'अस्या' खलेवाट्याम्—'तक्षणादिकम्'
तक्षणम्—जोषणम्—उच्छ्रयणमित्येवमादि यूपधर्मजातम्—'न स्यात्' क-
र्तव्यम्—तस्मादेतेषां वाच्य एवेत्याशयः ॥ ३२ ॥

(३३) १०।२।७३ अञ्जनादि भवेत् तस्याम्

(१) पूर्वाधिकरणपत्राद् ।

(२) यूपे सन्ति अञ्जनादयो धर्माः ।

(३) तत्र संशयः —अञ्जनादयः खलेवाट्या भवन्ति न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष —पूर्वाधिकरणन्यायेन न भवन्ति इति ।

(५) सिद्धान्त —दृष्टार्थानां तक्षणादीनामप्रयोजकतया वाच्यः । अ-
ञ्जनादिकं तु यूपेऽप्यदृष्टार्थमेव । तस्मान्न वाच्ये कारणम् । तस्मात् यूप
वत् खलेवाट्यामप्यदृष्टार्थमञ्जनादि कर्तव्यमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह अञ्जनादीति । 'तस्याम्' खलेवाट्याम्—'अञ्जनादि'
अञ्जनम्—पयूहणमित्येवमादि—'भवेत्'—अदृष्टार्थमिति शयः ॥ ३३ ॥

(३४) १०।२।७४ धानार्थमवहन्यते ।

(०) महापितृयज्ञे हवि श्रूयते 'पितृभ्यो वहिषद्भ्यो धाना' इति । [धाना ' भृष्टधान्यम्] । प्रवृत्तौ चावघातो विहितः ।

(३) तत्र सशय — धानास्त्रयघातो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्ष — धानानामवघाते सक्तुभावे प्रसज्यते ततश्च धानात्वनश विधिध्याकोप स्यात् । तस्मादवघातस्य बाध इति ।

(५) सिद्धान्त — धान्याना भर्जनेन धानाभाव ततोऽवघात इत्ययममे स्याद् विधिध्याकोप । तद्वारणाय धानानामाद्वावेवावघात पश्चात् भर्जनमित्यत्र ममे न स्यात् सक्तुत्वम् — भृष्टधान्यरूप धानात्वं तु स्यादेव । चाद्वैकप्राप्तावघातवाधाद्वर ममबाध एवेति कर्तव्य एवावघातो धानास्थितिः ।

एतदभिप्रेत्याह धानार्थमिति । 'धानार्थम्' धानासम्पादनायैव — 'अवहन्यते' धान्यमिति शय । एव च सति पूर्वमवघात पश्चाद् भर्जनेन धानात्वमिति न सक्तुभावेप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ३४ ॥

[वार्तिकमतेनान्यथा ध्यात्वातमिदमधिकरण न्यायमालाया द्रष्टव्यम्]

उदिता भाष्यकारेण चतुर्विंशतु नीतयः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य द्वितीयः ।

अथ दशमस्य तृतीयः पादः ।

[बाधकारणस्य कार्यकत्वस्य विचारः]

(१) १०।३।१-१२ पशौ प्रयाज्ञेषु विधिर्गुणस्य

(१) बाधचिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्रेदं समाम्नायते — 'एकादश प्रयाजान् यजति एकादशानुयाजान् यजति' इति ।

(३) तत्र सशय — किमेकादशादिगुणविशिष्टे पशौ प्राकृतेतिकर्तव्यता प्राप्नोति एकादशादिषाक्ये गुणविधि — उत प्राकृतेतिकर्तव्यता न प्राप्नोति एकादशादिषाक्ये कर्मन्तरविधिरिति ।

(४) पूर्वपक्ष — एकादशसत्तयारूपगुणविशिष्टस्य प्रयाजस्य प्रत्यक्षविधौ सति उपदिष्टनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पशौ चोदकेनातिदेशस्यायसरो नास्ति । तस्मात् न प्राप्नोति प्राकृतेतिकर्तव्यतेति ।

(५) सिद्धान्त — पशुविधिरितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तदाकाङ्क्षापूरण दूवेधा सम्भवति—प्राकृतानामङ्गानामतिदेशेन विधास्यमानाङ्गान्तराणामुपदेशेन वेति । अनयोरौचित्यविवेके क्लृप्तोपकारतया प्राकृताङ्गातिदेश एव न्याय्य । नतश्चातिदेशप्राप्तप्रयाजरूपमनूय एकादशसङ्ख्यारूपगुणविधिरेवेद वाक्यम् । तस्मात् अत्र विहितया सङ्ख्याया यद्यपि प्राकृतस्य सङ्ख्याया बाधस्तथापि प्रयाजादौतिकर्तव्यता प्रकृतितोऽतिदेशेन प्राप्नोत्येवेति ।

एतदभिप्रेत्याह पशविति । 'पशौ' अग्नौपेभौयपशुविषये ये प्रयाजा विहिता—तेषु 'प्रयाजेषु' तान् प्रयाजाननूय—'गुणस्य' एकादशसङ्ख्यारूपस्य—'विधि' एकादशप्रयाजानित्यस्मिन् वाक्ये इत्यर्थः । तस्मात्प्राकृतेतिकर्तव्यताया नास्ति बाध इत्याशयः ॥ १ ॥

(२) १०।३।१३-१७ हिरण्यगर्भः प्रथमे न मन्त्रः ।

(१) बाधचिन्ता ।

(२) घायव्यपशावाम्नायते—'हिरण्यगर्भ' समवर्ततामे इत्याघारमाधारयति' इति । तत्र प्रकृतितः प्राप्ते एवाघारे गुणविधिरिदमिति पूर्वाधिकरणन्यायेन स्थितम् ।

(३) इदमिदानीं सन्दिह्यते—अयममन्त्रविधि किम्पूर्वस्मिन्नाघारे उताप्तिमे इति ।

(४) पूर्वपक्षः प्रकृतौ पूर्वाघारः प्राजापत्यः । अस्मिन् मन्त्रे प्राजापतिरेव हिरण्यगर्भशब्देनोच्यते । तस्मात्प्र-बलिङ्गात् पूर्वस्मिन्नेवाघारे मन्त्रः प्राप्नोतीति ।

(५) सिद्धान्त — प्रकृतौ प्रथमाघारोऽमन्त्रक एवेति 'प्राजापतिस्मृतसाध्यापशाधारयति' इत्यनेन वाक्येनावगम्यते । 'तूष्णीमाधारयति' इति प्रत्यक्षमपि श्रुतम् । द्वितीये वाघारे 'ऊर्ध्वोऽध्वर' इत्याद्यैन्द्रो मन्त्रो विहितः । स एव च विकृतौ चोदकेन प्राप्तः । तस्य बाधायैव हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः । ततश्च प्रकृतौ द्वितीयाघारे य ऐन्द्रो मन्त्रः प्रयुज्यते—तस्य स्थाने विकृतौ हिरण्यगर्भमन्त्रः प्रयोज्य इत्यभ्युपेयम् । तस्माद्धिरण्यगर्भमन्त्रस्य द्वितीये एवाघारे प्राप्तिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह हिरण्यगर्भ इति । 'हिरण्यगर्भ' मन्त्रः 'हिरण्यगर्भ' समवर्ततामे इत्यादि मन्त्रः 'प्रथमे' आघारे—'न' प्रयोज्य —अपि तु द्वितीय एव—प्रकृतितः प्राप्तमैन्द्रमन्त्र बाधित्वेत्याशयः ॥ २ ॥

(३) १०।३।१८-२२ आसादने स्याद् विधिरुत्करस्य

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) सौमिकेषु चातुर्मास्येषु ध्रूयते—‘उत्करे वाजिनमासादय-
ति’ इति ।

(३) तत्र संशयः—किमिदमासादनान्तरम्—उत प्राकृत एवासा-
दने उत्कररूपगुणविधिः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतमासादनं दृष्टार्थम् । इह विहितं त्वासादनं
दृष्टार्थं भवितुमर्हति तीक्ष्णप्रे मृत्पांसुराशौ उत्करे आसादितेन वाजि-
नाख्यजलीयद्रव्येण कस्यापि दृष्टस्य प्रयोजनस्य साधनमसम्भवम् ।
तस्माद्दृष्टार्थमेवेदमासादनं प्राकृतादासादनात् कर्मान्तरमित्यभ्युपे-
यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रथमाधिकरणन्यायेन प्राकृते एव वाजिनासा-
दने उत्कररूपगुणविधिरयम् । मृत्प्राशिरूपस्योत्करस्य पृथग्व्रतापि सम्भ-
वति—ततश्च तत्र वाजिनासादनं नैवात्यन्तमप्रयोजकमिति ।

एतदभिप्रेत्याह आसादन इति । ‘आसादने’ प्राकृते एव—‘उत्करस्य’
वाजिनाधारत्वेन—‘विधिः’ । ततश्च प्राकृते एवासादने तत्रोक्तं वेदि-
रूपमाधारं वाधित्वा उत्कररूप आधारी प्राहो विकृतादित्याशयः ॥ ३ ॥

(४) १०।३।२३-२६ दीक्षाहुतीनां तु समुच्चयः स्यात् ।

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) अग्निचयने पद् दीक्षाहुतयः ध्रूयन्ते—‘पद्भिर्दीक्षयति’ इति ।
प्रकृतौ च पद् दीक्षाहुतयो विहिताः—‘क्षुपेण चतस्रो जुहोति दीक्षित-
त्वाय’ इत्यादिना । मन्त्राश्चोभयत्र मिष्टाः । तथाहि—‘आकृत्यै प्रयुजे-
ऽग्नये स्याहा’ इत्यादयः प्रकृतौ—‘आकृतिर्माग्निं प्रयुजं स्याहा’ इत्याद-
यो विकृतौ ।

(३) तत्र संशयः—विकृतौ किं प्राकृतानाममन्त्राणां बाधः—उत
द्वादशानामपि समुच्चितः प्रयोग इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विकृतौ ये मन्त्राः अन्यस्तमुपदिष्टास्तैश्चोदकयलेना-
तिदिष्टानां बाध एव न्याय्यः—अतिदेशादुपदेशस्य वलीयस्त्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘द्वादश जुहोति’ इति वाक्यान्तरेण समुच्चयः
स्पष्टं सूचितः । पद्भिर्विकृतैर्मन्त्रैः पद्भिश्च प्राकृतर्मन्त्रैर्होमे सत्येव द्वाद-
शसहस्रपूरितः सम्भवति । तस्मात् समुच्चय एव न बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह दीक्षाहुतीनामिति । ‘दीक्षाहुतीनां’ प्रकृतावुक्तानां
पराणां विकृतौ चोक्तानां पराणां—‘समुच्चयः’ सम्मेलन—‘स्यात्’—न बाधः
प्राकृतानामिति भावः ॥ ४ ॥

(५) १०।३।३०-३३ प्राग्दक्षिणा नो पुनरादधातौ

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) आधाने—‘एका देया, षड् देयाः, द्वादश देयाः’ इत्यादिना नानाविधाः दक्षिणाः श्रुताः । पुनराधाने तु—‘पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा’ इति अन्यैव दक्षिणाग्नाता [भग्नः पुनः समाहितो ‘निष्कृत’ इत्युच्यते] ।

(३) तत्र संशयः—पुनराधाने या विशिष्टा दक्षिणा प्रोक्ता तया किं प्राकृतानां दक्षिणानां बाधः—उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘उभयोर्ददाति—आधेयिकोः पौनराधयिकीश्च’ इति वचनात् समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—दक्षिणास्वरूपस्य कार्यस्यैकत्वात् उपदिष्टया अतिदिष्टाया बाध एव न्याय्यः । उभयोरिति वाक्यं तु न विधिरपि त्य-
जुवाद् एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रागिति । ‘प्राग्दक्षिणा’ प्रथमाधानस्य या दक्षिणा विहिता सा—‘पुनराधाने-‘नो’ न भवति । ततश्च तस्या बाध एवे-
त्याशयः ॥ ५ ॥

(६) १०।२।३४ वासादि पूर्वस्य निवर्तकं स्यात् ।

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) आप्रयणे ध्रूयते—‘वासो दक्षिणा’ ‘वत्सः प्रथमजो दक्षिणा’ इति । प्रकृतौ तु अन्वाहार्यो दक्षिणा । सा चात्र चोदकप्राप्ता ।

(३) तत्र संशयः—वासादिभिर्विकृतैः किं प्राकृतोऽन्वाहार्यो बाध्यते उत समुच्चयते—इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उभयोरविरोधाभावात् समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—एककार्यत्वात् न समुच्चयो ऽपि तु बाध एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह वासादीति । ‘वासादि’ वासो वत्सश्च इत्येवमादि द-
क्षिणा—‘पूर्वस्य’ प्राकृतस्य अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपस्य—‘निवर्तकं’ बाधकं—
‘स्यात्’ इति सम्यगर्थः ॥ ६ ॥

(७) १०।३।३५ वासादिरन्वाहरणादिधर्मा

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) आप्रयणे दक्षिणोक्ता वासादिरूपा । प्रकृतौ चान्वाहार्यो दक्षि-
णा । अत्रान्वाहार्ये सन्ति कतिचिद् धर्मा विहिताः । अन्वाहार्यस्य वि-
कृतौ बाध इति स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं विकृतावन्वाहार्यधर्माणामपि बाध उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अन्वाहार्यनिमित्तत्वाद् धर्माणाम् अन्वाहार्यबाधे
तेऽपि बाधिता भवन्तीति ।

(५) सिद्धान्तः—अन्याहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेनानतिसाधनत्वप्रयुक्ता एव ते धर्माः क्रियन्ते । तत्साधनत्वं च वासादेरपि समानम् । तस्मादत्रापि ते धर्मा अनुष्ठेया इति ।

एतदभिप्रेत्याह वासेति । 'वासादिः' यो दक्षिणात्वेनोक्तः स—'अन्या-हरणादिधर्मा' अन्याहार्यस्य धर्मा एव धर्मा यस्य स एवम्भूतः—स्यादिति शेषः । तस्मादान्याहार्यधर्माणां नास्ति बाध इत्याशयः ॥ ७ ॥

(८) १०।३।३६ वत्से न पाकः क्रियते विरोधात् ।

(१) पूर्वाधिकरणपद्यादः ।

(२) अन्याहार्ये पाको भवति । स च शोदकप्राप्तो विहृताघाप्रयणे ।

(३) तत्र सन्देहः—आप्रयणदक्षिणामूले वत्सेऽयं पाको भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वन्यायेन अन्याहार्यधर्माणां विहृताघातिदेशात् भवत्येव पाको वत्सस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—पाके सति वत्सस्य नाशः स्यात् । तस्मान्नास्ति वत्से पाक इति ।

एतदभिप्रेत्याह वत्स इति । 'वत्से' आप्रयणदक्षिणामूले—'पाकः' प्राक्तनान्याहार्ये कर्तव्यत्वेन विहितः—'न क्रियते'—कुत इत्यत आह 'विरोधादिति' । असामञ्जस्यादित्यर्थः । वत्सस्य पाकं नाशेनोपयोगित्यासम्भवे आनतिकार्यसम्पादनानौपयिकत्वे दक्षिणात्यभङ्गप्रसङ्गादि-त्याशयः ॥ ८ ॥

(९) १०।३।३७ वासो न पच्येन—न हीदमन्नम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) आप्रयणे विहृतौ वासोऽवत्सश्च दक्षिणा । तत्र वत्से प्राकृत-पाकस्यासम्भयः प्रदर्शितः । वाससि तादृशासम्भवो नास्ति ।

(३) तस्मात्तत्र संशयः—वाससि पाको भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उष्णोदकभाण्डे प्रक्षेपेण वाससो वत्सस्येव नाशो न भवति । तस्मादत्रान्याहार्यवत् पाकः स्यादेव—सप्तमाधिकरणन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्तः—अन्नस्योदनत्वसम्पादनायैव पाको भवति । न च वाससः पच्यमानस्योदनता कदाऽपि सम्भवति । तस्मादत्रापि अतिदि-ष्टस्य पाकस्य बाध एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह वास इति । 'वासो न पच्येत' वाससि पाको न कार्यः—कस्मात्—'इदं' वासः 'अन्नम्' अदनीयं न भवति । तस्मात्पाक-स्योपयोगित्वाभावादित्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) १०।३।३८ न चाभिधारो वसने च वत्से ।

(१) बाधचिन्ता वर्तते । सप्तमाधिकरणस्यापवादान्तरम् ।

(२) आग्रयणदक्षिणाभूते वाससि वत्से चान्वाहार्यधर्मा अनुष्ठेया इति सप्तमे स्थितम् । अस्ति चान्वाहार्यधर्मेणु अभिधारः ।

(३) तत्र संशयः—वाससि वत्से च अभिधारणं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सप्तमाधिकरणन्यायेन भवत्यभिधारणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—स्वादुतासम्पादनायैवाभिधारणं भवति अन्वाहार्ये । वाससि वत्से च स्वादुताया असम्भवेन द्वारलोपाद् बाध एवाभिधारणस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह न चेति । 'वसने' वाससि—'वत्से च'—आग्रयण-दक्षिणाभूते—'अभिधारः' अभिधारणं—'न'—कर्तव्यमिति शेषः ॥ १० ॥

(११) १०।३।३९-४६ शतं गवामेव न दक्षिणासु

(१) बाधे प्रासङ्गिकी चिन्ता ।

(२) ज्योतिष्टोमे दक्षिणा श्रूयते—'गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभाश्चाजाधायश्च ग्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च मापाश्च—तस्य द्वादशशतं दक्षिणा' इति ['द्वादशशतं' द्वादशाधिकशतमित्यर्थः] ।

(३) तत्र संशयः—द्वादशशतमिति या सह्या सा किं गवादिभिः सर्वैः सम्यग्वा उत गोमात्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—गवादीनि सर्वाणि द्रव्याणि प्रधानानि—सह्या च तेषां गुणः गौणः । प्रतिप्रधानं च गुणस्यावृत्तिरन्याय्या । तस्मात् सह्या गवादिभिः सर्वैः प्रत्येकमभिसम्बद्धेति ।

(५) सिद्धान्तः—गौर्योत्र प्रथमः धृतः उपकारकतमश्च । यादृश उपकारो गवा भवति न तादृशोऽश्वादिभिः । तस्मादितरेषामपेक्षया गौरेव प्रधानम् । तस्माद् द्वादशशतसह्या गोमात्रेणाभिसम्बद्धेति ।

एतदभिप्रेत्याह शतमिति । 'दक्षिणासु' दक्षिणाद्रव्येषु गवादिषु यत् 'शतं' द्वादशाधिकशतं यदुक्तं तद्—'गवामेव' नेतरेषामश्वादीनामिति सम्यग्वा । यर्थं च कति विवृतिषु यत्र गोर्दक्षिणायाः सहयान्तरं श्रूयते तत्रास्या द्वादशशतसह्याया बाधो भवति ॥ ११ ॥

(१२) १०।३।४०-४२ विभज्य दानं खलु दक्षिणायाः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) ज्योतिष्टोमे गोर्दक्षिणा—तस्या एव च सह्या द्वादशाधिकं शतमिति समधिगतम् ।

(३) तत्र संशयः—ऋत्विग्यो देवानां द्वादशाधिकशतसह्यकानां ४६ मी० नु०

गवां विभज्यैव दानमिति नियमः—उत विभज्य अविभज्य घेत्यत्र यजमानस्य स्वाच्छ्रुत्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—नियामकस्यानुपलम्भात् नास्ति नियमे प्रमाणम् । तस्माद् यथा यजमाने इच्छति तथैव विभज्य अविभज्य वा दानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अविभज्य ऋत्विक्समूहाय दाने प्रातिस्विकस्य-
त्वस्यानुत्पत्तौ परस्यत्वापादनरूपो दानशब्दार्थो न सम्पद्येत । समुप-
लभ्यते च लिङ्गमपि—‘तुथो वो विभज्य विश्ववेदा विभजतु’ इति । तस्माद्
विभज्यैव दानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह विभज्येति । ‘दक्षिणायाः’ शतगोरूपायाः—‘दानं’
ऋत्विग्भ्यः प्रदानम्—‘विभज्य’ विभागपूर्वकम्—‘खलु’ एव—इति
संयन्धः ॥ १२ ॥

(१३) १०।३।५३-५५ भागं समाख्यानुगुणं प्रकुर्यात्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) गवां दानं विभज्येति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—अयं विभागः किं सम उत विषमः—वैषम्येऽपि
किं कर्मकृतं वैषम्यमुत शब्दकृतमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रयणात् समो विभागः । तथैव
च विभागो लोके दृश्यते इति । अथ च यदि विषमो विभागस्तर्हि कार्या-
नुरूपमेव विभजनमिति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशाहे दीक्षायामेव ऋत्विजां नामान्युपलभ्य-
न्ते—‘अर्धिनो दीक्षयति पादिनो दीक्षयति’ इत्यादि । विभागे सति येषां
ऋत्विजां अर्धं भवति ते अर्धिनः येषां चतुर्थांशस्ते पादिनः । एवं धौत-
समाख्यानसारेण विभागः कार्यः । तथा च केषांचित् अर्धम् केषांचिच्च-
‘तुर्थांश एवेति विषम एव विभाग इति ।

एतदभिप्रेत्याह भागमिति । ‘समाख्यानगुणं’ अर्धिनः पादिनः इत्या-
दि नामानुसारेण—‘कुर्यात्’ । तस्माद्विषमः एव विभाग इति तात्पर्यम् ॥ १३

(१४) १०।३।५६-५८ घेनुः समस्तस्य निवर्तिका स्यात् ।

(१) प्रकृतिगतदक्षिणास्वरूपं तद्विभागश्च निरूपितो बाधोपोद्धा-
तरूपेण । इदानीं विवृतौ बाधचिन्ता पुनः प्रवर्तते ।

(२) ‘अथैव मू’ इति मूलामकमेकाहमुपक्रम्य दक्षिणाविशेष आ-
ह्नातः ‘घेनुर्दक्षिणा’ इति । प्राकृतं च गौरश्च इत्यादिकं सर्वं चोदकप्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—वैकृत्या दक्षिण्या घेनुरूपया किं प्राकृतं गोमात्रं
बाध्यते उत गवाश्यादिकं सर्वमिति ।

(४) पुर्यपक्षः—नवप्रसूतगोवाचकेन धेनुशब्देन गोमात्रं विशिष्यते नाश्वदिकम् । तस्मात्तेन गोमात्रस्य बाधो नाश्वदिकस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—गवादीनां सर्वेषां समूहितानां दक्षिणात्वम् । अत एवैकवचनप्रयोगो युज्यते । तस्माद् गवादीनां मापान्तानां सर्वेषां प्राकृतदक्षिणाभूतानां वैकृत्या दक्षिणया धेनुशब्दवाच्यया बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह धेनुरिति । 'धेनुः' भूनामकयागदक्षिणात्वेनाम्नाता नवप्रसूता गौः—'समस्तस्य' गौरश्व इत्यादीनां सर्वेषां प्राकृतदक्षिणानां समूहस्य—'निवर्तिका' बाधिका—'स्यात्'—ननु गोमात्रस्येत्यर्थः ॥१४॥

(१५) १०।३।५६ एका च पञ्चेति गवां निवृत्तिः

(१) बाधचिन्ता वर्तते ।

(२) इदं श्रूयते—'यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात्—अभिदग्धे पञ्च गाः' इति । प्रकृते च गौरश्व इत्यादि दक्षिणाः । ताश्च चोदकप्राप्ता विकृतौ ।

(३) एवं सति सन्देहः—'एका गौः' 'पञ्च गावः' इति यत् सङ्ख्या विशिष्टं द्रव्यं दक्षिणात्वेनोक्तं तत् किं प्राकृतं समस्तं दक्षिणाजातं बाधते—उत तेषामध्ये गामेव इति ।

(४) पुर्यपक्षः—कृत्स्नां गवाश्चादिदक्षिणां बाधते । दक्षिणाशब्दयोगेन कार्यकयात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—उदाहृते बाक्ये एकत्वसङ्ख्याविशिष्टगोविधाने गौरवात् सङ्ख्यामात्रं विधेयम् । एवं चेयं सङ्ख्या गोगतां प्राकृतीं सङ्ख्यामेव बाधते न त्वन्यत् किञ्चित् । तस्मात् एकत्वसङ्ख्या पञ्चत्वसङ्ख्या च प्राकृतसङ्ख्याविशिष्टां गामेव बाधते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—एकेति । 'एका' 'पञ्च च इति' सङ्ख्याविधानेन—'गवाम्' प्राकृतसङ्ख्याविशिष्टानाम्—'निवृत्तिः' बाधः । प्राकृतसङ्ख्याविशिष्टा गौरेव बाध्यते—न त्वश्वदिकमिति शेषः ॥ १५ ॥

(१६) १०।३।६०-६२ बाध्येत वत्सेन पुरोक्तसर्वम् ।

(१) बाधचिन्ता ।

(२) सायस्के वर्षत्रयवयस्को वत्सः सोमकयसाधनत्वेनाम्नातः 'त्रिवत्सः सायसः सोमकयसः' इति । प्रकृतौ तु—'अजया कोणाति हि-रण्येन कोणाति वृषभेण कोणाति' इत्यन्यानि कयसाधनान्युक्तानि । एतानि च सायस्के चोदकप्राप्तानि ।

(३) तत्र संशयः—किं त्रिवत्सः प्राकृतस्य ऋषभमात्रस्य बाधकः—उत प्राकृतानां सर्वेषाम्—इति ।

(४) पूर्वपक्ष — यथा वत्स पुद्गलस्तथा ऋषभोऽपि । न त्वजाद-
यस्तथा । तस्माद्रूपममात्रस्य बाध इति ।

(५) सिद्धान्त — वत्स* प्रत्यक्ष त्रयेण सम्बध्यते । तस्मात् सर्वेषां
प्राकृतानां त्रयसाधनानां बाधक इति ।

एतदभिप्रेत्याह बाध्येतेति । 'वत्सेन' वैदृतेन त्रयसाधनेन—'पुरो-
क्त' प्रकृतौ विहित 'सर्व' सर्वाणि त्रयसाधनानि अजादीनि—'बाध्येत'
निवर्तित भवति—न केवलमृषममात्रमिति भावः ॥ १६ ॥

(१७) १०।३।६३-६४ प्राकाशयोधे न तु सर्वयोधो

(१) बाधचिन्ता ।

(२) अभ्यर्चये ध्रूयते—'हिरण्यमयौ प्राकाशाद्यध्वर्यवे ददाति' इति ।
'प्राकाशौ' दीपस्तम्भौ । तौ ह्यध्वर्यवे देयत्वेनाम्नातौ । प्रकृतौ तु
गवाश्वाद्यो विहिता ।

(३) तत्र सशय — प्राकाशौ किं हृत्स्नस्य प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्य-
स्य बाधकौ—उत अध्वर्युभागमात्रस्येति ।

(४) पूर्वपक्ष — पूर्वाधिकरणन्यायेन सर्वस्य बाध इति ।

(५) सिद्धान्त — 'अध्वर्यवे ददाति' इति सम्प्रदानविशेषसम्बन्धिनी
दानक्रिया उच्यते । तस्मात् सम्प्रदानविशेषविशिष्टदानद्रव्येण तत्सम्प्र-
दानविशिष्टदानद्रव्यस्यैव बाधो न त्वन्येषां दानद्रव्याणाम् । तस्मात्
अध्वर्युभागस्यैव बाधो न सर्वस्य दक्षिणाद्रव्यस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्राकाशेति । 'प्राकाशयो' अध्वर्यवे देयत्वेन विहि-
तयोर्दीपस्तम्भयो 'योधे' विधौ—'सर्वेषां' प्राकृतदक्षिणाद्रव्याणाम्
'बाध' । भवति—अपि ॥ तेषाम्मध्येऽध्वर्युदयमात्रस्येति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) १०।३।६५-६७ इवः स्यात् समस्तस्य निवर्तनाय ।

(१) बाधचिन्ता—पूर्वाधिकरणपथाद् ।

(२) उपहृष्यनामके एकाहयाने ध्रूयते—'अश्व' श्याघो रुक्मल
ह्माटो दक्षिणास ग्रहणे देय' इति—श्यावाश्वरूपा दक्षिणा । प्रकृतौ
च गवाश्वाद्य ।

(३) तत्र सशय — इदमश्वद्रव्यं किं हृत्स्न दक्षिणाद्रव्य बाधते-
उत ग्रहमात्रमात्रस्येति ।

(४) पूर्वपक्ष — पूर्वाधिकरणन्यायेन ग्रहमात्रमात्र बाध्यते इति ।

(५) सिद्धान्त — दक्षिणाशब्दसम्बन्धात् चतुर्दशधिकरणन्यायेन
हृत्स्नस्यैव बाधक इति ।

एतदभिप्रेत्याह अश्व इति । 'अश्व' ग्रहणे देयत्वेनाम्नातः—'सम-

स्तस्य' प्राकृतानां सर्वेषां दक्षिणाद्रव्याणां—'निवर्तनाय' बाधाय—'स्यात्'—
बाधको भवेत्—न तु ब्रह्मभागमात्रस्येत्याशयः ॥ १८ ॥

(१६) १०।३।६८-७३ तथा समस्तं चमसेन बाध्यम्

(१) बाधचिन्ता ।

(२) ऋतपेये श्रूयते—'औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा'—स प्रियाय
सगोत्राय ब्रह्मणे देयः' इति । प्रकृतितश्च गवाश्वादिकं प्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—किमयं चमसो ब्रह्मभागमात्रं बाधते उत सर्वं
दक्षिणाद्रव्यम् ।

(४) पूर्वपक्षः—'ब्रह्मणे देय' इति स्पष्टमुक्तत्वात् ब्रह्मभागमात्रं
बाध्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायेन कृत्स्नं दक्षिणाद्रव्यं बा-
ध्यते इति ।

एतदभिप्रेत्याह—तत्रेति । यथा पूर्वाधिकरणे अश्वेन—'तथा' ऋत-
पेयेऽपि—'चमसेन'—'समस्तं' कृत्स्नं दक्षिणाद्रव्यं गवाश्वादिकं—'बाध्यम्'
बाध्यते—न तु ब्रह्मभागमात्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥

(२०) १०।३।७१-७३ (वर्णकान्तरं) न ब्रह्मभागव्यतिरिक्तदानम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सर्वस्य दक्षिणाद्रव्यस्य बाध इति पूर्वाधिकरणे स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—किमनेन बाधेन ब्रह्मातिरिक्तेभ्य ऋत्विग्भ्यो
दक्षिणा नैव देयेति पर्यवसानम्—उत यथा ब्रह्मणे चमसो देयस्तथैवेतरे-
भ्योऽपि स एव देय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—गवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यस्यैव बाधो ॥ तु ऋत्वि-
कपुरुषाणाम् । तथाच ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा देयेति स्थिते गवाश्वादीं च
बाधिते चमस एवैकोऽवशिष्यते यः सर्वेभ्यो देय इति ।

(५) सिद्धान्तः—बाधिने दक्षिणाद्रव्ये देयस्याभावात् दानमेव बा-
धितम्भवति । तस्मात् सर्वेभ्य ऋत्विग्भ्यो दानं बाधितं भवति । ब्रह्मणे
दानं तु चमसस्य 'ब्रह्मणे देय' इति वाक्यान्तरेण विहितम् । तस्मात्
तस्मै देयैव दक्षिणा चमसरूपा इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नेति । 'ब्रह्मभागाद्' विशिष्य ब्रह्मणे देयत्वेन वि-
हितात् चमसद्रव्यात् 'व्यतिरिक्तस्य' ऋत्विगन्तरेभ्यो देयस्य प्राकृतस्य
दक्षिणाद्रव्यस्य 'दानं' 'न' भवति—तस्मात् ब्रह्मणे केवलं चमसो दात-
व्यः इतरेभ्यस्तु दक्षिणा न देया—आनतिस्तु तेषां यथाकथञ्चिन्नौक्तिको-
पायैः सम्पादनीयेत्याशयः ॥ २० ॥

(२१) १०।३।७४-७५ यजूरयोऽध्यर्घ्यमुपैति नान्यम्

(१) बाधचिन्ता घटते ।

(२) बाजपेये श्रूयते-‘यजुर्युक्तं रथमध्यर्घ्यवे ददाति’ इति । [अस्वार्थः-
रथशकटादीनि सप्तदशद्रव्याणि प्राकृतगवाश्वादिद्रव्ययाधकानि विहि-
तानि तत्र सप्तदशानां रथानामेको रथो मुख्यः इन्द्रस्येत्यादि यजुर्युक्तो-
क्तैर्मन्त्रैः सज्जीक्रियते-स वाय यजुर्युक्तो रथः यजूरथ इति चोच्यते ।
एतं रथं दक्षिणाकाले अध्यर्घ्यवे दद्यात्-इत्यर्थः ।]

(३) तत्र संशयः—किमयं यजूरथः दक्षिणासु अध्यर्घ्यभागमात्रस्य
बाधक-उत सप्तदशसु रथेषु प्रदेयेषु अध्यर्घ्यभागस्य नियामक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सप्तदशाधिकरणन्यायेनाध्यर्घ्यभागस्य बाधकः । त-
स्मात् इतरेषु रथेषु शकटादिषु वा दक्षिणाद्रव्येषु यजूरयाद् व्यतिरिक्त-
मध्यर्घ्यवे न देयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नात्र सप्तदशाधिकरणन्यायावतारः वैपश्च्ययात् ।
तत्र प्राकाशयत्यन्तमप्राप्तौ विहितौ-अत्र तु सप्तदशसु रथेषु यजूरथस्या-
प्यन्तर्गतत्वाच्चात्यन्तमप्राप्तिः । तस्मात् सप्तदशसु यो यजूरथः सोऽध्यर्घ्यम-
ध्यर्घ्यवे एव देय इत्यस्मिन्नियमे एव तात्पर्यं विधेरिति न कस्यापि बाधो-
ऽत्र विवक्षित इति ।

एतदभिप्रेत्याह यजूरथ इति । ‘यजूरथः’ यजुर्युक्तो मुख्यो रथः—
‘अध्यर्घ्यम्’ अध्यर्घ्यवे एव ‘उपैति’ दीयते-‘नान्यम्’ नान्यस्मै स रथो देय
इत्येतावत्येव नियमे तात्पर्यं विधिवाक्यस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

न्याया इहैकाधिकाविंशतिः स्युः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य तृतीयः ।

अथ दशमस्य चतुर्थः ।

[बाधप्रतियोगिसमुच्चयनिरूपणपरः]

(१) १०।४।१-२ उपहोमा न बाधन्ते ।

(१) बाधानन्तरं तत्प्रतियोगिमृतः समुच्चयश्चिन्त्यते ।

(२) अस्त्यग्निचयने नक्षत्रेष्टिः । तत्रोपहोममन्त्राः—‘अग्नये स्वाहा-
अग्न्यायै स्वाहा-दुलायै स्वाहा’ इत्यादयः । प्रकृता च प्रधानहोमान-
न्तरभाविनो नारिष्टहोमा विहिताः—‘नारिष्टान् होमान् जुहोति’ इति ।

तत्र च मन्त्राः—‘दश ते तनु वो यज्ञायज्ञियाः’ इत्यादयः । त इमे नारिष्ट-
होमाश्चोदकप्राप्ता नक्षत्रेष्टौ ।

(३) तत्र संशयः—प्राकृतानां नारिष्टहोमानां वैकृतैरुपहोमैर्बाध उत
समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उपहोमनारिष्टहोमयोर्होमरूपत्वाद् कार्यैक्यं प्र-
तीयते । तस्मादुपहोमैर्नारिष्टहोमानां बाध इति ।

(५) सिद्धान्तः—दृष्टार्थेषु तावद् भवति कार्यैकत्वाद् बाधः । प्र-
कृते त्वाचव्यदृष्टार्थाः । अपूर्व च विधिभेदेन भिद्यते । तस्मादुपहो-
मनारिष्टहोमयोरपूर्वरूपकार्यभेदाद् बाधोऽपि तु समुच्चय एवाभ्यु-
पेय इति ।

एतदभिप्रेत्याह उपहोमा इति । ‘उपहोमा’ ‘न’ ‘बाधन्ते’—चोदकप्रा-
प्तान् नारिष्टहोमानिति शेषः ॥ १ ॥

(२) १०।४।२ कुशानां बाधकाः शराः ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अस्त्यभिचारकर्म—‘सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां ब्रीही-
णामभिचरन्’ । तत्रैव ‘शरमयं वह्निः’ इत्याम्नातम् । प्राकृत कुशवह्नि-
श्चोदकेन प्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—वैकृतेन शरेण कुशस्य बाध उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—शरमयमित्यत्र विकारार्थे मयद्प्रत्ययः । तस्मात्
समस्तस्य वह्निषः शरविकारत्वम्प्राप्तम् । तेन च कुशस्य बाधः एव—
कार्यैक्यात् इति ।

एतदभिप्रेत्याह कुशानामिति । ‘शराः’ वैकृताः—‘कुशानां’ प्राकृतानां—
‘बाधका’ एव—तस्मान्नात्र समुच्चय इत्याशयः ॥ २ ॥

(३) १०।४।२ (वर्णकान्तरम्) दर्भमन्त्रार्थयोर्धोपः

(१) बाधे विचारविशेषः ।

(२) अस्ति वाजपेयः—‘शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत’
इति । तत्र श्रूयते—‘रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति—दुन्दुभिघोषेण
माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति’ । प्रकृतौ तु ‘उपावर्तध्वमिति दर्भाभ्यां स्तो-
त्रमुपाकरोति’ इति श्रुतम् । [उपाकरणं नाम स्तोत्रम्प्रति प्रेरणम् ।]

(३) तत्र संशयः—किं रथघोषेण दुन्दुभिघोषेण च प्राकृतस्य बाधः,
रथद्रव्येण दुन्दुभिद्रव्येण च दर्भद्रव्यस्य—उत मन्त्रस्य द्रव्यस्य चेत्युभयो-
रपि घोष एव बाधक इति ।

(४) पूर्णपक्षः—घोषो मन्त्रस्य बाधकः, रथद्रव्यं दुन्दुभिद्रव्यं च दर्भद्रव्यस्य । तथैवोभयत्र उभयोः कार्यैक्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—घोष एव मन्त्रस्य द्रव्यस्य च बाधक इति ।

एतदभिप्रेत्याह—दर्भेति । 'घोषः' रथस्य दुन्दुभेक्ष—'दर्भमन्त्रार्थयोः' 'दर्भमन्त्रस्य' दर्भसम्यग्धेन विहितस्य मन्त्रस्य, 'दर्भार्थस्य' दर्भद्रव्यस्य चेत्युभयोः—'बाधकः' इति पूर्वेण सम्यग्यते ॥ ३ ॥

(४) १०।४।३—५ बार्हस्पत्यो न बाधकः ।

(१) समुच्चयचिन्ता ।

(२) वृहस्पतिसत्वे ध्रुयते—'बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति' इति । सन्ति च प्रकृतौ ऐन्द्रयाययाद्या ग्रहाः । ते इह चोदकप्राप्ताः ।

(३) तत्र संशया—प्राकृता ऐन्द्रयाययाद्याः किं बार्हस्पत्येन बाध्यन्ते उत समुच्चयन्ते ।

(४) पूर्णपक्षः—प्राकृता वैरुतेन बाध्यन्ते । यागनिष्पादनलक्षणस्य कार्यैक्येक्यात् । ग्रहशब्दसम्यग्यस्य कार्यैक्यगमक इति ।

(५) सिद्धान्तः—इहोपदिष्टस्य बार्हस्पत्यस्यातिदिष्टैरेन्द्रयाययादिभिः समुच्चय एव न्याय्यः । यागनिष्पादकत्वं तु सहितानामेव नैकैकस्य । ग्रहशब्दस्यापूर्वविधेयग्रहणक्रियां वक्ति—न तु प्रकृतौ कर्तृतकार्यं वञ्चित्पदार्थमनुयदति । तस्मात्समुच्चय इति ।

एतदभिप्रेत्याह बार्हस्पत्य इति । 'बार्हस्पत्यः' ग्रहः—'न' 'बाधकः' वैरुतानां ग्रहाणाम्—अपि तु समुच्चायक एवेत्याशयः ॥ ४ ॥

(५) १०।४।६ प्राजापत्या न बाधन्ते

(१) समुच्चयचिन्ता ।

(२) पाजपेये ध्रुयते—'सप्तदश प्राजापत्यान् पशुनालभते' इति । प्रकृतौ तु सन्ति आग्नेयादयः पशवः । ते इह चोदकप्राप्ताः ।

(३) तत्र संशयः—प्राजापत्या आग्नेयादीन् बाधन्ते न वेति ।

(४) पूर्णपक्षः—बाध एव—पशुगन्धिहान् । नहि पशुशब्दोऽपूर्वविधेयक्रियां वञ्चित् वक्ति इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणन्यायोऽपि योजनीयः । पाजपेय-प्रसङ्गेन ध्रुयते—'प्रत्ययादिनो यदन्ति'—कस्मात् सर्वे पाजपेये यज्ञप्रत-ययन्ते आग्नेयं पशुनालभते ऽग्निष्टोममेतेनाधरुग्धे—ऐन्द्राग्नेनो-कथम्' इत्यादि । अथ च बाधये चोदकप्राप्तान्नेयादिपशुसङ्गायस्य पाज-पेये सिद्धयदनुवादान्—वैरुतेस्मह प्राकृतानां समुच्चयोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्राजापत्या इति । 'प्राजापत्याः' पशवः—'न बाध-
न्ते'—वाजपेये प्राकृतानाम्नेयादीन् पशूनि—अपि तु समुच्चय एवा-
भिप्रेत्याशयः ॥ ५ ॥

(६) १०।४।७-६ अनुयाजाः स्युः सहामर्नः ।

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) साङ्ग्रहणीये श्रूयते—'आमनमस्यामनमस्य देवा ये सज्जाता
इति तिस्र आहुतीर्जुहोति' इति । सन्ति प्रकृतौ त्रयोऽनुयाजाः । ते
वात्र बोदकप्राप्ताः ।

(३) तत्र संशयः—किमांमनहोमैरनुयाजा बाध्यन्ते—उत समुच्ची-
यन्त इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्रिलिङ्गसाम्येनानुयाजा आमनहोमैर्बाध्यन्ते—इति ।

(५) सिद्धान्तः—कर्मन्तरमत्र विधीयते । तस्मान्न बाधोऽपि तु
समुच्चय एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह अनुयाजा इति । 'अनुयाजाः' त्रयोऽनुयाजाहुतयः—
'आमनैः' आमनहोमैः—'सह' समुच्चिताः—'स्युः' भवेयुः—न तु बाधिता
इति शेषः ॥ ६ ॥

(७) १०।४।८-६ उपगानं समुच्चयम्

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) गवामयनेऽस्ति महाव्रतं नामैकाहः । तत्र श्रूयते—'पत्न्य उप-
गायन्ति' इति । सन्ति च प्रकृतावुपगातार ऋत्विजः । तेषां बोदकप्राप्ताः ।

(३) तत्र संशयः—विकृतौ गायन्तीभिः पत्नीभिः प्राकृता उपगा-
तार ऋत्विजः बाध्यन्ते । उत समुच्चीयन्त इति ।

(४) पूर्वपक्षः—गानशब्दो हि शारीर्यो गीतौ प्रसिद्धः । तस्माद्
गानमेवोपगानम् । ततश्च विकृतौ ऋत्विक्कार्यमुपगानं पत्न्य एव कुर्व-
न्ति । तस्माद्ऋत्विजो निवर्तन्ते—एवं च ऋत्विक्कर्तृकमुपगानं बा-
ध्यत इति ।

(५) सिद्धान्तः—'दिक्षु दुन्दुभयो नदन्ति' इति दुन्दुभिगानस्यान-
न्तरं विहितं पत्नीभिरुपगानं ऋत्विक्कृतसामगानात् कर्मन्तरम् । तन्वी-
गानेऽपि गानशब्दः प्रयुज्यते । तस्यैवोपगानं पत्नीभिरुपगानम् । तस्मात्
पत्नीकृतोपगानेन ऋत्विक्कृतोपगानस्य न बाधोऽपि तु समुच्चय एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह उपगानमिति । 'उपगानम्' पत्नीकर्तृकम् ऋत्विक्कर्तृ-
कमित्युभयम्—'समुच्चयम्' सह प्रयोज्यम्—नानयोर्बाध्यबाधकभाव
इत्याशयः ॥ ७ ॥

एतदभिप्रेत्याह उपगानमिति । 'उपगानम्' पत्नीकर्तृकम् प्रवृत्तिवर्तकमित्युभयम्—'समुच्चयम्' सह प्रयोज्यम्—नानयोर्वाध्यवाधकभाव इत्याशय ॥ ७ ॥

(८) १०।४।१०-१२ तथा गौगुलवाञ्जनम् ।

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) अरित ऊञ्जनाभ्यञ्जनो नाम एकोनपञ्चाशद्रात्र सप्तविंशे । तत्रेदं समाग्नयते—'गौगुलवेन प्रातः सवने समञ्जते' इत्यादि । अस्ति प्रवृत्तौ नयनीतेनाभ्यञ्जनम् । तदिह चोदकप्राप्तम् ।

(३) तत्र सशय —प्रावृत्तं नयनीताभ्यञ्जनं गौगुलवाभ्यञ्जनेन धाध्यते उत समुच्चयत इति ।

(४) पूर्वपक्ष —लेपजन्य शरीरसंस्काररूप कार्यमुभयत्र समानम् । तस्माद्वाध इति ।

(५) सिद्धान्त —अस्तीह कार्यभेदः । गौगुलवाभ्यञ्जने शैत्यं नयनीताभ्यञ्जने तु स्निग्धता जम्ब्यते । किञ्च नायनीतो दीक्षाकालीनः गौगुलवा सुत्याकालीनः । तस्मात् समुच्चयो न बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह तथेति । 'गौगुलवाञ्जनम्' गुग्गुलेनाभ्यञ्जनमपि—'तथा'—प्रावृत्तेन नयनीताभ्यञ्जनेन 'समुच्चयम्' इति भावः ॥ ८ ॥

(९) १०।४।१३-१५ समुच्चयो वाससां स्यात्

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) महाव्रते ध्रूयते—'तार्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमथ पत्नी' इति । ['तार्यम्' घृताच्च कम्यलः] । प्रवृत्तौ तु 'अहतं वासः परिधत्ते' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—तार्यदर्भमयाभ्यामहतस्य वाससो बाध उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्ष —'परिधत्ते' इत्यनेन गुह्याच्छादनरूपकार्यस्यैकत्वाद्वाध एवेति ।

(५) सिद्धान्त —तार्यदर्भमयाभ्यां गुह्याच्छादनं नैव भवति । 'वाससो विघ्नसयति' इत्यनुवादे बहूनां वाससामुक्तत्वात् तार्यदर्भमयशब्दाभ्यामुपरितनं बलं विवक्षितमिति प्रतिभाति । तस्मात् कार्यभेदात् समुच्चय एव न बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह समुच्चय इति । 'वाससाम्' 'तार्यं' 'दर्भमयम्' इति घृते तथाच 'अहतम्' इति प्रावृत्तम्—इत्येतेषां त्रयाणां—'समुच्चयः'—न ॥ वैवृताभ्यां प्रावृत्तस्य बाध इति ॥ ९ ॥

(१०) १०।४।१६-१७ श्लोकस्तोत्रश्च बाधकम् ।

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) महायते श्रूयते—‘श्लोकेन पुरस्तात् स्तुवते अनुश्लोकेन पश्चात्’ इति । प्रकृतौ तु सन्त्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथन्तरवामदेव्यनामकानि सामानि ।

(३) तत्र संशयः—वैकृतं श्लोकस्तोत्रं प्राकृतानां साम्नां बाधकन्न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ ‘आज्यैः स्तुवते’ इत्यादि श्रूयते—विकृतौ च ‘श्लोकेन स्तुवते’ इत्यादि । उभयत्रैकस्यैव कार्यस्य लघनरूपस्य सत्त्वाद् बाधो वैकृतेन प्राकृतानामिति ।

(५) सिद्धान्तः—श्लोकेनेत्यत्र वाक्ये गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिर्विधीयते—प्रकृतौ चान्यदेव विशेषणं स्तोत्रस्य । विशेषणभेदेन च विशेष्ययोर्भेदः । एवं च कार्यैक्याभावे नास्ति बाधः—अपि तु समुच्चय एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह श्लोक इति । ‘श्लोकस्तोत्रं’ वैकृतं—‘न बाधकम्’ प्राकृतानां स्तोत्राणामिति शेषः । तस्मादत्र समुच्चय एवेत्यर्थः ॥ १० ॥

(११) १०।४।१७ (वर्णकान्तरम्) कौत्सादि पूर्वं बाधेत

(१) समुच्चयापवादः ।

(२) विकृतिविशेषे श्रूयते—‘कौत्सं भवति काएवं भवति’ इति । प्रकृतौ तु सामान्तरम् ।

(३) तत्र संशयः—किं कौत्सादिना प्राकृतस्य साम्नो बाध उत समुच्चयः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—कार्यैक्याभावात् समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकरणात् क्रत्वङ्गत्वे नति श्रृङ्गलराभिन्न्यक्तिसामर्थ्यलक्षणप्राकृतलिङ्गेन कार्यैक्यमवगम्यते । तस्माद् बाध इति ।

एतदभिप्रेत्याह कौत्सेति । ‘कौत्सादि’ कौत्सं काएवमिति सामुच्चयम्—‘पूर्वं’ प्राकृतं—‘साम’ ‘बाधेत’—तस्मान्नात्र समुच्चय इति भावः ॥ ११ ॥

(१२) १०।४।१८-१९ तद्बाधः सप्तसङ्ख्यया ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) पूर्वोदाहृतमेव वाक्यम्—‘कौत्सं भवति—काएवं भवति—वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः—शुद्धाशुद्धीये भवतः—भर्गयशसो भवतः—ऋश्वाणि भवन्ति’ इति । सन्ति च प्राकृतानि सामानि चोदकप्राप्तानि कौत्सादीनि प्राकृतानां बाधकानीति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—किं सर्वाणि वैकृतानि सर्वेषां प्राकृतानां बाधकानि—अथवा एकवचनान्तनिर्दिष्टमेकस्य बाधकं, द्विवचनान्तनिर्दिष्टं द्वयोः, बहुवचनान्तनिर्दिष्टं बहूनामिति नियम इति ।

(४) पूर्वपक्ष — नियामकाभावात् सर्वाणि सर्वा वाधकानीति ।

(५) सिद्धान्त — सत्येय नियामिका एकादिप्रचनरूपा श्रुतयः । 'कौत्स' जनित्थे 'कौञ्चानि' इति बाधरूपे श्रूयमाणानि एकप्रचनद्विप्रचनयद्वयचनानां बाध्यानामप्येतत्सह्यावस्य सूचयन्ति । तस्मात् समसह्यकयोरेव बाध्यबाधकमात्रं न सर्वं सर्वस्य बाधकमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । 'तस्य' प्राकृतस्य साम्न 'बाध' — वैदृतेन कौत्सादिना साम्ना — 'समसह्यया' एकप्रचनाद्यनुसारेणैव — स्यादिति शय । विदृताद्येकप्रचननिर्दिष्टम् साम प्राकृतस्यैकस्य साम्नो बाधकम्, द्विप्रचननिर्दिष्टं द्वयोस्तियत्र क्रमेण वदृतानां बाध इत्याशयः ॥ १७ ॥

(१३) १०।४।२० न बाधः स्तोमवृद्धौ तु

(१) बाधापवादोदाहरणम् ।

(२) सन्ति विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च प्रतयः । तत्र कश्चित् विवृद्धौ प्राकृतौ स्तोमसह्या विवृद्धा भवति कश्चिद् हीना भवति ।

(३) तत्र सन्देहः — विवृद्धौ हानौ वृद्धौ वा उभयत्रापि प्राकृतानां साम्ना बाधः — उत हानौ बाधः विवृद्धाय बाध इति ।

(४) पूर्वपक्षः — उभयत्रापि प्राकृतानां बाध एवेति ।

(५) सिद्धान्तः — विवृद्धो न बाधः । आगमेन हि साम्ना सह्या पूरणं घटयतेऽग्रे (१०।५।२३) । एव च चोदकानुग्रहोऽपि भवति । यदा तु अविवृद्धिस्तदा प्राकृतानां यावता बाधने येकृतौ सह्या पूर्यते तावत् बाधितव्यमन्यच्च प्राहमेव । तस्माद् विवृद्धस्तोमकेषु न बाधः अविवृद्धस्तोमकेषु बाधदपेक्षित बाधितव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'स्तामवृद्धौ' स्तोमसह्यावृद्धौ — 'बाधः' प्राकृतानां सर्वेषां साम्ना — 'न' — स्यात् — अपि तु यावत् परित्यागेन वैदृता सह्या पूर्यते तावत् एव बाध इत्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) १०।४।२१-२२ पवमानेऽधिकोद्वृद्धौ

(१) पूर्वाधिकरणशयः ।

(२) वृद्धस्तोमकेषु प्राकृतानाम् अग्राधे आराप (प्रवेश) — अविवृद्धस्तोमकेषु तु ग्राधे उद्गाप (वहिष्करणम्) — इति पूर्वाधिकरणं स्थितम् ।

(३) तत्र सन्देहः — किमनियमेन यत्र कुत्रचित् साम्नि आवापो द्वापौ — उत पवमानेष्वेवेति नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः — यस्मिन् कस्मिंश्चित् स्तोत्रे यस्या कस्याचिच्च ऋचि आवापोद्वापौ (वृद्धिहासौ) इत्यनियमः नियामकाभावादिति ।

(५) सिद्धान्तः — एव साम्नायते 'त्रीणि' वा यज्ञस्योदाहरणानि

यद् गायत्री वृहत्यनुष्टुप् च-अत्र होवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति' इति । अत्र च गायत्रीवृहत्यनुष्टुप्छन्दस्कास्वेव ऋचावापोद्वापौ भवतो नान्यास्विति एवकारेण सूच्यते । एतच्छन्दस्काश्च ऋच पवमानेनूपलभ्यन्ते । तस्मात् पवमानेष्वेव गायत्र्यादिज्वावापोद्वापाविति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह पवमान इति । 'अधिकोद्भृती'- 'अधिकम्' आधिक्यम्, आवापो, वृद्धि- 'उद्भृति' उद्धरणमुद्वाप ते एते- 'पवमाने' एव भवत इति शेष ॥ १४ ॥

(१५) १०।४।२३-२४ विधिशब्दस्तु मन्त्रे स्यात्

(१) देवतावाचिपदस्यातिदेशवाधादिचिन्तोपोद्वातरूपो विचारः प्रवर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराम्नायते- 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इति । सन्ति चाग्नेरभिधानानि यद्वनि-अग्नि शुचि पावक- धूमकेतु- कृशानु- वैश्वानर शाण्डिल्य इत्येवमादीनि ।

(३) तत्र सन्देह-देवतावाचिषु मन्त्रेषु यदग्नेरभिधानं तत् किं येन केनाप्यभिधानेन कर्तव्यमुत विधिवाक्यगतैनाग्निशब्देनैवेति ।

(४) पूर्वपक्ष-येन केनापि पर्यायेणाभिधानम् । शब्दप्रयोगो ह्यर्थावबोधनाय कियते-अर्थावबोधनं च सर्वत्र पर्यायैस्तुल्यमेव भवति । तस्माद् येन केनाप्यभिधानमिति ।

(५) सिद्धान्त-यत्रार्थद्वैतं कार्यं निष्पाद्यते तत्र शब्दप्रयोगोऽर्थ-प्रत्यायनाय भवति यत्र तु शब्दोच्चारणमात्रं प्रयोजनं तत्र तेन कार्येण य शब्दः सम्यक् च एव प्रयोक्तव्यः । एव च प्रकृते विधिवाक्यगते अग्निशब्दे एव कार्यमासक्तम्-विधिं विना द्रव्यदेवतयोः सम्यगभावात् । विधिकृते च सम्यगर्थ शब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारम् । तस्माद् विधिगतैरेव पदैर्देवताभिधानं कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह विधीति । 'मन्त्रे' कर्मसु उच्चारयितव्ये- 'विधिशब्दः' विधिवाक्यगतदेवतावाची शब्द एव- 'स्यात्' प्रयोज्य-इति नियमोऽभ्युपेयो न तु येन केनचित्पर्यायेण देवताभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

[अत्रैवाधिकरणे भाष्ये 'का पुनरियं देवता नाम' इति विचार्य, सुक्त-भाजो हविर्भाजश्च देवता इति देवतालक्षणं निर्धारितम्]

(१६) १०।४।२५ सौर्यं सूर्यपदं वदेत् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) 'सौर्यं चरुं निर्वपेत्' इत्यादिविकृतिषु सोदकातिदिष्टा ये मन्त्रास्तेष्वग्न्यादिशब्दस्थाने सूर्यादिशब्द उहितव्य इति स्थितम् ।

(३) तत्र ऊहे सशय — किं यन केनचिदादित्यादिना सूर्यपर्यायण सूर्यदेवताभिधानं कर्तव्यमुत सूर्यशब्देनैवेति ।

(४) पूर्वपक्ष — सूर्यदेवतारूपेऽयं प्रत्याययितव्ये येन केनापि पर्यायेण तत्प्रत्यायन सम्भवति । तस्माद् येन केनापि अभिधानमिति ।

(५) सिद्धान्त — अत्र 'सौर्यं निर्वपेत्' इत्यनेन सूर्यान्वयो भवति । प्रवृत्तावपि निगमेषु नार्थमात्रविधत्तयाऽग्निशब्द प्रयुज्यते-अपि तु वैधत्रिभ्योऽपि । तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति । तस्मात् सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह सौर्य इति । 'सौर्यं' विवृत्तियामे-प्रावृत्ताग्निदेवतानामस्थाने सूर्यदेवतानामनि ऊहितव्य- 'सूर्यपदम्' एव- 'यदेत्' उच्चारयेत्- न य कश्चिदपि पर्यायमित्याशय ॥ १६ ॥

(१७) १०।४।२६-२६ सगुणा देवता वाच्या

(१) पूर्वाधिकरणशय ।

(२) आधाने पवमानहयोपि ध्रूयन्ते- 'अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपाल निर्वपेत् अग्नये पात्रकाय-अग्नये शुचय' इति । तत्र गुणसहितोऽग्निरुक्तः । प्राकृतमन्त्रे चास्युक्तं केचलोऽग्निः ।

(३) तत्र सन्दह — निगमे किं सगुणस्याग्नोरभिधानं कर्तव्यमुत गुणरहितस्येति ।

(४) पूर्वपक्ष — गुणरहित एवाग्निरभिधातव्य — तस्यैव केवलस्य षोडशप्राप्तमन्त्र पठितत्वादिति ।

(५) सिद्धान्त — पायकत्वगुणयुक्तो हाग्निरत्र वैधः । तस्मात् पूर्वाधिकरणन्यायन सगुण एवाभिधातव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह सगुणा इति । 'देवता' अग्न्यादिरूपा 'सगुणा' पायकत्वादिगुणयुक्ता एव- 'वाच्या' अभिधातव्या निगमेऽप्येति शय ॥ १७ ॥

(१८) १०।४।३०-३१ बुधन्वान् नाग्निरिष्यते ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) आधाने पवमानेष्टिप्राज्यमागौ स्त — तौ प्रवृत्त्य ध्रूयन्ते 'बुधन्वानाग्नेय कार्यं — पायकयान् सौम्य' इति ।

(३) तत्र संशय — किं सगुणमग्नोरभिधानं कर्तव्यमुत निर्गुणमिति ।

(४) पूर्वपक्ष — पूर्वाधिकरणन्यायन सगुणोऽग्निर्वाच्य इति ।

(५) सिद्धान्त — बुधन्वत्ता हि मन्त्रगुणो न देवतागुण-आग्नेयपद-मन्त्रमन्त्रपर न यागपरम् । सम्भवति च मन्त्रस्य साक्षात् बुधन्वच्छब्दयोग — 'अग्निं स्तामन बोधय इत्यनरूपा मन्त्रो बुधधानुयोगाद् 'बु

धन्वान् भवति । तस्मादत्र देवताया गुणस्यानुक्तत्वात् निर्गुणैव देवता-
ऽभिधानीया भवतीति ।

एतदभिप्रेत्याह बुधन्वानिति । 'बुधन्वान्' इत्यनेन गुणवाचकपदेन
'अग्निः' 'न' 'इत्येते' विशेषदुम् । तस्मात् निर्गुण एवाग्निरभिधातव्य
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१६) १०।४।३२-३३ उक्ताशब्दोऽनुबन्ध्यायाम्

(१) षोडशाधिकरणन्यायस्योदाहरणान्तरम् ।

(२) उद्योतिष्ठोमे श्रूयते—'गौरनुबन्ध्यः' इति । सन्ति च गोरमि-
धानानि—'उक्ता उस्त्रिया अही महो अदितिः इला' इत्येवमादीनि ।

(३) तत्र संशयः—किं मन्त्रेषु येन केनचित् पर्यायेण गोरमिधानं
कर्तव्यमुत वैधेनैव शब्देन कर्तव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेदप्रदर्शकनियमो न दृ-
श्यते । तथा हि अग्नीषोमीयः पशुरनुबन्ध्यस्य प्रकृतिः—तत्र च
'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति विधौ पशुशब्दः—मन्त्रे तु 'ह्यागस्य वपया'
इति ह्यागशब्दः । एवमेव बहुशः शब्दयोरभेदोऽपि दृश्यते । एवं च प्रकृ-
तावनियमं दृष्ट्वा विकृतावप्यनियम एव । तस्माद् येनकेनापि शब्देना-
नुबन्धस्याभिधानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ यो विधिमन्त्रयोर्भेदः प्रदर्शितः स आ-
र्थिकः । न चार्थिकं चोदकेनातिदिश्यते । तस्याद् वैध एव शब्दो मन्त्रेषु
प्रयोक्तव्यः । अनुबन्ध्यादिपदे च 'उक्ता' इति भवति वैधशब्दः—'उक्ताया
वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' इत्याम्नानात् । तस्मादुक्ताशब्देनैवानुबन्ध्याया
अभिधानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—उक्तेति । 'अनुबन्ध्यायां' गौरनुबन्ध्य इति विहिताया गोर-
मिधाने मन्त्रे 'उक्ताशब्दः' एव प्रयोक्तव्यः न तु पर्यायान्तरमिति भावः ॥ १९ ॥

(२०) १०।४।३४-३५ यौगिकं स्विष्टकृत्पदम् ।

(१) षोडशाधिकरणसदृश एव विचारोऽनुवर्तते ।

(२) अवभृथयागे आम्नायते—'अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति' इति ।

(३) तत्र संशयः—मन्त्रे यदा देवताभिधानं तदा किं स्विष्टकृच्छ-
ब्देन रहितौ देवताभिधानशब्दौ प्रयोक्तव्यौ—उत तेन सहिताविति ।

(४) पूर्वपक्षः—स्विष्टकृच्छ्ररहितावेवाग्निवरुणशब्दौ प्रयोक्तव्यौ ।
स्विष्टकृच्छ्रस्य रुद्ध्या नाग्निवरुणगुणवाचित्वम् ; 'स्विष्टं' कृतवानिति
भूतार्थे त्रिवृत्प्रत्ययविधानात् 'यः स्विष्टं कृतवान्' इत्ययमेव यौगिकार्थः
सम्भवति । न चास्यान्वयः । प्रयोगकाले हि इष्टस्य करिष्यमाणत्वं न
भूतार्थत्वम् इति ।

(५) सिद्धान्तः—स्विष्टरय करिष्यमाणत्वेऽपि विश्वासदादयै न भविष्यतोऽपि सिद्धयत्प्रयोगो नासम्भवी । तस्माद् यौगिकार्थेनान्वयसम्भवात् स्विष्टकृच्छ्रन्दयुक्तावेवाग्निवरुणशब्दौ प्रयोक्तव्याविति ।

एतदभिप्रेत्याह यौगिकमिति । 'स्विष्टकृत्पदम्'-अग्निवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति इत्यत्र प्रयुक्तं 'यौगिकम्' शोभनेष्टकर्तृत्वेतद्यौगिकार्थवाचितयैव ग्राह्यम्—ततश्च गुणवाचिना तेन पदेन सहैव अग्निवरुणशब्दौ प्रयोक्तव्यौ मन्त्रे इत्याशयः ॥ २० ॥

(२१) १०।४।३६-३७ गुणलोपस्तु सार्वत्रः

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरन्तीपोमीयः । तत्र स्विष्टकृति गुणरहितः केवलोऽग्निः धूयते—'अग्निं यजति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं यागे एव स्विष्टकृतो गुणलोपः अवशिष्टेषु मन्त्रेषु यथाप्रकृतिमायः—उत सर्वत्रैव गुणलोप इति ।

(४) पूर्वपक्षः—गुणरहितस्याग्नेर्यजिधातुमान्त्रेणान्वयाद् यागे एव गुणलोप इति ।

(५) सिद्धान्तः—यजतिशब्दस्य समस्तप्रयोगवचनत्वात् अखिलेषु मन्त्रप्रयोगेषु गुणलोप इति ।

एतदभिप्रेत्याह गुणेति । 'गुणलोपः' गुणरहिताग्निशब्दप्रयोगः—सर्वेषु मन्त्रेषु भवतीति भावः ॥ २१ ॥

(२२) १०।४।३८ ऽनुयाजः स्विष्टकृद्गुणः ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र स्विष्टकृत्—'अनुयाजेष्वाग्निं स्विष्टकृतं यजति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं स्विष्टकृद्यागोऽनुयाजेऽप्यारादुपकारक उत संस्कारक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—एतद्वि कर्मणां प्रसिद्धं कार्यं यत् आरादुपक्रिया । तस्मात् स्विष्टकृत् अनुयाजानामारादुपकारक इति ।

(५) सिद्धान्तः—संस्कारकमेव स्विष्टकृत् । तथा सत्येव हि प्रयोजनवत् भवति ।

एतदभिप्रेत्याह अनुयाज इति । 'अनुयाजः' 'स्विष्टकृत्' यागः 'गुणः' संस्कारको यस्य स एवमृतो भवतीति शेषः ॥ २२ ॥

(२३) १०।४।३९-४१ याज्यानुवाक्ये संस्कारौ

(१) पूर्वाधिकरणविचारो वर्तते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘याज्यामन्वाह पुरोऽनुवाक्यामन्वाहेति’ ।

(३) तत्र संशयः—याज्यापुरोऽनुवाक्यानुवचनं किं प्रधानकर्म उत संस्कारकर्मैति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रधानकर्मैति ।

(५) सिद्धान्तः—चोदितदेवतास्मरणसंस्कार एव दृष्टप्रयोजनमनुवचनस्य । सति तु दृष्टे प्रयोजनेऽदृष्टकल्पनाऽन्याय्या । अदृष्टकल्पनं तु प्रधानकर्मस्य दुर्वारम् । तस्मात् संस्कारकर्मैति ।

एतदभिप्रेत्याह याज्येति । ‘याज्या’ च ‘पुरोऽनुवाक्या’ चेत्यनयोऽनुवचने—‘संस्कारौ’ संस्कारकर्मणी-न प्रधानकर्मणी-इति भावः ॥२३॥

(२४) १०।४।४२ मनोता न विकारभाक् ।

(१) बाधे प्रासङ्गिकी चिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) अस्ति वायव्यः पशुः—‘वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकाम’ इति । अस्ति च प्रकृतावग्रीपोमीयपशौ मनोतामन्त्रः—‘स्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता अस्या धियो अभयोदस्महोता’ इति—स च मन्त्रः वायव्ये चोदकेन प्राप्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं अग्निस्थाने वायुमूहयित्वा पठनीयो मन्त्र उताधिकारेण यथावस्थित एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—ऊहयित्वा प्रयोज्यो मनोतामन्त्रः । तथैव देवताविधिरनुगृहीतो भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः—‘यद्यप्यन्यदेवस्यः पशुः आग्नेय्येव मनोता कार्या’ इति स्पष्टमूहो निषिध्यते । तस्माद् यथावस्थित एव पाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह मनोतेति । ‘मनोता’ मनोतामन्त्रः—‘न’ ‘विकारभाक्’ विकारम् ऊहं न भजते—वायव्ये पशविति शेषः ॥ २४ ॥

(२५) १०।४।४३-४६ स्वयोनौ साम कण्वारण्यम्

(१) प्रासङ्गिको विचारो बाधस्य ।

(२) वैश्यस्तोमे श्रूयते—‘कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति’ इति । उभयविकारः कण्वरथन्तरमिति च नवमे स्थितम् (१।२।४८) ।

(३) तत्र सन्देहः—कण्वरथन्तरं किं गृह्यतो योनौ रथन्तरस्य वा योनाधनियमेन गेयम्—उत रथन्तरस्यैव योनौ—उत कण्वरथन्तरस्य योनाविति ।

५१ मी० नु०

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकाभावात् अनियम इत्येकः पक्षः । रथन्तरविशेष एव कण्वरथन्तरम्—तस्मात् रथन्तरयो-
नावेय गेयमिति द्वितीयः पक्षः ।

(५) सिद्धान्तः—बृहद्रथन्तरसाम्नोरेव प्रकृतावद्वृत्त्यम्, न तद्यो-
न्योः । अतो नास्ति तद्योन्योरतिदेशेन प्राप्तिः । कण्वरथन्तरं च रथन्तराद्
भिन्नम् । तस्मात् कण्वरथन्तरयोनावेय गेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्येति । 'कण्वाप्यम्' कण्वनामकं 'साम' कण्वर-
थन्तरम्—'स्वयोनौ' एव गेयमित्यर्थः ॥ २५ ॥

(२६) १०।४।४७-४८ स्वयोन्युत्तरयोश्च तत् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) कण्वरथन्तरे परोक्तम्—'उत्तरयोर्गायति' इति । कण्वरथ-
न्तरसाम्नां ऋचां त्रयमाश्रयः । तत्र एका स्वयोनिः । इतरे स्वयोन्यु-
त्तरे । एवं बृहद्रथन्तरयोरपि ।

(३) तत्र सन्देहः—किं रथन्तरयोन्युत्तरयोर्बृहद्योन्युत्तरयोर्वाऽनि-
यमेन गेयम्—उत स्वयोन्युत्तरयोरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—बृहदुत्तरयोः रथन्तरोत्तरयोर्वाऽतिदेशप्राप्त्यविशे-
षेण स्वेच्छया गानमिति । अथवा नामसाम्याद् रथन्तरोत्तरयोरेव गेयम्
इति द्वितीयः पक्षः ।

(५) सिद्धान्तः—योनिषद् उत्तरयोरपि उत्तराग्रन्थपठितत्वात्
स्वयोन्युत्तरयोरेव गेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्येति । 'तत्' कण्वरथन्तरं साम—'स्वयोन्युत्तरयोः
च'—गेयमिति शेषः ॥ २६ ॥

(२७) १०।४।४६ स्तोत्रे शस्त्रे विकारो नो

(१) ऊहविचारः ।

(२) अस्त्यग्निष्टुत् एकाहः । तत्र श्रूयते—'आग्नेया ग्रहा भवन्ति'^१
इति । प्राकृते च स्तोत्रशस्त्रे नानादैवतेऽत्र चोदकप्राप्ते ।

(३) तत्र सन्देहः—किम्प्राकृतयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्दैवतानुसारेणोह
उत यथावस्थित एव पाठ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—स्तोत्रशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वादस्त्यूह इति ।

(५) सिद्धान्तः—स्तोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति द्वितीयाध्याय-
प्रथमपादीयपञ्चमाधिकरणे स्थितम् । तस्मान्नास्त्यूह इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्तोत्र इति । 'स्तोत्रे' 'शस्त्रे' च विकारः ऊहः—'नो'
न भवतीति शेषः ॥ २७ ॥

(२८) १०।४।५०-५६ निगमाश्चाज्यपानिति ।

(१) ऊहविचारो वर्तते ।

(२) चातुर्मास्येष्वनुयाजान् प्रकृत्य समाप्नातम्—पृषदाज्येना-
नुयाजान् यजति' इति । अस्ति च प्रकृतावावाहनम्—'देवाज्यपानावह'
इति । तच्च चोदकेनानुयाजेषु प्राप्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—विकृतौ किमविकारेणावाहनं कर्तव्यमुत ऊहेनेति ।

(४) ऊहेनावाहनम्—ऊहश्च—'दध्याज्यपान्' 'दधिपान्' 'पृषदा-
ज्यपान्' इत्येतेषामन्यतरूपेण कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—नास्त्यूहः । यद्यपि पृषदाज्यस्य हविष्यमनुया-
जेयुक्तम् तथापि पृषत्त्वं नाम चित्रता । तच्च आज्यस्य गुणः । स च गुणो
दधिमिश्रणेन लभ्यते आज्ये । तस्मादाज्यस्यैव द्रव्यत्वात् नास्त्यूहः ।
'आज्यपान्' इति शब्दोपेताः सर्वे मन्त्राः पठनीया इति ।

एतदभिप्रेत्याह निगमा इति । 'निगमाः' आवाहनमन्त्राश्च—'आ-
ज्यपान्' इत्येवं यथावस्थितरूपा एव पठनीयाः । नात्रोह इत्याशयः ॥२८॥

न्यायाश्चतुर्थपादेऽस्मिन्नष्टाविंशतिरीरिताः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य चतुर्थः ।

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

[याधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः]

(१) १०।५।१-६ बहेकदेशग्रहणेऽन्त्यलोपः

(१) याधप्रसङ्गागता ग्रहचिन्ता प्रवर्तते ।

(२) प्रकृतौ—'आग्नेयमष्टाकपालम्' इत्यष्टसङ्ख्यकानि कपालानि ।
'विकृतिषु—'द्यावापृथिव्यमेककपालम्' आश्विनं द्विकपालम्' इत्यादि
प्रकृताया अष्टत्वसङ्ख्याया न्यूनाः कपालसङ्ख्याः ।

(३) तत्र सन्देहः—अष्टानां कपालानां केषांचित् विकृतौ परित्य-
क्तव्यं—किमनिषमेन यस्य कस्यापि कपालस्य परित्यागः—उताद्यमा-
गानामेव—उतान्त्यभागानामेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—आद्यं मध्यममन्त्यं वा यं कञ्चिदेकदेशं परित्य-
ज्यावशिष्टो ग्रहीतव्यः । नियामकामावात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘आचतुर्थात् कर्मणोऽभिसमीक्षेत-इदं करिष्यामि इदं करिष्यामि’ इत्युक्तम् । ततश्च अनुक्रमेण स्मृत्वाऽनुष्ठेयानि । प्रकृते चास्ति क्रमो नियतः । एवं च सति प्रतीतपरित्यागाप्रतीतस्वीकारयोरन्याय्यत्वात् आद्य एव भागो ग्राह्योऽन्त्य एव परित्याज्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह चङ्घिति । ‘बहूनां’ कपालानाम् मध्ये ‘एकदेशस्य’ एक-भागस्य ‘ग्रहणे’ उपस्थिते—‘अन्त्यस्य’एव भागस्य ‘लोपः’त्यागः—आ-द्यस्य तु ग्रहणमित्याशयः ॥ १ ॥

(२) १०।५।७-६ एकत्रिके स्यात् तृचमाद्यमेव ।

(१) याधे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) अस्त्येकत्रिकः क्रतुः । तत्र ध्रुयते—‘अथैव एकत्रिकः—तस्यैक-स्यां षड्विपयमानम् तिसृषु होतुराज्यम् एकस्याम्मैत्राघरणस्य तिसृषु ग्राह्यणाच्छ्रुतिनः एकस्यामच्छ्रावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पयमान’ इति । सन्ति च प्रकृतौ माध्यन्दिनपयमानस्य त्रयस्तृचाः ।

(३) तत्र संशयः—‘तिसृषु माध्यन्दिनः पयमान’इति यच्छ्रुतं तत्र किं त्रयाणां तृचामाद्यास्तिस्रः श्रुचो ग्राह्याः—उत प्रथमतृचस्या एव क-मास्नातास्तिस्र इति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘त्रिच्छ्रुदा माध्यन्दिनः पयमान’इति प्रत्यक्षधृति-यत्नेन त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्रः श्रुचो ग्राह्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—पाठक्रमेण प्रथमप्रकान्तस्यैव गायत्रीच्छ्रुन्दस्कस्य प्राप्तौ तत्परित्यागे मानाभावात् तस्यैवैकस्य त्रिचस्य तिस्रः श्रुचो ग्राह्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह एकेति । ‘एकत्रिके’ क्रतौ—‘आद्यम्’ प्रथमम् गाय-त्रीच्छ्रुन्दस्कमेव—‘तृचम्’ तिस्रः श्रुचः—‘स्यात्’—ग्राह्यमिति शेषः ॥ २ ॥

(३) १०।५।१०-११ भवेद्गोका धुरि सामगीर्ता

(१) याधे प्रासङ्गिकविचारः ।

(२) अस्त्येकत्रिकः क्रतुः पूर्वमुक्तः । सन्ति च तत्र धुरि सामानि ।

(३) तेषु सामसु संशयः—किं तृचे गेयान्युतैकस्यामृचि इति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकेन तृचे एव सामानीति ।

(५) सिद्धान्तः—‘आवृत्तं धूर्ध्रुं स्तुवते’इति धूर्गानस्यावृत्तिः ध्रु-यते । तस्माद् एकस्यामेवाचि सामानीति ।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति । ‘धुरि सामगीर्ता’ धुरि यत् सामानि गी-यन्ते तत्र—‘एका’ एव ‘श्रुक्’ भवेत्—गानस्याश्रय इति शेषः ॥ ३ ॥

(४) १०।५।१२-१३ अहर्गणे स्युर्दशरात्रधर्माः ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) सन्त्यहीनस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रादयोऽहर्गणाः ।

(३) तेषु संशयः—किमेतेष्वहर्गणेषु कृत्स्नस्य द्वादशाहस्य विध्यन्तः प्रवर्तते—उताद्यौ द्वौ प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा दशरात्रस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—विशेषाभिधानाभावात् चोदकेन कृत्स्नस्य विध्यन्तः प्राप्नोति ।

(५) सिद्धान्तः—यत् प्रथमं तद् द्वितीयम् यद् द्वितीयं तत् तृतीयम् इति द्विरात्रप्रकरणे ध्रूयते । तस्यार्थः—‘यद् द्विरात्रस्य प्रथममहर-
नुष्ठेयं तद् द्वादशाहस्य द्वितीयमित्यादि’ । तदेतत् आद्यस्य प्रायणीयस्य वर्जने लिङ्गम् । तथा चोक्तम्—‘जगतीमन्तर्गच्छति’ इति—तत्र च षडह-
तृतीयं जागतं अन्तरीयमाणं दर्शयति—तच्च दशरात्रस्य प्रवृत्तिं उदयनी-
यवर्जनं च सूचयति । एवमाद्ययोर्वर्जने लब्धे यद्वशिष्टं दशरात्रं तस्यैव विध्यन्तः प्रवर्तते इति ।

एतदभिप्रेत्याह अहरिति । ‘अहर्गणे’ द्विरात्रादौ—‘दशरात्रस्य’ एव
‘धर्माः’—‘स्युः’—अनुष्ठिताः, न द्वादशाहस्य कृत्स्नस्येति शेषः ॥ ४ ॥

(५) १०।५।१४ नाद्यादरः स्यात् पवनादिमन्त्रे

(१) क्रमबाधोदाहरणम् ।

(२) अमिचयने अग्नः पवनार्थाः आधूननार्थाश्च यद्वो मन्त्राः पठि-
ताः । प्रयोगे तु तेषां सह्ययानियमः ध्रूयते—‘चतुर्दशभिर्वपति’ ‘सप्तमि-
राधुनोति’ इति ।

(३) तत्र संशयः—के पते चतुर्दश सप्त वा मन्त्राः । किमाद्या
एव चतुर्दश सप्त वा ग्राह्याः—उत अनियमः—ये केचन ग्राह्या इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रथमाधिकरणन्यायेनाद्यानामेव ग्रहणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यथोक्तसह्ययातिरिक्ता मन्त्राः पठिताः । यदि
नियमेनाद्यानामेव ग्रहणं विवक्षितं भवेत्तर्हि इतरेषां पाठस्य वैयर्थ्याप-
त्तिः । तस्मात् न नियमः । निजेच्छया उक्तेषु मन्त्रेषु यत्रकचनारभ्य
अपेक्षिता सह्यया पूरणीयेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । पवनादिमन्त्रे पवमानार्थानां आधूननार्थानां च
मन्त्राणां प्रयोगे—‘आद्यादरः’ आद्ये आदरः—आद्यमेवारभ्य पठनीया
मन्त्रा इति नियमः—‘न स्यात्’—अपि तु अनियम एवेति भावः ॥५॥

(६) १०।५।१५-२५ सामागमेनाधिकसह्यपूर्तिः ।

(१) बाधप्रसङ्गेन विचारः ।

(२) सन्ति विपृद्धस्तोमकाः कतयः—‘एकविंशेनातिरात्रेण प्रजा-
कामं याजयेत्—त्रिणवेनोजस्कामम्—त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्’ इति ।
सन्ति च प्रष्टव्यौ त्रिवृत्पञ्चदशदिस्तोमाः । तेषामेव विवर्धनेन एकविं-
शति—त्रिणव—त्रयस्त्रिंशस्तोमाः भवन्ति ।

(३) तत्र संशयः—अत्रोक्ता विभिन्नाः सङ्ख्याः किं प्राकृतानां सा-
म्नामभ्यासेन पूरणीयाः—उत अप्राकृतानामागमेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनुक्तस्य साम्न आगमने प्रमाणाभावात् प्राकृता-
नामभ्यासेनैव सङ्ख्याः पूरणीया इति ।

(५) सिद्धान्तः—अभ्यासोऽपि साक्षाच्छ्रुतः । सङ्ख्यापूरणायैव स
कल्प्येत । सङ्ख्यापूरणं च लोके द्रव्यान्तरागमेनैव भवति नाभ्यासेन । न
हापृक्त्य एकं घटमानीयाष्टघटवत्त्वं गृहस्य भवति । तस्मात् सामान्तरा-
णामागमेनैव सङ्ख्यावृद्धिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह सामेति । ‘अधिकसङ्ख्यपुर्तिः’—अधिका सङ्ख्या
यस्य स्तोमस्य तस्य एकविंशतिसङ्ख्यकस्तोमस्य ‘पुर्तिः’ सङ्ख्यापूरणम्—
‘सामागमेन’ साम्नां प्राकृताद् भिन्नानां ‘आगमेन’ प्रवेशेन—एव—स्यात्
इति शेषः—न तु प्राकृतानामभ्यासेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

(७) १०।५।२६ ऋगागमः स्यात् पवमान आद्ये-

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) सन्ति विपृद्धस्तोमकाः कतयः पूर्वोक्ताः ।

(३) तत्र पुनः संशयः—बहिष्पवमाने किं साम्नामागम उताभ्यास
इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सामागम इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘एकं हि तत्र साम’ इति बहिष्पवमानं प्रकृत्या-
भ्यायते । अतः सामान्तरागमो न सम्भवति । अतः ऋगन्तरागमेनैव
सङ्ख्याविवृद्धिः कर्तव्येति ।

एतदभिप्रेत्याह ऋगिति । ‘आद्ये पवमाने’ बहिष्पवमानस्तोमे—
‘ऋवः’ ऋगन्तरस्य एव ‘आगमः’ स्यात्—न तु सामान्तरस्येत्या-
शयः ॥ ७ ॥

(८) १०।५।२७-३३ ऽभ्यस्या यथोक्तं खलु सामिधेनी ।

(१) पूर्वाधिकरणद्वयापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय विवृतिकामेष्टिपु—
‘एकविंशतिमनुम्यात् प्रतिष्ठाकामस्येत्यादि सामिधेनीसङ्ख्यावृद्धिः श्रूयते ।

(३) तत्र संशयः—इयं सङ्ख्यावृद्धिः किमृगागमेनोताभ्यासेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन ऋगागमेनेति ।

(५) सिद्धान्तः—एकादशैव सामिधेनीमन्त्राः । प्रकृतौ तासां पञ्चदशत्वं ऋगागमेन न कृतमपि तु 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इत्यभ्यासेनैव सङ्ख्याविवृद्धिराम्नाता । अतः कास्येष्वपि तथैवाभ्यासेन सङ्ख्याविवृद्धिः कर्तव्या । किन्तु यद्वृत्तं ऽभ्यासः प्रकृतावाम्नातस्तस्यैव विवृतौ प्राप्तिः न तदतिरिक्ताभ्यासस्य । तस्मात् प्रकृतिवत् त्रिः प्रथमा त्रिरुत्तमामभ्यस्य पञ्चदशं पूरयित्वा ऽवशिष्टा पदसङ्ख्या ऋगागमन पूरणीयेति । एवमत्राभ्यासेनागमेन चेत्युभाभ्यामेवापेक्षितसङ्ख्यापूरणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अभ्यस्येति । 'सामिधेनी' सामिधेनीमन्त्रा एकादश-
'पथोक्तं' प्रकृतौ यथा 'त्रिः प्रथमा त्रिरुत्तमाम्' इत्यभ्यासप्रकारः उक्त-
स्तथैव—'अभ्यस्या' अभ्यसनीया 'खलु'—न तदतिरिक्ता ऽभ्यसनीया-
अवशिष्टा तु सङ्ख्या ऋगागमेनैव पूरयितव्येति भावः ॥ ८ ॥

(६) १०।५।३४-४१ स्यात् षोडशी तु प्रकृतौ प्रयोगे

(१) बाधे प्राप्तद्विको विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—'षोडशिनं गृह्णाति' इति ।

(३) तत्र संशयः—अयं षोडशी किं प्रकृतौ निविशते—उत्त विवृतौ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—षोडशिनं प्रकृत्य 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्णाते मध्यमेहन् त्रिरात्रस्येति ध्रुतम् । द्विरात्रादीनां च विवृतित्वं प्रसिद्धम् । तस्माद् विवृतिगामी षोडशीति ।

(५) सिद्धान्तः—'अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्' इत्येतद् वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे एव निवेशः षोडशिनः । अग्निष्टोमस्य च ज्योतिष्टोमसंस्थात्वेन नात्र प्रकरणं बाध्यते इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'षोडशी' षोडशिश्रहणं—'तु'—'प्रकृतौ' 'प्रयोगे' प्रकृत्यनुष्ठानमध्ये एव स्यात् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(१०) १०।५।४२-४३ स गृह्यते चाग्रयणाच्च तूक्यपात् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) उक्ते षोडशिश्रहणे—

(३) संशयः—किमयं षोडशी आग्रयणपात्रादुक्त्यपात्राच्च गृहीतव्य उताग्रयणपात्रादेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'उक्यत्रिगृह्णाति षोडशिनम्'—'आग्रयणाग्निगृह्णाति षोडशिनम्' इति वाक्यद्वयबलादाग्रयणादुक्त्याच्च ग्रहीतव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘तं पराञ्चमुक्थ्यान्नगृह्णाति’ इत्युक्थ्यवाक्यस्यो-
त्तरकालताविधिपरत्वमुक्तम् । अतो नोभयम्माद् ग्रहणमपि त्वाग्रय-
णादेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह स इति । ‘स’ षोडशी—‘आग्रयणात्’ आग्रयणपात्राद्
‘गृह्णाते’—‘न तु उक्थ्यात्’ उक्थ्यपात्रादिति सम्बन्धः ॥ १० ॥

(११) १०।५।४४-४८ ग्राह्यस्तृतीये सवने स नूनम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) षोडशिग्रहणे—

(३) पुनः संशयः—किमिदं गृहणं प्रतिसवनं भवत्युत तृतीये एव
सवने इति ।

(४) पूर्वपक्षः—षोडशिग्रहणं त्रिष्वपि सवनेषु भवेत् । ‘प्रातःसवने’
ग्राह्यः—माध्यन्दिनसवने ग्राह्यः—तृतीयसवने ग्राह्यः’ इति प्रतिसवनं धृत-
त्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—उदाहृतस्य वाक्यस्य शेषे सवनद्वयं निन्दित्वा
‘तृतीयसवने ग्राह्यः न सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति’ इति प्रशंसापूर्वकं तृतीय-
सवनमेव विहितम् । तस्मात् तृतीये एव सवने षोडशिग्रह इति ॥

एतदभिप्रेत्याह ग्राह्य इति । ‘स’ षोडशी—‘तृतीये सवने’ एव ‘ग्राह्यः’
‘नूनम्’ निश्चयेन—न सर्वेषु सवनेष्विति भावः ॥ ११ ॥

(१२) १०।५।४७-४९ सस्तोत्रशस्त्रः खलु षोडशी स्यात् ।

(१) षोडशीविचार एव वर्तते ।

(२) षोडशिग्रहणे—

(३) संशयान्तरम्—अथ षोडशी किं स्तोत्रशस्त्रसहितः उक्त ताभ्यां
रहित इति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘अग्नीषोमीये राजन्यस्य गृह्णीयात्, अप्युक्थ्ये
ग्राह्य’ इति षोडशिग्रहोऽग्निषोमोक्थ्यसंस्थयोर्विहितः । तथा चायं स्तोत्र-
शस्त्रवर्जित एव स्यात् । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तोत्रशस्त्राभ्यां क्रतुसमा-
सौ षोडशिसंस्थात्वमप्रसज्येताग्निषोमीयसंस्थात्वं च प्राप्येत इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘एकविंशं स्तोत्रं भवति, प्रणिधायै हरियच्छस्यते’
इति षोडशिनि प्रत्यक्षविधिना स्तोत्रशस्त्रे विहिते । तस्मादस्ति स्तोत्र-
शस्त्रसहितत्वं षोडशिन इति ।

एतदभिप्रेत्याह सस्तोत्रेति । ‘सस्तोत्रशस्त्रः’ स्तोत्रं च शस्त्रं च,
ताभ्यां सहितः एव—‘षोडशी’ ‘स्यात्’, ‘खलु’ निश्चयेनेति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

(१३) १०।५।५३ ५४ प्राप्तस्य तस्य श्रवणं द्विरात्रे

(१) पोडशिविचारो वर्तते ।

(२) अस्यङ्गिरसां द्विरात्रः । तत्राम्नायते—'वैखानसं पूर्वेषुः साम भवति—पोडश्युत्तरे' इति ।

(३) तत्र संशयः—अस्य वाक्यस्य कोऽर्थः—किं पोडशिप्रहणमितरेभ्यो द्विरात्रेभ्यो निवर्त्य अङ्गिरसां द्विरात्रे नियम्य विधीयते—उत पोडशिप्रहणां केवलमनूद्यत इति ।

(४) पूर्वपक्ष—यदेतत् प्राकृतमतिरात्रेषु पोडशिप्रहणं तत् 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनेन सर्वेषु द्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्यते । तथा चान्येषु द्विरात्रेषु पोडशिप्रहस्याभावः अङ्गिरसां द्विरात्रमात्रे तु तस्य भाव इति तस्य विधेरर्थः ।

(५) सिद्धान्तः—सर्वद्विरात्रेषूपत्तराण्यहानि पोडशिप्रहणेन सम्बद्धानि—'उत्तरेहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति सामान्यविधानेन । वैखानसमित्याद्युदाहृतयाक्ये तु वैखानससाम्प्रो विधिः, न पोडशिप्रहणस्य । तस्मादुत्तरेऽहनि पोडशिप्रहणं उत्तरेऽहन्नितिवाक्येन विहितमत्र अङ्गिरसां द्विरात्रे केवलमनूद्यते इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्राप्तस्येति । 'प्राप्तस्य' वाक्यान्तरेण (उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इत्यनेन) सर्वेषु द्विरात्रेषु विहितस्य—'तस्य' पोडशिनः—अङ्गिरसां 'द्विरात्रे'—'श्रवणम्' अनुवादः—पोडश्युत्तरे इत्यत्र वाक्य इति शयः ॥

[भाष्यकारेण द्वे अधिकरणस्वरूपे अत्रोक्ते । तत्रार्थं घृत्तिकारमतेनापर भाष्यकारमतेनेति न्यायमाला । मण्डनेन चात्र कारिकायां द्वितीयस्वरूपस्यैव ग्रहणं कृतम्—इति ध्येयम्] ॥ १३ ॥

(१४) १०।५।५४-५७ चतुर्थवीप्सा खलु बह्वीने ।

(१) पोडशिविचारो वर्तते ।

(२) पोडशिनं प्रकृत्यामनन्ति—'चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहोमस्य गृह्यते' ।

(३) तत्र संशयः—किमेकस्मिन्नेव अहीने चतुर्थेऽहनि पोडश्यभ्यसितव्यः—उत एकस्मिन्नहीने चतुर्थेऽहनि पुनरन्यस्मिन्नहीनेऽपि चतुर्थेऽहनि इत्येवंरूपोऽभ्यास इति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकस्मिन्नहीने प्रथमाहमारभ्य चतुर्थेऽहनि ग्रहणं, पुनः पञ्चमाहमारभ्य चतुर्थे दिने इत्येवं रूपोऽभ्यासो विवक्षितः । तथासत्येव 'चतुर्थे चतुर्थे' इति वीप्सा चरितार्था स्यात् । अन्यथा 'चतुर्थेऽहनि' इत्येतावन्मात्रं पर्याप्तं स्यात् । 'अहीनस्य' इत्येकवचनमपि एकस्मिन्नेवाहीनेऽभ्यासं सूचयतीति ।

(५) सिद्धान्तः—एकाहीनपक्षे 'चतुर्थेऽष्टमेऽहनि' इत्येवमुक्तं स्यात् । 'अहीनस्य' इत्येकवचनं तु नानाहीनपक्षे जात्यभिप्रायत्वेन सङ्गच्छते । तस्मान्नानाहीनेषु चतुर्थेहनि षोडशिग्रह इति ।

एतदभिप्रेत्याह चतुर्थेति । 'चतुर्थवीप्सा' चतुर्थे चतुर्थेऽहनीति चतुर्थशब्दस्य द्विरुक्तिः—'बृहद्हीने' नानाहीनपक्षे एव—'सङ्गच्छते' इति शेषः । नानाहीनेषु चतुर्थेऽहनि षोडशिग्रहणं कर्तव्यमित्यस्मिन्नेवार्थे वीप्सा चरितार्था भवति न त्वेकाहीनपक्षे इत्याशयः ॥ १४ ॥

(१५) १०।५।५८ भवेजगत्साम मखे विकारे

(१) बाधसम्बन्धी विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रूयते—'यदि जगत्सामा सोमः स्यादाप्रयणाप्रान् ग्रहान् गृह्णाति' इति ।

(३) तत्र संशयः—अत्रोक्ताया आप्रयणाप्रतायाः किं प्रकृतौ निवेश उत विकृतौ ।

(४) पूर्वपक्षः—यदि जगत्सामा इत्यनेन ज्योतिष्टोमोऽभिधीयते तदा प्रकरणानुरोधात् प्रकृतौ (ज्योतिष्टोमे) एव निवेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—'जगत्' इति कस्यापि साम्नो नाम नोपलभ्यते । तस्मात् जगत्यामृचि उत्पन्नं साम यस्मिन् यज्ञे भवति स एव भवति 'जगत्सामा सोमः' । उक्तं च साम विपुवध्रामकं विकृतावेव मुख्येऽहनि सम्भवति । तस्माद् विकृतावेव निवेशः ।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति । 'जगत्सामा' जगत्यामृच्युत्पन्नं साम—'विकारे' विकृतिभूते एव—'मखे' यज्ञे—'भवेत्' सम्भवति—नतु प्रकृताविति भावः । तस्मादाप्रयणाप्रतायाः विकृतावेव निवेश इति भावः ॥ १५ ॥

(१६) १०।५।५८ (वर्णकान्तरम्) गानं जगत्साम यतो जगत्साम् ।

(१) पूर्वोधिकरणशेषः ।

(२) 'यदि जगत्सामा आप्रयणाप्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्' इति पूर्वोक्तमेव धाक्यम् ।

(३) तत्र संशयः—'जगत्सामा' इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः—किं रथन्तरसामा गृहत्सामा चेति विकल्पः—उत गृहद्रथन्तरोभयसामा—उत रथन्तरसामा—उत जगत्यां ऋच्युत्पन्नं साम यस्मिन् स इति ।

(४) पूर्वपक्षः—(अ) गृहत्सामा रथन्तरसामा चेति विकल्पः—विशेषानवगमात् इति (क)अथवा गृहद्रथन्तरोभयसामा—जगच्छब्दस्य कृत्स्नवाचित्वात् इति । (च)अथवा रथन्तरसामा—नोभयोः समुभयो न्यायः इति ।

(५) सिद्धान्तः—जगच्छब्दोऽत्र जगतीच्छब्दोवाची । ततश्च तच्छब्दस्कासृचमुपलक्ष्य तथा ऋचा तन्निष्ठं साम उपलक्ष्यते । तस्मात् जगत्यामृच्युत्पन्नं साम यस्मिन् इत्येव जगत्सामशब्दस्यार्थ इति ।

एतदभिप्रेत्याह गानमिति—‘यतः’ यस्मात् कारणात्—‘जगत्याम्’ जगतीच्छब्दस्कायामृचि—‘गानम्’ साम—एव—‘जगत्साम’ जगत्सामपदेन विवक्षितम् [तस्मात् ‘जगत्सामा’ इति विशेषणं विवृतावेवोपपद्यते इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः] ॥ १६ ॥

(१७) १०।५।५६-६१ क्रत्वाश्रयस्तुभयसामके स्यात्

(१) समुच्चये विचारः ।

(२) गोसवादिषु क्रतुषु रथन्तरपृष्ठबृहत्पृष्ठयोः समुच्चयो विहितः—‘गोसव उभे कुर्यात्’ इति । प्रकृतौ तु इदमाम्नातम्—‘उपवर्ती रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपद कुर्यात्, अगवर्ती बृहत्पृष्ठस्य’ इति । ते इमे उपवत्यप्रवत्यां ऋचौ पृष्ठद्वयस्याङ्गभूते गोसवादिष्वतिदेशतः प्राप्ते ।

(३) तत्र संशयः—किं इमे ऋचौ गोसवे विकल्प्येते—उतान्यतरस्य ग्रहणम्—यद्यन्यतरस्य, किं रथन्तरस्योत् बृहत् इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विकल्पः—तन्निमित्तयोः पृष्ठयोर्द्वित्वात् । न च समुच्चयः ऋचोर्द्वयोः प्राथम्यस्य ध्याहृतत्वात् । अथवा प्रथमभ्युतत्वाद् रथन्तरस्य मुख्यत्वाद् रथन्तरस्यैव प्रतिपद उपवर्ती कुर्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतायेकैकं पृष्ठमितरनिरपेक्षमेव निमित्तम् । उभयसामके गोसयादौ तु मिलितयोरेव पृष्ठता । तस्मात् प्राकृतयोः प्रतिपदोर्नास्त्यत्र सम्भयः । तथा सति नात्र रथन्तरपृष्ठं नापि बृहत्पृष्ठम्, अपि तु बृहद्वन्तराम्यामुभयाम्यत्र पृष्ठनिर्बुद्धिः । तस्मान्नोपवर्ती प्रतिपत् नाप्यगवर्ती, अन्यैव क्रतुनिमित्ता काचिद् भविष्यति इति ।

एतदभिप्रेत्याह कत्विति । ‘उभयसामके’ गोसयादौ—‘क्रत्वाश्रयः’ एव प्रतिपत्—‘स्यात्’—न तु रथन्तरबृहत्सम्बन्धिन्यौ उपवत्यप्रवत्याविति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) १०।५।६२-६४ सर्वादितो न प्रतिकर्षणं स्यात् ।

(१) वाधे प्रासङ्गिकी चिन्ता ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रूयते—‘येन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णन्ति’ इति ऐन्द्रवायवस्याप्रत्वरूपं प्राथम्यम् । मन्त्रकारणविकारणयोस्तु ग्रहाणामयं पाठक्रमः—‘प्रथमं उपांशुग्रहः, द्वितीयोऽन्तर्यामिग्रहः, तृतीयं ऐन्द्रवायवग्रहः, चतुर्थो मैत्रावरुणो ग्रहः’ इत्यादि ।

(३) तत्र संशयः—येन्द्रवायवभ्याग्रतासम्पादनाय किं सर्वादीं प्रतिकर्षे उपांशोरपि पूर्वं ग्राह्यता—उत स्वस्थाने एव तस्य ग्रहणमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—येन्द्रवायवस्य स्पष्टमग्रत्वविधानात् सर्वेभ्य उपांश्यादिभ्यः पूर्वमेव स ग्राह्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—येन्द्रवायवो धाराग्रहाणामेकतमः । तस्मात् तस्याग्रत्वं धाराग्रहापेक्षयैव । एवं सति तस्य स्वस्थान एव ग्रहणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सर्वेति । 'सर्वादितः' सर्वेषां ग्रहाणां उपांश्यादीनां आदौ प्राक्—'प्रतिकर्षणं' स्वस्थानादावप्य ग्रहणं—'न स्यात्' अपि तु स्वस्थान एव ग्रहणं स्यात्—येन्द्रवायवग्रहस्येति शेषः ॥ १८ ॥

(१६) १०।५।६५-६६ काम्येऽपि न स्यात् सकलग्रहेभ्यः

(१) पूर्वाधिकरणचिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोम एव भूयते—'येन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृहीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' इति ।

(३) तत्र संशयः—अत्रापि किम्येन्द्रवायवस्य ग्रहणं स्वस्थाने स्यादुत सर्वेभ्यः पूर्वमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—धाराग्रहादिष्वग्रतायां पूर्वोदाहनेनैव वाक्येन सिद्धायामत्रोदाहृते वाक्ये यदग्रताविधानं तद्वलात् सर्वेभ्यः पूर्वं ग्रहणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नात्र सर्वाग्रत्वं विधातुं शक्यम्—धाराग्रहाणामेव प्रकृतत्वात् यथास्थानस्थितानामेव धाराग्रहाणां कामविशेषसंयोगोऽत्रोच्यते । तस्मात् काम्येऽपि स्वस्थान एव ग्रहणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह काम्य इति । 'काम्येऽपि' ग्रहणे—'सकलग्रहेभ्यः' सर्वेभ्य उपांशुप्रभृतिभ्यः—'पूर्वम्' इति शेषः—'न स्यात्' येन्द्रवायवस्य ग्रहणमिति सम्यग्धः ॥ १९ ॥

(२०) १०।५।६७-६६ मन्थ्याग्रतादिः सकलग्रहाणाम् ।

(१) ग्रहाग्रताविचार एव वर्तते—पूर्वाधिकरणम्यापवादोऽयम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे भूयते—'शुक्राग्रान् ग्रहान् गृहीयादमिचरतो मन्थ्याग्रान् गृहीयादमिचर्यमाणस्य' इत्यादि ।

(३) तत्र संशयः—किमत्रापि मन्थ्यशुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमुत सर्वादाविति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन स्वस्थान एव ग्रहणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—येन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रत्वं स्वस्थानग्रहणेनैव सम्पन्नम् । मन्थ्यादिषु तु न तथा इति नात्र पूर्वाधिकरणन्यायावतारः ।

तथा सति विधीयमानमग्रत्वं पाठक्रमवाधमन्तरेण न सम्भवतीति प्रतिकृष्य सर्वादौ ग्रहणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह मन्थ्येति । 'मन्थ्याग्रतादि' मन्थ्यादिग्रहाणां यदग्रत्यमुक्तं तत्—सकलग्रहाणाम्—अपेक्षयेति शेषः । तस्मात् तेषां सर्वादावेव प्रतिकर्ष इत्याशयः ॥ २० ॥

(२१) १०।५।७०-७२ सा त्वेन्द्रवायव्यत एव पूर्वा ।

(१) ग्रहविचारो वर्तते—पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) मन्थ्याग्रता सर्वग्रहाणामपेक्षयेति मन्थ्यादीनां प्रतिकर्ष इति स्थितम् ।

(३) तत्र पुनः संशयः—किमेषां प्रतिकर्षः सर्वादौ,—उत यतः कुतश्चित् अनियमेन—उत ऐन्द्रवायवस्यैव पुरस्तादिति ।

(४) पूर्वपक्षः—उक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांशुप्रभृतीनां ग्रहाणामादौ युक्तः—विशेषनियामकाभावात् । सामान्यतः ध्रुवमग्रत्वं सर्वापेक्षमेव न्याय्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्राकृतान् धाराग्रहानाश्रित्यैव कलविशेषाय मन्थ्याग्रत्वादि विहितम् । किञ्च 'धारयेयुस्तं यं कामाय गृहीयुः—ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत्' इति वाक्यं मन्थ्यादेः काम्यस्य धारणानन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं वदत् ऐन्द्रवायवापेक्षयैवाग्रत्वं मन्थ्यादीनामिति बोधयति । तस्मादैन्द्रवायवग्रहात् प्राक्, न सर्वेषां प्राक्, मन्थ्यादेर्गृहणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सेति । 'सा' मन्थ्यादीनामग्रता—'ऐन्द्रवायवत एव' ऐन्द्रवायवग्रहात् एव—'पूर्वा' प्राक् कर्तव्या—न तु सर्वेषामादाविति भावः ॥ २१ ॥

(२२) १०।५।७३-७४ तत्सादनं च प्रतिकृष्यतेऽर्थात् ।

(१) ग्रहविचारशेषः ।

(२) सर्वे ग्रहाः गृहीत्वा साधन्ते ।

(३) तत्र सन्देहः—यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षस्तत्र तस्य सादनस्यापकर्षो भवति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सादनस्य प्रतिकर्षो न ध्रुवः । तस्मान्न प्रतिकर्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—ग्रहणशेषो हि सादनम् । ग्रहणं हि प्रदानार्थम्—न चासादनं विना प्रदानं सम्भवति । एवं च सादनस्य ग्रहणशेषत्वे यदा ग्रहणस्य प्रतिकर्षस्तदा सादनस्यापि प्रतिकर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह—तदिति । 'तत्सादनं' गृहाणां सादनं—'च' अपि—
'अर्थात्' प्रयोजनवशात्—'प्रतिकृष्यते'—यत्र गृहणं प्रतिकृष्यते तत्र
सादनमपि प्रतिकृष्यते—सादनं विना प्रदानरूपस्य प्रयोजनस्य सिद्धयस-
म्भवादित्याशयः ॥ २२ ॥

(२३) १०।५।७४-७६ न तु प्रदानं प्रतिकर्षणीयम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) गृहाणां गृहण सादनं च प्रदानार्थम् । गृहणस्य सादनस्य च
वृत्तिर् प्रतिकर्षो भवतीति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—प्रदानस्यापि प्रतिकर्षो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—गृहाणां गृहणप्रतिकर्षानुसारेण यथा सादनस्य प्र-
तिकर्षस्तथा प्रदानस्यापीति ।

(५) सिद्धान्तः—सादनं हि ग्रहणशेषः—ततो ग्रहणप्रतिकर्षेण तस्य
प्रतिकर्षः । प्रदानं तु न ग्रहणशेषः—प्रधानमेव तत् । न तु शेषानुसारेण
प्रधानस्य प्रतिकर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह नत्विति । 'प्रदानं' तु प्रधानं सत्—'च' प्रतिकर्षणी-
यम् । सादनं यथा प्रतिकृष्यते न तथा प्रदानं प्रधानत्वादित्याशयः ॥ २३ ॥

(२४) १०।५।७७-७८ समं विधत्ते पुनरप्रतीतिः ।

(१) गृहविचारो वर्तते ।

(२) अस्ति द्वादशाहे व्यनीका । तत्र श्रूयते—'येन्द्रवायवाग्नौ प्रायणी-
योदयनीयौ दशम आहः, अथेतरेषां नवानामह्नां येन्द्रवायवाग्र प्रायमगृहः,
अथ शुक्राग्रम्, अथाग्नयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अ-
थाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्' इति ॥
ग्रहणौ द्वादशाहे च द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहःसु क्रमेण येन्द्रवायवा-
ग्रत्वशुक्राग्रत्वप्रायणत्वानि विहितानि—तेष्वार्थं रथन्तरनिमित्तं द्वितीयं
पृथग्निमित्तम् ॥ एवञ्चोभयमपि चोदकेनापि प्राप्तम् ।

(३) एवं सति संशयः—यदि चोदकेनैव प्राप्तं तर्हि व्यनीकां प्र-
कृत्य पुनर्यजनस्य (उदाहृतवाक्यस्य) किमप्रयोजनम्—किं चोद-
कप्राप्तस्यानुवादः—उत गुणान्तरस्य परिसङ्ख्या—उत्तार्यवादः—उत
विधिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनुवादोऽप्रयोजकः । परिसङ्ख्या दोषत्रयदुष्टा । न
च प्राप्तस्य विधिः सम्भवति । तस्मादर्थवाद एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—आग्रयणाग्रत्वे यथा विधिस्तथा येन्द्रवायवाग्रशु-

क्राग्रतयोरपि । न च प्राप्तत्वाद्विधिः । अस्य विधेरनिमित्तकत्वाभ्युप-
गमात्, चोदकप्राप्तस्य तु रथन्तरनिमित्तकत्वात् इति ।

एतदभिप्रेत्याह सममिति । 'पुनः' द्वितीयवारं, चोदकप्राप्त्यनन्तरं या
'अग्रतोक्तिः' अग्रताभुतिः सा—समं विधत्ते समानविधानम् । घाक्ष्येनेदं
ज्योतिष्टोमे रथन्तरसामनिमित्तकं प्रवृत्तमत्र चोदकेन प्राप्तं—तस्मात्
समानविधिकं करिष्यामीति पुनर्वचनमिति भावः ॥ २४ ॥

(२५) १०।५।७६-८२ व्यूढः समूढस्य भवेद् विकारः

(१) अतिदेशबाधप्रसङ्गेन विचारः ।

(२) द्विविधो द्वादशाहः—व्यूढः समूढश्च । समूढस्तावत्—'ऐन्द्र-
वायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाह' इत्यादि । व्यूढस्तु—'ऐन्द्रवा-
यवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ अथेतरेषां दशानामह्वाम्' इत्यादि ।

(३) तत्र संशयः—किमुभयप्रकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मा आ-
म्नाता, उभौ च प्रकृतिभूतौ—उत समूढः प्रकृतिः व्यूढः तद्विकृतिरिति ।

(४) पूर्णपक्षः—उभयस्य प्रकृतत्वाविशेषात् न ज्ञायते कस्यैकस्य
धर्मा आम्नाताः कस्य नेति । न चैकस्यापि कोपि विशेषो दृश्यते
येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावविवेको भवेत् । तस्मादुभावपि प्रकृतिभू-
तौ इति ।

(५) सिद्धान्तः—समूढ एव प्रकृतिः व्यूढस्तद्विकृतिः । 'ऐन्द्रवायवस्य
घा एतदायतनं यच्चतुर्थमह' इति व्यूढे श्रूयते । एतच्च तस्य विकृतिरिव
एव सम्भवति नान्यथा । किंच 'यः कामयेत यद्दु स्यां प्रजायेय' इति का-
माय व्यूढो विधीयते । तथा सति नास्य कत्यर्थता । तस्मात् समूढस्य
द्वादशाहस्य विकृतिरयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह व्यूढ इति । 'व्यूढः' द्वादशाहः—'समूढस्य' द्वादशा-
हस्य—'विकारः' विकृतिः—'भवेत्'—तस्माद् अहर्गणेषु समूढधर्माणा-
मेवातिदेशो न व्यूढधर्माणामित्याशयः ॥ २५ ॥

(२६) १०।५।८३-८७ स्वस्यानवृद्धिं लभते ज्यनीका ।

(१) द्वादशाहविषय एव विचारो वर्तते ।

(२) अस्ति समूढस्य द्वादशाहस्य विकृतिर्गवामयनं संवत्सरस-
त्रम् । तत्र ज्यनीका चोदकप्राप्ता [श्रीणि अनीकानि ऐन्द्रवायवशुक्ला-
प्रयणरूपाणि यस्यां क्रियायां सा ज्यनीका]—तथाच त्रिरावृत्तया [द्वा-
दशाहाद्यन्तयोरहोर्मध्ये दशममहः परित्यज्य] नवसहस्रकान्यहानि पूरि-
तानि । [ऐन्द्रवायवः—शुकः—आप्रयणः, पुनरैन्द्रवायवः—शुकः—आ-
प्रयणः, पुनरैन्द्रवायवः—शुकः—आप्रयण इत्येवमावृत्तिः] ॥ ततश्च

विकृतौ संवत्सरसत्रेऽपि तथैव पूरयितव्यानि । उक्ता च व्यनीकाया आवृत्तिद्विधा सम्भवति—नवदिवसात्मकस्य समूहस्यावृत्तिरित्येकः प्रकारः—नवदिवसात्मकसमूहान्तर्गतैकैकस्य दिवसस्य पुनःपुनरनुष्ठानमित्यपरः प्रकारः ॥

(३) तत्र संशयः—द्वयोरनयोः कतरः प्रकारो न्याय्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नवदिवसात्मकस्य समूहस्यैवावृत्तिः । ऐन्द्रवायव्यग्रहानन्तरं शुक्राग्रो विहितः—आवृत्तौ यदि ऐन्द्रवायव्य आयत्तं तदा ऐन्द्रवायवादानन्तरं शुकस्य वाध्येत । तस्मात् समूहात्मकेनैवावृत्तिर्न्याय्येति ।

(५) सिद्धान्तः—ग्रहाणां स्वस्थानवृत्त्यैव प्रायणीयोदयनीयोरन्तरालपूर्तिर्भवति । तथाच पूरयितव्यमन्तराल नवधा विभज्य—प्रथमभागगतेषु ग्रहःसु ऐन्द्रवायवाग्रत्वम् त्रिरावृत्तम्—द्वितीयभागे शुक्राग्रत्वं त्रिरावृत्तम्—तृतीयभागे आप्रयणाग्रत्वं त्रिरावृत्तमित्येवंक्रमेणानुष्ठानम् । एवं खण्डश आवृत्तिः । तस्मात् स्वस्थान एव वृद्धिरिति ।

एतदभिप्रायाह—स्येति । 'व्यनीका' ग्रहत्रयात्मिका—'स्वस्थाने' 'वृद्धिम्' त्रिधा आवृत्ति—'लभते' प्राप्नोति । तस्मात् खण्डश आवृत्तिः, समूहात्मकेनेत्यर्थाः ॥ २६ ॥

(२७) १०।५।८८ छन्दोविहृत्या न विवर्ततेऽर्थः

(१) द्वादशाहे विचारविशेषः ।

(२) सन्ति द्वादशाहे भक्ष-पवमान—परिधि-कपालानि । तत्र च मन्त्रा आम्नाताः ॥ ते च द्वादशाहविकृतौ चोदकेन प्राप्ताः ॥ ते च भक्षादयो गायत्रादिछन्दोनुसारिनाम्ना व्यवहृताः । विकृतौ च छन्दसां व्यतिक्रमः धूपते—'गायत्रीत्रिष्टुभः, त्रिष्टुप् जगत्याः, जगती गायत्र्या' इति ॥

(३) तत्र संशयः—योऽयं छन्दोव्यतिक्रमः स किं मन्त्रशब्दानामेव कार्यः उत भक्षपवमानपरिधिकपालरूपाणां तेषामर्थानामपि इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वत्र व्यतिक्रमः । तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातः-सवनीयो भक्षः त्रैष्टुभशब्दस्य माध्यन्दिनीयमक्षस्य स्थाने—माध्यन्दिनीयो जागतस्य स्थाने—जागतो गायत्रस्य स्थाने—इत्येव पवमानेषु परिधिषु कपालेषु च योज्यम् । सांख्यं व्यतिक्रमोऽर्थेष्विव मन्त्रशब्देऽपि कार्यं इति ।

(५) सिद्धान्तः—उदाहृते चाक्ये अर्थानां व्यतिक्रमो नोक्तः, अपि तु छन्दसामेव । तस्मात् मन्त्रगतानां गायत्रादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । भक्षादीनां गायत्रवाचसम्भवात् तत्तच्छन्दोनाम्ना व्यपदेशः प्रशंसार्थमेव । तस्मात्प्राधान्यां भक्षादीनां व्यतिक्रम इति ।

एतदभिप्रेत्याह छन्द इति । 'छन्दोविवृत्यां' छन्दसो व्यतिक्रमेण 'अर्थः' भक्षादिः—'न चिद्यते'—भक्षादिरूपेऽर्थे व्यतिक्रमो न भवतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

सप्ताधिका विंशतिनीतयोऽत्र ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य पञ्चमः ।

अथ दशमस्य पष्ठः पादः ।

[बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः]

(१) १०।६।१-२ तृचे गेयं भवेत् साम

(१) बाधप्रसङ्गेन सामविचारः प्रस्तूयते ।

(२) सामान्युदाहरणम् । पधमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रेषु विहितं रथन्तर-पृष्ठद्व-वैरूपादिसाम सामाध्येतार एकस्यामृच्यधीयते ।

(३) तत्र संशयः—स्तोत्रप्रयोगकालेऽपि किमिदं साम एकस्यामृचि गेयम्—उत तृचे गेयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद् यथाध्ययनमेकस्यामेव ऋचि गेयम् इति ।

(५) सिद्धान्तः—'अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति द्व्यक्षरेणोत्तरयोः' इति तिसृषु ऋक्षु प्रस्तोत्रा गातव्यो भागो निरूप्यते । तदिदं तृचस्य लिङ्गम् । पुनश्च ऋग्देवतासामदेवतासंधादे सामदेवता एकामृचं द्वे ऋचे च प्रत्याख्याय तिस्र ऋचोऽङ्गीचकारेति धर्णितम् । तदपि तृचस्य लिङ्गम् । अन्यच्च 'एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्' इति ध्वननम् । तस्मात् तृचे सामं गेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तृच इति । 'साम' रथन्तरादि—'तृचे' ऋक्त्रयसङ्घे—'गेयम्' न त्वेकस्यामृचीति भावः ॥ १ ॥

(२) १०।६।३ कालार्थं स्वर्दृशुच्यते ।

(१) सामविशेषविचारः ।

(२) रथन्तरसाम्नो योनौ 'अभि त्वा शूर' इति ऋचि 'स्वर्दृक्' शब्दः श्रूयते—'ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशम्' इति । अस्ति चोद्गुगातुः कर्तृता तृचे—'रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मिलयेत्-स्वर्दृशं प्रति धीक्षते' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं स्वर्दृक्शब्दोच्चारणवीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते—उत विधीयमानसम्मिलनावधिकत्वेन स्वर्दृक्शब्दोच्चारणं निर्दिश्यत इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सम्मेलनवाक्याद् धीक्षणावाक्यं भिन्नम् । ततो सम्मेलनाधधित्वेन उच्चारणस्यान्वयो न सम्भवति । किं च धीक्षेतेत्यत्र लिङ्ध्रवणात् विधिर्गम्यते । तस्मात् स्वर्दृक्शब्दोच्चारणं धीक्षणाङ्गम्, धीक्षणं चोच्चारणाङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—स्वर्दृशं प्रतीत्यत्र कर्मप्रवचनीयेन प्रतिशब्देन स्वर्दृक्शब्दोच्चारणस्य सम्मेलनकालविधित्वं धोत्यते । न च वाक्यं भिन्नम्—‘आ स्वर्दृक्शब्दोच्चारणात् सम्मेलयेत्’ इत्येवंरूपैकवाक्यतासम्भवात् । एवं चोत्तरयोर्भूयोः सम्मेलनस्य बाध इति फलम्—इति ।

एतदभिप्रेत्याह कालेति । ‘कालाय’ सम्मेलनस्य कालावधिज्ञापनार्थम्—‘स्वर्दृक्’शब्दः—‘उच्यते’ प्रयुज्यते—अतो न सम्मेलनोच्चारणयोरङ्गाङ्गिभाव इति भाषः ॥ २ ॥

(३) १०।६।४-५ प्रत्यहन्न द्विसामत्वम्

(१) सामयिचारो वर्तते ।

(२) प्रकृतौ द्वादशाहे पृष्ठयः पडह उत्पन्नः । तत्र पण्णामप्यहो क्रमेण रथन्तर-बृहद्-धैरूप-धैराज-शाकर-रैयतानि सामानि विहितानि ॥ विकृतौ गयामयने यः पृष्ठयः पडहस्तत्र ध्रूयते—‘पृष्ठयः पडहो बृहद्रथन्तरसामा’ इति ॥ चोदकप्राप्तयोरपि बृहद्रथन्तरयोः पुनर्विधानात् धैरूपादिनिवृत्तिः ॥

(३) तत्र संशयः—शिष्यमाणं बृहद्रथन्तरसामद्वयं किं प्रत्यहं कर्तव्यमुत केषुचिद् ग्रहःसु बृहत् केषुचिद्रथन्तरम् इति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘बृहद्रथन्तरसामा’ इत्यत्र द्वन्द्वगर्भे बहुव्रीहौ साम्नोः साहित्यं प्रतीयते । ततः, प्रत्यहं सामद्वयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पडहे सामद्वयस्य साहित्यमित्येवार्थो ‘बृहद्रथन्तरसामा पडहः’ इत्यस्माद्वाक्याद् गम्यते । प्रकृतौ च साम्नां परस्परनिरपेक्षत्वादिहापि द्वयोः साम्नोः परस्परनैरपेक्ष्यमेव । तस्मात् केषुचिद्ग्रहस्तु एकं साम केषुचिदपरम्, न सर्वेषु सामद्वयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रतीति । ‘द्विसामन्वं’ सामद्वयप्रयोगः—‘प्रत्यहम्’ सर्वेषु ग्रहःसु ‘न’ भवतीति साम्यन्धः ॥ ३ ॥

(४) १०।६।६-१२ नैकादशिनमन्वहम् ।

(१) आप्तान्तिदेशान्ताऽनुपपत्तेः पूर्वान्तितासदृशाः ।

(२) द्वादशाहे ध्रूयते—‘एकादशिनान् प्रायणायोदयनोययोरतिरात्रयोरालमेरन्’ इति ।

(३) तत्र संशयः—किमेकादशापि पथयः प्रायणीये कर्तव्या, त ए

वैकादश पुनरुद्यनीये—अथवा एकादशानां केचित्प्रायणीये केचिदुद्यनीये इति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकादशापि प्रायणीये—पुनस्त एवोद्यनीये भवन्ति । प्रायणीयोद्यनीययोरुभयोरपि प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं चाङ्गावृत्तेर्न्याय्यत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—वचनान्तरेण विहितानामेकादशानां प्रकरणेन द्वादशाहाह्वत्वे सिद्धे देशाकाङ्क्षायां तान् पशूनुद्दिश्य प्रायणीयोद्यनीयौ देशत्वेन विधीयते । तस्माच्च तयोः प्राधान्यम् । एवं च सति यथा'शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्दोयताम्' इत्यत्र शतस्य कश्चिद् भागो देवदत्ताय कश्चिद् यज्ञदत्ताय दोयते—तथैव 'प्रायणीये पञ्च उद्यनीये च पद' इत्येवंरूपेण विभागेन पशवः कर्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'एकादशिनम्' एकादश पशून्—'अन्वहम्' प्रायणीयोद्यनीययोरुभयत्रावृत्त्या—'न'—'कर्तव्यमिति शेषः ॥ ४ ॥

(५) १०६।१३-१४ पृष्ठमेकं विश्वजिति

(१) सामविचारः ।

(२) इदमाम्नायते—'विश्वजित् सर्वपृष्ठ' इति । पङ्क्तिपदसु अहस्तु क्रमेण 'रथन्तरम्—वृहद्—चैरूपम्—चैराजम्—शाकरं—रैवतम्' इत्येतैः पङ्क्तिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तान्येतानि सर्वाणि पृष्ठसामानि यस्मिन् विश्वजिति स भवति सर्वपृष्ठः ।

(३) तत्र संशयः—माध्यन्दिनपवमान-मैत्रावरुण-साम्नोरन्तरालरूपे देशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि—उत एकस्य पृष्ठदेशे अन्येषामन्यत्रेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पृष्ठकार्ये वर्तमानस्य सर्वस्य अयं देश उक्तः । तस्मात् सर्वाणि तत्र कार्याणि इति ।

(५) सिद्धान्तः—वचनेन देशविशेषः साम्नां व्यवस्थाप्यते—'पवमाने रथन्तरं करोति, आर्भवे वृहत्, मध्य इतराणि—चैरूपं होतुः, पृष्ठं चैराजं ग्रहसाम, शाकरं मन्त्रावरुणसाम, रैवतमच्छावाकसाम' इति । वचनं हि न्यायाद्वलीयः । एवं च एकस्य पृष्ठकार्ये निवेशोऽन्येषामन्यत्र परिसामकार्ये इति ।

एतदभिप्रेत्याह पृष्ठमिति । 'विश्वजिति'—'एकम्' एव—'पृष्ठम्'—एकस्यैव साम्नः पृष्ठकार्ये निवेशः, अन्येषां तु सामकार्ये इत्याशयः ॥५॥

(६) १०६।१५-२१ चैरूपं पृष्ठसाधनम् ।

(१) सामविचारः ।

(२) इदमाग्न्यायते—‘उकथ्यो वैरूपसामा’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं वैरूपं कृत्स्ने कृतौ निविशते—उत केवलं पृष्ठकार्ये इति ।

(४) पूर्णपक्षः—‘वैरूपसामा उकथ्यः’ इत्यत्र ‘वैरूपं साम यस्मिन् उकथ्ये कृतौ स—इत्येवंरूपस्य सम्यन्धस्य प्रतीयमानत्वात् कृत्स्ने एव कृतौ वैरूपस्य निवेश इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ ‘रथन्तरसामा’ ‘गृहसामा’ इत्येवंविधस्य निर्देशस्य पृष्ठविषयस्यदर्शनात् अत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठकार्ये एव वैरूपस्य निवेशः—कतुसम्यन्धश्च पृष्ठद्वारेणैवेति ।

एतदभिप्रेत्याह वैरूपमिति । ‘वैरूपं’ साम—‘पृष्ठस्य’ एव ‘साधनम्’ निष्पादकमङ्गं भवति—तस्मात् पृष्ठकार्ये एव तस्य निवेशो न कृत्स्ने कृतावित्याशयः ॥ ६ ॥

(७) १०।६।२२-२३ स्तोमस्यैव त्रिवृत्त्वं स्यात्

(१) सामविचारः ।

(२) एव ध्रूयते—‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं त्रिवृत्त्यमग्निष्टुति कृतौ सर्वेषु साधनेषु निविशते—उत स्तोममात्रेण सम्यभ्यते इति ।

(४) पूर्णपक्षः—त्रिवृद्रज्जुरिषादी त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनात् अत्रापि कतुसाधनेषु या या सङ्ख्या ध्रूयते सा सर्वा त्रिवृत्त्वेन विक्रियते इति ।

(५) सिद्धान्तः—अवयवव्युत्पत्त्या यद्यपि त्रिवृच्छब्दत्रैगुण्यवाची तथाऽपि वेदे कृदया स स्तोमवाची एव । तस्मात् स्तोममात्रसम्यन्धि त्रिवृत्त्वमिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्तोमस्येति । ‘त्रिवृत्त्वं’ त्रिवृदितिनिरुद्धः—‘स्तोमस्य’ ‘एव’ ‘स्यात्’—न तु सर्वेषां कतुसाधनानामिति शेषः ॥ ७ ॥

(८) १०।६।२४-२५ द्वैपृष्ठमुभयश्रुतौ ।

(१) सामविचारः ।

(२) सन्त्युभयसामानः कृतवः—‘संसव उमे कुर्यात्’, ‘अभिजितायेकाह उमे गृहद्रथन्तरे कुर्यात्’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं गृहद्रथन्तरे विभक्ते भवतः—एकं पृष्ठस्तुतौ इतरत् अन्यस्तुतौ—उत समस्ते उमे पृष्ठस्तुतावेवेति ।

(४) पूर्णपक्षः—प्रकृतौ गृहद्रथन्तयोरेकेनैव पृष्ठं स्थापितम् । इहापि

चोदकेन अन्यतरेण पृष्ठं साधनीयम् । तस्मात् द्वे सामनी विभक्ते भ-
वतः इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतिवदन्यतरस्य विकल्पे पुनर्विधानं व्यर्थं
स्यात् । तस्मात् समस्ते समुच्चयेते इति ।

एतदभिप्रेत्याह द्वैष्टमिति । 'उभयश्रुतौ' उभयसामनि यागे—'द्वैष्ट-
ष्टम्' द्वे पृष्ठे इति द्वैष्टष्टम्—द्वयोरेव साम्नोः समुच्चयेन प्रयोगो न विक-
ल्पेनेत्याशयः ॥ ८ ॥

(६) १०।६।२७-२८ पडहान्ते चाशनं स्यात्

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) पृष्ठपः पडहो द्विविधः । प्रकृतौ द्वादशाहे—'त्रिवृत्-पञ्चदश'-
सप्तदशः—एकविंशः—त्रिणवः—त्रयस्त्रिंशः' इत्येतैः पडमिः स्तोमैर्युक्तान्य-
हानि पड विहितानि । सोऽयं त्रयस्त्रिंशान्तः पडहः । कचिद् विकृतौ
व्यत्यासेन आदौ त्रयस्त्रिंशोऽन्ते त्रिवृत् इति त्रयस्त्रिंशादिः पडहः ॥ मधु-
भोजनं चात्र चोदकेन प्राप्तम् । तच्च प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तरं कृतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—विकृतावपि किं त्रयस्त्रिंशानन्तरमेव कार्यमुत प-
डहान्ते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्य त्रयस्त्रिंशानन्तरं भोजनस्य परित्यागे
मानाभावात् तथैव त्रयस्त्रिंशान्ते एव भोजनमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'संस्थिते पडहे मध्याशयेद् घृतं वा' इति पडहस्य
समाप्तावेव प्रकृतौ भोजनस्य विहितत्वाद् विकृतावपि पडहान्त एवाशनमि-
ति । प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशोऽन्त्यो विकृतौ तु त्रिवृदेवान्त्यः—अत एकत्र त्रयस्त्रिं-
शान्ते इतरत्र त्रिवृदन्ते इति नोचितम् । उभयत्रापि पडहान्ते एव भोजनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पडिति । 'पडहान्ते' यथा प्रकृतौ तथैव विकृतावपि
पडहस्य 'अन्ते' समाप्तौ एव—'अशन' भोजनम् मधुनो घृतस्य वा—'स्या-
त्'—इति सम्यग्धः ॥ ९ ॥

(१०) १०।६।२९-३० नावृत्तिरशनस्य तु ।

(१) पूर्वनिष्कर्षः ।

(२) 'आवृत्तं पृष्ठमुपयन्ति' इति ध्रूयते । तथाच पडहावृत्तौ स्तो-
त्रादीन्यावृत्तानि भवन्ति ।

(३) तत्र संशयः—किं मधुभोजनस्याप्यावृत्तिरुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा स्तोत्रादीनामावृत्तिस्तथा भोजनस्यापि
भवतीति ।

(५) सिद्धान्तः—समाप्ते पडहे भोजनं विहितम् । समाप्तिश्च नाम

पडहविशेषव्यापारोपरमः । अतः पडहावृत्तावपि आवृत्तेरन्ते एव भोजनम् । तस्मात्तावृत्तिसम्भवो भोजनस्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अशनस्य' मधुभोजनस्य-'तु' 'आवृत्तिः' पुनरनुष्ठानम्-'न' भवति-पडहस्यावृत्तावपीति शेषः ॥ १० ॥

(११) १०।६।३१ प्रतिमासन्तदावृत्तिः

(१) पूर्वविचारशेषः तदपवादरूपः ।

(२) गवामयने भ्रूयते-'चत्वारोऽभिप्लवाः पडहाः-पृथ्व्यः पडहः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स पञ्चमः'-इति पडहपञ्चकरूपो 'मासः' । तत्र च चोदकेन पडहस्यान्ते मधुभोजनं प्राप्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः-उक्तः पडहपञ्चकरूपो मासो यदा आवर्त्यते तदा किं प्रतिमासं मधुभोजनस्यावृत्तिरुत सर्वेषाम्मासानामन्ते इति ।

(४) पूर्णपक्षः-पूर्वाधिकरणन्यायेन सर्वेषामन्ते-न प्रतिमासमिति ।

(५) सिद्धान्तः-प्रतिमासं समाप्तानां पडहानां पृथक्त्वात् भोजनमपि प्रतिमासमावर्तनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रतीति । 'प्रतिमासम्' मासस्य अन्ते-'तस्य' मधुभोजनस्य-'आवृत्तिः' भवेदिति सम्बन्धः ॥ ११ ॥

(१२) १०।६।३२-३३ दीक्षितैः प्राश्यते मधु ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सत्रात्मके द्वादशाहे भ्रूयते-'संस्थिते पृष्ठपे पडहे मध्याशयेत्' इति ।

(३) तत्र संशयः-सत्रिर्मिर्मधु भक्षणीयं न वेति ।

(४) पूर्णपक्षः-न भक्षणीयम्-सत्रिणां दीक्षितत्वेन ग्रहचारिण्यात्-ग्रहचारिणश्च मधुमांसप्रतिषेधात् इति ।

(५) सिद्धान्तः-उक्तनिषेधः पुरुषार्थः । सत्रे मधुभक्षणं प्रत्यर्थम् । ततो विषयभेदः । तस्मात् भक्षणीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह दीक्षितैरिति । 'दीक्षितैः' सत्रिभिः-'मधु'-'प्राश्यते' इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

(१३) १०।६।३४-४४ न मानसमहर्भिन्नम्

(१) द्वादशाहविचारो वर्तते ।

(२) द्वादशाहे मानसग्रहणं भ्रूयते-'अनया त्वा पृथिव्या समुद्रस्य प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णाति' इति । अस्यार्थः-'पृथिवीपात्रम्, समुद्रः सोमः, प्रजापतिर्देवता, पृथिविशिष्टस्य ग्रहणे मनः साधनम्-तद्दिदम्मानसमिति' ।

(३) तत्र संशयः—किमिदम्मानसमहः द्वादशाहाद् भिन्नमुत तद्-
स्तर्गतमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—एतद् द्वादशाहेभ्यो भिन्नं त्रयोदशेऽहनि कर्तव्यो
यागविशेषः । 'द्वादशाहेन हतरसानि छन्दांसि मानसेनाप्यायन्ति' इति
वाक्याद् द्वादशाहानन्तरमेव कर्तव्यम्मानसमिति द्योत्यते ॥ व्यपदेशभेदो-
ऽपि श्रूयते—'वाग् वै द्वादशाहः, मनो मानसम्' इति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशाहे एव दशमस्याहोऽङ्गं भवति मानसम् ।
'एव वै दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसम्' इत्येषा श्रुतिर्दशमाहोऽङ्गम्मा-
नसमिति द्योध्यति । एवमङ्गत्वेऽपि मानसेनाप्यायनोक्तिः सङ्गच्छते । त-
स्मात् द्वादशाहाङ्गमेव मानसमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'मानसम्' अहः । 'न' भिन्नम्—द्वादशाहादिति
शेषः ॥ १३ ॥

(१४) १०।६।४५-५० सत्रं स्याद् बहुकर्तृकम् ।

(१) द्वादशाहस्य सत्रविशेषस्य प्रसङ्गेन सामान्यतः सत्राणि चिन्त्यन्ते ।

(२) सन्ति सत्राणि ज्योतिष्टोमस्य विहृतयः ।

(३) तत्र संशयः—किमेककर्तृकाणि उत बहुकर्तृकाणीति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतिवत् एककर्तृकाणीति ।

(५) सिद्धान्तः—'सत्रमासीरन्' 'सत्रमुपेयुः' इत्येवं बहुवचनान्ताः
श्रूयन्ते सत्रविधयः । तस्मात् बहुकर्तृकाणीति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्रमिति । 'सत्रम्' द्वादशाहादिकम्—'बहुकर्तृकम्'
बहुवः कर्तारोऽनुष्ठातारो यजमाना यस्मिन् तत् एवम्भूतं—'स्यात्'—न तु
प्रकृतिवदेककर्तृकमिति भावः ॥ १४ ॥

(१५) १०।६।५१-५८ ऋत्विजस्त्विह नान्ये स्युः

(१) सत्रविचारोत्पत्ते ।

(२) सन्ति सत्राणि । तानि च बहुकर्तृकाणीति स्थितम् ।

(३) सत्रेषु पुनः संशयः—किं सत्रिणो यजमाना एव ऋत्विजो
भ्यन्ति—एत तेभ्योऽन्ये ऋत्विजः कर्तव्या इति ।

(४) पूर्वपक्षः—ज्योतिष्टोमे यजमानाद् व्यतिरिक्ता एव ऋत्विजः ।
तदनुसारेण सत्रेष्वपि तथैवेति ।

(५) सिद्धान्तः—'ये यजमानास्त एव ऋत्विजः' इति प्रत्यक्षवच-
नम् । 'अदक्षिणानि सत्राणि' इति दक्षिणाराहित्यमपि धृतम् । तस्माद्
यजमाना एव ऋत्विजः सत्रेष्विति ।

एतदभिप्रेत्याह ऋत्विज इति । 'इह' सत्रेषु—'ऋत्विजः'—'अन्ये'

यजमानेभ्यो व्यतिरिक्ताः—न स्युः अपि तु य एव यजमानास्त एव
अत्विज इत्याशयः ॥ १५ ॥

(१६) १०।६।५६ सत्रं स्याद् द्वादशाहकम् ।

(१) सत्रविचार एव वर्तते ।

(२) अस्ति द्वादशाहः । तत्र च वर्तते सत्रम् ।

(३) तत्र सन्देहः—द्वादशाहवर्तिनः सत्रत्वं युक्तं न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्वादशाहो ज्योतिष्टोमस्य विवृतिः । न च तत्र स-
त्रलक्षणलक्षितत्वम् । तस्मान्न द्वादशाहगतस्य सत्रत्वमिति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशाहस्य सत्रत्वमेव । तथाहि—‘आसते’ ‘उ-
पयन्ति’ इत्यादि चोदनास्वरूपं यजमानबहुत्वं च सत्रे—तदेव द्वाद-
शाहेऽपि इति ।

एतदभिप्रेत्याह—सत्रमिति । ‘द्वादशाहकम्’ द्वादशाहयागः—‘सत्रं’
सत्रलक्षणलक्षितं—‘स्यात्’ भवेत्—आसनोपायिचोदनया यजमानबहु-
त्येन च लक्षितत्वादित्याशयः ॥ १६ ॥

(१७) १०।६।६० अहीनोऽपि भवेदेवम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति द्वादशाहः—अस्ति तत्राहीनोऽपि ।

(३) तत्र संशयः—द्वादशाहवर्तिनः अहीनत्वं युक्तं न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्वादशाहस्याहीनलक्षणलक्षितत्वाभावात् युक्तं तद्व-
र्तिनोऽहीनत्वमिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘यजति’ इति चोदनास्वरूपं यजमानसङ्ख्यानिय-
माभावाद्वाहीनलक्षणम् । तदेतद् वर्तत एव द्वादशाहवृत्तिपु कतिपयेषु या-
गेषु द्विरात्रादौ । तस्माद् युक्तमहीनाभिधानं द्वादशाहस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह अहीन इति । ‘अहीनः’ ‘अपि’ ‘एषः’—द्वादशाह—
‘स्यात्’ । अहीनलक्षणमपि द्वादशाहे वर्तत एवेत्याशयः ॥

तथाच ‘आसीरन्’ ‘उपेयुः’—इत्यादि चोदनास्वरूपं यद्यप्य एव यज-
माना इति नियमश्च सत्रलक्षणम्—‘यजति’ इति चोदनास्वरूपं यजमा-
नबहुत्वनियमाभावाद्वाहीनलक्षणम्—अयमेव च भेदः सत्राहीनयोरिति
सात्पर्यमधिकरणद्वयस्येति ध्येयम् ॥ १७ ॥

(१८) १०।६।६१-६७ दक्षिणा सकृदश्रुतेः ।

(१) सत्रविशेषविचारो वर्तते ।

(२) अस्ति द्वादशाहस्य विवृतिषु एकादशरात्रः पौण्डरीकयागः ।
तत्र दक्षिणा विहिता—‘अयुतं पुण्डरीके दद्यात् अथसहस्रमेकादशम्’ इति

(३) तत्र सन्देहः—किमियं दक्षिणा एकादशसु दिनेषु प्रत्यहं दा-
तव्या उत सहदेव कर्मान्ते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रतिदिनकर्तव्यं कर्म प्रधानम् । दक्षिणा च कर्मा-
ङ्गम् । प्रतिप्रधानं च अङ्गमावर्तनीयम् । तस्मात्प्रत्यहं दक्षिणादानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—एकादशदिनव्यापी समस्तैककर्तव्यतासम्पन्न ए-
क एव यागः पौण्डरीकः । तस्य न प्रत्यहं समाप्तिरपि तु एकाद-
शदिनावसाने एव । कर्मान्ते च दक्षिणा । तस्मान्न प्रत्यहं दक्षिणाऽपि तु
सहदेव कर्मान्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह दक्षिणेति । पौण्डरीकयागे 'दक्षिणा' 'सहत्' एकवार-
मेव कर्मान्ते दातव्या, न प्रत्यहम्—कुतः—'अधुनेः' यस्मात् पौण्डरीकया-
गः कर्मसमुदायः—प्रत्येकं समुदायिनामङ्गकूपेण च दक्षिणा न ध्रूयते
इति भावः ॥ १८ ॥

(१६) १०।६।६८-७१ विभज्य नयनं तस्याः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पौण्डरीकस्य प्रकृतौ—"माध्यन्दिने सघने दक्षिणा मीयन्ते"
इति दक्षिणाया नयनादिरूपसंस्कारः ध्रूयते । स च खोदकेन पौण्डरीके-
ऽपि प्राप्तः । दक्षिणाया दानं च पौण्डरीके सहदेवेति समधिगतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किं गवायुतादिरूपाणां सर्वासां दक्षिणानां का-
त्स्न्येन नयनं प्रत्यहम्—उत सहदेव नयनम्—उत विभज्यैकैकस्य प्र-
त्यहं नयनमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—समस्तदक्षिणाद्रव्यस्यैकत्वात् समस्तस्य कु-
त्स्नस्य सहदेव नयनम् । तच्च प्रत्यहं वा स्यात् कर्मान्ते वेत्येच्छि-
यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशाहे त्वग्यहं विभज्यैव दक्षिणानयनं भवति ।
तस्मात् तस्य विभक्ते पौण्डरीकेऽपि तथैव कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह विभज्येति । 'तस्याः' दक्षिणायाः—'नयन' नयनादिसं-
स्कारः—'विभज्य' दिनानुदिनमेकैकं प्रति कर्तव्यमिति शेषः । एवं च सति
दशसु अहःसु गवामेकैकसहस्रम् एकादशे चाहि अश्वसहस्रम्—नेतव्य-
मिति भावः ॥ १९ ॥

(२०) १०।६।७२-७५ यावदर्यं मनोर्ध्वचः ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) पञ्चचित् कर्मविशेषे ध्रूयते—'मनोर्ध्वचः सामिधेन्यो भव-
न्ति' इति ।

५४ मी० जु० २

(३) तत्र सन्देहः—किं यायत्य ऋचः मनुसम्यन्धिन्यस्ताः सर्वाः सामिधेनीषु प्रयोक्तव्या उत काश्चिदेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—विशेषाश्रयणात्सर्वा मनुलिङ्गा ऋचः प्रयोक्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्निसमिन्धनमेव सामिधेनीनां कार्यम्—तच्च यायतीभिः सिध्यति तायत्य एव प्रयोक्तव्या न सर्वाः । प्रकृतौ च पञ्चदशभिरेव ऋग्भिरग्निसमिन्धनं सिध्यति । तस्मादत्रापि पञ्चदशैव प्रयोक्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह यायदिति । 'मनोऽष्ट' च 'या विकृतौ विहिताः ताः—'यायदर्थम्' प्रयोजनानुसारेण यायतीभिरग्निसमिन्धनरूपोऽर्थः सिध्यति तायत्य एव—प्रयोक्तव्या न सर्वा मनुलिङ्गा इति शेषः ॥ २० ॥

(२१) १०।६।७६ मानोपाहरणे वस्त्रे

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानम् उपाहरणं धाम्नातम् ।

(३) तत्र संशयः—किमेते येन केनापि साधनेन कार्ये उत पल्लेणैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयत्नविशेषं विनैव यत्किञ्चिच्चल्लभ्यते साधनं तेनैव कर्तव्यं इति ।

(५) सिद्धान्तः—'वाससि मिनोति—वाससा चोपाहरति' इति प्रत्यक्षं ध्रुयते । तस्मात् वस्त्रे एव मानम्, वस्त्रेणैवोपाहरणमिति निष्पन्नमिति ।

एतदभिप्रेत्याह मानेति । 'मानोपाहरणे' मानं च उपाहरणं च—'वस्त्र' वस्त्रेणैव साधनेन कार्ये इति भावः ॥ २१ ॥

(२२) १०।६।७७ पृथग् वस्त्रमर्हणे ।

(१) पूर्वाधिकरणशयः ।

(२) अस्ति द्वादशाहोऽहर्गणः । तत्र चोदकप्राप्तमुपाहरणम् ।

(३) तत्र संशयः—किमेतदुपाहरणार्थमन्यद् वस्त्रं प्रत्यहं सम्पादनीयमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तादन्यस्य वाससोऽनुक्तत्वान्न प्राक्षमन्यद् वास इति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशदिनेषु प्रत्यहं सोमस्योपाहरणं चोदकप्राप्तं भवति । तच्च प्रत्यहं वस्त्रमेदमन्तरेण न सम्भवति । तस्मात् वस्त्रान्तरं सम्पादनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पृथगिति । 'अहर्गणे' द्वादशाहे—'पृथग्' अन्यत्—'व-
खम्' उपाहरणार्थं सम्पादनीयप्रत्यहमिति शेषः ॥ २२ ॥

(२३) १०।६।७८-७९ हरणार्थं पृथग् वासः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रत्यहं वखं सम्पादनीयमित्यवगतम् ।

(३) तत्र संशयः—किं मानार्थं सम्पादनीयमुतोपाहरणम्प्र-
ति इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ मानोपाहरणार्थमेक एव वास उपादीयते ।
तस्मादिहापि उभयार्थं पृथग्वस्त्रं सम्पाद्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उपाहरणार्थमेव सम्पादनीयं वस्त्रान्तरम् । यदा
प्रयोजनं तदैव साधनं सम्पाद्यते । उपाहरणाय च वस्त्रान्तरस्य प्रयोज-
नम् । तस्मादुपाहरणार्थं तस्यैव काले सम्पादनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह हरणेति । 'पृथक्' अन्यत्—'वासः' वखं—यदुपा-
देयत्वेन सिद्धम्पूर्वाधिकरणो—तत्—'हरणार्थम्' उपाहरणार्थमेव
न तु मानार्थमपि । तस्मादुपाहरणार्थमेव सम्पादनीयमिति भावः ॥ २३ ॥

अथोर्विंशति नीतयः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य षष्ठः ।

अथ दशमस्य सप्तमः ।

[वाद्यप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः] .

(१) १०।७।१-२ पशौ हविः स्वात् पृथगङ्गमङ्गम् ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः प्रवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः ।

(३) तत्र संशयः—किं कृत्स्नः पशुरेकं हविरुत प्रत्यङ्गम् भिन्नं
हविरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—कृत्स्नः पशुरेकं हविः । अग्नीषोमदेवतां प्रति देय-
द्रव्यत्वेन पशुश्चोदितः—न च हृदयादि पशोरङ्गं साक्षात् 'पशुः'
भवति इति ।

(५) सिद्धान्तः—'हृदयस्याग्नेऽवयति, अथ जिह्वाया' इत्यादिना
हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाग्न्यायन्ते । अवदानं च हविष्प्रयोजकः
संस्कारविशेषः—पुरोडाशादौ हविषि होतुमवदीयमानत्वदर्शनात् । ह-

(३) तत्र सन्देहः—किं यायत्य ऋचः मनुसम्यग्निन्यस्ताः सर्वाः सामिधेनीषु प्रयोक्तव्या उत काश्चिदेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—विशेषाश्रयणात्सर्वा मनुलिङ्गा ऋचः प्रयोक्तव्या इति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्निसमिन्धनमेव सामिधेनीनां कार्यम्—तत्र यायतीभिः सिध्यति तावत्य एव प्रयोक्तव्या न सर्वाः । प्रवृत्तौ च पञ्चदशभिरेव ऋग्भिर्अग्निसमिन्धनं सिध्यति । तस्मादत्रापि पञ्चदशैव प्रयोक्तव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह यायदिति । 'मनोऋच' या विवृत्तौ विहिताः ताः—'यायदर्धम्' प्रयोजनानुसारेण यायनीभिर्अग्निसमिन्धनरूपोऽर्धः सिध्यति तावत्य एव—प्रयोक्तव्या न सर्वा मनुलिङ्गा इति शेषः ॥ २० ॥

(२१) १०।६।७६ मानोपाहरणे वस्त्रे

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे सोमस्य मानम् उपाहरणं चास्मानम् ।

(३) तत्र संशयः—किमेते येन केनापि साधनेन कार्ये उत घस्त्रेणैवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयत्नविशेषं विनैव यत्किञ्चित्कृत्यते साधनं तेनैव कर्तव्ये इति ।

(५) सिद्धान्तः—'वाससि मिनोति—वाससा ओपाहरति' इति प्रत्यहं ध्रूयते । तस्मात् घस्त्रे एव मानम्, घस्त्रेणैवोपाहरणमिति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह मानेति । 'मानोपाहरणे' मानं च उपाहरणं च—'घस्त्र' घस्त्रेणैव साधनेन कार्ये इति भावः ॥ २१ ॥

(२२) १०।६।७७ पृथग् वस्त्रमहर्गणे ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति द्वादशाहोऽहर्गणः । तत्र चोदकप्राप्तमुपाहरणम् ।

(३) तत्र संशयः—किमेतदुपाहरणार्थमन्यद् घस्त्रं प्रत्यहं सम्पादनीयमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तादन्यस्य वाससोऽनुक्तत्वात् प्राह्यमन्यद् वास इति ।

(५) सिद्धान्तः—द्वादशदिनेषु प्रत्यहं सोमस्योपाहरणं चोदकप्राप्तं भवति । तच्च प्रत्यहं घस्त्रमेदमन्तरेण न सम्भवति । तस्मात् घस्त्रान्तरं सम्पादनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पृथगिति । 'अहर्गणे' द्वादंशाहे—'पृथग्' अन्यत्—'व-
त्त्रम्' उपाहरणार्थं सम्पादनीयप्रत्यहमिति शेषः ॥ २२ ॥

(२३) १०।६।७८-७९ हरणार्थं पृथग् वासः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रत्यहं वत्त्रं सम्पादनीयमित्यवगतम् ।

(३) तत्र संशयः—किं मानार्थं सम्पादनीयमुतोपाहरणम्प्र-
ति इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ मानोपाहरणार्थमेक एव वास उपादीयते ।
तस्मादिहापि उभयार्थं पृथग्वत्त्रं सम्पाद्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उपाहरणार्थमेव सम्पादनीयं वत्त्रान्तरम् । यदा
प्रयोजनं तदैव साधनं सम्पाद्यते । उपाहरणाय च वत्त्रान्तरस्य प्रयोज-
नम् । तस्मादुपाहरणार्थं तस्यैव काले सम्पादनीयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह हरणेति । 'पृथक्' अन्यत्—'वासः' वत्त्रं—यदुपा-
दीयत्वेन सिद्धम्पूर्वाधिकरणो—तत्—'हरणार्थम्' उपाहरणार्थमेव
न तु मानार्थमपि । तस्मादुपाहरणायैव सम्पादनीयमिति भावः ॥ २३ ॥

त्रयोविंशति नीतयः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य षष्ठः ।

अथ दशमस्य सप्तमः ।

[याचप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः] .

(१) १०।७।१-२ पशौ हविः स्यात् पृथगङ्गमङ्गम् ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः प्रवर्तते ।

(२) अस्ति उद्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः ।

(३) तत्र संशयः—किं कृत्स्नः पशुरेकं हविरुत प्रत्यङ्गम् भिन्नं
हविरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—कृत्स्नः पशुरेकं हविः । अग्नीषोमदेवतां प्रति देय-
द्रव्यत्वेन पशुश्चोदितः—न च हृदयादि पशोरङ्गं साक्षात् 'पशुः'
भवति इति ।

(५) सिद्धान्तः—'हृदयस्याग्रेऽवद्यति, अथ जिह्वाया' इत्यादिना
हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाग्नयन्ते । अवदानं च हविष्यप्रयोजकः
संस्कारविशेषः—पुरोडाशादौ हविषि होतुमवदीयमानत्वदर्शनात् । ह०

वि शब्दश्च 'हृयने इति हवि' इति व्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं प्रूने । तस्मात्प्रत्यङ्गं भिन्नं हविरिति ।

एतदभिप्रेत्याह पशोरिति । 'पशौ' अग्नीषोमीये—'अङ्गम् अङ्गम्' प्रत्यङ्गम्—'एषम्' भिन्न—'हवि' होमद्रव्य—'स्यात्' । न च वृत्त्नस्य पशो रेकहविष्वृचमित्याशयः ॥ १ ॥

(२) १०।७।३-९ तस्यावदेयं हृदयादि नान्यत् ।

(१) हविष्वृचिन्तैः वर्तते ।

(२) पशोः प्रत्यङ्गं हविर्मित्रमिति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—किं येन केनचिद्द्वेनेन हविषा यागो निर्वर्तनीयः—उत सर्वैरङ्गैर्यदातव्यम्—उत यान्युक्तानि एकादश हृदयादीन्महानि तेरेषु नान्यैरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनिर्दिष्टशेषेण येन केनचिद्द्वेनेन यथेच्छं यागः कार्यः इति । अथवा सर्वैरङ्गैर्यदातव्यम् वृत्त्नस्य पशोर्हं विष्ठात् कस्याप्यङ्गस्य परित्यागे मानाभावात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—शेषेणोक्तं हृदयादिभिरेवैकादशभिर्यागं कर्तव्यम् । अन्येषामङ्गानां परिसङ्ख्यातं गतम् । असाद्यङ्गानां प्रतिषेधोऽपि ध्रूयते 'नासयोर्यद्यति न शिरसः' इति ।

एतदभिप्रेत्याह तस्येति । 'तस्य' पशोः—'हृदयादि' एव अङ्ग—'हृदयस्याग्नेऽयद्यति—अथ मीमांसा इत्यादिनोक्तमेव—'अवदेय' हविरर्थमिति शेषः—'न' 'अन्यत्' अङ्गम्, असादि । ततश्च असादीनां परिसङ्ख्येति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

(३) १०।७।१०-११ त्र्यङ्गैर्यजेतेति न यागशेषैः [युक्तैरिति पाठान्तरम्]

(१) हविर्घिचरो वर्तते ।

(२) अग्नीषोमीये पशौ ध्रूयते—'त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं यागशेषस्त्रिभिरेव स्विष्टकृद् यष्टव्यः उत अयागशेषैः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे यागशेषैरेव स्विष्टकृद्धोमो भवति । तस्मादिहापि विवृतां तथैव स्यात् । ततश्च यागार्थानां हृदयादीनामङ्गानां यै कश्चित् त्रिभिरेव यागशेषमूर्ते स्विष्टकृद् होतव्यः इति ।

(५) सिद्धान्तः—'दाष्णं पूरार्घादप्र समवद्यति, शुद्धस्य मध्यतः, धोण्या जघनतः' इत्यत्र हृदयाद्येकादशम्याऽन्यान्यवाङ्गानि त्रीणि स्विष्टकृते समाम्नायन्ते । न चेतपा त्रयाणामुपयोगः कुत्रापि यागे पूर्वं कृते येनैतानि यागशेषाण्येव भवयुः । तस्मादयागशेषैरेवाङ्गैर्होतव्यं स्विष्टकृदिति ।

एतदभिप्रेत्याह व्यङ्गेरिति । 'व्यङ्गेः यजेत' 'इति' चाक्येन विहितो यः स्विष्टकृद् होमः स—'यागशेषैः' पूर्वयागस्य शेषभूतैः हृदयादिभिः—'न' कर्तव्यः—अपि तु अयागशेषैरन्यैरेव त्रिभिरङ्गैर्गुदादिभिः कर्तव्य इत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) १०।७।१२-१६ अध्यूष्नीका होतृभजेर्विकारः ।

(१) भक्षविचार इदानीम्प्रवर्तते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमस्य विकृतिः पशुरग्नौपोमीयः । तत्रेदमाज्ञायते—'अध्यूष्नीं होत्रे हरन्ति' इति । ['अध्यूष्नी' हृदयादिभ्योऽन्यदङ्गम्] ।

(३) तत्र संशयः—इयमध्यूष्नी किं प्राकृतस्य होतृभक्षस्य विकार उत अविकार एव होतृनियम्यत इति ।

(४) पूर्वपक्षः—'इयमध्यूष्नी होतुरेव नान्यस्य' इति नियम्यते । हृदयादीन् यागशेषान् भक्षणार्थं पात्रे निक्षिप्य अयागशेषानपि तत्र प्रक्षिपेत् । अस्मिन् भक्षणे प्रत्येकमृत्विजां विमज्जमाने सेयमध्यूष्नी होतुः कदाचित् स्यात् कदाचिद्व्यस्य—इति पक्षे प्राप्तत्वाद्वा नियम्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—भक्षैकप्रीकरणविधानं त्वेवं ध्रूयते—'अथ यत् परिशिष्यते तत्तत् समवत्तधान्याम् आनयति—हृदयं जिह्वा वक्षः—घनिष्ठुम्' । न चात्राध्यूष्नी पठ्यते । एवं चाप्राप्तत्वात् उदाहृतवाक्येनैव विधीयमानाऽध्यूष्नी होतुरिडाभागमन्यं बाधते । तत्रेत्यं यवनव्यक्तिः—'यद् होत्रे हरन्ति तदध्यूष्नीम्' इति । तस्मात् प्राकृतस्य होतृभक्षस्य विकारिकाऽध्यूष्नी इति ।

एतदभिप्रेत्याह अधीति । 'अध्यूष्नीका' अध्यूष्नी—'होतृभजेः' होतृभागस्य 'विकारः' इति सम्यग्धः ॥ ४ ॥

(५) १०।७।१७ घनिष्ठुरग्नीदशनं विकुर्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अग्नौपोमीयपशावेव ध्रूयते—'घनिष्ठुमग्नीधे' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमग्नीधस्य प्राकृतस्य विकार उत अविकार एवाग्नीधो नियम्यत इति ।

(४) पूर्वपक्षः—हृदयाद्यङ्गे घनिष्ठोरपि पाठात् अध्यूष्नीवदत्र नियमे बाधो नास्ति । तस्माद् घनिष्ठुरग्नीध एव भवतीति नियम इति ।

(५) सिद्धान्तः—यस्मिन् वाक्ये हृदयादिषु घनिष्ठुरपि पठितः तद् हृदयादीनां पात्रप्रक्षेपमात्रं विधत्ते न तु भक्षत्वम् । तस्मात्तत्र घनिष्ठोर्भक्षत्वं न विहितम् । एवं च अन्यतोऽप्राप्तत्वात् उदाहृतवाक्येनैव घनिष्ठोर्भक्षत्वविधानात् घनिष्ठुश्चतिरिक्तोऽग्नीधो भागो बाध्यते । तस्मात् पूर्वपक्षः प्राकृतस्य अग्नीधस्य विकारोऽयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह वनिष्टुरिति । 'वनिष्टुः' पशोरङ्गविशेषः—'अग्नीद-
शनम्' अग्नीधः भक्षभाग—'विकुर्यात्' तत्साधनं गृह्णीयात्—योऽग्नीधे
भागः स वनिष्टुरेवेति भावः ॥ ५ ॥

(६) १०।७।१८-१९ अस्त्येव मैत्रावरुणस्य भक्षः ।

(१) भक्षचिन्ता वर्तते ।

(२) अस्त्यग्नीधोमीयः पशुः । अस्ति च मैत्रावरुणनामा ऋत्विक् ।

(३) तत्र संशयः—चोदकप्राप्तौ मैत्रावरुणस्य शेषभक्षो भवति न धेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतौ मैत्रावरुणस्याभावात् चोदकेन प्राप्तिरत्र न
सम्भवति । तस्मात्तस्ति मैत्रावरुणस्य भक्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—'मैत्रावरुणः प्रैष्यति चानुचाह' इति प्रैषानुवच-
ने अस्य विधीयेते । ततश्च प्रैषकार्येणास्याध्ययविधान्तर्भावः, अनुवचनका-
र्येण च होतरि । तस्मादस्ति भक्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह अस्तीति । 'मैत्रावरुणस्य' मैत्रावरुणनाम्न ऋत्विजः—
'भक्षः' शेषभक्षभागः—'अस्त्येव' इति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

(७) १०।७।२०-२१ एकस्तु मैत्रावरुणस्य भागः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति मैत्रावरुणस्य भक्ष इति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—तस्य द्वौ भागौ उतैक एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—कार्यनिमित्तक एव भक्षभागः । मैत्रावरुणश्च प्रैष-
रूपमध्ययुक्त्यै करोति अनुवचनरूपं च होतृकार्यम् । तस्मादस्य कार्य-
द्वयनिमित्तकं भागद्वयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यद्यपि द्वे कार्ये तथापि पुरुषस्यैकत्वाद् भक्षभा-
गस्याप्येकत्वम् । भक्षस्य कार्यनिमित्तकत्वे प्रकृतावपि कार्यगौरवलाघ-
यानुसारि भक्षेषु तारतम्यं प्रसज्येत इति ।

एतदभिप्रेत्याह एक इति । 'मैत्रावरुणस्य' 'भागः' 'एकः' 'तु'—यद्य-
प्ययं कार्यद्वयं करोति तथापि भागोऽस्यैक एवेति तुना गम्यते ॥ ७ ॥

(८) १०।७।२२-२३ मस्यात्भक्षं न पशौ वदन्ति ।

(१) भक्षविचारो वर्तते ।

(२) अस्ति पश्याग्नीधोमीये प्रतिप्रस्थाता नाम ऋत्विग् ।

(३) तं प्रति संशयः—अस्य भक्षो भवति न धेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अध्ययकार्यं वपापाकमयं करोति । तस्मादस्यस्य
भक्ष इति ।

(५) सिद्धान्तः—वपाया शेषस्याभावात् न सम्भवति भक्षः इति ।
एतदभिप्रेत्याह प्रस्थात्रिति । 'पशौ' अग्नीपोमीये—'प्रस्थातुः' प्रति-
प्रस्थातृनामकस्य ऋत्विजः—'भक्ष' शेषभक्षभागं—'न' 'वदन्ति'—या-
ज्ञिका इति शेषः ॥ ८ ॥

(६) १०।७।२५-३३ भवेदपूर्वं गृहमेधकर्म ।

(१) भक्षविचारः पर्यवसितः । इदानीं कर्मस्वरूपविचारे गृहमे-
धीयस्वरूपविचारो याथायाधविषयकः प्रवर्तते ।

(२) चातुर्मास्ये गृहमेधीय आह्नातः—'मरुद्भयो गृहमेधिभ्यः
सर्वासां दुग्धे सायमोदने' इति । तत्र श्रूयते—'आज्यभागौ यजति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमिदं गृहमेधीयं चातुर्मास्यस्य विकृतिरत्र च
घचने प्राकृतयोरेवाज्यभागयोरनुवादः (इत्येधंरूपाः सप्त पक्षाः)—उत
नेदं विकृतिरपूर्वमेधेदं कर्मात्र विधीयते इति ।

(४) पूर्णपक्षः—विकृतिरेषायम् । तस्मात् चोदकप्राप्तयोः प्राकृत-
योरेवाज्यभागयोरत्र पुनः श्रवणादनुवाद एवायमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उदाहृतवाक्ये प्रत्यक्ष एवाज्यभागविधिरुपल-
भ्यते । तथा सति चोदकस्य चोदकेन प्राप्तेर्वा कल्पना निरर्थिका ।
तस्मादपूर्वं एषायं गृहमेधीयः । तस्येति कर्तव्यतापि प्रत्यक्षघचनेनैव
पूर्यते । एवं च गृहमेधीयश्चोदकप्राप्तान्यङ्गान्यपि नापेक्षते । तस्माद्वि-
कृतिरूपं साङ्गकलापं कर्म गृहमेधीयमत्र विधीयते इति ।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति । 'गृहमेधकर्म' गृहमेधीयो यागः—'अपूर्वं'
अविकृतिरूपं—'भवेत्'—न ॥ चातुर्मास्यस्य विकृतिरूपमित्याशयः ॥९॥

(१०) १०।७।३४ तद् यावदुक्ताद्भूयुतं प्रकुर्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति गृहमेधीयः । इदं च स्थितं यदसावाज्यभागाम्यामेध
निराकाङ्क्षो नान्यान्यङ्गानि गृह्णातीति ।

(३) तत्र पुनः संशयः—किमज्यभागाम्यामितरद् किमप्यङ्गं न
प्रहीतव्यमुत किमपि प्रहीतव्यमिति ।

(४) पूर्णपक्षः—गृहमेधीयस्याज्यभागाम्यामेव निराकाङ्क्षत्वात्त-
तो न्यत् स्थिष्टृदादिकं नैव कार्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—यथा आज्यभागौ गृहमेधीये प्रत्यक्षविहितौ तथै-
षान्यदपि स्थिष्टृदादिकं प्रत्यक्षविहितम्—'अग्नये स्थिष्टृते समयचति'
'इष्टामुपह्वयते' इत्यादि । तस्माद् यद्यपि प्राकृतानि सर्वाण्यङ्गानि न

कार्याणि तथापि याचन्ति प्रत्यक्षविहितानि तावन्ति आज्यभागव्यतिरिक्ता
न्यपि कार्याण्येवेति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । 'तत्' गृहमेधीय कर्म—यावदुक्ताङ्गपु
तम् 'याचन्ति' 'उक्तानि' प्रत्यक्षविहितानि 'अङ्गानि' आज्यभागस्विष्ट
दादीनि, तै 'युतम्'—'प्रकुर्यात्' अनुतिष्ठेत् इत्यर्थः ॥ १० ॥

(११) १०।७।३५-३७ नास्विष्टकृच्छ्रेपकृतिः सपूर्वे

(१) पूर्वाधिकरणशेष ।

(२) गृहमेधीये स्विष्टकृच्छ्राग कर्तव्य इति स्थितम् 'स्विष्टकृत्तं य-
जति' इति प्रत्यक्षवचनजलात् ।

(३) तत्र पुन संशय —किमनेन स्विष्टकृच्छ्रिधिनाऽन्येषां शेषका-
र्याणां भक्षादीनां च प्रतिषेध म्रियते उत नेति । [यद्यप्यपूर्वत्वाद् गृह-
मेधीयस्य भक्षास्तत्र न प्राप्नुयन्ति तथाऽपि कृत्या चिन्तेयमुपम्यस्यते] ।

(४) पूर्वपक्ष —'इडामुपहृत्यते' इतीडोपाह्वान गृहमेधीये स्विष्टकृच्छ्र
प्रत्यक्षविहितम् । इडोपाह्वानं च भक्षणार्थमेव भवति । तस्माद् भक्षोऽप्य
स्ति इति ।

(५) सिद्धान्त —स्विष्टकृच्छ्रागो भक्षादिशेषकार्याणि च शपसस्का
रार्थमेव म्रियन्ते । स्विष्टकृच्छ्रानुष्ठानमेव शपस्य सस्कारे सिद्धये नास्ति
प्रयोजनं भक्षादीनां शेषकार्याणामिति न सन्ति शेषकार्याणि गृह
मेधीये—इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'सपूर्वं' गृहमेधीयस्यापूर्वत्वाभावेऽपि [यद्यपि
गृहमेधीयस्यापूर्वत्वात् सन्ति भक्षाद्यस्मिन्नेति सिद्धमेव तथाऽपि कृत्या
चिन्तारूपेण तस्यापूर्वत्वं तावत् परित्यज्य सपूर्वत्वं—अर्थात् यागान्तर-
सापेक्षत्वं—स्थीकृत्यापि कृत्या चिन्तायां प्रवर्तितायाम्]—'अस्विष्टकृच्छ्रे
पकृति'—'अस्विष्टकृत्' स्विष्टकृच्छ्रार्जिता स्विष्टकृन्नोऽन्या या 'शेषकृति'
शपकार्यम् सा 'न' भवतीति शप । स्विष्टकृत् वर्जयित्वा अन्यत् कि
मपि शेषकार्यं भक्षणादिकमत्र न कार्यमित्याशयः ॥ ११ ॥

(१२) १०।७।३८-३९ कर्तव्यमातिथ्यामिदान्तमेव ।

(१) गृहमेधीयचिन्ता पर्यवसिता । ज्योतिष्टोमे याचचिन्ता प्रवर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'इडा'ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजा
यजति' इति ।

(३) तत्र संशय —आतिथ्या किं इडान्ता वा कृत्स्नसस्या घेति वि
कल्प —उत इडान्तैवेति नियम इति ।

(४) पूर्णपक्षः—प्रकृतौ चास्ति कपालोद्भासनान्तत्वम् । चोदकेन च आतिथ्याया अपि तथा । इत्येकः कल्पः । इडान्तत्वं च प्रत्यक्षश्रुतम् । तस्मात्सोऽपरः कल्पः । द्वयोश्च प्रामाणिकत्वाद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—इडान्तत्वं प्रत्यक्षविहितम् । तस्मान्न तुल्यबल-मुभयोः प्रामाण्यम् । प्रामाणिकोऽपि विकल्पोऽष्टदोषदुष्टः । तस्मात् इडान्तैवातिथ्येति नियम एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—कर्तव्यमिति । 'आतिथ्यम्' आतिथ्येष्टिरूपं कर्म—'इडान्तम्' 'एष' 'कर्तव्यम्'—इति नियमोऽभ्युपगन्तव्य इत्याशयः ॥१२॥

(१३) १०।७।४०-४२ पूर्वैवेवोपरमो यज्ञः स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) इडान्तैवातिथ्येष्टिरिति स्थितम् । किन्तु द्वे इडे प्रकृतौ भवतः ।

(३) तत्र संशयः—किमपरयेडया आतिथ्या समाप्यते—उत पूर्णयेति ।

(४) पूर्णपक्षः—विशेषनियामकाभावाद् विकल्पः । अथवा पर-यैवेडया समाप्तिः । यदि पूर्णया समाप्तिरभिप्रेता स्यात् तर्हि तयथा-यशिष्टकर्मणां निषेधे सिद्धे 'नानुयाजान्' इति प्रतिपदोक्तनिषेधो व्यर्थः स्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—सज्जातयिरोधिनी तु पूर्वैवेडा । अनुयाजनिषे-धश्च नित्यानुयादत्वेनाप्युपपद्यते । तस्मात् पूर्वैवेडया समाप्तिराति-थ्याया इति ।

एतदभिप्रेत्याह—पूर्वेति । 'पूर्वैवेडया' पूर्णया इडया—'एष' 'यज्ञे' इष्टेः आतिथ्यायाः—'उपरमः' अन्तः—'स्यात्' । न विकल्पो नापि इडान्तत्वमिति पक्षशन्दार्थः ॥ १३ ॥

(१४) १०।७।४३-४६ न चोदकेनाङ्गविधोपसत्सु ।

(१) ज्योतिष्टोमे घाघविचारो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमे आम्नायते—'पदुपसद् उपसाधन्ते' इति । ता उपसदश्च प्रत्यक्ष ध्रुयते—'अप्रयाजास्ता अननुयाजा' इति ।

(३) तत्र संशयः—अनेन द्वितीयेन घाफ्येन किमपूर्वा पयोपसदो विधीयन्ते उत घाघद्वयं निषिद्धं तावत् परित्यज्य अन्यत् सर्वं कर्तव्यम् इत्येतावान् विरोधः प्राकृतास्येषोपसत्सु विधीयते इति ।

(४) पूर्णपक्षः—द्वितीयघाफ्योक्ता उपसदः पूर्वासां विरुद्धः । तस्मात् प्रत्यक्षनिषेधात् प्रयाजानुयाजान् यजयित्वाऽयशिष्टमङ्गजातं सर्वं प्राकृतमेव चोदकप्राप्तं कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ विहित एवाधारोऽत्र पुनर्विधीयते । तेन चान्यस्य प्राकृतस्याङ्गजातं परिसङ्गयातं भवति । अन्यथा पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् गृहमेधीयवत् अपूर्वमेव कर्मेमा उपसदः—प्रयाजादिनिषेधस्तु नित्यानुवाद इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नेति । 'उपसत्सु' प्रयाजा इति चाक्षयेन विहितास्तु—'चोदकेन' प्रकृतिवद्विरुतिरिति प्राकृताङ्गानां विरुतौ प्रापकस्य चोदकयाक्षयस्य यत्नेन—'अङ्गविधा' प्राकृतानामङ्गानां प्राप्तिः—'न' भवति—अपूर्वाणि कर्माणि एता उपसद् इत्याशयः ॥ १४ ॥

(१५) १०।७।४७-५० भवेदपूर्वोऽवभृथाख्ययागः

(१) ज्योतिष्टोमयाघविचारो वर्तते । पूर्वविचारसदृशः ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः । तत्र आम्नायते—'अपर्यर्हिपः प्रयाजान् यजति—अपर्यर्हिपो अनुयाजौ यजति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं 'वर्हिनाम्' वर्जयित्वाऽन्यत् 'स्य' प्राकृतं कर्तव्यम्—उत्तापूर्यमिदं कर्मेति ।

(४) सिद्धान्तः—'अप्सुमन्तावाज्यभागौ' इति विशेषेणाङ्गान्तरविधानात् तथोक्तमेव कर्म न प्रकृत्यनुसारि । तस्माद् गृहमेधीयवदपूर्वमेवेदं कर्मेति ।

एतदभिप्रेत्याह भवेदिति । 'अवभृथाख्ययागः' अवभृथानामको यागः—'अपूर्वं' एव—'स्यात्'—स्वतन्त्र एवानुष्ठेयो न तु प्रकृतिवदित्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) १०।७।५१-५७ स्यात् वाजपेये खादिरो हि यूपः ।

(१) प्रासङ्गिको याघविचारः ।

(२) वाजपेये श्रूयते—'खादिरो यूपो भवति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं खादिर एवेति नियमः—नेत खादिरो वा पालाशो वा रोहितको चेति विकल्पः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—खादिरादीनां प्रकृतौ विकल्पितत्वादिहापि तथैवेति ।

• (५) सिद्धान्तः—यदि चोदकप्राप्तमेवेष्टममविष्यत् तर्हि खादिरस्य पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् खादिर एव कर्तव्य इति नियम एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्यादिति । 'वाजपेये' यागे—'खादिरः' खादिरकाष्ठनिर्मित एव 'यूपः' 'स्यात्' कर्तव्यः—न तु पलाशादिनिर्मित इत्याशयः ॥ १६ ॥

(१७) १०।७।५८-६० द्रव्येषु काम्येषु न चोदकोक्तम्

(१) प्रासङ्गिको बाधविचारः ।

(२) सन्ति काम्या इष्टयो विकृतिरूपाः ।

(३) तत्र संशयः—एतासु विकृतिषु किं प्राकृतं द्रव्यदेवतं निवर्तते उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—न निवर्तते—चोदकेन प्राप्तत्वात् । तस्माद् यत्र विकृतौ पृथक् द्रव्यं देवता वा विधीयते तत्र विकल्पः समुच्चयो वाऽभ्युपेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्पन्नस्य यागस्येति कर्तव्यनाकाङ्क्षा उदेति । तदैव चोदकस्यायसरः । एवं च यत्र उत्पत्तिवाक्ये एव द्रव्यं देवता वा विहिता तत्र तदाकाङ्क्षाया अनुदयात् न भवति चोदकायसरः । अतो विकृतिषु प्राकृतयोर्द्रव्यदेवतयोर्न प्राप्तिरिति दूरापेक्षौ विकल्पसमुच्चयाधिति ।

एतदभिप्रेत्याह द्रव्येष्विति । 'काम्येषु' यागेषु—'द्रव्येषु' साक्षाद्विहितेषु सत्सु—'चोदकोक्तम्' चोदकेन प्राप्तं प्राकृतं द्रव्यं—'न' प्राप्नोतीति शेषः । एवं देवताऽपीति ॥ १७ ॥

(१८) १०।७।६१-६३ तथा पलाशः खदिरेण बाध्यः ।

(१) बाधचिन्तैव घर्तते ।

(२) याजपेये धूयते—'खादिरो यूषो भवति' इति । प्रकृतौ च पालाशोऽपि धूयते । स चात्र चोदकप्राप्तः ।

(३) तत्र संशयः—किं प्राकृतं यूपद्रव्यं पलाशरूपमत्र बाध्यते—उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकेन पलाशः प्राप्तः उपदेशेन च खदिरः । तस्मात्समुच्चयो विकल्पो वाऽभ्युपेय इति ।

(५) सिद्धान्तः—खादिस्पलाशौ परस्परनिरपेक्षावेव यूपकार्यसमौ । तत्र साक्षादुपदिष्टेन खादिरेण अतिदिष्टस्य पलाशस्य बाध एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह तथेति । 'तथा' यथा काम्येषु प्राकृतस्यातिदिष्टस्य बाधस्तथैव—'पलाशः' प्राकृतः—'खदिरेण' विकृतायुपदिष्टेन—'बाध्यः' निषर्त्यो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१९) १०।७।६४-७१ त्रीहर्विकारे यवबाधकः स्यात्

(१) बाधविचारे पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) 'सौमारीद्रं चरुं निर्यपेन् शुक्लानां प्रोक्षीतां ब्रह्मयर्चसकामः' इति ध्यते । चोदकप्राप्तश्च प्राकृतो मोक्षिययोर्विकल्पः ।

(३) तत्र संशयः—किं ग्रीहिमिर्यवैर्वा (विकल्पेन, प्रकृतिवद्) यष्ट्यम्—उत ग्रीहिमिरेवेति नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तस्य परित्यागे मानाभावात्—चोदकेनातिदेशेन ग्रीहयो यवाश्च प्राप्ताः—उपदेशेनापि ग्रीहयः । एवं नास्ति विरोधः—येन बाधः स्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—शुक्लग्रीहिद्रव्यको यागोऽत्र वाक्ये विधीयते । तथासति अतिदिष्टग्रीहियवयोर्यत् कार्यं तदेवोपदिश्यमानग्रीहिकार्यम् । ततश्च चोदकस्यापसरो न भवति परिक्रमिषुम् । तस्माद् यवस्य बाध एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह ग्रीहिरिति । 'विकारे' विकृतियागे—'ग्रीहिः' स्थ-
तत्र उपदिष्टः—'यववाधक' यवस्य पालितयातिदिष्टस्य बाधकः
एव—'स्यात्'—न चात्र विकल्प आश्रयणीय इत्याशयः ॥ १९ ॥

(२०) १०।७।७२-७३ पञ्चावदानं हृदयादिकेऽपि ।

(१) बाधविचारो वर्तते ।

(२) ज्योतिष्टोमीयाग्नीषोमीयपशायाग्नायते—'यद्यपि चतुरवक्षी यजमानः पञ्चावचैव घषा कार्या' इति । [यजमानगोत्रभेदेन अयदान-सङ्ख्यानियमः] ।

(३) तत्र संशयः—इयं घषायां ध्रूयमाणा पञ्चावदानता किं घषाया-
मेव चतुरवदानं बोधयति—उतेतरेष्वपि पश्वङ्केषु हृदयादिषु इति ।

(४) पूर्वपक्षः—उपामात्रमुद्दिश्य पञ्चावदानं विधीयते । तस्मा-
त्तत्रैव तस्य निवेशो न हृदयादिष्वङ्केऽपि ।

(५) सिद्धान्तः—अयदानं चोदकप्राप्तं नात्र विधेयम्—अपि तु
चोदकप्राप्तमवदानमनूद्य तत्र पञ्चत्वसङ्ख्या विधीयते । तस्माद् यत्र
पञ्चाङ्गेऽवदानं प्राप्तं तत्र तत्र सर्वत्र तस्याः सङ्ख्याया निवेशः । तस्माद्
हृदयादिष्वङ्केऽपि पञ्चावदानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पञ्चेति । 'हृदयादिके' 'अपि' पश्वङ्के—'पञ्चावदानम्'
न केवलं घषायामित्याशयः ॥ २० ॥

महर्षिणा लोकाहिताय सम्यक्

समीरिता विंशतिनीतयोऽत्र ॥

स्पष्टम् ।

इति दशमस्य सप्तमः ।

अथ दशमस्याष्टमः पादः ।

[वाधोपयुक्तो नञर्थविचारः]

(१) १०।८।१-४ आप्येये न विकल्पः स्यात्

(१) निषेधार्थचिन्ता प्रवर्तते । तत्र पर्युदासोदाहरणम् ।

(२) महापितृयज्ञे ऋत्विग्वरणं चोदकप्राप्तम् । तत्र पुनः प्रतिषेधः ध्रूयते—'न होतारं घृणीते नाप्येयम्' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमत्र विकल्पः—उत पर्युदास इति ।

(४) पूर्वपक्षः—वरणं चोदकप्राप्तम्—अत्र प्रतिषिद्धम् । उभयं च प्रामाणिकम् । तस्मात् तुल्यबलत्वाद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—'प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्या' इति चोदकवाक्येन वरणं प्राप्तम्—तदेव वरणं प्रतिषेधवाक्येन पर्युदस्तम् । तस्मादुभयवाक्यपरामर्शेनेत्यमर्थः पर्ययस्यति—'महापितृयज्ञे वरणं यजयित्वा सर्वं प्रकृतिवत् कर्तव्यम्' इति । तस्मात् पर्युदास एवात्र नञशब्दार्थ इति ।

एतदभिप्रेत्याह आप्येये इति । 'आप्येये' आप्येयवरणे चोदकेन प्राप्ते वाक्यान्तरेण च प्रतिषिद्धये सति—'विकल्पः' 'न'स्यात्—न्यायः—अपि तु पर्युदास एवेत्याशयः ॥ १ ॥

(२) १०।८।५ न सोम इति सुश्रुतिः ।

(१) नञोऽर्थवादादर्थत्योदाहरणम् ।

(२) दशपूर्णमासयोराज्यभागौ प्रकृत्याम्नातम्—'न तौ पशौ करोति न सोमे' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं 'न सोमे' इत्यत्र प्रतिषेधः उत पर्युदासः उतार्थवादः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्र नकारो न समस्तः । तस्मात् क्रियापदेनान्वित आज्यभागानुष्ठानं प्रतिषेधति । तस्मात् प्रतिषेधः ॥ अथवा सामर्थ्यतिरिक्ते कर्मण्याज्यभागानुष्ठानम् इत्येवमेवार्थः । तथाच पर्युदास इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वाधिकरणवदत्र सोमे आज्यभागप्रसक्तिरेव नास्ति—उपदेशेनातिदेशेन वा । तस्मान्न पर्युदाससम्भवः । तत्त्वतस्तु 'न तौ पशौ करोति' इत्यस्य निषेधस्य शेषमूतमेव वाक्यम्—'न सोमे' इति । तथा चात्र दृष्टान्तवर्णनरूपोऽर्थवाद एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'न सोम इति' वाक्यं—'सुश्रुतिः' अर्थवादः—दृष्टान्तवर्णनरूपः—'यथा सोमे आज्यभागौ न क्रियेते तथैव पशावपि न कर्तव्यौ' इत्येवमेवार्थो वाक्ययोरिति भावः ॥ २ ॥

(५) १०।८।७ स्तुतिर्जर्तिलवाक्यन्तु

(१) नञोऽर्थवादादर्थतोदाहरणान्तरम् ।

(२) अग्निहोत्रे श्रूयते—‘जर्तिलवाग्वा जुहुयात्-अथो खल्वाहुः अनाहुतिर्चै जर्तिलाः—पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्’ इति । [‘जर्तिला’ आ-
रय्यतिलाः] ।

(३) तत्र संशयः—अत्र किं ‘जर्तिलवाग्वा जुहुयात्’ इति विधिः
‘अनाहुतिर्जर्तिला’ इति निषेधः—अथवा उभावप्येतावर्थवादौ ‘पयसा-
ऽग्निहोत्रं जुहुयात्’ इति विधिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—जर्तिलैर्होमः जर्तिला अनाहुतिरिति विधिनिषेधयो-
र्विकल्प एव पूर्वाधिकरणन्यायेनेति ।

(५) सिद्धान्तः—पयसा होम इत्येवात्र विधिः । तेनैकवाक्यतामा-
पन्नमितरद् वाक्यद्वयमर्थवादाद्वेनान्वेति—जर्तिलादीनां नास्ति होमयो-
ग्यता पयसस्त्वस्तीति पयसः प्राशस्त्यज्ञापनाय । तस्मादर्थवाद् एवात्र
नञर्थ इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्तुतिरिति । ‘जर्तिलवाक्यं’ अनाहुतिर्चै जर्तिला इति
वाक्यम्—‘स्तुतिः’ पयसो होमद्रव्यस्य प्राशस्त्यज्ञापकमित्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) १०।८।८ त्र्यम्बकावधृतिः स्तुतिः ।

(१) नञोऽर्थवाद्वाचकत्वोदाहरणान्तरम् ।

(२) चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकमन्त्रसंयोगेन त्र्यम्बकनामका एककपा-
लाः पुरोडाशा यद्वयो विहिताः । तान् प्रकृत्य श्रूयते—‘अभिघार्या अन-
भिघार्या इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन’ इति ।

(३) अत्र संशयः—किमभिघारयितव्यास्त्र्यम्बका उत नाभिघार-
यितव्या—उत विकल्प उत नात्र अभिघारयितव्यत्वविधिनिषेधौ वाक्य-
द्वयमर्थवाद् एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—तृतीयाधिकरणन्यायेन विकल्पः विधिनिषेधयो-
भयोः श्रौतत्वेन तुल्यबलत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—विधित्सितार्थस्तुतिरेवात्र गम्यते—‘इत्थम्महान्
विधित्सितोऽर्थो यन्मीमांसया निर्णयो भवतीति—एकवाक्यत्वेन
स्तुतिरेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह त्र्यम्बकेति । ‘त्र्यम्बकावधृतिः’ त्र्यम्बकावधारणानव-
धारणोक्तिः—‘स्तुतिः’—विधित्सितस्यार्थस्येति शेषः ॥ ६ ॥

(७) १०।८।९-११ साम्नां विकल्प आधाने

(१) निषेधस्य विकल्पार्थतोदाहरणम् ।

(२) अस्त्याधानम् । तत्रेदमामनन्ति—‘य एवंविद्वान् पारवन्तीयं गायति’ इत्यादि । तत्रेदमप्याम्नायते—‘उपवीता या एतस्याग्नयो भवन्ति यस्याग्न्याधेये ग्रह्णा साम गायति’ इति [‘उपवीताः’ परित्यक्ता इत्यर्थः] । अनया निन्दया ग्रहणः सामगाननिषेध उच्यते ।

(३) तत्र संशयः—अयं निषेधः किमर्थवादाय उत प्रतिषेधाय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अयं निषेध उद्गातुर्यामदेव्यादिगानं स्तौति । तस्मादर्थवाद इति ।

(५) सिद्धान्तः—नार्य धामदेव्यादिगानस्तुतिः सम्भवति । धामदेव्यादिगानवाक्यानि पृथक् स्वसन्निधिपठितैरेवार्थवादैर्मिराकाङ्क्षाणि । ग्रह्णशब्दोऽत्रोद्गातारं ब्रूते—उद्गातुश्च गानं विहितम् । तस्माद् एकविषययोर्विधिनिषेधयोर्विकल्प आश्रयणीयस्तृतीयाधिकरणन्यायेन । तस्माद्ब्र निषेधः प्रतिषेधार्थ एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह साम्नामिति । ‘आधाने’ अग्न्याधाने यानि सामानि तेयत्येन विहितानि तेषां ‘साम्ना’ गातुर्विषये—‘विकल्प’ आश्रयणीय इति भावः ॥ ७ ॥

(८) १०।८।१२-१५ नात्र दानादि दीक्षिते ।

(१) पर्युदासार्थतोदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रूयते—‘दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचति’ इति ।

(३) तत्र संशयः—किं सर्वेषां दानहोमपाकानामयं प्रतिषेधः—उत अक्रतुसम्यन्धिनाम्—अथवा क्रतुसम्यन्धिनामपि चोदकप्राप्तानां प्रतिषेधः—अथवा पर्युदास इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वेषां दानादीनां प्रतिषेधः । अथवा यानि चोदकातिदिष्टानि तेषामेव प्रतिषेधो नोपदिष्टानामिति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरुषार्थानामेव दानादीनामत्र निषेधो न क्रत्वर्थानाम् । तस्मात् पुरुषार्थदानाद्यतिरिक्तं दानादि कर्तव्यमिति पर्युदासे एव पर्यवसान निषेधस्येति ॥

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘दीक्षिते’ यज्ञार्थं दीक्षितेन पुरुषेण—‘अत्र’ ऐहिकं लौकिकं पुरुषार्थमिति यावत्—‘दानादि’ दानं हवनं पचनमिति—‘न’ अनुप्रेयम्—अपि तु पुरुषार्थातिरिक्तमेव दानाद्यनुप्रेयमिति पर्युदासार्थत्वमत्र निषेधस्येत्याशयः ॥ ८ ॥

(९) १०।८।१६ होमेऽग्निं बाधते वर्त्म

(१) प्रासङ्गिकपर्युदासोदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे धूयते—‘वर्त्मनि जुहोति’ इति । सामान्यतस्तु आहवनीये एव होमा भवन्ति । तस्य निषेध उदाहृतवाक्ये प्रतिभाति ।

(३) तत्र संशयः—ज्योतिष्टोमे वर्त्मन्येव होतव्यं नाहवनीये इत्यस्य निषेधस्यार्थः—उत वर्त्माहवनीययोर्विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तेन वर्त्मना सह विकल्प्यते वर्त्महोमे—उभयोः प्रत्यक्षवचनयोः क्लृप्त्यर्थत्वेन समानव्यवस्था इति ।

(५) सिद्धान्तः—सामान्यविशेषशास्त्रयोर्विशेषशास्त्रमेव धर्तीयः । तस्मात् वर्त्मना आहवनीयस्य वाधः । एवं च वर्त्महोमे न प्राप्तिराहवनीयस्य । तथाच वर्त्महोमं वर्जयित्वा अन्ये होमा आहवनीये कर्तव्या इति पर्युदास एव पर्यवसानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह होम इति । ‘वर्त्म’ होमाधारत्वेन धृतम्—‘होमे’ होमविशेषानुष्ठाने—‘अग्निम्’ आहवनीयं—‘वाधते’ । तस्माद् वर्त्महोमं वर्जयित्वाऽन्ये होमा आहवनीये कर्तव्या इति पर्युदासे एव वाक्यस्य विभ्रान्तिरित्याशयः ॥ ६ ॥

(१३) १०।८।१७-१६ साप्तदश्यभियम्यते ।

(१) निषेधार्थविचारो वर्तते ।

(२) अनारभ्याम्नायते—‘साप्तदश सामिधेनीरनुगृह्यात्’ इति । अत्र साप्तदश्यं विहितम् । तच्च प्रकृतौ विशेषविहितेन पाञ्चदश्येन बाधितं सर्वा एव विकृतीः प्राप्तम् । कासुचिद् विकृतिषु वैमृधादिषु तु पुनः धूयते साप्तदश्यम् ।

(३) तत्र संशयः—वैमृधादिषु पुनः साप्तदश्यभ्रवणस्य कोऽर्थः—किं वैमृधादिषु सामिधेनीसाप्तदश्यमात्रं प्राकृतमनुष्ठेयं नान्यत् किमपि प्राकृतमङ्गजातम्—उत वैमृधादिष्वेव विकृतिषु साप्तदश्यं नान्यासु विकृतिष्विति ।

(४) पूर्वपक्षः—वैमृधादिषु सामिधेनीसाप्तदश्यं वर्जयित्वाऽन्यत् प्राकृतमङ्गजातं नानुष्ठेयमित्येवार्थः इति ।

(५) सिद्धान्तः—साप्तदश्यं चोदकेनैव सर्वासु विकृतिषु प्राप्तं पुनश्चकासुचिद् विकृतिषु विशेषेणाम्नातं सत् एतास्येव नियम्यते । तस्माद् वैमृधादिवैव साप्तदश्यं नान्यासु विकृतिष्विति नियम एव वाक्यार्थः इति ।

एतदभिप्रेत्याह—साप्तदश्यमिति । ‘साप्तदश्यम्’ यत् अनारभ्य विहितं, प्रकृतौ च विशेषविहितेन पाञ्चदश्येन बाधितं, वैमृधाद्याः काश्चिद् विकृतीः प्रकृत्य च पुनराम्नातं सत्—‘नियम्यते’—वैमृधादिषु विकृतिषु इति शेषः ॥ १० ॥

(११) १०।८।२०-२२ दर्विहोमेऽखिले स्वाहा

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) दर्विहोमं प्रकृत्य धूयते—'पृथिव्यै स्वाहा—अन्तरिक्षाय स्वाहा—वायवे स्वाहा' इति । अस्ति चानारभ्य ध्वनं—'धपट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं पूर्वस्यायं धाक्यशेषः—'यतः स्वाहाकारेण देवेभ्योऽन्नं दीयते तस्मात् दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहा इति प्रयोगः कर्तव्यः' इत्यर्थः—उत नायं धाक्यशेषः पूर्वस्य—अर्थश्च 'येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारो न विशेषेणान्नातस्तेष्वपि स्वाहाकारः कर्तव्यः' इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन दर्विहोममात्रे स्वाहाकारो न होमान्तरेष्वित्येवार्थः इति ।

(५) सिद्धान्तः—सर्वस्मिन् दर्विहोमे स्वाहाकारेणैवान्नं दीयते—न धपट्कारेण—होमान्तरेषु तु स्वाहाकारधपट्कारयोरधिकल्पः सुस्थित एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह र्धाति । 'अखिले' सर्वस्मिन्—'दर्विहोमे' यत्र स्वाहाकारो विशेषविहितो यत्रापि न विहितः, सर्वत्र—'स्वाहा' स्वाहाकारेणैवान्नं प्रदेयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) १०।८।२३-२८ विहृतावप्यतिग्रहाः ।

(१) प्रासङ्गिकोऽतिदेशभावाभावाविचारः ।

(२) इदमाम्नायते—'उपष्टम्भं वा एतद्व्यञ्जस्य यदतिग्राह्य' इति । [अतिग्राह्यसंज्ञका ग्राह्यस्योपष्टम्भकत्वाद्नुष्ठेया इत्यर्थः]

(३) तत्र सन्देहः—अतिग्राह्यस्य च विहृतावनिदेशो भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—नातिदेश इति । 'मासि मास्यतिग्राह्या गृह्यन्ते' इति धृतम् । यदि चैते चोदकेनातिदिष्टाः स्युस्तर्हि मासि मासि ग्राह्यस्योपदेशो न स्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अस्त्यतिदेशः । यथाऽन्यान्यङ्गान्यतिदिश्यन्ते तथैवैते ग्राह्या अपि इति ।

एतदभिप्रेत्याह विहृताविति । 'अतिग्राह्याः' अतिग्राह्यनामका ग्राह्याः—'विहृतौ अपि'—अतिदिश्यन्ते इति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) १०।८।२६-३२ न हविश्वतुरादेयम्

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘चतुरवत्तं जुहोति’ इति ।

(३) तत्र संशयः—किम्प्रधानहविर्द्रव्यादेव चतुरवदातव्यम्—उत हविषो द्विरवदानं—इतरद् द्वयं चोपस्तरणाभिधारणार्थाभ्यामाज्यावदानाभ्यामेव सम्पादनीयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—चतुरवत्तमिति द्वितीयाश्रुत्या होमकर्मत्वमुच्यत चतुरवत्तस्य । न चाज्यस्य होमकर्मत्वमस्ति । तस्मात् पुरोडाशादेव चतुर्वारवदानेन चतुरवत्तं सम्पद्यत इति ।

(५) सिद्धान्तः—नात्र होमानुवादेन चतुरवत्तं विधीयते—होमस्याप्राप्तत्वात् । होममात्रं त्वत्र विधीयते । चतुरवत्तत्वं च तस्यानूद्यते । तच्च चतुरवत्तमाज्यावदानाभ्यामेव सम्बद्धं भवति—‘द्विहविषोऽवद्यति’ इति हविरवदानस्य द्वित्वसहचानियमात् । तस्मात् पुरोडाशे द्विरवदानम् न चतुरवदानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—नेति । ‘हविश्चतुः’ हविषः पुरोडाशस्य चत्वार्यवदानानि—‘न आदेयम्’ न ग्रहोतव्यम्—अपि तु द्विरवदानमेव तस्माद् ग्रहीतव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

(१४) १०।८।३३-३४ उपांशौ च चतुर्ग्रहः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरस्युपांशुयाजः ।

(३) तत्र संशयः—उपांशुयाजे चतुरवत्तं कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—उपांशुयाजस्योपस्तरणादिराहित्यान्नास्ति चतुरवत्तमिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘चतुरवत्तं जुहोति’ इति वाक्यादेरुपांशुयाजोऽस्ति चतुरवत्तम् । होमे चतुरवत्तं शुशो विधीयते । स च शुश उपांशुयाजहोमेऽपि स्यादेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह उपेति । ‘उपांशौ’ उपांशुयाजहोमे—‘च’—‘चतुर्ग्रहः’ चतुरवत्तं—कर्तव्यमेवेति शेषः ॥ १४ ॥

(१५) १०।८।३५-४६ अत्रिर्हो न पुरोडाशौ

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरस्युपांशुयाजः—‘पुरोडाशाभ्यामेव असोमयाजिनं याजयेत्—यावेतौ आग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमधिकारश्रुते—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ इत्यस्य—वाक्यशेषोऽयम्—उतात्रिकयोः कर्मान्तरयोस्तपत्तिः—उत दर्शपूर्णमासान्तर्गतयोरेवान्नेयैन्द्राग्नयोरनुवाद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अधिकारधृतैर्वाक्यशेषः—असोमयाजिनो यदा दर्शपूर्णमासाद्यनुष्ठीयेते तदा आग्नेयैन्द्राग्न्याभ्यामेव पुरोडाशाभ्यामित्यर्थः । अथवा दर्शपूर्णमासाभ्यामतिरिक्तौ पुरोडाशौ विधीयेते इत्यादि बहवः पक्षाः सम्भवन्ति ।

(५) सिद्धान्तः—सोमयाजिनः सान्नाय्यविधानार्थमेतद्वाक्यम् । तस्यार्थः—असोमयाजिनो यावाग्नेयैन्द्राग्नौ पुरोडाशौ प्राप्तौ—यौ च तौ स्नापरं च सान्नाय्यं सोमयाजिनः प्राप्तं—तत्रासोमयाजिनमुक्ताभ्याम्पुरोडाशाभ्यामेव याजयेत् । तस्मादशोमयोः पुरोडाशयोरनुवाद एवेति । एतदभिप्रेत्याह अधिकाविति । 'पुरोडाशौ' आग्नेय ऐन्द्राग्नश्चेत्युभौ यावसोमयाजिन उक्तौ तौ—'न'—'अधिकौ' दर्शपूर्णमासगतपुरोडाशाभ्यां व्यतिरिक्तौ—अपि तु तदन्तर्गतावेवाश्रानूदितावित्याशयः ॥ १५

(१६) १०।८।४७-४८ उपांशुः स्यात् ध्रुवाज्यतः ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरश्रमायते—'उपांशुयागमन्तरा यजति' इति ।

(३) तत्र द्रव्यं प्रति सन्देहः—किमनियम उत किञ्चिद्द्रव्यं नियममिति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्रव्यविशेषाश्रयणात् यथेष्टं द्रव्यं यत् किञ्चिद्ग्राह्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—ध्रुयते त्वाज्यरूपं द्रव्यम्—'आज्यस्यैव तावुपांशुपौर्णमास्यां यजन्' इति । तत्रापि ध्रौवमेवाज्यं गृहीतव्यमित्यत्रापि नियामकमस्ति—'सर्वस्मै वा एतद् यज्ञाय गृह्यते यद् ध्रुवायामाज्यम्' इति । तस्माद् ध्रुवाज्यमेवोपांशुयागे द्रव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह उपांशुरिति । 'उपांशुः' उपांशुयागे हविःप्रदानम्—'ध्रुवाज्यतः' ध्रुवायां घृतात् आज्यात्—'स्यात्' भवेदित्यस्ति नियम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(१७) १०।८।४९-५० तस्यान्तु देवता तान्त्री

(१) उपांशुयागविचारो वर्तते ।

(२) उपांशुयागे आज्यं द्रव्यमिति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—अत्र देवता का—या काचिदुत नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—देवताविशेषविधेरभावात् या काचिद् देवता स्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—उपांशुयागस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वात् दर्शपूर्णमासतन्त्रमभ्यपठितैव काचिद् देवतोपांशुयागे नियम्यत इति ।

एतदभिप्रेत्याह तस्यामिति । 'तस्याम्' उपांशुयागक्रियायाम्—'ता-

न्त्री' दर्शपूर्णमासतन्त्रपठिता एव काचिद्—'देवता'—स्यादिति शेषः ।
सा च देवता विष्णुप्रजापत्यश्रीपोमेभ्योऽन्यतमव स्यादिति नियमः
इत्याशयः ॥ १७ ॥

(१८) १०।८।५१-६१ पौर्णमास्यां तु सा भवेत् ।

(१) उपांशुयागविचारो वर्तते ।

(२) उपांशुयागस्य द्रव्यं देवता चावगता ।

(३) काले इदानीं सन्देहः—किम्पौर्णमास्यामुतामावास्यायामनु-
ष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—उभयत्रेति । अथवाऽमावास्यायामेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—'उपांशु पौर्णमास्यां यजन्' इति पौर्णमास्यास्त-
त्कालत्वेन स्पष्टमभिधानात् पौर्णमास्येव काल इति ।

एतदभिप्रेत्याह पौर्णेति । 'सा' उपांशुयागक्रिया—'पौर्णमास्याम्'
एव—'भवेत्' अनुष्ठीयेत्—न तु दर्श इत्याशयः ॥ १८ ॥

(१९) १०।८।६२-७० उपांश्वेकपुरोडाशे

(१) उपांशुयाजविचारो वर्तते ।

(२) उपांशुयाजः पौर्णमास्याम्भवतीति समधिगतम् । अस्ति तु
पौर्णमास्यां सोमादूर्ध्वं द्वौ पुरोडाशौ, सोमात् प्राक् स्वेक एव पुरोडाशः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं द्विपुरोडाशायां पौर्णमास्यामुपांशुयाजः
कर्तव्य उतैकपुरोडाशायामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—'उपांशुयाजमन्तरा यजति' इति वाक्ये उपांशुया-
जस्य अन्तरालवस्योक्तिः । तच्चान्तरालवस्त्वं पुरोडाशद्वये सत्येव सम्भ-
ति । तस्माद् द्विपुरोडाशायां पौर्णमास्यामुपांशुयाज इति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशौ अन्तरालकालस्योपलक्षकौ न लक्षण-
भूतौ । कालस्य चोपलक्षणमन्यथाऽपि सम्भवति । तस्मादेकपुरोडाशा-
यामपि भवत्युपांशुयाज इति ।

एतदभिप्रेत्याह उपेति । 'एकपुरोडाशे' एकपुरोडाशोपलक्षितेऽपि
पौर्णमासीकाले—'उपांशु' उपांशुयाजः—अनुष्ठेय इति शेषः—न द्विपुरोडा-
शायामेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

न्यापास्त्वेकोनविंशतिः ।

स्पष्टम् ।

इति दशमस्याष्टमः

इति दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

[तन्त्रावापनिरूपणम्]

प्रथमः पादः ।

[तन्त्रविचारे उपोद्धातः]

(१) ११।१।१-४ पण्णां यजीनाम्फलमेकमेव

(१) याजायाधविचारेण प्रयोज्ये निश्चिते सति ।

प्रयोगस्य विकारोऽयं तन्त्ररूपः प्रतन्यते ॥

दशमाध्याये याधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तम् । इदानीमेकादशे तन्त्रावा-
पलक्षणं प्रवर्तते । तत्र यत् सठत् कृतं बहुनामुपकरोति तत् 'तन्त्रम्'-
यथा बहुनां ब्राह्मणानाम्मध्ये दीपः । यस्तु आवृत्त्या उपकरोति स 'आ-
यापः'—यथा तेषामेव ब्राह्मणानामनुलेपनम् । तत्रादौ तन्त्रविचारः
प्रस्तूयते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि षट् । तेषां स्वर्गः
फलं ध्रूयते—'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—इदं फलं किं पण्णां प्रत्येकमुन तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्णपक्षः—ध्रुतं फलमाग्नेयादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । पृ-
थगुत्पन्नानां परस्परनिरपेक्षाणां फलाकाङ्क्षित्यात् ।

(५) सिद्धान्तः—षड्यागसमूहवाचिना दर्शपूर्णमासशब्देन ध्यय-
हृत्य संघस्यैव फलसम्यग्ध उच्यते । तस्मात् पण्णामपि तेषां फलं स्वर्गं
एकमेव । इदमेव तन्त्रम् । एकेन फलेनैव बहुनामाग्नेयादीनां फलाभि-
सम्बन्धरूपोपकारो भवतीति ।

एतदभिप्रेत्याह पण्णामिति । 'पण्णाम्' दर्शपूर्णमासान्तर्गतानामा-
ग्नेयादीनां 'यजीनां' यागानाम्—'एकमेव' स्वर्गरूपम्—'फलम्' । तदि-
दं तन्त्रेणेति शेषमित्याशयः ॥ १ ॥

(२) ११।१।५-१० सर्वाद्भिन्नन्योपकृतिस्तथैका ।

(१) प्रधानानां फलाभिसम्बन्ध विचार्याङ्गानोदानां विचार्यन्ते ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः सन्ति प्रयाजादीन्यङ्गानि ।

(३) तत्र संशयः—किमङ्गानि सम्भूय प्रधानस्योपकुर्वन्त्युत
भेदेनेति ।

(४) पूर्णपक्षः—अङ्गानि पृथक् कर्माणि । एवं च तेषां प्रधानं
प्राप्तुपकारभेदः स्यात् । न चात्र पूर्वाधिकरणवत् सङ्घता द्योत्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रधानकार्याकाङ्क्षानुसारेण हि अङ्गैरुपकारः कल्पनीयः । कार्यं च प्रधानमेकमेव सत् स्वशक्त्युद्बोधनलक्षणमेकमेवोपकारमङ्गकृतमपेक्षते । उपकारस्य द्वारभेदेनैव भिन्नानामङ्गानामुपयोगः । तस्मात्सम्भूयैवाङ्गानि प्रधानस्योपकुर्वन्तीति ।

एतदभिप्रेत्याह सर्वेति । 'सर्वाङ्गजन्या' सर्वैः भिन्नैः अङ्गैः जन्या सम्पादनीया—'उपकृतिः' उपकारः प्रधानस्य—'एका' एव—न भिन्नेत्याशयः ॥ २ ॥

(३) ११।१।११-१६ कार्यं प्रधानं सकलाङ्गयुक्तम्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अङ्गैः प्रधानस्योपकारः क्रियते—इति स्थितम् ।

(३) तत्र पुनः संशयः—दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि किमेकदेशाङ्गयुक्तान्यपि कर्तव्यान्युत सर्वाङ्गयुक्तान्येवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकदेशेनाप्यङ्गेनानुष्ठितेन दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गं प्रति व्यापारः सिध्यत्येव । तेनैव च कृतार्थत्वात् प्रधानानुष्ठानं सम्पद्यते । अङ्गानामनुष्ठानं प्रति यो यावन्ति शङ्कनुयात् तावन्त्येव कुर्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रधानस्याकाङ्क्षा नैकेन पूर्यतेऽपि तु सर्वैरेवाङ्गैः । सर्वैरेव कृतेनोपकारेण फलसम्पादनोन्मुखत्वं प्रधानस्य भवति । तस्मात् सर्वैरेवाङ्गैरपेक्षं प्रधानमनुष्ठेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह कार्यमिति । 'सकलाङ्गयुक्तम्' सकलैः सर्वैरेव अङ्गैः युक्तम् कृतोपकारं—'प्रधानं' कर्म—'कार्यम्' कर्तव्यम्—न तु कतिपयैरेवाङ्गैर्युतमित्याशयः ॥ ३ ॥

(४) ११।१।२०-२६ काम्यं यथेच्छं पुनरेव कुर्यात्

(१) तन्मन्विचारप्रसङ्गेन काम्यकर्माणि चिन्तयन्ते—द्वितीयाधिकरणपवादरूपेण ।

(२) सन्ति काम्यानि कर्माणि 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—किमिदं काम्यं कर्म सङ्गदेवानुष्ठानतन्मन्विचारसितव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—सङ्गत्प्रयोगेनैव फलसिद्धयेर्नास्ति प्रयोजनम् पुनरनुष्ठानस्य । तस्मात् सङ्गदेव कार्यमिति—यथा प्रयाजाद्यङ्गं सङ्गदेवानुष्ठेयते तथैवेति ।

(५) सिद्धान्तः—अङ्गकृतोपकारस्य तु प्रधानस्य सङ्गदेवाकाङ्क्षा च सङ्गदनुष्ठानेन पूर्यते । इह तु पुरुषस्य पञ्चादिफलं प्रति भवति

भूयोभूय आकाङ्क्षा तस्मात् आकाङ्क्षानुसारेण भवत्येवाभ्यास इति ।
एतदभिप्रेत्याह काम्यमिति । 'काम्यं' कर्म यत्फलोद्देशेन क्रियते तत्-
'यथेच्छं' फलाकाङ्क्षानुसारेण—'पुनः एव' पुनः पुनरपि—'कुर्यात्'—न तु
सकृदेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) ११।१।२७ अभ्यास आतुण्डलतोऽवहन्तेः

(१) तत्रप्रसङ्गेनाभ्यासश्चिन्त्यते ।

(२) अस्यवधातविधिः—'घोहीनवहन्ति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किं सकृदेवावघात उताभ्यास इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सकृन्मुसलपातरूपेण विधानेन यथेः कृतार्थता ।
तस्मादाभ्यास इति ।

(५) सिद्धान्तः—तण्डुलनिष्पत्तिरेवावघातस्य दृष्टमेव प्रयोजनम् ।
तस्मात् तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तमभ्यास इति फलवलेन कल्पनीयम् । त-
स्मादभ्यास इति ।

एतदभिप्रेत्याह अभ्यास इति । 'आतण्डुलतः' तण्डुलनिष्पत्तिपर्य-
न्तम्—'अवहन्तेः' अवघातस्य—'अभ्यासः' कर्तव्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ११।१।२८ सर्वोपधे स्यात् सकृदेव घातः ।

(१) पूर्वाधिकरणपथात् ।

(२) अग्निप्रकरणे श्रूयते—'औदुम्बरमुलुखलं सर्वोपधस्य पूरयि-
त्याऽवहन्ति' इति ।

(३) तत्रावघाते संशयः—किं सकृदनुष्ठानमुताभ्यास इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनाभ्यास इति ।

(५) सिद्धान्तः—नास्ति सर्वोपधेऽवघातस्य दृष्टं प्रयोजनम् ।
केवलमदृष्टमेव प्रयोजनमत्र । तस्य सकृदवघातेनापि सम्पाद्यत्वात्
सकृदेवावघातः इति ।

एतदभिप्रेत्याह सर्वेति । 'सर्वोपधे' अवहननीये—'घातः' अवघातः—
'सकृत्' 'एव' 'स्यात्'—न ह्यत्राभ्यास इत्याशयः ॥ ६ ॥

(७) ११।१।२९-३७ अद्रम्ययाजादि सकृत् प्रकुर्यात्

(१) अभ्यासापवादः ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः सन्ति प्रयाजादीन्यङ्गानि ।

(३) तेषु संशयः—अहं किं सकृदनुष्ठेयमुताभ्यासितव्यमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—फलमूर्धारिणाऽङ्गमभ्यसनीभ्यम्—काम्येष्वभ्यासेन
फलमभ्यस्यदर्शनादिनि ।

(८) सिद्धान्तः—साङ्गस्य प्रधानस्यानुष्ठानेन यददृष्टं फलं तत्र भूय-
स्त्वाल्पत्वे न सम्भवतः । यदि फलभूयस्त्वेच्छा स्यात्तर्हि साङ्गप्रधान-
मेवावर्तनीयं न केवलमङ्गम् । केवलेनाङ्गेन न किमपि सिध्येत् । तस्मात्
एकस्मिन् प्रयोगे सकृदेवानुष्ठानमङ्गस्येति ।

एतदभिप्रेत्याह अङ्गमिति । 'प्रयाजादि' 'अङ्गं' 'सकृत्' एव प्रकुर्या-
त्' एकस्मिन् प्रधानप्रयोगे इति शेषः ॥ ७ ॥

(८) ११।१।३८-४५ त्रित्वनियम्येत कपिञ्जलेषु ।

(१) अभ्यासप्रसङ्गेन विचारः ।

(२) अश्वमेधे ध्रूयते—'वसन्ताय कपिञ्जलानालभते' इति ।

(३) तत्र संशयः—कपिञ्जलानित्यत्र बहुवचनेन किं त्रित्वचतुष्टया-
दीनां संख्यानां यथाकामं ग्रहणमुत त्रित्वे एव नियमनमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—त्रित्वमारभ्य या काचित् बहुत्वसङ्ख्या स्यो-
कार्येति ।

(५) सिद्धान्तः—त्रित्वेनैव शास्त्रस्य कृतकार्यत्वात् अधिकसङ्ख्यो-
पादाने नास्ति प्रमाणम् । त्रित्वसङ्ख्या तु कथमपि परित्यक्तं न शक्य-
ते । तस्मादवश्यम्भावात्त्रित्वेन प्रथमभावित्रित्वेन लाघवेन च त्रित्वे उपासे
शास्त्रार्थे सिद्धे ततोऽधिकपरिहृत्सायां प्रत्यवायः स्यात् । तस्मात् त्रि-
त्वमेवोपादेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह त्रित्वमिति । 'कपिञ्जलेषु' कपिञ्जलानित्यत्र बहुवच-
नास्ते पदे—'त्रित्वं' त्रित्वसङ्ख्यैव—'नियम्येत'—त्रित्वसङ्ख्यैवोपादेया न
ततोऽधिकेत्यर्थः ॥ ८ ॥

(९) ११।१।४६-५२ न तूत्तरादोहविधौ त्रिसङ्ख्या

(१) पूर्वधिकरणपथादः ।

(२) साङ्गाय्ये दोहनप्रकृत्य ध्रूयते—'वाग्यतस्तिष्ठो दोहयित्वा
विस्फृष्यागनन्वारभ्योत्तरा दोहयति' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किं तिस्र एवोत्तरा गावो दोहनीया उताधिका
इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन तिस्र एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—हविर्बाहुल्यमत्रापेक्षितम् । न च कपिञ्जलवद् अ-
धिकसङ्ख्यास्योकारे हिंसादिदोषः । तस्मात् यावत् उत्तरा गावो यज-
मानस्य ताः सर्वा दोहयितव्या इति ।

एतदभिप्रेत्याह न त्विति । 'उत्तरादोहविधौ' तिस्रो दोहयित्वा ता-
भ्य 'उत्तराः' अतिरिक्ता या गावः तासां दोहविधौ 'उत्तरा दोहयतीति'

अत्र याग्ये—‘त्रिसङ्ख्या’ त्रित्वसङ्ख्या—‘न’ ग्रहीतव्या—अपि तु सर्वा
उत्तरा गावो दोहयितव्याः इति भावः ॥ ९ ॥

(१०) ११।१।५३-६६ यागत्रयेऽङ्गानि भवन्ति तन्त्रम् ।

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, अङ्गानि प्रयाजादीनि ।

(३) तत्र सन्देहः—किं तत्तत्प्रधानं प्रति भेदेनाङ्गानामनुष्ठानमुत
सर्वेषां तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रधानस्य प्रत्येकस्योपकारापेक्षित्यात् प्रतिप्रधान-
मङ्गानि भेदेनानुष्ठेयानीति ।

(५) सिद्धान्तः—आग्नेयादिदेशकालकर्तृणामेकत्वाद् अङ्गानां स-
कृदेष तन्त्रेणानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—यानेति । ‘यागत्रये’ आग्नेयादिषु प्रधानेषु त्रिषु
यागेषु—‘अङ्गानि’ प्रयाजादीनि—‘तन्त्रम्’ सकृदनुष्ठितं श्रयाणामुपका-
रकं ‘भयान्त’ । अतो न प्रतिप्रधानं भेदेनानुष्ठानमङ्गानामित्याशयः ॥१०॥

(११) ११।१।६७-७० आग्नेययागश्च पृथक् प्रदानम्

(१) आयापोदाहरणम् ।

(२) काम्यपशुकाण्डे ध्रुयते—‘आग्नेयं कृष्णग्रीवमालमेत सौम्यं
यमुम्, आग्नेयं कृष्णग्रीवम्, पुरोध्यायां स्पर्धमान’ इति । अस्यार्थः—
ममेव पौरोहित्यमस्तु नाम्यस्येति स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रय-
मालमेतेति ।

(३) तत्र संशयः—प्रथमतृतीयस्थानयोरुक्तयोः कृष्णग्रीवयोः किं
सह प्रदानमुत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रथमतृतीययोरुभयोरग्निदेवतस्यसाम्यात् तन्त्रेण
सकृदेवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—सौम्यपशुना व्ययधाने सति कालस्य भेदः स्पष्टः ।
एवं सति तन्त्रासम्भवाद् भेदेनैवानुष्ठानमत आयाप एवात्रेति ।

एतदभिप्रेत्याह आग्नेयेति । ‘आग्नेययागः’ कृष्णग्रीवालम्भनरूपः,
प्रथमतृतीयस्थानयोरुपदिष्टः—‘पृथक्प्रदानम्’ पृथगनुष्ठानरूपो भवतीति
शेषः । आग्नेयपदवालम्भनद्वयं पृथगेव कार्यमित्याशयः ॥ ११ ॥

न्याया इहकादश सम्प्रदिष्टाः ।

स्पष्टम् ।

इत्येकादशस्य प्रथमः ।

अथैकादशस्य द्वितीयः पादः ।

(तन्त्रात्रापयोः सङ्क्षेपेण विचारः)

(१) ११।२।१-२ देशाद्येकम्प्रधानानाम्

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोर्देश-काल-कर्तारो विहिताः—‘समे दर्शपूर्णमा-
साभ्यां यजेत’-‘पूर्णमास्यां यजेत अमावास्यायां यजेत’—‘दर्शपूर्णमास-
योश्चत्वार ऋत्विज’ इति । सन्ति चात्राग्नेयादीनि प्रधानानि ।

(३) तत्र सन्देहः—आग्नेयादीनां प्रधानानां देशादयः किं तन्त्रेण
सम्यग्व्यवहृते उत प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते इति ।

(४) पूर्वपक्षः—देशादयोऽङ्गम् । अत एव द्रव्यदेवतावत् उत्पत्ति-
विधिशेषाः । तस्मात्प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते इति ।

(५) सिद्धान्तः—परस्परभिन्ना अप्याग्नेयादयः सङ्ख्यरूपेणैव दर्श-
पूर्णमासशब्देन स्वर्गसाधनतया विधीयन्ते । तस्मात् सङ्ख्यातरूप एक
एव प्रयोगो द्योत्यते । सङ्ख्याचकदर्शपूर्णमासशब्देनैव च देशादिविधयः
श्रूयन्ते । तस्मादेकत्र प्रयोगे देशकालकर्तृणां तन्त्रेण सम्यग्बन्धः ।

एतदभिप्रेत्याह देशेति । ‘प्रधानानाम्’ आग्नेयादीनाम् सम्यग्बन्धेन—
‘देशादि’ देशः कालः कर्ता चेत्यादि—‘एकम्’ एकमेव—तन्त्रेण प्रतिप्र-
धानं सम्यग्व्यवहृते इत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ११।२।२-१० तदेवाङ्गेषु नो पृथक् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सन्ति प्रयाजादीनि दर्शपूर्णमासयोरङ्गानि ।

(३) तत्र सन्देहः—प्रधानस्य ये देशादयस्त एव किमङ्गानामपि—
उत भिन्ना इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा द्रव्यं देवता चाङ्गानाम्प्रधानद्रव्यदेवताभ्यां
भिन्नास्तथैव देशादयोऽपि भवेयुरिति ।

(५) सिद्धान्तः—देशादीनां प्रयोगशेषत्वम्, नाग्नेयादिविधिशेष-
त्वम् । प्रयोगे च प्रधानवद् अङ्गान्यप्यन्तर्भवन्ति । तस्माद् य एव देशा-
दयः प्रधानानां स एवाङ्गानामपीति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । ‘अङ्गेषु’ प्रयाजादिषु—‘तत्’ देशादि—‘नो’ न
‘पृथक्’ भिन्नम्—प्रधानदेशादिभ्य इति शेषः ॥ २ ॥

(३) ११।२।११-१७ त्रिके त्रिकेऽद्गमभ्यस्येत्

(१) आयापोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासेष्ट्यां षड्यागसङ्करूपायां द्वौ समुदायौ-दर्शः ६-त्येकं त्रिकम्, पूर्णमास इति द्वितीयम् । सन्ति च प्रयाजादीनि ६-ष्ट्यङ्गानि ।

(३) तत्र सन्देहः—किं दर्शस्य पूर्णमासस्य च पृथक् अङ्गानाम्प्रयोग उत तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अवान्तरत्रिकयोर्भेदेऽपि षट्करूपेण कर्मणो दर्श-पूर्णमासाख्यस्यैकत्वमेवेति प्रथमाधिकरणग्यायेनाङ्गानां तन्त्रेणैवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—दर्शपूर्णमासाख्यकर्म यद्यपि एकफलसाधनत्वे-नैकन्तथापि दर्शप्रयोगात् पूर्णमासप्रयोगो भिन्न एवेत्यनुष्ठानकालभेदादेव स्पष्टम् । एवं च कालभेदेन प्रयोगभेदात् प्रयोगशेषाणामङ्गानामावृत्तिः प्रतित्रिकमिति ।

एतदभिप्रेत्याह त्रिक इति । 'त्रिके त्रिके' यागत्रयसमुदायरूपे दर्शे अपरयागत्रयसमुदायरूपे पूर्णमासे च—'अङ्गम्' प्रयाजादि—'अभ्यस्येत्'—प्रतित्रिकमङ्गानां पृथगनुष्ठानं न तन्त्रेणेत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) ११।२।१८-२२ अङ्गाभ्यासोऽध्वराभिधे ।

(१) आयापोदाहरणान्तरम् ।

(२) काम्येष्टिष्वध्वरकल्पा नाम काचिदिष्टिः । तत्र प्रातःकाले अयाणां यागानामग्नावैष्णव-सारस्वत-गार्हस्पत्यानां सङ्घः पठितः । म-ध्याह्नापराह्णयोरपि तथैव पठितः । अष्टाकपालैकादशकपालद्वादशकपा-लैरग्रावैष्णवो विशेषितः—इतरत्समानं त्रिषु ।

(३) तत्र सन्देहः—त्रिषु कालेषु प्रयुज्यमानानामेतेषां कर्मसमुदा-धानामङ्गानुष्ठानं किं तन्त्रेणोत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'पुरा घाचः प्रचदिनोर्निर्यपेत्' इति सङ्घस्य याग-स्याशेषस्य—रात्रौ सुसजनानां प्रबोधपूर्वकव्यापारात् प्राचीने उपःकाले-अपकर्षे सति निर्वोपयदङ्गान्तराणामप्यपकर्षस्य भानम् । तस्मात् त्रिषु अङ्गानां तन्त्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'अग्रावैष्णवमष्टाकपालं प्रातर्निर्यपेत्' इति सामा-न्येन विहितो यः प्रातःकालीनो निर्वोपः स एव सन्निहितत्वात् 'पुरा घाचः' इत्यनेन विशिष्यते । तस्मादुत्तरसङ्घनिर्वोपोऽपि मुख्यत्वलाभाय

तत्तत्काले एव कर्तव्यः । तद्वदेवाङ्गानामपि तत्तत्काले भेदेनैवानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अङ्गेति । 'अध्वराभिधे' अध्वरकल्पायामिष्टौ—'अङ्गाभ्यासः' प्रतित्रिकमङ्गानां भेदेनैवानुष्ठानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) ११।२।२३ देवतैक्ये वसा तन्त्रम्

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) सन्त्येकदेवताकाः पशुयागाः—'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनाल्लभेत' इत्येवमादयः । अस्ति प्रकृतौ अग्नीषोमीये वसाहोमः । स च प्राजापत्ये चोदकेन प्राप्यते ।

(३) तत्रसादेहः—किमस्य वसाहोमस्य प्रतिपश्वभ्यास उत तन्त्रेणानुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पशुभेदेन वसाया भिन्नत्वात् वसाहोमस्य प्रतिपशुभेदः । तस्माद्भ्यास इति ।

(५) सिद्धान्तः—एक एव प्राजापतिः सर्वेषां पशुयागानामत्र देवता । पाकश्च हविषः सहैव क्रियते । पाकवच्च प्रधानस्याप्येकत्वम् । कालोऽप्येक एव । शक्यते चानेकानाम्पशूनां वसत्यैकत्रीकृतया सह होमः । तस्मात् तन्त्रमिति ।

एतदभिप्रेत्याह देवतेति । 'देवतैक्ये' यत्रानेकेषु कर्मसु एकैव देवता, यथा वाजपेये प्राजापत्येषु, तत्र—'वसा' वसाहोमः—'तन्त्रम्' तन्त्रेणैवानुष्ठियते—न तु प्रतिपशु अभ्यस्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ११।२।२४ तज्जेदे तु वसा पृथक् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सन्त्येकादशिनाः पशवः आग्नेय-सारस्यत-सौम्यादयः । एतेष्वपि वसाहोमः प्राप्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—अयं वसाहोमः किं तन्त्रेणानुष्ठेय उत प्रतिपशुभेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वत्र सह कर्तुं शक्यत्वात् तन्त्रेणैवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—देवताभेदात् प्रधानभेदः । याज्यार्धर्धान्तकालानां चैतेषां पशूनां कालभेदोऽप्यस्ति । तस्मात् तन्त्रं न न्याय्यम् । प्रतिपशुभेदेनैवानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । 'तद्भेदे' देवताभेदे—'तु'—'वसा' वसाहोमः—'पृथक्' भेदेनैवानुष्ठेयेति भावः ॥ ६ ॥

(७) ११।२।२५-२७ यूपान्तिकाहुतिस्तन्त्रम्

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनो—'एकादश यूपान् द्विनत्ति' इति । अस्ति च अकृतौ अग्नोपोमीये पशौ यूपाहुतिः ।

(३) तत्र संशयः—एकादशसु यूपेषु यूपाहुतिः किं भेदेन कर्तव्या—उत तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—'यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं ह्रहोति' इति ध्रूयते । मित्रानां च यूपानां मिथान्यन्तिकानि । तस्मादेकादशानामन्तिकेषु मिनैवाहुतिः । तस्माद् भेदेनानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अन्तिकस्य नात्यन्तसामीप्यम् । तथा सति अग्नेरत्यन्तसामीप्ये पशुदाहप्रसङ्गात् । सामीप्यमात्रमत्र अन्तिकशब्देन विधक्षितम् । तस्मात् याघता व्यवधानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो देशस्य अत्र अन्तिकत्वमभ्युपेयम् । परं देशैक्यसम्भवात् तन्त्रेणैवानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह यूपेति । 'यूपान्तिकाहुतिः' यूपानामन्तिके वा आहुतिर्निहिता सा—'तन्त्रम्' तन्त्रेणैवानुष्ठेयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) ११।२।२८-३२ साङ्गोऽप्स्ववभृथो भवेत् ।

(१) तन्त्रेण सहानुष्ठानमित्येतत्प्रसङ्गेन वैशिकं साहित्यं चिन्त्यते ।

(२) अस्ति ज्योतिष्टोमेऽयभृथः । तत्र ध्रूयते—'अप्स्ववभृथेन चरन्ति' इति । तत्र पारुण्य एककपालयागः प्रधानं कर्म इतरत् सर्वं तदङ्गम् ।

(३) तत्र सन्देहः—अयभृथे किं प्रधानकर्ममात्रमप्सु कर्तव्यम्—उताङ्गाम्यपीति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा द्रव्यं देवता च प्रधानकर्मणैव सम्यङ्भ्यते तथाऽपामपि प्रधानाङ्गत्वात् प्रधानमात्रमप्सु कर्तव्यमितरत् सर्वमङ्गजातमाघाराज्यमागादिकन्त्याहवनीयेऽग्नावेव कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—'अप्सु चरन्ति' इत्यत्र अयभृथप्रयोगस्य समस्तस्यापां सम्यङ्भ्यः ध्रूयते । तस्मात् साङ्गमेव प्रधानमप्सु कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह साङ्ग इति । 'अयभृथः' अयभृथयागः—'साङ्गः' अङ्गैस्सहित एव—'अप्सु' जले—'भवेत्' अनुष्ठित इति शेषः । न त्वङ्गानामाहवनीयेऽनुष्ठानमप्रधानमात्रस्याप्सिस्तथाशयः ॥ ८ ॥

(९) ११।२।३३-४१ विहारयोस्तन्त्रभेदः

(१) तन्त्रचिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) वरुणप्रधासेषु विहारपृथक्त्वम्—‘पृथगग्नौ प्रणयतः पृथग्वेदीं कुरुत’ इति । सन्ति चाग्राग्नेयादीनि नव हवींषि । तत्र धूयते—‘अष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति—मास्तृतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्’ इति । सन्ति चाग्राङ्गान्यनुष्ठेयानि ।

(३) तत्र संशयः—किं दक्षिणविहारे पृथगङ्गानुष्ठानमुत यान्येवोत्तरे कृतानि तान्येव दक्षिणेऽप्युपकुर्वन्तीति ।

(४) पूर्वपक्षः—उत्तरे यान्यनुष्ठितानि तान्येव दक्षिणेऽप्युपकुर्वन्ति तन्त्रेण । वरुणप्रधासान्तःपातिस्वेन प्रयोगैक्यात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—देशभेदात् प्रयोगभेदः—ततश्चाङ्गानुष्ठानस्य पृथक्त्वं दुर्वारम् । तस्माद् भेदेनैवाङ्गानुष्ठानं दक्षिणे विहारे इति ।

एतदभिप्रेत्याह विहारयोरिति । ‘विहारयोः’ उत्तरदक्षिणयोः अङ्गानुष्ठाने—‘तन्त्रभेदः’ भेद एव न तन्त्रमित्यर्थः ॥ ९ ॥

(१०) ११।२।४२-४६ न तयोः कर्तृभिन्नता ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पूर्वोक्ते एव विषये—

(३) संशयान्तरम्—किं य एव ऋत्विज उत्तरे विहारे कर्तारस्त एव दक्षिणेऽपि उताम्ये इति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयोगभेदादाधाराद्यहमेदे कर्तृणामपि भेद इति ।

(५) सिद्धान्तः—ऋत्विजां सङ्ख्या । एवैव नियमिता—‘चातुर्मास्यानां षड्कर्तृणां पञ्चऋत्विज’ इति । यदि द्वयोर्विहारयोः पृथग् ऋत्विजो भवेयुस्तर्हि तेषां सङ्ख्या दश सम्पद्येत । तच्च प्रत्यक्षवचनविरुद्धम् । तस्मान्नास्ति कर्तृभेद इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘तयोः’ उत्तरदक्षिणविहारयोः—‘कर्तृभिन्नता’ कर्तृणाम् ऋत्विजां ‘भिन्नता’ भेदो—‘न’ भवतीति शेषः । य एवोत्तरे ऋत्विजस्त एव दक्षिणेऽपीति भावः ॥ १० ॥

(११) ११।२।४७-४८ आपराग्निकर्तृभेदः स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) विहारयोः सन्ति आपराग्निका होमाः ।

(३) तत्र संशयः—किमेतेषामुभयत्र विहारयोस्तन्त्रमुत भेदेनानुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकस्मिन्नेवाग्नायेते होमाः क्रियन्ते । तस्मात्तन्त्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—माहृत्या यान्यङ्गानि तानि प्रतिप्रस्थातुः कार्या-
णि-इतराश्चर्योः । तन्त्रभावे अन्यतरेषां कर्तृकृतं वैगुण्यं स्यात् । त-
स्माद् भेदेनानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह आपरेति । 'आपराग्निकभेदः' आपराग्निकानां हो-
मानां 'भेदः' भेदेनानुष्ठानं स्यात्—न तन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ११।२।४६-५१ संस्कारो धार्यते पशौ ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) याजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते—'तान् पर्यग्निकृ-
तान् उत्सृजन्ति-ब्राह्मसाम्नि आलभते' इति ।

(३) तत्र संशयः—'पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति' इत्यत्र किं कर्मशेषप्रति-
षेध उत पर्यग्निकरणोत्तरभाविनां संस्काराणां प्रतिषेधः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पर्यग्निकरणोत्तरभाविषकलकर्मशेष एव प्रतिषि-
ध्यते-अश्वमेधे एतादृशस्यैव वाक्ये तदर्थत्वस्य प्रतिपक्षत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—पर्यग्निकरणोत्तरभाविषकर्मशेषो न प्रतिषिध्यते-
अपि तु तस्यैव कर्मशेषस्य ब्राह्मसामकाले उत्कर्षो विधीयते द्वितीयेन
वाक्येन 'तथा च सति पर्यग्निकरणान्तरभाविनो ये पशुसंस्कारास्त
एव प्रतिषिध्यन्ते इति ।

एतदभिप्रेत्याह संस्कार इति । 'पशौ' प्राजापत्ये—'संस्कारः' पर्यग्निक-
रणान्तरभावी—'धार्यते' प्रतिषिध्यते-न तु कर्मशेष इत्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) ११।२।५२-५४ इज्याग्रयं त्वहीने स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) अस्त्यहीनेषु पञ्चशारदीयनामकः कश्चित् पञ्चाहविशेषः—
स च पञ्चसु वषण्यनुष्ठेयः । तत्र प्रथमे वर्षे विशाखानक्षत्रयुक्तायाम-
माघास्यायां सप्तदश स्वल्पवयसः स्त्रीपशवः सप्तदश उक्षाणश्च विहि-
ताः । तेषु सर्वेषु पर्यग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु च सत्सु स्त्रीपशूनामालम्भं
पुम्पशूनां चोत्सर्गमाम्नाय—पुनर्द्वितीये तृतीये चतुर्थे च घत्सरे तथैवा-
नुष्ठानमाम्नाय—पश्चादाम्नायते—'श्रींस्त्रीनेकस्मिन्नहन्त्यालमेत्, पञ्चो-
चमेऽहनि' इति ।

(३) तत्र संशयः—योऽयं पुम्पशूनामुत्सर्गः स किं कर्मशेषप्रति-
षेधक उत संस्कारप्रतिषेधक इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन संस्कारस्यैव प्रतिषेध इति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्सृष्टानां पशूनां कर्मान्तरे उपयोगो न युज्यते ।
पुनश्च श्रीस्त्रीनिति वाक्येन च विहिता आलम्भाः सप्तदशसङ्ख्याका

एव—वर्षचतुष्टये प्रतिवर्षं त्रय इति द्वादश अन्तिमे च वर्षे पञ्च इति सप्तदशसङ्ख्या पूर्यते । इयं च सप्तदश आलम्बसङ्ख्या सप्तदशभिः स्त्रीपशुभिरेव पूर्यते इति पुष्पशुषु नास्ति किमपि कर्तव्यम् । तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेध इति ।

एतदभिप्रेत्याह इज्येति । 'अहीने' पञ्चशरदीयनामके—'इज्यात्रयं' श्रीस्त्रीनिति वाक्येन पञ्चमवत्सरे विहितं—'स्यात्' अपूर्वमेवेति शेषः । न तत्सृष्टेषु पशुषु इदमिज्यात्रयं कार्यम् । तेषु कर्मशेषः प्रतिषिद्धः । तस्मादपूर्वमेव कर्म इदमिज्यात्रयमित्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) ११।२।५५-६० दशपेयक्रयः पृथक् ।

(१) तन्त्रे चिन्ताऽनुवर्तते ।

(२) राजसूये दशपेयाभिपेचनीयौ द्वौ सोमयागौ ।

(३) तत्र संशयः—किमनयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेणोक्त भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—तन्त्रेणैवानुष्ठानम् । 'सह सोमौ क्रीणात्यभिपेचनीयदशपेययोः' इत्युभयगतसोमक्रयस्य साहित्यं ध्रूयते । एवं च सति क्रयात् पूर्वभाषिणामङ्गानामनुष्ठानं तन्त्रेणैव भवितुमर्हति इति ।

(५) सिद्धान्तः—दशपेयाभिपेचनीयौ भिन्नकालीनौ । नापि क्रये साहित्यं सम्भवति—'सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः सोमं क्रीणन्ति' इति दशपेये क्रमस्य सद्यस्कालताधिधानात् । 'सह सोमौ' इति वाक्यं च क्रयार्थो यः संघाद्वस्तुतः परत्वेन नेयम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदेनानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—दशेति । 'दशपेयक्रयः' दशपेययागे यत् सोमस्य क्रयणं तत्—'पृथक्' अभिपेचनीययागे यत् क्रयणं तस्माद् भिन्न एवेति । तस्मादितरेपामङ्गानामपि पृथगेवानुष्ठानमुभयत्र न तन्त्रेणेति भावः ॥ १४ ॥

(१५) ११।२।६१-६३ निष्कासोऽवभृथाद् भिन्नः

(१) तन्त्रे प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) चातुर्मास्ययागेषु वरुणप्रघासेषु वारुणीमामिक्षां प्रकृत्यान्नायते 'वारुण्या निष्कासेन तुपैश्चावभृथमभ्यवयन्ति' इति । तत्रायं प्रयोगप्रकारः । वरुणप्रघासेषु न च हवींषि । तेष्वष्टमं हविर्वारुण्यामिक्षा—नवमं हविः काय एककपालः । वारुण्यामामिक्षायां यद्यपिष्टनिर्मितं मेघमवदाति । तत आमिक्षासंयुक्तं मेघं सर्वमवदाय हुत्वा—तत एककपालेन प्रचर्य—भाण्डलिप्तेन आमिक्षाया निष्कासेन यद्यतुपैश्च अवभृथमनुतिष्ठन्ति' इति ॥

(३) तत्र संशयः—किं वारुण्यामिक्षाया एकमंशं यवमयमेव सहितं पूर्य प्रदाय पञ्चादेककपालप्रचारादूर्ध्व—निष्कासरूपेण अंशान्तरेण तुपैः

अथभृये प्रचरितव्यमिति प्रचारस्योत्कर्षः—उत कर्मान्तरमपभृय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सयनीयपशौ यथा विप्रकर्ष एव न कर्मान्तरम् तद्वदिहापि प्रचारविप्रकर्षो न कर्मान्तरमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रचारविप्रकर्षमात्रं यदि स्यात्तर्हि अथभृयशब्दो व्यर्थः स्यात् । तस्मात् कर्मान्तरमेवापभृय इति ।

एतदभिप्रेत्याह—निष्कास इति । 'निष्कासः' घाटय्या निष्कामेनानु-
ष्ठेयं यत् कर्म विहितं तत्—'अथभृयात्'—'मित्र' एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) ११।२।६४-६६ चरुशेषोऽङ्गमुचरे ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) ज्योतिष्टोमे ध्रूयते—'प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीयमभि-
निर्येपति' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमत्र निष्कासद्रव्यकम् उदयनीयसमानधर्म-
कं कर्मान्तरं विहितम्—उत उदयनीयस्य संस्कारकमङ्गमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन कर्मान्तरमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उदयनीयमेवात्र मुख्यं प्रकृतम् । तस्यैव संस्का-
रकमङ्गमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—चर्यति । 'चरुशेषः' निष्कासः—'उचरे' उदयनीये-
'अङ्गम्' संस्कारकम्—न तु कर्मान्तरमिति भावः ॥ १६ ॥

पादेऽस्मिन् षोडश न्याया मृनिना सम्प्रकीर्तितः ।

स्पष्टम् ।

इत्येकादशस्य द्वितीयः ।

अथैकादशस्य तृतीयः पादः ।

[तत्रस्य प्रपञ्चः]

(१) ११।३।१ चाक्यादङ्गे देशकालादिभेदः

(१) तन्धे शासद्विक्रो विचारः प्रवर्तते—तस्यैव प्रपञ्चरूपेण ।

(२) वेदिः वेदः (कुशमुष्टिः), पर्हिः—इत्यादीनि भवन्ति सम्पाद-
नीयानि । एतच्च सम्पादनं कर्माङ्गम् ।

(३) तत्र संशयः—किमेतत् प्रधानकर्मण एव काले स्यादुत कर्मणां
स्वस्वकाले एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अङ्गानां प्रधानकालत्वं प्रधानदेशत्वं प्रधानकर्तृकत्वं च स्थितमेकादशाध्यायद्वितीयपादे । अतोऽत्रापि प्रधानकाल एव कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—कचित् कालादिभेदः श्रुत्यैवोच्यते । तथाहि 'पूर्वेद्युरमावास्यायां वेदिं करोति' इति कालभेदः—'अप्स्ववभृथं चरन्ति' इति देशभेदः—अग्नौ सौत्रामण्यां च दक्षिणाभेदात् कर्तृभेदः । तस्माद्वाचनिकाः कालादयस्तत्र स्वस्वकालादावेवानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह वाक्यादिति । 'अङ्गे' अनुष्ठेय—'वाक्यात्' प्रत्यक्षश्रुतिवत्—'देशकालादिभेदः' देशभेदः कालभेदः कर्तृभेदश्च—स्यादिति शेषः । यत्र देशादिभेदविधायकं प्रत्यक्षवचनमुपलभ्यते तत्र भवत्येव भेद इत्याशयः ॥ १ ॥

(२) ११।३।२ सर्वेषां स्यात् तन्त्रमाधानमेकम् ।

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) अस्ति आधानम्—'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीमादधीत' इति । एतच्चाधानमाह्वनीयसम्पादनद्वारेण सकलकर्मकलापस्योपकारकमित्यभ्युपगमः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमिदमाधानं प्रतिकर्म भेदेन क्रियते—उत सऋदेव तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्म पृथगेव कार्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—आधानस्य स्वतन्त्रेण वसन्तादिकालो विहितः । न च तत्कालानुष्ठानं सम्भवेद् यदि प्रतिकर्माधानं क्रियेत । स्वकाले तु कृतस्याधानस्य सकलकर्मसम्बन्धः सम्भवति । तस्मात् सऋदेव तन्त्रेणानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सर्वेषामिति । 'सर्वेषां' ऐष्टिक-पाशुक-सौमिक-दार्विहौमिकानां कर्मणाम्—उपकाराय—'आधानम्' अग्न्याधानकर्म—'एकम्' एव—'तन्त्रम्' सऋदेव सर्वोपकारकत्वेन अनुष्ठितं—'स्यात्'—न तु प्रतिकर्म भेदेनानुष्ठीयेतेत्याशयः ॥ २ ॥

(३) ११।३।३-४ तन्त्रं यूपः स्यात् पशूनां त्रयाणाम्

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीय-सवनीयानुवन्ध्यास्त्रयः पशवो विहिताः । पशोश्च यूपः श्रुतः ।

(३) तत्र संशयः—किं त्रयाणां पशूनामेक एव यूपस्तन्त्रमुत प्रतिपशु भिन्न इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अग्नीषोमीये प्रत्यक्षश्रुतो यूपः । इतरयोस्त्वतिदेशेन

मात तस्मात् प्रतिपशु भिन्न एव यूप इति ।

(५) सिद्धान्त —यूपस्योत्पत्तिर्नाग्नीषोमीयकाले—अपि तु तत् प्रागेव—‘दीक्षासु यूप छिनत्ति क्रीते वा राजनि’ इति भिन्न तस्य कालो विहित । तस्मादाधानवत् सर्वार्थं यूपस्य सम्भवति । तस्मादेक एव यूप त्रयाणामपि पशुना तन्त्रेणोपकरोतीति ।

एतदभिप्रेत्याह तन्त्रमिति । ‘त्रयाणाम्’ अग्नीषोमीयसवनीयानुषन्धानाम् ‘पशूनाम्’—‘यूप’—‘तन्त्रम्’ स्यात्—एक एव त्रयाणामप्युपकरोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) ११।३।५-७ तत्संस्काराश्चापि तन्त्रन्न भिन्नाः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सन्ति तत्क्षणपर्यूहणादयो यूपसंस्काराः ।

(३) तेषु सशयः—किमेते प्रतिपशु भेदभानुष्ठेया उत सकृदेव तन्त्रेणेति ।

(४) पूर्वपक्ष —पशुकालीनम्यात् संस्काराणां ते प्रत्येकपशो काले एव कर्तव्या इति भेदेनैवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्त —छेदनवत् तत्क्षणाद्यपि यूपकालीनं न पशुकालीनम् । तस्मात् त्रिपशुपि पशुषु यूपच्छेदनवत् तत्क्षणपर्यूहणादिकमपि तन्त्रेणैवानुष्ठेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तदिति । ‘तत्संस्कारा’—‘तस्य’ यूपस्य ‘संस्कारा’ तत्क्षणादयः ‘व’ अपि—‘तन्त्रम्’ तन्त्रेण सकृदेवानुष्ठेया—‘न भिन्ना’ न प्रतिपशुभेदभानुष्ठेया इत्याशयः ॥ ४ ॥

(५) ११।३।८-१२ स्वैर्वैकृत्वं स्यात् त्रयाणां पशूनाम्

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) ‘यूपस्य स्वरु करोति’ इति स्वरु श्रुतः । [‘स्वरु’ यूपकाष्ठस्य प्रथमपतितेन शकलेन निर्मितो यूपस्याखनसाधनरूपः] ।

(३) तत्र सशयः अयं स्वरु किं प्रतिपशु भिन्न उत तन्त्रम् इति ।

(४) पूर्वपक्ष —भिन्नेषु पशुषु भिन्न एव सम्पादनीयः स्वरुः । नास्ति यूपस्येव स्वरुः कश्चित् स्वकालः । यूपखनकालीनो हि सः । तस्माद् भेद इति ।

(५) सिद्धान्त —‘य’ प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्यः इत्युक्तम् । एतच्च प्राथम्यमेकस्मिन्नेन शकले सम्भवति । स च शकलो यूपकालीन एव स्यात् । तस्मात् यूपवत् तत्रैवैव सर्वान् पशुनुपकरोतीति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्वर्धिति । ‘त्रयाणाम्’ अपि—‘पशूनाम्’—‘स्वर्ध’

कृत्वं' स्वरोः एकत्वम् तन्त्रेण सर्वोपकारकत्वं—'स्यात्' । न तु पशुमे-
देन भेद इत्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ११।३।१३-१४ प्रास्येदन्त्याहे विपाणां गणस्य

(१) तन्त्रप्रसङ्गेनैव विचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे श्रूयते—'कृष्णविपाण्या कण्डूयते—नीतासु
दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविपाणां प्रास्यति' इति—कृष्णविपाण्याः प्रा-
सनम् । तच्च बोद्धकेन अहर्गणे प्राप्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—एतत् प्रासनं किमन्त्ये प्रथमे वाऽहनि विकल्पेन
कार्यमुत्तान्त्ये एवेति नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विकल्पः समबलत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रथमेऽहनि यदि प्रासनं स्यात् तर्हि अन्येषु अ-
हःसु कृष्णविपाण्या कण्डूयनं न सम्भवेत् । तस्मात् अन्येऽह्न्येव प्रा-
सनमिति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्रास्येदिति । 'गणस्य' अहर्गणसम्बन्धिनीं—'कृष्ण-
विपाणां' कण्डूयनार्थी—'अन्त्याहे' अन्त्येऽहनि—'प्रास्येत्' चात्वाले
प्राप्तिपेक्षित्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ११।३।१५ अन्त्ये बीजे वाग्विमस्य महाणम्

(१) प्रासङ्गिको विचारो वर्तते ।

(२) सन्ति राजसूये नानाबीजयुक्ता यागाः—'अग्नये गृहपतये
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां श्रीहोनां—सोमाय धनस्पतये
श्यामाकं चरम्' इत्यादि । प्रकृतौ च प्रणीताप्रणयनकाले नियमिताया वा-
चो विसर्गो हविष्कृदाहानकाले भुतः । स च वाग्विसर्गोऽत्र राजसूये
बोद्धकप्रातः ।

(३) तत्र संशयः—अथ वाग्विसर्गः किमन्त्ये प्रथमे वा हविष्कृ-
दाहानकाले कर्तव्य इति विकल्पः—उत्तान्त्ये एवेति नियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्त—अन्त्ये एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—अन्त्य इति । 'बीजे' नानाबीजयुक्ते राजसूययागे-
'वाग्विमस्य' वाङ्मन्यमनवतस्य—'महाणम्' परित्यागः—'अन्त्ये' चरमे
हविष्कृदाहानकाले एव—'स्यात्' इति नियम एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) ११।३।१६ पौरोडाशो वाग्विसर्गः पशौ चेत् ।

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) घाग्विसर्गो राजसूये कदा स्यादिति स्थितम्-अग्निपोमीय-
शौ च पशुः पुरोडाशश्चेत्युभयम् ।

(३) तत्रापि घाग्विसर्गविषये संशयः-किं पाशुककर्माङ्गहविष्कृदा-
हानकाले घाग्विसर्गः-उत पौरोडाशिककर्माङ्गहविष्कृदाहानकाले इति ।

(४) पूर्वपक्षः-पाशुककर्माङ्गहविष्कृदाहानकाले एव घाग्विसर्गः ।
पुरोडाशस्य प्रासङ्गिकत्वेन पशावनुष्ठितैरेवाङ्गैरुपकारसिद्धेरिति ।

(५) सिद्धान्तः-घाग्विमो न फलार्थः-किन्तु तत्कर्तृसंस्कारार्थः ।
तथासति पुरोडाशे यदि तद्भावः स्यात् तर्हि असंस्कृतेन कर्त्रा तदनु-
ष्ठानं प्रसज्येत । तस्मात् पश्चादुमाविपौरोडाशिकाङ्गहविष्कृदाहानकाले
एव घाग्वं विस्तृजेदिति ।

एतदभिप्रेत्याह पौरोडाश इति । 'पशौ' अग्नीपोमीयपशौ-'चेत्'
यदि हविष्कृत् स्यात् तर्हि-'घाग्विसर्गः' 'पौरोडाशः'-पौरोडाशिकहवि-
ष्कृदाहानकालिक एव स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

(६) ११।३।१७-२० साङ्गस्यादावन्ततो योगमोको

[घातिकमतेनाधिकरणप्रदर्शकः पाठः]

[आदावन्ते योगमोको प्रधाने-पाठान्तरं भाग्यमतेनाधिकरण-
प्रदर्शकम्]

(१) प्रासङ्गिको घटते ।

(२) अग्निचयनेऽग्नेययोगविमोको ध्रुवो-अग्निं युनक्ति शयसा घृते-
नेति जुहोत्यग्निमेवैतत् युनक्ति इति होमो 'योगः'-इमं स्तनं मधुमन्तं
धयायाम् इत्यग्निविमोकं जुहोति इति 'विमोकः' ।

(३) तत्र संशयः-अयमग्निविमोकः किं साङ्गप्रधानार्थः साङ्ग-
प्रधानस्य समाप्तौ कर्तव्यः-उत प्रधानमात्रार्थः प्रधानस्यैव समाप्तौ क-
र्तव्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः-'पञ्चमिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो याघानेव यज्ञस्त-
माप्नोति' इत्यनेन यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति ज्ञायते । ततश्च प्रधानार्थो योग
इति द्योत्यते । एवं च सति विमोकोऽपि प्रधानार्थ एव प्रधानस्यैवाय-
साने कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः-'अग्निं युनक्ति' इत्यादिवाक्यं योगविधायकम् ।
तत्र प्रधानसम्यग्घोटकं किमपि नोपलभ्यते । 'पञ्चमिर्युनक्ति' इत्य-
स्मिन् वाक्येऽपि सामान्याभिधायी यज्ञशब्द एव प्रयुक्तः-एवं च तत्रापि
प्रधानमात्रसम्यग्घोटकं न किञ्चिदस्ति । तस्मात् योगस्य साङ्गप्रधा-
नार्थत्वे सिद्धे विमोकस्यापि तथैवेति ।

एतदभिप्रेत्याह साहेति । 'साङ्गस्य' अद्वैत्सहितस्य, न केवलस्य-
'आदौ' 'अन्ततः' योगविमोक्तौ-'आदौ योगः अन्ते विमोक्तः' इति यथा-
क्रमं सम्यन्धः ।

तदेतद्वु चार्तिककारमतेनाधिकरणस्वरूपम् ।

भाष्यकारमतेन त्वधिकरणस्वरूपमन्यथा भवति । तत्र पूर्वोक्तयोः
पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यतिक्रमः प्रधानस्यैवादौ योगः इति पूर्वपक्षः-प्रधा-
नस्यैवान्ते विमोक्त इति सिद्धान्तः ॥ एतदनुसारी च कारिकाया अपि
पाठः क्वचिदुपलभ्यते-'आदावन्ते योगमोक्तौ प्रधाने' इति । प्रधाने एव
केवले-आदौ योग अन्ते मोक्त इति सम्यन्धः ॥ ६ ॥

(१०) ११।३।२१ सुब्रह्मण्याऽहर्गणे तन्त्रमादौ ।

(१) तन्त्रचिन्ता वर्तते ।

(२) द्वादशाहे उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानं विहितम् ।

(३) तत्र संशयः—किमेतत् तन्त्रेणाह-सु कर्तव्यमुत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रधानभेदाद् भेदेन कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—आह्वानस्य पूर्वकालीनतया तृतीयाधिकरणीययु-
पन्यायेन तन्त्रेणैवानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—सुब्रह्मण्येति । 'अहर्गणे' द्वादशाहे-'आदौ' कर्मणः
प्राक् पृथक्काले कर्तव्या या-'सुब्रह्मण्या' सुब्रह्मण्याह्वानम्-सा-'तन्त्रम्'
तन्त्रेणानुष्ठेयेति ॥ १० ॥

(११) ११।३।२२-३२ आवर्तेताह्वानमहां समूहे

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) द्वादशाह एव उपसत्कालात् अन्यत्र सुत्याकालेऽपि सुब्रह्म-
ण्याह्वानं विहितम् ।

(३) तत्र संशयः—किमिदं तन्त्रेणोक्त भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रथमसुत्यासन्निधौ कृतमपि आह्वानं तन्त्रेण सर्व-
व्यहस्सूपकरोति इति ।

(५) सिद्धान्तः—एकसुत्याकालीनेनाह्वानेन नास्त्यन्यत्रोपकारः ।
तस्माद् भेदेनाह्वानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—आवर्तेतेति । 'अहां समूहे' अहर्गणे-'आह्वानं' सुब्र-
ह्मण्याह्वानं सुत्याकालीनं-'आवर्तेत' कर्मभेदे भेदेनानुष्ठेयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ११।३।३३ देशः कर्ताऽन्यः स चान्यप्रयोगे ।

(१) तन्त्रचिन्ता वर्तते ।

(२) श्रौतेषु कर्मसु देशकर्त्रादयः सन्ति-‘समे यजेत’ ‘चत्वार ऋत्विजः’-इत्येवमादयः ।

(३) तेषु संशयः—किमप्रतिप्रयोगमन्यानि कर्त्रादीन्मुपादेयानि-उत यान्येकस्मिन् प्रयोगे उपयुक्तानि तानि वाऽन्यानि वा उपादाय प्रयोगा अनुष्ठेया इति ।

(४) पूर्वपक्षः—भोजनादौ यथा कदलीपत्रादिकमुपयुक्तं न पुनरुप-
युज्यते तथैव यान्येकस्मिन् प्रयोगे कृतोपयोगानि तेषां पुनरुपयोगो न
कार्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—यथा बलाम्पूर्वस्मिन् दिने परिहितमपि दिना-
न्तरेऽपि परिधामयोग्यं भवति तद्वदिहापि । तस्मात् एकम्प्रयोगं समाप्य
प्रयोगान्तरे कृतोपयोगानि वाऽन्यानि वा देशादीनि यथेच्छमुपादेयानीति ।

एतदभिप्रेत्याह—देश इति । ‘अन्यप्रयोगे’ एकप्रयोगसमाप्यनन्तरं
यत् प्रयोगान्तरं भवति तस्मिन्-‘देशः’ स्थानं-‘कर्ता’ अनुष्ठाता च-‘स’
पूर्वप्रयोगकर्ता पूर्वप्रयोगदेशः-‘च’ वा स्यात्-अथवा ‘अन्यः’ ताभ्यां
मित्र एव देशः कर्ता च स्यात् । अत्र न कोऽपि निधमः-स एव स्यात्
अन्य एव वा-यथेच्छं देशादिकमुपादाय प्रयोगोऽनुष्ठेय इत्याशयः ॥ तथा
च देशस्य कर्तृश्च तन्त्रमपि भवत्यतन्त्रमपीति ॥ १२ ॥

(१३) ११।३।३४-४२ पात्राणां स्वाद्धारणं सर्वकाले

(१) पूर्वविचारशेषः तद्वपधावरूपः ।

(२) देशकर्त्रोः सामान्येनान्यत्वनियमो नास्तीति स्थितम् । पात्रे-
न्विद्वांश्च विचारः ।

(३) तत्र संशयः—प्रथमप्रयोगे यानि पात्राण्युपयुक्तानि किं तान्येव
प्रयोगान्तरेऽप्युपयोज्यानि-उत पात्रान्तराण्युपादेयानि इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन नास्ति नियमः—यथेच्छं क-
र्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—‘आहिताग्निमिर्दहन्ति यक्षपात्रैश्च’ इति मरणान-
न्तरं पात्राणां प्रतिपत्तिरुक्ता तेषामामरण धारणीयत्व द्योतयति । एवं च
त्यागानर्हत्वात् पात्राणामुपयोगः सर्वेषु प्रयोगेषु न्याय्यः । तस्मात्तान्येव
पात्राण्युपयोज्यानि-इति नियम एव । एवं च पात्राणामस्ति तन्त्रमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पात्राणामिति । ‘पात्राणां’ यज्ञियानां-‘सर्वकाले’
‘आमरणं’-‘धारणं’ यत्नेन रक्षणं-‘स्यात्’ कर्तव्यम् । तस्मात् प्रयोगान्तरेषु
तान्येवोपयोज्यानीति नियम इत्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) ११।३।४३-४५ तेषामग्न्याधानतो धारणं स्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पात्राणां धारणमावश्यकम्—तस्य चोत्तरोऽवधिः मरण-
मिति स्थितम् । प्रथमावधिविषये

(३) संशयः—कदा आरभ्य पात्राणां धारणम्—किं पौर्णमासीमा-
रभ्य उत अग्न्याधानमारभ्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौ-
र्णमासीमारभ्य धारणमिति ।

(५) सिद्धान्तः—आधानकाले पवमानेष्टिषु भवन्ति पात्राण्यो-
दकप्राप्तानि । तस्मादाधानकालमारभ्यैव धारणम् । अन्यथा आधानपौर्ण-
मास्योर्मध्ये यजमानस्य मरणे पात्रामावात् पात्रैस्सह दाहो न सम्भ-
वेदिति ।

एतदभिप्रेत्याह—तेषामिति । 'तेषाम्' पात्राणां—'धारणं'—'अग्न्या-
धानतः' अग्न्याधानमारभ्य—स्यात्—आमरणमिति ॥ १४ ॥

(१५) ११।३।४६-५२ प्राजापत्याः सर्वसोमोपरिष्ठात्

(१) तर्कप्रसङ्गेनानुष्ठानकालविचारः ।

(२) प्राजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य भ्रूयते—'उपरिष्ठात् सोमानां
प्राजापत्यैश्चरन्ति' इति । प्रयोगक्रमश्चेत्यम्—तृतीयसवने प्रथमम् आर्भक्षः
पथमानः—ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्तः शस्त्रयस्तः सोमाः—ततोऽशस्त्रियु अ-
वशिष्टेषु सोमग्रहेषु अग्निष्टोमसाम्नः ऊर्ध्वम् उक्थ्यादयः सोमवि-
कारा इति ।

(३) एवं क्रमे सति प्राजापत्यप्रचारविषये भवति संशयः—किम्-
यम्प्रचारः सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात् भवति—उत उक्तानां त्रयाणां का-
लानामन्यतमे काले इति ।

(४) पूर्वपक्षः—आर्भक्षकाले स्यात्—प्रकृतौ हि स एव प्रचारका-
लः ॥—अथवा शस्त्रयतां वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरिष्ठात् स्यात्—॥
अथवा अग्निष्टोमसाम्नोऽन्ते स्यात्—तस्यैव विकृतिकालत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—अविशेषमेव वचनं भ्रूयते । तस्मात् प्राकृतानां
वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यपशुप्रचार इति ।

एतदभिप्रेत्याह—प्राजापत्या इति । 'सर्वसोमोपरिष्ठात् सर्वेषां प्रा-
कृतानां वैकृतानां च सोमानाम् उपरिष्ठात्—'प्राजापत्याः' पशवः—प्रचा-
रिताः स्युरिति शेषः ॥ १५ ॥

(१६) ११।३।५३-५४ उत्कृष्येरन् देवताः सूक्तवाके ।

५९ मी० नु०

(१) तन्त्रप्रसङ्गेन देवतोत्तर्यविचारः ।

(२) ज्योतिष्टोमे सवनीयपशुस्तन्त्री, सवनीयपुरोडाशः प्रसङ्गो । तस्मिन् पुरोडाशे देवता आह्वाताः—'भृञ्जञिन्द्राय, हरिषते धाना', पूषण्यते कर्ममम्' इत्यादिना । सवनीयपशोश्चानुयाजा उत्कृष्यन्ते । उत्कृष्टेषु चानुयाजेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाकोऽप्युत्कृष्यते । तस्मिन्धो-
त्कृष्टे सूक्तवाके देवतावाचीनि पदानि प्रयोक्तव्यानि ।

(३) तत्र संशयः—किं पशुसम्बन्धिसूक्तवाकोत्कर्षेण पुरोडाशस-
म्बन्धिदेवतावाचकपदानामुत्कर्षो भवति न वेति ।

(४) पूर्णपक्षः—न भवत्युत्कर्षः—तासां देवतानां पश्वनङ्गत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—सूक्तवाकमन्तरेण पृथगुच्चरितानां पौरोडाशिक-
देवतावाचिपदानामन्वयो न स्यात्—सूक्तवाके त्वस्त्यन्वयः । तस्माद्व-
स्त्युत्कर्ष इति ।

एतदभिप्रेत्याह—उत्कृष्टेरनिति । 'सूक्तवाके' उत्कृष्टे सति—'देवताः'
पौरोडाशिकदेवतावाचिशब्दा—'उत्कृष्टेरन्' इति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ -

अस्मिन् पादे भाष्यकारेण सम्बन्ध

प्रोक्ता न्याया धीमता पोडशैव ॥

स्फष्टम् ।

इत्येकादशस्य तृतीयः ।

अथैकादशस्य चतुर्थः पादः ।

[आवापप्रपञ्चः]

(१) ११।४।१-३ श्रुतिभेदे तन्त्रभेदः

(१) तन्त्रचिन्ता पर्यवसिता । आवापचिन्तेदानीं प्रपञ्चयते ।

(२) राजसूये ध्रुयन्ते अनुक्तदेशकालानि प्रधानानि—'अष्टावैष्णव
एकादशकपालः—येन्द्रावैष्णवश्चतस्रः' इत्यादीनि ।

(३) तत्र संशयः—एतेषु अह्नामनुष्ठानं किं तन्त्रेणोत भेदेनेति ।

(४) पूर्णपक्षः—हस्तस्य राजसूयस्य फलेभ्येनैतेऽप्येकफलकाः ।
तेन तन्त्रमेवेति ।

(५) अस्मिन् चैतेषु दक्षिणामेदस्तेन च कर्तृभेदः । तस्माद् भेदेन-
यानुष्ठानमह्नामिति ।

एतदभिप्रेत्याह—भूतीति । 'श्रुतिभेदे' 'श्रुतिः' दक्षिणा तस्याः 'भेदे'

सति-‘तन्त्रभेदः’ ‘तन्त्राणाम्’ अङ्गानाम् ‘भेदः’ भेदेनानुष्ठानं-स्यादिति शेषः ॥ १ ॥

(२) ११।४।४-८ नृत्विग्भेदो नृपक्रतौ ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) राजसूये एव पुनः

(३) संशयः—उपक्रमे ये कर्तारस्त एवान्तर्पर्यन्तमुतान्ये इति ।

(४) पूर्वपक्षः—य एवादौ त एवान्तर्पर्यन्तमिति नास्ति नियमः । दक्षिणाभेदः श्रूयते । एवं च सति यथा दक्षिण्या यः क्रीतः स तायदेव कर्मानुष्ठास्यति, इतरस्मिन्स्तु कर्मण्यन्यः कर्ता भविष्यति इति ।

(५) सिद्धान्तः—‘अनेन कर्मसमुदायेन राजसूयाख्येन मां याजय’ इत्येवं यजमानेन वृत्तत्वात् आसमाप्तेस्त एव कर्तारः । ईदृशमेव च घरणं न्याय्यम्-समुदायस्यैकफलकत्वात् । प्रतिकर्मपृथग्घरणे च वृथा गौरवं स्यात् । दक्षिणाभेदस्तु कर्मभेदेऽपि सम्भवति । तस्मात्त एव कर्तार इति नियम इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नेति । ‘नृपक्रतौ’ राजसूये-‘ऋत्विग्भेदः’ ऋत्विजां वृत्तानां भेदः-‘न’ भवति । तस्माद् य एवादौ कर्तारस्त एवान्तर्पर्यन्तं कर्तार इत्याशयः ॥ २ ॥

(३) ११।४।९-११ अवेष्टौ न कृतौ तन्त्रम्

(१) आघ्रापोदाहरणम् ।

(२) सन्ति राजसूयेऽवेष्टय एवमाज्ञाताः—‘आग्नेयमष्टाकपाल नि-
र्धपति, हिरण्यं दक्षिणा-पेन्द्रमेकादशकपालम्, ऋपभो दक्षिणा-घैश्वदेवं
चरुम्, पिशङ्गो पष्ठौही दक्षिणा-मैत्रावरुणोमामिक्षाम्, वशा दक्षिणा-
यार्हस्पत्यं चरुम्, शितिपृष्ठो दक्षिणा’ इति ।

(३) तत्र सन्देहः—अवेष्टिष्वङ्गानामनुष्ठानं तन्त्रेणोत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रयोगक्यात् कर्मक्यम् । तस्मात्तन्त्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उत्पत्तिवाक्ये दक्षिणाभेदस्य श्रुतत्वात् प्रयोग-
भेदः । तस्माद् भेदेनाङ्गानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—अवेष्टाविति । ‘अवेष्टौ’ यागे-‘कृतौ’ प्रयोगे, अनुष्ठाने-
‘तन्त्रम्’ ‘न’-भवतीति शेषः । तस्मादङ्गानाम्भेदेनैवानुष्ठानमवेष्टाविरया-
शयः ॥ ३ ॥

(४) ११।४।१२-१५ पवमानेष्टितन्त्रता ।

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) सन्त्याधाने पवमानेष्टयः—‘अग्नये पवमानायाष्टांकपालं निर्वपेत्-अग्नये पाचकाय-अग्नये शुचये’ इति ।

(३) तत्र संशयः—एतासु किमङ्गानां तन्त्रमुत भेद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—एवं हि वचनं भवति—‘यः कामयेत-उत्तरं वसो-यान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निष्प्याथ पाचकाय शुचये चोत्तरे हविषो समानार्हविषो निर्वपेत्’ इति । अत्र च स्पष्टं भेदेनानुष्ठानमुच्यते । तस्मादु भेदेनानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—त्रिभिर्हविर्मिः साध्यस्याग्नेरेकत्वात् देशाद्यभेदाच्च तन्त्रेणैवानुष्ठानमिति । उदाहृतं च वचनं काम्यपवमानेष्टिपरम् । तस्मादग्नयेऽनुष्ठाने तन्त्रमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—पवमान इति । ‘पवमानेष्टौ’ ‘तन्त्रता’ तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानं स्यादिति शेषः ॥ ४ ॥

(५) ११।४।१६-२३ स्वस्थानवृद्धिर्दोसादेः

(१) प्राप्तापोदाहरणम् ।

(२) अस्ति द्वादशाहः—‘द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्’ इति । तत्र एकैकमहः पृथक् कर्म । तस्मिन् च सदीप्तस्य सोपसत्कस्य सत्तुत्यस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिविष्टानामुपसदां दीक्षाणां च प्राकृतसङ्ख्यायाधनाय पृथग् द्वादशत्वं धृतम् ‘द्वादश दीक्षाः द्वादशोपसदाः’ इति ।

(३) तत्र संशयः—किं दीक्षार्थं द्वादशदिनानि-उपसदर्थं द्वादशसुत्यार्थमेकम्—इति पञ्चविंशतिरेकस्मिन्नहर्योगे । एवं च द्वादशाहे द्वादशया आवृत्त्या शतत्रयं सम्पद्यते-उत द्वादश दीक्षाः द्वादश उपसदाः इत्यङ्गयोर्मुख्यवत् पृथग् द्वादशत्वश्रुत्या षट्त्रिंशदिनानि इति ।

(४) पूर्वपक्षः—शतत्रयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—षट्त्रिंशदिति ।

एतदभिप्रेत्याह—स्येति । द्वादशाहे-‘दीक्षादेः’ दीक्षा उपसत् इत्यादेः—‘स्वस्थाने’ एव ‘वृद्धिः’-द्वादश दीक्षाः द्वादश उपसदा इत्येवं क्रमेणैव प्राकृतसङ्ख्याविवृद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) ११।४।२४-२७ सुत्याहाह्मपृथग् भवेत् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) प्रधानात् पृथक्कालान्यङ्गानि द्वादशाहस्य विचारितानि । सन्ति च कानिचिदङ्गानि प्रधानैरपृथक्कालानि सुत्याहाङ्गानि ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेतेषां तन्त्रेणानुष्ठानमुत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—‘द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्’ इति प्रयोगैक्याव-
गमात् स्रुदेवानुष्ठानम् । तस्मात् तन्त्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—दीक्षादीन्यन्यस्मिन् कालेऽनुष्ठेयानि । सुत्याहाङ्गानि
तु प्रधानसमकालानि । तस्माद् भेदेनानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—सुत्येति । ‘सुत्याहाङ्गम्’ ‘पृथक्’ ‘भवेत्’—अस्य भेदे-
नैवानुष्ठानमित्यर्थः ॥ ६ ॥

(७) ११।४।२८-२९ गाने नाह्नां पृथग्भावः

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) उपसत्काले यत् सुब्रह्मण्याह्वानं प्रकृतावस्ति तद् द्वादशाहे चो-
दकप्राप्तम् । तस्य प्रधानकालादन्यः काल इति कृत्वा तन्त्रं पूर्वं निर्णीतं
तृतीयपादीयदशमेऽधिकरणे । इदानीमन्य ऊहकूपो विकारस्तन्त्रावाप-
पर्यवसायी विचार्यते । प्रकृतौ प्रथमोपसद्दिनमारभ्य त्रयोदशेऽहिं प्रथमसु-
त्या—चतुर्दशेऽहिं द्वितीयसुत्या—इत्येवंक्रमेण चतुर्विंशेऽहिं चरमसु-
त्या भवति । तथा च प्रकृतौ ‘चतुरहः’ इति सङ्ख्याविशिष्टेनाहःश-
ब्देन सुत्याया उपलक्षणम्—‘चतुरहे सुत्यामागच्छ मययन्’ इति हि सु-
ब्रह्मण्याह्वाने ।

(३) तत्र संशयः—विकृतियामे द्वादशाहे यदाऽयमाह्वानमन्त्रः प्रयु-
ज्यते तदा किं त्रयोदशचतुर्दशादिसङ्ख्यानामूहकूपो विकारो भवति—
ततश्चाह्वानस्य द्वादशकृत्यो भेदेनानुष्ठानादावापः—उताविकृतकूपेणैव
प्रयोगस्तथा च तन्त्रमेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—अहःसङ्ख्याया ऊहनीयत्वेन विकारः ततश्च भेदे-
नानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—सुत्याकारेण द्वादशाहस्यैकत्वम् । तस्मान्नोहः ।
तस्मात्तन्त्रमेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—गाने इति । ‘गाने’ सुब्रह्मण्याह्वाने—‘ग्रहाम्’ सु-
त्याह्वानाम्—‘पृथग्भावः’ भेदेनानुष्ठानं—‘न’ भवति—अपि तु तन्त्रेणैव-
ति भावः ॥ ७ ॥

(८) ११।४।३० कुम्भ्येका पशुसंहतौ ।

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) याजपेये सन्ति सप्तदश प्रजापत्याः पशवः । अपेक्ष्यन्ते च
तत्र कुम्भीशूलादयः ।

(३) तत्र सन्देहः—किं कुम्भीशूलादीनां प्रतिपशु मेद उत तन्त्रमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पशवज्ञानां भिन्नत्वाद् भिन्नाः स्युरिति ।

(५) सिद्धान्तः—एकैव कुम्भी शूलं वा—सर्वपशूनां ध्रुपेणादौ प्रभवति । तस्मात्तन्त्रमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—कुम्भीति । 'पशुसंहतो' अनेकपशूनां समूहेऽपि—'कुम्भी'—'एका' एवं—तस्मात्तन्त्रमभिप्रेत्याशयः ॥ ८ ॥

(९) ११।४।३१-३२ एकैव भिन्नदेवत्ये

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सन्येकादशिनाः पशवो भिन्नदेवताकाः ।

(३) तत्र सशयः—अत्रापि कुम्भ्यास्तम्बमुत भेद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकत्वे सति सम्प्रदानदेवतानां साङ्कर्यप्रसङ्गात् भिन्नैव कुम्भी प्रतिपदिषति ।

(५) सिद्धान्तः—विह्वकरणमात्रेण साङ्कर्यनियारणस्य सुकरत्वात् लाघवात् एकैव कुम्भी इति ।

एतदभिप्रेत्याह—'भिन्नदेवत्ये' भिन्नदेवताकेऽपि पशौ—'एका एव' कुम्भीति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) ११।४।३३-३६ वसार्थमपि नो पृथक् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) एकादशिनेष्वेव पशुषु वसाहोमे—

(३) सशयः—वसाकरणे किं प्रतिपशु भिन्ना कुम्भी—उतैष्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—पश्यङ्गवत् वसासु विह्वकरणासम्भवेन साङ्कर्यं दुर्धारं यदि एकैव कुम्भी स्यात् । तस्माद् भिन्नैव कुम्भी प्रतिपदिषति ।

(५) सिद्धान्तः—वसाहोमः प्रतिपत्तिरूपः । अतो नायं द्रव्यप्रयोजकः । तथा च सति कुम्भीभेदप्रयोजकत्वं दूरापेतम् । तस्मादेकैव कुम्भीति ।

एतदभिप्रेत्याह—वसेति । 'वसार्थम्' वसाहोमार्थम् 'अपि'—'नो' न 'पृथक्' प्रतिपशु भिन्ना कुम्भी इति शेषः—अपि त्वेकैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

(११) ११।४।३७-३८ जातिभेदे पृथक् कुम्भी

(१) पूर्वाधिकरणानामपवादः ।

(२) एकादशिनाः पशवो यदा भिन्नजातीया भवन्ति—

(३) तदा संशयः—किं कुम्भी एका उत भिन्ना इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनैकैवेति ।

(५) सिद्धान्तः—अवेरद्धानि शीघ्रं पच्यन्ते, अजाह्नानि तु विलम्बे-
न । ततश्च साहित्यासम्भवात् भिन्ना कुम्भी कर्तव्येति ।

एतदभिप्रेत्याह—जातीति । 'जातिभेदे' भिन्नजातीयेषु पशुषु—'कु-
म्भी' 'पृथक्' प्रतिपशुभिन्ना भवति—तस्मादावाप इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ११।४।३९-४१ कपालेषु न तन्त्रता ।

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) अस्यश्वप्रतिग्रहेष्टिः । तत्र श्रूयते—'वायतोऽश्वान् प्रतिगृ-
हीयात् तावतो वारुणाश्चतुष्कपालान् निर्वपेत्' इति ।

(३) तत्र कपालविषये संशयः—किं दीर्घेषु चतुष्कपालेषु सर्वे-
षाम्पुरोडाशानां अणं भवति तथाच कपालचतुष्कस्य सर्वैः पुरोडाशै-
स्तन्त्रेण सम्यग्ध उत प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन तन्त्रम्—इत्य-
ष्टमेऽधिकरणे निर्णीतं तथैवात्रापि तन्त्रमेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ हि प्रतिपुरोडाशं कपालो भिद्यते तदेव
द्याघ्नं चोदकप्राप्तम् । तस्मात् प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति ।

एतदभिप्रेत्याह—कपालेष्विति । 'कपालेषु' चतुषु—'तन्त्रता' एक-
स्यैव चतुष्कस्य तन्त्रेण सर्वैः सम्यग्धः—'न' भवति—अपि तु प्रतिपुरो-
डाशं भेद एव कपालचतुष्टयस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

(१३) ११।४।४२-४३ अवघाते सकृन्मन्त्रः

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) 'अघरक्षो दियः सपत्नं वप्यासम्—इत्यवहन्ति'—इत्यवघात-
मन्त्रो विहितः ।

(३) तत्र संशयः—किमवघाते प्रतिग्रहारमाघर्तनीयोऽयमन्त्र उत
सकृदेव पठनीय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अवघातस्य ग्रहारूपत्वात् ग्रहाराणां च भिन्ना-
स्यात् प्रतिग्रहारमाघृत्तिर्मन्त्रस्येति ।

(५) सिद्धान्तः—तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तग्रहाराभ्यासरूपस्यावघात-
स्य एककर्मत्वात् तत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव
पाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अवघात इति । 'अवघाते' विनियुक्तः—'म-
न्त्रः'—'सकृत्' एव पठनीयः—न प्रतिग्रहारमाघर्तनीयः इति भावः ॥ १३ ॥

(१४) ११।४।४४ नानावीजे पृथक् पृथक् ।

(५) सिद्धान्तः—एकैवं कुम्भी शलं वा—सर्वपशूनां भक्षणा-
दौ प्रभवति । तस्मात्तन्त्रमिति ।

एतद्विप्रेत्याह—कुम्भीति । 'पशुसंहतौ' अनेकपशूनां समूहेऽपि—
'कुम्भी'—'एका' एव—तस्मात्तन्त्रमत्रेत्याशयः ॥ ८ ॥

(९) ११।४।३१-३२ एकैव भिन्नदेवत्ये

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) सन्त्येकादशिनाः पशवो भिन्नदेवताकाः ।

(३) तत्र संशयः—अत्रापि कुम्भ्यास्तन्त्रमुत भेद इति ।

(४) पूर्वेपक्षः—एकत्ये सति सम्प्रदानदेवतानां साङ्ख्यप्रसङ्गात् मि-
न्नैव कुम्भो प्रतिपश्चिवति ।

(५) सिद्धान्तः—चिह्नकरणमात्रेण साङ्ख्यनिवारणस्य सुकरत्वात्
लाघवात् एकैव कुम्भी इति ।

एतद्विप्रेत्याह—'भिन्नदेवत्ये' भिन्नदेवताकेऽपि पशौ—'एका एव'
कुम्भीति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) ११।४।३३-३६ वसार्थमपि नो पृथक् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) एकादशिनेष्वेव पशुषु वसाहोमे—

(३) संशयः—वसाकरणे किं प्रतिपशु भिन्ना कुम्भी—उतै-
ववेति ।

(४) पूर्वेपक्षः—पश्यद्भवत् वसासु चिह्नकरणासम्भवेन सा-
ङ्ख्यं दुर्वारं यदि एकैव कुम्भी स्यात् । तस्माद् भिन्नैव कुम्भी
प्रतिपश्चिवति ।

(५) सिद्धान्तः—वसाहोमः प्रतिपत्तिरूपः । अतो नायं ब्रह्मप्र-
योजकः । तथा च सति कुम्भीभेदप्रयोजकत्वं बुरापेतम् । तस्मादेकैव
कुम्भीति ।

एतद्विप्रेत्याह—वसेति । 'वसार्थम्' वसाहोमार्थम् 'अपि'—'नो'
न 'पृथक्' प्रतिपशु भिन्ना कुम्भी इति शेषः—अपि त्वेकैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

(११) ११।४।३७-३८ जातिभेदे पृथक् कुम्भी

(१) पूर्वाधिकरणानामपवादः ।

(२) एकादशिनाः पशवो यदा भिन्नजातीया भवन्ति—

(३) तदा संशयः—किं कुम्भी एका उत भिन्ना इति ।

(४) पूर्वेपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेनैकैवेति ।

(५) सिद्धान्तः—अवेरङ्गानि शीघ्रं पच्यन्ते, अजाङ्गानि तु विलम्बे-
न । ततश्च साहित्यासम्भवात् भिन्ना कुम्भी कर्तव्येति ।

एतदभिप्रेत्याह—जातीति । 'जातिभेदे' भिन्नजातीयेषु पशुषु—'कु-
म्भी' 'पृथक्' प्रतिपशुभिन्ना भवति—तस्मादावाप इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) ११।४।३९-४१ कपालेषु न तन्त्रता ।

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) अस्यश्वप्रतिग्रहेष्टिः । तत्र श्रूयते—'यावतोऽश्वान् प्रतिगृ-
हीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्यपेत्' इति ।

(३) तत्र कपालविपर्ये संशयः—किं दीर्घेषु चतुष्कपालेषु सर्वे-
षाम्पुरोडाशानां भ्रपणं भवति तथाच कपालचतुष्कस्य सर्वैः पुरोडाशै-
स्तन्त्रेण सम्यन्ध उत प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या महस्येन तन्त्रम्—इत्य-
ष्टमेऽधिकरणे निर्णीतं तथैवात्रापि तन्त्रमेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ हि प्रतिपुरोडाशं कपालो भिद्यते तदेव
चात्र चोदकप्राप्तम् । तस्मात् प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति ।

एतदभिप्रेत्याह—कपालेष्विति । 'कपालेषु' चतुषु—'तन्त्रता' एक-
स्यैव चतुष्कस्य तन्त्रेण सर्वैः सम्यन्धः—'न' भवति—अपि तु प्रतिपुरो-
डाशं भेद एव कपालचतुष्टयस्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

(१३) ११।४।४२-४३ अवघाते सकृन्मन्त्रः

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) 'अवरक्षो दियः सपरं वध्यासम्—इत्यवहन्ति'—इत्यवघात-
मन्त्रो विहितः ।

(३) तत्र संशयः—किमवघाते प्रतिग्रहारमावर्तनीयोऽयमन्त्र उत
सकृदेव पठनीय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अवघातस्य ग्रहारूपत्वात् ग्रहाराणां च भिन्ना-
स्यात् प्रतिग्रहारमावृत्तिर्भन्त्येति ।

(५) सिद्धान्तः—तदुलनिष्पत्तिपर्यन्तग्रहाराभ्यासरूपस्यावघात-
स्य एककर्मत्वात् तत्र विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव
पाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह—अवघात इति । 'अवघाते' विनियुक्तः—'म-
न्त्रः'—'सकृत्' एव पठनीयः—न प्रतिग्रहारमावर्तनीयः इति भावः ॥ १३ ॥

(१४) ११।४।४४ नानाबीजे पृथक् पृथक् ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) अस्ति राजसूये नानावीजेष्टिः । तत्र श्यामाकादयो नानावीजाः । तेष्वयथातः प्राप्तः समन्त्रकः ।

(३) तत्र सन्देहः—किम्मन्त्रः सकृत्पठितः सर्वेषां बीजानामवधा-
तमुपकरोत्युत प्रतियोजमावर्तनीय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिरणन्यायेन सकृदेव मन्त्रपाठ इति ।

(५) सिद्धान्तः—बीजानां भेदेऽवधातानामपि भेदः । तथा सति प्रत्यवधातं मन्त्र आवर्तनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह—नानेति । 'नानावीजे' नानावीजद्रव्यकेष्टौ—'पृथक् पृथक्' प्रतियोजम्भेदेन—मन्त्रः पठनीय इति शेषः । अतो नात्र मन्त्र-
मित्याशयः ॥ १४ ॥

(१५) ११।४।४५-४६ निर्वापादौ पृथग्मन्त्रः

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) वक्ष्यपूर्णमासयोः निर्वापस्यावृत्तिराम्नाता—'चतुरो मुष्टीर्नि-
र्वापति' इति । तथा वेदिस्तरणस्यापि—'त्रिधा तु पञ्चधा तु वेदि स्तर्या-
ति' इति । एवमन्यत्रापि । निर्वापादौ च मन्त्रोऽपि पठनीयत्वेन
विहितः ।

(३) तत्र संशयः—किमप्रतिनिर्वापं मन्त्र आवर्तनीय उत सकृदेव
पठनीय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—त्रयोदशाधिकरणन्यायेन सकृदेव मन्त्रपाठः इति ।

(५) सिद्धान्तः—समन्त्रकेण प्रथममुष्टिनिर्वापेण संस्कृता ये तण्डु-
लास्तेभ्योऽप्ये तण्डुला अपि मुष्टयन्तरनिर्वापेण संस्कारमपेक्षन्ते । न च
मन्त्रोच्चारणं विना ॥ संस्कारः सम्पद्यते । तस्मात् प्रतिनिर्वापमन्त्र-
पाठः । एवमन्यत्राप्येति ।

एतदभिप्रेत्याह निर्वापेति । 'निर्वापादौ' निर्वापे स्तरणे इत्यादौ—
'मन्त्रः' 'पृथक्' प्रतिनिर्वाप भेदेन पठनीय इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) ११।४।४७-४८ मन्त्रो वेशुषणे सकृत् ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) वेधास्त्रिः प्रोक्षणं विहितं । तत्र च विहितो मन्त्रः 'वेदिरसि'
इत्यादिः ।

(३) तत्र संशयः—किमयमन्त्रस्त्रिः पठनीय उत सकृदेवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रोक्षणक्रियाया आवृत्तौ मन्त्रोऽप्यावर्तनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः—संस्कार्याया विद्याया एकत्वात् समन्त्रकप्रथमप्रोक्त-
णेनैव तत्संस्कारे सिद्धे पुनर्मन्त्रपाठो व्यर्थः । प्रोक्षणावृत्तिस्तु धाच-
निकी । तस्मान्न मन्त्रस्यावृत्तिः ।

एतदभिप्रेत्याह—मन्त्र इति । 'वेद्यक्षणे' वेद्याः प्रोक्षणे त्रिः कर्तव्ये-
'मन्त्रः' 'सकृत्' एव पठनीय इति शेषः ॥ १६ ॥

(१७) ११।४।४९-५० सकृत् कण्डूयने मन्त्रः

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) ज्योतिष्टोमे 'कृष्णविषाणया कण्डूयते' इति विहिते कण्डूयने
'सुपिप्पलाभ्य' इत्यादिर्मन्त्रो विहितः ।

(३) तत्र सन्देहः—युगपद् यदा अनेकेषु अङ्गेषु कण्डूतिरुत्पद्यते
तदा किमप्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिरुत सकृदेव मन्त्रपाठ इति ।

(४) पूर्वपक्षः—मन्त्र आवर्तनीयः—कण्डूयितव्यानामङ्गानामने-
कत्वात् इति ।

(५) सिद्धान्तः—मन्त्रोऽयं नाङ्गशेषोऽपि तु कण्डूयनशेषः । बहुष्व-
प्यङ्गेषु कण्डूयनकर्म त्वेकमेव । तस्मात् सकृदेव मन्त्रपाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह सकृदिति । 'कण्डूयने' 'मन्त्रः' 'सकृत्' एव पठनीय
इति शेषः ॥ १७ ॥

(१८) ११।४।५१ मन्त्रः स्वप्नादिके सकृत् ।

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) दीक्षितस्य स्वप्ननद्युत्तरणवृष्ट्यादिदर्शननिमित्तको मन्त्रजपो
विहितः ।

(३) तत्र सन्देहः—यत्रानेकवारं स्वापः—उत्तरणीया नदी वा बहु-
ज्योतस्का—वृष्टिश्चानेकशः—इत्येवंक्यास्वयस्यास्तु किं तत्तन्निमित्तको मन्त्र-
जप आवर्तनीयः उत सकृदेव कर्तव्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—निमित्तबहुत्वेन नैमित्तिकबहुत्वं न्याय्यम् । तस्मा-
न्मन्त्रजप आवर्तनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः—रात्रिगतां कृत्वा निद्रामुदिश्य हि मन्त्रो विहितः
तस्मात् सकृदेव जप इति । एवमितरत्रापीति ।

एतदभिप्रेत्याह मन्त्र इति । 'स्वप्नादिके' स्वप्ने नदीतरणे इत्येवंकृ-
पाणां निमित्तानां बहुत्वेपि तन्निमित्तको 'मन्त्रः' मन्त्रजपः—'सकृत्' एव
कार्यो न त्वावर्तनीय इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(१९) ११।४।५२ प्रयागे च सकृन्मन्त्रः

(१) तन्त्रोदाहरणम् ।

(२) दीक्षितस्य प्रस्थितस्य प्रयाणमन्त्रः—'भद्रादभिधेयः प्रेहि' इति ।

६० मी० नु० .

(३) तत्र सन्देहः—किं विधामे विधामे पुनः प्रस्थितेन मन्त्र आ-
घर्तनीय उतादावेध सकृत् पठनीय इति ।

(४) पूर्णपक्षः—विधामभेदेन प्रस्थानस्यापि भिन्नत्वात् मन्त्र आ-
घर्तनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रथमप्रस्थानादारभ्य पुनः प्रवेशपर्यन्तं प्रस्थान-
क्रियाया एकत्वात् सकृदेवादौ मन्त्रपाठः इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रयाण इति । 'प्रयाणे' प्रस्थाने—'च'—'मन्त्रः'—'सकृत्'
पठनीयः, नाघर्तनीय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

(२०) ११।४।५३-५४ मन्त्रस्तूपरवे पृथक् ।

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) सन्ति ज्योतिष्टोमे पीठपादचतुष्टयाकारा वाहुमात्रज्ञाता उप-
र्यनामकाः चत्वारो ज्ञाताः । अस्ति च तदीयखननमन्त्रः—'रत्नोद्गणो य-
द्गह्नो वैष्णवान् खनामि' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमप्रतिज्ञातं मन्त्र आघर्तनीय उत सकृन्मन्त्रपाठ इति ।

(४) पूर्णपक्षः—बहुवचनं मन्त्रे श्रूयते । तस्य प्रतिज्ञातमावृत्तौ ना-
न्ययः । तस्मात् सकृत् पाठः इति ।

(५) सिद्धान्तः—एकस्मिन्नपि बहुवचनमादरार्थं भवति । ज्ञेयाश्च
ज्ञाता भिन्नाः । तस्मात् खननभेदेन खननमन्त्र आघर्तनीय इति ।

एतदभिप्रेत्याह मन्त्र इति । 'उपरवे' उपर्यनामके ज्ञातचतुष्टये ख-
ननीये—'मन्त्रः' खननमन्त्रः—'पृथक्' ज्ञातभेदेन आघर्तनीय इत्यर्थः ॥ २० ॥

(२१) ११।४।५५-५७ नाधिगोस्तन्त्रता कार्या

(१) आवापोदाहरणम् ।

(२) प्राजापत्येषु पशुष्वस्ति अधिगुप्रथममन्त्रः—'दैव्याः शमितार' इति ।

(३) तत्र संशयः—किमस्य मन्त्रस्य पशुभेदेऽपि सकृत्प्रयोग उत
प्रतिपश्यावृत्तिरिति ।

(४) पूर्णपक्षः—सर्वेषां पशूनां सहोपक्रमस्यानुग्रहाय सकृदेव मन्त्रः
पठनीयः । तस्मात्तन्त्रमिति ।

(५) सिद्धान्तः—पशनामालम्भे नास्ति साहित्यम् । तस्मात् का-
लभेदेन न तन्त्रेण सकृन्मन्त्रपाठोऽपि त्वावृत्तिरेवेति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अधिगोः' अधिगुप्रथममन्त्रस्य 'तन्त्रता' सकृ-
त्प्रयोगः—'न कार्या'—अपि त्वावृत्तिरेवेत्याशयः ॥ २१ ॥

न्यायास्त्वत्रैकविंशतिः ।

स्पष्टम् ।

इत्येकादशस्य चतुर्थः ।

इत्येकादशाध्यायः समाप्तः ।

अथ द्वादशाध्यायः ।

[प्रसङ्ग-तन्त्रि-समुच्चय-विकल्प-निरूपकः ।

प्रथमः पादः ।

(प्रसङ्गविचारः)

(१) १२।१।१-६ अङ्गपुरोडाश उपैति पाशुकम्

(१) तन्त्रं द्वयोद्देशकत्वादेकादश उदीरितम् ।

प्रसङ्गोऽन्योद्देशकत्वाज्जघन्यः सन्नयोच्यते ॥

एकादशाध्याये तन्त्रावापलक्षणं व्याख्यातम् । प्रसङ्गलक्षणमिदानीं व्याख्यायते । अन्यत्र कृतस्य अन्यत्रापि प्रसक्तिः 'प्रसङ्गः'—यथा प्रासादे कृतेन दीपेन राजमार्गेऽपि प्रकाशकरणम् ॥ एवंरूपस्य प्रसङ्गस्योदाहरणं प्रदर्शयते ।

(२) अस्यग्रीवोमीयः पशुः पुरोडाशश्च—'अग्रीवोमीयस्य धपया प्रचर्य अग्रीवोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्' इति ॥ तत्र पशो चोदकप्राप्तानि प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयान्ते ।

(३) तत्र सम्भेदः—पशौ कृतान्यङ्गानि पुरोडाशेऽप्युपकुर्वन्ति—उत पुरोडाशेऽन्यान्यनुष्ठेयानीति ।

(४) पूर्वपक्षः—भिन्नविधिवोधितेष्वङ्गावृत्तेरौचित्येन पशुविहिताङ्गैः पुरोडाशोपकारस्यासम्भवात्तत्र पृथक् तदङ्गान्यनुष्ठेयानीति ।

(५) सिद्धान्तः—पाशुकतन्त्रमध्ये पुरोडाशविधानस्या प्रसङ्गसाधनात्पशुप्रयोगेण पुरोडाशापूर्वोपकारसिद्धिः । तस्मात् पश्वङ्गैरेव प्रयाजादिभिः पुरोडाशसिद्धौ न तत्राङ्गान्तरापेक्षेति ।

एतदभिप्रेत्याह—अङ्गमिति । 'पुरोडाशः' पशुपुरोडाशः—'पाशुकम्' पशौ कृतम्—'अङ्गम्' प्रयाजादि—'उपैति' शृङ्गाति—तेनैवाङ्गेनोपकृतो नान्यदङ्गमपेक्षते इत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) १२।१।७ तत्राज्यभागाद्यधिकं च किञ्चन ।

(१) पूर्वाधिकरणत्वेः ।

(२) 'न तौ पशो करोति' इति पशावाज्यभागनिषेधे पूर्वाधिकरणसिद्धेन प्रसङ्गेन पशुपुरोडाशे तयोः प्रसक्तिर्नास्ति । तस्मात्—

(३) संशयः—पशुपुरोडाशे आज्यभागः कर्तव्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पशौ न स्त आज्यभागौ । ततश्च पुरोडाशे तत्प्रापकस्य चोदकं क्षुप्तम् । तस्मात् पुरोडाशे आज्यभागौ न कर्तव्याविति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रसङ्गेन चोदकं न याच्यते । तस्मात्कर्तव्यावेधान्य-
भागौ पशुपुरोडाशे इति ।

एतदभिप्रेत्याह तत्रेति । 'तत्र' पशुपुरोडाशे—'किञ्चन' किञ्चित्—'अ-
धिकम्' पशोः प्रसङ्गेन यत् प्राप्तं तस्मादतिरिक्तम्—'आज्यभागादि'—क-
र्तव्यमिति शेषः ॥ २ ॥

(३) १२।१।८-९ सोमे न वेदिः पृथगिष्टिकर्मणाम्

(१) प्रसङ्गोदाहरणम् ।

(२) सोमे सन्ति कानिचित् कर्माणि इष्टिरूपाणि दर्शपूर्णमासप्रकृ-
तीनि । अस्ति च सोमे कृता वेदिः ।

(३) तत्र संशयः—उक्तानां कर्मणामनुष्ठानं किं सौमिक्यामेव वेद्यां
भवति—उत तदर्थं अन्या दार्शिकी वेदिः कर्तव्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—सौमिक्या वेद्याः पृथक् वेदिः दार्शिकी कर्तव्या ।
यतः सौमिकी वेदिः हविरासादनार्यायाः दार्शिक्या वेद्याः कार्यं कर्तुम-
समर्थेति ।

(५) सिद्धान्तः—सौमिक्यामेव वेद्यामिष्टोनामपि हविरासादनकार्यं
कर्तुं शक्यते । तस्मान्नास्ति वेद्यन्तरस्य प्रयोजनमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सोम इति । 'सोमे' सोमयामे—'इष्टिकर्मणाम्' सोमा-
हभूतानि दर्शपूर्णमासप्रभृतीनि यानि कर्माणि तदर्थम्—'पृथक्' सौमिक्या
वेद्या अतिरिक्ता वेदिः 'न'—कार्येति शेषः ॥ ३ ॥

(४) १२।१।१०-११ ग्रहादिभिर्नैष्टिकहोम इष्यते ।

(१) प्रसङ्गापवादः ।

(२) सोमे सन्ति प्रयुक्ता ग्रहाध्वमसाश्च । सन्ति चात्र दर्शपूर्णमा-
सप्रकृतीनि कर्माणि ।

(३) तेषु संशयः—किमुक्तेषु कर्मसु सौमिकैरेव ग्रहध्वमसैर्होमः क-
र्तव्य—उत ऐष्टिकैः पात्रैः स्रुपादिभिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन सौमिकैर्ग्रहध्वमसैरेव कर्त-
व्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—स्रुवादिभिर्यत् कर्तव्यं तद् यदि ग्रहध्वमसैर्वा कि-
येत तर्हि वैगुण्यं स्यात् । वर्तन्ते च सोमेऽपि ऐष्टिकाः स्रुपादयः । तस्मा-
देभिरेष्टिकैरेव होमः कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह ग्रहेति । 'ऐष्टिकहोमः' सोमे, यानि, दर्शपूर्णमासप्र-
कृतीनि कर्माणि तेषु यो होमः क्रियते स—'ग्रहादिभिः' सौमिकैः ग्रहध्व-
मसैर्वा—'न इष्यते'—कर्तुमिति शेषः—अपि त्वैष्टिकैरेव स्रुवादिपात्रैरित्या-
शयः ॥ ४ ॥

(५) १२।१।१२ शामित्रवह्नौ पचिरौपधस्य नो

(१) प्रसङ्गापवादः ।

(२) अस्यग्नीषोमीयः पशुः-तत्तन्त्रमध्यपाती पुरोडाशश्च । पशुश्च शामित्रेऽग्नौ पच्यते ।

(३) पुरोडाशे संशयः-कस्मिन्नग्रावयं पचनीयः-किं तस्मिन्नेव शामित्रे उतान्यस्मिन्नग्राविति ।

(४) पूर्वपक्षः-पशुतन्त्रमध्यपातित्वाच्छामित्रे एव पचनीय इति ।

(५) सिद्धान्तः-प्रकृतौ पुरोडाशस्य पचनं गार्हपत्ये विहितम् । स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः शालामुखीयनाम्नाऽभिहितः । तस्मात् वैश्व-
एयपरिहारायास्मिन्नेव शालामुखीयेऽग्नौ पाक इति ।

एतदभिप्रेत्याह शामित्रेति । 'औपधस्य' पुरोडाशस्य-'पचिः' पाकः-
'शामित्रवह्नौ' शामित्रेऽग्नौ-'नो' न भवति-अपितु शालामुखीये पथेत्या-
शयः ॥ ५ ॥

(६) १२।१।१३ सत्रे पचिः प्राजहितेऽग्निहोत्रके ।

(१) पूर्वाधिकरणप्रसङ्गेन विचारः ।

(२) अस्ति कुण्डपायिनामयनगतमग्निहोत्रम् । तत्रापि हविः-
अपणम् ।

(३) तत्र संशयः-कस्मिन्नग्नौ भवत्येतच्छ्रवणम्-किं शालामु-
खीये उत प्राजहिते इति ।

(४) पूर्वपक्षः-प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये अपणं विहितम् । शा-
लामुखीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यो भवति । स एवात्र चो-
दकेन प्राप्तः, तस्माच्छालामुखीये एव अपणमिति ।

(५) सिद्धान्तः-गार्हपत्यस्यैव 'प्राजहित' इति पूर्वाचार्याणां संज्ञा ।
तस्मात् प्राजहिते एव अपणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्र इति । 'सत्रे' कुण्डपायिनामयने यत् अग्निहोत्रं
तस्मिन् 'अग्निहोत्रके'-'प्राजहिते' एव अग्नौ-'पचिः' पाको हविष
इति शेषः ॥ ६ ॥

(७) १२।१।१४-१६ निर्वापकमर्थमनोऽन्तरम्भयेत्

(१) प्रसङ्गापवादः ।

(२) ज्योतिष्टोमे द्वेहविर्धाननामके शकटे । सन्ति चात्राहभूतानि-
देष्टिकानि कर्माणि ।

(३) तेषु संशयः-किं देष्टिककर्मसु प्रयोदयमाणानां हविषां निर्वा-
पस्तयोरेव हविर्धानशकटयोर्मवनि-उत तदर्थं शकटान्तरमुपादेयमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—तयोरेव हविर्धानशकटयोः तन्निर्वापाय शक्तत्वात् न शकटान्तरमन्वेष्टव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—हविर्धानशकटे महावेद्यां स्थापिते । निर्वापश्च गार्हपत्यात् पश्चिमे देशे भवति । तस्माद् देशमेवात्र हविर्धानशकटयोर्निर्वापः । अस्ति च तृतीयमपि शकटमुक्तम्—‘अनांसि प्रवर्तयन्ति’ इति षष्ठ्यचनभ्रुतेः । तस्माच्छकटान्तरमुपादेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह निर्वापेति । ‘निर्वापकर्मार्यम्’ ऐहिकहविषां निर्वापाय—‘अनोन्तरम्’ अन्यत् अत्र शकटं—‘अवेत्’ उपादेयमित्यर्थः ॥७॥

(८) १२।१।१७ स्यात् प्रायणीयादिषु जागृतिः पृथक् ।

(१) प्रसङ्गापवादः ।

(२) ज्योतिष्टोमे दीक्षाकाले रात्रिजागरणमाज्ञातम् । वृशपूर्णमासयोरपि औपयसध्येऽहनि एकेषामाज्ञातं तत् प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते ।

(३) तत्र संशयः—किं दीक्षाकालीनेनैव जागरणेन प्रायणीयादिषु प्रसङ्गात् उपकारसिद्धिः—उत पृथक् कर्तव्यं जागरणमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अदृष्टार्थमेव जागरणम् । तद्यान्यत्र कृतमप्यन्यत्र प्रसङ्गेनोपकरिष्यतीति पृथक् न कार्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—रक्षार्थं हि जागरणं क्रियते । अस्ति च दीक्षाप्रायणीययोः कालभेदः । तस्मात् पृथगेव जागरणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । ‘प्रायणीयादिषु’ ‘जागृतिः’ जागरणम्—‘पृथक्’ दीक्षाकालीनाजागरणात् भिन्नमेव—‘स्यात्’ इति सम्बन्धः ॥८॥

(९) १२।१।१८ पाठः पृथक् स्यात् खलु सन्निपातिनाम्

(१) तन्त्रापवादः ।

(२) वरुणप्रघासेषु द्वौ विहारौ अध्वरुं प्रतिप्रस्थाश्रोः । तत्र सन्ति केचन मन्त्राः आन्यग्रहणे प्रोक्षणे अभिमर्शने च ।

(३) तत्र संशयः—किं द्वयोर्विहारयोरित्मे मन्त्राः सङ्गत् तन्त्रेण प्रयोज्या उत भेदेनेति ।

(४) पूर्वपक्षः—एकेनैव पठ्यमानेनार्थस्मृतेकमयत्र सिद्धत्वात् सङ्गदेव पाठ इति ।

(५) सिद्धान्तः—मन्त्रा ह्यर्थस्मरणद्वारा साक्षपत्योपकारकाः । श्रूयते च मन्त्रे निर्वपामि इत्युत्तमपुरुषप्रयोगः । स चाप्ययुक्तुके पाठे न प्रतिप्रस्थातुर्लुके निर्वापं स्मारयितुमलम् । तस्मादुभयत्र पृथगेव मन्त्रस्य पाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह पाठ इति । 'सन्निपातिनाम्' अर्थस्मरणद्वारा सन्नि-
पद्योपकारकाणां मन्त्राणाम्—'पाठः' अथ्वयु प्रतिप्रस्थात्रोर्विहारयोः—
'पृथक्' भेदेनैव—'स्यात्' 'खलु'—न तन्त्रेणैकत्रैवेत्याशयः ॥ ९ ॥

(१०) १२।१।१९ न त्वादधातिः क्रतुमध्यगेष्टिषु ।

(१) बाधोदाहरणम् ।

(२) सन्ति सोमे दीक्षणीयादीनि ऐष्टिकानि कर्माणि । अस्ति तेषां
प्रकृतौ अग्न्यन्वाधानम् ।

(३) तत्र संशयः—किं दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वात् कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्निधारणार्थं हि अग्न्याधानमभवति । तच्चात्र
दीक्षणीयादिभ्यः प्राग्भवीयेन सौमिकेन विहरणेनैव सिद्धम् । तस्मान्नि-
प्रयोजनत्वाच्चास्त्यन्वाधानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'क्रतुमध्यगेष्टिषु'—'क्रतोः' ज्योतिष्टोमस्य 'म-
ध्यगाः' अन्तःपतिताः या 'इष्टयः' तासु 'तु'—'आदधातिः' अग्न्यन्वाधा-
नम्—'न'—कर्तव्यमिति शेषः ॥ १० ॥

(११) १२।१।२०-२३ सोमाङ्ग इष्टौ न पुनर्व्रतग्रहो-

(१) पूर्वाधिकरणशेषः प्रसङ्गोदाहरणरूपः ।

(२) पूर्वोक्तास्थेय इष्टिषु दार्शपौर्णमासिकं व्रतं तस्य ग्रहणमनेन
मन्त्रेण भवति—'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति' । तदेतद्ब्रतग्रहणं सम-
न्त्रकं चोदकप्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—इदं व्रतं कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वात् कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—सत्यवचनादिव्रतं सोमार्थम्पूर्वमुपेतमेव । तस्य च
सोमसमाप्तिपर्यन्तं परित्यागो नोचितः । तन्मध्यपातीष्टिषु यदि पुनरै-
ष्टिकव्रतग्रहणं समन्त्रकं भवेत् तर्हि सौमिकव्रते व्यवच्छेदः स्यात् 'चरि-
ष्यामि' इति भविष्यत्प्रयोगश्च चर्यमाणे व्रत अनन्वितः स्यात् । तस्मान्न
कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह सोमेति । 'सोमाङ्गे' ज्योतिष्टोमाङ्गभूतायाम्—'इष्टौ' दीक्ष-
णीयेष्टयादौ—'पुनर्व्रतग्रहः' चर्यमाणे सौमिके व्रते पुनरैष्टिकव्रतस्य ग्रहणं
चोदकप्राप्तमपि—'न'—कर्तव्यम् इति शेषः ॥ ११ ॥

(१२) १२।१।२४-२८ अन्वाधानमस्यां न च देवतापरम् ।

(१) दशमाधिकरणशेषः ।

(२) अन्याधानस्य अग्निधारणत्वात् सौमिकेन विहरणेनैव ता प्रसङ्गात् सिद्धं तस्मात्पुनरैष्टिकेषु न कर्तव्यं तद्व्याधानमिति दशमाधि करणे स्थितम् ।

(३) तत्रैव पुनः संशयः—मा भवतु धारणार्थस्यान्याधानस्यानुष्ठा नमैष्टिकेषु, देवतापरिग्रहार्थमपि चान्याधानं भवति । तत् भवति कर्तव्यमै ष्टिकेषु न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—देवतापरिग्रहार्थमन्याधानमन्यतोऽसिद्धम् । अ स्ति च देवतापरिग्रहार्थमन्याधानस्य दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्—‘ममा ग्ने षष्ठो विहयेष्यस्तु—इति अग्निं गृह्णाति’ इति । तस्मात् कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—देवतापरिग्रहोऽपि सिद्ध एव—‘अग्राचैष्णवमेका दशकपालं निर्वपेद्दु शीक्षिष्यमाणः’—‘यदाग्राचैष्णवमेकादशकपालं नि र्वपति देवतां पशोभयतः परिगृह्य शीकते’ इति । तस्मान्नास्ति पृथगन्या धानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह अग्न्यिति । ‘देवतापरम्’ देवताग्रहणार्थमपि—‘अन्या धानम्’—‘अस्यां’ सौमिकाङ्गभूतायामिष्टौ—‘न’—स्यादिति शेषः ॥ १२ ॥

(१३) १२।१।२९ पत्न्याश्च सन्नाह इष्टेभ्यते न वै

(१) प्रसङ्गोदाहरणम् ।

(२) पत्न्याः सन्नहनं दर्शपूर्णमासयोराम्नातम्—‘योक्त्रेण पत्नी स- ज्जहति’ इति । तदेतत् सोमाङ्गभूतास्विष्टिषु चोदकप्राप्तम् ।

(३) तत्र संशयः—एतास्विष्टिषु सन्नहनं भवति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वाद् भवत्येवेति ।

(५) सिद्धान्तः—सन्नहनमदृष्टार्थं वा स्यात् वासोधारणरूपदृष्टार्थं वा—उभयथापि सौमिकेनैव योक्तृबन्धनेन सिध्यति । तस्मात्प्रसङ्गसिद्धं सन्नहनं न पुनः कर्तव्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह पत्न्या इति । ‘इह’ सोमाङ्गेष्टौ—‘पत्न्याः’ ‘सन्नाहः’ सन्नहनम्—‘न’ ‘इष्टेभ्यते’—कर्तुमिति शेषः—प्रसङ्गेनैव सिद्धत्वादि- त्याशयः ॥ १३ ॥

(१४) १२।१।३० नारण्यभुक्तिः क्रियतेऽत्र दार्शिकी ।

(१) प्रसङ्गोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनमाप्नातम्—‘यदारण्यानश्नाति’ इत्यादि ।

(३) तत्र संशयः—तदेतदारण्यभोजनं सोमाङ्गेष्टिषु कर्तव्यं नवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वात् कर्तव्यमिति ।

(५) सिद्धान्तः—वृत्त्यर्थमेवैतद् भोजनम् । सोमेऽपि वृत्त्यर्थमस्ति पयोव्रतादिकम् । एतेन सौमिकेनैव भोजनेन वृत्तौ प्रसङ्गात् सिद्धायां चोदकप्रप्तस्य भोजनस्य नास्ति प्राप्तिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अत्र' सोमाङ्गेष्टिषु—'दार्शिकी' दर्शपूर्णमासयो-
राम्नाता—'आरण्यभुक्तिः' आरण्यभोजनम्—'न' 'क्रियते'—सौमिकेनैव भो-
जनेन वृत्तेः प्रसङ्गात् सिद्धेरित्याशयः ॥ १४ ॥

(१५) १२।१।३१ स्याच्छेषभक्षः पुनरत्र दर्शवत्

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अस्तिपूर्णमासयोः शेषभक्षः ।

(३) तत्र संशयः—अयं शेषभक्षः सोमाङ्गेष्टिषु भवति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन नैव कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—आरण्यभोजनवत् नायं वृत्त्यर्थः अपि तु प्रतिप-
त्तिरूपसंस्कारार्थः । तस्मात् कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'अत्र' सोमाङ्गेष्टिषु—'शेषभक्षः' दर्शपू-
र्णमासयोर्विहितः—'दर्शवत्' यथा दर्शे तथैव—'स्यात्' इति अभ्यन्धः ॥१५॥

(१६) १२।१।३२ स्याद् दक्षिणा नेह च दर्शचोदिता ।

(१) प्रसङ्गोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरन्वाहार्यः परिक्रयार्थो दक्षिणारूप आज्ञातः ।
स च सोमाङ्गेष्टिषु चोदकप्राप्तः ।

(३) तत्र सन्देहः—एतास्त्रिष्टिषु अन्वाहार्यो दातव्य उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वाद् दातव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—सोमप्रयोगमध्यपातिनीनामिष्टीनां सौमिकदक्षिणा-
भिरेव प्रसङ्गात् ऋत्विगानतिरूपे कार्ये सिद्धे नास्ति प्रयोजनं चोदक-
प्राप्ताया दक्षिणायाः । तस्मान्न दातव्योऽन्वाहार्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'इह' सोमाङ्गेष्टिषु—'दर्शचोदिता' दर्श-
महिता—'दक्षिणा' अन्वाहार्यरूपा—'न स्यात्'—दातव्येति शेषः ॥ १६ ॥

(१७) १२।१।३३-३४ न चानतिद्वारभृतिप्रदानात्

अङ्गेष्टिभक्षा विनिवर्तनीयाः

(१) पञ्चदशाधिकरणक्षेपपरिहाररूपः षोडशाधिकरणापवादः ।

(२) दार्शिकः शेषभक्षोऽस्ति दार्शिकी दक्षिणा नास्तीति स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—येन हेतुना दक्षिणा निवर्तते तेनैव हेतुना भक्षो-
ऽपि निवर्तते न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा आनतो प्रसङ्गादेव सिद्धायां दार्शिकी दक्षिणा न दातव्या—तथैव तेनैव हेतुना शेषभक्षोऽपि दार्शिको न कर्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्तः—दक्षिणा हि आनत्यर्था—न तु शेषभक्षस्तथा—तस्य प्रतिपत्तिसंस्काररूपत्वात् । तस्माद् वैषम्यात् न दक्षिणायद् भक्षस्य परित्याग इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘आनतिद्वारभृतिप्रदानात्’ भृतिवर्जा या ‘आनतिः’ परिक्रयः तस्य द्वारं या भृतिः वृत्तिर्भक्षरूपा तस्याः ‘प्रदानात्’—शेषभक्षः परिक्रयार्थमेव दीयते इत्यस्माद् हेतोः—‘अङ्गेष्टिमक्षः’ सोमाङ्गेष्टिषु ये दार्शिका भक्षाः—‘न निवर्तनीयाः’ न परित्याज्याः । परिक्रयार्थं यद् दक्षिणात्वान्ने हेतुः तस्य भक्षेष्वभावात् न त्याज्या भक्षा इत्याशयः ॥ १७ ॥

(१८) १२।१।३५-४१ होतुर्धृतिः स्यादिह पौर्णमासिकी ।

(१) प्रसङ्गापवादः ।

(२) अस्ति दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्धरणम् । तत् सोमाङ्गेष्टिषु चोदकेन प्राप्यते । अस्ति तु सोमेऽपि होतुर्धरणम् ।

(३) तत्र संशयः—इष्टिषु दार्शिकं होतुर्धरणं कर्तव्यमुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा पृथगानत्यभावादन्याहार्यो नास्ति तथैव होतुर्धरणमपि नास्ति—प्रसङ्गादेव तस्य सिद्धेरिति ।

(५) सिद्धान्तः—धरणं हि धर्मार्थमेव भवति दर्शपूर्णमासयोरपि । तस्माद्भापि प्रवृत्तिपत् होतुर्धरणं कार्यम्—‘धर्मार्थं’ न त्यागत्यर्थम् । धर्मार्थं हि धरणं न सौमिकेन धरणेन प्रसङ्गात् सिध्यति इति ।

एतदभिप्रेत्याह होतुरिति । ‘इह’ सोमाङ्गेष्टिषु—‘पौर्णमासिकी’ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता—‘होतुः’ वृत्तिः ‘होतुर्धरणं’—‘स्यात्’ कर्तव्या—‘धर्मार्थं’ न त्यागत्यर्थेत्याशयः ॥ १८ ॥

(१९) १२।१।४२-४३ न प्रोक्षणादीन्पुपसस्तु बर्हिषाम्

(१) प्रसङ्गोदाहरणम् ।

(२) सोमे ध्रुयते—‘यदातिथ्यायां’ बर्हिस्तदुपसदां तदग्नौयोमीयस्येति । एतच्च यद्विद्व्याणां साधारणमिति चतुर्थे स्थितम् । भवति च बर्हिषां प्रोक्षणाऽग्रावपातनमूलावसेचनरूपः संस्कारः । [प्रोक्षणम् (२) अग्राणामवपातनम् (३) मूलानामवसेचनम् ।]

(३) तत्र संशयः—किमयं संस्कारः प्रतिकर्म पृथगनुष्ठेयः उत य एवातिथ्यायां कृतस्स एव प्रसङ्गादितरयोश्चकरोतीति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रतिकर्म पृथगनुष्ठेयः—तन्त्रप्रसङ्गयोरत्रासम्भवात् ।

एककालोन्वयाभावाच्च तन्त्रम् । एकस्य तन्त्रेऽन्यतरयोरपठितत्वाच्च प्रसङ्ग इति ।

(५) सिद्धान्तः—वर्हिष एकस्मात् संहृत्योक्त्यादिभिः संस्कारे सिद्धे पुनः संस्कारापेक्षा नास्ति । स च संस्कारः प्राथम्यादातिथ्यायां क्रियते । तस्मात् उपसत्सु अग्नीषोमीये च प्रसङ्गादेव तत्सिद्धिरिति नात्र पुनः कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'उपसत्सु' उपसत्सु अग्नीषोमीये चेत्युभयत्र-वर्हिषाम्—'प्रोक्षणादीनि' प्रोक्षणम्—अग्रावपातनम्—मूलावसेचनमित्ये-वमादिसंस्कारः—'न'—कर्तव्य इति शेषः ॥ १९ ॥

(२०) १२।१।४४ तेषान्तु मन्त्रांस्तरणे पुनः पठेत् ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) आतिथ्यावर्हिष्यस्ति मन्त्रः 'ऊर्णाभ्रदसं त्वां स्तृणामि' इति ।

(३) तत्र संशयः—अस्य आस्तरणमन्त्रस्य पाठोऽग्नीषोमीये पुनः कर्तव्य उत प्रसङ्गादेव तत्सिद्धिरिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रसङ्गसिद्धौ न भवति पुनर्मन्त्रपाठ इति ।

(५) सिद्धान्तः—आतिथ्यायाः प्राग्वशो देशः अग्नीषोमीयस्य तूत्तरवेदिः । एवं च देशभेदेन स्तरणभेदे सति तत्सन्निपातिनो मन्त्रस्य पुनः पाठ आवश्यक इति ।

एतदभिप्रेत्याह तेषामिति । 'तेषां' वर्हिषां—'स्तरणे'—'मन्त्रान्'—'पुनः' 'पठेत्'—नात्र प्रसङ्गसिद्धिरित्याशयः ॥ २० ॥

(२१) १२।१।४५ तेषां पशौ सन्नहनं न मन्त्रवत्

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) आतिथ्यादेशे संस्कृतं वर्हिः सन्नह्य कदाचित् अग्नीषोमीयदेशे नीयते । सन्नहने प्रश्ने च मन्त्रावाधत्तौ—'इन्द्रायै सन्नहनम्' इति—'वृ-हस्पते मूर्ध्ना हरामि' इति ।

(३) तत्र संशयः—अग्नीषोमीयदेशे नीयमाने वर्हिषि एतौ मन्त्रौ पुनः प्रयोक्तव्यावुत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—पुनः प्रयोक्तव्यौ मन्त्राविति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ लवनदेशादानयने तौ मन्त्रौ दृष्टौ—न तु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यानयने । अतोऽत्रापि आतिथ्यादेशात् प्राग्व-शात् अग्नीषोमीयदेशं उत्तरवेदिम् प्रत्यानयने तौ मन्त्रौ चोदकप्राप्तावेव न भवतः । तस्माच्च पठन्नीयाविति ।

एतदभिप्रेत्याह तेषामिति । 'पशौ' अग्नीषोमीये नीयमानानां 'तेषाम्' यर्हिषाम्- 'सन्नहनं' 'मन्त्रवत्' मन्त्रोच्चारणपूर्वकं- 'न'-भवतीति शेषः ॥२१॥

एकाधिका विंशतिनीतयोऽत्र

विविच्य भाष्यादिषु सम्प्रदिष्टाः ॥

एकविंशतिन्याया अभ्येत्यर्थः ॥

इति द्वादशस्य प्रथमः ।

अथ द्वादशस्य द्वितीयः पादः ।

[तन्निर्णयपरः]

(१) १२।२।१-७ त्रेतायां श्रौतकर्मैव

(१) प्रासङ्गिको विचारः ।

(२) अस्यग्नित्रयम् गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयरूपं 'विहार' शब्दाच्चयम् ।

(३) तत्र सन्देहः—किमस्मिन्नित्रये लौकिकानि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते-
उत वैदिकानि—उत सर्वाणि लौकिकानि वैदिकानि चेति ।

(४) पूर्णपक्षः—सर्वत्र शक्तत्वात् सर्वाणि इति ।

(५) सिद्धान्तः—'गार्हपत्ये हवींषि धपयन्ति'—'दक्षिणाग्न्या-
हार्यं पचन्ति'—'आहवनीये जुह्वति' इत्येतादृशैः प्रत्यक्ष उच्यते निर्वाकाङ्क्षाणां
गार्हपत्यादीनां लौकिकार्थत्वं नोपपद्यते । तस्माद् वैदिकाग्निहोत्रादिकर्मा-
र्थमेवाग्नित्रयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह त्रेतायामिति । 'त्रेतायाम्' अग्नित्रये- 'श्रौतम्' वैदिक-
मेव 'कर्म' कर्तव्यम्-न लौकिकमिति भावः ॥ १ ॥

(२) १२।२।८-१० पुरोडाशः क्रतोः पशौ ।

(१) प्रासङ्गिकोऽतिदेशविचारः ।

(२) अग्नीषोमीये पशौ पुरोडाशो विहितः । सवनीयः पशुरप्नोषोमी-
यस्य विरुतिः ।

(३) तत्र सन्देहः—विरुतौ सवनीये ओदकप्रातः पुरोडाशः कर्त-
व्य उत नेति ।

(४) पूर्णपक्षः—'अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्ते, अपि-
दित्या अचिद्धृतायै' इति सवनीये द्विद्रविधानार्थः पुरोडाशः पृथगे-

वोक्तः । तेनैवास्य कृतार्थत्वाज्जात्र चोदकेन अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य प्राप्तिरिति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशस्य पशुदेवतासंस्कारार्थत्वं दशमीयनवमाधिकरणे स्थितम् । छिद्रपिधानवाक्यं त्वर्थवादः । तस्माच्चोदकप्राप्तः पुरोडाशः कर्तव्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह पुरोडाश इति । 'कृतोः' प्रकृतिभूतस्याग्नीषोमीयपशुयागस्य 'पुरोडाशः'—'पशौ' सवनीये पशौ—चोदकप्राप्तः कर्तव्य इति शेषः २

(३) १२।२।११ सवनीये हविष्कृत्

(१) पूर्वाधिकरणपवादरूपो वाधः ।

(२) अस्याग्रेयपुरोडाशे हविष्कृदाह्वानम् । तच्च सवनीये चोदकप्राप्तम् ।

(३) तत्र सन्देहः—सवनीये हविष्कृदाह्वानं भवति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चोदकप्राप्तत्वाद् भवत्येवेति ।

(५) सिद्धान्तः—अपवादार्थं हि हविष्कृदाह्वानम् । तच्च पशौ नास्तीति न हविष्कृदाह्वानं सवनीये इति ।

एतदभिप्रेत्याह सवनीये इति । 'सवनीये' पशौ—'हविष्कृत्' हविष्कृदाह्वानं—'न' भवति इति सम्यग्धः ॥ ३ ॥

(४) १२।२।१२-१३ तार्तीयेष्वपि नैव सा ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्ति तृतीयसवने चरुः सौम्यः ।

(३) तत्र सन्देहः—अस्मिन् तृतीये सवने हविष्कृदाह्वानं भवति न चेति ।

(४) पूर्वपक्षः—चरोरौपघत्वादस्त्येवात्र हविष्कृत् । अग्नीषोमीयपश्वर्थमाहूता सा पशुपाकसम्पत्त्यनन्तरं निवृत्ता । तस्मादस्ति तृतीयसवने तस्याः पुनराह्वानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रकृतौ परनीसंयाजेभ्यः पश्चात् हविष्कृत्याः पन्थाः उत्थानं चाप्येव विहितम् । पशुवपि तस्मात् प्राक् न भवति तस्या निवृत्तिः । तस्मात् तत्कालीनेषु सौर्यचर्वादिषु नास्ति तस्याः पुनराह्वानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह तार्तीयेष्विति । 'तार्तीयेषु' तृतीयसवने ये चरयस्तेषु—'सा' हविष्कृत्—'न' पुनराहूतयेति शेषः ॥ ४ ॥

(५) १२।२।१४-१८ निशीष्टिर्दशतन्त्रा स्यात्

सामिधेन्यादिकं विना

(१) तन्निवृत्त्यचिन्ता प्रसङ्गायै प्रयतने ।

(२) अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्-यो रक्षोघ्नो रि-
भोयात्' इति विधाय इदमाग्नातम्—'अमायास्यायां निशि यजे-
त' इति ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेतस्मिन् निशियागे दर्शयागस्याङ्गतन्त्रम्
(इतिकर्तव्यता) प्रसङ्गेन यतन्ते न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः—दर्शतन्त्रमत्र न प्रसज्यते—दर्शतन्त्रमध्ये हि रक्षो-
घ्नभागस्य विधिर्न श्रूयते । प्रकरणयोश्च भेदः इति ।

(५) सिद्धान्तः—अमायास्याकाले निशियागो विहितः । तस्मिन्
काले दर्शयागः प्रक्रान्तः । अतस्तत्र रात्रौ कियमाणो निशिया-
गः दर्शतन्त्रमध्यपाती भवत्येव । तस्मादस्ति प्रसङ्गसिद्धिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह निशीति । 'निशीष्टिः' अमायास्यानिशि विहितो
यागः—'दर्शतन्त्रा' प्रसङ्गेन दर्शाङ्गैः कृतोपकारा—'स्यात्' किन्तु 'सामि-
धेन्यादिक विना' । दर्शमध्ये यत् सामिधेनीमन्त्रपाठपूर्वकमग्निमन्त्र-
नं देवतापरिग्रहार्थमन्त्राधानं च विहितं तदेवंविधं कतिपयमङ्गजातं नि-
शियागे न प्रसज्यते—अन्यत्तु सर्वं दार्शिकं प्रसङ्गेनोपकरोत्येव त या-
गमित्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) १२।२।१९-२१ आरम्भणीया विकृतौ ।

(१) प्रसङ्गबाधोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रमे आरम्भणीया कर्तृ-
संस्कारार्था भवति—न प्रयोगान्तरस्योपक्रमे—इति नवमीप्रथमपादो-
पेकादशाधिकरणे निर्णीतम् ।

(३) तत्र सन्देहः—दर्शपूर्णमासस्य विकृतिषु भवति न वा आर-
म्भणीयेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यथा प्रथमप्रयोगे एव कृतया आरम्भणीयया या-
जुर्जीवन्त्यापिकर्तृसंस्कारे सिद्धे न भवति तदपेक्षा द्वितीयादिप्रयोगेषु-
तथैव याजुर्जीवलक्षणप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां विकृतीनां नास्त्यारम्भ-
णीयापेक्षा इति प्रसङ्ग एवात्रेति ।

(५) सिद्धान्तः—दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानस्यैव पुरुषस्यारम्भणीया
विहिता । तस्मात् सा क्त्वर्था । सौर्यादिविकृतयस्तु प्रकृतिभ्यो भिन्ना-
नि क्त्वन्तराणि । एवं च प्रयोगभेदात् विकृती कर्तव्या भवत्यारम्भणी-
या । तस्मान्नास्त्यत्र प्रसङ्ग इति ।

एतदभिप्रेत्याह आरम्भणीयेति । 'विकृतौ' सौर्यादौ—'आरम्भणी-

या-पृथगेवानुष्ठेयेति भावः ॥ ६ ॥

(८) १२।२।२२ विरोधे बहुधर्मता

(१) प्रसङ्गप्रसङ्गिकी चिन्ता ।

(२) पञ्चदशरात्रस्य अग्निष्टुत् प्रथममहः—तस्य एकाहकरोऽग्नि-
ष्टुत् प्रकृतिः—तत्रोपसत्कालीनसुग्रहण्याह्वानार्थम् अग्न् विहिता । त-
देतत् विकृतिरूपे प्रथमेऽहनि प्राप्नोति—इतरेषु च चतुर्दशसु ग्रहस्तु
स्थस्थप्रकृत्यनुसारेण सुग्रहण्याह्वानार्थम् ऐन्द्री ऋक् प्राप्ता ॥

(३) एवं सति सन्देहः—प्रसङ्गेन सर्वोपकारसाधिका कतरा-आ-
ग्नेयी ऐन्द्री या-ग्राह्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—असज्जातविरोधित्वात् प्रथमस्याहः प्रबलत्वात् प्रा-
थमिका आग्नेरपेक्ष सुग्रहण्या ग्राह्येति ।

(५) सिद्धान्तः—आग्नेयी एकस्यैव प्रथमस्याहोऽनुगुणा—ऐन्द्री तु
ग्रहणां चतुर्दशानामह्वाननुगुणा । ग्रहणां परस्परविरुद्धधर्माणां समवाये-
ऽन्यतमानुष्ठानप्रसक्तौ भूयस्तु यो धर्मः स एव ग्राह्यः । तस्मा-
दत्र पञ्चदशानाम्मध्ये चतुर्दशानामनुगुणा ऐन्द्री एव सुग्रहण्या
ग्राह्येति ।

एतदभिप्रेत्याह विरोध इति । 'विरोधे' ग्रहणां प्रधानानां विरुद्धधर्माणां
प्रसक्तौ सत्याम् 'बहुधर्मता' ग्रहणानुगुणो यो धर्मः स्यात् स एव ग्राह्य
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) १२।२।२३-२४ समेषु मुख्यधर्मः स्यात् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

पूर्वाधिकरणे विपमसङ्ख्यकानां प्रधानानां धर्मयोर्विरोधो विचारितः ।
अधुना समसङ्ख्यकानां प्रधानानां धर्माणां विरोधो विचार्यते ।

(२) 'अग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्धयेत्'—सारस्वतमाज्यस्य
यजेत । तत्रैकस्मिन्नग्नावैष्णवे ऐन्द्राग्नप्रकृतिके बृधन्वतीमन्त्रः—ए-
कस्यामेव च सारस्वत्यामुपांशुयाजप्रकृतिकार्या धार्त्रेऽनमन्त्रः ।

(३) तत्र संशयः—कतरो मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ।

(४) पूर्वपक्षः—तुल्यबलत्वाद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—अग्नावैष्णवस्य प्रथमपठितत्वात् मुख्यत्वम् ।
ततश्च तद्गतस्यैव मन्त्रस्य प्रयोग इति ।

एतदभिप्रेत्याह समेति । 'समेषु' समसङ्ख्यकत्वात् तुल्यबलेषु विरुद्ध-
धर्मेषु—'मुख्यधर्मः'—'मुख्यस्य' प्राथमिकस्यैव 'धर्मः' मन्त्रादिः—'स्यात्'-
अनुष्ठेय इति शेषः ॥ ८ ॥

(९) २।२।२५ प्रधानस्य गुणो बली

(१) पूर्वाधिकरणशेष ।

(२) ज्योतिष्टोमे—अङ्गभूताया दीक्षणीयेष्टे पर्वणि कर्तव्यता-प्रधानभूतस्य सोमस्यापि पर्यण्येय कर्तव्यता । सामान्यतस्तुमयोरप्यनुष्ठानं सम्भवति । परन्तु यस्मिन् ज्योतिष्टोमप्रयोगे 'एका दीक्षा तिस्र उपसद् पञ्चमीप्रसुत' इत्येव कर्त्तव्यं भवति तत्र दीक्षासोमयोरैकस्मिन्नेव दिनेऽनुष्ठानं न सम्भवति । एव सति अङ्गप्रधानयोर्दीक्षोऽपि सोमयो विरोधे—

(३) सशय—कर्त्तरस्य याच कर्त्तरस्यानुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रथमपठितत्वात् दीक्षणीयेष्टे-रेवानुष्ठानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रधानत्वात् सोम एव पर्यण्यनुष्ठेय । तदनुसारेणाङ्गभूता दीक्षणीयेष्टिर्विनान्तरेऽपठ्यते-इति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रधानस्येति । यदा अङ्गप्रधानगुणोर्विरोधो भवति तत्र 'प्रधानस्यैव' 'गुण' 'बली' प्रवक्ष्यादनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

(१०) २।२।२६ द्वयोर्गुणाः स्यु परिधौ ।

(१) पूर्वाधिकरणपश्चात् ।

(२) पशुमांसु चातुर्मास्येषु ध्रुयते—'परिधौ पशौ नियुजन्ति' । स मित मार्जनादयः परिधे स्वकीया धर्मा । पशूनां तु यूपे नियुजन्ति-सन्ति च प्रोक्षणादयो यूपधर्मा ।

(३) तत्र सन्देहः—परिधौ किं स्वकीयधर्मा यूपधर्माश्चानुष्ठेया उत स्वकीयधर्मा एवेति ।

(४) पूर्वपक्षः—मुच्यत्वात् स्वकीया एवानुष्ठेया । नतु यूपधर्मा तेषां परिधिं प्रत्यमुच्यत्वादिति ।

(५) सिद्धान्तः—यथाऽग्निपरिधानार्थत्वेन मार्जनादीनां परिधिधर्माणामनुष्ठानं तथैव यूपकार्ये नियोजने परिधिविधानेन यूपधर्माणां प्रोक्षणादीनामप्यनुष्ठानमिति द्वयोरेव धर्मा अनुष्ठेया इति ।

एतदभिप्रेत्याह द्वयोरिति । 'परिधौ' पशुनियोजनाय विहिते—'द्वयो' परिधे यूपस्य च 'गुणा' धर्मा—मार्जनादयः प्रोक्षणादयश्च—'स्यु'—अनुष्ठेया इति शेषः ॥ १० ॥

(११) २।२।२७-२९ विरोधे परिधेर्गुणाः

(१) पूर्वाधिकरणशेष ।

(२) यूपधर्मा परिधावनुष्ठेया इति स्थितम्, सन्ति च केचिद्

यूपधर्माः—तत्तणोच्छ्रयणादया—ये कैश्चित् परिधिधर्मैः त्वक्सहितत्वशयानत्वादिभिर्विरुद्धाः ।

(३) तत्र संशयः—किमेते विरुद्धा आप यूपधर्माः परिधौ कार्या उत नेति ।

(४) पूर्वपक्षः—यागसाधकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्तमानत्वाद् यूपधर्मा यागस्य प्रत्यासन्नतराः परिधिधर्मापेक्षया । तस्माद् विरोधे सति यूपधर्मा एव कार्या न परिधिधर्मा इति ।

(५) सिद्धान्तः—तत्तणादिना परिधिस्वरूपमेव नश्येत् । तथासति परिधौ विहितं पशुनियोजनं कुत्र क्रियेत् । तस्मात् परिधिधर्माः कार्या न यूपधर्मा इति ।

एतदभिप्रेत्याह विरोधे इति । 'विरोधे' यत्र यूपधर्मपरिधिधर्मयोः परस्परं विरोधः तत्र—'परिधेः' एव—'शुणा' धर्मा—अनुष्ठेया—न यूपधर्मा इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) १२।२।३०—३२ सवनीये पशोस्तन्त्रम् ।

(१) तन्त्रित्वविचारोऽनुवर्तते ।

(२) 'प्रातस्तस्यमे आग्नेयं पशुमुपाकरोति' इति सवनीयः पशुः धृतः । तस्याङ्गकलापः प्रकृतिगतचोदकप्राप्तः । तथाच 'अनुसवनं पुरोडाशान् निर्ध्वयन्ति' इति विहितस्य पुरोडाशयामस्याङ्गकलापस्यैव चोदकादेव प्राप्ता ।

(३) तत्र संशयः—सवनीये प्राप्तयोः पशुप्रयोग—पुरोडाशप्रयोगयोः कतरस्तन्त्री यस्य प्रयोगोऽनुष्ठीयेत सवनीये इति ।

(४) पूर्वपक्षः—यस्याङ्गकलापः प्रत्यक्षतया ध्रूयते स तन्त्री—तन्मध्ये ध्रूयमाणस्य च यागान्तरस्य पूर्वतन्त्रैरेव प्रसङ्गसिद्धिरिति नियमः । प्रकृते तु पशौ पुरोडाशे वा कुत्राप्यङ्गकलापो न ध्रूयते । तस्मान्नियमे प्रमाणाभावात् पशोः पुरोडाशस्य वा प्रयोगोऽनुष्ठेय इति विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—पाशुकमेव तन्त्रमनुष्ठेयम्—न विकल्पः । पाशुकमेव तन्त्रं सविशेषं ध्रूयते । तथाहि सवनीयपशौ चोदकप्राप्ते मैत्रावरुणप्रेरे पाठविकारः प्रत्यक्षमाम्नायते—'अयं यजमान' इत्यस्य स्थाने 'अयं सुतासुती यजमान' इति पाठविकारो विशेषितः । तस्मात् पशुरेवात्र तन्त्रीति ।

एतदभिप्रेत्याह सवनीय इति । 'सवनीये' पशौ—'पशोः' पाशुकमेव—'तन्त्रम्' प्रयोगः—तस्मात् पशुरेवात्र तन्त्री पुरोडाशस्तु तन्मध्यपती । प्रसङ्ग्येवेत्याशयः ॥ १२ ॥

६२ मी० नु०

(१३) १२।२।३३ काम्ये तन्त्रन्तु वैकृतम्

(१) तन्त्रिाचविचारो वर्तते ।

(२) अस्ति दर्शपूर्णमासेष्टिः प्रकृतिः—अस्ति च तद्विकृतिः काम्येष्टिः ।

(३) तत्र संशयः—यदोमयोरनुष्ठानं सहैव पर्वणि भवति—यदा प्रकृतिविकृत्योरेकस्मिन्नेव दिने सन्निपातः—तदा प्राकृतं तन्त्रमनुष्ठेयमुत विकृतमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—प्रकृतिरेव पूर्वं प्रयुज्यते । यच्च पूर्वं प्रयुज्यते तस्यैव तन्त्रमनुष्ठेयम्—प्राप्तकालत्वात् । तस्मात् प्राकृतमेव तन्त्रमनुष्ठेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—नित्यापेक्षस्य काम्यस्य शीघ्रपर्यंतकतयाऽनुष्ठाने प्रथमा विकृतिरेव तन्त्रिणीति वैकृतमेव तन्त्रमनुष्ठेयमिति ।

एतदभिप्रेत्याह काम्य इति । 'काम्ये' सति—यदा नित्यकाम्ययोः प्रकृतिविकृत्योरनुष्ठानसहभावास्तदा—'वैकृतम्' विकृतिसम्यन्धि एव—'तन्त्रम्'—अनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ १३ ॥

(१४) १२।२।३४ अमुख्योऽपि गुणो ग्राह्यो
येनान्येऽपि गुणान्विताः ।

(१) तन्त्रित्वविचार एव वर्तते ।

(२) आग्रये ऐन्द्राग्नम्—वैश्वदेवम्—धायापृथिन्यम् इति क्रमेण हवींषि । तत्राग्रयोः पुष्पमपुष्पं वा बर्हिः—धायापृथिन्ये तु पुष्पितमेवा-
स्नातम् ।

(३) तत्र संशयः—किमत्र पुष्पमपुष्पं वेत्यनियमः—उत पुष्पमेवेति नियमः इति ।

(४) पूर्वपक्षः—ऐन्द्राग्नस्य मुख्यत्वात् तदनुसारेण पुष्पमपुष्पं वेत्यनियम इति ।

(५) सिद्धान्तः—पुष्पितादतिरिक्तस्य बर्हिषः स्वीकारे धायापृथिन्ये यत्पुष्पं बर्हिर्गन्तं तस्य सर्वथा लोप एव स्यात् । पुष्पस्वीकारे तु ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्न किमपि हवीयेत—पुष्पस्य तयोरेष्युक्तत्वात् । तस्मात् लोपपरिहाराय पुष्पमेव बर्हिरिति ।

एतदभिप्रेत्याह अमुख्य इति । द्वयोर्गुणयोर्मध्ये 'येन' गुणेन—'अन्ये-
पि' तद्गुणवतोऽतिरिक्ता अपि पदार्थाः—'गुणान्विताः' सगुणाः—स
'गुणः' यद्यपि 'अमुख्यः' तथापि 'ग्राह्यः' । यद्योदाहरणे पुष्परूपो गुणो
यद्यपि न मुख्यस्तथाऽपि तेन गृहीतेन अन्येऽपि ऐन्द्राग्नवैश्वदेवादयो-
गुणान्विताः, विहितेन गुणेन पुष्परूपबर्हिषा सहिता भवन्ति—इत्य-
स्मात् कारणात् एव पुष्परूपो गुणो ग्राह्य इति सम्यक्त्वः ॥ १४ ॥

(१५) १२।२।३५-३७ न द्यावापृथिवीयस्य
तन्त्रिताऽऽग्रयणे भवेत्

(१) तन्त्रित्वविचारः पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पुष्पमेव वर्हिर्भवतीति स्थितम् ।

(३) पुनः संशयः—आग्रयणे किं द्यावापृथिवीयस्यैव तन्त्रमनु-
ष्ठेयमिति नियमः—उत पेन्द्राग्नस्य वा वैश्वदेवस्य वा द्यावापृथिवी-
यस्य वेत्यनियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—द्यावापृथिवीयस्यैव वर्हिः पुष्पस्य गृहीतत्वात्
तन्त्रमपि द्यावापृथिवीयस्यैवानुष्ठेयमिति नियमोऽस्तीति ।

(५) सिद्धान्तः—पुष्पं वर्हिरतिदेशप्राप्तं न तन्त्रितामापादयति ।
एवं कस्याप्येकस्यैव तन्त्रितास्वीकारे प्रमाणाभावादनियम एवेति ।

एतदभिप्रत्याह नेति । 'आग्रयणे'—'द्यावापृथिवीयस्य' एव 'तन्त्रि-
ता' 'न' 'भवेत्'—द्यावापृथिवीयस्यैव तन्त्रमनुष्ठेयमिति नियमो ना-
स्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

पादे पञ्चदश न्याया

भाष्यकारेण वर्णिताः ।

स्पष्टम् ।

इति द्वादशस्य द्वितीयः ।

अथ द्वादशस्य तृतीयपादः

[समुच्चय-तदपवादभूतविकल्प-विचारः]

(१) १२।३।१-२ धार्या वत्सत्त्वक् पुरोक्ताहतं च

(१) समुच्चयचिन्ता प्रवर्तते ।

(२) अष्टरात्रे प्रथममहः विश्वजिन्नामकम्—ततः पष्ठहो ज्यो-
तिर्नामकः—ततोऽष्टममहः अभिजिन्नामकम् । विश्वजिन्नामके प्रवृत्ति-
याग्रे परिधानार्थं घृतसत्त्वक् निहितम्—सा च विश्वजिदिति नामसाम्येन
अष्टरात्रस्य प्रथमेऽहनि विश्वजिन्नामकेऽतिदेशेन प्राप्ता । ज्योतिष्टोमे च
परिधानार्थमहतं घासो विहितम्—तच्च ज्योतिरिति नामसाम्येन
अष्टरात्रस्य द्वितीयमाने पष्ठहेऽतिदेशेन प्राप्तम् । पुनः अष्टरात्रस्याग्निमे
भानोऽभिजिन्नामकेऽपि घास एवातिदेशेन प्राप्तम् । सर्वत्र च नामातिदे-
शेनैव परिधानस्य प्राप्तिः ।

(३) तत्र संशयः—किं घृतसत्त्वक् धार्याऽध्याऽहतं घासो धार्यमिति

विकल्पः—उत द्वयमपि धार्यमिति समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—नामातिदेशस्य सर्वत्र समयलत्वाद् विकल्प एवेति ।

(५) सिद्धान्तः—अयःपरिधानाय वासो योग्यतरं भवति—ऊर्ध्वाङ्गप्राधरणाय च वत्सत्वं योग्यतरा । तस्मादुभयप्रोपकारकत्वाद् द्वयोरपि समुच्चय इति ।

एतदभिप्रेत्याह धार्येति । 'वत्सत्वं' 'धार्या' परिधानीया—'पुरोक्तं' प्राकृतं ज्योतिष्टोमात्प्राप्तम् 'अहतं' वास इति शेषः—अपि परिधानीयम् । एवं च सति समुच्चय एवाभ्युपगम्य इत्याशयः ॥ १ ॥

(२) १२।३।१—८ न स्यात् तन्त्रं देवसूनाम्परार्थम् ।

(१) तन्त्रिताविचारोऽनुवर्तते ।

(२) अग्नौ ध्रियते—'अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमनु अष्टौ देवसुवां हवींषि निर्धयति' इति ।

(३) तत्र संशयः—तन्त्रित्वमत्र किं देवसूनां हवियाम्—उत पशुपुरोडाशस्येति ।

(४) पूर्वपक्षः—अष्टहवियामनुनिर्वाप्याणां बहुत्वात् तेषामेव तन्त्रित्वम् । तेषामेव तन्त्रं पुरोडाशे प्रसज्यते इति ।

(५) सिद्धान्तः—पशुपुरोडाशस्यैव तन्त्रित्वम् । तस्यैव पूर्वधृतस्याभ्युपगम्यत्वम्—अष्टहवींष्यनुनिर्वाप्याणि पुरोडाशात् पश्चाद्वागच्छन्ति—तस्माद्वागन्तुकत्वाद्भ्युपगम्यानि तानि इति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'देवसूनाम्' अनुनिर्वाप्याणां अष्टहवियाम्—'तन्त्रं' 'परार्थम्' पशुपुरोडाशार्थं न स्यात् । अनुनिर्वाप्याणां तन्त्रं पुरोडाशे न निविश्यते—पुरोडाशे स्वकीया धर्मा अनुष्टोयन्ते इत्याशयः ॥ २ ॥

(३) १२।३।९ कर्मण्वेकस्मिन् गुणाः स्युः समस्ताः

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—'ऋजुमाधारयति—सन्ततमाधारयति—ऊर्ध्वमाधारयति' इति ।

(३) तत्र संशयः—ऋजुत्वादीनां त्रयाणामत्र समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—आधारद्वारा तेषां कार्यस्यैकत्वात् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—दृष्टद्वारमेदामावेऽप्यदृष्टद्वारमेदात् सहानुष्ठानसम्प्राप्त्यै न विकल्पोऽपि तु समुच्चय एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह कर्मणीति । 'एकस्मिन् कर्मणि' आधारे—'गुणाः' अनेके ऋजुत्वादयः—'समस्ताः' समुच्चिताः—'स्युः' भवेयुः—अतो न विकल्प इत्याशयः ॥ ३ ॥

(४) १२।३।१०-१५ कार्यैकत्वे स्याद् गुणानां विकल्पः ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषस्तदपवादरूपः ।

(२) 'यवैर्यजेत' 'व्रीहिभिर्यजेत' इति यवा व्रीहयश्च विहिताः ।

(३) तत्र संशयः—किमनयोर्विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—पुरोडाशनिष्पादनमेवैकं कार्यमुभयोः । 'यवैर्यजेत' इत्यत्र व्रीहिनिरपेक्षाणां यवानां तत्साधनत्वमुच्यते—'व्रीहिभिर्यजेत' इत्यत्र च यवनिरपेक्षाणां व्रीहीणां तत्साधनत्वम् । तथा सत्युभयोरेककार्यत्वाद् विकल्प इति ।

एतदभिप्रेत्याह—कार्येति । 'कार्यैकत्वे' यदा बहुनामेकमेव कार्यं सम्पादनीयं तदा—'गुणानां' धर्माणां—'विकल्प' एव स्यात्—न तु समुच्चय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

(५) १२।३।१६ प्रायश्चित्तं स्याद् विकल्पेन नाशे

(१) विकल्पोदाहरणम् ।

(२) दर्शपूर्णमासयोरनुष्ठाने प्रायश्चित्तद्वयं भूयते—वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्माषास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत्—'अग्नये पथि' कृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्तर्माषास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत् इति च ।

(३) तत्र संशयः—प्रायश्चित्तयोर्विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्र दृष्टप्रयोजनाभावात् अदृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति ।

(५) सिद्धान्तः—विहिताकरणजन्यदोषसमाधानं दृष्टमेव प्रयोजनं प्रायश्चित्तयोः । उभयोश्च यद्यव्रीहिवदन्योन्यनिरपेक्षत्वाद् विकल्प एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह प्रायश्चित्तमिति । 'नाशे' यज्ञस्य केनचिद्धेतुना वैगुण्ये सति 'प्रायश्चित्तं' 'विकल्पेन' स्यात् । यत्र दोषसमाधानार्थान्यनेकप्रायश्चित्तानि विहितानि तत्र विकल्प एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

(६) १२।३।१७ नैमित्तं चेत्तत् समुच्चयमेव ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषस्तदपवादरूपः ।

(२) यच्चित्तु निमित्तभेदेनानेकानि प्रायश्चित्तानि भूयन्ते—यथा 'भिन्ने जुहोति' स्कन्ने जुहोति' इत्यादीनि ।

(३) तत्र संशयः—एतेषां विकल्प उत समुच्चयः ।

(४) पूर्वपक्षः स्कन्दनादिजन्यदोषसमाधानार्थत्वात् प्रायश्चित्तानां पूर्ववद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्त —द्रोपसयोगमनुष्यस्य स्कन्दादिनिमित्तमुपज
व्यात्र प्रायश्चित्तानि विधीयन्ते । तस्मात् निमित्तानेकत्वे नैमित्तिकाना
मप्यनेकेषां कर्तव्यत्वात्समुच्चय एव प्रायश्चित्तानामिति ।

एतदभिप्रेत्याह नैमित्तमिति । 'तत्' प्रायश्चित्त- 'नैमित्त चेत्' अनेक
निमित्तक यदा विधीयते तदा- 'समुच्चयेम्' 'एव' नतु विकल्पनीय
मित्याशय ॥ ६ ॥

(७) १७।३।१८-१९ पाठ्योऽनध्यायेऽपि मन्त्रोऽध्वरादौ

(१) अनुष्ठाने मन्त्रोच्चारणविषयो विचार प्रासङ्गिको वर्तते ।

(२) सन्ति कर्मानुष्ठाने पठनीया मन्त्रा । अस्ति चानध्याये वैद-
कमन्त्रपाठनिषेधः ।

(३) तत्र सशय —पर्वण्यनध्याये यदा कर्मानुष्ठायते तदा मन्त्र-
पाठ कर्तव्य उत निति ।

(४) पूर्वपक्ष —'पर्वणि नाध्येयम्' इति निषेधरत्नादनध्याये ऋतु
प्रयोगे मन्त्रपाठो नास्ति इति ।

(५) सिद्धान्त —निषेधस्याध्ययनाध्यापनविषयत्वात् ऋतुप्रयोगे
निषेधाभावात् । तस्मादनध्यायेऽपि ऋतुप्रयोगेऽस्त्येव मन्त्रपाठ इति ।

एतदभिप्रेत्याह—पाठ्य इति । 'अध्वरादौ' यमानुष्ठानादौ—'अन-
ध्यायेऽपि' यस्मिन् दिने वेदाध्ययन निषिद्ध तस्मिन्नपि दिने—'मन्त्र'
कर्माङ्गभूत- 'पाठ्य' पठनीय एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) १२।३।२०-२२ मन्त्रोच्चारं भाषिको न स्वरः स्यात् ।

(१) मन्त्रपाठविचारो वर्तते ।

(२) मन्त्रोच्चारणे तत्तच्छ्रावणीयग्राहणस्वरौ वर्तते । अस्य स्वरस्य
पारिभाषिक नाम 'भाषिक' इति । मन्त्रपाठे चास्ति मन्त्रेषु प्रात्यक्षिक
स्वरत्रयम् ।

(३) तत्र सशय —ऋतुप्रयोगे यदा मन्त्र उच्चार्यते तदा तत्र भाषि-
कस्वर प्रयोक्तव्यो न चेति ।

(४) पूर्वपक्ष ग्राहणेनोक्तत्वात् भाषिक स्वरौऽवश्यमप्रयोक्तव्य इति ।

(५) सिद्धान्त —वर्मकालिकमन्त्रोच्चारणे भाषिकस्वरौ ॥ प्रयो-
क्तव्य । ग्राहणे हि 'इमामगृभ्यन् रशनामृतस्येत्यद्व्याभिधानीमादत्ते'
इत्यादौ स्वरौ नोपदिश्यते—केवलमन्त्र प्रदर्शयित तस्य मन्त्रकाण्डप-
ठितान्यक्षराण्यनुष्ठाने इति । तस्मात् त्रैस्ययैषौच्चारणं न भाषिक
स्वरेणेति ।

एतदभिप्रेत्याह—मन्त्रेति । 'मन्त्रोच्चारं' कर्मानुष्ठानकाले यन्मन्त्रो-
च्चारणं क्रियते तस्मिन्—'भाषिक स्वरौ' तत्तच्छ्रावणीयग्राहणस्वरौ -

'न स्यात्-' प्रयोक्तव्य इति शेषः-अपि तु प्रावचनिकं स्वरत्रयमेव प्रयोक्तव्यमिति ॥ ८ ॥

(९) १२।३।२३-२४ स्यादेवायमब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रे

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) मन्त्रकाण्डपठिता मन्त्रा यान् प्रकृत्य ब्राह्मणेषूपदेशो लभ्यते तेषां विचारः पर्यवसितः । कर्मकाले तेषां प्रयोगे स्वरो न प्रयोक्तव्य इति स्थितम् । सन्ति च केचिन्मन्त्रा ये मन्त्रकाण्डे न पठिता अपि तु ब्राह्मणेष्वेव पठिताः-यथा 'धानस्पत्योऽसि' इति । तान् प्रति-

(३) संशयः-एतेषु भाषिकः स्वरः प्रयोक्तव्यो न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः-पूर्वाधिकरणन्यायेन नैव प्रयोक्तव्यः स्वर इति ।

(५) सिद्धान्तः-येषां मन्त्राणां मन्त्रकाण्डे पाठ एव नास्ति तेषां नास्ति प्रावचनिकं त्रैस्वर्यम् । तस्मात् तेषामुच्चारणे प्रयोक्तव्य एव भवति भाषिकः स्वर इति ।

एतदभिप्रेत्याह-स्यादिति । 'ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रे' यस्य मन्त्रस्य मन्त्रकाण्डे पाठो नोपलभ्यते यस्य चाक्षराणि ब्राह्मणमन्त्रे समुपलभ्यन्ते तस्मिन् मन्त्रे-'अयम्' भाषिकः स्वरः-'स्यात् एव'-तत्र प्रावचनिकस्य स्वरस्याभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

(१०) १२।३।२५ मन्त्रान्ते स्यात् कर्मणः सन्निपातः ।

(१) मन्त्रोच्चारणविषयक एव विचारो वर्तते ।

(२) 'इये त्वा' इति मन्त्रः शाखाच्छेदे करणम्-'इमामगृभ्यन्' इति रशनादाने इत्यादि ।

(३) तत्र संशयः-कर्मणोऽनुष्ठानं किं मन्त्रोच्चारणात् प्रागेव उत पश्चादेव उत यदा कदासिदनियमेन इति ।

(४) पूर्वपक्षः-नियामकामावादनियम इति ।

(५) सिद्धान्तः-कृत्स्नमन्त्रजन्यमर्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम् । तच्च मन्त्रोच्चारणसमाप्तेः प्राक् नोदेति । विलम्बे चोत्पन्नं स्मरणं विनश्येत् । तस्मात् मन्त्रस्यान्ते एव कर्मानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह-मन्त्रेति । 'मन्त्रान्ते' मन्त्रोच्चारणस्य समाप्तौ-'कर्मणः' यस्मिन् कर्मणि स मन्त्रो विहितस्तस्य-'सन्निपातः' अनुष्ठान-'स्यात्' इति सम्यन्धः ॥ १० ॥

(११) १२।३।२६-२७ धारायागेऽप्येवमेव क्रमः स्यात्

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) 'सन्ततां वसोर्धारां जुहोति' इत्यग्नौ विहितम् । ['सान्तर्यं'

चात्राविच्छिद्यत्वम्] ।

(३) संशयः—होमो मन्त्रात् प्रागुत पश्चादुतानियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—विहितं सान्तत्यं मन्त्रहोमयोर्युगपदुपक्रमे एव सम्भवति । तस्मान्मन्त्रादावेव होमारम्भः इति ।

(५) सिद्धान्तः—वसोर्धाराख्ये कर्मणि 'द्वादश द्वादशानि जुहोति' इति धृतम् । 'याजधमे' इत्यनौर्द्वादशमिर्मन्त्रवाक्यैर्दुता आहुतिः 'द्वादश' शब्देनात्र विधक्षिता । एतादृशाः द्वादश द्वादशाख्याहुतयो वसोर्धारया हुयन्ते । एतेषु द्वादशसंक्षेपद्वादशेषु विलम्बाभावात् एव सान्तत्यं वसोर्धारयाः । तस्मात् पूर्वाधिकरणन्यायेन मन्त्रान्ते एव होमानुष्ठानमिति ।

एतदभिप्रेत्याह धारेति । 'धारायागे' वसोर्धाराख्ये कर्मणि—'अपि' 'एवमेव' पूर्वाधिकरणोक्तः एव—'क्रमः' मन्त्रकर्मणोः पौर्वापर्यम्—'स्यात्' इत्यर्थः ॥ ११ ॥

(१२) १२।१।२८ आधारे स्यादेवमेव व्यवस्था ।

{ १ } पूर्वाधिकरणशेषः ।

{ २ } 'सन्ततमाधारयति' इति धृत आधारः ।

(३) तत्र संशयः—मन्त्रान्ते मन्त्रादौ वा आधारादनुष्ठानमिति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्राहुतेरेक्यात् पूर्वाधिकरणोक्तं नैरन्तर्यरूपं 'सान्तत्यम्' न सम्भवति । एवं च मन्त्रसाहित्यमेवात्र सान्तत्यम् । मन्त्रादायेव कर्मोपक्रम इति ।

(५) सिद्धान्तः—क्षार्यमाणाज्यबिन्दुनैरन्तर्यमत्र सान्तत्यम् । तथा च सति एवमेव वाक्यार्थः सम्पद्यते—'आधाराय यदाज्यं जुह्वं गृहीतं तत्सर्वं शनैरविच्छेदेनाहवनीयेऽग्नौ पातयेत्' इति । एवं च यदि मन्त्रकर्मणो सहोपक्रमः स्यात् तदा 'अनेन मन्त्रेण' इति तृतीयायुक्तं पूर्वकाललक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात् पूर्ववदत्रापि मन्त्रान्ते एव कर्मोपक्रम इति ।

एतदभिप्रेत्याह—आधार इति । 'आधारे' आधारहोमे—'एवमेव' वसोर्धाराख्यानुसारिणी एव—'व्यवस्था' क्रमनियमः—'स्यात्' इति सन्त्यः ॥ १२ ॥

(१३) १२।३।२९ स्यादेकार्थे मन्त्रवाक्ये विकल्पः ।

(१) मन्त्रविषयको विचारोऽनुवर्तते ।

(२) पुरोडाशविभजने त्रयो मन्त्राः ध्रूयन्ते—'पूषा यां विभजतु'—'भगो यां विभजतु'—'अर्यमा यां विभजतु' इति ।

(३) तत्र संशयः—अत्र मन्त्राणां समुच्चय उक्त विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—समुचित्यानुष्ठातं शक्यत्वात् समुच्चयः इति ।

(५) सिद्धान्तः—एकस्यैव मन्त्रान्ते कर्मण उपक्रमे द्वितीयस्य म
योजनमेव नोत्पद्यते । तस्माद्विकल्प एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह स्यादिति । 'एकार्थे' एकस्मै एव कार्याय विहिते—
'मन्त्रवाक्ये' नानामन्त्ररूपे—'विकल्पः' 'स्यात्'—न समुच्चय इत्यर्थः ॥ १३ ॥

(१४) १२।३।३० सह्योपेतास्ते समुच्चित्य वाच्याः ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) अग्नौ धूयते—'तां चतुर्भिरादत्ते' इति ।

(३) तत्र संशयः—चतुर्णामन्त्राणामत्र विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रत्येकमन्त्रे विभजनमुक्तं त-
तश्च प्रत्येकमन्त्रस्य स्वतन्त्रमेव करणत्वम्—तस्माद्विकल्पः । अत्र तु
चतुर्णां समूहस्यैव करणत्वं 'चतुर्भि'रिति पदेन बोध्यते । तस्माच्चतुर्णां-
मपि मन्त्राणामन्ते एव कर्मोपक्रमः । तथाच सति चतुर्णां समुच्चय एव
न्याय्य इति ।

एतदभिप्रेत्याह सद्ध्येति । 'ते' मन्त्राः यदा 'सद्ध्येयोपेताः' सह्य-
विशेषविशिष्टा विहितास्तदा—'समुच्चित्य' समूहरूपेणैव—'वाच्याः'
पठनीया इत्यर्थः ॥ १४ ॥

(१५) १२।३।३१—३५ मन्त्रोऽनेको ब्राह्मणोक्तो विकल्पः ।

(१) मन्त्रविषयक एव विचारो वर्तते ।

(२) 'उरु प्रथस्येति पुरोडाशं प्रथयति'—'उरु ने यज्ञपतिः प्रथतामि-
ति पुरोडाशं प्रथयति' इति ब्राह्मणवाक्यद्वयेन द्वौ मन्त्रौ पुरोडाशप्रथने
विनियुज्येते ।

(३) तत्र संशयः—मन्त्रयोः समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—अत्र मन्त्रविनियोगस्य मन्त्रलिङ्गेनैव सिद्धत्वात् ब्रा-
ह्मणगतं यचनद्वयं चतुस्सह्यधावत् समुच्चये एव पर्यवस्यतीति ।

(५) सिद्धान्तः—यचनद्वये मन्त्रयोः परस्परनैरेपेक्ष्यं भासते । त-
स्मात् समुच्चयो न न्याय्यः—लिङ्गसिद्ध एवार्थो ब्राह्मणयचनेनानुद्यत इ-
त्यभ्युपेयम् । तस्मादेकार्थत्वाद् विकल्प एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह मन्त्र इति । 'ब्राह्मणोक्तः' ब्राह्मणवाक्येन विहितः—
'अनेकः मन्त्रः' नाना मन्त्रा एकार्या यत्रोपलभ्यन्ते तत्र स 'विकल्पः'
विकल्पेनैव विनियोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १५ ॥

(१६) १२।३।३६—३८ द्वौत्रौ मन्त्रः स्यात् समुच्चय एव ।

(१) पूर्वाधिकरणापवादः ।

(२) गृपस्थोच्छ्रयणे कथं भूत एष मन्त्रोऽध्ययुणा पठनीयः—‘उ-
द्विं स्तभानान्तरिक्षं पृथ पृथिवीमुपरेण दृढं’ इति—उच्छ्रीयमाणाय गृ-
पाय प्रेषितेन होत्रा एष मन्त्रः पठनीयः—‘उच्छ्रयस्व धनस्पते यष्मिन्
पृथिव्या ऊधि’ इति ।

(३) तत्र संशयः—अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्णपक्षः—गृपोच्छ्रयणस्मारणमेकमेव कार्यं द्वयोर्मन्त्रयोः ।
तस्मादेककार्यत्वाद्विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रथमो मन्त्रः ‘उच्छ्रयणं करोमि’ इत्युच्छ्रयकरणं
स्मारयति द्वितीयस्तु क्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन् ‘गृपोच्छ्रयणं कर्तव्यम्’
इत्यध्ययोः स्मृतिं जनयति । तस्मात् ‘करोमि’ ‘कर्तव्यम्’ इत्यनयोः
स्मरणप्रकारस्यान्यत्वात् कार्यभेदः—तस्मात् समुच्चय इति ।

एतदभिप्रेत्याह होत्र इति । ‘होत्रः’ होत्रा पठनीयो द्वितीयो मन्त्रः—
‘समुच्चयेय’ ‘एष’ अध्ययुपठनीयेन मन्त्रेण सह समुच्चित्य एष पठनी-
यः इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अस्मिन् पादे भाष्यकारेण वीक्ष्य

न्यायाः सर्वे वर्णिता षोडश्व ।

स्पष्टम् ।

इति द्वादशस्य पृथग्यः ।

अथ द्वादशस्य चतुर्थः पादः

[विकल्प-तदपवादसमुच्चय-विचारः]

(१) १२।४।१-२ समुच्चयो जपादीनाम्

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) दीक्षितस्य पाङ्गनियमनात् पूर्वं जपाय मन्त्रा आम्नाताः—‘सा-
रूपतीगानूच्य पाङ्गं यन्तव्या—क्षेपणीमनूच्य पाङ्गं यन्तव्या’ इति ॥—तथा
च स्तुतयः ‘अग्निर्मुर्धादिषु’ इत्यादि ।—आशिषः ‘आयुदां अग्ने’ इत्यादि ।

(३) तत्र संशयः—अत्र जपनीयादिमन्त्राणां समुच्चय उत विक-
ल्प इति ।

(४) पूर्णपक्षः—सर्वत्र मन्त्रस्य घञनमात्रं क्रियते । तस्मादेकार्थ-
स्याद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—कर्मप्रकाशकलिङ्गशून्या इमे मन्त्राः अदृष्टार्था
एषोच्चार्यन्ते । तथा च कार्यभेदः—तस्मात् समुच्चय इति ।

एतदभिप्रेत्याह समुच्चय इति । 'जपादीनाम्' 'समुच्चय' एव न विकल्प इत्यर्थः ॥ १ ॥

(२) १२।४।३-४ याज्याऽनेका विकल्प्यते ।

(१) विकल्पोदाहरणम् ।

(२) ऐन्द्रावार्हस्पत्ययागे—'इदं चामास्ये हविः प्रियमिन्द्रावृहस्पती' इत्यादिके याज्यानुवाके द्विविधे आम्नाते ।

(३) तत्र संशयः—अनयोस्समुच्चय उत विकल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन समुच्चय इति ।

(५) सिद्धान्तः—दृष्टप्रयोजनस्य देवताप्रकाशनरूपस्यैकत्वाद् विकल्प इति ।

एतदभिप्रेत्याह याज्येति । 'अनेका याज्या' यत्र एकाधिके याज्यानुवाक्ये ध्रूयते तत्र—'विकल्प्यते' विकल्प एव इष्यते—न समुच्चय इत्यर्थः ॥ २ ॥

(३) १२।४।५-७ समुच्चयः क्रयद्रव्ये

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) सोमक्रयणार्थानि द्रव्याणि समाप्नातानि—'अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति—याससा क्रीणाति' इत्यादीनि ।

(३) तत्र संशयः—एतेषां द्रव्याणां विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—क्रयरूपस्य कार्यस्यैकत्वात् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—बहुभिर्द्रव्यैर्विकेतुः स्वोकारस्य सोलभ्यात्—'दशभिः क्रीणाति' इति सङ्ख्योक्तेश्च—समुच्चय इति ।

एतदभिप्रेत्याह समुच्चय इति । 'क्रयद्रव्ये' सोमक्रयणार्थानां द्रव्याणाम् विषये—'समुच्चयः' न तु विकल्प इत्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) १२।४।८ गुदानां स्यात् समुच्चयः ।

(१) समुच्चयोदाहरणम् ।

(२) अग्नौपोमीये 'गुदेनापयजति' इति गुदेनापयजनं ध्रूयते । तच्चैकादशेनोदकप्राप्तम् । तत्र चैकादश गुदाः प्राप्ताः ।

(३) तत्र संशयः—एतेषां गुदानां विकल्प उत समुच्चय इति ।

(४) पूर्वपक्षः—गुदोपयजनरूपमेकमेव कार्यम् । तस्मात् कार्यैकत्वाद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—अत्र शेषप्रतिपत्तिरूपः संस्कारो विधीयतेऽदृष्टार्थः । तस्मात् समुच्चय इति ।

एतदभिप्रेत्याह गुदानामिति । 'गुदानां' गुदोपयजनकर्मणि विहितानामेकादशेन प्राप्तानां—'समुच्चयः'—न विकल्प इत्यर्थः ॥ ४ ॥

‘उख्यम्’ उखायां धृतमग्निं याधते-काम्येन चार्त्ताग्निनैव कार्यनिर्वाहात्
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(८) १२।४।२६-२७ नासावाहवनीयकः ।

(१) पूर्वाधिकरणपवादः ।

(२) यथोखागतोऽग्निः-चार्त्तोऽग्निश्च-तथैवाहवनीयोऽप्यस्यग्निः ।

(३) तत्र संशयः-यथा उख्यस्याग्नेर्वाधः तथा किमाहवनीयस्यापीति ।

(४) पूर्वपक्षः-पूर्वाधिकरणन्यायेन काम्येन चार्त्तणैवाग्निना होम-

कार्यसिद्धये आहवनीयस्य वाधः ।

(५) सिद्धान्तः-आधानरूपसंस्कारेण आहवनीयत्वं भवति नाहु-
त्याधात्माग्रत्वेन । काम्येऽग्नौ तत्संस्काराभाधान्न सम्भवत्याहवनी-
यत्वम् ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘असौ’ चार्त्तः काम्योऽग्निः-‘आहवनीयः’ ‘न’
भरति-आहवनीयकार्यं कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

(९) १२।४।२८-२९ नास्मिन्नाधानसंस्काराः

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) पूर्वोक्ते काम्येऽग्नौ-

(३) संशयः-आधानादयः संस्कारा भवन्ति न वेति ।

(४) पूर्वपक्षः-आधानस्य सर्वकर्मशेषत्वादस्त्येवाधानं काम्येऽ-

ग्नाविति ।

(५) सिद्धान्तः-संस्कृतस्याग्नेः स्थाने विहितः काम्योऽग्निः सं-
स्कृतान्निकार्यं करोति न तु संस्कारमपेक्षते । तस्मान्नास्त्याधानादिसं-
स्काराः काम्येऽग्नाविति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । ‘अस्मिन्’ संस्कृतस्याग्नेः स्थाने विहितेऽस्म-
न्स्कृते अग्नौ-‘आधानसंस्काराः’ ‘न’ क्रियन्ते इति शेषः ॥ ९ ॥

(१०) १२।४।३०-३१ नास्य स्यान्नित्यधारणम् ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) भवत्यग्निचयने उख्योऽग्निः ।

(३) तत्र संशयः-किमस्य धारणं सार्वकालिकमुत न-अथवा वि-
कल्प इति ।

(४) पूर्वपक्षः-‘न प्रतिसमेधो-यत् प्रतिसमिध्येत् भ्रातृव्यमस्मै
जनयेत्’ इति सार्वकालिकधारणनिषेधः श्रूयते । न चाप्राप्तस्य निषेधः-
ततश्च निषेधोऽयं प्रापकं विधिमनुमापयति । एवं च विधिनिषेधयोः स-
त्त्वाद् विकल्प इति ।

(५) सिद्धान्तः—प्रापकमिधि विनाऽपि निषेधः सम्भवति । आहवनीयगतं हि निन्यधारणमुख्ये निषिध्यते । तथा सति विधेरकल्पितत्वात्निषेध एव वर्तते । तस्माच्चास्य नित्यधारणमिति ।

एतदभिप्रेत्याह नेति । 'अस्य' उच्यस्याग्नेः—'निन्यधारणम्' सार्वकालिक धारणम्—'न' भवतीति शेषः ॥ १० ॥

(११) १२।४।३२ गणे क्रत्वर्थमेकस्य

(१) यजमानविषयो विचारः प्रवर्तते ।

(२) 'शुक्रं यजमानोऽप्यारमने'—'यजमानसम्मितादुभयरी भवति' इत्यादि विहितम् । सत्रे च सन्ति बहवो यजमानाः ।

(३) तत्र संशयः—सत्रादौ गणयामे किमेतत् सर्वं याजमानमेकस्य यजमानस्य भवेदुत सर्वेषामिति ।

(४) पूर्वपक्षः—सर्वेषां यजमानत्वायिशेषात् सर्वेषाम्भवति याजमानमिति ।

(५) सिद्धान्तः—उक्तानि याजमानानि क्रत्वर्थानि क्रतुगतप्रहादिसंस्कारार्थानि । एवं च एकैर्नैव शुक्रप्रहादिसंस्कारस्य सिद्धत्वादितदैस्तत्करणे प्रयोजन नास्ति । पुरुषसंस्कारार्थं तु भवेत्सर्वगामि । तच्च नास्ति पुरुषार्थत्वम् । तस्मादेकैर्नैव कर्तव्यमिति ॥

एतदभिप्रेत्याह—गण इति । 'गणे' सत्रादौ बहुकर्तृके कर्मणि—यत् 'क्रत्वर्थं' कर्म क्रतुगतप्रहादिसंस्कारार्थं याजमानं विहितम् तत्—'एकस्य' एकैर्नैव यजमानेन कर्तव्यं न सर्वस्वार्थः ॥ ११ ॥

(१२) १२।४।३३ कुर्यात् कश्चिदहीनके ।

(१) पूर्वाधिकरणशेषः ।

(२) अस्त्यहीनो यागो बहुकर्तृकः । तत्र एकैर्नैव कार्यं द्रव्यादिसंस्कारादि इति पूर्वग्यायेन स्थितम् ।

(३) तत्र संशयः—स एको यजमानः क इति नियम उक्त यः कश्चिदित्यनियम इति ।

(४) पूर्वपक्षः—सत्रे नियमस्य दर्शयिष्यमाणत्वाद्वापि नियम इति ।

(५) सिद्धान्तः—अहीने विशेषावधारणस्याशङ्क्यत्वाद् यः कश्चिदिति अनियम एवेति ।

एतदभिप्रेत्याह—कुर्यादिति । 'अहीनके' अहीने यागे—'यः कश्चित्' यजमानः कुर्यात्—नियमो नास्तीत्याशयः ॥ १२ ॥

(१३) १२।४।३४ सत्रे गृहपतिः कुर्यात्

(१) याजमानविचारो वर्तते पूर्वाधिकरणपश्चादः ।

(२) सन्ति याजमानानि कर्माणि । सन्ति च सत्रे गृहपतिसहि-
ता बह्वो यजमानाः । एतेषामध्ये एक एव याजमानानि कुर्यादिति स्थि-
तमेकादशाधिकरणे ।

(३) तत्र सन्देहः—एतेषामध्ये याजमानानि कर्माणि कः कुर्यात् ।
किं गृहपतिरेवेति नियमः—उत यः कश्चिदेक इति ।

(४) पूर्णपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन यः कश्चित् कुर्यादिति ।

(५) सिद्धान्तः—गृहपतिव्यतिरिक्ता अन्येऽन्यत्विक्कार्येषु व्या-
पृता न शक्नुवन्ति शुक्रग्रहरूपर्शादि याजमानं कार्यं कर्तुम् । विलम्बे चा-
र्त्विज्यशुक्रग्रहरूपर्शादीनां विहितमेककालीनत्वं विहन्येत । तस्मात् गृह-
पतिरेव कुर्यादिति नियमः इति ।

एतदभिप्रेत्याह सत्र इति । 'सत्रे 'गृहपतिः' एव—'कुर्यात्'-याजमा-
नानि कर्माणीति शेषः ॥ १३ ॥

(१४) १२।४।३५-४० संस्काराः सर्वकर्तृषु ।

(१) सत्रे यजमानानि गृहपतिरेव कुर्यादिति स्थितम् । सन्ति च
याजमानाः संस्काराः । त इदानीं चिन्त्यन्ते ।

(२) सन्त्यङ्गनादयो यजमानसंस्काराः ।

(३) तत्र सन्देहः—किमेतेऽपि गृहपतेरेव कार्या उत सर्वे-
षामिति ।

(४) पूर्णपक्षः—पूर्वाधिकरणन्यायेन गृहपतेरेवेति ।

(५) सिद्धान्तः—फलत्वप्रयोजका एते संस्काराः । फलसम्यग्ध-
स्य सत्रे सर्वेषां यजमानानाम् । तस्मात् सर्वेषां यजमानानामङ्गनादिसं-
स्कारा इति ।

एतदभिप्रेत्याह संस्कारा इति । 'संस्काराः' सत्रे अङ्गनादयो याज-
मानाः—'सर्वकर्तृषु'—सर्वेषु यजमानेषु—कर्तव्या इति शेषः ॥ १४ ॥

(१५) १२।४।४१-४७ आर्त्विज्य ब्राह्मणस्यैव

(१) सर्वोपसंहारेणार्त्विज्याधिकारो विचार्यते ।

(२) सन्त्यार्त्विज्यानि कार्याणि । सन्ति च ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या-
स्त्रयो वर्णा येऽश्वारूढाः ।

(३) तत्र सन्देहः—आर्त्विज्यकर्माणि किं त्रिभिरपि द्विजातिभि-
र्कार्याणि उत ब्राह्मणेनैवेति ।

(४) पूर्णपक्षः—त्रयोऽपि वर्णा अप्युक्तयेदा विद्ययन्तः । शक्नुवन्ति
च त्रयोऽप्यार्त्विज्यानि कर्तुम् । तस्मात् त्रयोऽपि कुर्युरिति ।

(५) सिद्धान्तः—विधयाऽधिकारोऽस्ति त्रयाणामेव । किन्तु प्रा-

माणिकैः स्मृतिमिरातिव्यज्यं ब्राह्मणे एव नियमितम्—‘प्रतिग्रहोऽधिको निग्रे
याजनाध्यापने तथा’ इति याज्ञवल्क्यवचनात् । तस्माद् ब्राह्मणस्यैवा-
तिव्यज्यमिति ।

एतदभिप्रेत्याह—‘आतिव्यज्यमिति । ‘आतिव्यज्यं’ अस्विजां कर्मस्वधि-
कारः—‘ब्राह्मणस्य एव’ न तु क्षत्रियवैश्ययोरिति भावः ॥ १५ ॥

न्यायाः पञ्चदशोदेताः ।

॥ इति पण्डनमिभ्रुकृता मीमांसानुक्रमणिका ॥

स्पष्टम् ॥

इति द्वादशस्य चतुर्थः ।

इति द्वादशोऽध्यायः ॥

जर्मनीदेशवास्तव्यटीषोनामकपण्डितात् ।
प्राप्तमुत्तममेतस्य ग्रन्थस्य परितोषितम् ॥
श्रीमद्गोविन्ददासालयमिप्रबर्धकृपावशात् ।
गुप्तकान्तरमासाद्य स्वादर्शं प्रस्तुतो मया ॥
अथाख्यासापेक्षतां तस्य विभाव्य कृतवानहम् ।
बालानां छत्रवोषाय मीमांसामण्डनं त्विदम् ॥
अनेन प्रीयतां देवो विवेक्ष काशिकापतिः ।
श्रीमद्गोविन्ददासम्याप्यन्तरात्मा प्रसोदतु ॥

गुणवसुखेवरपृथ्वी-१९८३-मितसंबत्सरफाल्गुने शुक्ले ।

श्रीमद्दशमीतिथ्या ग्रन्थोऽयं पूर्णतां नीतः ॥

इति श्रीमैथिलश्रीत्रियमहामहोपाध्यायगङ्गानामक्षाशर्म-

कृतम् मीमांसामण्डनम् ॥

काशिसंस्कृतसीरीज-ग्रन्थमाला ।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च
दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः
पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां
प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते ।

- १ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) द० १-८
- २ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्यामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-
सहितम् । (वेदान्तं १) द० ८-०
- ३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुण्डिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां
प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं १) द० २-०
- ४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण
टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) द० ०-६
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम
भाग अव्ययीभावान्तः । (व्याकरणं १) द० ५-०
- ५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-
समाप्तिपर्यन्तः । द्वितीय भाग (व्याकरणं १) द० ८-०
- ६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण-
निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-
कृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) द० ६-०
- ७ पञ्जीकरणम् । धार्तिकामरणालङ्कृतधार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-
कासमवेतविद्यरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २) द० ०-८
- ८ अलङ्कारप्रदीपः । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं १) द० ०-८
- ९ अनङ्गरङ्गः । महाकविकल्याणमहाविरचितः । (कामशास्त्रं १) द० ०-१२
- १० जातकपारिजातः । श्रीविद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्योतिषं १) द० २-०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्राय धातु-शौच-ज्ञान-मोजन-
कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) द० ०-८
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-
भ्यार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) द० १-४
- १३ श्रीमत्सनासुजातीयम्-धूमच्छद्रमगयत्पादविरचितभाष्येण
नीलकण्ठीव्याख्याया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) द० १-४
- १४ कुमारसंभवमहाकाव्यम् । महाकवि श्रीकालिदासपि० सश्रीयनी
शिष्यद्वितैपिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २) द० १-८
- १५ भुतयोधदण्डोपग्रन्थः । भानन्दपार्श्वनातापयंप्रकाशाख्यसंस्कृत-
भाषाटीकासहितः । (छंदः १) द० ०-६
- १६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटि-
प्पणा । (न्यायं २) द० १-०

- १७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यस-
हितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन-
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्प-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) द० ३—
- १८ संक्षेपशारीरकम् । मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्णं (वेदान्तं) द० ८—
- १९ लघुजूटिका-अर्थात् अमिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनि-
मित्तिः । (व्याकरणं २) द० ०—
- २० फातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) द० १—
- २१ सप्तपाठि श्रीशिवमाहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटी-
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषा
विम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) द० १—
- २२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः संटीकन्यायविन्नुः । भाषाटीका-
सहितः । (बौद्धन्याय वि० १) द० ९—
- २३ सपरिष्कृत-दण्डसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरण ३) द० ४—
- २४ न्यायवासिकतापर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्णं
(न्यायविभाग ३) द० ६—
- २५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचित्रस्वामिशालिखितया
सारीवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) द० २—
- २६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलङ्कृतः) प्रथमो भागः श्रीरमा-
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) द० ०—४
- २७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अत्यपी-
भाषान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-
कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या० ४) द० ४—
- २८ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसगात्मकम् ।
म० म० श्रीमहिनाथसुरिकृतसर्जाविनीटीकया पं० श्रीकनक-
लाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् ।
(काव्य ३) द० ०-१२
- २९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया-
जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुपण्डितपाठान् परिष्-
र्य, सुग्राह्यं संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम० २) यन्त्ररूप

- ४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवजभू-
पण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण
भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिष ३) ४० २-०
- ४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्वयैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथि-
लेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मरुतटिप्पण्या
विभूषितः । (व्याकरण ८) ४० १-४
- ४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीम-
त्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामि-
कृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्यापनिषद्दीपिका च । (वेदा०७) ४० १-४
- ४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा
मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः । (काव्य०४) ४० ४-०
- ५० अधिकरणकामुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) ४० १-०
- ५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासाविरचितम् म. म. श्रीमल्लिनाथ-
कृतसर्ज्याविनीटीकयांपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता
भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम् । (काव्य ५) ४० १-४
- ५२ काव्यबोधः । साजनीकृत टीकापेतम् । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । ४०-८
- ५३ रसचन्द्रिका । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता । (काव्य० ६) ४० १-०
- ५४ अलङ्कारमुक्तावली । श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मितः । (काव्य०७) ४०-१२-०
- ५५ वृत्तरत्नाकरः-मट्टकेशरप्रणीतः । नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः ।
सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणापेतः । श्रुतबोधच्छन्दा-
मञ्जरीसुवृत्तनिलकैश्च समेत । (छंद वि० १) १-८
- ५६ अलङ्कारशेखरः । केशवमिश्रकृतः । साहित्योपाध्याय श्री अनन्तराम-
शास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः । (अ० वि० १) ४० १ ४
- ५७ शक्तियादः । श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः । टीकात्रयांपेतः । कृष्ण-
भट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या
श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदाशनिकसायभामसाहित्यदर्शना-
द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया
विनोदिन्या च समेतः । (न्या० वि० ७) ४० २-०
- ५८ प्रौढमनारमा । म. म. श्रीमट्टोजीदीक्षितविरचिता तत्पौत्र म. म.
श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाव्याख्यासमेता । म.
म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्या युक्ता ।
श्रीयुतमाण्डारीत्युपाहमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्प-
ण्या समलङ्कृता । श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययी-
भावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटिप्पण्याऽलङ्कृता (व्यययी-
भावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) ४० ५-०
- ५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम् । श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुन्ताव्याख्या व्याख्या,
श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तान्पर्यदर्शनाव्याख्या व्याख्या च
समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविय-
रणेन च संयोजितम् । (कर्म० वि० ५) ४० ४-०

- ६० नाट्यशास्त्रम् । भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्मा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायन च सम्पादितम् । (नाट्यशास्त्र वि० १) ४० ५-०
- ६१ काव्यालङ्कारः । श्रीमामहाचार्येण विनिर्मितः । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० साहित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पादितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्रीमदाचार्यप्रवरैः भानन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्यनेन सनाधीकृतः । (अलङ्कार वि० २) ४० १-८
- ६२ प्रलयादः । गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः । श्री... शास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि-वैशान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपारिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः । (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) ४० १-०
- ६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविद्यनाथपण्डितरचितम् (का० वि० ८) ४० १-०
- ६४ व्यासिपञ्चकग्रहस्यम् सिंहप्याधिलक्षणग्रहस्यं च । श्रीमथुरानाथतकवागीशान्तम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिथ विरचितगंगानिर्हारिणीव्याख्या टिप्पण्यादि विभूषितं च । (न्या० वि० ८) ४० ०-१२
- ६५ सिद्धान्तविन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती-विरचितः । श्रीमगवान्शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड प्रह्लानन्दविरचित न्यायरत्नावली-नारायणतोर्य विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । (वेदान्त वि० ८) ४० ५-०
- ६६ अन्यकर्मदीपकः आशीचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मप्रहलीभूतयतिकर्मनिरूपणात्मकः । महामहोपाध्याय पं० श्री निरन्धनन्दपन्तपर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ६) ४० २-०
- ६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानमिथुरत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । (सांख्य वि० १) ४० २-०
- ६८ अनेकायसद्गुहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । (कोश वि० २) ४० २-०
- शिशुपालवधम् । श्रीमन्नाथकविनिर्मितं श्रीयह्नमदेयतया सम्बद्धविषीपधिव्याख्याया महोपाध्याय श्रीमह्मिनाथकृतया सर्वदृष्टाव्याख्याया समेतम् । (सम्पूर्णम्) (यन्त्रस्थ)

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमन्दिर वे उत्तर फाटक बनारस सिटी ।